Научни трудове

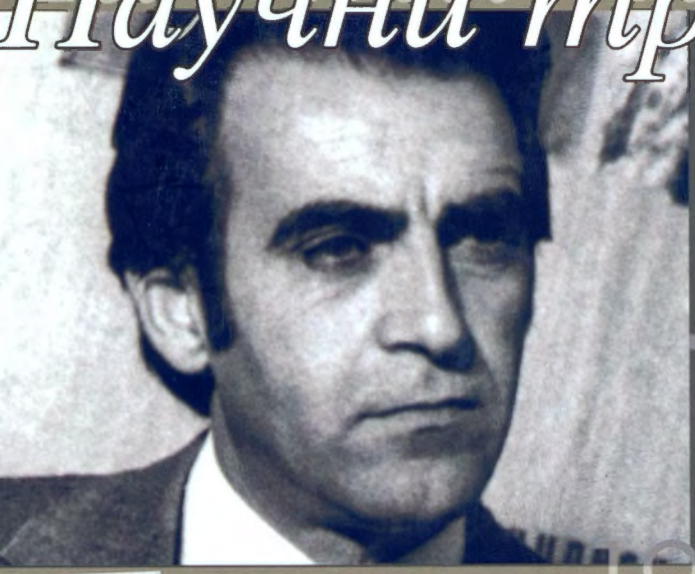

Том I
1961 - 1972

5338

Николай Генчев

издателство ГУТЕНБЕРГ

Николай Генчев

Научни трудове
т. 1. (1961–1972)

Дар на библиотека
"История"
04.02.2004 г

ИК ГУТЕНБЕРГ

© Николай Генчев, автор, 2003
© Миглена Куюмджиева, съставител, 2003
© Димитър Келбечев, художник на корицата, 2003
ISBN 954-9943-61-5 (т. 1)

осн. з. 215 013

Николай Генчев

Научни трудове

Т. 1 (1961–1972)

Издателство „Гутенберг“
София 2003

ХРАНЕНИЕ

Нет

5338

1-0000053697

ПРЕДГОВОР

В предложените на вниманието на читателя два тома за първи път са събрани в един корпус всички научни студии и статии на професор Николай Генчев, разпръснати из годишници, сборници и списания, често трудно достъпни. В творчеството на учения те заемат самостойно място, редом с многобройните му монографии, поради което заслужават специално внимание. Наред с ценността им като съдържание, те имат значение за проследяване на еволюцията на идеите и откроряване на цялостния профил на известния български историк и интелектуалец. Предстои издаването и на трети том, в който ще бъдат включени всички негови статии и интервюта с научнопопулярен и публицистичен характер, публикувани в периодичния печат (вестници и списания).

Николай Генчев Николов е роден на 2 ноември 1931 г. в град Николаево, Старозагорска област в семейство на жп работник. Завършва основно образование в Николаево и мъжката гимназия във Велико Търново. Работи в продължение на две години (1949-1951) в ОК на ДКМС – Велико Търново. През 1956 г. завършва специалност История в Софийския университет „Св. Климент Охридски".

От 1956 до 1959 г. работи в Софийската градска организация на ДКМС последователно като секретар на ВК на ДКМС, зам. отдел „Пропаганда и агитация" на Ленински РК на ДКМС, секретар и зам.. първи секретар на Софийския ГК на ДКМС.

От 1959 г. е асистент по История на България в Исторически факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски". През 1971 г. е избран за доцент, а през 1974 г. за редовен професор. През 1978 г. защитава докторска дисертация на тема: „Франция в българското духовно възраждане".

През периода 1964-1965 г. е съветник на министъра за национална ориентация на Алжирската демократична и народна република.

Като преподавател проф. Н. Генчев подготвя няколко генерации млади специалисти в областта на историографията, културологията и народопсихологията. От 1973 г. е чел курсове основни лекции по История на Българското възраждане, История на българската култура, Методологически проблеми на българската култура, както и специализирани курсове по История на освободителното движение, Българска възрожденска култура, Изворознание на новата българска история, Народопсихология на българите, Балканската култура между Изтока и Запада, Смяна на културните модели в българската история.

През периода 1975-1982 г. е декан на Исторически факултет, а през 1991-1993 г. – ректор на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Изцяло негова е заслугата за създаването през 1981 г. на катедра „Исто-

рия и теория на културата“ (а от 1991 г. и на специалност „Културология“ в Софийския университет), чийто ръководител е в продължение на 10 години (до избирането му за ректор). Завършва жизнения си път на 22 ноември 2000 г.

Проф. Николай Генчев е един от най-изявените учени-хуманитаристи, проникновен познавач на новата българска история, един от основоположниците на съвременното българско културознание. Неговото име е добре познато и на европейската културна общественост.

За цялостен принос в европейската култура през 1989 г. на проф. д.и.н. Николай Генчев е присъдена международна Хердерова награда. През същата година получава званието член-кореспондент на Българската академия на науките, а през 1993 г. – и френската награда „Академична палма“.

Резултат на научноизследователската дейност и творчество на проф. Генчев са публикуваните 11 монографии, в други шест книги той е съавтор, близо стотина студии и статии в научни издания, както и десетки доклади, рецензии, съобщения и изказвания пред наши и международни научни форуми. Публицистичната му дейност обхваща около 200 статии и интервюта по най-различни исторически и съвременни проблеми. Името на Николай Генчев става особено популярно на българската общественост и чрез неговите медийни изяви (най-вече чрез телевизионните документални поредици „Мигове“ през 70-те и „1300 години България“ през 80-те години на XX в.).

Хронологичното проследяване на творчеството на Н. Генчев показва, че 60-80-те години са най-активния период на издаване на научните студии и статии на автора, 80-90-те години е времето на монографиите, а 90-те години – на активна публицистична дейност.

Един кратък преглед на неговите монографии илюстрира многостранните интереси на Н. Генчев в неговото научно творчество:

1. *Алжирската национална революция 1954-1962 г. (С., 1967, 330 стр.)* е книга, написана по автентични документи, непубликувани дотогава от друг автор. Към нея е проявен изключителен интерес в Алжир и Франция. Много от изнесените факти и заключения са използвани по-късно от руски, френски, алжирски и други изследователи на темата.

2. Във *Външната политика на България 1939-1944 г. (С., 1998, 190 стр.)*, написана през 1969 г., на базата на огромен автентичен документален материал е създадена за първи път обективна картина на сложните събития в България от навечерието на Втората световна война. Оборена е официалната дотогава теза в историографията за предателската роля на цар Борис III и неговата камарила при присъединяването на България към Тристранния пакт.

3. *Левски, революцията и бъдещият свят (С., 1973, 156 стр.)* е обобщение на дългогодишно проучване върху делото на Васил Левски. В нея се изследва подробно идеологията на Апостола, неговата организаторска дей-

ност, личността му, мястото му в българското, балканското и европейското освободително движение, ролята му на първа политическа величина в българската история. В съкратен вариант книгата е обнародвана на два пъти от София-прес на руски, френски, английски, немски, испански и гръцки език през 1973 и 1987 г.

4. В *Българо-руски културни общувания през Възраждането (С., 1975, 243 стр; Второ издание. С., 2002, 307 стр.)* въз основа на нов, неизползван архивен и друг материал се разкрива широка панорама на руско-българските връзки от XV до XIX в. в областта на просветното дело, църковните взаимоотношения, на литературата и изкуството.

5. *Българско възраждане. Записки и бележки по нова българска история (С., 1978, 300 стр.; Второ издание. С., 1981, 352 стр.; Трето преработено и допълнено издание. С., 1988, 439 стр.; Четвърто издание. С., 1995, 447 стр.)* е обобщаващ труд върху историята на възрожденската епоха с богат историографски очерк и анализ на документалната база, с оригинална постановка по съществени въпроси за границите и характера на епохата, за особеностите на социално-политическата система в Османската империя.

6. *Франция в българското духовно възраждане (С., 1979, 418 стр.*) е докторската дисертация на проф. Н. Генчев, написана изцяло върху нов материал, събран в европейските и балканските книгохранилища. В нея се разглеждат последователно френските проучвания върху България от XV до XIX в., промените във френската политическа доктрина за Ориента през същия период, отношението на Франция към българския църковен въпрос, френското религиозно, литературно и езиково влияние в България, френското присъствие в ежедневния живот на българското възрожденско общество.

7. *Възрожденският Пловдив (Пловдив, 1981, 512 стр.*) е обемно изследване върху развитието на град Пловдив, което проследява неговото място в историята на Българското възраждане.

8. *Очерци. Социално-психологочиски типове в българската история (С., 1987, 204 стр.)* представлява историко-социологическо и психологическо портретуване на основните социални типове в българската история: средновековния аристократ, селянина, еснафа, буржоата, интелигента и пролетария.

9. *Васил Левски (С., 1987, 229 стр.)* дава ново виждане и нова преценка за живота, делото и идеологията на В. Левски и прави първото цялостно изложение за значението на Апостола като политически мислител от европейски мащаб, както и за неговото присъствие в българската историческа памет и в нашата съвременност.

10. *Българската култура XV-XIX век (С., 1988, 302 стр.)* е обобщаващо изследване за големите линии на българското културно историческо развитие от древността до края на XIX в. Разгледани са от историческа и културологична гледна точка проблемите за културното развитие през периода на Възраждането, промяната в културните модели в българската

история, ролята на народната култура в духовния свят на българското общество, международните контакти на българската култура.

11. *Българска възрожденска интелигенция (С., 1991, 409 стр.)* е първо по рода си историко-социологческо изследване, базиращо се предимно на статистически данни, което проследява историческото, социлогоческото и психологическото развитие на възрожденската интелигенция. Текстът на монографията е придружен от няколко приложения, които разкриват инструментариума на работа и предлагат обобщени сведения и резултати по изследваната тема.

В настоящото издание умишлено не са правени редакционни поправки. Стилът на автора е напълно запазен, което дава възможност да се проследи неговото развитие и усъвършенстване в процеса на творчеството му. В тази връзка е избран и хронологическият принцип на подреждане, като след всеки материал е посочена годината на отпечатването, по която в приложената биобиблиографията* може да се направи справка къде първоначално е бил публикуван. Така избраният принцип дава най-точна представа за идейните схващания на Н. Генчев и еволюцията на тяхната промяна, улеснява съпоставките и анализа на творческото му дело.

Единствено е уеднаквено изписването на някои термини, географски наименования и пр. от гледна точка на съвременния български правопис, както и начинът на подреждането на бележките – навсякъде те са изнесени след текста; по един и същи начин са изписани и цитирани заглавията на книги, статии, периодични списания и вестници; имената на авторите са дадени с инверсия за по-голяма прегледност. За обозначаване на подчертани от автора думи и изрази е възприет курсивът.

Тук е мястото (и не само защото така е прието) да изразя своята сърдечна благодарност на Евелина Келбечева, Георги Вълчев, Даниела Колева, Румен Даскалов, Цветелин Степанов и Зорница Ангелова за тяхната активна помощ при събирането и обработването на материалите; на ръководството на Философски факултет при Софийски университет „Св. Климент Охридски“ в лицето на проф. Витан Стефанов, както и на колегите Райна Гаврилова, Жана Дамянова, Любен Попов, Иван Еленков и Георги Вълчев, без чиято финансова подкрепа изданието нямаше да бъде възможно.

---

* Биобилиографията на проф. Н. Генчев е публикувана първоначално в сборника В търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70 годишнината от рождението на професор Николай Генчев. Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. С., 2002, 309-330. В настоящото издание тя е допълнена с нови заглавия – най-вече на статии и интервюта от периодичния печат.

В двата тома по различни причини не са включени някои публикации на Н. Генчев, изброени по-долу.

1. Части от публикувани монографии:

От *Външната политика на България 1939-1944 г. С., 1998:* Външнополитическата ориентация на България в навечерието на Втората световна война (септември 1938 – септември 1939 г.). – Годишник на Соф. унив., ФИФ, 61, 1967, № 3. С., 1968, 129-182; Връщане на Южна Добруджа към България през 1940 г. – Истор. преглед, 1969, № 6, 58-73; Външната политика на България през началния период на Втората световна война (1939-1941). – Годишник на Соф. унив., ФИФ, 63, 1970, № 3 [1971], 301-441.

От *Българо-руски културни общувания през Възраждането. С., 2002:* Българската национална просвета и Русия след Кримската война. – Годишник на Соф. унив., ИФ, 66, 1972/1973 [1975], 293-373; Българо-руското културно сближение през първата половина на XIX в. – В: Русия и Освобождението на България. С., 1981, 94-138 – съкратен вариант на втора глава; Болгаро-русское культурное сближение в 30-50-е годы XIX в. – В: Россия и Освобождение Болгарии. Москва, 1982, 77-110.

От *Франция в българското духовно възраждане. С., 1979:* Франция, католицизмът в Ориента и в България през 40-50-те години на XIX в. – В: България и европейските страни през XIX-XX век (Сб. научни изследвания). Посвещава се на член-кор. Туше Влахов по случай 75-годишнината му. С., 1975, 49-64; Франция и българо-гръцките църковни отношения през 50-70-те години на XIX в. – Истор. преглед, 1976, № 4, 31-56; Франция и българският църковен въпрос до Кримската война. – В: Академик Христо Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. Сб. статии. С., 1976, 89-104.

От *Васил Левски. С., 1987:* Васил Левски в българската историческа памет. – История и обществознание, 1987, № 1, 5-28; № 2, 3-23; № 3, 3-26.

От *Очерци. Социално-психологически типове в българската история. С., 1987:* Социално-психологически портрети в българската история (средновековният аристократ, еснафът, селянинът, буржоата, интелигентът и пролетарият). – Социолог. преглед, 1984, №№ 3-8; 1985, №№ 5-7.

От *Българска възрожденска интелигенция. С., 1991:* Статистически наблюдения върху състава на средновековната българска интелигенция. – Годишник на Соф. унив., Катедра История и теория на културата, 78, 1984 [1988], 7-39.

2. Съкратени варианти на студии и статии:

Изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г. – Истор. преглед, 1964, № 2-3, 213-229 – част студията Разгромът на буржоазната опозиция в България през 1947-1948 г. – Годишник на Соф. унив., Идеологически катедри, 56, 1962, № 2 [1963], 181-274;

Някои проблеми от историята на външната политика на България (1938-1941) – доклад, изнесен на Първия конгрес на Българското историческо дружество, част от студията Българо-германски дипломатически от-

ношения (1938-1941 г.). – В: Сб. Българо-германски отношения и връзки. Изследвания и материали. Т. 1. С., 1972, 391-433;

Одеското настоятелство в борбите за освобождението на България (1856-1878 г.). – Истор. преглед, 1972, № 6, 11-34 – част от студията Одеското българско настоятелство. – Годишник на Соф. унив., История, 64, 1970, № 3 [1972], 99-222;

Основни моменти в развитието на българската историография върху Възраждането – доклад, изнесен на Първия конгрес на Българското историческо дружество съвместно с Ив. Унджиев, М. Велева и К. Косев, част от Увод в историята на Българското възраждане. – В: Софийски университет „Климент Охридски", Исторически факултет. Лекции за следдипломна квалификация на историци. Т. 2. С., 1975, 3-36;

Проблеми на просветното движение в Македония през Възраждането. – В: Сб. Свобода и отечество. С., 1972, 92-111 – съкратен вариант на Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. – В: Сб. Пламъкът на Солунския светилник. С., 1970, 13-61;

Българско културно възраждане. – В: България и Балканите 681-1981. С., 1982, 273-283 – съкратен вариант на Българско културно възраждане, публикувано в Истор. преглед, 1980, № 5, 3-19;

Научното дело на проф. д-р Христо Гандев. – В: Изследвания в чест на професор доктор Христо Гандев. По случай 70 години от рождението му. С., 1983, 3-11. Публикувано първо в: Истор. преглед, 1978, № 2, 77-82;

150 години от рождението на Васил Левски (Известия на музеите в Южна България, 13, 1987, 9-12) – съкратен вариант на статията Васил Левски – идеолог и стратег, публикувана в сп. Съвременник, 1987, № 3, 402-418;

Историческа съдба и народопсихология на българите. – Език и литература, 1991, № 6, 3-12 – съкратен вариант на едноименната студия, публикувана в Годишник на Соф. унив., катедра История и теория на културата, 79, 1985 [1988], 5-52;

За основното съдържание на българския възрожденски процес – доклад, изнесен на научна конференция в Сливен (Сб. Култура, църква и революция през Възраждането. Сливен, 1995, 40-46), съкратен вариант на статията Пак по някои въпроси от историята на Българското възраждане, публикувана в сп. История и обществознание, 1985, № 4, 13-22.

3. Не е включена и *Записка относно мерките по образованието на славяните в Русия от 1865 г.* (в съавт. с Й. Калудова), публикувана в Известия на Държавните архиви, 20, 1970, 121-173, която представлява само документ без авторски текст.

Същевременно са оставени някои частично повтарящи се текстове (като например статиите за Г. С. Раковски, за Българско възраждане и др.), тъй като по-късните публикации по тези теми, макар и препокриващи се във фактологичната си част, са обогатени с нови идеи, анализи и обобщения.

* * *

Всеки съвременен историк, социолог или културолог вероятно има свое виждане за творчеството на Николай Генчев. Настоящият преглед няма за цел да подлага на критическа оценка неговите научни трудове. Читателят сам ще усети богатството и разнообразието от теми и идеи, вълнували автора през неговия творчески път, тяхното актуално звучене както по времето на написването и публикуването им, така и днес.

До голяма степен поради обстоятелството, че първоначално Н. Генчев е асистент по нова и най-нова история, научните му занимания започват с изследвания именно върху най-новата история на България и по-специално върху проблемите от периода 1938-1948 г. Различни аспекти на тази проблематика са разгледани в студиите му *Национализация на промишлеността в България* (1961), *Политическите борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция около създаването на конституцията на НР България от 1947 г.* (1962), *Разгромът на буржоазната опозиция в България през 1947-1948 г.* (1962), както и в първата му дисертация *Укрепване на народнодемократичната власт в България 1947-1948 г.* (1963). В тях, на базата на неизползвани дотогава материали от държавните и партийните архиви, Н. Генчев прави опит за нов исторически подход към икономическите и обществено-политическите процеси през този период, успява да постави под съмнение наложените по това време от БКП исторически „истини" за събитията непосредствено след 9 септември 1944 г. В изследванията си върху външната политика на България в навечерието на Втората световна война отново чрез автентични документи той опровергава натрупаните фалшификации по редица въпроси. В книгата му *Външната политика на България 1938-1941 г.*, отпечатана, но изгорена в края на 1969 г. преди да е достигнала до читателите (от която през 60-те години са публикувани само отделни части), е показано за първи път реалното съотношение на силите и тяхното участие в дипломатическите преговори за присъединяването на България към Тристранния пакт.

Своя протест срещу съзнателното изопачаване на българската история Н. Генчев изразява най-ярко в статията си *Учителка на живота, но кога?*, публикувана в сп. „Младеж" (1966). На практика тази му работа може да се приеме като негова цялостна, добре осмислена професионална програма, като призив за нов подход към историческото познание, оковано по онова време в догматичния, ортодоксален класово-партиен подход. В нея той набелязва теми и идеи, които слагат отпечатък върху цялостното му по-нататъшно научно творчество и дирене.

Изборът на Н. Генчев да се занимава трайно с проблеми на Българското възраждане датира от началото на 70-те години. Неговите интереси за тази епоха са всестранни. Няма проблем, върху който да не се е спирало вниманието му. Изследователските му търсения са насочени и към националноосвободителното движение, и към новобългарската просвета, а

оттам към чуждите влияния върху културното възраждане, също към народопсихологията на българите. Публикациите му по всяка една от тези теми ярко се открояват с новите си идеи, с научните си приноси в българската историография.

Въпреки наглед разнородния си характер, в цялостното му научно творчество за този период могат да бъдат очертани няколко тематични кръга.

Темата за националноосвободителното движение в епохата на Българското възраждане е едно от големите направления в творчеството на проф. Н. Генчев. Включените в двата тома статии дават пълна представа за подхода му към тази толкова интересна проблематика, и въпреки че отделни пасажи в тях се повтарят, всяка една казва нещо ново, очертава даден етап от неговите занимания с политическата история на късното Възраждане.

Прави впечатление, че първоначално преобладават работите, посветени на големите имена в политическия живот на онова време – Раковски, Каравелов, Ботев и, разбира се – Левски. Не случайно това са единствените възрожденски личности, за които специално написва статии. Защото за него това са фигури, които чрез своите идеи, дела и лични качества „се издигат на гребена на революционната вълна и имената им са в поредицата на най-големите дейци и мислители на българското духовно и политическо възраждане", които „издигат чистия и неподправен патриотизъм като единствено достойно знаме на революцията", които са „символ и еманация на възраждащия се български дух" (все изрази на Н. Генчев). Това не е самоцелен подход, а дълбоко премислена научна и гражданска позиция, имаща за цел не само да засили обществения интерес към най-първите и светли личности на Възраждането, но и опит чрез тях да бъдат очертани отделните големи етапи от еволюцията на българската революционна стратегия и тактика – от четническото движение до отчаяния и задъхан бунт през април 1876 г. Пишейки за техния живот и дела, които бележат цяла епоха в съзряването на българското общество, Генчев възкресява драматизма на личностното им израстване, идейните залитания, през които преминават, докато формират своите възгледи за пътищата и начините, водещи нацията към така жадуваната свобода. За него „огненият", „невъзможният" Раковски, мъчително лутащият се, но безкрайно искрен Каравелов – „една от най-достолепните фигури на Българското възраждане", непоколебимият и решителен Левски, както и гениалният, макар и понякога твърде краен, Ботев олицетворяват най-доброто, което е успял да роди и отгледа трудно възмогващият се от мрака на робството български дух. „Преди всичко – пише Генчев – интересите на България, интересите на България над всичко – такъв е големият завет, останал от дългогодишната политическа и дипломатическа дейност на Раковски. В края на живота си той достига до още един важен извод – българската революция може да разчита главно на силите на народа. Тя не бива да се

осланя безрезервно на чуждата помощ, защото тази помощ почти винаги е користна и преднамерена... Раковски е изключително явление в българската национална история. Неговата дейност като идеолог, стратег и организатор на националната революция, като пламенен публицист, фолклорист, историк и писател, неукротимата му енергия в една голяма епоха го превръща в символ на възраждащия се български дух, дава му прозвището патриарх на националната революция."

Най-много статии (както и две монографии) Генчев посвещава на Васил Левски. За него Апостола е „завършен символ на националната устременост", „най-големият мислител на възрожденската епоха"; „без него, без мислите и делата на този неповторим гений Българското възраждане би било многократно по-бедно по дух, по-ограничено по идеи, по-малко красиво, тъй като щяха да му липсват дръзновението и смелостта, присъщи на всяка голяма и целеустремена епоха". И може би точно затова „...Левски като че ли остава един от малцината големи мъже на възрожденската епоха, който беше пощаден от бурите на нашия социален и духовен живот, който като цяло не беше поставен под съмнение".

Актуално и днес звучи отговорът на Н. Генчев на въпроса защо идеите на Левски за самостоятелно националноосвободително движение не бяха реализирани. Защото „българският въпрос беше неразделна част от източната драма, а с нея се разпореждаха великите сили от Запад и Изток", защото „проблемът за българската свобода не може да бъде разглеждан и решен вън от сложните международни отношения в Ориента. Но заедно с това, за разлика от повечето наивни политици на Българското възраждане, Левски е схващал, че решен без българите, този въпрос ще услужи единствено на интересите на голямата политика за сметка на българските исторически права. И историята потвърди неговия анализ... Следователно не други, а В. Левски се оказа прав, той, а не други, предложи оптималния вариант на историческото решение на българския въпрос, той беше прозрял в бъдещето, за да предупреди българите за това, което идва да изсипе нови нещастия върху тяхната страдалческа глава."

Специално внимание заслужават и включените в настоящите томове работи, посветени на З. Стоянов. Те са не толкова плод на преклонение пред неговата личност и творчество, а по-скоро изработване на един своеобразен и надежден ключ за обективен научен прочит както на „Записките", така и на цялата Захариева публицистика. В тях е демонстриран стремежът на автора да се преодолее тясно специализираният научен подход, „парцелираното" изследване, за да се достигне до едно качествено ново ниво на анализ, позволяващ максимално доближаване до автентичността на възпроизвежданите от съвременния изследовател отминали събития.

Постепенно търсенията на Н. Генчев се разширяват в посока на един много по-широк мащаб, имащ за цел да постави проблема за българското националноосвободително движение в контекста на усилията на останалите балкански народи и в цялостната панорама на сложните международни

отношения, оформили т. нар. Източен въпрос. Немалко страници са посветени на гръцката Мегали идея, на претенциите на великосръбския шовинизъм, на задкулисната румънска политика, на хладно премерената и на моменти дори цинична позиция на великите сили, на преследващата великоимперските си интереси политика на царска Русия.

Може само да се съжалява, че проф. Генчев не успя да завърши докрай тази голяма тема в самостоятелна монография, но и написаното дава вярна представа за посоката на неговите търсения и значимостта на прозренията му.

В българската историография Н. Генчев е първият историк, който по категоричен начин развива и защитава тезата за водещата роля на буржоазията в националноосвободителните борби на възрожденското общество, като същевременно обективно разкрива и слабостта ѝ, маркирайки съществуващите в нея различни лагери, които се стремят да обвържат българската кауза с политиката на една или друга от съседните балкански държави под покровителството на някоя велика сила.

Идеята на Н. Генчев за буржоазията като хегемон на националната революция първоначално се среща в неговата публицистика. Още през 1965-1966 г. в статиите, публикувани в сп. „Младеж", той изразява своето революционно за тогавашното време мнение за нейната роля в националните процеси през Възраждането. Теорията за „реакционния, предателски характер на възрожденската буржоазия" е подложена на критика в статитие *Април 1876* и *Учителка на живота, но кога?* В *Предателите в българската история* (една иначе твърде спорна в отделни свои формулировки работа, направени вероятно за успокояване на властващата в ония години силна идеологическа цензура) Н. Генчев изказва за първи път следната, тогава силно „еретична", мисъл: „В българската историческа наука преди известно време беше създадена тезата за предателството на буржоазията през епохата на Възраждането. Обоснована от дилетанти за чисто практическите нужди на конюнктурата или на политическата пропаганда, тази теза няма нищо общо с фактите на историческата действителност. Историята на Българското възраждане показва, че буржоазията не само не беше изменила във всичките си крила и отенъци на освободителното дело, а че тя беше начело на просветното движение и борбата за самостоятелна църква, участваше или подпомагаше бунтовете и четите, влизаше в революционните комитети и тайните общества, ръководеше Априлското въстание през 1876 г. и т. н. Независимо от поведението на отделни нейни представители, буржоазията като обществена група през Възраждането играеше прогресивна революционна роля." Неговата позиция е формулирана още по-категорично в *Политическите борби за освобождение на България през 50-60-те години на XIX век* (1972): „За разлика от Русия и от други страни, в българската революция буржоазията като цяло играе прогресивно-революционна, а не съглашателска роля. Буржоазната класа не може да се сроди нито по социални, нито по политически, нито по национални съоб-

ражения със султанската власт. При това буржоазната програма в българската революция е единствената дълбоко революционна радикална програма. В този смисъл буржоазно-либералните тежнения са революционни тежнения." Както и в *Българското общество в навечерието на освобождението* (1978): „След Кримската война българската буржоазия се налага окончателно като най-динамичен и радикален елемент в общественото и политическото развитие в българското общество. Тя застава начело на националноосвободителното движение и в съответствие със своите възможности го насочва към решителни действия за решаването на българския въпрос." Същевременно Н. Генчев не пропуска да отбележи, че българската буржоазия е „икономически слаба, политически неподготвена, духовно незаякнала класа", разбира се, поради условията в които се формира. „Причината за това – пише той, – че тя не може да осъществи идеите на буржоазната освободителна революция, се корени не в нейното предателство, а в нейната историческа ограниченост." Този възглед може да се открие много рано, още в *Окончателно укрепване на народнодемократичната власт в България* (1966), а по-нататък в подчертаването на търговско-посредническия характер специално на едрата буржоазия и своеобразното обяснение на неуспеха на Априлското въстание в крайна сметка със слабостта (но не предателството) на буржоазията.

Друга голяма тема, която занимава Н. Генчев в продължение на много години, е темата за българската възрожденска интелигенция. Още през 1972 г. той е наясно, че „...резултатни изследвания могат да се направят, ако към традиционните научни методи се прибавят и нови модерни средства. В много области чисто фактологическото проучване трябва да бъде съчетано със социологически, статистически и други анализи. Крайната цел на едно такова проучване с оглед на българската история безспорно трябва да разкрие характера, смисъла, духовния потенциал, тенденциите на новобългарската култура. А това ще ни даде възможност да осмислим цяла серия други въпроси на нашата нова история."

Именно такова изследване на българската възрожденска интелигенция беше направено десет години по-късно под негово ръководство от колектива на катедра „История и теория на културата", завършило с издаването през 1988 г. на *Енциклопедия. Българската възрожденска интелигенция*, както и на монографията на Н. Генчев *Българска възрожденска интелигенция* през 1991 г. В тези издания чрез количествени математически методи за първи път е обработен огромен статистически материал на електронно-изчислителна машина. По този начин се получиха достоверни сведения за състава на възрожденската интелигенция, разкрити бяха нейният социален произход, образование, професионална структура и реализация, творчески възможности, връзките ѝ с чуждата култура, обществена дейност и политическа ориентация.

В хода на това амбициозно изследване беше събран достатъчно материал и за проучване на интелигенцията и през буржоазния период, което за съжаление не можа да бъде завършено.

Успоредно с темата за интелигенцията Н. Генчев изследва и социалната структура на българското общество през Възраждането. Първоначално през 1980 г. в едноименната статия той маркира стопанските и социалните процеси, довели до оформянето на възрожденска България като една „типично дребробуржоазна и то предимно селска страна", проследява формирането и структурирането на отделните обществени групи във възрожденското общество. Същевременно посочва необходимостта от по-задълбочени занимания в това направление, които намират завършен израз в популярно написаните, но пак на базата на историческа документация, *Очерци. Социално-психологически типове в българската история* (1987), представящи наблюденията му върху социалните групи на средновековната аристокрация, еснафите, селяните, буржоазията, интелигенцията и пролетариата.

Изключително значима и симптоматична за еволюцията на неговите научни дирения е темата за културните влияния в Българското възраждане – една от най-големите като проблематична насока в научното творчеството на Н. Генчев. Заявка за нея той прави още в ранната си статия *Културни влияния върху Българското възраждане,* писана в началото на 70-те години, която може да се приеме като начален идеен конспект на монографията му *Българската култура XV-XIX век,* завършена и отпечатана през 1988 г. Тази статия предшества и други по-късни творби върху културните влияния у нас. В този контекст са монографиите *Българо-руски културни общувания през Възраждането,* която, „арестувана" веднага след отпечатването ѝ през 1975 г., вижда бял свят едва през 2001 г. (след смъртта на нейния автор) и *Франция в българското духовно възраждане* (1979). В статията *Българско културно възраждане* (1980) пък се определят теоретичните и методологичните основи, върху които би трябвало да се базира едно изследване върху българската култура.

Силно въздействащата студия на Н. Генчев за историческата съдба на българите (1985) остава за жалост само фрагмент от книга за народопсихологията, която авторът не успява да завърши и публикува. Идеята и желанието да изследва тези проблеми се зараждат у Н. Генчев твърде рано. Още през 1966 г., в споменатата вече неколкократно статия *Учителка на живота, но кога?,* той заявява: „...аз се интересувам от ролята на историческата наука във формирането на духовния психически и културен профил на българина". Неговите търсения в областта на народопсихологията са резултат от непрекъснатите му осмисляния на българската история; те са един своеобразен научен, но и етично-философски призив към изграждане на ново ниво на себепознание. Себепознание, базирано на историческата обективност, на отхвърляне на догматичното политическо опекунство и на идеологическите клишета. В контекста на партийно дирижира-

ната тогава от тоталитарния режим българска хуманитаристика заключенията на Н. Генчев за българската народопсихология съдържат удивителни прозрения и истини.

Николай Генчев изследваше историята и защитаваше тези, които до една бяха отрицание на съществуващите догми в българската марксическа хуманитаристика. Това за него беше ненарушимата логика на единството на научна позиция и граждански дълг. Неведнъж той заплащаше високата цена на цензуриране, на осакатяване, наречено редактиране, и на унищожаване на своите книги. Генчев използваше добросъвестния изследователски подход, за да се обоснове научно, но той пропагандираше и публицистично вредата от комунистическите злоупотреби с историята. Някъде с Езоповски език, другаде ясно и дръзко той разбиваше клишета и предразсъдъци и открито се подиграваше на скудоумието на властващите идеолози. И тяхната реакция не закъсня: в края на 1969 г. е изгорена монографията му *Външната политика на България 1939-1944 г.*; през 1972 г. за студията си *Българо-германски дипломатически отношения (1938-1941 г.)* е направен опит Н. Генчев да бъде изобличен като „антимарксист"; през 1975 г. е спряната *Българо-руски културни общувания през Възраждането* (представяща в твърде негативна светлина ролята на царска Русия). Не са публикувани обширните му предговори *Огромно национално и общочовешко богатство* към Васил Левски. Документално наследство. Юбилейно издание по случай 100 години от гибелта му. С., 1973; *Постижения и слабости в българската историография* към първото издание на Българско възраждане. С., 1978; *„Миналото" на Стоян Заимов като спомен, история и белетристика* (1982) и др.

Градацията на научните проблеми, които занимават Николай Генчев, е симптоматична, показателна за неговия сложен житейски път и цялостна идейна еволюция. Няма друг български историк, който да има толкова широк – и дързък – обхват на теми и критически търсения. От позитивистична – в смисъл на максимална обективна – политическа история до трудно проходимото поле на културознанието; от социално-икономически анализи до психологическо портретиране на нацията. Всяка негова финална теза всъщност беше отрицание на конюнктурната историография, критика на комунистическата догматика. Същевременно беше и негов премислен, личен призив към възраждане на ценното от исторически натрупания потенциал на българската нация.

Н. Генчев е нещо много повече от академичен историк. Той е изследовател и критик, който не спираше да мисли и предусеща бъдещето, познавайки безпощадно миналото. Точно тази човешка дързост и научни прозрения правят от Николай Генчев постоянен и необходим съвременен коректив.

Миглена Куюмджиева

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ПРОМИШЛЕНОСТТА В БЪЛГАРИЯ

Увод

Борбата на работническата класа на тудещите се маси в България за ликвидиране на капиталистическите производствени отношения и за изграждане на икономическата база на социализма представлява една от най-светлите страници в новата история на българския народ, изпълнена с огромно революционно творчество на масите, ръководени от Българската комунистическа партия.

В тази гигантска борба срещу буржоазния строй, срещу експлоатацията и социалното неравенство, срещу вкоренените в бита на дребнособственическа България традиции на капитализма, национализацията на промишлеността през 1947 г. заема особено важно място.

Експроприацията на едрата буржоазия е една от най-важните задачи на пролетариата, след като завладее политическата власт. Във всяка страна обаче тази задача се решава в зависимост от международните условия, при които се установява и закрепва властта на работническата класа, в зависимост от съотношението на класовите и политическите сили вътре в страната след победата на революцията и от съпротивата на свалената от власт буржоазия, в зависимост от готовността на съюзниците на работническата класа да я подкрепят в решителните ѝ действия срещу буржоазната собственост. Експроприацията на буржоазията зависи и от степента на развитието на капитализма, от икономическото положение на страната, в която е започнала революцията.

След победата на Деветосептемврийската социалистическа революция в България през 1944 г., въпреки че развитието на капитализма беше подготвило материалните и политическите предпоставки за експроприацията на капиталистическата буржоазия, народната власт не премина незабавно към радикални социалистически преобразования в икономиката на страната. Тя трябваше да се съобрази със съотношението на силите в света и с неуредереното международно положение на България. Беше краят на 1944 г. Втората световна война още продължаваше. Тези, които се очертаваха като победители, не бяха решили големите въпроси, изпъкнали в резултат на войната. Правителствата на САЩ и Великобритания се отнасяха враждебно към обществено-политическите и икономическите преобразования в страните, където народнодемократичната революция победи с помощта на Съветската армия. Поради това всеки опит в тези страни да се избързва със социалистическите преобразования би създал затруднение в отношенията между великите държави и би се отразил неблагоприятно върху победоносното завършване на войната. Особено трудно беше положението на България. Като бивш сателит на фашистка Германия нейното международно положение чак до 1947 г. остана неуредено. Съгласно със

сключеното между България и великите сили примирие на 18 октомври 1944 г. у нас беше настанена Съюзническа контролна комисия. Представителите на САЩ и Великобритания в тази комисия с оглед интересите на своите държави на Балканите и в България се месеха във вътрешните работи на страната, пречеха на нейните усилия да нормализира международното си положение, подбуждаха свалените от власт реакционни сили към контрареволюционни действия.

В тази международна обстановка правителството на Отечествения фронт и БРП (к) в името на големите интернационални интереси на демократичната борба срещу фашизма, в името на интернационалните цели на работническата класа направиха временни отстъпки на българската буржоазия в икономическата област, като не посегнаха радикално върху нейните позиции в индустрията и в другите отрасли на народното стопанство.

Тези отстъпки се налагаха и поради участието на България във войната срещу хитлеристка Германия през 1944-1945 г., за успешното завършване на която трябваше да се сплотят всички демократични и антифашистки сили на народа, включително и на антифашистката демократично настроена буржоазия.

БРП (к), която още в своята програмна декларация от 1919 г. беше обявила експроприацията на капиталистическата буржоазия като първостепенна задача на социалистческата революция в България[1], веднага след Деветосептемврийското въстание не издигна лозунг за национализация на капиталистическата индустрия и поради редица вътрешнополитически съображения. Деветосептемврийската революция от 1944 г. не унищожи изведнъж стария буржоазен държавен апарат. До изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г. БРП (к) нямаше свое мнозинство в правителството на Отечествения фронт. В стопанските министерства и различните стопански учреждения и организации се разпореждаха враждебни на народната революция министри, чиновници и специалисти. Дълго време след Деветосептемврийската победа държавният апарат не беше годен нито да извърши радикална експроприация на буржоазията, нито да управлява промишлеността без капиталистите. Съюзниците на работническата класа и на БРП (к) в Отечествения фронт не бяха подготвени за една такава революционна намеса в икономическите отношения. До средата на 1945 г. БЗНС се ръководеше от политически дейци като д-р Г. М. Димитров, Н. Петков и др. – врагове на социализма, които не подкрепяха народната власт в решителните действия срещу буржоазната собственост.

Влиятелният в Отечествения фронт и особено в правителството Народен съюз „Звено“ като партия на демократичната буржоазия до 1947 г. защитаваше икономическите интереси на буржоазията. В неговата програма, приета на Първия конгрес на „Звено“ през октомври 1944 г., се заявяваше, че „народното стопанство е неделимо цяло, в което всички фактори на напредъка му – труд, капитал, земя, размяна и производство, изискват еднакво грижи и покровителство“[2].

Народната власт отложи експрориацията на буржоазията в промишлеността до уреждане на международното положение на България и поради това, че тя не беше заплашена от непосредствена въоръжена контрареволюция, тъй като в периода от 1944 до 1947 г. у нас съгласно договора за примирие се намираха части на Съветската армия, които със своето присъствие парализираха опитите на реакционните сили да възстановят буржоазното господство. Още на 27 септември 1944 г. в „Позив на командуването на Червената армия до българския народ" реакционните сили бяха предупредени, че „всякакви нарушения на реда, произволи и беззакония няма да се търпят и ще се считат като действия, насочени против Червената армия"[3].

Социалистическите преобразования в промишлеността бяха забавени и поради икономическата изостаналост на страната и разрухата в народното стопанство след Втората световна война.

Както посочва В. И. Ленин, колкото по-неразвита е страната, която е започнала революцията, „толкова по-трудно е за нея да премине от старите капиталистически отношения към социалистически. Тук към задачите на разрушението се прибавят нови, нечувано трудни задачи – организационни."[4]

Деветосептемврийската революция завари България като изостанала аграрна страна със средно развит промишлен капитализъм. През 1939 г. съотношението между производството на промишлеността и на селското стопанство беше 33,8:62,2 в полза на селското стопанство[5]. Българската полузанаятчийска и паразитна промишленост беше закъсняла с цели десетилетия в сравнение с модерната индустрия на развитите капиталистически държави. В България бяха развити предимно клоновете на леката и хранителната индустрия. През 1939 г. отношението между групата „А" (средства за производство) и групата „Б" (предмети за потребление) беше 22,6:77,4. Тежката индустрия беше едва в зародиш, а в редица решаващи клонове напълно липсваше. Например частта на топливната промишленост в общото промишлено производство съставляваше едва 4,4%, на металообработването и машиностроенето 2,4%, на химическата прпомишленост 1,9%. Черната металургия до войната се състоеше от едно единствено предприятие, в което работеха само 129 работници. Цветната металургия (без производството на концентрати) имаше всичко три занаятчийски работилници с 5-ма работници. Машиностроенето произвеждаше главно селскостопански инвентар и дребни машини, а химическата индустрия – предимно бои, лакове и взривни вещества[6].

Цялата българска индустрия през 1945 г. имаше 4623 предимно дребни предприятия, в които работеха 127 118 работници[7].

Едно сравнение между индустрията и занаятите разкрива тъжната картина на индустриалната немощ на България. Докато през 1944 г. занятчийското производство участваше в образуването на националния доход с 20 982 млн. лева, делът на индустрията беше само 10 465 млн., или два пъти по-малък[8]. Поради паралитичното състояние на индустрията до

Втората световна война в България се беше запазило едно огромно за размерите на страната занаятчийско и манифактурно производство. Анкетата наброи през 1946 г. 102 занаята и 89 вида полузанаяти със 100 064 занаятчийски работилници, в които бяха заети 226 837 майстори, калфи и чираци, т. е. близо два пъти повече от индустриалните работници[9].

Това изостанало и примитивно градско стопанство след войната беше изпаднало в окаяно състояние на разруха и деградация, предизвикано от продължителната икономическа криза, започнала през войната. За разлика от кризата през 1929-1933 г., военната и следвоенната криза прояви абсолютно противоположни тенденции – вместо дефлация сега настъпи инфлация, вместо преситеност на пазара със стоки – голяма оскъдица в снабдяването, вместо спадане на цените – силно покачване и в резултат на това пълно изтощение и разрушение на производителните стопанства.

След Деветосептемврийското въстание кризата се задълбочи още повече поради участието на България във войната срещу фашистка Германия, която струваше на страната над 100 милиарда лева, и поради големите финансови задължения, наложени на българската държава от договора за примирие, възлизащи на над 30 милиарда лева[10].

Кризата достигна краен предел и от настъпилите през 1945-1947 г. суши, които безмилостно унищожаваха селското стопанство.

Въпреки усилията на народната власт да нормализира стопанския живот, въпреки оказаната на България икономическа помощ от Съветския съюз, депресията в народното стопанство продължи чак до 1947 г.

В края на 1944 г. промишлените предприятия работеха с около 50% от своя капацитет. Стотици фабрики и занаятчийски работилници бяха затворени или бездействаха. Железопътният транспорт беше напълно разстроен, което парализира целия стопански живот. В един доклад на главния секретар на Националния комитет на Отечествения фронт от 5 ноември 1944 г. е представена картината на пълна стопанска разруха: „Стопанският живот замира – четем в този доклад, – войниците по фронта са голи и гладни, големите и непроизводителни центрове гладуват..."[11] В градовете се шираше масова безработица. Само в тютюневата промишленост през 1946 г. без работа бяха останали 17 500 работници[12].

Машинният парк на индустрията, неподменен през военните години, беше силно износен. Първичните електродвигатели на предприятията бяха изхабени след войната средно с 42%, машините в металната индустрия с 41%, в текстилната с 37%, в хранителната с 38% и т. н.[13]

В безнадеждно състояние беше и минното дело. Поради варварската експлоатация на мините през войната в края на 1944 г. те бяха приключили стопанската си дейност с катастрофални резултати – една загуба от 959 млн. лева, която надхвърляше с 366 млн. капитала и фондовете на мините и беше със 162% по-голяма от собствените им средства[14].

През 1944 г. промишлеността изпитваше остра нужда от въглища, суровини, полуфабрикати и резервни части. Електродобивът можа да задо-

воли през 1945 г. едва 50% от нуждите на народното стопанство[15]. Поради недостиг на електроенергия само в габровската промишленост през 1946 г. бяха пропилени 407 780 работнически надници[16]. В края на 1946 и началото на 1947 г. редица клонове на промишлеността бяха застрашени със спиране на работа поради липса на памук, черни и цветни метали, каучук, целулоза, химикали, бои, калцинирана сода, леярски кокс и др.[17]

Дълбоката стопанска разруха и депресия разклатиха финансовите устои на промишлеността. Капиталистите започнаха да изтеглят своите капитали от производителните области, за да ги инвестират в търговията и спекулата. През 1946 г. от 20 661 млн. лева оборотни средства в промишлеността само 8100 млн. принадлежаха на собствениците на предприятията, а другите 12 475 млн. бяха заети от различни държавни и частни кредитни институти[18]. Тези цифри показват, че българската промишленост се намираше пред прага на катастрофата.

В тези условия главната задача на народната власт в стопанската област беше да преодолее разрухата, да предотврати икономическата катастрофа, която заплашваше страната.

Тя можеше да реши големите стопански проблеми или като експроприира буржоазията и осъществи незабавни социалистически преобразования, или в сътрудничество с буржоазията по пътя на една невиждано трудна, но единствено реална стопанска политика.

Да тръгнеше по първия път, това означаваше да тръгне по пътя на стопанския и политическия авантюризъм и сериозно да накърни интересите на работническата класа и трудещите се маси, тъй като след Деветосептемврийската революция държавата не разполагаше с необходимите средства, опит и стопански кадри, които да ръководят народното стопанство. Държавният апарат не беше годен да управлява едрото производство. Работническата класа не беше подготвена да ръководи промишлените предприятия.

В тази международна, вътрешнополитическа и стопанска обстановка Отечественият фронт изработи икономическата програма на народната власт, която най-пълно отговаряше на нуждите на момента, на задачите за възстановяване на народното стопанство и същевременно разкриваше перспективи за развитието на революцията в икономическата област.

Програмата на Отечествения фронт, обявена чрез декларацията на първото правителство на ОФ от 17 септември 1944 г., предвиждаше сътрудничество между държавата и деловите среди на буржоазията в стопанския живот[19]. Тя изключваше национализацията на индустрията и търговията. Посегателството върху буржоазната собственост се свеждаше само до конфискация на имотите и капиталите на незаконно забогателите през войната, до ликвидацията на частните стопански монополи и прогресивно подоходното облагане. Тя беше насочена главно срещу прогерманските кръгове на буржоазията и срещу монополистическия капитал, опора на бившата фашистка власт. Следователно тя беше една демократична сто-

панска политика, напълно съобразена с решенията на Ялтенската конференция на ръководителите на СССР, САЩ и Великобритания, които предвиждаха ликвидацията на икономическите позиции на фашистките кръгове на буржоазията.

В страните обаче като България, където на власт беше дошла работническата класа и нейният политически авангард имаше ръководно положение в държавата, тази политика можеше бързо да излезе извън демократичните рамки и да се превърне в определена пролетарска политика за пълна експроприация на буржоазно-капиталистическата собственост.

Затова БРП (к) напълно подкрепи декларацията на правителството на ОФ и заяви, че ще следва неговата стопанска политика[20]. ЦК на БРП (к) още на другия ден след въстанието поведе борба срещу левичарските залитания, родили се в дните на революционния подем в партийните организации и в някои звена на ОФ, които се проявяваха в многобройни искания и резолюции на партийни организации и местни комитети на ОФ за национализация на промишлеността[21].

Със своето Окръжно № 5 от септември 1944 г. ЦК на БРП (к) порица тези опасни явления и призова комунистите да поведат „решителна борба срещу левите забягвания на някои забъркани глави, които искат да се пристъпи незабавно към установяване на съветска власт и към експроприация на капиталистическите предприятия...“[22].

На проведената от Националния комитет на ОФ стопанска конференция на 20 ноември 1944 г. представители на ЦК на БРП (к) още веднъж изясниха стопанската политика на партията. Те заявиха, че новата власт не обявява война на индустриалците и търговците, а иска да координира техните усилия в сътрудничество с държавата, че тя няма намерение да национализира нито индустрията, нито търговията[23].

Следвайки политиката на сътрудничество между държавата и частния капиталистически сектор в икономиката, правителството на ОФ апелираше към деловите промишлено-търговски среди като към патриотични индустриалци и търговци, като ги призоваваше да дадат своите средства и опит за възстановяване на промишлеността. Със същата цел правителството разреши през 1945 г. на Общия съюз на българската индустрия, на Общия съюз на българските търговци, на Съюза на корабопритежателите и корабостроителите и на други стопански организации на буржоазията да продължат своята публична дейност, въпреки че те бяха разтурени по закона за фашистките организации.

По инициатива на ЦК на БРП (к) в управителните съвети и клоновите съюзи на тези организации бяха създадени комитети на ОФ, които имаха свои постоянни представители в Националния комитет на Отечествения фронт.

Взаимоотношенията между народната власт и стопанските организации на промишлената и търговската буржоазия бяха израз на една правилна тактика на Отечествения фронт, която целеше да постави под кон-

трола на държавата тези съюзи, да мобилизира средствата и опита на буржоазията за възстановяване на народното стопанство, да парализира нейните опити за саботаж и стопанско вредителство, тактика на сътрудничество с буржоазията, докато назреят условията за нейната радикална експроприация от народното стопанство.

Политиката на народнодемократичната власт в стопанската област по отношение на промишлеността беше още по-пълно разработена в декларацията на ЦК на БРП (к) от 28 септември 1945 г. „По стопанската политика на Партията". В тази декларация ЦК на БРП (к) посочи, че главната цел на икономическата политика на правителството на ОФ е да преодолее стопанската разруха, за да облекчи и ускори стопанското развитие на България, като в кратък срок тя стане модерна индустриална и земеделска страна. ЦК на БРП (к) смяташе, че за да се изпълнят стопанските задачи на правителството на ОФ, на частния сектор трябва да се даде „широко поле за общественополезна дейност както в производството, така и в размяната. Индустриалците, които желаят да сътрудничат честно и искрено с държавата съобразно с исканията на новото време, ще трябва да намерят пълно насърчение и поддръжка от правителството за укрепване и разширяване на своите предприятия, за създаване на нови предприятия и пр."[24]

В същата декларация ЦК на БРП (к) заявява обаче, че „при съвременните условия индустриализирането и процъфтяването на страната не може да бъде осъществено *без намесата, ръководството и контрола на държавата* (курсивът мой – Н. Г.), което означаваше, че частно-капиталистическата икономика може да се развива само под ръководството на държавата, при най-широк контрол на работническите маси върху частните предприятия.

Така очертаната стопанска политика на народната власт беше демократична политика, която не предвиждаше социалистически преобразования в икономиката, но същевременно далеч надхвърляше границите на една буржоазна стопанска политика. Поради това, че работническата класа на БРП (к) беше господстваща сила в народната демокрация, тази демократична политика скоро беше насочена изключително срещу капиталистическата буржоазия. Посредством частната експроприация на буржоазната собственост, чрез конфискациите и финансово-данъчните реформи на народната власт и наложения по революционен път работнически контрол в промишлеността народната власт подготвяше условията за пълна експроприация на капиталистическата буржоазия, подготвяше социалистическата национализация на промишлеността.

Подготовка за експроприация на капиталистическата буржоазия от промишлеността

Подготовката за национализация на индустрията в България започна след Деветосептемврийската победа, въпреки че тогава тя не стоеше пред народната власт като непосредствена практическа задача. В хода на тази подготовка народната власт осъществи редица преходни, междинни преобразования в промишлеността, най-важното от които е работническият контрол над стопанската и финансовата дейност на предприятията за изпълнение на разпорежданията на революционната власт, над условията на труда и системата на заплащане.

Работническият контрол, провеждан у нас от 1944 до 1947 г., имаше за цел да сломи съпротивата на буржоазията в стопанския живот, да мобилизира нейните средства и опит за възстановяване на народното стопанство. Главното негово предназначение беше да даде възможност на победилата в революцията работническа класа да се научи да управлява и ръководи едрото промишлено производство. „Ние не декретираме изведнъж социализма в цялата наша промишленост – пише Ленин – затова, защото социализмът може да се въведе и утвърди тогава, когато работническата класа се научи да управлява, когато се укрепи авторитетът на работническите маси. Без това социализмът е само пожелание.“[25]

Въпросът за работническия контрол в българската промишленост бе поставен и разгледан в някои публикувани вече изследвания[26]. Тези работи изясняват предимно социално-икономическата природа на работническия контрол и в тях не е разкрита борбата на работническата класа против икономическата контрареволюция на буржоазията, не са показани измененията в социалното ѝ положение и дейността на работническите организации по подготовката на национализацията. Тези въпроси не могат да се разгледат напълно и в настоящата статия, тъй като тя няма такава цел.

В случая ще се спрем на работническия контрол само дотолкова, доколкото той представлява най-важното звено в многостранната дейност на държавата и на работническата класа за подготовката на национализацията на промишлеността.

Работническият контрол у нас се прояви в две форми – като държавен и обществен контрол.

Държавният контрол върху капиталистическата икономика беше въведен веднага след установяването на народната власт през 1944 г. Новата революционна власт още от първия ден се намеси в икономическите отношения, за да предотврати неизбежно настъпващата през всяка революция стопанска анархия, да осигури прехраната на населението и непрекъснатия ход на промишленото производство, необходимо за нуждите на населението и войската.

В първите дни след Деветосептемврийското въстание тя обаче нямаше свои органи, които да провеждат контрол над частните индустриални предприятия, затова използва заварените стопански дирекции, комисарства

и централи, като дирекция „Храноизнос“ и др., създадени от буржоазната държава за регулиране на капиталистическата икономика през войната.

За известно време народната власт използва и старото буржоазно законодателство, като въз основа на приетите от фашисткото народно събрание закони правителството на Отечествения фронт издаваше наредби и постановления, задължителни за стопанските предприятия и организации.

Народната власт, разбира се, коренно измени съдържанието на тези органи – те престанаха да бъдат оръдия на капиталистическата буржоазия и се превърнаха в органи, провеждащи волята на новата господстваща класа.

Но тъй като няколко години след Деветосептемврийското въстание в тях се разпореждаха старите чиновници и специалисти, свързани с капиталистическата буржоазия, те не можеха да обслужват напълно ефикасно новата революционна власт. Затова по инициатива на БРП (к) Националният комитет на ОФ възложи редица контролни задачи на комитетите на ОФ, които след въстанието изпълняваха функциите на местни органи на властта. С окръжно № 6 от 8 декември 1944 г. Националният комитет на ОФ определи точно правата и задълженията на комитетите на ОФ като контролни органи в частните предприятия. Той препоръча на фабричните отечественофронтовски комитети да мобилизират работническата класа за постоянен контрол върху дейността на предприятията, като следят за изпълнение на законите и нарежданията на правителството, охраняват суровините и се борят срещу спекулата, като участват при определянето на производствените разноски и цените на стоките и дават препоръка по административното и стопанското ръководство на предприятията. Окръжното забраняваше на комитетите на ОФ да поемат сами управлението на фабриките[27].

Участието на комитетите на ОФ в контролиращата дейност на държавата имаше изключително важно значение за създаване на един действително ефикасен контрол върху капиталистическите предприятия. Отечественофронтовските комитети като местни органи на властта бяха същевременно и революционни органи на масите, решаващо влияние в които имаха комунистите. По този начин се осъществи едно своеобразно съчетание на обществения и държавния контрол и дейността на държавните органи (непрочистени още от фашистки и други буржоазни чиновници) беше винаги под контрола на масите и техните политически и професионални организации.

Държавният контрол върху частнокапиталистическата промишленост до национализацията на индустрията се състоеше в регламентиране на производството, в разпределение на суровините, определяне на цените на индустриалните произведения, планово насочване на стопанската дейност на предпиятията и т. н.

По време на войната срещу Германия през 1944-1945 г. държавната намеса в капиталистическата промишленост имаше военен характер. С

оглед на нуждите на войната през януари 1945 г. държавните органи започнаха да определят количеството на производството в памучните фабрики[28]. С „Наредба за стоките, поставени под режим" от 19 януари 1945 г. държавата си присвои правото да определя количеството на производството и разпределението на стоките между държавните и други учреждения и населението[29]. През февруари 1945 г. Министерството на търговията и промишлеността въведе задължителна периодична отчетност за частните промишлени предприятия, което даде възможност на държавата да контролира тяхната производствена дейност[30].

След завършване на войната през май 1945 г. и особено след декларацията на ЦК на БРП (к) „По стопанската политика на партията" през септември 1945 г. държавата още повече разшири своята контролираща намеса в капиталистическата промишленост. През септември 1945 г. с Наредба-закон за снабдяването и цените Министерството на търговията и промишлеността получи широки права да определя видовете, количеството и качеството на индустриалното производство и да контролира разпределението на суровините и готовите стоки[31]. През ноември то започна да регулира пропорциите между различните отрасли на промишлеността, като забрани да се откриват за една година нови предприятия в силно преситените отрасли на мелничарската, маслодобивната и консервната промишленост[32].

Държавният контрол върху капиталистическата промишленост се засили след създаването на Върховния стопански съвет през 1945 г., който стана главен стопански орган за народнодемократичната държава с широки права и надзор над дейността на стопанските министерства и различните промишлени, търговски и други предприятия и организации. Но въпреки учредяването на Върховния стопански съвет и многобройните наредби, закони, постановления на централните органи на народната власт до края на 1945 г. държавният контрол върху частната индустрия не можа да обхване всички звена на промишлеността. Съпротивата на капиталистите – собственици на предприятия, липсата на едно последователно издържано законодателство, на нови действително пролетарски по съдържание държавни контролни органи, саботажът на старите чиновници, противодействието на буржоазните елементи в Отечествения фронт и в неговото правителство сриваха държавния контрол в различни звена на промишлеността.

Поради това през 1946 и особено през 1947 г. БРП (к) предложи на Националния комитет на ОФ и на правителството редица нови законопроекти за засилване на държавния контрол над капиталистическата промишленост. По инициатива на парламентарната група на БРП (к), въпреки противодействието на НС „Звено", беше приет през април 1946 г. Законът за конфискация на имуществата, придобити чрез спекула и по незаконен начин[33], по силата на който държавните органи и професионалните съюзи изпратиха свои представители във всички заподозрени в спекула предприятия и отблизо наблюдаваха тяхната дейност. Създаден беше през 1946 г.

и Фонд за рационализация, поощрение и контрол на индустрията в България[34], чрез който държавата пое грижата за усъвършенстване и рационализация на индустрията, тъй като капиталистите бяха престанали да се интересуват от усъвършенстването на своите собствени предприятия.

Държавният контрол обхвана цялата едра промишленост през 1947 г. след приемането на Закона за двегодишния стопански план. По силата на този закон държавата определи производствените програми на най-големите капиталистически предприятия и за да осигури изпълнението на тези програми, още повече разшири контрола върху тяхната стопанска дейност. С наредбата „За направление и надзор на индустриалното производство" от май 1947 г. Министерството на индустрията и занаятите получи права на върховен разпоредител в цялата промишленост. То можеше вече да направлява дейността на всички предприятия, да разпределя суровините, да определя задължителни планови задачи на предприятията, да упражнява административен, технически и стопански контрол върху държавните, смесените държавно-частни, кооперативни и частнокапиталистически предприятия[35]. Тези негови права се разшириха със създаването на системата на техническите норми през октомври 1947 г.[36] и особено с наредбата от ноември, която му даде всички права върху контрола на качеството на производството и разхода на материалите в предприятията[37].

Държавата оказваше силно регулиращо въздействие върху капиталистическата промишленост и посредством ценовата си политика, тъй като тя единствено имаше право да определя цените на промишлените стоки, а чрез тях да регулира производствените разходи и печалбата на капиталистите.

Държавният контрол изигра извънредно голяма роля за подготовката на национализацията на промишлеността в България. Въпреки че до 1947 г. капиталистите индустриалци продължаваха да бъдат собственици на предприятията, те престанаха да бъдат абсолютни господари и единствени законодатели и разпоредители в тях. В своята стопанска дейност те трябваше да се съобразяват с изискванията на народната власт и с нейните закони, наредби и постановления. По този начин частната капиталистическа индустрия измени своя характер, като постепенно прерасна в държавно-капиталистическа индустрия, в своеобразен държавен капитализъм при политическото господство на работническата класа. Това беше огромна крачка към обобществяване на промишлеността, към коренно изменение на характера на капиталистическата собственост. Този прогрес, извършен за около три години, беше много по-голям и всеобхващащ, отколкото всичко, което можа да извърши бавното и тромаво развитие на капитализма в България за повече от 50 години след освобождението на страната от турска власт.

Чрез държавния контрол над капиталистическата промишленост народната власт мобилизира следствата на промишлената буржоазия за възстановяване на народното стопанство, парализира нейните опити за сабо-

таж и вредителство, ограничи спекулата и стопанската анархия, предотврати опитите на индустриалците да насочват капиталите си в непроизводителните области.

Държавният контрол помогна на народнодемократичната държава да развие своите стопанско-организационни функции, да създаде свой апарат и кадри за управление на едрото промишлено производство. По този начин държавата се подготви да замени буржоазията като организатор и ръководител на индустрията.

Другата форма на работнически контрол в промишлеността беше общественият контрол на комитетите на ОФ и профсъюзите. Без този повсеместен контрол на работническата класа, на трудещите се и техните организации във всяко предприятие, във всяко стопанско учреждение държавният контрол би се превърнал в едно празно законодателство. И в такъв смисъл силата на работническия контрол у нас в периода от 1944 до 1947 г. се състоеше в огромната революционно-разрушителна и градивна дейност на работническата класа и трудещите се в частнокапиталистическата промишленост.

Общественият контрол върху капиталистическите предприятия и фабрики възникна спонтанно със завладяването на политическата власт, като проява на волята на новата господстваща класа да ръководи всички области на политическия и стопанския живот на страната. Още през септември и октомври 1944 г. областните, околийските и местните комитети на ОФ започнаха да уреждат стопанския живот в своите области, околии и общини. През октомври и ноември областните комитети на ОФ проведоха конференции със стопанските дейци и представители на деловите среди на буржоазията, на които бяха набелязани задачите на ОФ за възстановяване на индустрията и за организиране на обществения контрол в частните предприятия[38]. Непосредственият контрол върху стопанските предприятия беше възложен на специални стопански комисии към областните, околийските и градските ОФ комитети, създадени по решение на Националния комитет на ОФ от ноември 1944 г., на фабричните комитети на ОФ и на изграждащите се по това време в предприятията профгрупи[39].

С посоченото вече окръжно № 6 от 8 декември 1944 г. Националният комитет, след като определи точно правата и задълженията на комитетите на ОФ и на профгрупите като контролни органи в частните предприятия, ги призова да проведат широка политическа работа за изкореняване на фашистките остатъци от държавния и стопанския апарат, да мобилизират работническите маси за създаване на един действително народен, обществен контрол над капиталистическите предприятия[40].

Изграждането на обществено-контролните органи в капиталистическите предприятия продължи през 1945 г. Тогава по решение на Първия национален конгрес на отечественофронтовските комитети бяха премахнати фабричните комитети на ОФ и единствените обществено-контролни органи и взаимоотношението им със собствениците индустриалци бяха

още по-точно определени в споразумението между ЦК на ОРПС и Управителния съвет на Общия съюз на българската индустрия за изготвяне на браншовите колективни договори от 12 юни 1945 г.[41] Това споразумение потвърди правата на профгрупите, дадени им с окръжно № 6 на Националния комитет на ОФ от 8 декември 1944 г., и задължи собствениците на предприятията да спазват точно нарежданията на народната власт, да осигуряват непрекъснато производство в своите фабрики, да подобряват положението на работниците, да не пречат на дейността на профсъюзите.

Завоюваните от работническата класа през 1944-1945 г. права за контрол върху капиталистическата индустрия бяха закрепени в приетия по инициатива на Върховния стопански съвет през февруари 1946 г. Правилник за уреждане на взаимоотношенията между профкомитетите и индустриалците, подписан от представители на ВСС, ОБСИ, ОРПС и министъра на социалната политика[42].

Създадените през 1944 и 1945 г. органи за обществен контрол върху частнокапиталистическите предприятия, за разлика от тези органи в Съветска Русия след Октомврийската революция, имаха значително по-малко права. Те трябваше да съгласуват своята дейност със собствениците капиталисти и не можеха сами да поемат управлението на предприятията, както в Съветска Русия, където работническият контрол постепенно прерастваше в централизиран апарат за работническо управление на промишлеността в национален мащаб.

Тази особеност се дължи на обстоятелството, че след победата на Деветосептемврийската революция народната власт не можеше да премине непосредствено към национализиране на промишлеността и за дълго време трябваше да сътрудничи с капиталистическата буржоазия.

Комитетите на ОФ и профкомитетите в предприятията непосредствено след Деветосептемврийското въстание се заеха с прочистването на предприятията и стопанските организации от фашистките и контрареволюционни елементи. Това беше и първата най-важна политическа задача на обществено-контролните органи в капиталистическата индустрия.

В централните и местните архиви се пазят много резолюции, в които се настоява пред държавните органи незабавно да отстранят от предприятията бивши агенти на полицията, майстори и специалисти, които са тероризирали работниците, помагачи на хитлеристката армия, различни саботьори и дезорганизатори на производството. Например профорганизацията при минното дружество „Бъдеще“, след като в края на 1944 г. е разкрила, че главният директор на дружеството инж. Димитър Буров и ръководителите на миите „Черно море“, „Кардиф“, „Бъдеще“ и „Принц Кирил“ са дезорганизирали производството, подбуждайки работниците към бягство от работа и стачки, е поискала от НК на ОФ да отстрани дезорганизаторите от миите[43]. В някои предприятия работническата охрана по решение на комитетите на ОФ или на профгрупите направо е изгонвала фа-

шистките елементи, без да иска разрешение за това нито от органите на властта, нито от собствениците на предприятията.

Най-важната задача на обществено-контролните органи в капиталистическата промишленост беше да предотвратят икономическата съпротива на буржоазията, нейните опити да дезорганизира и разграби националната промишленост.

Свалената от власт капиталистическа буржоазия, почувствала, че е ударил дванадесетият час на нейната експроприация, предприе истинска икономическа контрареволюция в народното стопанство. „Патриотичните" индустриалци, търговци и др. саботираха стопанската дейност на фабриките, на търговските предприятия, на държавните учреждения, на различните дирекции и комисарства, на кооперациите.

Някои от собствениците на предприятия, например управителният съвет на голямото минно дружество „Бъдеще", дезорганизираха производството, като сами организираха стачки на работниците или ги пропъждаха от мините. Собствениците на много предприятия, като тези на фабрика „Оливер" в София, съзнателно разпиляваха суровите материали, повреждаха машините и инструментите и чрез своята политика на фаворизиране на една група работници за сметка на останалите създаваха борби сред работническите колективи, като ги отклоняваха от преките им производствени задължения[44]. Индустриалците буквално разграбваха своите предприятия. В архивите много често се срещат сведения, от които се вижда, че собствениците на предприятията и техните приближени хора от административното и техническото ръководство, като тези от фабрика „Братя Стайнови" – Казанлък[45], от фабрика „Хр. Метев" – Габрово и др., укривали готовата продукция, суровините и машините и ги продавали на спекулативния пазар с многократно увеличени цени[46].

Протоколите на Втория пленум на ЦК на ОРПС от 1946 г. ни представят типичната за цялата страна обстановка на саботаж и вредителство в габровската промишленост. Много габровски индустриалци изоставили предприятията, престанали да се интересуват от тяхната съдба, други уволнявали най-добрите работници, своеволно съкращавали производството или закривали някои цехове, трети назначавали в предприятията голям брой „синекури", за да увеличават производствените разходи и цените на стоковата продукция. Директорите, инженерите, техниците и чиновниците от фабричната администрация пречели на производството, проваляли снабдяването, предизвиквали конфликти сред работниците[47].

През 1946 г., когато политическите борби между опозицията и Отечествения фронт бяха силно изострени и ожесточени, много индустриалци открито се противопоставяха на нарежданията на народната власт, а в някои градове като София, Габрово, Сливен и др., предизвикаха пожари във фабриките[48]. Тогава те предприемаха и истинска война срещу органите на обществен контрол, като прехвърляха вината за провалите в производст-

вото върху профсъюзите, позова. йки се на неумелата намеса на някои профкомитети в работата на предприятията.

Работническите професионални организации и органите за обществен контрол водеха непрекъсната борба срещу саботажите. Те разкриваха вредителството на капиталистите и с помощта на народната власт отстраняваха дезорганизаторите от фабриките. Те провеждаха съвместно с индустриалците съвещания, като правеха предложения за подобряване на стопанската дейност на предприятията, охраняваха суровините и машините, изгонваха специалисти, чиновници и майстори саботьори от фабриките.

Когато тези средства се оказваха недостатъчни, профсъюзите провеждаха стачки, чрез които налагаха волята си над работодателите. През 1946 г. в частнокапиталистическата промишленост непрекъснато избухваха местни конфликти и стачки[49].

Тази остра класова борба в промишлените предприятия през 1946 г. обаче дезорганизира производството, пречеше на усилията на народната власт да възстанови разрушената промишленост. Затова ЦК на БРП (к) предприе редица мерки, за да парализира борбата на индустриалците срещу профсъюзите, да укрепи работническия контрол в промишлеността. На своя Дванадесети пленум през ноември 1946 г. със специална резолюция „За ролята и функциите на профкомитетите в предприятията и учрежденията в сегашната обстановка" той задължи комунистите в профсъюзите да осъществят принципа на единоначалието в ръководството на промишлените предприятия, за да може цялата отговорност за провалите в производството да се поеме от собствениците на фабриките, и настойчиво поиска от индустриалците да се съобразяват с предложенията на работническите организации[50].

В духа на решенията на XII пленум на ЦК на БРП (к) се проведе през ноември 1946 г. и Вторият пленум на ЦК на ОРПС, който също потвърди принципа на единоначалието в ръководствата на предприятията и препоръча на синдикалните съвети и профорганизациите да мобилизират работническата класа за увеличаване на индустриалното производство, да ликвидират лошата трудова дисциплина, като заедно с това бдят за спазване на законността и нарежданията на правителството от страна на индустриалците[51].

В тези условия, когато капиталистите използваха всички средства, за да дезорганизират промишлеността, решенията на XII пленум на ЦК на БРП (к) и на Втория пленум на ЦК на ОРПС правилно насочиха профсъюзите да поемат върху себе си не само контролни, но и редица стопанско-организаторски функции. В резултат на тези решения профсъюзите започнаха да се грижат за снабдяване на предприятията със суровини и електроенергия, организираха съревнование за увеличаване на производството, за подобряване на неговото качество, укрепваха трудовата дисциплина, преследваха крадците, дезорганизаторите и прахосниците. Някои профко-

митети дори набираха нови работници, организираха курсове за квалификация, полагаха началото на движението на рационализаторите и т. н.[52]

Стопанско-организаторската дейност, която извършваха профсъюзите в капиталистическата промишленост, предизвика съществени изменения в тяхната роля и функции. Профсъюзите като органи за борба срещу буржоазията и капитализма постепенно се превръщаха и в масова школа за стопанско ръководство, за подготовка на ръководители на промишлеността и държавния апарат.

Това имаше извънредно важно значение за подготовката на работническата класа за национализацията на промишлеността, за подготовката ѝ като организатор и ръководител на едрото производство без буржоазията. Посредством обществения контрол в частните предприятия, провеждан от 1944 г. до национализацията на индустрията през 1947 г., работническата класа успя да излъчи от своята среда един голям резерв от стопански кадри, които можеха да заменят индустриалците в ръководството на предприятията. Тя запази частните предприятия от разграбване, успя да спечели на своя страна за делото на революцията част от буржоазните специалисти и старите чиновници.

Нейните професионални организации натрупаха значителен стопански опит, преминаха голяма политическа и стопанска школа, което им даде възможност да станат действителни ръководители на производството в националната промишленост. В това се състоеше и голямата роля на политическия контрол като най-важно звено в подготовката за пълната експроприация на капиталистическата буржоазия.

* * *

Освен чрез държавния и обществения контрол върху капиталистическата промишленост народната власт подготвяше национализацията на промишлеността и посредством частичната експроприация на капиталистическата собственост.

В периода от 1944 до 1947 г. народната власт чрез конфискациите на буржоазната собственост и чрез своята финансова и данъчна политика постепенно ограничаваше капиталистическата икономика, отнемаше една след друга позициите на буржоазията в народното стопанство. По този начин тя завоюва важни командни позиции в икономиката на страната, превърна се в първокласна икономическа сила, която в определен момент можеше да експроприира едрата буржоазия от промишлеността.

Частичната експроприация на капиталистическата собственост у нас започна още по време на Деветосептемврийското въстание 1944 г.

Заедно със завладяването на политическата власт на 9 септември работническата класа превърна в собственост на народнодемократичната държава 98% от железниците с принадлежащите към тях предприятия, депа и работилници, пощите, телефоните и телеграфите, държавните бан-

кови и кредитни учреждения, 246 индустриални предприятия, в това число цялата военна промишленост, 85% от каменовъгленитe мини и 50% от електросиловите източници, които принадлежаха на буржоазната държава.

На основата на тази общонародна собственост беше образуван социалистическият сектор в българското народно стопанство и народнодемократичната власт завоюва важни командни позиции в икономиката на страната.

Социалистическият сектор в народното стопанство откри простор за действие на икономическите закони на социализма. Опирайки се на действието на тези закони, народнодемократичната държава започна последователно да ограничава и ликвидира буржоазната собственост.

Още през септември 1944 г. тя конфискува имуществата на германските монополи в България и ги предаде под управлението на специална служба към Министерството на търговията и промишлеността[53]. През 1946 г. съгласно с условята за примирие между България и великите сили тези имущества бяха предадени на Съветската държава[54].

През 1944-1945 г. Народният съд конфискува имуществата на бившите регенти, фашистки министри, народни представители, генерали от царската армия, военнопрестъпници и на избягалите след въстанието контрареволюционери. Той присъди в полза на държавата напълно или отчасти 137 индустриални предприятия[55] и други 29 200 покрити и непокрити имоти на обща стойност 38 800 000 лева[56].

Най-важното мероприятие на народната власт за експроприация на капиталистическата собственост до национализацията на промишлеността беше Законът за конфискация на придобитите чрез спекула и по незаконен начин имоти, приет от XXVI народно събрание на 5 април 1946 г.[57]

Законопроектът за конфискацията на тези имоти беше внесен по инициатива на ЦК на БРП (к) в Народното събрание през януари 1946 г. Против него се обявиха всички реакционни сили в страната, включително и парламентарната група на една от отечественофронтовските партии – НС „Звено“[58]. Затова БРП (к) мобилизира работническите и селските маси в подкрепа на предложения законопроект. През януари и февруари по цялата страна се проведоха събрания и митинги, на които трудещите се гласуваха резолюции за незабавно приемане и прилагане на закона. Особено внушителни събрания и митинги станаха в големите промишлени центрове – София, Пловдив, Габрово, Сливен, Русе и др. На големия работнически митинг в Пловдив трудещите се поискаха незабавно да се върне на народа ограбеното от него богатство[59].

Трудещите се селяни също подкрепиха законопроекта. На стотици събрания в началото на февруари селяните искаха без отлагане да се пристъпи към конфискуване на имотите, придобити по незаконен начин. В своята резолюция селяните от Аспарухово, Карнобатско, настояваха: „Всичко, което е ограбено от народа, да се върне на народа и неговата

народна държава, за да може да се възстанови по-скоро нейното народно стопанство."[60]

Приетият след най-широко обсъждане от трудещите се Закон за конфискациите имаше две важни особености, които го правеха крайно радикален и гарантираха революционното му прилагане. Той даваше възможност на съдебните власти да привличат под отговорност всички капиталисти, които сами трябваше да доказват законността или незаконността на източниците, които са увеличили тяхното имотно състояние от 1 януари 1935 г. Това гарантираше широк обхват на конфискациите. Втората негова особеност беше тази, че посочването на незаконно забогателите лица се предоставяше на комитетите на Отечествения фронт и обществените организации[61]. По този начин прилагането на закона се поставяше в зависимост от революционната енергия на работническата класа и трудещите се маси.

След приемането на закона през април 1946 г. професионалните съюзи и комитетите на Отечествения фронт със съдействието на трудещите се започнаха да посочват на конфискационните съдилища предприятията и търговските заведения, занимаващи се със спекула, за да се заведат съдебни дела срещу тях.

Голяма активност в конфискацията на незаконно придобитите имоти прояви работническата класа в Габрово. В архива на околийския комитет на Отечествения фронт в Габрово намираме стотици предложения от кварталните отечественофронтовски комитети, от профкомитетите и профгрупите по предприятията, от отделни работници и граждани, в които се разкриват спекулативните афери на габровската буржоазия[62]. Със съдействието на пловдивския пролетариат бяха образувани конфискационни дела срещу крупните пловдивски спекуланти братя Поликарови, Граматикови, Цонкови и др.[63]

Първите стъпки по прилагането на закона предизвикаха остра класова борба в страната. Буржоазията, използвайки цялото си влияние, всички средства от подкупа до саботажа, своите агенти в държавния апарат и в някои отечественофронтовски партии, се опитваше да провали или ограничи конфискациите.

Управителните съвети на ОСБИ, ОСБТ и техните клонови съюзи обсипваха Министерския съвет и Националния комитет на Отечествения фронт с изложения и протести. В едно такова изложение на Управителния съвет на ОСБИ от 14 септември 1946 г. българските индустриалци искаха изменение на закона, като се създаде централна следствена комисия, която да дава мнение върху предложенията на отечественофронтовските комитети и профкомитетите, искаха да не се подвеждат под отговорност предприятия, за които няма предварителни и достатъчни улики за спекула, да се намали срокът за обратната сила на закона и да се внуши на отговорните фактори да не завеждат дела срещу големите предприятия, защото това разстройвало тяхната стопанска дейност и увреждало интере-

сите на държавата[64]. Тези предложения по същество целяха да се ликвидира революционната същност на закона, да се парализира инициативата на работническата класа и на комитетите на ОФ, да се създадат бюрократични процедури, при които заподозрените в спекула капиталисти да се измъкнат невредими изпод неговите удари.

Исканията на буржоазията бяха незабавно подкрепени от опозицията. Нейните органи вестниците „Народно земеделско знаме" и „Свободен народ" подеха клеветническа кампания срещу закона, отечественофронтовските комитети и БРП (к)[65].

Против прилагането на закона се обявиха и десните елементи на НС „Звено". Контролираният от тях в. „Изгрев" писа, че НС „Звено" е против постановленията на закона за конфискациите, въз основа на който се конфискуват значителни части от имуществата на гражданите, придобити на законно основание, под предлог, че са прекомерни, без да се определи в закона какъвто и да било критерий за прекомерност както на доходите, така и на собствеността"[66]. В статията „Законът за конфискациите носи опасности" вестникът се възмущава от органите на властта, които тревожили неоправдано „най-творческата част на българските индустриалци и търговци" и се обявява против „отчайващите репресии", по които се издирват незаконно забогателите[67]. Областното ръководство на НС „Звено" в Пловдив също се противопостави на политиката на конфискациите и поиска в едно свое писмо до Областния комитет на БРП (к) да преустанови всякакви конфискации[68].

Голяма съпротива против конфискациите на незаконно придобитите имоти оказаха реакционните фашистки елементи в държавния апарат и в съдилищата. Например фашисткият състав на Пловдивския съд, въпреки неопровержимите доказателства за спекула, оправда най-големите пловдивски спекуланти и само гневният протестен митинг на пловдивския пролетариат на 24 юни 1946 г. го принудил отново да преразгледа делата и да издаде необходимите присъди[69].

Комунистите от Пловдивския съд разкриха през юни 1946 г., че различни чиновници от Министерството на правосъдието изискват делата на най-крупните спекуланти, без да ги връщат обратно в съда, с което спъват умишлено прилагането на закона[70].

Във Врачанска област чрез подкупи и големи хонорари капиталистите са успели през 1946 г. да парализират органите на конфискационните съдилища. Много от съдиите са отказвали да влизат в съставите на съдилищата и са защитавали незаконно забогателите[71].

Работническата класа под ръководството на БРП (к) успя да надделее съпротивата на буржоазията. Благодарение на дейността на комитетите на Отечествения фронт и професионалните съюзи по издирване на спекулантите и предаването им на съда през 1946 г. бяха образувани 3423 дела, от които 408 се отнасяха за индустриални предприятия[72].

Конфискациите на незаконно придобитите имущества бяха временно преустановени по изборите за Великото народно събрание през есента на 1946 г. След изборите Министерският съвет реши прилагането на закона да приключи през следващите шест месеца, защото протакането на конфискационните дела разстройваше производството в частната промишленост. За изпълнение на това решение на Министерския съвет Националният комитет на Отечествения фронт с окръжно № 1 от 4 януари 1947 г. задължи областните и околийските комитети на Отечествения фронт незабавно да съберат и предадат на конфискационните съдилища всички сведения за лицата, които трябва да се подведат под отговорност и да мобилизират съдийския апарат за бързо приключване на конфискационните дела[73]. Такива нареждания изпратиха ЦК на БРП (к) до партийните комитети, ЦК на ОРПС до синдикалните съвети и Министерството на правосъдието до съдилищата. В резултат на това конфискациите през 1947 г. придобиха широк размах. До 10 декември 1947 г. бяха образувани 5358 дела, от които 693 се отнасяха до индустриални предприятия[74]. През 1947 г. съдилищата непрекъснато издаваха присъди, чрез които конфискуваха огромни суми, цели индустриални, търговски и други стопански предприятия или части от тях, различни движими и недвижими имоти в полза на държавата. Според изчисленията на Петко Петков реалната стойност на конфискуваните имоти възлиза на около 8 милиарда лева[75].

Наред с прилагането на закона за конфискациите през 1947 г. постепенно се ликвидираше и чуждият капитал в българската промишленост. Поради неуреденото международно положение на страната чуждият капитал не се подлагаше на непосредствена експроприация, а се практикуваше така нареченото „изкупуване“, срещу което на собствениците се даваха държавни лихвени облигации. По този начин през 1947 г. бяха изкупени акциите на дружество „Вулкан“, на „Гранитоид“, на циментовия завод „Лев“ в Плевен и др.[76]

Със закона за национализацията държавата ликвидира своя дълг по тези „изкупувания“, преди собствениците да бяха получили каквото и да било обезщетение[77].

След уреждането на международното положение на България и закрепването на икономическите позиции на държавата през 1947 г. народната власт премина, макар и твърде ограничено, към експроприацията на цели отрасли на капиталистическата промишленост. С приетия през април Закон за държавния тютюнев монопол държавата придоби изключително право да събира, обработва и търгува с тютюна и тютюневите изделия. По този начин тя експроприира една голяма група индустриални тютюневи предприятия. Държавата придоби цяла група нови предприятия от хранителната и вкусовата промишленост и чрез приетия през август Закон за монопола върху спирта и подсладените спиртни напитки.

Освен по пътя на конфискациите и монополитизиране на отделни стопански области народната власт ограничаваше капиталистическата

собственост в промишлеността и чрез данъчното облагане и другите финансови реформи. Особено важна роля в това отношение изиграха законът за облагане на военновременните печалби, прогресивно-подоходният данък, обмяната на паричните знаци и др.

В резултат на провежданата от 1944 г. до национализацията на индустрията частична експроприация на буржоазната собственост народната власт завоюва важни командни позиции в икономиката на страната. Към 1947 г. държавата контролираше изцяло транспорта, съобщенията и застрахователното дело, имаше господстващо положение в банковото и кредитно дело. Социалистическият сектор в промишлеността имаше вече значителни позиции. Близо една трета от индустриалното производство даваха държавните и кооперативните предприятия. Делът на различните социални сектори в българската промишленост през 1946 и 1947 г. се вижда от следната таблица[78]:

Години	% на производството на държавните предприятия в общото промишлено производство	% на производството на съветските и чехословашките държавни предприятия в България	% на производството на кооперативните предприятия
1946	19,3	1,4	8,8
1947	19,3	1,9	9,4
	% на производство на частнокапиталистическия сектор	всичко	
1946	70,5	100	
1947	69,4	100	

В решаващите отрасли на промишленото производство социалистическият сектор имаше преобладаващо място – 71,3% от добива на електроенергията и 86% от каменовъгленото производство[79].

Посочените данни показват, че към 1947 г. народнодемократичната държава е станала вече значителна икономическа сила, разполагаща с такива стопански позиции, които ѝ дават възможност да премине към радикални преобразования в промишлеността. Те показват същевременно, че в областта на индустрията позициите на капиталистическата буржоазия и частният сектор към 1947 г. са останали почти незасегнати. Около 2/3 от производството и 71,62% от средствата на производството в промишлеността бяха в частни ръце. Фактически тук обобществяването на средствата за производство беше засегнало само държавнокапиталистическия сектор и някои кръгове на фашистката буржоазия. Икономическите преобразования в промишлеността до национализацията бяха забавени главно

поради международните затруднения, в които се намираше народната власт, поради стопанската изостаналост на страната и следвоенната икономическа криза, поради яростната съпротива на капиталистическата буржоазия срещу всеки опит да се посегне върху нейната собственост.

Но само с тези причини от обективно естество не може да се обясни фактът, че повече от три години след Деветосептемврийската революция основните средства на производство в промишлеността бяха оставени в ръцете на капиталистическата буржоазия.

Това се дължеше също така и на различията във възгледите на БРП (к) и другите отечественофронтовски партии по стопанската политика на правителството на Отечествения фронт, които бяха израз на противоречията между колективистичните, социалистически тежнения на работническата класа и частнособственическите стремежи на дребната и средната буржоазия.

През целия период от 1944 до 1947 г. ръководството на НС „Звено" под натиска на силната реакционна група на Дамян Велчев, Васил Юруков, Ст. Чолаков и др. открито или прикрито се противопоставяше на онези стопански реформи, които засягаха капиталистическата собственост. То се обяви против Закона за конфискацията, против проекта за нова конституция на България, като поиска през 1946 г. от Националния съвет на Отечествения фронт да предвиди в бъдещата конституция абсолютни гаранции за частната собственост, право на частните лица и фирми да експлоатират природните богатства наред с държавата. На заседанието на Националния съвет на Отечествения фронт на 22 юли 1946 г. неговите представители начело с Иван Харизанов въстанаха срещу предвидената в проекта особена закрила на трудовата собственост, защото според тях по този начин се създавала не народна, а социалистическа държава, а това противоречало на програмата на Отечествения фронт и „откривало ерата на конфискациите"[80].

БЗНС, въпреки че за разлика от НС „Звено" подкрепяше БРП (к) в борбата срещу спекулативния капитал и не защитаваше едрата капиталистическа собственост, също искаше абсолютни гаранции за частната собственост и за правото на наследство[81].

Тези различия в програмните разбирания на трите най-влиятелни партии в Отечествения фронт спъваха икономическите преобразования в промишлеността. Всякога, когато БРП (к) предприемаше инициатива за някои по-радикални стопански реформи, тя трябваше да отбива атаките не само на буржоазната опозиция и на стопанските организации на промишлената и търговската буржоазия, но и на десните групи в отечественофронтовските партии. Дори нещо повече, понякога тези групи, подкрепени от опозицията, успяваха да отклонят или да провалят едно или друго начинание в стопанската област. Типичен пример в това отношение бе провалянето на законопроекта за национализация на подземните богатства. На два пъти парламентарната група на БРП (к) в XXVI народно събра-

ние трябваше да оттегля този законопроект под натиска на обединените сили на опозицията, на реакционните елементи в Отечествения фронт, на Съюза на минната индустрия, старите чиновници от Дирекция на природните богатства, Управлението на държавните мини и други стопански организации[82].

Приблизително такава беше съдбата и на Закона за конфискацията на имотите, придобити чрез спекула и по незаконен начин. Подготвен още през ноември 1944 г., поради съпротивата на някои министри от първото и второто отечественофронтовско правителство, той престоя цели две години в техните канцеларии, за да се приеме едва през 1946 г.

Поради тези вътрешни противоречия в Отечествения фронт, засилвани от непрекъснатия натиск на буржоазната опозиция срещу стопанската политика на народната власт, държавните органи не успяваха да съчетават възстановителната работа в промишлеността с една по-радикална политика срещу капиталистическата собственост. Дори такъв революционен закон като Закона за конфискацията не беше използван ефикасно, за да се ограничат позициите на капиталистическата буржоазия в промишлеността, а неговото действие беше насочено предимно срещу търговско-спекулативния капитал. От 5000-те конфискационни дела само около 700 се отнасяха за индустриални предприятия, тъй като през втората половина на 1947 г. те бяха преустановени предвид на започналата подготовка на национализация на индустрията[83].

Социалистическите преобразования в индустрията до национализацията бяха забавени и поради някои грешки в стопанската политика на БРП (к), които се дължаха, както обясни Г. Димитров, на обстоятелството, че партията не е била въоръжена с напълно издържан анализ на извършения на 9 септември обществен прелом и на произтичащите от него на различните етапи от развитието на революционно-преобразователния процес задачи на партията[84]. След изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г., въпреки че БРП (к) имаше вече свое самостоятелно мнозинство в парламента, въпреки че зае всички важни позиции в правителството на Отечествения фронт и международните затруднения бяха вече преодолени, тя продължаваше да издига старите лозунги за „патриотичните" индустриалци и за съчетаване на „творческата частна инициатива с укрепването на държавния и кооперативния сектор в народното стопанство"[85].

Всички тези обективни и субективни причини, взети в тяхната съвкупност, забавиха социалистическите преобразования в промишлеността и през 1947 г. изправиха народната власт пред неотложната задача бързо и изцяло да ликвидира капитализма в българската индустрия.

Революционната акция на работническата класа от 23 декември 1947 г.

През 1947 г. в България бяха създадени всички условия за радикалната експроприация на капиталистическата буржоазия от промишлеността.

Решаващо между тези условия беше наличието на народната власт, която успешно изпълняваше функциите на диктатурата на пролетариата и в хода на социалистическата революция непрекъснато укрепваше своите икономически и политически позиции.

Изключително голямо значение за закрепване на народната власт изиграха изборите за Велико народно събрание, проведени в края на 1946 г. По парламентарен път те потвърдиха огромното доверие на народните маси към Отечествения фронт, закрепиха ръководната роля на БРП (к) във всички области на държавния и обществен живот в страната. В избраното Велико народно събрание БРП (к) имаше свое самостоятелно мнозинство, което й даваше възможност да провежда и по законодателен път своята политика за ликвидиране на капитализма в икономиката на страната, за развитие на България по пътя на социализма. БРП (к) състави съобразно с правилата на парламентарната демокрация третото отечественофронтовско правителство начело с Г. Димитров. Най-важните министерства в правителството, като Министерството на вътрешните работи, на войната и трите стопански министерства (на финансите, на електрификацията и Върховния стопански съвет) бяха вече в ръцете на комунистите. Това даде възможност на ЦК на БРП (к) по-успешно да провежда стопанската политика на Отечествения фронт.

През 1947 г. в България се извършиха съществени изменения в съотношението на класовите и политическите сили. Народната власт разгроми главното ядро на буржоазната опозиция – БЗНС (Никола Петков). През август Великото народно събрание със специален закон разтури опозиционния Земеделски съюз и всички негови поделения[86]. Разгромът на опозицията разчисти пътя „за ликвидиране на икономическата основа на реакцията, за подготовката на условията за пълно премахване на спекулативните експлоататорски елементи в нашата страна“[87].

В борбата срещу буржоазната опозиция укрепна единството на демократичните сили в Отечествения фронт и неговите партии. Българският земеделски народен съюз отстрани от своето ръководство дясната, колебаеща се между буржоазията и ОФ група на Александър Оббов и Георги Драгнев и под ръководството на новото Постоянно присъствие, избрано през юни, стъпи здраво на отечественофронтовски позиции с пълна готовност да върви с БРП (к) в борбата за победата на социализма[87]. Преодоля своите колебания между опозицията и Отечествения фронт и Народният съюз „Звено“, след като отстрани реакционната група на Дамян Велчев, Васил Юруков и др.

Вътрешнополитическото укрепване на Отечествения фронт облекчи по-нататъшните преобразования на народната власт.

През 1947 г. се създадоха и благоприятни международни условия за провеждане на национализацията на индустрията. Мирният договор от 10 февруари уреди международното положение на страната. Премахната беше Съюзната контролна комисия и политическите мисии на САЩ и Великобритания в София. Империалистческите държави бяха принудени да признаят режима на народната демокрация в нашата страна, като по този начин се лишиха от възможността да използват неуреденото ѝ международно положение и да се месят в нейните вътрешни работи. Развързаха се ръцете на народната власт за всестранно настъпление срещу икономическите позиции на отдавна свалената от власт капиталистическа буржоазия.

Експроприацията на промишлената буржоазия беше подготвена от капиталистическото развитие на страната. Въпреки че България беше страна на средно развит капитализъм, който в сравнение с напредналите капиталистически държави беше закъснял с цели десетилетия, у нас имаше сравнително висока концентрация на капитала в промишлеността. Концентрацията на капитала, извършена в основни линии между двете световни войни под влияние на чуждия монополистически капитал, засили процеса на образуването на картели, на сливане на банковия и промишления капитал. През 30-те години четири големи банки – Българска търговска банка, Франко-българска банка, Българска банка и Банка за народен кредит, финансираха и контролираха стотици промишлени предприятия[89]. Освен това икономическото развитие беше създало един сравнително голям държавно-капиталистически сектор в народното стопанство, който обхващаше 98% от железопътния транспорт с цялата негова помощна индустрия, най-големите каменовъглени мини като „Перник", „Марица", „Бобов дол" и др., над 50% от електросиловите източници и над 200 други индустриални предприятия, включително и цялата военна промишленост.

Концентрацията на капитала в промишлеността беше подготвила материалните предпоставки за социалистическата национализация. Тя беше силно изострила противоречията между производителните сили и производствените отношения, между обществения характер на производството и частнокапиталистическия начин на присвояването на благата. Тези противоречия достигнаха до краен предел след победата на Деветосептемврийската революция през 1944 г., когато работническата класа в съюз с трудещите се от града и селото завладя политическата власт, когато беше образуван социалистическият сектор в народното стопанство и успоредно със законите на капиталистическата икономика действаха вече и икономическите закони на социализма.

Работническата класа не можеше повече да се примирява със старите буржоазни отношения. Ударил беше дванадесетият час на българската буржоазия. В тази обстановка през 1947 г. национализацията на индустрията стана непосредствена практическа задача на народната власт.

С въпроса за национализацията на промишлеността се занима XIII пленум на ЦК на БРП (к), проведен през октомври 1947 г. Октомврийският пленум на Централния комитет направи необходимите изводи за понататъшната дейност на партията и развитието на страната в духа на решенията на Варшавското съвещание на комунистическите и работническите партии от септември 1947 г. Той препоръча на партията и на правителството на ОФ да предприемат енергични мерки за укрепване на политическата, икономическата и военната мощ на страната, за да може тя заедно с другите демократични държави да се противопостави на икономическото и политическото настъпление на империализма, провъзгласено през 1947 г. в „Доктрината Труман“ и „Плана Маршал“[90].

Пленумът посочи, че трябва да се продължи с неотслабваща сила настъплението срещу реакцията до нейното окончателно смазване. Това предполагаше провеждането на енергична политика за ликвидиране на икономическите позиции на буржоазията, за разширяване и укрепване на държавния икономически сектор в народното стопанство, политика на ускорено развитие на страната по пътя на социализма.

В духа на този свой генерален извод пленумът на ЦК възложи на Политбюро да разработи конкретна програма за ускоряване на преобразованията в икономиката и в скоро време да даде на партийните и държавните органи необходимите директиви за действие[91].

Веднага след пленума ЦК на БРП (к) започна политическа и техническа подготовка за национализацията. Най-напред той съгласува своята политическа линия, изработена от XIII пленум, със съюзниците си от Отечествения фронт. По негова инициатива на 22 октомври се проведе заседание на ИК на ОФ съвместно с ръководствата на отечественофронтовските партии, на което ЦК на БРП (к) ги запозна със своите изводи за вътрешното и международното положение на страната и предложи за обсъждане произтичащите от тези изводи нови задачи[92]. След като посочи, че програмата на ОФ от 1942 г., конкретизирана в правителствената декларация от 17 септември 1944 г., в по-голямата си част е изпълнена и в много отношения остаряла, ЦК на БРП (к) поиска Отечественият фронт да обнови и допълни своята програма, като в нея ясно се очертаят перспективите за развитието на страната по пътя на социализма[93]. ЦК на БРП (к) предложи да се засили държавният и обществен сектор в народното стопанство и особено във ведущите клонове на индустрията, като се ликвидира икономическата база на империалистическата агентура в нашата страна[94]. Ръководствата на отечественофронтовските партии подкрепиха изводите и предложенията на ЦК на БРП (к). Секретарят на БЗНС Г. Трайков. политическият секретар на Народния съюз „Звено“ Георги Кулишев, секретарят на БРСДП Павел Цолов и членът на изпълнителния комитет на Радикалната партия Славчо Стоилов заявиха, че ръководствата на техните партии одобряват изводите на ЦК на БРП (к) и ще съдействат за развитието на страната по пътя на социализма[95]. Изразявайки мнението

на съюзниците на БРП (к) относно бъдещите перспективи на страната, политическият секретар на народния съюз „Звено“ Г. Кулишев заяви на това заседание: „Някой може да се уплаши от тази дума (социализма – б. а.). Ние от ОФ независимо от нашите идеологически доктрини и партийни различия досега всички сме прогресивни люде и представляваме подчертано прогресивни организации. Ние знаем, че социализмът не е страшен, напротив, социализмът е жадувана система на утрешния ден, а в голяма степен обект на днешните ни стремежи и усилия.“[96]

Проявеното единство на заседанието на Националния комитет на ОФ от 22 октомври и безрезервната подкрепа, която БЗНС, НС „Звено“, БРСДП и Радикалната партия оказаха на политиката на БРП (к) за ускоряване на икономическите преобразования в страната, намериха израз в обнародваната на 26 октомври 1947 г. декларация на НК на ОФ и ръководствата на отечественофронтовските партии. В нея се посочваше необходимостта да се разшири държавният и обществен сектор в народното стопанство и планирането на икономиката, да се развиват и усъвършенстват по-нататък производителните сили на страната, но не за капиталистически печалби, а за задоволяване на жизнените потребности на народа, да се създадат всички условия „за освобождаването на трудещите се от всяка експлоатация“[97].

Програмната октомврийска декларация на Националния комитет на ОФ е първата в историята на ОФ социалистическа програма, чрез която партиите на ОФ открито и безрезервно се солидаризираха с политиката на БРП (к) за ликвидиране на капитализма в икономиката, за изграждането на социалистическото общество. Поради това тя имаше огромно значение за облекчаване и ускоряване на революционните преобразования, за провеждането на национализацията на промишлеността.

След обнародването на тази декларация ЦК на БРП (к) и Националният комитет на ОФ извършиха голяма политическа и агитационна пропагандна работа за изясняване на перспективите за развитието и бъдещето на страната. ЦК на БРП (к) внесе пълна яснота сред българската общественост относно характера на народната демокрация. Той заяви, че „между новата демокрация и социалистическата демокрация стена няма“, че „друга перспектива и интерес на народа, на демократичните сили освен социализма няма и не може да има“[98]. Изясняването на тези въпроси пред партията и демократичната общественост имаше огромно политическо и революционно практическо значение, тъй като до есента на 1947 г. поради редица международни, вътрешнополитически и тактически съображения партийната пропаганда не откриваше достатъчно ясно крайните цели на партията, а БРП (к) издигаше предимно демократични лозунги и задачи.

След разгрома на опозицията, когато се извърши коренно изменение в съотношението на класовите и политическите сили в полза на работническата класа, когато се укрепи работническо-селският съюз и единството

на Отечествения фронт, стана възможно и наложително да се изясни, че народната демокрация е социалистическа демокрация, че тя е призвана да осъществи победата на социализма в България.

Решенията на XIII пленум на ЦК на БРП (к) и октомврийската декларация на Отечествения фронт намериха жив отклик сред прогресивната и демократична българска общественост. Работническата класа, партийните и профсъюзните организации подкрепиха безрезервно програмата за ускоряване на икономическите и обществено-политическите преобразования. В приетите резолюции на работническите и партийните събрания се настояваше незабавно да се отнемат икономическите позиции на едрата промишлена буржоазия. „Нека знаят народните врагове – пишат работниците от текстилната фабрика „Европа" в Сливен, – че сме готови да смажем всичко по пътя си, което ни пречи да направим нашия живот щастлив и радостен."[99] Работниците в пловдивските предприятия „Тупарев", фабрика „В. Левски" и много други в началото на ноември приеха резолюции, в които настояваха пред правителството да ускори национализацията на предприятията[100].

Селските маси и дребните производители в градовете отначало проявиха известни колебания пред перспективата за социалистически преобразования, израз на страха на дребната буржоазия за нейната собственост. На селски и квартални отечественофронтовски събрания, на околийски и областни конференции на Отечествения фронт тези колебания намериха израз в многобройни предложения за запазване на частната собственост на селяните и на занаятчиите[101]. По отношение на едрата капиталистическа собственост селяните обаче изразиха безрезервна подкрепа на политиката за незабавна експроприация. В архива на Националния комитет на Отечествения фронт се намират много телеграми и резолюции от селски събрания на Отечествения фронт, в които се настоява да се пристъпи веднага към национализация на промишлеността[102]. И дори нещо повече, низовите отечественофронтовски среди критикуваха правителсдтвото и Националния съвет на Отечествения фронт, че са закъснели с национализацията на едрите предприятия, на маслобойните и мелниците, че не са взели енергични мерки за обуздаване на спекулата и черната борса[103].

В тази обстановка на пълна готовност на работническата класа и трудещите се маси да подкрепят експроприацията на промишлената буржоазия през октомври 1947 г. ЦК на БРП (к) даде указания на областните и околийските партийни комитети да започнат техническата подготовка за извършване на национализацията. Подготовката за национализацията според нарежданията на ЦК на БРП (к) трябваше да се извърши в най-голяма тайна само от секретарите на околийските комитети на БРП (к) и от бюрата на областните партийни комитети при съдействието на комунистите от ЦК на ОРПС и от ръководството на Министерството на индустрията и занаятите[104]. Запазването на тайната беше абсолютно необходимо, за да се предотврати саботажът в предприятията и опитите на техните собстве-

ници да разграбят имуществото им. Това се налагаше и от обстоятелството, че държавните стопански органи не бяха прочистени от старите чиновници и буржоазни специалисти, свързани с капиталистическата буржоазия.

През октомври ЦК на БРП (к) определи точни показатели, по които да се извърши национализацията на отделните предприятия. Според тези показатели трябваше да се национализират всички индустриални предприятия от отраслите на машиностроителната, металообработващата, металодобивната и строителната индустрия, минните предприятия и по-едрите предприятия от леката промишленост: тъкачни предприятия с над 10 стана, вълнено-предачни с над 11 машини, кожарски, които произвеждат над 15 тона гьон или над 300 000 дцм. кожа и т. н.[105] Както се вижда, тази директива предвиждаше най-широк обхват на експроприацията в промишлеността. В съгласие с нея през втората половина на октомври и началото на месец ноември областните и околийските комитети определиха предприятията, които подлежат на национализация, и съставиха подробни характеристики за техните размери, за количеството и вида на производството, за броя на работниците и степента на механизацията. Съставените списъци и характеристики на предприятията те изпратиха в ЦК на БРП (к), за да се използват при изготвянето на законопроекта за национализацията[106].

Изразявайки настроенията и стремежите на работническата класа да се експроприират поголовно частните собственици от индустрията, партийните комитети бяха включили в тези списъци стотици и хиляди дребни, нерентабилни занаятчийски и манифактурни предприятия. Тези увлечения на партийните комитети да национализират цялата промишленост, включително и примитивните занаятчийски работилници, криеха опасности за успешното провеждане на национализацията и можеха да създадат политически затруднения в отношенията между работническата класа и дребната градска и селска буржоазия, затова ЦК на БРП (к) с едно свое писмо от 30 ноември 1947 г. предупреди областните комитети за тази опасност и нареди да не се екпроприират простите каменни мелници, примитивните дараци и содо-лимонадените работилници[107].

Писмото на ЦК на БРП (к) предотврати експроприацията на хиляди дребни собственици занаятчии, които трябваше да тръгнат по пътя на социализма чрез кооперацията, и съсредоточи вниманието на партийните комитети върху едрите предприятия. Но поради това, че указанията на ЦК бяха ограничени само по отношение на посочените три вида занаятчийски предприятия и нямаха достатъчно категоричен характер, в хода на национализацията, както ще посочим по-нататък, бяха допуснати сериозни извращения по отношение на занаятчийската промишленост.

По същото време, когато се определяха предприятията, които подлежат на национализиране, ЦК на БРП (к), областните и околийските партийни комитети съвместно с ЦК на ОРПС и ръководството на Министерството на индустрията и занаятите определиха и бъдещите ръководители на предпиятията – директори и счетоводители, а също и пълномощниците

на народната власт, които от името на правителството трябваше да извършат самата национализация[108].

В хода на подготовката на националиазцията на 4 декември 1947 г. Великото народно събрание прие Конституцията на народна република България, която закрепи народнодемократичната власт и откри законодателни аспекти за преустройството на буржоазното общество в социалистическо, за победата на социалистическите производствени отношения в България. Конституцията даде право на държавата да „национализира напълно или частично известни клонове или отделни предприятия от промишлеността, размяната, транспорта и кредита“[109]. Приета в хода на започналата подготовка за национализацията, Конституцията още повече импулсира работническата класа и трудещите се маси в борбата им за радикално ликвидиране на икономческите позиции на капиталистическата буржоазия.

След приемане на Конституцията подготовката за национализацията навлезе в решителна фаза.

В началото на декември ЦК на БРП (к) изпрати директива до партийните комитети за начина, по който трябваше да се извърши национализацията на индустриалните и минните предприятия. В нея ЦК определи следния ред за завземане на предприятията: след като се получи сигналът за действие, упълномощени от партийните комитети лица в качеството си на пълномощници на правителството заедно с един-двама въоръжени представители на властта заемат частните предприятия, установяват в присъствието на техните собственици наличните пари и ценности, конфискуват счетоводните книги и съставят протокол за национализацията на предприятието, който се подписва от собственика или негов представител и от държавния пълномощник. След завземането на предприятието държавните пълномощници в присъствието на собствениците правят подробен опис на имуществата на предприятията и принадлежащите към тях сгради, стопанства, кантори, съоръжения и др. Национализираното предприятие незабавно се предава срещу протокол на новия директор, който още от деня на национализацията встъпва в качеството си на негов ръководител.

ЦК на БРП (к) уведоми партийните комитети, че деня и часа за национализиране на предприятията ще им съобщи в последния момент[110].

Директивата на ЦК ускори подготовката на национализацията. В началото на декември областните и околийските комитети на БРП (к) съвместно с комунистите от синдикалните съвети мобилизираха партийния и профсъюзния актив за завземане на предприятията. Партийните комитети изработиха оперативни планове за действие. Областните комитети изпратиха свои постоянни пълномощници в околийските центрове и индустриалните райони. Околийските комитети сформираха за всяко предприятие ударни групи от по трима души, състоящи се от държавния пълномощ-

ник, бъдещия директор и представител на народната милиция, които трябваше да проведат национализацията[111].

В по-големите промишлени центрове областните и околийските партийни комитети проведоха пробна мобилизация на формираните ударни групи. По призива на Областния комитет на БРП (к) в София за една нощ в партийните клубове бяха събрани над 5000 активисти на партията, които проявиха голяма дисциплинираност и готовност да изпълнят нарежданията на ЦК[112]. На 19 декември Градският комитет на БРП (к) в София събра бързо и организирано определените за участие в национализацията 1200 комунисти от столицата[113]. Заедно с мобилизацията на партийния актив за национализацията партийните комитети и органите на народната милиция организираха денонощна охрана и наблюдение на предприятията. Хиляди работници, комунисти, членове на РМС след свършване на работния ден заставаха на пост пред предприятията, за да пресекат опитите за вредителство. В промишлените центрове като София, където беше съсредоточена голяма част от буржоазната реакция, партийните комитети мобилизираха въоръжената работническа милиция като боевй резерв за смазване на евентуален опит за съпротива[114].

Министерството на индустрията и занаятите предприе също някои предохранителни мерки против евентуални опити на капиталистите да разграбят предприятията в навечерието и в деня на национализацията. На 17 декември министърът на индустрията издаде заповед, с която забрани продажбата, заменянето, даряването, вземането под наем, демонтирането или изнасянето на машините и съоръженията от предприятията без негово писмено разрешение. Със същата заповед министерството забрани на собствениците да изразходват парични средства за непроизводителни цели, да назначават нови служители, да увеличават заплатите, да изнасят от предприятията суровини или готови стоки[115].

ЦК на БРП (к) отблизо следеше последните прготовления. На 18 декември Политбюро на ЦК на БРП (к), след като прецени, че подготовката в цялата страна се извършва успешно и че може да се предприеме акция за заемане на предприятията, прие подготвения от стопанския отдел на ЦК и от министъра на индустрията законопроект за национализацията на частните индустриални и минни предприятия, утвърди комисия на ЦК за практическо ръководство на национализацията със задача да съгласува дейността на партийните комитети, на ОРПС и на държавните органи и определи пълномощници на ЦК за големите промишлени центрове на страната[116].

Още същия ден – 18 декември – или най-късно на 19 декември сутринта ЦК на БРП (к) въз основа на решенията на Политбюро даде една допълнителна директива на областните комитети, в която определи начина за национализацията на смесените държавно-частни и българо-съветски предприятия, нареди на комунистите, определени като държавни пълномощници, да останат в предприятията като техни коменданти, докато бъ-

дат освободени от правителството, и насрочи акцията за национализиране на предприятията за 11 часа на 23 декември 1947 г.[117]

С последните директиви на Централния комитет на 18 и 19 декември за промишлените райони на страната заминаха членове на ЦК на БРП (к), министри и заместник-министри, за да ръководят практически самата национализация.

На 20 декември ЦК на БРП (к) изпрати своите последни нареждания. На областните комитети беше предадена телеграма на Г. Димитров, която гласеше: „Пратениците на ЦК или съответните партийни секретари на областните и околийските центрове съставят околийска тройка за практическо провеждане на национализацията. Тройката се състои от: 1) партийния секретар или представител на партийния комитет; 2) секретаря или представител на Околийския синдикален съвет; 3) началника на народната милиция. Това съобщение да се предаде незабавно на пратениците на ЦК.“[118] Областните комитети на партията чрез шифровани телеграми или куриери незабавно предадоха нарежданията на ЦК на околийските комитети и пристъпиха към изграждането на тези оперативни ръководства, като определиха точно задълженията на партийните комитети, на синдикалните съвети и на органите на милицията в самия ден на национализацията.

От една схема, намерена в архива на Старозагорския областен комитет на БРП (к), се вижда, че в областта в навечерието на национализацията са били създадени една областна и 13 околийски тройки (в Стара Загора – града, Стара Загора – околията, Казанлък, Нова Загора, Ивайловград, Крумовград, Момчилград, Кърджали, Свиленград, Чирпан, Харманли, Хасково и Марица). За някои промишлени райони освен околийските оперативни тройки областният комитет е определил и отговорници за отделни населени пунктове[119]. Така беше изграден местният апарат, който трябваше да извърши национализацията и в останалите области и околии на страната, с което приключи и самата техническа подготовка на 23 декември.

Национализацията на индустриалните и минните предприятия в цялата страна се извърши в определения от ЦК на БРП (к) ден – 23 декември 1947 г.

Сутринта на същия ден Министерският съвет утвърди законопроекта за национализацията и прие специално постановление, с което възложи на министъра на индустрията и занаятите да нареди на упълномощените от него лица незабавно да заемат фабриките и мините, обозначени в списъка, приложен към законопроекта, и да назначи държавните пълномощници за временни комендanти на националзираните предприятия[120]. В същото време, когато Министерският съвет приемаше постановлението за национализацията, в партийните клубове се събираха активисти на БРП (к), работнически профсъюзни дейци, членове на РМС. Това бяха шестте хиляди държавни пълномощници, които незабавно трябваше да приведат в

изпълнение революционното седмо постановление на Министерския съвет. Малко по-късно след тях съгласно с оперативните планове на партийните комитети пристигнаха и бъдещите директори на предприятията и въоръжените представители на народната власт.

Участниците в национализацията посрещнаха с голямо въодушевление указанията на ЦК и решението на Министерския съвет за експроприация на капиталистите от промишлеността и след като получиха подписаните от министъра на индустрията пълномощни за участие в предварително определените групи, се отправиха към предприятията[121].

Ето как комендантът на фабрика „Братя Сараиванови" на ул. „Индустриална" в София описва тези последни часове преди национализацията: „Днес, 23. XII. 1947 г., в 6 часа сутринта получих нареждане да се явя в района на партията. Знаех само, че ни предстои някаква важна задача." След това той разказва как Районният комитет разпределил участниците в национализацията по предприятията, които трябваше да се национализират, и продължава: „Предприятията се свършиха, но една група остана свободна, без възложена задача. Чуват се протести. Другарят Танев (от РК на БРП (к) – б. а.) ни увещава, че и за нас ще има работа. Часът е вече 10. Др. Танев дава нареждане и диктува. Всички до един със затаен дъх записват. Чувствам, че сърцето ми се свива, почвам да се вълнувам. Но ето че един другар го няма, назначават ме да го заместя. Часът е 10,30. Пристигат новите директори и почва бързото разпределене на предприятията. Ето пристигат и милиционерите, които също се разпределят, и така образуваните групи получават последни инструкции да обмислят план за действие. Точно в 11 часа всички предприятия в България трябва да бъдат заети и национализирани. Часът е без 10 минути. Най-напред тръгват по-далечните групи. Виждам как трима милиционерски началници тичат развълнувани и питат няма ли кой да ги причисли към групата. Те протестират и не искат да останат без задачи."[122]

Точно в 11 часа на 23 декември 1947 г. държавните пълномощници, подпомогнати от работническите колективи, заеха предприятията, обявиха ги въз основа на Седмото постановление на Министерския съвет за държавна собственост и назначиха новите директори[123].

Българската работническа класа посрещна национализацията на промишлеността с невиждан след деветосептемврийските дни ентусиазъм и творчески подем. На 23 декември във всички предприятия се проведоха спонтанни митинги и събрания, на които работниците изказаха своята радост и благодарност към правителството на ОФ и приеха резолюции в подкрепа на национализацията[124]. В деня на национализацията внушителна манифестация на софийския пролетариат се събра пред Министерския съвет, където работниците изказаха своята благодарност към правителството и пълно одобрение на национализацията[125]. Големи работнически митинги се проведоха в промишлените центрове. В Пловдив с участието на над 50 000 души, в Русе, Габрово, Стара Загора, Сливен, Плевен, Бургас и др. работ-

ниците приеха резолюции и изпратиха телеграми до Министерския съвет, до Националния комитет на ОФ, до Георги Димитров, в които одобриха национализацията на индустриалните и минните предприятия[126].

В своята телеграма до Великото народно събрание и Националния комитет на Отечествения фронт от 23 декември гражданите от Бургас пишат: „Величественият митинг, устроен по случай национализацията на индустрията, ви приветства за историческото решение, с което се възвръщат индустриалните предприята на народа и се унищожават основите на експлоатация на човек от човека. Желаем по-бързо осъществяване на всички постановления на Димитровската конституция.“[127]

С одобрение посрещнаха национализацията на индустрията и трудещите се селяни. В сведенията на областните комитети на БРП (к), предадени в Централния комитет на 23 и 24 декември, се съобщава, че селяните на събрания и митинги са приветствали революционния акт на народната власт и са изказали благодарност към правителството на ОФ, което ги освободило от грабежите на кулаците, собственици на национализираните мелници, маслобойни, дараци и дъскорезници в селата[128]. Хиляди телеграми от селски събрания за одобрение на национализацията се пазят и в архива на Националния комитет на ОФ. В една от тях селяните от с. Вълчидръм, Ломско, заявяват: „Напълно подкрепяме национализацията на индустриалните и минните предприятия. Ще дадем пълно съдействие и всичките си усилия за построяване и изграждане индустрията в Народна република България.“[129]

Капиталистическата буржоазия беше изметена с един удар от промишлеността благодарение на революционната активност на работническата класа, на добрата организация при завземането на предприятията и всенародната подкрепа на национализацията. Въпреки че посрещна акта на 23 декември с безкрайно озлобление, тя не можа да окаже никаква организирана политическа и въоръжена съпротива, тъй като в края на 1947 г. съотношението на класовите сили в България беше решително в полза на народната власт и буржоазията беше лишена от своя политическа организация.

И въпреки това национализацията на индустрията се проведе в условията на много остра, макар и мълчалива борба между работническата класа и капиталистическата буржоазия.

В навечерието и в деня на национализацията индустриалците направиха още един опит да разграбят имуществата на предприятията, да укрият паричните средства и ценностите, да заличат следите на своето минало вредителство, да деморализират и настроят изостаналите слоеве на работническата класа срещу революционния акт на народната власт.

Това беше последният голям, замислен в рамките на цялата индустрия опит на умиращата буржоазия да разстрои индустрията, за да остави на народнодемократичната държава един рухнал, ограбен, изтощен и негоден производствен апарат. В навечерието на национализацията много

индустриалци се опитаха да разпродадат машините или да закрият преждевременно предприятията. Например собствениците на фабрика „Херкулес“ в Княжево няколко пъти искаха да обявят фабриката за фалирала[130]. Собствениците на фабрика „Братя Стайнови“ в Казанлък укриха машините от плетачния цех, за да не ги засегне национализацията, и разпродадоха част от готовата продукция[131].

В деня на национализацията част от индустриалците открито демонстрираха своето враждебно отношение към народната власт. Собствениците и директорите на големите предприятия в София – фабрика „Фъртуна“, фабрика „България“, фабрика „Памук“, фабрика „Тигър“ и др. – посрещнаха държавните пълномощници с открита враждебност и озлобление[132]. Друга група индустриалци, която бе значително по-малка, като собственика на предприятието „Керамична индустрия“ в София Спирков и на някои предприятия в Горноджумайска (Благоевградска) област, отказаха да се подчинят на заповедите на държавните пълномощници, тъй като нямало закон за национализацията, както и да предадат доброволно ключовете на касите[133].

Най-голямата част от индустриалците посрещнаха национализацията с привидно примирение, като някои от тях изразиха желание да останат на работа в предприятията. Зад това привидно примирие в повечето случаи се криеше стремежът на собствениците да заблудят представителите на народната власт, за да могат да укрият повече пари и ценности, да заличат следите на своето минало вредителство или да получат по-висока оценка на сградите и съоръженията на предприятията. Например във фабрика „Хаджи Славчев“ – Търново, докато собственикът убеждавал държавния пълномощник, неговата жена хвърляла злато в горяща печка[134].

В малките предприятия като фабриките „Цонев“ и „Хр. Генов“ в София, „България“, „Тракия“, „Братя Чешмеджиеви“ и „Селянка“ в Пловдив и др., където собствениците им бяха в роднински или землячески връзки с работниците и където класовото съзнание на работниците беше ниско, индустриалците се опитаха да ги настроят враждебно срещу национализацията[135]. Пасивната съпротива на индустриалците беше навсякъде парализирана благодарение на активното съдействие на работническата класа. В докладите на комендантите на фабриките почти навсякъде беше посочено, че работниците в деня на национализацията са поели охраната на предпрятията и складовете и оказали пълно съдействие на комендантите и новите директори за съставяне на точни описи на имуществото на фабриките[136].

Така на 23 декември 1947 г. работническата класа в България, ръководена от БРП (к), подкрепена от трудещите се маси, завладя промишлените предприятия, изгони капиталистическата буржоазия от фабриките и се обяви за единствен господар и собственик на българската национална промишленост.

* * *

На 24 декември 1947 г. Великото народно събрание прие Закон за националзацията на индустриалните и минните предприятия. С този свой законодателен акт то одобри революционната акция на работническата класа от 23 декември. Законът за националзацията въз основа на член 10 от конституцията на НР България обяви за държавна собственост всички предприятия от отраслите на металодобиването, металообработването, машиностроенето, от циментовата, стъкларската, петролната, мелничарската, книжната, текстилната, дървообработващата, пивоварната и електродобивната промишленост заедно с принадлежащите към тях постройки, складове, машини, съоръжения, кантори, ферми, работен и продуктивен добитък, жилищни сгради, а също така всички парични средства, ценни книжа и ценни предмети, както и паричните средства на родниите на собствениците, ако не се докаже, че те са спестени с труд и не произтичат от източници, свързани с националзираното предприятие[137]. По този начин собственост на народнодемократичната държава станаха 6109 предприятия, които по клонове на индустрията се разпределяха както следва:

Клонове на индустрията	Брой на националзираните предприятия
1. Металодобиване, металообработване и машиностроене	268
2. Строителни материали	363
3. Химическа промишленост	149
4. Хранителна, консервна и преработваща индустрия	1205
5. Мелници	1898
6. Текстилни предприятия	595
7. Дървообработваща и мебелна	544
8. Печатници	171
9. Дараци	677
10. Мини	57
11. Електростанции	16
12. Други	156
Всичко	6109

От тези предприятия само 2813 бяха типично индустриални. Останалите бяха дребни полузанаятчийски заведения, мелници, маслобойни, дараци, содо-лимонадени работилници и др.[138]

Националзацията на индустрията засегна на общо основание предприятията на чуждестранните капиталисти, като по този начин ликвидира окончателно чуждия капитал в българската национална промишлност. От

национализацията бяха освободени само кооперативните и занаятчийските заведения, печатниците на обществените организации, които се намираха под закрилата на договора за мир с България, т. е. бившите германски предприятия, предадени през 1946 г. на Съветския съюз[139].

Законът за национализацията на индустриалните и минните предприятия в България предвиди обезщетение на собствениците им в държавни лихвени облигации[140]. Тази особеност на национализацията у нас беше наложена от условията, в които се развиваше социалистическата революция. БРП (к) правилно прецени, че една напълно безвъзмездна експроприация в страна като България, където частнособственическите традиции са здраво вкоренени в бита на огромната част от населението и където въздигащите се слоеве на средната и дребната буржоазия са свързани с хиляди нишки с капиталистите индустриалци, може да създаде икономически и политически затруднения за спечелване на средния слой от населението за делото на социализма.

Освен това БРП (к) и правителството на Отечествения фронт взеха предвид и особеностите на класовата борба в преходния период у нас. Въпреки че капиталистическата буржоазия организира широка икономическа контрареволюция на стопанския фронт, тя, за разлика от руската или чешката буржоазия, не премина по различни причини към открита въоръжена контрареволюция.

Правителството на ОФ даде известни обезщетения на индустриалците и поради някои международни съображения. Такова обезщетение получиха и всички чужди фирми и лица, предприятията на които попаднаха под ударите на закона. По дипломатически път правителството на Отечествения фронт уреди своите задължения към Чехословакия, Белгия, Швейцария и други страни[141].

Тази особеност на национализацията в България в никакъв случай не може да постави под съмнение нейния соцалистически характер. Характерът на национализацията се определя не от това, дали собствениците са обезщетени или са експроприирани безвъзмездно, а от същността на властта, която извършва експроприацията. Разглеждайки въпроса за експроприацията на едрата буржоазия, Фридрих Енгелс в своя труд „Селският въпрос във Франция и Германия“ отбелязва: „Щом нашата партия овладее държавната власт, тя ще трябва просто да експроприира едрите земеделци точно така, както и капиталистите индустриалци. Дали ще се извърши тази експроприация с откуп, или без такъв, ще зависи в повечето случаи не от нас, а от обстоятелствата, при които ние ще дойдем на власт, а също така по-специално и от поведението на самите господа едри земевладелци. Ние съвсем не смятаме, че откупът е недопустим при каквито и да било обстоятелства. Маркс ми е казвал (и колко често!) мнението си, че най-евтино би било за нас, ако бихме могли да се откупим от цялата тази банда.“[142]

Прилагайки творчески марксистко-ленинското учение, отчитайки условията в страната през 1947 г., БРП (к) предвиди известна компенсация на индустриалците. Законът за национализацията обаче лиши от тази компенсация всички собственици на индустриални предприятия, сътрудничели на германската и италианската армия, на българската фашистка полиция, жандармерия и армия по време на Втората световна война, а също и на реставраторските сили у нас след 9 септември 1944 г.[143] Това постановление на закона лиши от обезщетение голяма част от експроприираните капиталисти, тъй като българската промишлена буржоазия беше активен сътрудник и доставчик на хитлеристката и българската армия по време на войната, а след Деветосептемврийското въстание тя стоеше в основата на буржоазната контрареволюция у нас.

От един списък на лицата и фирмите, получавали комисионни, хонорари и възнаграждения за военни и други доставки по българо-германския клиринг, се вижда, че 470 български фирми и лица, много от които бяха притежатели на едри промишлени предприятия, са получили в периода от 1940-1944 г. 44 825 960 райхсмарки, които се равняват на 1 456 843 862 български лева[144]. Голяма част от едрите български предприятия от всички клонове на индустрията по време на войната бяха доставчици на германската армия чрез създадената от кабинета на Богдан Филов „Централа за специални доставки" по спогодбата „Нойбахер", сключена между българското и германското правителство през 1941 г.[145] Само във Варненска област като доставчици на германската армия по време на войната работеха 70 предприятия[146]. Други собственици на индустриални предприятия сътрудничеха на германците чрез така наречените „общогражданси комитети за приемане на подаръци за германската армия", които се поддържаха главно от индустриалците и търговците[147].

Една голяма група експроприирани капиталисти бяха лишени от обезщетение, защото след победата на Деветосептемврийското въстание финансираха контрареволюционната дейност на опозицията или пряко участваха в контрареволюционни действия срещу народната власт. В архива по делото на Никола Петков се пази едно писмо от габровския индустриалец Борис Попов с приложен към него списък, от който се вижда, че индустриалците от Габрово събрали за фонд „Волни пожертвования" към ПП на опозиционния БЗНС 3 600 000 лв. През 1946-1947 г. много индустриалци от София също предадоха на БЗНС (НП) няколко милиона лева[148].

Обезщетението, което трябваше да получат останалите собственици на национализирани предприятия, не беше равно на цялата стойност на предприятията. Според правилника за приложение на закона обезщетението се намаляваше с един прогресивно увеличаващ се процент съгласно със следната таблица[149]:

За частта до 1 милион лева с 10%
От 1 до 5 милиона с 15%
От 10 до 20 милиона с 20%
От 20 до 30 милиона с 30%
От 30 до 50 милиона с 50%
От 50 до 100 милиона с 60%
Над 100 милиона със 70%.

Според тази таблица собствениците на предприятията получаваха 67% от стойността на национализираните имущества. По изчисленията на Министерството на индустрията и занаятите тази стойност възлизаше на 13 177 335 210 лева, а обезщетението – на 8 892 000 000 лева[150]. Приведена към курса на лева след паричната реформа от 1952 г., тази сума възлизаше на около 356 000 000 лева. От нея обаче трябваше да се извади стойността на предприятията, собствениците на които бяха лишени от компенсация. Тази сума засега не е известна, но по някои странични данни може да се заключи, че тя е около 30-40%. Следователно общата сума на обезщетение не надвишаваше 216 000 000 лева.

Тези няколко цифри показват, че откупът, който народната власт даде на капиталистическите предприятия, е многократно по-малък от реалната стойност на техните имущества. Според данните от анкетата на едрата промишленост към 31 декември 1946 г. стойността само на сградите и машините на едрите предприятия[151] възлизаше на около 45 милиарда лева[152]. Ако към нея се прибави и стойността на различното друго имущество на тези предприятия (допълнителни стопанства, земя, добитък, налични парични средства и ценни книжа и др.), тя ще възлезе на около 50 милиарда лева. Тук даже не става дума за стойността на хилядите дребни предприятия, национализирани на 23 декември или по-късно, за която няма точни сведения. Следователно за разлика от национализацията в капиталистическите страни, където обикновено капиталистите получават цялата или почти цялата стойност на предприятията, при социалистическата национализация в България те получиха най-много до 1/10 или 1/9 от тяхната стойност. Обезщетението съответстваше на действителния принос, който те бяха дали за създаване и усъвършенстване на предприятията. По този начин в интерес на работническата класа и трудещите се маси национализацията на промишлеността в България се превърна в почти безвъзмездна експроприация на капиталистическата буржоазия.

Важна особеност на национализацията на индустрията в България, за разлика от Съветския съюз и други някои социалистически държави, беше, че у нас революционното действие на работническата класа срещу буржоазната собственост се съчета със законодателните действия на върховната власт. Тази особеност произтичаше от спецификата на народнодемократичната форма на диктатурата на пролетариата, при която за дълъг период от време след установяването на народната власт се запазиха тра-

дициите на буржоазната парламентарна практика и в управлението на страната участваха дребнобуржоазни партии като БЗНС и БРСДП и буржоазно-демократични партии като НС „Звено“ и Българската радикална партия.

БРП (к) трябваше да се съобразява с манталитета на своите съюзници, на дребната и средната буржоазия, която в преходния период от капитализма към социализма силно се колебае между старото и новото общество и тръпне пред всяка експроприация, и трябваше да придаде законосъобразна форма на тази революционна акция на работническата класа.

За разлика от Съветския съюз, Чехословакия, Полша и други страни, където национализацията се извърши на етапи, чрез постепенно изтикване на индустриалците от различните клонове на промишлеността, у нас тя се проведе едновременно в цялата индустрия, едновременно се национализираха и най-едрите, и най-дребните предприятия. Тази особеност се дължеше на продължителния подготвителен перод, през който народната власт беше закрепила своите политически позиции, а работническата класа и държавата се бяха подготвили да заменят изцяло капиталистическата буржоазия в ръководството на предприятията и в централизираното управление на едрото производство. Но тя се дължеше и на неумението на народната власт през дългия подготвителен период да съчетава възстановителната работа в промишлеността с радикалните действия срещу буржоазната собственост.

Независимо от тези особености, национализацията на промишлеността в България през 1947 г. беше израз на една от главните закономерности на социалистическата революция, която предполага ликвидиране на капиталистическата собственост и установяване на обществена собственост върху решаващите средства за производство.

Завършване на социалистическото обобществяване на промишлеността

Национализацията на промишлеността през 1947 г., въпреки че беше голямо историческо завоевание на българската работническа класа, беше само първа, начална крачка към социалистическото обобществяване на промишлеността.

Непосредствено след 23 декември пред работническата класа, пред ЦК на БРП (к) и правителстовото на ОФ се изправиха огромни, свързани с хиляди трудности и неизвестности задачи. Трябваше за кратък срок да се завърши социалистическото обобществяване на промишлеността, да се закрепят социалистическите производствени отношения, да се преустрои и реконструира национализираната промишленост, за да послужи като изходна база за социалистическата индустриализация на страната, и най-важно да се създадат необходимите материално-технически и обществени предпоставки за повишаване на производителността на труда, главното условие за победата на новия обществен строй, по-висш от капитализма.

Тези огромни задачи можеха да бъдат разрешени само от един съвършено нов държавен апарат за ръководство и управление на промишлеността, тъй като по време на национализацията старата администрация на предприятията беше премахната, а държавните органи, министерствата и индустриалните обединения не бяха пригодени да управляват едрото производство без капиталистите. Поради това още в хода на национализацията правителството на ОФ и ЦК на БРП (к) започнаха да изграждат новия стопански апарат на държавата.

На 23 декември 1947 г. Министерският съвет със специално постановление разтури всички съществуващи дотогава индустриални обединения и централи и създаде 20 нови индустриални обединения за стопанско и техническо ръководство на различните клонове на индустрията[153]. Това постановление на Министерския съвет предвиждаше пълна реорганизация на стопанския апарат на държавата, реорганизация на Върховния стопански съвет, на различните министерства и организации, която започна още в края на 1947 г. През продължилия няколко месеца реорганизационен период държавните органи не бяха в състояние да осигурят ефикасно ръководство над национализираната промишленост. Затова ЦК на БРП (к) на своя XIV пленум, състоял се в началото на януари 1948 г., посочи, че докато Министерството на индустрията и другите държавни органи обхванат напълно ръководството на промишлеността, цялата отговорност за производствената и стопанска дейност на предприятията пада върху околийските и местните тройки[154]. Околийски и местни тройки бяха създадени след национализацията, за да ръководят и контролират национализираните предприятия. Те бяха съставени от представители на околийските комитети на ОФ, на синдикалните съвети, от пълномощници на Министерството на индустрията и занаятите, както и от съответните инспектори за индустрията в околиите, а в предприятията – от секретаря на партийната организация на БРП (к), от председателя на профкомитета и от директора на предприятието[155].

Съставът на тройките показва, че те бяха едно своеобразно съчетание на държавно ръководство с обществения контрол. Ръководно положение в тях имаха представителите на комитетите в БРП (к), които в околийските тройки действаха от името на Отечествения фронт. Макар и да нямаха публична власт, околийските тройки за дълъг период от време през 1947 и 1948 г. ръководеха пряко промишлените предприятия. Те имаха важни стопанско-организаторски и политически функции. Според едно указание на Министреството на индустрията от месец януари 1947 г. те трябваше да наблюдават, подпомагат и контролират новите директори, като осигурят непрекъснато производство във всички национализирани предприятия, да уредят взаимоотношенията между директорите, партийните и профсъюзните организации, като укрепят единоначалието в ръководството на предприятията и издигнат ролята на партийните организа-

ции, да въведат строг финансов контрол и отчетност в националзираните предприятия[156].

През първите месеци след национализацията околийските и местните тройки извършиха голяма стопанско-организаторска работа за уреждане на отнетите от буржоазията предприятия. Те снабдяваха фабриките със суровини, въглища и електроенергия, назначаваха технически и стопански специалисти, уреждаха бита и прехраната на работниците и служителите, организираха социалистическото съревнование между работническите колективи.

С едно писмо от 3 януари 1948 г. Околийският комитет на БРП (к) в Павликени съобщава на Плевенския областен комитет на партията, че околийската оперативна тройка е успяла за 10 дни след национализацията да осигури непрекъсната работа във всички предприятия, да възстанови производството в онези предприятия, които бяха спрени преди национализацията поради липса на въглища. Тройката успяла да уреди работническа охрана на предприятията, да запази допълнителните стопанства, добитъка и птиците, да сложи в ред счетоводната отчетност[157].

Околийската оперативна тройка в големия промишлен център Сливен започна да изпълнява своите функции още на 23 декември. Още същия ден тя размести инженерите, техниците и счетоводителите, като изпрати във всяко предприятие подготвени технически и стопански специалисти, организира снабдяването на работниците с месо и дърва за зимата, конфискува вилите на бившите собственици на фабриките и настани в тях работнически семейства[158]. Стопанско-организаторската дейност на околийските тройки в първите дни след национализацията имаше решаващо значение за нормалното функциониране на националзираната промишленост. Без дейността на тройките, ръководени от местните комитети на БРП (к), в националзираната промишленост неминуемо щеше да настъпи дезорганизация и стопанска анархия, а това сериозно би накърнило престижа на народната власт.

В процеса на изграждането на новите държавни органи за управление на промишлеността и на околийските тройки правителството на ОФ и ЦК на БРП (к) трябваше да осигурят за всяко предприятие стопански подготвени и политически предани на народната власт директори, счетоводители и технически специалисти. В това отношение те имаха да преодоляват неимоверни големи трудности. Макар че през трите години на работническия контрол беше създаден един сравнително голям резерв от стопански кадри, предани на народната власт, през 1947 г. той се оказа недостатъчен, за да задоволи нуждите на всички национализирани предприятия. Много от новите кадри не бяха подготвени като стопански ръководители, нямаха необходимите знания и опит. Страната не разполагаше и с достатъчно инженерно-технически специалисти. Към 1944 г. в България имаше едва 300 инженери и няколко стотин техници. Една част от тези специалисти бяха свързани трайно с промишлената буржоазия и по време

на национализацията напуснаха предприятията. Друга част беше ангажирана в централните, областните и околийските стопански органи. След национализацията важни производствени участъци в големите промишлени центрове, като София, Габрово, Сливен, Варна и др., останаха без компетентно техническо ръководство[159]. Големи затруднения на народната власт в това отношение създадоха и своеволните действия на комендантите на някои национализирани предприятия в София и други градове, които, въпреки заповедта на министъра на индустрията да не освобождават без негово разрешение специалистите, уволниха техническите ръководители на предприятията[160].

В тази обстановка ЦК на БРП (к) и правителството на Отечествения фронт се ориентираха към политически предани на народната власт кадри, които макар и без достатъчно опит и знания, можеха за известно време да ръководят предприятията. Това бяха предимно партийни, профсъюзни и стопански дейци, произлезли из средата на работническата класа, или работници, ударници, майстори, техници и др.

Сведенията, с които разполагаме, показват, че начело на национализираните предприятия като техни директори са застанали най-добрите представители на работническата класа.

В Габрово от 168 директори на предприятия около 70 души бяха работници, ударници от производството, майстори или профсъюзни дейци[161]. В София начело на националзираните 680 предприятия застанаха 200 работници и профсъюзни дейци[162]. Около 25% от всички директори в София бяха жени комунистки[163]. Повечето от новите директори във Врачанска област бяха също работници или майстори специалисти[164]. Народната власт използва като директори на национализирани предприятия и някои спецалисти, занаятчии и дребни търговци, които бяха преминали на страната на революцията и искрено помагаха със своя опит и знания за развитието на промишлеността. Поради недостига на подготвени кадри и главно поради условията на пълна тайна, при които се подбираха бъдещите ръководители на предприятията, някои от назначените от 23 декември дирктори се оказаха неподготвени да ръководят самостоятелно предприятията. Една, макар и незначителна част от тях се проявиха като закоравели бюрократи или посегнаха на общонародното имущество. Областните и околийските комитети на БРП (к) и околийските тройки подмениха още в първите месеци след национализацията неподготвените директори. Само в София бяха сменени около 20% от тях[165].

През февруари и април 1948 г. Околийският комитет на БРП (к) в Габрово отстрани от предприятията и изключи от партията няколко директора, които бяха извършили кражби или други злоупотреби[166].

След национализацията предприятията изпитваха остра нужда и от подготвени счетоводни кадри. Много от мобилизираните със закона стари счетоводители продължаваха да саботират стопанската дейност на предприятията и да укриват вредителството на бившите собственици. На тях

за дълго време не можеше да се разчита. При това наближаваше краят на годината, когато трябваше да се приключат годишните счтоводни операции и да се въведе новото типово индустриално счетоводство, създадено със Закона за търговските книги[167]. Наложително беше да се въведе обща за всички или на първо време за най-големите предприятия отчетност, за да може държавата да контролира и направлява тяхната стопанска и производствена дейност.

Но въпреки че нямаше подготвени счетоводни кадри, които да заменят старите счетоводители, министърът на индустрията нареди в края на 1947 г. да се уволнят старите отчетници, като се заменят с такива, които не бяха свързани с бившите собственици на предприятията[168]. При това положение много предприятия останаха без счетоводни кадри. Новите счетоводители нямаха нужната подготовка. Държавата не можеше да контролира стопанската дейност на предприятията.

ЦК на БРП (к) се намеси енергично за ликвидиране на тези затруднения. В едно писмо от 30 декември 1947 г. той нареди на областните комитети на партията да отстранят незабавно от предприятията всички счетоводители, които нямаха необходимата подготовка, като върнат, макар и временно, старите счетоводители на техните места с оглед на новогодишното приключване. Със същото писмо ЦК препоръча на областните комитети да създадат групи от експерти счетоводители комунисти, които да се изпратят в помощ на предприятията и да организират вечерни курсове за подготовка на нови счетоводни кадри[169]. По нареждане на ЦК на БРП (к) ръководствата на българската народна банка и на другите финансови учреждения от София изпратиха в индустриалните райони счетоводители експерти, за да подпомогнат финансовата отчетност в предприятията и да подготвят нови кадри[170].

Първата задача на създадения в края на 1947 и началото на 1948 г. държавен и обществен апарат за управление на промишлеността беше да завърши национализацията и да коригира допуснатите на 23 декември грешки и извращения. През 1948 г. околийските тройки и временните управи на околийските народни съвети национализираха допълнително онези предприятия, които бяха пропуснати на 23 декември. Това бяха предприятия от занаятчийски тип, които през последните години бяха прераснали в индустриални заведения, които използваха машинна техника, експлоатираха чужд труд и с оглед на реконструкцията на цялата промишленост представляваха стопански интерес за държавата[171].

Успоредно със завършването на национализацията през 1948 г. Министерството на индустрията денационализира занаятчийските предприятия, които околийските комитети на БРП (к) и местните органи на властта бяха заели на 23 декември, въпреки изричните разпореждания на закона. Това бяха около 1700 занаятчийски работилници, които нямаха почти никаква машинария и не представляваха стопански интерес за държавата. Експроприацията на тази голяма група дребни собственици предизвика

силни вълнения сред дребните производители в страната, страх и колебание сред дребната градска буржоазия. След обнародването на закона за национализацията, който освобождаваше занаятчийските предприятия от национализация, техните собственици чрез молби, писма, делегации до Министерския съвет, до ЦК на общия занаятчийски съюз поискаха да им се върнат незаконно национализираните работилници. Раздвижването сред занаятчийските среди беше използвано от капиталистите, за да организират силен натиск върху правителството и чрез фалшиви документи или неверни свидетелски показания да си възвърнат част от превозните средства, отделни машини, дворни места, стопански постройки, строителни и други материали[172].

Така поради грешките на местните държавни и партийни органи по време на национализацията започна да се създава един общ фронт между експроприираната едра буржоазия и дребнобуржоазните градски слоеве срещу народната власт.

Министерският съвет, за да предотврати тази опасност и да изолира експроприираната капиталистическа буржоазия от занаятчийските среди, учреди една специална правителствена комисия, състояща се от министрите на индустрията и вътрешните работи и от председателя на Комисията за държавен контрол. Тази специална комисия беше упълномощена бързо да ликвидира допуснатите на 23 декември грешки. Заедно с това комисията трябваше да предотврати опитите на индустриалците да разграбят имуществото на национализираните предприятия[173].

Със съдействието на ЦК на ОЗИПС и на околийските тройки представителната комисия денационализира през юни и юли 1948 г. 1023 занаятчийски предприятия и работилници[174]. По този начин беше предотвратен създаващият се между дребните градски собственици и експроприираната буржоазия фронт срещу народната власт, а държавата се освободи от ненужните и нерентабилни занаятчийски работилници, за да насочи своето внимание към реконструкцията на едрата национализирана промишленост.

Реконструкцията на отнетите от буржоазията предприятия беше крайно наложителна, тъй като национализираната промишленост представляваше един незавършен производствен комплекс, развит крайно несъразмерно. Докато тежката индустрия заемаше само около 24% в общия обем на промишлеността, редица клонове на леката и хранителната промишленост, като мелничарската, маслодобивната, дървопреработвателната, текстилната и сапунената, бяха преситени до крайност. Много решаващи отрасли на промишлеността, като химическата, металодобивната и др., бяха съвсем слабо развити или изобщо незастъпени. Машиностроенето беше едва в зародиш. Цялата индустрия беше поставена на ненаучни, полузанаятчийски основи. Например едно от най-големите и модерни предприятия „Мюлхаупт“ в Русе, което имаше 400 работници, е работело без конструкторско бюро[175].

Стихийното развитие на промишлеността в условията на капитализма беше създало хиляди дребни примитивни предприятия, разпръснати в много населени места, откъснати от суровинната база и естествените пазари. От няколко хилядите предпрятия само 450 имаха над 50 работници. Над 50% от трикотажните фабрики работеха с по 10-11 машини. Силна беше раздробеността в металната индустрия[176].

Очевидно е, че това „наследство", което народната власт получи от капиталистическата буржоазия, не можеше да послужи като изходна база за социалистическата индустриализация на страната. Промишлеността трябваше коренно да се преустрои и реорганизира. Поради това Министерският съвет възложи в началото на 1948 г. на Министерството на индустрията да представи план за основна реконструкция на национализираната промишленост.

Този план беше разработен от група специалисти от Министерството на индустрията. За основа на реконструкцията бяха приети следните принципи.

1. Уедряване, събиране, кооперране на старите фабрики, за да се създадат качествено нови големи предприятия.

2. Близост на предприятията до суровинната база и естествените пазари.

3. Реорганизацията да създаде нови удобства за производствената и политическата дейност на работническата класа, без да засяга материалните интереси на работниците.

4. Тя да се съобразява с финансовите възможности на държавата и предприятията и да се осъществи постепенно, за да не разстрои производството[177].

Заедно с реорганизацията планът предвиждаше да се изградят 18 големи промишлени обекта още през 1948 г., които възлизаха на обща стойност около 1200 милиона лева и трябваше да послужат като основа на развитието на отделните клонове на промишлеността. Той предвиждаше събиране на машините в нови големи сгради, обновяване на машинния парк, значителни средства за културно и социално строителство. За неговото реализиране държавата отдели през 1948 г. над 5700 милиона лева[178].

Реорганизацията и реконструкцията на индустрията започна още през януари 1948 г. Най-напред национализираните предприятия бяха разпределени между различните министерства и индустриални обединения. С 19-то постановление на Министерския съвет от 12 януари всички валцови мелници без тези, които използва дирекция „Храноснабдяване", всички маслобойни без рафинерии, всички дараци, чепкала, каменни мелници и содо-лимонадени фабрики, макар и като държавна собственост, бяха предадени на местните народни съвети[179]. В изпълнение на това постановление Министерството на индустрията и занаятите преотстъпи на 26 януари 1948 г. на Министерството на комуналното стопанство и благоустройството 3143 предприятия от този род[180].

През август и септември много от тези дребни предприятия, намиращи се в селата, бяха предадени за стопанисване на трудово-кооперативните земеделски стопанства[181].

След като се освободи от дребните предприятия, Министерството на индустрията отново реорганизира останалите 2273 индустриални заведения, като закри 944 от тях и създаде 1279 нови едри предприятия[182].

Така беше извършена реконструкцията на националзираната промишленост през 1948 г. За пръв път в нашата страна се създадоха големи фабрики и заводи с хиляди работници. Новите предприятия, макар и изградени върху старата техническа база, имаха големи предимства. Те представляваха по-завършени производствени стопанства, в които можеше да се осъществи рационализацията на производството, да се внедри нова организация на труда, да се повиши неговата производителност. Те събраха на едно място компактни работнически маси, което увеличи организираността и силата на работническата класа. Реорганизацията на индустрията създаде условия за увеличаване кадровия състав на работническата класа. Още през 1948 г. броят на заетите в новите предприятия работници нарасна от 54 742 на 72 172 души, или с 32%[183].

Тази огромна стопанско-организаторска работа, която народната власт извърши в края на 1947 и през 1948 г. за уреждане на отнетите от буржоазията предприятия, за реконструкция на промишлеността, за укрепване на новите социалистически производствени отношения, беше немислима без вдъхновения труд и пролетарската дисциплина, проявени от работническата класа, без организаторската работа на професионалните съюзи.

Българските професионални съюзи, изпълнявайки решенията на XIV пленум на ЦК на БРП (к), организираха настъпилия политически и трудов подем във фабриките след 23 декември. Още на другия ден след национализацията ЦК на ОРПС призова работническата класа към упорит труд в националзираните фабрики и предприятия. „Да докажем – се казваше в обръщението на ЦК на ОРПС, – че ние умеем да работим по-добре от досегашните владетели на индустриалните предприятия, че сме по-добри стопани и организатори на производството!“[184]

На състоялия се на 10 януари 1948 г. V пленум на ЦК на ОРПС бяха набелязани най-важните задачи на професионалните съюзи и на работническата класа в националзираната промишленост. Пленумът на ОРПС препоръча на синдикалните съвети и профорганизациите да проведат широка възпитателна работа за коренно изменение на отношението на работниците към труда, да организират социалистическо съревнование за повишаване на производителността на труда, за подобряване на качеството на продукцията, за създаване на строг режим на икономии в предприятията. Той призова работниците да овладяват техниката, да създават в предприятията, на които те са единствени господари, пролетарска, съзнателна дисциплина, да изграждат производствени бригади като нова форма на организацията на труда в производството.

ЦК на ОРПС призова работническата класа да даде своя принос за реконструкцията на промишлеността, като по примера на пернишките миньори проведе във всички фабрики и заводи дни на повишено производство и безплатни трудови дни за демонтиране, разместване и монтиране на машините в новите предприятия[185].

Освободена от капиталистическа експлоатация, станала господар на своята страна и стопанин на индустрията, работническата класа в България показа след национализацията истински образци на вдъхновен творчески труд.

Въпреки реорганизацията и реконструкцията, въпреки износената техническа база и големите организационни и други трудности, промишленото производство след национализацията бързо се увеличи. В София най-големите предприятия („Алхимус", „Лебед", „Илков", „Фортуна", „Тигър", „Бакиш" и др.) само за няколко месеца в началото на 1948 г. постигнаха рекордно производство. В много фабрики, като „Слатина", „Фортуна", „Алхимус" и др., се създадоха производствени бригади и втори смени. Работническите колективи станаха инициатори на нови почини в промишлеността. В нишестената фабрика на гара Искър се роди починът за икономии на суровините, в предприятието „Пепеде" – за използване на отпадъците отново в производството. Работниците от жп работилница изработиха само за два месеца един локомотив извън плана, леярите към същата работилница по свой почин увеличиха плана, като изляха за два месеца 18 тона чугун, 2 тона стомана и 1 тон бронз повече[186].

Истински подем настъпи след национализацията и в габровската промишленост. Той се изрази в рязко увеличаване на производството. За месеците януари и февруари през 1948 г. тъкачните фабрики произведоха близо два пъти повече продукция, отколкото през съответните месеци на 1947 г., трикотажните с 30% повече, предачните с 80% и т. н.[187]

След национализацията в габровската промишленост бързо се увеличи броят на работниците, които преизпълняваха производствените си норми. Само за един месец от 332-ма те се увеличиха на 700 души. За пръв път работнички от фабрика „Георги Димитров" започнаха да обслужват 8 стана[188].

„Увеличаването на производството и творческият подем сред работниците в резултат на национализацията – четем в доклада на директора на обединението „Памучна индустрия" в Габрово – дадоха своето отражение сред работниците, които почувстваха, че са господари на фабриките и че съдбата на производството зависи само от тях."[189]

Работническата класа даде безвъзмездно своя принос за реконструкцията на национализираната промишленост. На работнически профсъюзни събрания в цялата страна през март и април 1948 г. работническите колективи приемаха въз основа на директивите на Министерството на индустрията за реорганизация оперативни планове за преустройство на предприятията, като обещаваха да дадат хиляди безплатни трудови дни за пренасяне и монтиране на машините и за уреждане на новите фабрики и

заводи[190]. В големите промишлени центрове – София, Габрово, Сливен, Варна, Пловдив и др., където фактически се създаваха новите предприятия, профсъюзите организираха съревнования между работническите колективи за бързо извършване на реконструкцията при най-малка загуба на време и средства. Например в Габрово по инициатива на работниците от фабрика „Братя Михалеви" всички текстилци, кожаро-обущари и химически работници дадоха през април безплатно 200 000 работни часа, като подпомогнаха държавата да ликвидира старите полузанаятчийски работилници и да създаде първите едри и модерни предприятия в този крупен промишлен център[191].

Примерът на габровските работници беше последван в цялата страна. Профсъюзът на текстилните работници организира голямо съревнование сред текстилците за уреждане на новите предприятия. В него участваха 90% от всички текстилни работници. До началото на май те наброяваха над 195 000 безплатни трудодни в помощ на реконструкцията, създадоха 460 нови производствени бригади със 7000 участници в тях, разшириха многомашинното обслужване[192].

В условията на този трудов подем през 1948 г. в българската промишленост се утвърждаваха новите социалистически отношения. Работническата класа постепенно изменяше своето отношение към труда, участваше по-активно в социалистическото съревнование, укрепваше трудовата дисциплина, бореше се за строг режим на икономии, пазеше обществената собственост.

Например във всички фабрики в Старозагорска област след национализацията работниците идваха по-рано на работа и настояваха да работят по два часа повече[193]. Във Варненска и Плевенска област след национализацията бяха отбелязани най-малко отсъствия през последните години. Работниците сами предлагаха рационални изменения в работното време, за преустройство на фабриките, за да се повиши производството[190].

Тези явления, породени от социалистическите производствени отношения, бяха първообрази на бъдещата социалистическа организация на промишлеността, кълнове на новото общество. В резултат на новите отношения, на породената от тях творческа активност на работническата класа и на стопанско-организаторската работа на държавата, въпреки големите трудности, свързани с реорганизацията на промишлеността, през първото тримесечие на 1948 г. индустриалното производство на България се увеличи с 43% в сравнение със същото време на 1947 г. Текстилната промишленост увеличи производството с 47%, металургическата с 52%, металообработващата с 119%, машиностроителната с 218%, химическата с 82% и т. н.

Всеки месец през 1948 г. промишлеността достигаше по-високи темпове. Докато през януари общият индекс на индустриалното производство на страната се равняваше на 121,7 по отношение на 1939 г., през февруари той се покачи на 128,7, през март на 137,6, през май на 148,9.

През цялата 1948 г. индустриалното производство нарасна с 40% в сравнение с 1947 г.[195]

* * *

Национализацията на промишлеността през 1947 г. предизвика дълбоки икономически и обществено-политически измемения в хода на социалистическата революция в България.

Тя коренно измени съотношението между различните социални сектори в българската промишленост и в народното стопанство. Основните средства за производство в промишлеността преминаха в ръцете на народнодемократичната държава. Докато преди национализацията държавата притежаваше само 19,9% от средствата за производство в индустрията, след 23 декември 1947 г. тя вече контролираше 84% от тях. Останалите 8,9% принадлежаха на кооперативните организации и само 7,1% на частния, предимно занаятчийски сектор[196]. Следователно след национализацията държавният и кооперативният сектор контролираха вече 92,9% от средствата за производство срещу 28,8% преди 23 декември.

Национализацията ликвидира напълно капитализма в българската промишленост, ограничи частния сектор само в сферата на дребното занаятчийско производство и осигури абсолютно господство на социалистическите производствени отношения.

Тя засегна чувствително икономическите интереси и на селската буржоазия, като й отне 1889 мелници, стотици маслобойни, дараци, содо-лимонадени фабрики, дъскорезници, чепкала и др.[197]

Тези дълбоки икономически изменения, предизвикани от национализацията, създадоха материалните условия за социалистическото преустройство на цялото народно стопанство. Те послужиха като основа за ускорено изграждане на социалистическата индустрия на България, за преустройство на селското стопанство, за ликвидиране на частния капитал в банковото и кредитното дело, във вътрешната и външната търговия.

Национализацията ознаменува началото на социалистическата индустриализация на България. Националзираната индустрия послужи като изходна база на бъдещата едра социалистическа промишленост. Тя осигури значителни финансови и материални средства на държавата за бъдещото социалистическо строителство. Както вече посочихме, само имуществото на национализираните фабрики възлизаше на няколко десетки милиарда лева, а освен това на 23 декември държавата блокира близо 4 милиарда лева парични средства, ценности и влогове на индустриалците[198].

Наред с тези икономически резултати национализацията предизвика и дълбоки социални изменения в България. Тя ликвидира като класа промишлената буржоазия и заедно с нея и капиталистическата експлоатация над работническата класа. Българската работническа класа окончателно утвърди своето авангардно положение в новото общество.

Национализацията на индустрията имаше огромно обществено-политическо значение. Като отне икономическите позиции на най-силния и добре организиран отряд на българската буржоазия, тя ограничи нейните материални възможности за контрареволюция, направи я негодна да влияе активно върху милионите дребнобуржоазни маси. В резултат на това бързо укрепнаха съюзът на работническата класа с дребната селска и градска бржоазия и единството на демократичните сили на Отечествения фронт. Трудещите се маси постепенно надживяваха своите колебания между старото и новото общество, между капитализма и социализма и тръгваха по-уверено под ръководството на работническата класа по пътя на социалистическата революция. Те видяха в лицето на българската работническа класа един изпитан и проверен свой ръководител, който с желязна последователност руши старото общество и прокарва пътища към социализма.

Тези изменения в съотношението на политическите сили закрепиха окончателно народнодемократичната власт в България.

Такива са по-важните резултати и последици от национализацията на промишлеността, които по израза на Георги Димитров окончателно утвърдиха „плановото развитие на нашата страна по пътя на социализма“[199].

Бележки

[1] БКП в революции и решения. Т. II. С., 1957, с. 1.
[2] Народен съюз „Звено“. Нашата програма. С., 1945, с. 10.
[3] Работническо дело, № 9, 27 септ. 1944.
[4] *Ленин, В. И.* Съчинения. IV издание. Т. 27, 67-68.
[5] *Добрев, Кръстьо.* Социалистическата индустриализация на НРБ. – *Известия на Икономическия институт при БАН*, X (1961). Т. 20, № 3-4, с. 7.
[6] Пак там, 9-10.
[7] Централен държавен архив на НРБ (по-нататък ЦДА на НРБ), ф. 77, оп. 1, а. е. 547, л. 1.
[8] Пак там, ф. 77, оп. 1, а. е. 360, л. 2. Тук и навсякъде, където няма други обозначения, е взет за основа текущият курс на лева.
[9] Пак там, ф. 77, оп. 1, а. е. 350, л. 4.
[10] Пак там, ф. 77, оп. 1, а. е. 637, л. 28.
[11] Пак там. Решение на Политбюро № 9 от 5 ноем. 1944, л. 42.
[12] Пак там, ф. 55 (ЦК на ОРПС), оп. 1, а. е. 5, л. 205.
[13] *Донев, Доньо В.* Борбата за възстановяването на народното стопанство в периода от 1944-1948 г. – *Истор. преглед*, XIV (1958), № 4, с. 16.
[14] ЦДА на НРБ, ф. 77, оп. 1, а. е. 547, л. 1.
[15] Пак там, ф. 28 (Национален комитет на Отечествения фронт 1944-1948 г.), оп. 1, а. е. 326, л. 30.
[16] Окръжен държавен архив (по-нататък ОДА) – Търново, ф. 69, оп. 1, а. е. 98, л. 87.
[17] ЦДА на НРБ, ф. 77, оп. 4, а. е. 207, л. 157-168.
[18] Пак там, ф. 77, оп. 1, а. е. 182, л. 22.
[19] Работническо дело, № 1, 18 септ. 1944.
[20] Вж. Окръжно № 5 на ЦК на БРП (к). – *Работническо дело*, № 1, 18 септ. 1944.
[21] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 284, л. 43.
[22] Работническо дело, № 1, 18 септ. 1944.
[23] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 284, л. 118.
[24] БКП в резолюции и решения. Т. IV. С., 1955, с. 31.
[25] *Ленин, В. И.* Съч. Т. 28, с. 119.
[26] Вж. *Радойков, Владимир.* Работническият контрол в нашата промишленост през първия етап на народната демокрация. – *Истор. преглед*, XI (1955), № 5; *Божинов, Божин.* Възникване и развитие на социалистическата собственост на НРБ. ДИ „Наука и изкуство“. С.,

1956; *Бъчваров, Ст.* Социално-икономическа същност на капиталистическата промишленост през първия етап на народната демокрация у нас. – *Икономическа мисъл*, 1957, № 6; *Петков, Петър Аврамов.* Укрепване на съюза на работническата класа със селяните под ръководството на БКП в борбата за възстановяване на народното стопанство 1944-1947 г. – *Известия на Инст. по история на БКП*, 1959, № 6; *Донев, Д.* Цит. съч. Ценни документи за работническия контрол обнародва и *Й. Симеонова.* Вж. Работнически и обществен контрол в капиталистическите промишлени предприятия от 9 септември 1944 г. до национализацията на индустрията. – *Известия на държавните архиви* (ИДА), 1959, № 3.

[27] *Симеонова, Й.* Цит. съч., 37-38.

[28] Държавен вестник, № 11, 15 ян. 1945.

[29] Пак там, № 20, 21 ян. 1945.

[30] *Радойков, В.* Цит. съч., с. 13.

[31] Държавен вестник, № 213, 13 септ. 1945.

[32] Пак там, № 291, 13 дек. 1945.

[33] Пак там, № 78, 5 април 1947.

[34] Пак там, № 132, 1946.

[35] Пак там, № 107, 12 май 1947.

[36] Пак там, № 241, 11 окт. 1947.

[37] Пак там, № 254, 1 ноем. 1947.

[38] За стопанската работа на отечественофронтовските комитети след Деветосептемврийското въстание много интересни сведения съдържат протоколите на националната стопанска конференция, проведена на 20 ноември 1944 г. Вж. ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 248.

[39] *Симеонова, Й.* Цит. съч., с. 33.

[40] Пак там, 37-38.

[41] Пак там, с. 41.

[42] Знаме на труда, 12 февр. 1946.

[43] *Симеонова, Й.* Цит. съч., 45-46.

[44] Архив на ЦСПС. Папка протоколи на Петия пленум на ЦК на ОРПС от 10 януари 1948 г., л. 31-32.

[45] Пак там, л. 51-52.

[46] ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 6, л. 31.

[47] Пак там, л. 31-34; също ОДА – Търново, ф. 69, оп. 1, а. е. 6, л. 108.

[48] ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 6, л. 3.

[49] Вж. протоколите на Втория пленум на ЦК на ОРПС от ноем. 1946. – ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 6.

[50] БКП в резолюции и решения. Т. IV, 71-73.

[51] ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 6, л. 1 и сл.

[52] Пак там, ф. 55, оп. 1, а. е. 7 – протоколи на IV пленум на ЦК на ОРПС.

[53] *Петков, Петко.* Форми на държавен капитализъм в нашата икономика през първия етап на народната демокрация 1944-1947 г. – *Известия на Висшата партийна школа*, № 2 (1958), с. 226.

[54] Държавен вестник, № 120, 31 май 1946.

[55] Окръжен партиен архив (по-нататък ОПА) – Плевен, ф. 1, оп. 5, а. е. 1. Информационен бюлетин на стопанския отдел на ЦК на БРП (к) от 1945 г., л. 9. Сведенията за броя на конфискуваните от Народния съд в полза на държавата предприятия са твърде противоречиви. В архива на Министерството на индустрията и занаятите са посочени 96 предприятия. Вж. ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 111.

[56] Ново време, 1953, № 2, с. 75. Стойността на тези имоти е изчислена по курса на лева след паричната реформа от 1952 г.

[57] Държавен вестник, № 78, 5 април 1946.

[58] *Петков, Петко.* Конфискация на имуществата, придобити чрез спекула по незаконен начин след 9 септември 1944 г. – *Истор. преглед*, XVII (1961), № 3, 13-14.

[59] *Аврамов, П.* Цит. съч., с. 134.

[60] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 339, л. 70.

[61] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 267, л. 22, 24.

[62] ОДА – Търново, ф. 69, оп. 1, а. е. 10, 12.

[63] Работническо дело, № 153, 11 юли 1946.

[64] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 608, л. 25.

[65] Народно земеделско знаме, № 30, 9 февр. 1946.

[66] Изгрев, № 693, 1 ян. 1947.
[67] Пак там, № 697, 14 ян. 1947.
[68] ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 47, л. 1-2.
[69] Работническо дело, № 153, 11 юни 1946.
[70] ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 47, л. 7.
[71] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 78, л. 96.
[72] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 564, л. 31.
[73] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 47, л. 2.
[74] *Петков, П.* Конфискацията на имуществата..., с. 17.
[75] Пак там, с. 27.
[76] Държавен вестник, № 74, 1 април 1947.
[77] *Божинов, Б.* Цит. съч., с. 103.
[78] ЦДА на НРБ, ф. 77, оп. 1, а. е. 182, л. 23.
[79] *Божинов, Б.* Цит. съч., с. 103.
[80] Материали по конституцията на НРБ от 1947 г. в 13 тома. Т. II, л. 11, 12, 13. Тези материали се пазят в библиотеката на Президиума на народното събрание.
[81] Пак там, л. 14-15.
[82] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 608, л. 39-40.
[83] *Петков, П.* Конфискацията на имуществата..., с. 28.
[84] *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 14, 170-171.
[85] Стенографски дневници на Великото народно събрание, дял I, кн. 1. Декларация на правителството на Отечествения фронт, направена от Г. Димитров на 28 ноември 1947 г., 70-71.
[86] Пак там, дял II, кн. 1, с. 454.
[87] Работническо дело, № 208, 7 септ. 1947.
[88] Земеделско знаме, № 225, 10 юни 1947; № 226, 11 юни 1947.
[89] История на България. Т. II. С., 1955, 599-600.
[90] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 72, л. 31.
[91] Пак там.
[92] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33. Протоколи на Националния комитет на Отечествения фронт от 1947 г., л. 112.
[93] Пак там, л. 118-119.
[94] Пак там, л. 119-120.
[95] Пак там, л. 121-122, 124-126, 126-127, 128.
[96] Пак там, л. 122.
[97] Работническо дело, № 250, 26 окт. 1947.
[98] Пак там, № 242, 15 окт. 1947.
[99] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 58, л. 45.
[100] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 72, л. 4.
[101] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 57, л. 10 и сл.
[102] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 57, 58 и др.
[103] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 58, л. 15-16.
[104] ГПА – София, ф. 1, оп. 5, а. е. 3, л. 21-22.
[105] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33. Протокол на Националния комитет на Отечествения фронт от 23 декември 1947 г., л. 227. Точната дата на тази директива на ЦК не може да бъде установена от достъпните засега архивни материали. Но абсолютно сигурно е, че тя е между 15 и 30 октомври, когато започва и самата подготовка за национализацията.
[106] ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 71, л. 36.
[107] Пак там, л. 181-182.
[108] ГПА – София, ф. 1, оп. 5, а. е. 3, л. 21-22; също ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 551 и др.
[109] Конституция на НРБ. Изд. на Нац. съвет на ОФ. С. ,1949, с. 5.
[110] ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 551.
[111] Пак там, ф. 47, оп. 3, а. е. 725.
[112] Пак там.
[113] Пак там.
[114] ГПА – София, ф. Ленински районен комитет на БКП, оп. 4, а. е. 14, л. 1-2.
[115] Държавен вестник, № 293, 17 дек. 1947.
[116] БКП в резолюции и решения. Т. IV, с. 83.
[117] ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 553. Тази директива не е датирана. По нейното съдържание може да се заключи, че тя е била изпратена или на 18, или на 19 декември 1947 г.

118 ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 71, л. 180.
119 ОПА – Стара Загора. Папка „Планове, списъци и др. по национализацията на индустрията", л. 114.
120 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 120.
121 В държавните и партийните архиви има много сведения за извършването на нацонализацията, за революционния ентусиазъм на най-добрите представители на работническата класа, участвали в акцията на 23 декември. Вж. ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 725, където има сведения за София, Софийска, Бургаска, Старозагорска, Варненска, Горноджумайска (Благоевградска) област; ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 71, л. 79-84; ОПА – Търново, ф. Околийски комитет на БКП – Търново, протоколна тетрадка за 1947 г.; ГПА – София, ф. Ленински РК на БКП, а. е. 14, л. 1-2, 3-7; ф. Коларовски РК на БКП, оп. 4, а. е. 20 и др.
122 ГПА – София, ф. Коларовски РК на БКП, оп. 4, а. е. 20, л. 34.
123 Сведения за извършване на национализацията се съдържат в посоченте в бел. 121 архиви, фондове и архивни единици.
124 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 725.
125 Пак там.
126 Работническо дело, № 30, 24 дек. 1947.
127 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 187, л. 2.
128 Пак там, ф. 47, оп. 1, а. е. 725. Партийна информация № 257. Настроенията сред народа по фабрики, учреждения, села.
129 Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 188, л. 18.
130 ГПА – София, ф. Ленински РК на БКП, оп. 4, а. е. 14, л. 15.
131 Архив на ЦСПС, пос. папка, л. 51-52.
132 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 725.
133 Пак там.
134 ОПА – Търново, ф. Околийски комитет на БКП – Търново. Протоколна тетрадка за 1947 г., л. 165.
135 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 725; ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 71, л. 79.
136 ГПА – София, ф. Коларовски РС на БКП, оп. 4, а. е. 20. Доклади на комендантите на национализираните предпирятия; също ЦПА, ф. 47, оп. 3, а. е. 7-25.
137 Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн. II, с. 823.
138 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33. Доклад на министъра на индустрията пред Националния комитет на Отечествения фронт на 23 дек. 1947, л. 227-229. Сведенията за броя на национализираните предприятия са противоречиви. В архива на Министерството на индустрията са посочени 6094 предприятия. Вж. ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 699, л. 1. В. „Работническо дело", № 301, 24 дек. 1947, съобщава за 6100 предприятия.
139 Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн. II, с. 823.
140 Пак там.
141 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 836, 837, 847.
142 *Маркс, К. и Фр. Енгелс.* Избрани произведения. Т. II. С., 1956, с. 503.
143 Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн. II, с. 823.
144 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 838. Този списък е непълен. След това органите на народната власт, комитетите на Отечествения фронт и профкомитетите в предприятията издирили много други предприятия и фирми, които са сътрудничели на германската армия през войната. Вж. пак там, ф. 47, оп. 3, а. е. 756.
145 *Коен, Давид Б.* Ограбването на българското народно стопанство чрез снабдяването на германските окупационни войски през Втората световна война. – *Истор. преглед*, XVII (1961), № 4, 9-11.
146 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 746.
147 Пак там, а. е. 756.
148 Архив на МВР, Наказателно дело № 461/1947 г., л. 1099-1100.
149 Отечествен фронт, № 1062, 18 февр. 1948.
150 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 185. В оценката на имуществата на национализираните предприятия не са включени данните за 277 предприятия.
151 За едри предприятия се считали тези, които имали 50 и повече работници през една смяна в продължение най-малко на 6 месеца от годината, двигатели с мощност най-малко 10 конски сили или машини, инструменти и уреди (без двигателите) на стойност най-малко до 500 000 лева. Вж. Анкета на едрата промишленост – 1946 г. С., 1949, с. VI.
152 Пак там.

153 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 120.
154 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 62 – Информация за решенията на Четиринадесетия пленум на ЦК на БРП (к), л. 180.
155 Архив на ЦСПС, пос. папка, л. 11; ГПА – София, ф. 1, оп. 1, а. е. 1, л. 26.
156 ГПА – София, ф. 1, оп. 5, а. е. 5, л. 56.
157 ОПА – Плевен, ф. 1, оп. 12, а. е. 38, л. 22.
158 Архив на ЦСПС, пос. папка, л. 18-20.
159 Пак там, л. 25-27, 29-30.
160 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 725.
161 Архив на ЦСПС, пос. папка, л. 29.
162 Пак там, л. 40.
163 ГПА – София, ф. 1, оп. 5, а. е. 3, л. 26.
164 Архив на ЦСПС, пос. папка, л. 27.
165 ГПА – София, ф. 1, оп. 5, а. е. 3, л. 25.
166 ЦДА, ф. 1, оп. 54, а. е. 29, л. 35, 70-71.
167 Държавен вестник, № 253, 31 окт. 1947 и № 261, 10 ноем. 1947.
168 ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 71, л. 94-95.
169 Пак там, л. 173.
170 Пак там.
171 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 595, л. 601-609.
172 Пак там, а. е. 61, 62, 513.
173 Пак там, а. е. 80, 513.
174 Пак там, а. е. 565.
175 Пак там, ф. 47, оп. 1, а. е. 78. Доклад на министъра на индустрията до Министерския съвет; също а. е. 182.
176 Стенографски дневници на ВНС, дял II, кн. II, с. 825.
177 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 1, а. е. 182. Доклад за подготовката на реорганизацията на индустрията.
178 Пак там.
179 Пак там; също а. е. 513.
180 Пак там. Протокол на Министерството на индустрията и на Министерството на комуналното стопанство за преотстъпване на предприятията според 19-о постановление на Министерския съвет.
181 Пак там.
182 Пак там.
183 *Донев, Д.* Цит. съч., с. 41.
184 Работническо дело, № 301, 24 дек. 1947. Обръщение на ЦК на ОРПС за работническата класа по случай национализацията на промишлеността.
185 Архив на ЦСПС, пос. папка – Резолюция на ЦК на ОРПС за задачите на профсъюзите в национализираната промишленост, л. 4-6.
186 ГПА – София, ф. 1, оп. 1, а. е. 1 – Отчетен доклад на градския комитет пред партийната конференция, 1948 г., л. 28-29; СГОДА, ф. 352, оп. 1, а. е. 221 – Доклад пред учредителната конференция на Отечествения фронт, София, 17 март 1948, л. 7.
187 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 29, л. 54.
188 Пак там, л. 38.
189 Пак там, л. 54-55.
190 Труд, 1 април 1948 и сл.
191 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 29, л. 38, 91.
192 Труд, 3 май 1948.
193 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 725.
194 Пак там; Архив на ЦСПС, пос. папка, л. 16-17, 21-22.
195 Месечни сведения на Главната дирекция на статистиката, № 9-10 от 1948 г., с. 170.
196 *Божинов, Б.* Цит. съч., с. 108.
197 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 568.
198 Пак там, ф. 47, оп. 1, а. е. 185.
199 *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 14, с. 289.

1961 г.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ БОРБИ МЕЖДУ ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ И БУРЖОАЗНАТА ОПОЗИЦИЯ ОКОЛО СЪЗДАВАНЕТО НА КОНСТИТУЦИЯТА НА НР БЪЛГАРИЯ ОТ 1947 г.

Деветосептемврийското въстание през 1944 г. е най-радикалният преврат в българската история. Той сложи край на десетилетното господство на капиталистическата буржоазия, събори и разгроми монархо-фашистката диктатура, откри прехода от капитализма към социализма.

На 9 септември 1944 г. политическото управление премина в ръцете на Отечествения фронт. Установена беше народнодемократична власт, която много скоро започна да изпълнява функциите на диктатура на пролетариата.

Но Деветосептемврийското въстание беше само начало на историческия преход към социализма. Предстоеше тепърва да се разруши буржоазният строй, да се положат икономическите, държавно-политическите, обществените, правно-юридическите и културно-идеологическите основи на социалистическото общество.

В процеса на изграждането на социалистическото общество важна роля се отреждаше на новата конституция на България. Тя трябваше да закрепи по законодателен път онези обществено-политически отношения, които бяха установени в резултат на Деветосептемврийската революция, да определи основните принципи на бъдещото обществено и държавно устройство, на организацията и дейността на държавните органи, правата и задълженията на гражданите и новата избирателна система, да послужи за юридическа база на текущото законодателство на народната власт. С една дума, тя трябваше да закрепи в основния закон на държавата установената на 9 септември 1944 г. народнодемократична власт.

Поради това създаването на новата конституция предизвика остри политически борби между трудещите се маси и свалената от власт капиталистическа буржоазия, между Отечествения фронт и буржоазната опозиция.

Целта на настоящата статия е да разкрие най-важните страници от борбата между Отечествения фронт и буржоазната опозиция за нова конституция на България, която е неделима част от борбата на българския народ за закрепване на народнодемократичната власт.

* * *

Въпросът за нова конституция на България възникнал пред Отечествения фронт още в периода на борбата срещу монархо-фашистката диктатура. Тогава той обаче не бил разрешен окончателно. В своята първа програма от 17 юли 1942 г. Отечественият фронт провъзгласи, че неговото правителство ще свика „Великото народно събрание, което ще определи бъдещата форма на управление на България и ще създаде необходимите

конституционни и материални гаранции за свободата, независимостта и процъфтяването на нашата Родина“[1].

След победата на Деветосептемврийското въстание през 1944 г. Националният комитет на Отечествения фронт отново се върнал към конституционния въпрос. В приетата от него програмна декларация на първото отечественофронтовско правителство той декларирал, че ще възстанови потъпканата от фашизма Търновска конституция[2]. В съответствие с тази декларация бил запазен и монархическият институт, като на мястото на арестуваните фашистки регенти били назначени проф. Венелин Ганев, Цвятко Бобошевски и Тодор Павлов.

Възстановяването на Търновската конституция и запазването на монархията се дължало главно на неблагоприятната международна обстановка, при която победила народнодемократичната революция в България. Международното положение на България като бивш сателит на хитлеристка Германия било неуредено. България нямала още примирие с великите сили. Съединените американски щати и Великобритания се отнасяли враждебно към обществено-политическите преобразования в страните, където народнодемократичната революция се сляла с настъплението на Съветската армия. Прибързаните революционни преобразования в тези страни можели да влошат отношенията между Съветския съюз и неговите партньори във войната и да се отразят неблагоприятно върху победоносния разгром на фашизма.

В тази международна обстановка революционните преобразования в страните с народна демокрация били забавени. За известен период се запазили старите конституции и редица институти и традиции на буржоазната демокрация.

Възстановяването на Търновската конституция се налагало от някои вътрешнополитически съображения. Отечественият фронт и БРП (к) преценили, че в името на конституцията, потъпкана от фашистките режими, могат да обединят демократичните сили на народа, в това число и на антифашистката демократична буржоазия, за да довършат борбата срещу фашизма и реакцията.

Направил верен анализ на съотношението на класовите и политическите сили в революцията, ЦК на БРП (к) не позволил на стихийното течение, породено в партията от революционната вълна, да я откъсне от масите и от нейните съюзници. БРП (к) се съобразила с характера и програмните разбирания на своите съюзници от Отечествения фронт, които през 1944 г. не отивали по-напред в политическите си програми от идеала за една буржоазна демокрация.

Поради всичко това ЦК на БРП (к) не само се съгласил с възстановяването на конституцията, но в своето окръжно № 5 от 18 септември 1944 г. призовал комунистите на борба срещу „забърканите и нетърпеливи глави“, които уверявали масите, че борбата на Отечествения фронт не е за възстановяване на конституцията, а за съветска власт[3].

Възстановяването на Търновската конституция на 9 септември 1944 г. не означавало, че се възкресява буржоазната демокрация. Тъкмо напротив, като съборило политическото господство на капиталистическата буржоазия и като установило революционната власт на работническата класа в съюз с трудещите се, Деветосептемврийското въстание фактически суспендирало по революционен път и Търновската буржуазнолиберална конституция. То превърнало монархията във фикция, която нямала никакво реално значение в политическия живот на страната. По образния израз на Георги Димитров „дворецът продължавал да съществува като здание с хубава градина, където временно квартируват царицата и нейния син", а „регентите само формално утвърждават законите въз основа на конституцията от името на цар Симеон II"[4].

Започналата на 9 септември 1944 г. народнодемократична революция буквално на другия ден разчупила овехтелите рамки на старата конституция. Тя дала много по-големи права и свободи на трудещите се маси, отколкото отредените им от Търновската конституция. Тя изравнила правата на двата пола, дала политически права на младежта. Революционните закони и наредби на новата власт, макар и формално да имали за юридическа база Търновската конституция, тъй като се издавали въз основа на нейния член 47 и от името на цар Симеон II, далеч надхвърлили духа и буквата на конституцията. Такива закони като Наредбата-закон за Народния съд[5], за разтурване на фашистките организации, за конфискацията на имотите, придобити чрез спекула и по незаконен начин[6], за трудово-поземлената собственост[7], за данъка върху военновременните печалби[8], за Държавния застрахователен институт, за трудово-кооперативните земеделски стопанства, за контрола върху армията и др., не само че били във формално противоречие с конституцията, но били насочени изключително срещу осветените от нея политически и икономически права на капиталистическата буржоазия.

Всичко това показва, че на 9 септември 1944 г. Търновската конституция била възстановена само pro forma, че тя и за най-кратко време не могла да ограничи народната революция в буржоазни рамки, да спре нейното развитие.

Но въпреки че Търновската конституция и основаващият се на нея монархически институт да нямали съществено отражение върху революционния процес, започнал през 1944 г., много скоро те влезли в остро противоречие с обществено-политическото развитие.

Още през 1945 г. свалената от власт капиталистическа буржоазия и партиите на буржоазната опозиция – БЗНС (Никола Петков), РСДП (о) начело с Коста Лулчев, и групата на независимите интелектуалци, представена от проф. Петко Стоянов, заедно с Демократическата партия на Никола Мушанов и д-р Ал. Гиргинов – се обединили около Търновската конституция, провъзгласили я за „светиня на българския народ", направили я знаме в борбата срещу народнодемократичната власт. Те свързали на-

деждите си за реставрация на стария строй с монархическия институт и се опитвали да го използват за своите контрареволюционни цели. В навечерието на изборите за XXVI народно събрание през 1945 г. опозиционните партии непрекъснато апелирали към регентите Венелин Ганев и Цвятко Бобошевски да се противопоставят на революционните действия на правителството, да разтурят Националния комитет на Отечествения фронт, да спазват „законността"[9]. По време на политическата криза в Отечествения фронт, предизвикана от Никола Петков и Коста Лулчев през 1945 г., опозиционните партии сключили таен съюз с регента Венелин Ганев. Той одобрил искането на опозицията, адресирано до Съюзната контролна комисия, за отлагане на законодателните избори, като дал преценка, че то няма да увреди интересите на страната[10].

При това положение, когато контрареволюционните сили се обединявали около монархията и старата конституция, когато народната власт бързо разчиствала остатъците от буржоазното господство, Търновската конституция се превърнала в спирачка на развитието на народнодемократичната революция. Обществено-политическото развитие наложително поставяло въпроса за нейното отменяне, за изработване на една нова конституция.

Искането за изменение на конституцията за пръв път било повдигнато от Националния комитет на Отечествения фронт. В своето „Възвание към българския народ" от 23 декември 1945 г. Националният комитет препоръчал на избраното на 18 ноември XXVI народно събрание да приведе конституцията „в съгласие с демократическите завоевания на народа"[11].

С въпроса за изменение на конституцията се занимавал и състоялият се на 12 декември 1945 г. Девети разширен пленум на ЦК на БРП (к). В своя доклад пред Пленума за главните задачи на Народното събрание В. Коларов посочил, че първостепенна задача на партията е да осигури положението на народа като истински господар на държавата, да ликвидира монархическия институт и дворцовата камарила, да затвърди новата власт, основите на която били положени на 9 септември. Това може да се осъществи, казал Коларов, като се свика Великото народно събрание, което да измени Търновската конституция и фактически да изработи една нова конституция, която „да разчисти почвата за нови изменения по пътя на демокрацията и социално-стопански реформи в полза на трудещите се"[12].

Предложенията на Националния комитет на Отечествения фронт и на ЦК на БРП (к) за изменение на Търновската конституция били обсъдени от Народното събрание през декември 1945 г. Те били подробно аргументирани в речта на Г. Димитров, произнесена на 25 декември. От името на парламентарната група на БРП (к) Димитров поискал да се свика Великото народно събрание, което да закрепи в конституцията на България извършените от Деветосептемврийската революция обществено-политически преобразования и да създаде необходимите конституционни и материални гаранции срещу опитите за реставрация на стария строй.

Той настоял да се отстранят от Търновската конституция онези положния, които дават възможност на управляващите кръгове да сключват договори и съюзи зад гърба на народа, които озаконяват капиталистическата експлоатация, да ликвидира монархическия институт и по конституционен път да се закрепи равноправието на жената, правата на младежите и военнослужащите[13].

Народното събрание приело предложенията на парламентарната група на БРП (к). В утвърдения от него на 25 декември отговор на Тронното слово то записало, че ще се занимае с въпроса за свикване на Великото народно събрание, за да постави конституцията в съгласие с повелителните изисквания на новото време[14].

Това решение на Народното събрание послужило като сигнал за остри политически борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция. С оглед на своите реставраторски цели опозиционните партии рязко се обявили против изменението на Търновската конституция. Опозиционният печат предприел силна кампания срещу народната власт. Вестник „Народно земеделско знаме" (в статията „Конституцията на българското царство застрашена") обявил изменението на конституцията за дело, „страхотно по размер и непоправимо по своите разрушителни последици"[15].

В защита на Търновската конституция опозиционните партии преминали на монархически позиции. Те се противопоставили на изменението, защото царят бил малолетен, а през период на регентство съгласно постановленията на чл. 141 и 142 на Търновската конституция тя не може нито да се изменя, нито да се преразглежда[16].

В статията си „Не изменение, а възстановяване на конституцията" Никола Петков направо се обявил против премахването на монархията, тъй като въпросът за монархията в България не се поставял „по остър начин", царят бил малолетен и правителството не срещало спънки от страна на конституционните фактори[17]. Интимните подбуди на опозицията да стане защитник на монархията, въпреки нейната демократическа маскировка, били разкрити от Кръстю Пастухов. Запитан за отношението му към бъдещата форма на управление на страната, той отговорил: „Аз по-начало съм републиканец, но ако се постави въпросът за републиканска България с председател Г. Димитров, ние трябва да предпочетем царство България с цар Симеон II."[18] Ясно е, че буржоазната опозиция се стремяла да запази монархията като обединителен център на контрареволюцията, противостоящ на демократичното развитие, което непрекъснато укрепвало народната власт като форма на диктатурата на пролетариата.

Към защита на Търновската конституция и на монархията се присъединила и възстановената през 1945 г. Демократическа партия.

Монархическите си възгледи буржоазният опозиционен блок и Демократическата партия манифестирали чак до навечерието на референдума за република през 1946 г.

Против изменението на Търновската конституция се обявили и някои реакционни среди от Отечествения фронт. През 1946 г. групата на Дамян Велчев, Васил Юруков и Станчо Чолаков от НС „Звено" възприела конституционните възгледи на опозицията. Чрез конролирания от тях вестник „Изгрев" те настоявали да се запазят основните начала на Търновската констиуция, тъй като отговаряли на бита и духа на нашия народ.

В защита на Търновската конституция застанала и буржоазната интелигенция. Старите професори юристи от университета започнали „научно" да доказват жизнеността на конституцията. Те провели 30-годишния юбилей на проф. Стефан Баламезов през 1946 г. като политическа демонстрация против намерението на Отечествения фронт да измени конституцията. „У нас е много лесно – надуто заявил председателствуващият тържеството – и по селски кръчми, и по мегдани, и звани, и незвани, и подготвени, и неподготвени, а най-често такива, които само са чували, но никога не са отворили корицата на светата Търновска конституция, говорят, и то високо, натъртено и рязко, за тая „баба конституция", за „този остарял буквар", „чужд на новото време и новия дух!" Не! Нашата Търновска конституция не само че не е остаряла в своята основа, но е преживяла всички тия, които така неотговорно са я заплашвали и ругали, защото тя е една от най-демократичните конституции в Европа."[19]

Така през 1945 и 1946 г. в българското общество се очертали две различни схващания по въпроса за конституцията, които изразявали двете диаметрално противоположни тенденции в развитието на България.

Конституционните възгледи на Отечествения фронт изразявали стремежа на революционните и демократични сили за изменение на Търновската конституция, за ликвидиране на монархията, за да се разчисти пътят на народнодемократичната революция по посока на социалистическото развитие на страната. Те били в пълно съответствие със закономерностите на общественото развитие, отговаряли на интересите на трудещите се маси и на естествения ход на започналата през 1944 г. революция.

Противоположното схващане принадлежало на буржоазната опозиция. То изразявало контрареволюционните тежнения на свалената от власт капиталистическа буржоазия – да запази Търновската конституция и основаващия се на нея монархически институт като бариери срещу бурно развиващата се революция и като правно-юридическо основание на реставрацията на буржоазния строй.

В тази обстановка през 1946 г. Отечественият фронт, като взел предвид голямата непопулярност на монархизма сред трудещите се маси, тяхната ненавист към династията на Кобургите, пропиляла националните идеали на България, решил да постави на народно допитване преди приемането на новата конституция въпроса за ликвидиране на монархията.

На 22 юли 1946 г. Националният съвет на Отечествения фронт на съвместно заседание с ръководствата на БРП (к), БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия, председателствано от Георги Димитров,

обсъдил законопроект за провеждане на допитване до народа относно бъдещата форма на управление на България и законопроект, който определя начина за свикване на Велико народно събрание[20].

На 2 август Народното събрание приело закон за произвеждане на референдум, като предложило да се премахне монархическата форма на управление, България да се обяви за народна република, а цар Симеон II и Сакс-Кобургготската династия да се лишат безвъзмездно от всички лични имуществени права, преимущества и титли, свързани с българския престол[21].

След приемането на закона за народното допитване отечественофронтовските партии организирали „всенародна акция за републиката", която въвлякла в политическия живот огромни народни маси. През август и септември 1946 г. страната заприличала на разбунен кошер. Многолюдни митинги, хиляди събрания и беседи за ролята на монархизма в нашата история, за бъдещето на република България породили голямо патриотично движение сред трудещите се маси, предизвикали всенародна подкрепа на идеята за република[22].

Политическият подем на масите и всенародната подкрепа на републиката поставили опозиционните партии в затруднено положение. Те не можели повече открито да защитават старите си конституционни разбирания и в навечерието на референдума били принудени да лавират. В една съвместна декларация от 22 август БЗНС (НП), БРСДП (о) и групата на независимите интелектуалци призовали своите членове и съмишленици да гласуват за републиката, въпреки че народното допитване не било в съгласие с конституцията[23]. На републикански позиции в навечерието на референдума преминала и Демократическата партия[24].

Промяната в конституционните възгледи на буржоазната опозиция била продиктувана само от тактически съображения. Уплашени, че могат да се изолират от масите, които в огромната си част подкрепяли идеята за република, опозиционните партии побързали да изоставят компрометираната монархия и да навлекат републикански одежди. Това не означавало, че те се отказват от Търновската конституция. Те се съгласили, че тя може да бъде изменена, но като се запази основното ѝ съдържание и се изхвърлят само текстовете, отнасящи се до прерогативите на монарха. Техният печат започнал широко да тръби, че опозиционните партии не са въобще против републиката, но са против „републиканската комунистическа диктатура", против „комунистическата република". Така в борбата срещу народната власт опозицията издигнала ново знаме – знамето на буржоазната република.

На 8 септември 1946 г. се провел референдумът за премахване на монархията и за обявяване на България за народна република. Огромното мнозинство от българския народ гласувало за републиката. От общия брой на пълнолетните граждани, възлизащ на 4 509 854 души, в допитването участвали 4 132 109. Те подали 4 008 417 действителни и 123 690 не-

действителни бюлетини. От тях за народна република гласували 3 833 183, а за монархията 175 243 души[25]. В съответствие с народния вот XXVI народно събрание провъзгласило на 15 септември България за народна република.

Референдумът на 8 септември приключил първия период на борбата между Отечествения фронт и буржоазната опозиция за нова конституция на България. Той донесъл решителна победа на демократичните сили. С ликвидирането на монархията народната власт решила една от най-важните си демократични задачи. Тя нанесла силен удар върху позициите на реставраторската буржоазия, тъй като монархическият институт в България беше оръдие на господството на буржоазията от освобождението на страната от турска власт до 9 септември 1944 г., а след Деветосептемврийската революция – обединителен център на нейните контрареволюционни тежнения.

Премахването на манархията решило окончателно съдбата на Търновската конситуция. Възстановена формално с декларацията на първото отечественофронтовско правителство, а фактически суспендирана в своята реакционна част още по време на Деветосептемврийското въстание, сега, когато от нея била изтръгната основната ѝ част, отнасяща се до прерогативите на монарха като представител на върховната власт, Търновската конституция престанала да съществува. Предстояло да се изработи и приеме нова конституция на България.

* * *

След референдума на 8 септември Националният съвет на Отечествения фронт започнал да подготвя проект за нова конституция на България. Подготовката се извършвала в обстановка на силно изострени класови и политически конфликти между опозицията и Отечествения фронт, предизвикани от стремежа на буржоазията, като използва неуреденото международно положение на България, своите почти незасегнати от революцията икономически позиции и големите стопански затруднения, които преживявала страната, да възстанови класово-политическото си господство.

В тази обстановка по-ясно се очертали възгледите и разбиранията на различните класи и партии за бъдещото обществено-държавно устройство на България. По-ясно се разкрили различията между отечественофронтовските партии, изплували на повърхността противоречията между БРП (к) и останалите партии от Отечествения фронт.

ЦК на БРП (к), на който принадлежала инициативата за изработване на нова конституция, трябвало да направи вярна оценка на съотношението на силите в класовата борба, за да не допусне никакво левичарско избързване, което можело да задълбочи вътрешните противоречия в Отечествения фронт, а, от друга страна, да не направи такива концесии на буржоазията, които биха създали пречки и затруднения в развитието на страната.

В такава обстановка на 22 юли 1946 г. в Националния комитет на Отечествения фронт и ръководствата на отечественофронтовските партии започнала дискусия върху основните начала на бъдещата конституция[26]. Основните начала и принципи на проектоконституцията са формулирани в приетия на това заседание законопроект за начина за свикване на Великото народно събрание. Те се свеждали до следното: източникът на всяка власт ще бъде волята на народа, изразена чрез избори и народно допитване, гарантиране на демократични права и свободи на гражданите, равноправие между двата пола, народен контрол над външната политика, възпитание на войската в демократичен дух, народно правосъдие, светско, прогресивно-демократично образование, признаване на частната собственост и правото на наследство, особена закрила на обществената собственост, придобита чрез труд и спестовност, сътрудничество (хармония) между частната инициатива и обществения интерес, признаване на труда за основен обществостопански фактор, провъзгласяване на демократическия принцип земята принадлежи на този, който я обработва и т. н.[27]

При обсъждане на тези основни начала в Националния комитет на Отечествения фронт през юли станала оживена дискусия по въпросите на собствеността, предизвикана от израза „държавата ще закриля придобитата чрез труд и спестовност частна собственост". Представителите на НС „Звено" начело с Иван Харизанов настояли този текст да се замени с друг, според който държавата ще закриля безусловно частната собственост. Те се противопоставили на постановката за особена закрила на трудовата собственост, тъй като според тях в България се изграждала народна, а не социалистическа държава и защото тази постановка „откривала ерата на конфискациите"[28]. Предложенията на НС „Звено" по същество целели да запазят основните принципи, върху които е изграден институтът за собственост в Търновската конституция. Те били споделени и от представителите на БЗНС. Макар че БЗНС се съгласил с текста за особена закрила на трудовата собственост, който отговарял на неговите програмни разбирания, той също настоявал за безусловна гаранция на частната собственост и за правото на наследство[29].

Централният комитет на БРП (к) се противопоставил на стремежа на „Звено" и БЗНС да пренесат в новата конституция принципите, върху които е изграден институтът за собствеността в Търновската конституция. Г. Димитров и В. Коларов заявили пред Националния комитет на Отечествения фронт, че новата конституция трябва да предвиди особена закрила и насърчение само за националната, за кооперативната и за трудовата частна собственост[30]. Съобразявайки се обаче със силните частнособственически традиции в България, упорито защитавани от БЗНС и НС „Звено", ЦК на БРП (к) се съгласил на компромисна формулировка, която гарантирала безусловно частната собственост и нейното наследяване, но същевременно предвиждала особена закрила за общонародната и за трудовата частна собственост[31]. Другите основни положения на бъдещата

конституция били приети от отечественофронтовските партии без особени възражения.

На 2 август Народното събрание одобрило изработените от Националния комитет основни положения на бъдещата конституция и те легнали в основата на закона за свикване на Великото народно събрание.

Въз основа на този закон ЦК на БРП (к) изработил през август и септември 1946 г. своя първи проект за конституция на НР България. Той бил създаден от специална комисия на Политбюро, така наречената „конституционна петорка", ръководена от д-р Минчо Нейчев[32]. На 23 и 24 септември XI пленум на ЦК утвърдил изработения от Политбюро проект на партията за конституция на България[33].

Националният комитет на Отечествения фронт приел проекта на БРП (к) за основа, върху която да се изгради проектът на Отечествения фронт, и на 18 септември натоварил една 15-членна комисия от представители на петте отечественофронтовски партии, председателствана от д-р Минчо Нейчев, да изготви първия конституционен проект на Отечествения фронт. За няколко дни комисията успяла да съгласува възгледите на различните партии и на 27 септември представила подготвения от нея проект за обсъждане в Националния комитет. Това фактически бил проектът на ЦК на БРП (к) с някои незначителни изменения и поправки[34].

На 27 септември и 1 октомври 1946 г. Националният комитет на Отечествения фронт и ръководствата на отечественофронтовските партии разгледали член по член внесения от комисията проект. Сега отново възникнали старите различия, проявени на 22 юни. Ръководството на НС „Звено" продължавало да настоява за абсолютни гаранции на буржоазната собственост, като освен това поискало конституцията да даде право на частните лица да експлоатират природните богатства наред с държавата[35]. Постоянното присъствие на БЗНС поискало съществени поправки в материята, уреждаща върховните органи на държавната власт, за да се осигуряло паритетно представителство на БРП (к) и на БЗНС в тези органи[36].

Въпреки тези различия, Националният комтет приел на 1 октомври проекта за конституция и го предал на комисия от юристи в състав д-р Нисим Меворах, проф. Петко Стоянов и проф. Михаил Геновски за последна редакционна обработка[37]. На 4 октомври 1946 г. той бил обнародван в печата за всенародно обсъждане по време на предстоящите избори за Велико народно събрание[38].

Така бил създаден първият проект на Отечествения фронт за конституция на НР България. Този проект отразил дълбоките социално-политически и икономически изменения в България, настъпили в резултат на Деветосептемврийската революция. В него били записани историческите завоевания на българския народ – съборил властта на капиталистическата буржоазия, ликвидирал монархията, взел властта в собствените си ръце (чл. 2, 4, 11).

Проектът на Отечествения фронт от 4 октомври 1946 г. предвидил ново устройство на върховните органи на държавната власт и държавното управление. Според него върховният орган на държавата и представител на народния суверенитет е Народното събрание, което обладава цялата законодателна власт, гласува законите, които не подлежат на никакво потвърждаване, избира председателя на Министерския съвет и членовете на върховните съдебни магистрати и др.

Проектът на Националния комитет запазил редица демократични постановления на Търновската конституция, отнасящи се до правата и задълженията на гражданите. Но той отишъл още по-напред, като демократизирал тези постановления в съответствие с фактическите отношения, установени след 9 септември 1944 г. Той разширил изборните права на гражданите, прокламирал равенство на двата пола, реално обезпечил свободата на съвестта и вероизповеданията чрез отделяне на църквата от държавата, предвидил право на труд, на почивка, на държавна застраховка и т. н. Основните начала, върху които е изграден проектът от 4 октомври, далеч надхвърлят рамките на една буржоазнодемократична конституция.

Трябва обаче веднага да се посочи, че това не е проект за една последователно демократична, социалистическа конституция. В него е проявена голяма непоследователност, като наред със социалистическите принципи съжителстват концепции, заети от буржоазното държавно право. Възприетият в проекта основен принцип, че цялата власт произтича от народа и принадлежи на народа, не е прокаран последователно във всички негови постановления. Наред с върховенството на Народното събрание проектът е предвидил и втора върховна институция на държавната власт в лицето на председателя на републиката, който не е подчинен на Народното събрание, тъй като се избира от специален избирателен съвет (чл. 28). Големите права, които предоставя чл. 31 на председателя на републиката, фактически го поставят над Народното събрание. Същата непоследователност се среща в глава III, раздел III, отнасящ се до правителството на републиката. Тук е предвидена сложна процедура за избиране на правителството, характерна за буржоазните парламенти с неустойчиво равновесие, механически заета от френската конституция. Неразработена и почти изцяло заета от старата конституция е материята, уреждаща местните органи на държавната власт.

Пълна илюстрация на проявената непоследователност при изграждането на принципите на новата конституция е раздел V, глава трета – „Съд и прокуратура“. Тук почти цялата материя е заимствана от буржоазните конституции и само като чужди тела в общата структура са вмъкнати някои постановления, като това за привличане в правораздаването на народни съдии и съдебни заседатели (чл. 54). Много слабо е застъпен принципът на изборност на съдиите и прокурорите.

Всичко това показва, че проектът не е преодолял влиянието на буржоазното държавно право и доктрината за разделяне на властите. Произ-

хождайки от различни класови среди, политически и идейни кръгове, неговите автори се опитвали да комбинират различни политически и правни разбирания в едно цяло, което през 1946 г. ни се представя като механически неспоен сбор от разнородни компоненти.

Големи противоречия, плод на отразените в проекта сложни и многообразни икономически отношения, се срещат в глава втора „Обществено-стопанско устройство". Тук частната собственост се признава изрично, но в същото време се ограничава до такава степен, че нейното признание има само формален характер (чл. 8). Провъзгласява се принципът „частните земи принадлежат на тези, които ги обработват", и веднага се предвижда алтернативата неземеделци да притежават земна площ (чл. 9) и т. н.

Причините за непоследователността на проекта на Отечествения фронт от 4 октомври се коренят в сложната международна и вътрешна обстановка, при която той бил изработен през 1946 г.

Силният натиск на буржоазията и на опозиционните партии върху Отечествения фронт за запазване на Търновската конституция и неуреденото международно положение на България принудили Отечествения фронт да направи значителни отстъпки на буржоазията.

Компромисният характер на проекта се дължал и на разликата в разбиранията на отечественофронтовските партии за бъдещото държавно и стопанско устройство на България. Самият проект бил своеобразен компромис между възгледите на БРП (к), БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия. Този компромис обаче бил от такова естество, че пазил привеса на социалистическата тенденция, тъй като действително тя била господстваща и в самото обществено развитие.

Неясните и противоречиви постановления на проекта от 4 октомври не могат да се обяснят само с трудностите на обществено-политическото развитие или със сложността на отразените в него икономически и обществени отношения. Те се дължели и на обстоятелството, че БРП (к) не била въоръжена с напълно издържан анализ на извършения на 9 септември 1944 г. обществен прелом и на произтичащите от него на различните етапи от развитието на революционно-преобразователния процес задачи на партията[39]. Това обстоятелство дало силно отражение върху дейността на конституционната комисия на Политбюро на ЦК на БРП (к), фактическият съставител на първия отечественофронтовски проект.

През 1946 г. конституционната комисия считала, че новата конституция не трябва да бъде нито социалистическа, нито буржоазна[40]. Както съобщава нейният председател д-р Минчо Нейчев, при изработването на проекта комисията смятала, че може да взаимства едновременно и от съветската, и от френската конституция[41].

Поради тези обективни и субективни причини в първия проект на Отечествения фронт за конституция на Народна република България била проявена голяма непоследователност, като социалистическите принципи са комбинирани с редица концепции на буржоазното държавно право.

* * *

След обнародването на проекта на Отечествения фронт в началото на октомври била открита кампанията за изборите за Велико народно събрание. Отечественият фронт излязъл в изборите с обща платформа, най-важната съставна част на която бил проектът за конституция, но с различни бюлетини за отделните партии[42].

Проектът на Отечествения фронт бил посрещнат с одобрение от прогресивната българска общественост и трудещите се маси. На събрания, конференции и митинги, на които Отечественият фронт и политическите партии разяснявали основните положения на проекта, трудещите се гласували резолюции в негова подкрепа[43].

Буржоазията и опозиционните партии посрещнали проекта на Отечествения фронт с голямо озлобление. Още на другия ден след обнародването му в. „Народно земеделско знаме" в директивна статия за отношението на опозицията към него писал: „Всичко онова, което народите са извоювали с цената на многовековни борби и което е станало плът от тяхната плът и кръв, отечественофронтовската власт иска лекомислено да унищожи с конституционния си проект."[44] С още по-голяма ярост срещу проекта се нахвърлила БРСДП (о). „Един бърз поглед върху проекта на Националния комитет е дотатъчен – писал в. „Свободен народ", – за да се установи, че „новата" конституция съдържа текстове, които ясно говорят, че тя е залята от една средновековна вълна, която е удавила най-малките проявления на демокрацията и на „новото време"[45].

Буржоазната опозиция преследвала определени цели в предизборната борба. Представяйки се като защитник на демокрацията, тя се стремяла да спечели колебаещите се средни слоеве, да сплаши дребнобуржоазните маси и отечественофронтовските партии с „комунистическа диктатура". Поради това нейната предизборна агитация преминала под знака на невъобразима антикомунистическа истерия. „Долу комунистическата диктатура!", „Долу комунистическия проект за конституция!", „Искаме свобода!", „Смърт на комунистите!", „Да живее Търновската констиуция!" – такива били главните лозунги на опозицията, тръбени по събрания, митинги, по страниците на опозиционния печат[46].

Разчитайки на гласовете на колебаещите се средни слоеве, опозиционните партии правели необуздана спекулация с въпросите на частната собственост. Те се представяли за единствени защитници на дребната частна собственост, която „комунистическият проект" заплашвал с експроприация, спекулирали с името и идеите на Ал. Стамболийски[47]. Връх на тази долнокачествена спекулация с чувствата на дребните съществувания била речта на Никола Петков, произнесена пред опозиционния митинг в София на 19 октомври. Обръщайки се към присъстващите опозиционери, той заявил: „Нима вие ще гласувате за ОФ и за комунистите, за тези, които искат да ви лишат от правото да оставите на деца и внуци нивата, която

дедите ви са оросявали с потта си, която вие и мъжете ви с труд и радост и толкова надежди сте работили, вие ли, на които искат да вземат къщичките, наследени от баща и свекър, запазени от вас с толкова труд и лишения, измазвани с такава любов, пазени ревниво от вас, за да ги предадете на децата си!“[48]

Буржоазната опозиция обаче не посмяла да излезе със свой проект за нова конституция, тъй като в него тя трябвало да изложи възгледите си за бъдещото държавно и стопанско устройство на България, а тези възгледи съвпадали със стремежа на контрареволюционната буржоазия за реставрация на стария строй. Това щяло да лиши опозицията от възможността да се представя пред народните маси като защитник на техните интереси, да я демаскира като политическа агентура на контрареволюционната буржоазия.

С такъв проект излязла Демократическата партия, която участвала в изборите самостоятелно. Нейният орган поместил серия от статии „Горката Търновска конституция“, „Частната собственост и инициатива“, „Проект на ОФ за конституция“, „Правата и свободите на гражданите“, „Здрава опора“, „Делото на учредителите“, „Императивен мандат-партийна диктатура“[49], които представлявали пълна апология на Търновската конституция и изразявали класовата ненавист на свалената от власт буржоазия срещу народната власт. На 21 октомври 1946 г. Демократическата партия обнародвала и свой проект за конституция на република България[50]. В този проект демократите пренесли почти всички основни начала и принципи на Търновската конституция. В него те прокарали идеята за всемогъществото на изпълнителната власт в лицето на президента, прехвърлили в ръцете на президента на републиката прерогативите на монарха от Търновската конституция (чл. 18, 23, 69, 70). Народното събрание било напълно обезличено. Макар че на него принадлежала законодателната власт (чл. 41), то зависело от волята на президента, а неговите законодателни актове могли да се отменят от Висш конституционен съд (чл. 93).

Буржоазната същност на този реакционен проект се проявява напълно и в раздела „Собственост и частностопанска дейност“. Тук е записано, че „частната собственост е неприкосновена; никой не може да бъде лишен от правото на собственост освен за обявена от закона действителна обществена полза срещу справедливо и предварително обезщетение“ (чл. 129); че „частната търговия и размяна, както и частната инициатива в производството, промишлеността и въобще в стопанския живот са свободни“ (чл. 130) и т. н.

Проектът на Демократическата партия бил проект за една буржоазно-либерална конституция със силна президентска власт, която да потиска масите в интерес на капиталистическата буржоазия. Той по-скоро представлявал програма на най-реакционните кръгове на едрата буржоазия за реставрация на стария строй.

Изборите за Велико народно събрание се състояли на 27 октомври 1946 г. От участвалите в тях български граждани за Отечествения фронт гласували 2 988 806 души[51]. От тях:

за БКП (к)	2 264 852	За опозицията гласували	1 214 489
за БЗНС	564 581	От тях:	
за НС „Звено“	70 731	за единната листа на БЗНС (НП), РСДП (о)	
за БРСДП	79 771	и групата на Петко Стоянов	191 458
за Радикалната партия	8 862	за други	298
		за Демократическата партия	22 736
		недействителни бюлетини	63 399

Изборните резултати били всенародна преценка за различните партии и групировки, за техните възгледи, отразени в конституционните проекти. Те показват, че мнозинството от българския народ одобрило проекта на Отечествения фронт за конституция на републиката. Повече от половината от българските граждани гласували за БРП (к) – най-последователно революционната политическа сила в страната, която ревностно защитавала в изборите демократичните принципи в проекта на Националния комитет на Отечествения фронт.

Буржоазният опозиционен блок спечелил в изборите гласовете на 1 200 000 български граждани. Този успех на опозицията се дължал на силното влияние, което сваленатa от власт капиталистическа буржоазия продължавала още да има в страната, на натиска на САЩ и Великобритания върху българското правителство в полза на опозицията, на колебанията на дребната и средната буржоазия, естествен продукт на прехода от капитализма към социализма, на измяната на десните групи и крила от БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП на отечественофронтовската идея, на стремежа им за обединение с опозицията. В последна сметка успехът се дължал на демагогската платформа на опозиционните партии, която объркала неустойчивите среди на избирателите. Той се дължал до голяма степен и на сектантството, което много партийни организации на БРП (к) грубо проявили по време на изборите към своите съюзници и към колебаещата се дребна буржоазия.

Демократическата партия със своя проект за конституция събрала едва 23 000 гласа. Този резултат красноречиво показва, че огромната част от българския народ през 1946 г. била против контрареволюционните стремежи на буржоазията, открито изявени в проекта на демократите.

Изборите за Велико народно събрание имали огромно значение за закрепване на народнодемократичната власт в България. Избраното Велико народно събрание, мнозинство в което завоювали комунистите, можело да създаде една последователно демократична социалистическа конституция, която да послужи като основа за коренно преустройство на обществено-политическата наредба на страната.

От друга страна обаче, изборите изострили класово-политическите отношения в България. Те засилили влиянието на буржоазната опозиция за сметка на БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП. Ясно се очертали двата полюса в политическия живот – на единия стояли последователните отечественофронтовски сили, водени от БРП (к), а на другия буржоазната опозиция начело с БЗНС (НП).

Поляризацията на класовите сили изострила още повече пренесените вече във Великото народно събрание борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция за нова конституция на България.

* * *

Великото народно събрание било открито на 7 ноември 1946 г. То се заело незабавно с най-важната своя задача – да създаде нова конституция на България. Още с първите си заседания то приело правилник за вътрешния ред, който определил реда за изработване и приемане на конституцията[52]. В съответствие с правилника Великото народно събрание избрало на 22 ноември парламентарна комисия по изработването на проектоконституцията от 55 души. В нея били представени всички парламентарни групи – БРП (к) с 30 представители, БЗНС, БРСДП, НС „Звено“ и Радикалната партия – с 16 и парламентарната група на опозицията с – 9 души[53].

Парламентарната конституционна комисия започнала своята работа на 19 декември. На първото си заседание тя избрала бюро на комисията, което да ръководи текущата ѝ работа, в състав от 9 души. За председател на комисията бил избран д-р Минчо Нейчев, за подпредседатели – Тодор Павлов, Михаил Геновски и Здравко Митовски. На същото заседание комисията се разделила на четири секции, които трябвало да подготвят предварителните текстове на основните раздели на проектоконституцията – първа секция „Върховна власт“, втора – „Обществено-стопанско устройство“, трета – „Държавно устройство“ и четвърта – „Права и задължения на гражданите“[54]. Освен тези секции парламентарната комисия създала научно-техническа комисия, в която поканила всички известни български юристи, за да подпомагат парламентарната комисия в изучаването на отделни въпроси и за окончателна редакция на проекта[55].

Парламентарната комисия приела за база, върху която да изгради бъдещата конституция на България, проекта на Националния комитет на Отечествения фронт от 4 октомври 1946 г. На 25 декември секциите започнали да обсъждат съответните глави от този проект и постъпилите предложения от обществените и политическите организации. Още от първия ден в тях пламнала остра полемика между отечественофронтовските и опозиционните депутати. Представителите на опозицията вече изоставили обявената от тях за „светиня на българския народ“ Търновска конституция, но се опитали да пренесат основните нейни положения в новата кон-

ституция. Принципите, които те защитавали в комисията, били формулирани в решенията на Върховния съюзен съвет на БЗНС (НП) от 6 ноември. Те се свеждали до следното: разделение на трите власти – законодателна, изпълнителна и съдебна, абсолютна гаранция за частната собственост и нейното наследяване, свобода на социалното, стопанското и културното творчество на всички граждани и самоуправление на общините[56]. Ясно е, че тези основни положения били заети изцяло от Търновската конституция.

Защитавайки тези принципи в първа секция – „Върховна власт", – лидерът на опозицията Никола Петков рязко се обявил против израза „представително управление", като поискал той да се замени с израза „парламентарно управление", което всъщност означавало да се създаде една парламентарна буржоазна република[57]. Той се противопоставил на предложението за разширяване на избирателните права на младежта, като поискал приетата в проекта на Отечествения фронт възраст 18 години да се увеличи на 23 години, когато според него младежите придобивали опит, гражданска и политическа зрелост и право на дееспособност[58]. Големи спорове в първа секция станали по чл. 4 на проекта, който давал право на избирателите да отзоват своя представител, ако той не оправдава народното доверие.

Опозиционните депутати поискали чл. 4 да бъде заличен от проекта, защото давал възможност на мнозинството в парламента да упражнява диктатура над своите политически противници.

Първа секция категорично отхвърлила предложенията на Никола Петков и на другите представители на опозицията. Тя обаче отстъпила по отношение на чл. 4, като приела компромисен текст, според който правото на отзоваване се давало само на партията, кандидатирала народния представител[59].

Арена на остра полемика между Отечествения фронт и опозицията станала втора секция – „Обществено-стопанско устройство", тъй като въпросите, обсъждани в тази секция, зясягали най-пряко материално-икономическите интереси на различните класи в българското общество. В центъра на вниманието на втора секция застанали въпросите на собствеността. Опозиционните депутати заедно с участващите в работата на секцията представители на Общия съюз на българските търговци, на Общия съюз на българската индустрия и други икономически организации на буржоазията поискали основна ревизия на проекта в тази му част. Лидерът на групата на „независимите интелектуалци" проф. Петко Стоянов се обявил против отчуждаването на собствеността, отхвърлил демократичния принцип „земята принадлежи на тези, които я обработват", поискал конституцията да озакони едрото земевладение[60].

Остри полемични схватки предизвикали и въпросите за ролята на държавата в стопанския живот. Секцията направила някои съществени изменения в първоначалния текст, като посочила, че държавната собственост е „главната опора в развитието на народното стопанство" и предви-

дила право на държавата да национализира отделни клонове или отделни предприятия в народното стопанство[61]. Против тези изменения въстанали опозиционните депутати и представителите на Търговския съюз. Те поискали неограничени права на частния почин във всички стопански области[62]. Към тях се присъединила научно-техническата комисия на специалистите. Поведението на опозицията във втора секция разкрило напълно нейната класовобуржоазна природа, свалило маската ѝ на защитник на дребната собственост. Партиите на Отечествения фронт отхвърлили всички нейни искания, които целели да запазят стария икономически строй, осветен от Търновската конституция.

Интересни и бурни били дебатите в трета секция — „Държавно устройство". Като използвали недостатъците в проекта на Отечествения фронт, опозиционните представители се опитали чрез шумна реклама на Търновската конституция да прокарат принципа за разделение на властите[63], тъй като този принцип напълно отговарял на интересите на буржоазията в условията на започналия преход към социализма. Чрез обособяването на изпълнителната, законодателната и съдебната власт буржоазната опозиция се надявала да неутрализира участието на революционния народ в управлението на страната, да намали неговото въздействие върху върховните органи на властта, да създаде в лицето на президентския институт една силна власт, противостояща като равностойна величина на Народното събрание, мнозинство в което имали прогресивните и революционните сили.

Като се позовавала на правно-идеологическата система на Монтескьо, опозицията поискала основна ревизия на проекта и в тази му част. Нейните представители предлагали по примера на Франция да се създаде многочленно бюро на Народното събрание, където опозицията да бъде представена наравно с другите партии, да се учреди специален конституционен съд или да се предвиди право на съдилищата да се произнасят по конституционността на законите. Те се опитвали чрез механическо пренасяне на идеите на френските консервативни кръгове, групирали се около Шарл де Гол, да обосноват идеята за силна изпълнителна президентска власт, която да стои над Народното събрание, над Министерския съвет, която да наследи всички права на ликвидирания монархически институт[64]. Опозицията рязко се противопоставила и против привличането на народни съдии и съдебни заседатели в правораздаването. Тя обвинила народната власт, че искала да учреди някакви изключителни юрисдикции, „черезвичайки" или „революционни трибунали", за да обезглави самата опозиция[65].

Всички тези предложения на опозиционните представители, които в последна сметка целели да запазят старото държавно устройство, да обезличат Народното събрание като върховен орган на властта и по този начин да ликвидират политическата хегемония на работническата класа, били отхвърлени от секцията. Тя обаче направила някои неудачни отстъпки на опозицията, като към текста, който предвиждал да се привлекат на-

родни съдии и съдебни заседатели в правораздаването, добавила, че това ще става „за по-малко важни спорове и престъпления“[66].

Сравнително по-спокойно протекла дискусията в четвърта секция — „Права и задължения на гражданите“, — тъй като проектът на Отечествения фронт не предвиждал никаква забрана за буржоазните политически и икономически организации, а това отговаряло на интересите на опозицията.

Секциите в парламентарната комисия завършили своята работа в края на декември 1946 г. След това в продължение на два месеца комисията прекъснала заседанията си. В началото на м. март 1947 г. нейното бюро сглобило, съгласувало и дало обща номерация на приетите от секциите отделни части на проекта. Така бил създаден първият парламентарен вариант на поекта за конституция на България[67]. Независимо от някои структурни промени, той напълно запазил съдържанието на проекта от 4 октомври 1946 г.[68]

От 4 до 19 март пленумът на парламентарната комисия с участието на Г. Димитров, В. Коларов и останалите членове на Политбюро на ЦК на БРП (к) приел подготвения от секциите проект. По време на мартенските заседания на парламентарната комисия опозицията още веднъж изменила своята тактика. Сега нейните представители се оттеглили от дискусията, тъй като опозиционните партии решили да отложат генералното сражение срещу проекта на Отечествения фронт за дебатите във Великото народно събрание[69].

След изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г. до май 1947 г., когато започнало първото четене на проектоконституцията във Великото народно събрание, станало всенародно обсъждане на бъдещата конституция. Политическите партии, обществените и професионалните организации и много български граждани направили своите предложения за изменение и допълнение на проекта[70]. Тези многобройни предложения разкриват най-широкото участие на народните маси в обсъждането на новата конституция на България. От друга страна, те показват положението на класите и партиите в българското общество през 1946-1947 г., техните икономически и политически тежнения, острите социалнокласови противоречия между домогващата се към реставрация буржоазия и трудещите се маси.

Според произхода и характера предложенията за изменение и допълнение на проектоконституцията могат да се разделят в две групи. Към първата група се отнасят предложенията на трудещите се и на техните политически и професионални организации. Всички те, независимо от различията на отделните социални групи, изразяват стремежа на масите да се създаде такава конституция, която да затвърди завоюваните от тях политически свободи и социални придобивки, която да обезпечи ефикасно правата и свободите на гражданите, да положи законодателните основи на едно демократично обществено-държавно устройство и да открие правни аспекти за ликвидиране на капиталистическата експлоатация. Тези иска-

ния оригинално са формулирани в резолюцията на селяните от Козма Презвитер, Омуртагско, в която те настояват за такава конституция, която да „гарантира и обезпечи плодовете на трудовото селячество и работничество от посегателството на разни спекуланти, лихвари, банкери и всевъзможни потосмукачи, както и да защити правата на народа от разни превратаджии и наши и чужди фашисти и реакционери“[71].

Втората група предложения произлизали от средите на буржоазията и от нейните политически и икономически организации. Като отричали проекта на Отечествения фронт, тези предложения настоявали да се запазят и се пренесат в новата конституция принципите на Търновската буржоазнолиберална конституция. Най-голямата част от тези предложения се отнасяли до буржоазната собственост. Всички буржоазни организации настоявали да се запази осветеното от Търновската конституция право на абсолютна неприкосновеност на частната собственост и свобода на капитала в стопанския живот. В такъв дух били предложнията на ЦК на Общия съюз на българските търговци от 25 декември 1946 г.[72], на Общия съюз на българската индустрия от 30 декември[73], на Съюза на корабособствениците и корабостроителите[74] и още много други.

Проектът за конституция бил силно атакуван и от буржоазната интелигенция. Адвокати и съдии, професори и публицисти отхвърляли безусловно проекта на Отечествения фронт. Много характерна в това отношение е резолюцията на софийската адвокатска колегия от 4 февруари 1947 г., в която се иска „да се запазят основните конституционни демократични принципи, издигнати в Търновската конституция, които съществуват във всички конституции на големите западни демокрации...“[75], т. е. да се направи второ издание на старата буржоазна конституция. Против проекта на Отечествения фронт се обявил и Светият синод на българската православна църква. В своето изложение „По основните начала в новата конституция относително църквата“ Синодът искал да се запазят същите начала, върху които били изградени отношенията между църквата и държавата при Търновската конституция, а ако това не се приеме и църквата се отдели от държавата, тогава да се признае нейният публично-правен характер. Настоявало се бъдещата конституция да гарантира неутралитета на образованието в мирогледно отношение и да даде право на църквата да преподава факултативно религия в училищата[76]. Изложението на Синода послужило като сигнал за голяма кампания на църковната реакция против народната власт. По негово нареждане свещениците и християнските братства провеждали събрания, събирали подписи под изложения и петиции против конституционния проект. Тази кампания обаче била бойкотирана от трудещите се. Те отказвали да подписват попските резолюции[77].

Буржоазната реакция против проекта на Отечествения фронт намерила израз и в създаването на три нови проекта за буржоазна конституция на България. Първият от тях бил на Българската лига за защита на правата на човека и гражданина, съставен от проф. Венелин Ганев в края на 1946 г.[78]

В проекта на Венелин Ганев са прокарани същите принципи, които срещнахме в проекта на Демократическата партия. Идеалът на Венелин Ганев е също буржоазната парламентарна република[79]. И у него е предвидена силна президентска власт, която заема независимо правно положение по отношение на другите конституционни фактори, която е арбитър между законодателното тяло и министрите[80]. За разлика от демократите Венелин Ганеь обаче се е проявил като ловък буржоазен конституционалист, който умее да маскира реакционните си идеи с демократическа подплата и конституцията на когото, по израза на Карл Маркс, „съдържа в себе си своята собствена противоположност, своята собствена горна и долна камара: свобода в общата фраза, ликвидиране на свободата в уговорката“[81]. Това особено ясно проличава в материята, отнасяща се до Народното събрание. В чл. 22 на своя проект В. Ганев давал големи права на Народното събрание. Тези права той обаче превърнал чрез другите постановления на проекта в чиста фикция, тъй като гласуваните от Народното събрание закони трябвало да се одобряват от председателя на републиката (чл. 26) и всякога могли да се отменят от Конституционния гаранционен съд, решенията на който обезсилвали приетите от Народното събрание закони (чл. 57).

По-нататък в чл. 61 на своя проект „демократът“ Венелин Ганев дава право на всеки гражданин да не изпълнява законите, ако ги счита за неконституционни и сезира за тази своя преценка Конституционния гаранционен съд. Този безпрецедентен текст показва как идеолозите на свалената от власт капиталистическа буржоазия се отказват от прокламираните от нея „свещени“ принципи на „ред и законност“ и прегръщат принципите на анархизма, щом те импонират на контрареволюционните интереси на буржоазията. Както и другите буржоазни проекти, Венелин Ганевият бил по-скоро политико-правна програма за реставрация на буржоазния строй, отколкото проект за конституция.

Най-реакционният буржоазен проект за конституция на България принадлежи на проф. Стефан Баламезов, предложен на парламентарната комисия в началото на 1947 г. под формата на „Основни начала на конституцията на България“ и на „Бележки върху новата конституция“[82]. В своите „Бележки“ проф. Баламезов най-напред се заел да оспорва правото на избраното през октомври 1946 г. Велико народно събрание да създава нова конституция на България, тъй като според „действащата“ Търновска конституция, която той между впрочем беше отрекъл още в 1936 г.[83], то можело да прави само частични изменения на конституцията и трябвало да пази конституцията и царя[84]! Тези бележки на проф. Баламезов не били израз само на неговия правен догматизъм; те представлявали открит апел за възстановяване на буржоазния правов ред, осветен от Търновската конституция, но безвъзвратно погребан от Деветосептемврийската революция. По-нататък в своите „Бележки“ проф. Баламезов препоръчал да се създаде двукамарен парламент по норвежкия образец от 1924 г., който да се състои от Народно събрание и от Народен отбор, избиран от На-

родното събрание[85]. По този начин Баламезов възкресил битата още в Учредителното събрание през 1879 г. мъртва идея на консерваторите за реакционен сенат, който да ограничава и канализира революционните идеи на народните представители.

Консервативните идеи на проф. Баламезов се проявяват и в неговите предложения относно възрастта на избирателите. След като с не особено академичен сарказъм отхвърля предвидената в проекта на Отечествения фронт възраст – 18 години, – Баламезов предлага нещо, което не се среща и в най-реакционните конституции на XX в. Според него, освен че избирателите и избираемите трябва да имат 23-годишна възраст, те трябва да са встъпили в граждански брак, да са получили висше или специално образование, да са отворили самостоятелно някакво културно, търговско или индустриално предприятие[86]. По-нататък проф. Баламезов обосновава същите идеи, които срещнахме вече в проектите на Демократическата партия и на Венелин Ганев – идеята за разделянето на властите, за свободния мандат, за Конституционния гаранционен съд и т. н.

„Бележките“ и „Основните начала“ на проф. Ст. Баламезов били израз на най-консервативните възгледи на българската буржоазия, проява на ретроградния дух на формалистичните теории и доктрини на буржоазното държавно право. От тях вее класовата омраза на българската буржоазия към народната власт, презрение към народните маси, прозира стремежът на буржоазията към консервативна държавна организация за потискане на масите. Поради това те заедно с Венелин Ганевия проект били категорично отхвърлени от парламентарната конституционна комисия.

* * *

След всенародното обсъждане на проекта за конституция и след приключване на подготвителната работа в парламентарната комисия през май 1947 г. във Великото народно събрание започнали генералните дебати по конституцията.

Първото четене на проектоконституцията станало в обстановка на ожесточени политически борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция. В началото на 1947 г. в отговор на шумните политически демонстрации на опозиционната парламентарна група във Великото народно събрание, които имали за цел да сплотят буржоазната реакция за събаряне на народната власт, ЦК на БРП (к) предложил на отечественофронтовските партии да предприемат организирано политическо и икономическо настъпление срещу капиталистическата буржоазия и нейната политическа агентура за разгромяване на опозиционните партии.

Настъплението срещу опозицията започнало с голяма сила след сключване на договора за мир през февруари 1947 г. През първата половина на 1947 г. народната власт непрекъснато ограничавала икономическите позиции на капиталистическата буржоазия в народното стопанство.

Тя извършила обмяна на паричните знаци, приела двегодишния стопански план, експроприирала капиталистите от тютюневата промишленост и търговията с тютюн, ускорила конфискацията на имотите, придобити чрез спекула и по незаконен начин, засилила държавния и обществения контрол над капиталистическата индустрия и търговия. Тези стопански реформи подровили икономическите позиции на буржоазията в стопанския живот, ограничили естествената почва, върху която се крепели и развивали опозиционните политически движения. Те били съпроводени с голямо политическо настъпление срещу опозицията за откъсване на опозиционните низини от влиянието на опозиционните партии, за приобщаването им към Отечествения фронт.

В отговор на настъплението на народната власт опозиционните партии усилили контрареволюционната си дейност. Окуражени от мартенското послание на американския президент Хари Труман, с което той приканил европейската реакция на борба срещу разпространението на комунизма в Европа[87], буржоазните сили минали в контранастъпление.

През пролетта на 1947 г. ръководството на опозиционния Земеделски съюз се опитало да обедини в антикомунистически блок партиите на опозицията с десните крила на БЗНС начело с Ал. Оббов, на Народния съюз „Звено" начело с Васил Юруков и лидерите на старите буржоазни партии[88]. Под влияние на опозиционната агитация в страната се засилила саботажната и контрареволюционна дейност. Различни конспиративни организации подготвяли гражданска война за събаряне на народната власт. В някои околии на страната, като Свищовска, Годечка и др., екстремистки елементи започнали терористически действия[89].

ЦК на БРП (к) преценил, че ожесточените политически стълкновения между опозицията и народната власт таят искрата на гражданска война и за да предотврати готвените от буржоазната реакция смутове и безредици, в началото на май дал нареждане на партийните комитети и на държавните органи да разгромят в най-близко време буржоазната опозиция[90].

В такава обстановка на остри класови и политически борби на 20 май започнали генералните дебати върху проекта за конституция. Изостреното политически страсти били пренесени във Великото народно събрание. Още през първия ден там се развихрила ожесточена политическа и правна полемика между представителите на Отечествения фронт и на опозицията.

Парламентарните групи на отечественофронтовските партии се сплотили около проекта на парламентарната комисия, като изоставили на заден план своите различия и спорове. Техните оратори подкрепили новия проект. Блестяща реч в защита на новата конституция произнесъл временният председател на републиката В. Коларов. Той посочил принципната противоположност между буржоазната и народнодемократичната конституция, разобличил политическата мимикрия на опозицията, която в политическите борби защитава контрареволюционната буржоазия, представя се за народна, демократична партия, обосновал прогресивния характер

на новата конституция. В. Коларов изразил увереността на БРП (к), че никаква сила не може да попречи на Великото народно събрание да създаде една демократична конституция. „Демокрацията навсякъде е във възход – заявил той. – И ако преди 68 години при една реакционна международна обстановка, крайно неблагоприятна за българския народ, нашите предшественици не се поколебаха да гласуват една от най-демократичните конституции на онова време, то никакви интриги и демагогически маскировки на реакцията, никакви конспиративни опити и заплашвания с външна намеса не ще попречат на Великото народно събрание да даде на нашия народ една истинска демократична конституция, достойна за неговите големи жертви и отговаряща на неговите чаяния."[91]

Парламентарната група на опозицията се нахвърлила с ярост срещу конституционния проект. Нейните възгледи подробно били аргументирани в речта на Никола Петков, произнесена на 29 май. След възторжена апология на Търновската конституция Никола Петков рязко се обявил против проекта за нова конституция, защото в него не бил застъпен принципът за разделение на трите власти, защото цялата власт се съсредоточавала в ръцете на Народното събрание и оттам в ръцете на Комунистическата партия, а това давало възможност да се изгради „тоталитарна комунистическа държава". Никола Петков се обявил против проекта, защото според него той не предвиждал гаранции за свободите и правата на гражданите, защото не запазвал поле на частната инициатива в народното стопанство, защото давал ръководно място на държавата в стопанския живот[92]. Макар и изпъстрена с пищна демократична фразеология, речта на Никола Петков още веднъж показала буржоазната същност на опозицията. Нейните буржоазно-реставраторски възгледи релефно изпъкнали в предложения от БЗНС (НП) на 29 май Проект за конституция на НР България[93].

Проектът на опозиционния Земеделски съюз бил четвъртият и последен проект за буржоазна конституция на България. В него, както и в останалите буржоазни проекти, отначало докрай били застъпени интересите на капиталистическата буржоазия, намерили правен израз в принципа за разделение на властите, в предлаганата система за устройство на органите на върховната власт, според която почти цялата власт е съсредоточена в ръцете на всесилния президент на републиката (чл. 26). Буржоазната същност на този проект ясно прозира и в глава XIII – „За собствеността", – където частната собственост е обявена за неприкосновена (чл. 84), външната и вътрешната търговия – за свободни (чл. 93), конфискацията на имот – за недопустима (чл. 116).

В сравнение с другите буржоазни проекти, проектът на БЗНС (НП) имал обаче важна отличителна черта. Това е прокараната в него отначало докрай социална и политическа демагогия. Защитата на интересите на буржоазията тук е направена от „народни", „земеделски" позиции, реставраторските тежнения на буржоазията са представени в най-замаскиран вид. Още в самото заглавие проектът се отличава от другите буржоазни

проекти – той вече е „Проект за конституция на НР България“, а не „на република България“, както е у демократите и у Венелин Ганев, и „на България“, както е у Ст. Баламезов. В началото на самия проект тържествено е прокламиран принципът „цялата власт произтича от народа и принадлежи на народа“, за да се отрече веднага в следващия текст, където властта е сложена в ръцете на президента на републиката. Все с демагогски цели проектът се е обявил против частните монополни организации (чл. 94), провъзгласил е труда за основен обществено-стопански фактор (чл. 96), много щедро е раздал права и свободи на гражданите. Но независимо от тази демократическа украса проектът на опозиционния БЗНС удивително много напомня Търновската конституция и представлява нейно закъсняло и малко поукрасено с демагогия издание.

Много сполучливо е характеризирал проекта на опозицията Вл. Поптомов в речта си пред Великото народно събрание на 5 юни 1947 г. „Опозиционните водачи, както се вижда – казал той, – са си въобразили, че като напудрят старата баба – Търновската конституция, – като я разкрасят с най-евтини гердани и други фалшиви украшения от разни цветове, ще успеят да излъжат българския народ, за да види в лицето на тази реакционна, антинародна конституция нещо ново и дори демократично.“[94]

Буржоазният проект на опозицията бил отхвърлен от Великото народно събрание. На 20 юни то приело на първо четене проекта на парламентарната конституционна комисия[95], който запазил в основни линии съдържанието на проекта на Националния комитет на Отечествения фронт. Направени били само някои незначителни изменения в текстовете на отделни глави и в общата структура. Като запазил основното съдържание на първия проект, новият проект продължавал да носи неговите недостатъци. Той все още не бил проект за последователно демократична социалистическа конституция.

БРП (к), която имала самостоятелно мнозинство във Великото народно събрание и на която принадлежала инициативата за изменения на проекта на конституцията, не предложила след изборите никакви промени в стария проект. ЦК на БРП (к) не предприел подобна инициатива, защото направил вярна оценка на състоянието на класовите и политическите сили в България в края на 1946 и началото на 1947 г. и не допуснал в партията да надделее появилата се тенденция на сектантско успокоение от изборната победа[96]. Тай взел предвид силното влияние на опозицията сред дребнобуржоазните маси, колебанията на БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП, настъпили като резултат от изборния им неуспех, правилно оценил стремежите на десните групи в тези партии за сътрудничество с опозицията. В тази обстановка едно левичарско избързване можело да усили колебанията всред дребнобуржоазните маси и да ги превърне в траен резерв на буржоазната опозиция, да усили дезорганизацията в отечественофронтовските партии, да облагодетелства десните групи в техните ръководства, да предизвика разцепление всред тези партии, да отслаби Отечест-

вения фронт – масовата обществено-политическа опора на народната власт. Затова от октомври 1946 до юни 1947 г. ЦК на БРП (к) защитавал стария проект от атаките на опозицията, без да направи постъпки за неговото изменение. В това се проявила неговата политическа зрелост, умението му да пази единството на Отечествения фронт, да укрепва работническо-селския съюз – основата на народнодемократичната власт в България.

След приемането на проекта за конституция на първо четене във Великото народно събрание приключил и вторият период на борбата за нова конституция на България (8 септември 1946 г. – 20 юни 1947 г.).

* * *

През 1947 г. в България настъпили коренни изменения в съотношението на класовите и политическите сили, които наложили съществени корекции в проекта за конституция, приет на първо четене от Великото народно събрание.

Народната власт разгромила буржоазната опозиция, разтурила нейното ударно ядро БЗНС (НП)[97]. Държавните органи за сигурност ликвидирали въоръжените военно-фашистки конспирации „Неутрален офицер" начело с генерал Иван Попов, „Военен съюз" начело с генерал Кирил Станчев и другите контрареволюционни гнезда в страната[98].

Разгромът на опозиционния Земеделски съюз и на военните конспиративни организации коренно изменил съотношението на политическите сили в полза на народната власт. Буржоазията била лишена от своята най-дейна агентура, отнета била възможността ѝ да влияе активно върху дребнобуржоазните маси, силно намаляло нейното участие в обществено-политическия живот. Разгромът на опозицията укрепил единството на демократическите сили в Отечествения фронт. Лишени от подкрепата на опозицията, бързо били изолирани десните групи на Ал. Оббов и Васил Юруков. Последователните отечественофронтовци закрепили ръководното си положение в своите партии. БРП (к) затвърдила ръководната си роля в политическия и обществения живот. Намалели противоречията между отделните партии. Създали се условия за по-тясно сплотяване на демократичните сили.

През 1947 г. станали важни изменения и в международното положение на България, които облекчили революционните обществено-политически преобразования на народната власт. На 10 февруари бил сключен мирният договор между България и великите сили. България запазила своята национална независимост и държавен суверенитет. Империалистическите държави признали режима на народната демокрация, установен от Деветосептемврийската революция. Правителствата на САЩ и Великобритания подновили дипломатическите си отношения с България. Премахнати били техните военни и политически мисии в София. По този на-

чин западните империалистически държави се лишили от възможността да се месят във вътрешните работи на страната.

Измененията във вътрешнополитическото и международното положение на България през 1947 г. закрепили народната власт и подготвили условията за ускоряване на обществено-политическите и икономическите преобразования. Тези изменния били подробно анализирани от XIII пленум на ЦК на БРП (к), състоял се през октомври 1947 г.

Октомврийският пленум на ЦК на БРП (к) взел важни решения за по-нататъшното развитие на страната по пътя на социализма. Той посочил, че трябва да се ускори процесът на революционните пробразования, да се укрепи единството на Отечествения фронт чрез изграждането на единна обществено-политическа организация на демократичните сили, да се извърши коренно преустройство на държавния строй, да се ликвидират икономическите позиции на капиталистическата буржоазия в народното стопанство, да се подготвят условията за социалистическото строителство. Октомврийският пленум решил окончателно и конституционния въпрос, като препоръчал на Политбюро и на конституционната комисия да направят необходимите поправки в стария проект в съответствие с измененията в съотношението на класовите и политическите сили, настъпили след изборите за Велико народно събрание[99].

Разработената от XIII пленум програма за ускоряване на революционните преобразования за по-нататъшното развитие на България по пътя на социализма била одобрена от Националния комитет на Отечествения фронт и ръководствата на отечественофронтовските партии.

На състоялото се на 22 октомври заседание на Националния комитет на Отечествения фронт секретарят на БЗНС Георги Трайков, политическият секретар на НС „Звено" Георги Кулишев, секретарят на БРСДП Павел Цолов и членът на изпълнителния комитет на Радикалната партия Славчо Стоилов заявили, че техните партии одобряват решенята на XIII пленум и неговите предложения за изменение на проектоконституцията[100].

Петте отечественофронтовски партии приели декларация, която била обнародвана в печата на 26 октомври 1947 г.[101] Октомврийската декларация е първият документ в историята на Отечествения фронт, в който ясно са посочени неговите задачи за развитието на България като социалистическа държава. С оглед на новите задачи на Отечественця фронт Октомврийската декларация решила и конституционния въпрос. Тя препоръчала на Великото народно събрание да приеме в най-скоро време конституцията на България, като направи в проекта от 20 юни съществени поправки в съответствие с промените, станали през 1947 г – да замени едноличния председател на републиката с колективно председателство, да разработи материята за народните съвети, да демократизира проекта, като засили изборното начало, да подчертае ръководната роля на държавата в стопанското строителство и т. н.

Като взела предвид станалите през 1947 г. обществено-политически промени, които затвърдили народната власт като форма на диктатурата на пролетариата, парламентарната комисия започнала основна преработка на проекта, приет от Великото народно събрание на първо четене. През лятото на 1947 г. тя прибягнала до научна консултация със съветски специалисти по държавно право, като чрез българския посланик в Москва Найден Николов предала проекта в Правния институт на Съветската академия на науките за подробна рецензия[102]. Няколкото рецензии, които получила от съветските учени, помогнали на комисията да преодолее влиянието на буржоазното държавно право, да отстрани заетите от буржоазните конституции текстове, да даде по-точен правно-юридически израз на станалите обществено-политически изменения в България в резултат на Деветосептемврийската революция.

През октомври 1947 г. комунистите от парламентарната комисия изработили нов проект за конституция, който съществено се различавал по форма и съдържание от проекта от 20 юни. В началото на ноември новият проект бил докладван на Васил Коларов, който направил редица изменения и допълнения към него[103].

Подготвеният от парламентарната група под ръководството на В. Коларов проект бил обсъден от Политбюро на ЦК на БРП (к) през първата половина на ноември[104]. По време на заседанията на Политбюро били донесени от Антон Югов направо от Москва предложенията на Г. Димитров за окончателна редакция на проекта на конституцията[105]. В тези „Бележки за измемения на проекта на конституцията“ Г. Димитров дал окончателно решение на най-важните принципни положения на бъдещата конституция.

Г. Димитров предложил окончателната редакция на чл. 1, който гласял: „България е народна република с представително управление. Нейните основи са заложени с героичната борба на народа против монархо-фашистката диктатура и с победносното въстание на 9 септември 1944 г.“[106] Той препоръчал да се прередактира чл. 10 на стария проект в смисъл, че държавната (общонародна) собственост е главна опора на икономическата мощ на народната република, да се внесат коренни промени в раздела за държавното устройство, като се замени едноличният председател на републиката с президиум на Народното събрание, който да бъде в абсолютна зависимост от Народното събрание и да поеме функциите на едноличня председател, предвидени в първите проекти, и част от функциите на самото Народно събрание[107]. Московските „Бележки...“ на Г. Димитров съдържали важни предположения относно местните органи на народната власт, препоръки за окончателна редакция на главата „Основни права и задължения на гражданите“.

Съобразявайки се с предложенията на Г. Димитров, Политбюро на ЦК утвърдило новия проект за конституция на България. Този проект съществено се различава от проекта на Националния комитет на Отечест-

вения фронт от 4 октомври 1946 г. и от всички негови по-късни варианти. Отстранени са всички заимствувания от Търновската и от други буржоазни конституции, които намираха широко място в първоначалните проекти. Премахнати са неясните и мъгляви формулировки, плод на тактически или конюнктурни съображения, или на временни компромиси между БРП (к) и нейните съюзници от Отечествения фронт. Новият проект изграждал стройна социалистическа организация и структура на органите на държавната власт и държавното управление на базата на демократическия централизъм. Вместо председател на републиката той предвиждал президиум на Народното събрание, увеличава функциите на Народното събрание като върховен орган на държавната власт, над който стоят само народът и конституцията, уточнява правата на народните съвети като местни органи на държавната власт и държавното управление. Новият проект демократизира съдопроизводството, като застъпва принципа на изборността на всички съдебни магистрати[108]. В него напълно е преодоляна теорията за разделение на властите, която прозираше в текстовете на старите проекти. Основният принцип на новата конституция „цялата власт произтича от народа и принадлежи на народа" е проведен отначало докрай.

Поновому са формулирани основните текстове на главата „Обществено-стопанско устройство". Посочена е ведущата роля на държавната (общонародна) собственост, предвидена е възможността за експроприация на капиталистическата собственост, за обобществяване на дребностоковото производство посредством кооперацията. Показани са пътищата и средствата за ликвидиране на капитализма в България, за социалистическо преустройство на народното стопанство[109].

По-добре са редактирани текстовете за правата и задълженията на гражданите. Предвидена е забрана на фашистките и други контрареволюционни организации (чл. 87), формулиран е нов член – 92, – който задължава гражданите да съблюдават конституцията и да изпълняват точно и добросъвестно законите на страната[110]. Ноемврийският проект на ЦК на БРП (к) е проект за действително демократична социалистическа конституция.

На 18 и 19 ноември парламентарната комисия на Великото народно събрание за изработване на конституцията приела без особени изменения проекта на Политбюро. Всички парламентарни групи единодушно подкрепили направените в духа на Октомврийската декларация на Националния комитет на Отечествения фронт изменения и допълнения[111]. Известни колебания проявили само някои среди от БЗНС, които отново настоявали за сигурни гаранции за частната собственост и направили недоизказан намек, че бъдещата конституция трябва „да е народно дело", без да внесат някакви конкретни предложения[112].

В заседанията на парламентарната комисия на 18 и 19 ноември оживени разисквания станали само върху материята, уреждаща избирателните права на гражданите, тъй като в проекта на Политбюро, очевидно под

влияние на измененията, направени през 1946 г. в Съветската конституция, според които избирателните права на гражданите са дадени от 23 години нагоре, била изоставена възрастта 18 години и била приета възрастта 23 години. Против това ново положение се обявили част от представителите на парламентарната група на БРП (к) в комисията, които изтъкнали, че у нас младото поколение е показало висока политическа зрелост през годините на народната революция и младежите могат да получат пълни политически и избирателни права от 18-годишна възраст. Парламентарната комисия приела предложението на народните представители комунисти.

Така бил подготвен последният и окончателен вариант на проекта за конституция на НР България от 1947 г., който бил внесен за повторно обсъждане във Великото народно събрание на 29 ноември. За два дни Великото народно събрание приело на второ четене конституционния проект, като утвърдило направените от ЦК на БРП (к) и парламентарната комисия поправки и изменения[113].

* * *

На 4 декември 1947 г. на тържествено заседание Великото народно събрание гласувало Конституцията на Народна република България. От нейния оригинален екземпляр, който се пази в Президиума на Народното събрание, се вижда, че 364-те народни представители, присъствали на заседанието, в това число и депутатите на опозиционната група на РСДП (о), гласували конституцията и подписали нейния оригинал[114].

На тържественото заседание на 4 декември Васил Коларов и Георги Димитров произнесли прочувствени речи. „Днешният ден е един исторически ден за българския народ – заявил В. Коларов – След победата на 9 септември 1944 г., след низвержението на монархията на 15 септември 1946 г. той ще бъде записан със златни букви в историческите скрижали на България.“[115]

В своята вдъхновена реч Г. Димитров, като напомнил за дълголетните борби на работническата класа и трудещите се за народна власт, за свобода и социално равенство, заявил: „Тая прекрасна конституция е написана с кръвта на нашия героичен народ, пролята в дългогодишната борба против монархо-фашистката и буржоазна тирания.“[116]

Така завършили тригодишните борби между Отечествения фронт, ръководен от БРП (к), и буржоазната опозиция за нова конституция на България. Плод на тези борби била първата социалистическа конституция на НР България. Тя закрепила в основния закон на държавата установената на 9 септември 1944 г. народна власт, затвърдила принципите на народната демокрация и разчистила пътя за победата на социализма.

Бележки

[1] *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 11, с. 110.
[2] Работническо дело, № 1, 18 септ. 1944.
[3] Пак там, Окръжно № 5 на ЦК на БРП (к) от 18 септ. 1944.
[4] Централен партиен архив (по-нататък ЦПА), решение на Политбюро от 22 ноем. 1945. Беседа на Г. Димитров с чуждите журналисти комунисти от 16 ноем. 1945, л. 3-4.
[5] Държавен вестник, № 219, 6 окт. 1944.
[6] Пак там, № 78, 5 април 1946.
[7] Пак там, № 81, 19 април 1946.
[8] Пак там, № 134, 17 юни 1946.
[9] Народно земеделско знаме, № 39, 29 август 1945; № 3, 16 ноем. 1945.
[10] Архив на МВР, нак. дело № 461 1947 г., л. 25.
[11] Отечествен фронт, № 380, 24 ноем. 1945.
[12] ЦПА, пленуми на ЦК на БРП (к), Девети пленум от 12 дек. 1945, л. 39 40.
[13] Стенографски дневници на XXVI ОНС, I р. сесия, кн. 1, с. 40.
[14] Пак там, 99-100.
[15] Народно земеделско знаме, № 94, 29 ноем. 1945.
[16] Пак там, № 97, 2 дек. 1945.
[17] Пак там, № 101, 7 дек. 1945.
[18] Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. 1, с. 130.
[19] *Проф. Стефан Баламезов.* Тридесет години в служба на правната наука. С., 25 май 1946, с. 8.
[20] Материали по Конституцията на НРБ (по-нататък само Материали) от 1947 г., т. II, л. 1. Материалите по Конституцията на НРБ от 1947 г., събрани, подредени и подготвени за научно използване от специална комисия под ръководството на д-р Минчо Нейчев, се пазят в библиотеката на Президиума на Народното събрание.
[21] Стенографски дневници на XXVI ОНС, I р. сесия, кн. 2, с. 931.
[22] Работническо дело, №№ 184, 185, 190 от 16, 17, 23 август 1946.
[23] Народно земеделско знаме, № 114, 28 август 1946.
[24] Знаме, № 176, 24 август 1946.
[25] Стенографски дневници на XXVI ОНС, I р. сесия, кн. 3, с. 1066.
[26] Материали, т. II, л. 1.
[27] Стенографски дневници на XXVI ОНС, I р. сесия, кн. 3, 931-932.
[28] Материали, т. II, л. 11-13.
[29] Пак там, л. 14-15.
[30] Пак там, л. 15-16.
[31] Стенографски дневници на XXVI ОНС, I р. сесия, кн. 3, 931-932.
[32] Материали, т. I, проект на ЦК на БРП (к) за конституция на НР България.
[33] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 52. Информация за решнията на XI пленум на ЦК на БРП (к), л. 69-70. В стенограмата на XI пленум липсват онези страници, които се отнасят до проекто-конституцията, затова не могат да се дадат по-подробни сведения за станалите на пленума разисквания.
[34] Материали, т. III, л. 2.
[35] Пак там, л. 20-23.
[36] Пак там, л. 30.
[37] Материали, т. I, л. 57.
[38] Отечествен фронт, № 640, 4 окт. 1946.
[39] *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 14, 170-171.
[40] Стенографски дневници на XXVI ОНС, I р. сесия, кн. 1, с. 932.
[41] Стенографски дневници на ВНС, д. III, кн. 1, 753-754.
[42] Отечествен фронт, № 636, 29 септ. 1946.
[43] Пак там, № 641, 5 окт. 1946 и сл.
[44] Народно земеделско знаме, №150, 5 окт. 1946.
[45] Свободен народ, 8 окт. 1946.
[46] Пак там, 20 окт. 1946.
[47] Народно земеделско знаме, № 157, 17 окт. 1946.
[48] Свободен народ, 20 окт. 1946.
[49] Знаме, 25 септ., 5, 7, 9, 10, 11 и 12 окт. 1946.
[50] Пак там, № 224, 21 окт. 1946.

[51] Централен държавен архив на НРБ (по-нататък ЦДА на НРБ), ф. 28, оп. 4, а. е. 29.
[52] Стенографски дневници на ВНС, д. I, кн. 1, 13-14. Според този правилник проектът за конституция се подготвя от парламентарна комисия, в която участват всички парламентарни групи, обсъжда се от партийните, обществените и професионалните организации и се приема от ВНС на три четения.
[53] Пак там, с. 66.
[54] Материали, т. XII, л. 58-59, 102.
[55] Пак там, т. XIII, л. 68-69. На поканата на комисията се отзовали проф. Петко Стайнов, проф. Стефан Баламезов, Наум Христов, проф. Ангел Ангелов, проф. Любомир Василев, проф. Живко Сталев, проф. Илия Янкулов, проф. Евгени Каменов, Борис Спасов, Васил Захариев и Любомир Радоилски.
[56] Народно земеделско знаме, № 180, 8 ноем. 1946.
[57] Материали, т. IV, л. 54-55.
[58] Пак там, л. 56.
[59] Пак там, л. 57-58.
[60] Пак там, т. V, л. 137-139.
[61] Пак там, л. 144-145.
[62] Пак там, л. 145.
[63] Пак там, т. VII, л. 3.
[64] Пак там, л. 6-9, 9-10, 33-34.
[65] Пак там, л. 48-49.
[66] Пак там.
[67] Пак там, т. X, л. 1-21. Проект за конституция на НРБ от март 1947.
[68] Пак там, л. 229-259.
[69] Пак там, т. XIII, л. 70.
[70] Тези предложения се пазят в библиотеката на Президиума на Народното събрание, Материали, т. XII; в архива на Националния комитет на Отечествения фронт, ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 541; в архива на ЦК на ОРПС, ЦДА на НРБ, ф. 55, оп. 1, а. е. 44; в архива на Временното председателство на НРБ, ЦДА на НРБ, ф. 84, оп. 1, а. е. 83.
[71] Материали, т. XII, л. 243.
[72] Пак там, л. 141-145.
[73] Пак там, л. 177.
[74] Пак там, л. 259-262.
[75] Пак там, л. 126.
[76] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 541. Изложение на Св. Синод на Българската православна църква по основните начала на конституцията относително църквата.
[77] Материали, т. XII, л. 272, 278, 282 и др.
[78] Проект за конституция и мотиви към нея, издава Българската лига за защита на правата на човека и гражданина. С, 1947. Този проект без мотивите се намира в: Материали, т. IX.
[79] Проект за конституция, с. 4.
[80] Пак там, 8-9.
[81] *Маркс, К. и Фр. Энгельс.* Сочинения. Т. XVIII, с. 335.
[82] Материали, т. IX, л. 1-17; също в. Изгрев от 12, 13, 14, 15 и 16 март 1947.
[83] *Баламезов, Ст.* Проект за нова конституция. С., 1936.
[84] Материали, т. IX, л. 2.
[85] Пак там, л. 4.
[86] Пак там, л. 5-6.
[87] Народно земеделско знаме, № 57, 25 март 1947.
[88] ЦПА, Пленуми на ЦК на БРП (к) през 1946 г., т. III, л. 53.
[89] Архив на МВР, н. д. 461/1947 г., л. 32.
[90] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е . 70, л. 200.
[91] Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. 1, с. 374.
[92] Пак там, л. 49-52.
[93] Пак там, л. 52-57.
[94] Пак там, д. II, кн. 1, л. 130.
[95] Пак там, л. 374.
[96] ЦПА, пленуми на ЦК на БРП (к) от 1946, т. III. Беседа на Г. Димитров със секретарите на областните комитети на БРП (к) на 2 ноем. 1946, л. 1-3.
[97] Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. 1, с. 454.

98 Архив на МВР, н. д. 461/1947 г., л. 455; Работническо дело, № 288, 11 дек. 1946.
99 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 72, л. 131-132.
100 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33. Протоколи на Националния комитет на ОФ от 1947, л. 121-128.
101 Работническо дело, № 250, 26 окт. 1947.
102 Материали, т. XIII, л. 41.
103 Пак там, Проект за Конституция на НРБ от окт. 1947, л. 18-40.
104 Точната дата на това заседание на Политбюро не е установена. Изглежда, че протоколите от заседанието не са запазени в архива на ЦК на БРП (к); вж. Материали, т. XIII, л. 17.
105 Материали, т. XIII, Бележки за изменение на проекта на конституцията от Г. Димитров, л. 172.
106 Пак там.
107 Пак там, л. 172-174.
108 Пак там, т. XIII. Проект за Конституция на НРБ от ноем. 1947, л. 181-196.
109 Пак там, л. 179-180.
110 Пак там, л. 196-200.
111 Пак там. Протоколи на парламентарната комисия по конституцията от ноем. 1947, л. 45 и сл.
112 Пак там, л. 49-50.
113 Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. 1, с. 763.
114 Материали, т. XIII. Конституция на НР България от 4 дек. 1947 (оригинален екземпляр), л. 218-259.
115 Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. 1, с. 777.
116 Пак там, л. 778.

1962 г.

РАЗГРОМЪТ НА БУРЖОАЗНАТА ОПОЗИЦИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1947-1948 г.

Разгромът на буржоазната опозиция е един от най-важните и интересни въпроси от историята на социалистическата революция в България.

Изследването на тази тема разкрива героичните страници от борбите на трудещите се маси за закрепване на народнодемократичната власт, опита на БКП през съдбоносните следреволюционни години да защити завоеванията на революцията пред съгласувания натиск на вътрешната и външната буржоазна реакция, да обедини и организира многоликата армия на пролетарската революция, за да я поведе по трудните и малко изследвани пътища на социализма.

Затова посочената тема отдавна привлича вниманието на българските и чуждестранните изследователи.

Важно значение за изясняване на нейните принципни страни имат работите на Георги Димитров, Трайчо Костов, Васил Коларов, а също така историческите и публицистичните трудове на ръководителите на другите отечественофронтовски партии от този период.

В един или друг аспект до тази тема се докосват някои български и съветски философи и социолози, които изучават закономерностите на социалистическата революция в България. Трябва обаче да се посочи, че в работите на философските работници въпросите са изследвани най-общо и често пъти изводите не са съобразени с историческите факти. В много от тези изследвания се правят опити да се обяснява сложното развитие на класовата борба в следвоенна България предимно с постулатите на теорията или с цитати, често пъти нямащи пряко отношение към изучаваните проблеми.

Първи, които поставиха и разгледаха темата за разгрома на буржоазната опозиция въз основа на архивен документален материал, са младите български историци Петър Аврамов Петков[1] и Васил Ванков[2].

В техните работи е направен опит да се изясни характерът на опозицията в България, борбата за нейния разгром, за укрепване на единството на революционните и демократическите сили през периода 1944-1947 г.

Посочените автори обаче са отделили малко внимание на периода 1947-1948 г., т. е. на заключителния етап в борбата срещу опозицията.

Опит да изясни само една страна на посочената тема направи и авторът на настоящата студия със статията си „Политическите борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция около създаването на Конституцията на НРБ от 1947 г.“[3].

Настоящата студия има скромни и ограничени задачи. Въз основа на неизползван досега архивен материал, извлечен от централните и местните държавни и партийни архиви, тя цели да покаже най-важните моменти и

главните резултати от борбата на трудещите се маси за разгрома на буржоазната опозиция през 1947-1948 г.

Създаване на буржооазния опозиционен блок в България през 1945-1946 г.

Деветосептемврийското въстание през 1944 г. е най-радикалният преврат в българската история. Той сложи край на десетилетното господство на капиталистическата буржоазия, събори и разгроми монархо-фашистката диктатура, откри прехода от капитализма към социализма.

Установената на 9 септември 1944 г. народнодемократична власт започна бързо да разчиства остатъците от буржоазно-фашисткото политическо господство. Преди всичко обаче новата власт се зае да разгроми контрареволюционните сили, които още на другия ден след въстанието започнаха да се домогват към реставрация на стария строй.

Още по време на въоръженото въстание революционните отреди на новата власт арестуваха най-проявените дейци и агенти на свалените фашистки режим. Накои от тях, които се опитаха да окажат съпротива или представляваха заплаха за революционните завоевания, бяха ликвидирани. Друга част, наплашени от народното възмездие, избягаха в чужбина, където създават емигрантско правителство начело с Александър Цанков и „Освободителен корпус" за борба срещу народната власт.

В края на 1944 г. започна да действа учреденият със специален законнаредба Народен съд. Пред него бяха изправени бившите регенти, министри, народни представители от XXI народно събрание, царски генерали, шефове на полицията и жандармерията. По-голямата част от свързаните с престъпленията на фашистките режими и с фаталните грешки на външната политика на България през Втората световна война лица бяха ликвидирани, а имуществата им конфискувани в полза на държавата.

По този начин още в края на 1944 и началото на 1945 г. фашистката контрареволюция беше разбита. Заедно с това народната власт разтури всички фашистки партии и организации. Тя експроприира германските монополи в България и ликвидира икономическата опора на прогерманските среди на едрата българска буржоазия.

В тази обстановка, когато народната власт успешно разчистваше сметките си с главния враг на революцията – с фашизма, на политическата сцена се появява д-р Г. М. Димитров. Около Г. М. Димитров бързо се сгрупираха буржоазните среди от БЗНС и българската реакция. Гемето вщината става изразител на интересите на онези обществени слоеве, които се стремяха да ограничат започналата народнодемократична революция в буржоазни рамки, да запазят стария строй.

Появила се обаче в неподходящо за нея време, когато революционните вълни бурно заливаха страната, излязла на политическата сцена с непопулярни лозунги и искания, гемето вщината беше бързо изолирана и разгро-

мена. През пролетта на 1945 г. д-р Г. М. Димитров е принуден безславно да напусне България.

Разгромът на фашистката реакция и геметовщината разчиства пътя за закрепване на народнодемократичната власт в България. Революционните и демократичните сили взеха решителен превес в политическите борби. БРП (к) закрепи хегемонната си роля в революцията.

Измененията в съотношението на политическите сили в полза на работническата класа и на Отечествения фронт, станали през пролетта на 1945 г., усилват контрареволюционните стремежи на свалената от власт буржоазия, предизвикват нови прегрупирвания вътре в Отечествения фронт.

Българската буржоазия, която разбира, че събитията не се развиват в нейна полза, че всеки ден революцията отнема позициите, които тя е имала в класовата борба, започва да търси нови средства за борба срещу революционната власт на Отечествения фронт.

При това буржоазията разполагаше още с много силни вътрешни, стопанско-икономически и международни позиции. През 1945 г. едрата буржоазия контролираше около 80% от средствата за производство в промишлеността и търговията, около 20% от банковите и кредитни институти. Незасегнати останаха нейните икономически интереси на село.

Опирайки се на тези икономически позиции, на връзките си с дребнобуржоазните слоеве от населението, бружоазията запази до голяма степен влиянието си в стопанския и политическия живот на следвоенна България.

Наред с това буржоазно-реакционните сили в България имаха подкрепата на международните империалистически кръгове и главно на САЩ и Великобритания, които подбуждаха реакционните сили в народнодемократичните страни към контрареволюционни действия.

След като не успяха да наложат на България унизителни капитулационни условия по време на московските преговори за примирие през октомври 1944 г., САЩ и Великобритания използваха Съюзната контролна комисия, за да поддържат своето влияние в България и на Балканите, разглеждайки този район на света като потенциална сфера на влияние на американския и английския капитал.

Техните политически и военни представители в СКК третираха българското правителство като незаконно, неравноправно и едва ли не като поднадзорно. Те проваляха неговите опити да нормализира международното положение на България, спъваха усилята му да се справи със следвоенните стопански затруднения, подбуждаха към контрареволюционни действия свалената от власт буржоазия.

Американската и английската мисия в София използваха всички официални и неофициални канали и средства, за да влияят на следвоенното развитие на България. Те провеждаха широка разузнавателна дейност върху българската територия и вербуваха свои агенти. Особено усърден в

разузнавателното дело беше английският военен представител в СКК генерал Окслей.

Американската и английската диплмация в България след Втората световна война подкрепяше контрареволюционните сили в борбата им за сваляне на революционната власт, установена на 9 септември 1944 г.

САЩ и Великобритания оказваха непрекъснат натиск върху българското правителство в полза на проамериканските и проанглийските политически групировки. С такава цел през август 1945 г. те принудиха българското правителство да отложи парламентарните избори за XXVI народно събрание, окуражиха буржоазните среди в БЗНС и БРСДП в намеренията им да разцепят Отечествения фронт, да напуснат правителството и да формират ударното ядро на политическата опозиция в България.

Наред с международните затруднения през 1945-1946 г. над България тегнеше дълбока стопанска разруха, породена от военната и следвоенната стопанска криза. За разлика от кризата през 1929-1933 г., която беше предизвикана от катастрофално спадане на цените, особено на земеделските произведения, когато пазарът отбелязваше свръхпредлагане на стоки, а в паричното и кредитното стопанство настъпи чувствително свиване, военната и следвоенната криза прояви абсолютно противоположни тенденции: вместо дефлация сега настъпи инфлация, вместо преситеност на пазара със стоки – болезнена оскъдица в снабдяването, вместо спадане на цените – силно покачване и т. н.

В условията на стопанската криза, която продължава до 1947 г., промишлените предприятия работеха едва с 50% от своя капацитет. Стотици фабрики и занаятчийски заведения бяха затворени или бездействаха. Железопътният транспорт беше напълно разстроен. В градовете се шириле безработица. През 1945-1946 г. само в тютюневата промишленост имаше 17 500 безработни.

В безнадеждно състояние се намираше и минното дело. Поради варварската експлоатация на мините през войната и в края на 1944 г. те приключиха стопанската си дейност с катастрофални резултати – една загуба от 959 млн. лева, която надхвърляше с 366 млн. капитала и фондовете на мините и беше със 162% по-голяма от собствените им средства[4].

През 1945-1946 г. българската промишленост изпитваше остра нужда от електроенергия, въглища, суровини, полуфабрикати и резервни части. Електрободивът задоволяваше едва 50% от нуждите на народното стопанство[5]. Поради липса на електроенергия само в габровската промишленост през 1946 г. бяха пропиляни 407 780 работнически надници[6]. През 1946 г. мините трябваше да произведат близо 4 млн. тона въглища, но дори и тогава пак не достигаха около един млн. тон за отопление. За първите девет месеца на годината обаче бяха получени само 400 000 тона, т. е. едва 13% от необходимото количество[7]. В края на 1946 и началото на 1947 г. редица клонове на българската промишленост бяха застрашени със спиране на

работа поради недостиг на памук, цветни и черни метали, каучук, целулоза, химикали, бои, калцирана сода, леярски кокс и други суровини[8].

Стопанската криза подкопа финансовите основи на промишлеността. Индустриалците започнаха да изтеглят капиталите от промишлеността и да ги инвестират в непроизводителните сфери на стопанството. От използваните в индустрията през 1946 г. като оборотни средства 20 661 100 лева само 8100 млн. принадлежаха на собствениците на предприятията, а другите 12 475 млн. бяха заети от различни държавни и частни кредитни институти[9]. С една дума, след Втората световна война българската промишленост се намираше пред прага на катастрофата.

В окаяно положение беше и селскостопанското производство. През 1946 г. бяха получени едва 2 млн. тона пшеница и ръж, а за изхранване на населението бяха нужни 2,4 млн. тона. Недостигът от зърнени храни не можеше да се покрие и от царевицата, тъй като поради неблагоприятната пролет бяха засети 7900 хил. декара вместо 9500 хил. декара, т. е. с 21% по-малко от нормалното. Освен това настъпилата лятна засуха унищожи около 30% от засетите площи. При това положение вместо необходимите за изхранване на населението и добитъка и за семе 1 050 000 тона бяха получени само 500 000 тона[10]. Голям недостиг се чувстваше и от други селскостопански произведения: фасул – вместо необходимите 160 000 тона бяха получени едва 50 000 тона, слънчоглед – вместо 200 000 само 90 000 тона. Крайно недостатъчно беше производството на картофи, тютюн и др.[11]

Сушата засегна чувствително и животновъдството. През дългите и студени зими поради липса на фураж селяните масово унищожаваха добитъка. В резултат на това през 1945-1946 г. броят на добитъка силно намаля в сравнение с довоенната 1939 г – конете с 16,5%, говедата със 7,3%, биволите с 14,13%, овцете с 18,7%, свинете с 40,46% и т. н. Силно намаля и броят на птиците[12].

Ниските добиви от земеделието и животновъдството и разрухата на промишлеността създадоха големи продоволствени затруднения. Не достигаха почти всички продукти от първа необходимост за изхранване на населението – хляб, месо, мляко, мазнини, варива и др. Големите градски центрове буквално гладуваха. Правителството беше принудено непрекъснато да намалява и без това мизерната дажба на хляба[13]. Силно беше ограничена консумацията на месо, ориз, сирене, олио, кашкавал и други продукти. В сравнение с предвоенната 1939 г. през 1945 и 1946 г. градовете консумираха от 6 до 25% от колчеството на тези продукти. През цялото лято на 1946 г. не бяха раздадени никакви дажби от мазнини, месо и захар[14].

Недоимъкът на стоки рязко съкрати стокооборота. По изчисление на Върховната стопанска камара реалният стокооборот през 1946 г. намалява спрямо 1939 г. с над 60%[15].

В тази стопанска конюнктура цените на стоките и скъпотията растяха неимоверно бързо. Индексът на цените през 1944-1945 г. се увеличи с 199 пункта или с 52%, през 1946-1947 г. с 60 пункта или с 30%[16]. Възприетата

в края на 1945 г. ценова политика за задържане на цените на земеделските произведения и за намаляване на цените на индустриалните стоки не даде очакваните резултати. През първите седем месеца на 1946 г. индексът на цените на земеделските произведения порасна с 14,1%, специално на животновъдните продукти с 15,2%, а в същото време индексът на цените на индустриалните стоки (при цени на едро) показа едно спадане само с 0,7%[17].

При това положение спекулата и черната борса се развиха в огромни размери. Нароиха се хиляди нови регистрирани и нерегистрирани търговци. Въпреки че реалният стокооборот през 1946 г. намалява в сравнение с довоенните години с 60%, а част от вътрешната и външната търговия са монополизирани от държавата, броят на търговците от 40 000 преди войната нараства на около 101 000 души[18].

Сигурен показател за стопанската конюнктура и за положението на народните маси след войната е размерът на националния доход, изчислен по покупната стойност на лева от 1939 г. Според сведенията на Върховната стопанска камара размерът на реалния национален доход на човек от населението през 1945 г. възлиза на 6511 лева, като поотделно за градското население той е 11 705 лева и за селското 4605 лева. Тези доходи бяха под нивото на доходите на същите категории през 1935 г. Реалният национален доход през 1946 г. продължава да спада до около 6250 лева и по такъв начин достига под нивото на дохода дори на 1934 г.[19] През 1946 г. жизненият уровен в България се намира около 40% под екзистенцминимума[20].

Икономическата криза и породената от нея стопанска разруха създават обективно благоприятна обстановка за консолидиране на контрареволюционните сили в България за поддържане на влиянието на капиталистическата буржоазия сред междинните селски и градски слоеве.

След Деветосептемврийското въстание свалената от власт буржоазия запазва част от своите позиции и в държавния апарат, тъй като поради международните затруднения революцията не е могла да ликвидира изведнъж старата буржоазна държавна машина.

Остава да съществува известно време монархическият институт, който още през 1945 г. се превръща в обединителен център на контрареволюционните тежнения на буржоазията.

В първото отечественофронтовско правителство наред с министрите комунисти и отечественофронтовци имаше и някои буржоазни министри. Начело на Министерството на войната стоеше генерал Дамян Велчев, човек кръвно свързан с буржоазните среди, неспособен да приеме идеите на народнодемократичната революция. Дамян Велчев толерираше старите царски офицери, някои от които чак до лятото на 1946 г. командваха най-важните войскови поделения.

В централната и местната администрация, в стопанските организации, дирекции и комисарства останаха голяма част от старите чиновници и специалисти, свързани с буржоазно-радикалните среди.

В тази обстановка през 1945 г. свалената от власт буржоазия, като използва натиска на САЩ и Великобритания, вътрешните стопанско-икономически затруднения, които страната преживяваше, агентурата си в държавния апарат и отечественофронтовските партии, успя да събере наново разбитите си сили, да предизвика разцепление в Отечествения фронт и да оформи буржоазния опозиционен блок в България.

Ръководното ядро на буржоазната опозиция става Българският земеделски народен съюз (Никола Петков).

Опозиционният Земеделски съюз се оформи като самостоятелна политическа партия през лятото на 1945 г., когато една внушителна група политически дейци на БЗНС начело с Никола Петков напускат Отечествения фронт, разцепват Земеделския съюз и в навечерието на изборите за XXVI народно събрание през август излизат със своя програма и започват да издават вестник „Народно земеделско знаме".

През ноември 1945 г., след като прави неуспешен опит да обедини всички крила на Земеделския съюз под флага на една контрареволюционна програма, към партията на Никола Петков се присъединява и групата на Димитър Гичев[21].

Скоро след отцепването си от Отечествения фронт БЗНС (НП) става масова политическа партия със силно влияние сред дребната и средната предимно селска буржоазия.

Той имаше над 2000 селски и градски дружби, 85 околийски дружбени настоятелства, 10 областни ръководства. Начело на съюза стоеше Постоянно присъствие от 22 членове, върховен съюзен съвет от 135 членове, управителен съвет от 48 членове и 24 организатори – платени функционери. Целият съюз разполагаше с един активен политически кадър от около 10 000 души[22].

Политическото рководство на БЗНС (НП) се осъществяваше от Постоянното присъствие начело с Никола Петков, изпълняващ функциите на главен и политически секретар на съюза, и приближените до него Асен Павлов, Асен Стамболийски, Минчо Панов, Минчо Драндаревски, Трифон Кунев и Димитър Стоянов[23].

Засега не могат да се дадат точни данни за числения състав на БЗНС (НП). Броят на членовете му може да се изчисли само приблизително по някои частични свединя.

Ето някои от тези сведения. През 1946 г. в Плевенска област БЗНС (НП) наброяваше 11 133 членове, а заедно с опозиционния Земеделски младежки съюз 14 531 членове[24]. БЗНС (НП) имаше големи организации в Пловдивска област. Само в Пловдивска околия в тях членуваха над 3000 души, в Асеновградска – над 2000 и приблизително по толкова в няколко други околии[25]. В опозиционните земеделски дружби и в техните младежки поделения във Варненска област към края на 1946 г. членуваха 8400 души[26].

БЗНС (НП) имаше големи организации в Русенска, Старозагорска и Бургаска област. По-слабо беше неговото влияние в Горноджумайския, Софийския и Врачанския край.

БЗНС (НП) създаде големи младежки и студентски поделения. Българският земеделски младежки съюз със секретар Петър Сърбински през 1945-1946 г. имаше около 700 организации с 31 737 членове[27]. Академическият младежки съюз на Никола Петков наброяваше 1200 действителни и спомагателни членове[28].

Като се вземат предвид точно установените сведения за Плевенска, Пловдивска и Варненска област, а също така, че целият съюз имаше над 2000 организации, може да се заключи, че БЗНС (НП) заедно с опозиционния ЗМС и Българския академичен земеделски съюз, които се намираха под негово ръководство, наброяваше около 90-100 000 членове.

Опозиционният земеделски съюз беше една сложна, противоречива и пъстра по социален състав политическа партия, изградена на базата на съсловния принцип на земеделското движение в България. В нея наред със селските кулаци и градските богаташи членуваха бедни и средни селяни, които поради редица причини останаха траен резерв на буржоазната опозиция чак до разтурването на БЗНС (НП) през 1947 г.

Най-масовата социална група, която изпълваше редовете на опозиционните земеделски дружби, беше групата на средните и заможните селяни. С тях вървяха и част от бедните или възмогващи се бедни селяни. По своя социален състав БЗНС (НП) беше буржоазна селска партия със силно влияние сред дребните и средни селяни.

Неговото ръководно ядро се състоеше от селските кулаци, от навлезлите след Деветосептемврийското въстание в земеделските дружби градски капиталистически елементи, които по време на разцеплението тръгнаха след Никола Петков, от обуржоазени политически дейци, от забогатели през войната занаятчии и отчасти от кадри на бившите политически режими. Най-големите организации на БЗНС (НП) в Пловдивска област бяха съсредоточени в 46 от богатите села със значителен брой кулаци[29]. Ядрото на опозицията в тази област беше съставено от представители на тютюневия експортьорски капитал, от селски кулаци и градски рентиери, от забогатели занаятчии и от обуржоазени бивши дейци на БЗНС[30].

Интересни са сведенията за социалния състав на опозиционните земеделски дружби и в Плевенска област. И тук най-големи организации БЗНС (НП) имаше в богатите села – Дъбниците, Петърница, Тръстеник, Павел, Александрово, Обнова и др. Непосредствено след Деветосептемврийската революция в тези дружби нахлуха селски кулаци, забогатели през войната селяни и по-малко компрометирани привърженици на свалената фашистка власт. Те веднага превърнаха дружбите в опора на геметовщината. През 1945 г. тези организации преминаха към опозиционния Земеделски съюз. От тях излязоха много от ръководните дейци на опозицията като д-р Г. М. Димитров, Недялко Атанасов, Асен Павлов и др.[31]

Въобще БЗНС (НП) имаше най-големи и влиятелни организации в онези области (Пловдивска, Плевенска, Русенска и Варненска), в които развитието на капитализма в селското стопанство беше създало един дебел кулашки слой, естествена база на опозиционните движения след победата на Деветосептемврийската революция.

Независимо че след БЗНС (НП) вървяха много повече трудещи се селяни, отколкото след БЗНС, останал в Отечествения фронт, по своята програма и цели опозиционният Земеделски съюз представляваше една типична буржоазно-селска партия. Неговата политика се определяше от напълно обуржоазеното му ръководство, което се намираше под влияние на капиталистическата буржоазия.

Свалената от власт капиталистическа буржоазия още през 1945 г. застана зад опозиционния Земеделски съюз, тъй като нейните реставраторски тежнения съвпадаха с антикомунистическата платформа на БЗНС (НП).

Буржоазията добре разбираше, че в обстановката след войната не може повече да разчита на битата карта на фашизма, нито на компрометираните се стари буржоазни нефашистки партии. Буржоазията видя в БЗНС (НП) една удобна за своите цели политическа формация, защото разбираше, че може да разчита на успех в борбата срещу народнодемократичната власт само ако разбие демократичното единство на народа, ако разцепи и ликвидира Отечествения фронт, ако удари и разхлаби работническо-селския съюз – основата на революционната власт, установена на 9 септември 1944 г. Тази своя цел тя можеше да постигне единствено чрез БЗНС. Загубила влияние сред масите, капиталистическата буржоазия не можеше след Деветосептемврийското въстание да създаде свои влиятелни партии. Тя търсеше параван, зад който да скрие контрареволюционните си намерения. Удобна фасада се оказа БЗНС (НП), тъй като имаше голямо влияние сред масите, а част от неговите лидери поради участието си в антифашистката борба се ползваха сред народа с името на борци за свобода и демокрация. Такива подбуди караха буржоазната реакция да застане зад БЗНС (НП) и му окаже морална, политическа и материална подкрепа. Тя финансираше неговата дейност, поддържаше с милиони левове фонда „Волни пожертвувания“ към касата на постоянното присъствие[32]. В началото на 1947 г. Околийският комитет на Отечествения фронт в Габрово установи, че много габровски промишленици и търговци са оказвали материална помощ на опозицията[33]. Те събрали и предали на Постоянното присъствие на БЗНС (НП) 3 600 000 лева. Още няколко милиона лева БЗНС (НП) получи и от софийските индустриалци и банкери[34].

Опозиционният Земеделски съюз се оформи като буржоазна селска партия, продължавайки след войната традициите и политиката на десните съглашателски крила на БЗНС от миналото. Той наследи, запази и доразви съобразно с новите условия най-реакционните и консервативни черти на земеделската дребнобуржоазна идеология.

В предговора на книгата на Кирил Попов „Съсловност, демокрация и политика“ Никола Петков излага по следния начин основните принципи на опозиционния Земеделски съюз: съсловна организация и съсловна борба в името на създаването на една надсъсловна и надкласова демокрация, самостоятелност на земеделското движение въз основа на своя собствена идеология с крайна цел трудовата демокрация „върху основите на мира, на политическата и икономическата свобода на народовластието“[35].

Тези принципи бяха подробно развити в книгата на Кирил Попов и широко се популяризираха чрез печата.

Като главна теоретична основа на БЗНС (НП) Кирил Попов изтъква така нареченото „учение“ на биоматериализма, чрез което се опитва да обоснове биологичната и социалната непримиримост между работниците и селяните. Според него селяните вървели по различен път от работниците; тъй като работата и условията на живот на селяните се различавали от работата и живота на индустриалното работничество, то тези две категории имали различни чувства, мисли, идеи, характер, различно културно и политическо развитие. Работниците се стремели към колективизъм, а селяните към частното владение[36]. Следователно според тази твърде примитивна логика интересите на работниците и селяните са право противоположни, те не могат да сключват траен съюз, те не могат да вървят по един път, те са непримирими и враждебни една на друга социални групи.

Целта на тази „теория“ е твърде прозрачна. В угода на капиталистическата буржоазия тя е насочена преди всичко против работническо-селския съюз, против най-здравата обществена основа на народнодемократичната власт.

„Доказали“ социалната непримиримост между работниците и селяните, теоретиците на БЗНС (НП) доразвиват по-нататък неговата идейно-политическа система. На дневен ред идва теорията за самостоятелността на селските съсловни движения. Според Никола Петков и Кирил Попов върху бъдещото развитие на обществото „най-голямо влияние ще оказва развитието на земеделското съсловие, респективно напредъкът на земеделската поминъчна дейност“, затова земеделското съсловие и неговата политическа организация ще играят главна роля в обществото[37]. От това невярно положение те правят извода за самостоятелна селска власт, за ръководното положение на земеделските организации в България и във всяка аграрна селска страна.

Докато в условията на капитализма теорията за самостоятелна селска власт, въпреки нейната абсурдност, може да играе в отделни моменти обективно-прогресивна роля, доколкото тя предполага откъсване на селските демократични движения от влиянието на буржоазията, то в условията на народнодемократичната революция тя се превръща изцяло в контрареволюционна теория, насочена срещу съюза на работническата класа с трудещите се селяни.

Теоретиците на БЗНС (НП) обаче не спират дотук. Те отиват по-нататък, като прибавят към идейно-политическата система на БЗНС (НП) заетия от арсенала на буржоазната идеология антикомунизъм.

Техните разсъждения вървят по следния път: По своята социална същност земеделците са противници на социализма[38]. Като собственици те не могат да приемат марксизма, който поради аграрно-селския характер на България е чужд на българските условия и се развива само като „политическа религия, без да отговаря на българския бит"[39].

От това следва, че комунистите, които разпространяват „религията на марксизма" в България, които се борят за социализъм, са непримирими врагове на селяните.

Кирил Попов направо „установява", че в България не може да има диктатура на пролетариата, тъй като нямало работническа класа в истинския смисъл на думата, тъй като работниците били едва 10% от населението, и то свързани със селото, тъй като в България нямало буржоазия – индустриалците, едрите търговци, банкерите и едрите земевладелци били толкова малко, че събрани заедно, „те едва ли биха дали човешкия материал на онова, което се нарича капиталистическа класа". Щом няма работническа класа, щом няма буржоазия, тогава остават само селяните и дребните градски съществувания, но те не съчувстват на пролетарската диктатура, защото се страхуват, че тя ще им отнеме земята и ще ги пролетаризира. Поради това – заключава Кирил Попов – в България не може да има диктатура на пролетариата[40].

Тези идейни принципи на БЗНС (НП) бяха само маскирана изява на неговата контрареволюционна програма, изложена още през 1945 г. в друга книга на Кирил Попов – „Защо сме в опозиция. Различия между БЗНС и РП (к)".

Главното програмно начало на БЗНС (НП) е искането за възстановяване на буржоазната демокрация. Първият въпрос, по който опозицията влиза в противоречие с БКП (к) – пише Кирил Попов, – е въпросът за ограничаването на свободата на словото, на печата, на сдружаването „за всички, които не одобряват дейността и управлението на правителството или поведението на някоя (той има предвид БРП (к) – б. а.) отечественофронтовска партия"[41]. Следователно първият лозунг на БЗНС (НП) е за свобода на буржоазията, на буржоазната организация, на буржоазния печат. По-нататък БЗНС (НП) иска „свободно" правосъдие, превръщане на армията и милицията от партийни в държавни органи, т. е. да ликвидира държавните органи на укрепващата се пролетарска власт.

БЗНС (НП) се обявява за запазване на частната собственост, на частната инициатива в народното стопанство. „Кризата в нашия обществен живот, що създава опозицията – пише Кирил Попов, – се крие в конфликта между нашето и чуждото, между желанието на народа да живее на свобода, да разполага със земята, стадата, дюкяните, с труда си, както той

разбира, и стремежа на работническата партия да претопи стопанството, бита и волята на народа и да ги излее в свои форми."[42]

Програмата на БЗНС (НП), макар и гарантирана с голяма доза политическа демагогия, беше контрареволюционна програма за ограничаване на народнодемократичната революция в буржоазни рамки, за запазване на буржоазния обществен строй, за ликвидиране на доминиращото влияние на БРП (к) в системата на народната демокрация.

На тази контрареволюционна програма съответства и външнополитическата ориентация на БЗНС (НП).

БЗНС (НП) беше активен проводник на американското и английското влияние в България, тъй като неговите въжделения за възстановяване на буржоазната демокрация съвпадаха с агресивните интереси на САЩ и Великобритания на Балканите и в България.

Както ще се посочи по-нататък, политиката и борбите на опозиционния Земеделски съюз се насочваха в пълна хармония с дипломатическите ходове на САЩ и Великобритания.

Втората партия на опозиционния блок беше РСДП (обединена). Тя също се оформи като самостоятелна политическа партия след разцеплението на БРСДП през лятото на 1945 г.

Както заяви главният редактор на органа на РСДП (о) в. „Свободен народ", социалдемократите и николапетковистите излезли през 1945 г. в опозиция по различни съображения: „За земеделците това беше угрозата от социализация, това беше пътят към социализма, който Отечественият фронт под ръководството на Комунистическата партия вече начертаваше, а за нашето ръководство – смяната на комунистическите методи в управлението на страната."[43] Фактически РСДП (о) се превърна в опозиционна партия главно под влияние на три факта: под натиска на нахлулите след Деветосептемврийското въстание в нея буржоазни елементи, под тежестта на своята традиционна антикомунистическа и антисъветска политика от миналото и по внушение на западните социалдемократически партии, главно на английската Лейбъристка партия – идеала на българската опозиционна социалдемокрация. До 9 септември 1944 г. социалдемократическата партия беше дребнобуржоазна социалистическа партия. Нейните членове произхождаха предимно от средите на дребните занаятчии, държавните чиновници, дребните промишленици и търговци. В нея членуваха и малко работници из средата на държавното наемничество[44]. Непосредствено след Деветосептемврийското въстание през 1944 г., когато БРСДП стана управляваща партия, но враждебно настроена срещу комунизма, към нея се насочиха буржоазните градски среди, за да търсят политическа обезпеченост. По този начин в нея проникнаха буржоазно-реакционни, реставраторски и фашистки елементи, които улесниха дясното й крило да разцепи партията и да излезе в опозиция. След разцеплението ЦК на БРСДП (о) взима решение за масовизиране на партията, като в нея се

приемат всички желаещи без компрометиралите се фашисти[45]. Това решение фактически отвори вратите на партията за буржоазната реакция.

За оформянето на БРСДП (о) като опозиционна партия голяма роля изигра американската и английската политика след Втората световна война. След създалите се отношения между великите сили – разказва членът на ЦК на БРСДП (о) Иван Кoпринков – „у партията взеха да се проявяват твърде различни отношения по въпроса какво трябва да се разбира под демократично управление на страните и когато ние видяхме, че онова разбиране, което ние имаме за едно демократично управление в нашата страна, съвпада напълно с разбиранията на Англия и Америка за демократичното управление, ние сметнахме, че при създадените отношения те (Англия и Америка – б. а.) ще се наложат като такива, които имат доминиращо, господстващо влияние в международната политика“[46].

Въпреки своя голям контрареволюционен заряд опозиционната социалдемократическа партия за разлика от БЗНС (НП) беше малка, незначителна политическа група, която поради нищожното си влияние сред масите не можеше да играе самостоятелна роля в обществените борби. Затова още през 1945 г. тя потърси сътрудничеството на БЗНС (НП), с когото я сближаваше общата ненавист към комунизма, към диктатурата на пролетариата и общата външнополитическа ориентация. Двете партии се обединиха в опозиционен блок, който демагогски нарекоха „федерация на селския и градския труд“.

Те създадоха специален контактен комитет от представители на двете партийни ръководства със задача да координира тяхната дейност[47]. Начело на опозиционния блок застава Никола Петков, въпреки че отначало съществувало мнение негов лидер да стане Григор Чешмеджиев, който през 1945 г. умира.

По този начин опозиционният Земеделски съюз фактически поставя под свое подчинение БРСДП (о). Както съобщава членът на ЦК на БРСДП (о) Цоню Рачев, тяхната партия била принудена винаги да се съобразява с предварителните решения на БЗНС (НП). „Вместо нашата партия да влияе на него, започна обратното – влиянието на Земеделския съюз, един дребнобуржоазен съюз, а това стана идеология и на нашето движение.“[48]

Към блока на обединената опозиция се числеше и „групата на независимите интелектуалци“, представена от проф. Петко Стоянов. Тази група фактически съществуваше символично. Тя нямаше нито организация, нито печатни органи. Нейният „представител“ проф. Петко Стоянов беше изразител на тежненията на буржоазната интелигенция, която не приемаше революцията и съпътстваше опозицията в нейните борби против новата революционна власт.

Като самостоятелна опозиционна партия действаше и партията на демократите на Никола Мушанов и д-р Ал. Гиргинов. През 1945 г., когато получиха разрешение да се регистрират официално като политическа пар-

тия, демократите наново отвориха своите бюра и клубове, започнаха да издават в. „Знаме“, наречен от народа „Черното знаме“. Много скоро около Демократическата партия се сгрупираха дейците на старите буржоазни партии. Мушановата опозиция фактически беше съставена от Демократическата партия, от отцепилото се по-рано от нея крило на Андрей Ляпчев и от привържениците на бившата Народна (народняшка) партия на Атанас Буров, която не беше регистрирана като самостоятелна партия поради съдействието, което беше оказвала на бившите фашистки режими[49].

Напълно компрометирана в миналото, изоставена настрана от общия опозиционен блок, върнала се на сцената на обществените борби с непопулярни, открито контрареволюционни лозунги, Демократическата партия нямаше почти никакво влияние сред народа. Тя представляваше контрареволюционен клуб на фалирали политици с няколко филиала в по-големите градове и един вестник. През декември 1946 г. Министерският съвет спира завинаги в. „Знаме“ заради статиите, които клеветяха България пред чуждия свят и пречеха да се нормализира международното ѝ положение и които подбуждаха вътрешните реакционни сили към контрареволюционни действия[50]. След спирането на вестника Демократическата партия фактически престава да съществува. Нейните лидери, както ще се посочи и по-нататък, стават съветници на ръководствата на опозиционните партии, предлагайки им щедро своя опит в борбата срещу комунизма.

И последната опозиционна партия беше Радикалната партия (обединена). Тя представляваше няколко отцепници от Българската радикална партия начело с Михаил Стоенчев, които през 1945 г. напуснаха своята партия в знак на протест срещу влизането ѝ в Отечествения фронт. Тази „партия“ нямаше абсолютно никакво влияние в политческия живот на България.

Оформилият се през лятото на 1945 г. опозиционен блок незабавно започва борба на живот и смърт срещу народнодемократичната власт в България.

Още от първите си стъпки на политическата сцена опозиционните партии насочиха погледите си към САЩ и Великобритания, надявайки се, че с тяхна помощ ще могат да изменят посоките на следвоенното развитие на България.

През август 1945 г. Никола Петков изпраща до СКК изложение, с което предизвиква американската и английската намеса във вътрешните работи на България и отлагането на изборите за XXVI народно събрание.

Опозицията използва този дипломатически успех на САЩ и Великобритания и започва бързо да консолидира своите сили, да изгражда и умножава своите организации.

Отложените избори обаче бяха отново насрочени за 18 ноември 1945 г.

Опозиционните партии отказаха да участват в изборите под предлог, че в България няма гаранции за свободно предизборно съревнование. Фактически обаче причините за бойкота на изборите бяха други. Опози-

ционните лидери се страхуваха от провал в изборите, тъй като техните партии не бяха още добре организирани. От друга страна, чрез бойкота на изборите опозиционният блок се надяваше да предизвика отново намесата на английската и американската дипломация във вътрешните работи ва България. Като се имат предвид по-нататъшните ходове на САЩ и Великобритания спрямо България, не би било пресилено да се приеме, че опозиционният бойкот на изборите през ноември 1945 г. беше резултат на едно пряко внушение на американската и английската мисия в София.

Политическата криза, предизвикана от американската и английската намеса в българските работи през 1945 г., не дава очакваните от Лондон и Вашингтон резултати. Разцеплението на Отечествения фронт и оформянето на опозиционните партии, макар и да създават допълнителни пречки пред народнодемократичната революция, не можаха да променят посоката на общественото развитие, започнало на 9 септември 1944 г.

Ето защо много скоро след ноемврийските избори САЩ и Великобритания се заеха да върнат отново опозиционните партии в управлението на страната. По тяхно настояване през декември 1945 г. беше взето Московското решение на министрите на външните работи на великите държави, което препоръчваше на Съветския съюз да направи приятелски съвет на българското правителство да включи в своя състав двама представители на опозицията[51]. Два месеца след Московското решение с меморандума си от 22 февруари 1946 г. правителството на САЩ поисква от българското правителство не само да включи в състава си представителите на опозицията, но и да приеме нейните условия[52], т. е. да й преотстъпи най-важните министерства, включително и министерството на вътрешните работи.

След като българското правителство категорично отхвърли исканията на опозицията, опозиционните партии разбраха, че по този начин не ще могат да се доберат до правителството и започнаха яростна политическа кампания срещу народната власт.

Насочвайки острието на своята борба срещу БРП (к), срещу „комунистическата диктатура", опозиционните партии си поставиха за цел да разбият единството на Отечествения фронт, да откъснат БЗНС и другите отечественофронтовски партии от народната власт, да изолират комунистите от масите, да обединят реакционните сили в България. Затова главният лозунг на опозицията през 1946 г. стана – за Отечествения фронт, но без комунистическо влияние в него[53].

Засилващата се опозиционна дейност през 1946 г. активизира контрареволюционните елементи в България. Създадоха се военните конспиративни организации „Неутрален офицер" и „Военен съюз", започнаха да действат нелегалната организация „Легионерски център" и няколко други

---

* Дамян Велчев формално не членуваше в НС „Звено", но бил тясно свързан с него и имал голямо влияние сред ръководните партийни дейци.

терористически групи. Реакционните офицери от армията започнаха да създават смутове и безредици в гарнизоните (Търново, Враца) и по южната граница[54].

Яростната антикомунистическа кампания на опозиционните партии съживи и обнадежди и останалите в Отечествения фронт реакционни елементи. Под тяхно влияние БЗНС, БРСДП и НС „Звено" започнаха отново силно да се колебаят.

В БЗНС, който още беше в плен на своята дребнобуржоазна съсловно-утопическа идеология за самостоятелна селска власт, започнаха силно да проникват недоверието към комунистите, страхът от социализма и колебанията между новото и старото общество. През 1946 г. в Земеделския съюз започнаха отново да се очертават две противоположни тенденции, да се оформят две групи в неговите върховни институти и организации.

Едната група изразяваше интересите на трудовоборческите среди в съюза. Тази група все по-трайно се приобщаваше към революцията и към идеята за работническо-селския съюз в името на социализма.

Другата група в БЗНС изразяваше страха и колебанията на заможните селяни от социализма, политическите амбиции на буржоазните среди в съюза. Тя непрекъснато се отклоняваше от Отечествения фронт и гравитираше към опозицята.

Най-голям успех в опитите си да разложи Отечествения фронт през 1946 г. опозицията постигнала в НС „Звено", който представляваше в Отечествения фронт демократическата антифашистка част на буржоазията и патриотичната буржоазна интелигенция.

И в тази партия през 1946 г. също се оформиха две групи. Едната, начело с Кимон Георгиев, стоеше твърдо на отечественофронтовски позиции. Под натиска на буржоазната реакция срещу групата на К. Георгиев се образува силна вътрешна опозиция, начело на която застанаха Дамян Велчев*, Васил Юруков, Станчо Чолаков, Петко Стайнов, Георги Стоименов и др. Друга част от ръководителите на „Звено", начело с политическия секретар на съюза Петър Попзлатев, силно се колебаеше между тези две крила, като проявяваше определена склонност да се приобщи към противниците на Отечествения фронт.

Групата на Дамян Велчев-Васил Юруков се стремеше да изолира Кимон Георгиев, да овладее ръководството на партията, да я отклони от Отечествения фронт, да я обедини с буржоазната опозиция за борба срещу БРП (к) и срещу народната власт. През 1946 г. тази група успява да заеме ключовите позиции в НС „Звено". Тя имаше мнозинство в Изпълнителния комитет и чрез Васил Юруков контролираше централния орган на партията в. „Изгрев". Изцяло под нейно влияние се намираше Младежкият народен съюз „Звено", който след своя конгрес на 3 май 1946 г. попадна в ръцете на едно напълно опозиционно ръководство[55].

Използвайки позициите си в ръководството на „Звено", групата на Велчев-Юруков широко разтвори вратите на съюза за фашистки и буржо-

азно-опозиционни елементи. В единодействие с опозицията тя започва да формира в своята партия и в Отечествения фронт антикомунистически блок на реакционните елементи и открито да се обявява против БРП (к)[56].

В тази обстановка на силно изострени класови и политически конфликти, на повсеместно надигане на реакционните сили в България през лятото на 1946 г. БРП (к) предложи на Националния комитет на Отечествения фронт да се организира настъпление срещу буржоазната опозиция и срещу икономическите позиции на едрата буржоазия.

Под ръководството на БРП (к) през юли, август и септември 1946 г. бяха нанесени няколко силни удара върху буржоазно-опозиционната реакция. Състояха се процесите срещу Кръстю Пастухов и д-р Г. М. Димитров, бяха спрени за известно време най-крайните опозиционни вестници, държавният апарат и комитетите на Отечествения фронт бяха прочистени от най-реакционните елементи[57].

Най-крупният успех в борбата срещу буржоазната реакция през 1946 г. беше постигнат обаче в армията. С прилагането на Закона за контрола върху армията от нея бяха отстранени 1930 стари офицери[58] и министърът на войната Дамян Велчев. С това БРП (к) сложи окончателно ръка върху цялата въоръжена сила на държавата, която можеше вече ефикасно да използва за смазване на контрареволюцията и за защита на границите на България. В момента на прочистването на армията от старите царски офицери БРП (к) създаде въоръжена работническа милиция за смазване на евентуални опити за безредици или гражданска война.

След като загуби влиянието в армията, буржоазната реакция трябваше да се раздели и с друго едно свое оръдие – с монархическия институт. На 8 септември 1946 г. чрез народно допитване монархията беше ликвидирана и България беше обявена за народна република.

Успоредно с политическото настъпление срещу буржоазната опозиция през 1946 г. бяха приети няколко закона, които чувствително засегнаха икономическите интереси на капиталистическата буржоазия. Народното събрание гласува законите за конфискация на имотите, придобити чрез спекула и по незаконен начин, за военновременните печалби, за трудовопоземлената собственост и за Държавния застрахователен институт.

Настъплението срещу едрата буржоазия и срещу опозицията изостри до крайност вътрешнополитическото напрежение. В навечерието на насрочените за 27 октомври 1946 г. избори България се изправи пред ожесточени класови битки срещу свалената от власт буржоазия и трудещите се маси, между буржоазната опозиция и Отечествния фронт.

Буржоазната опозиция в изборите за Велико народно събрание

Изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г. представляваха едно генерално сражение между двете тенденции на следвоенното обществено развитие на България, между двете главни политически групи-

ровки – Отечествения фронт, ръководен от БРП (к), и буржоазния опозиционен блок начело с БЗНС (НП).

Октомврийските избори имаха огромно значение за закрепване на народнодемократичната власт, за уреждане на международното положение на България, за нейното по-нататъшно развитие като народнодемократична държава.

Изборите щяха да покажат пред външния свят, който с голям интерес следеше събитията в България и борбите между Отечествения фронт и буржоазната опозиция, какво е действителното влияние на различните партии и политически групировки сред българското общество. Те щяха да отговорят на непрекъснато повдиганите от международната реакция въпроси за законността на отечественофронтовското правителство.

Изборите за ВНС бяха генерална проверка за съотношението на класовите и политическите сили в България, народна преценка за политиката на Отечествения фронт и на опозицията. В същото време те бяха проверка за съотношението на силите вътре в Отечествения фронт. Резултатите от изборите щяха да определят по-точно мястото на петте отечественофронтовски партии в системата на народната демокрация.

Изходът от изборите до голяма степен щеше да определи по-нататъшното развитие на народнодемократичната революция, темповете, дълбочината и всеобхватността на революционния процес. На Великото народно събрание, което трябваше да се избере през октомври 1946 г., предстоеше да изработи и приеме новата конституция на България, да определи насоките, по които страната ще се развива в бъдеще.

Поради всичко това опозиционните партии започнаха още през август усилена подготовка за изборите.

Опозиционният Земеделски съюз, РСДП (о) и групата на независимите интелектуалци решиха да противопоставят на Отечествения фронт общ изборен блок, който те нарекоха „федерация на селския и градски труд“[59]. Извън този блок и сега остана Демократическата партия. Нейното искане да участва в общите опозиционни листи беше отклонено, защото Никола Петков и Коста Лулчев разбираха, че демократите ще им попречат да разгърнат своята демагогия като „представители“ на „градския и селския труд“.

Блокът на буржоазната опозиция излезе пред избирателите с една демагогска „демократическа“ платформа. Опозиционните партии провъзгласиха, че ще ратуват за мир, за приятелство с великите сили, за „свободна, независима, социална, народна, благоденстваща република“, за пълна свобода, за преустройство на милицията от партиен в държавен орган, за общинско самоуправление, за невмешателство в частния стопански живот на българските граждани. Опозиционният блок дори се обяви за Отечествения фронт така, както бе създаден на 9 септември 1944 г., като „демократически съюз с равни права и задължения между работниците, селяните, занаятчиите и народната интелигенция“.

Опозицията издигна знамето на Търновската конституция, като изхвърли от нея текстовете, отнасящи се до прерогативите на монарха[60].

Макар и да изобилства с демократически фрази за „свобода", „народовластие" и т. н., платформата на опозиционния блок беше една реставраторска програма за възстановяване на буржоазната демокрация. Идеалът на опозицията е буржоазната република, свободата на капитала в стопанския живот, Търновската конституция. Нейната платформа беше насочена главно против БРП (к) и против социализма. Затова тя издигаше и демагогското искане за Отечествения фронт, но без влияние на комунистите в него.

В съответствие с тази платформа беше изработена и тактиката на опозиционния блок в изборите. Главното в неговата тактика беше да разбие Отечествения фронт, да изолира БРП (к) от отечественофронтовските й съюзници и като използва големите международни и стопански затруднения и колебания на дребната и средната буржоазия, да спечели гласовете на избирателите. Затова първият лозунг на опозицията беше борба срещу комунистите, а главното нейно средство – разюзданата демагогия в „защита" на накърнените от комунистите народни интереси.

Със самостоятелна платформа в изборите излиза Демократическата партия. Това беше нейният проект за „Конституция на република България", обнародван във в. „Знаме" на 21 октомври 1946 г.[61] За разлика от опозиционния блок, демократите открито издигаха реставраторското искане за възстановяване на буржоазната демокрация под формата на една буржоазнопарламентарна република.

След предварителните приготовления в началото на октомври беше открита предизборната кампания. Веднага пламна ожесточена борба между Отечествения фронт и опозицията. БРП (к) и последователните отечественофронтовци от БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия провеждаха огромна агитационно-пропагандна работа сред масите за разясняване на платформата на Отечествения фронт. Страната заприлича на разбунен кошер. Проведени бяха хиляди събрания, митинги, жилищни и квартални конференции. Стотици агитгрупи, агитбригади, хумористични и сатирични състави бяха изпратени сред народа, за да разясняват платформата на Отечествения фронт. Отначало опозиционните партии се стъписаха пред размаха на предизборната агитация на БРП (к) и на Отечествения фронт. И, както в изборите за XXVI народно събрание, те отново направиха опит с помощта на английската и американската дипломация да отложат изборите под предлог, че не е гарантирана свободата за опозиционните партии. След като получиха категоричен отказ от правителството, те се нахвърлиха с настървение в предизборната борба. На 19 октомври опозиционният блок провежда голям предизборен митинг в София, който окуражава реакцията за настъпателни действия срещу Отечествения фронт. „Долу комунистическата диктатура!", „Разтурете концлагерите!", „Искаме Пастухов!", „Искаме Гемето!", „Долу правителството!"

ревяха опозиционните тълпи в центъра на София, в одобрение на демагогските и контрареволюционни речи на Никола Петков, Коста Лулчев и другите опозиционни лидери[62].

На този митинг Никола Петков произнася безпрецедентна по своята демагогия и политическо шарлатанство реч. Той обвинява Отечествения фронт, че станал прикритие на комунистите, че управлявал страната с насилие, че провел несправедлива аграрна реформа и отнел земята на селяните, че създал ТКЗС, чрез които превръщал свободните селяни в ратаи, че отнел правото на стачка, свободата на профсъюзите, независимостта и гордостта на занаятчиите. Апелирайки към чувствата на дребните съществувания, той заявява: нима вие ще гласувате за комунистите и за Отечествения фронт, за тези, които „искат да ви лишат от правото да оставите на деца и внуци нивата, която дедите ви са оросявали с потта си, която вие и мъжете ви с труд, с радост и толкова надежди сте работели, вие ли, на които искат да вземат къщичките, наследени от баща и свекър, запазени от вас с толкова труд и лишения, измазвани и укрепявани с толкова любов, пазени ревниво от вас, за да ги предадете на децата си!“[63]

Митингът на опозицията послужи като сигнал за една необуздана антикомунистическа кампания от страна на огромния предизборен апарат на опозиционните партии. Още през следващите дни в София, в други градове и села бяха проведени големи опозиционни събрания, на които опозиционните лидери зовяха своите последователи на борба „на живот и смърт“ срещу комунистите[64].

Цялата българска реакция беше мобилизирана за борба срещу БРП (к). В ход бяха пуснати слуховете, заплахите, шантажът. От ухо на ухо се разпространяваха фабрикуваните от опозиционните централи слухове за близка война, за навлизането на английски войски в България, за края на комунистите, които си стягали багажа за Русия и т. н. Заедно с това опозиционната преса гърмеше непрекъснато „Долу комунистическата диктатура!“, заплашваше селяните и занаятчиите, че комунистите ще отнемат земята им, че ще затворят дюкяните им, че ще ги заведат на общ казан.

Походът на опозиционните партии и контрареволюционните елементи, насочен главно срещу БРП (к), усили колебанията в отечественофронтовските партии. От това се възползваха десните реакционни групи в тези партии. Те започнаха да изменят на Отечествения фронт и открито или прикрито да влизат в сътрудничество с опозицията. Васил Юруков дава нареждане на своите последователи да работят за опозицията и да гласуват с нейната бяла бюлетина[65]. Последователите на десните групи в областните, околийските, градските и селските ръководства на БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП масово измениха на предизборното съглашение и заедно с опозицията насочиха своята агитация против БРП (к). В Русенска, Плевенска, Варненска, Пловдивска и други области, както и в София много от организациите на БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП преминаха към опозицията. Силни антикомунистически настроения се създаваха в Плевенска

област. Околийският управител в Тетевен, ръководител на БЗНС в околията, провежда общо събрание на опозиционната и отечественофронтовската земеделска дружба, като ги призовава да се обединят, за да провалят комунистите в изборите. В Габровска околия дружбите на БЗНС плашеха селяните, че ако гласуват за комунистите, те ще им отнемат земят. Дружбите на БЗНС от Търнене, Ясен, Аспарухово, Злокучене, Биволаре, Горни Дъбник и други села от Плевенска околия преминаха открито на страната на опозицията[66]. Опозицията беше подкрепена от БЗНС и НС „Звено" и в Търновска околия. Поради силните опозиционни настроения в дружбите на БЗНС в най-големите села на околията и в Търново отечественофронтовските комитети се разпаднаха. Земеделските дружби от селата Ветренци, Капиново, Полски Тръмбеш, Иванча, Полски Сеновец и други се обединиха с опозиционните дружби. Почти всички членове на НС „Звено" в околията гласуваха за опозиционните листи[67].

Под натиска на опозицията силни антикомунистически настроения се породиха в БЗНС и НС „Звено" в Пловдивска област. Областното ръководство на НС „Звено" измени на предизборното съглашение и открито провеждаше антикомунистическа пропаганда. Ръководителите на „Звено", които се намираха под влияние на Васил Юруков, отказаха да участват в общите отечественофронтовски предизборни акции. Повечето от членовете на „Звено" в Пловдивска област гласуваха за опозицията. В с. Мирково листата на НС „Звено" получи само 96 гласа, докато неговата организация наброяваше 300 членове. Такова беше положението и в Пловдив. В антикомунистическата пропаганда на опозицията бяха въвлечени и много дружби на БЗНС. В Асеновградска и Смолянска околия те разпространяваха сред селяните позиви с антикомунистическо съдържание[68].

В своята антикомунистическа ярост реакционните елементи от Отечествения фронт не отстъпваха на опозиционните лидери. Например кандидатът за народен представител от НС „Звено" във Видинска околия Димитър Станишев открито говореше на предизборните събрания, че комунистите ще направят колхози, ще карат хората да се хранят на общ казан, че ще превърнат църквите в танцувални салони, както било в Съветския съюз, че в България и в последната колиба са недоволни от „работническата диктатура".

Димитър Станишев се обявява и против външната политика на правителството. „Ние държим – казал той – нашата къща да има прозорци от всички страни, а не само на север към Съветския съюз", отхвърлил „комунистическия" проект за конституция.

Водачът на листата на НС „Звено" във Видинска околия Атанас Минков открито говорел против индустриализацията, против просветната политика на Отечествения фронт, против ТКЗС, хулел милицията, плашел селяните, че комунистите няма да им оставят нито педя земя[69].

Така в самото навечерие на изборите се формира общ антикомунистически блок между опозиционните партии и реакционните елементи от

Отечествения фронт. Спекулирайки с частнособственическите чувства на огромната част от избирателите, представяйки се за защитници на „свободата“ и „народовластието“, против „комунистическата диктатура“, опозиционните партии, подпомогнати от изменилите на Отечествения фронт десни групи в БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП, силно разколебаха дребнобуржоазните маси, увлякоха след себе си една значителна част от тях.

ЦК на БРП (к) и последвателните отечественофронтовци от БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП бяха принудени да преминат в контранастъпление срещу опозицията, за да разцепят и преодолеят надигащата се опозиционна вълна. В същото време ЦК на БРП (к), за да успокои селяните и занаятчиите, наплашени от опозицията за съдбата на дребната частна собственост, беше принуден да заяви още веднъж, че БРП (к) никога не ще посегне на тази собственост.

В речта си на предизборния митинг в София на 25 октомври 1946 г. Г. Димитров заяви, че комунистите ще предложат във Великото народно събрание „да се впише в чл. 8 на проектоконституцията ясно и недвусмислено, че частната собственост на земеделеца, на селския стопанин, на занаятчията, на хората на физическия и умствения труд, както и правото на наследяване на тази частна собственост се закрепва и гарантира на нейните собственици и наследниците им завинаги, за вечни времена“[70].

Контранастъплението срещу опозицията и гаранциите, които Г. Димитров дава за съдбата на дребната частна собственост, намалиха напрежението и объркаността сред трудещите се маси, отклониха в навечерието на изборния ден една част от увлечените след опозицията български граждани.

След тази ожесточена и острастена предизборна кампания, след двумесечния политически кипеж, в който бяха въвлечени и най-изостаналите слоеве от народа, на 27 октомври 1946 г. бяха произведени изборите за Велико народно събрание. Получени бяха следните резултати[71]. От общия брой на населението на страната, който към 31 декември 1946 г. възлиза на 7 022 200 души, избирателни права имаха 4 203 295 граждани. Участвалите в изборите гласуваха както следва:

Политчески партии и групировки	Гласували от тях	Брой на депутатските места във ВНС	Забележка
Отечествен фронт	2 988 806	366	Мандатите между
БРП (к)	2 264 852	275	опозиционните партии
БЗНС	564 581	69	се разпределят както
БРСДП	79 771	9	следва:
НС „Звено“	70 731	8	БЗНС (НП) – 89
Радикална партия	8 864	4	РСДП (о) – 9
Независими	–	1	независими – 1
Опозиция	1 214 489	99	

Опозиционен блок	1 191 455	99	
Демократическа партия	22 736	–	
Други листи	298	–	
Недействителни бюлетини и празни пликове	63 399	–	

Изборните резултати показаха, че Отечественият фронт е най-голямата и влиятелна обществена сила в страната, че след него вървяха компактните маси на трудещите се от градовете и селата. Те потвърдиха по парламентарен път влиянието и силата на БРП (к) – сама спечелила над 50% от гласовете на българските избиратели и завоювала самостоятелно мнозинство в парламента.

От друга страна, резултатите от изборите показаха голямото влияние на опозицията. Спечелените от опозиционните партии гласове бяха два пъти повече от гласовете, дадени за БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия взети заедно. Освен подкрепата, която опозиционният блок получи от страна на буржоазията и реакционните елементи, за него гласуваха и около 1 милион трудещи се. Опозицията събра около 1/3 от гласовете на избирателите.

Нейният изборен успех се дължи на цяла редица временни фактори, които опозиционните партии умело използваха.

Преди всичко тя използваше все още силното влияние на капиталистическата буржоазия сред средните градски и селски слоеве.

По време на изборите буржоазията оказа силен натиск върху селяните и еснафските градски среди в полза на опозиционния блок. Тя разполагаше с многоброен политически кадър с опит в политическата борба, който изцяло придаде към пропагандния изборен апарат на опозицията.

Изборният успех на опозицията се дължеше и на силния дипломатически натиск, който САЩ и Великобритания упражниха в нейна полза върху българското правителство и върху общественото мнение.

В навечерието на изборите, за да подкрепят българската опозиция, САЩ и Великобритания отхвърлиха в Париж съгласуваните вече от комисиите на мирната конференция основни положения на българския мирен договор и отново поставиха под заплаха териториалната цялост и държавния суверенитет на България. Заедно с това те засилиха прекия натиск върху българското правителство в полза на опозицията.

Още в края на август 1946 г. в срещата си с министър-председателя Кимон Георгиев държавният секретар на САЩ Джеймс Бърнс отново настоява българското правителство да включи в състава си двама представители на опозицията. През септември той категорично повтаря своето искане, като заяви, че това ще бъде предварително условие за признаване на изборните резултати от страна на САЩ[72]. Военните представители на САЩ и Великобритания в Съюзната контролна комисия неколкократно настояваха пред нейния заместник-председател генрал С. С. Бирюзов из-

борите да се проведат под контрола на съюзниците, т. е. България да се третира като поднадзорна територия[73].

В подкрепа на българската опозиция държавният подсекретар на външните работи на Великобритания Хектор Мак Нийл два дни преди изборите прави недвусмислена декларация в камарата на общините[74].

В унисон с дипломатическия натиск на САЩ и Великобритания реакционният европейски и американски печат засили атаките си срещу Отечествения фронт и народнодемократичната власт в България.

Този външен натиск, умело използван от опозицията, създаде несигурност и объркаността сред дребните съществувания, правеше ги лесна плячка на демагогските агитации на опозиционните партии.

Опозицията умело използваше стопанските затруднения и дребнособственическата психика на огромната част от населението на страната. Големите стопански затруднения, които изпитваха трудещите се и преди всичко селяните, твърдата нарядна политика, страхът пред неизвестностите на утрешния ден, постоянно поддържаният от опозицията страх у селяните и занаятчиите за съдбата на дребната собственост караха част от масите да се придържат в старото.

Една от най-важните причини за успеха на опозицията беше непоследователната и колеблива политика, която БЗНС, БРСДП и НС „Звено" заеха по време на изборите.

Голяма услуга на опозицията направиха десните групи и крила на отечественофронтовските партии, които в този труден момент измениха на Отечествения фронт. Поради колебанията в отечественофронтовските партии и измяната на техните реакционни групи много от трудещите се маси, които бяха с Отечествения фронт, се дезориентираха, попаднаха под опозиционното влияние и в последна сметка се оказаха в лагера на опозицията. Опозицията спечели най-много гласове в Русенска, Варненска, Пловдивска област и в София, там където организациите на БЗНС, на НС „Звено" и на БРСДП или открито се обединяваха с нея, или непрекъснато се колебаеха между Отечествения фронт и буржоазния опозиционен блок.

С една дума, успехът на опозицията се дължеше главно на колебанията на средната и дребната буржоазия. Тези колебания са неизбежен продукт на историческата епоха на прехода от капитализма към социализма. Те са толкова по-силни, оставят толкова по-голям отпечатък върху общественото развитие, колкото по-неразвита в социално-икономическо отношение е страната, на която се е паднало поради зигзагите на историята да започне социалистическата революция. В страни като България, където, освен че дребната буржоазия представлява огромната част от населението, където дребнособственическите традиции са вкоренени здраво в бита на народа, където съществуваха големи и влиятелни дребнобуржоазни партии, като БЗНС, с дребнобуржоазна, утопическа идеология, тези колебания показват големи амплитуди. Те се засилват в моменти на изострени

класови и политически стълкновения, в моменти, когато буржоазията се надига и тръгва на смъртен бой с новата власт. Тогава, както проницателно е забелязал В. И. Ленин, „неизбежно част от хората изпадат в твърде кисело, почти паническо състояние“[75].

Колебанията на дребната буржоазия и успехите на опозицията сред нея по време на изборите не могат да се обяснят само с координирания натиск на вътрешната и международната реакция и с измяната на десните групи от отечественофронтовските партии.

Те се дължаха в голяма степен на грешките и извращенията, които органите на народната власт и организациите на БРП (к) допуснаха преди и по време на изборите.

Много от партийните организации на БРП (к), въпреки предупрежденията на ЦК на партията, проявиха по време на изборите грубо сектантско отношение към своите съюзници от Отечествения фронт и некомунистическо отношение към колебанията на трудещите се маси. Те допуснаха нарушения на отечественофронтовската законност, като внесоха допълнителни смущения и колебания сред масите и ги тласнаха към опозицията. В резолюцията на Плевенската областна партийна конференция, проведена през февруари 1947 г., се подчертава, че „поради нарушения на отечественофронтовската законност, грешки в провеждането на ТПС, увлечения в изграждането на ТКЗС, несправедливости в снабдяването и разпределението, бюрократично и грубо отношение с населението и неумението на редица наши организации и другари да водят правилна разяснителна работа и борба срещу тези извращения, както и да работят със съюзниците, опозицията успя да увлече значителна част от селяните и занаятчиите“. В много села опозицията спечели над 50% от гласовете[76].

Много от нахлулите след Деветосептемврийското въстание неустойчиви, непролетарски елементи в партията се опитаха да водят предизборна борба с методите и средствата на буржоазните партии от миналото. По израза на Васил Коларов те внесоха в БРП (к) „методите на буржоазните котерии“[77]. Тези елементи имаха силно влияние в селските партийни организации. В обстановката на остра класова борба те проявиха неустойчивост, като подтикваха партийните организации към незаконни действия спрямо опозицията, отнасяха се високомерно към БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП. Духът, който те създадоха в партийните организации, постепенно завладява редица партийни ръководства. Например областният комитет на БРП (к) в Русе под влияние на дребнобуржоазната революционност, която обхваща партийните организации в селата, изопачава директивите на ЦК на БРП (к) за отношението на партията към съюзниците и открито развива теории, че в България имало само две сили – БРП (к) и опозицията, толерира сектантските настроения в партийните организации[78]. Не е случайно, че опозицията в Русенска област спечелва най-много гласове в сравнение с другите области. Голямата част от тези гласове бяха на членове и съ-

мишленици на отечественофронтовските партии, отблъснати от Отечествения фронт и поради грешките на партийните ръководства на БРП (к).

Груби сектантски прояви и нарушения на отечественофронтовската законност допуснаха околийските комитети на БРП (к) в Пловдив, Сливен, Горна Оряховица и Перник[79].

Успехите на опозиционния блок в изборите се дължаха до голяма степен и на неговата демагогска платформа, на неговата маска на защитник на интересите на трудещите се, на това, че в изборите той се представи като последовател на идеите на Ал. Стамболийски и на антифашистите, загинали в борбата за народната революция. Едно сравнение между резултатите на опозиционния блок и на Демократическата партия показва каква голяма роля е играла в изборите политическата и социалната демагогия. Демократическата партия, която излезе пред избирателите с открито контрареволюционна програма, успява да събере едва 23 000 гласа, тъй като огромната част от българския народ отхвърляше идеята за възстановяване на буржоазния строй.

Неуспех в изборите претърпяха БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия. Взети заедно, те успяха да съберат едва 1/3 от гласовете на БРП (к) и около половината от гласовете на опозицията. Този неуспех на дребнобуржоазните и буржоазнодемократичните отечественофронтовски партии се дължеше главно на колебливата и непоследователна политика на техните ръководства и на измяната на десните реакционни групи. От друга страна, този неуспех в изборите показа, че в тези партии се извършва една дълбока вътрешна диференциация. Трудовите среди, бедните и част от средните селяни и градската беднота, която вървеше след тях, все повече се ориентираше към БРП (к), виждайки в социализма своето спасение. Заможните буржоазни и среднобуржоазни среди, наплашени от социализма, пътят към който вече ясно се очертавал, тегнеха към опозицията, която им обещаваше „спокойствието" и „обезпечеността" на буржоазната демокрация. Такъв е смисълът на оплакванията на ръководителите на тези партии, които след изборите заявиха, че са били „ограбени и отляво, и отдясно"[80], т. е. от страна на опозицията и от страна на БРП (к).

Изборните резултати показват, че в края на 1946 г. в България се извършва една бърза поляризация на класовите сили, че са станали съществени изменения в разположението и прегрупирването на политическите сили в страната. На единия полюс застана БРП (к) заедно с последователните отечественофронтовци от другите партии, които бяха вече решени да вървят с нея по пътя на социализма. Това беше полюсът на революцията, който все повече се освобождваше от онези свои спътници, които гравитираха край него или несъзнателно, или поради това, че не разбираха логиката на историческото развитие, или по силата на инерцията, получена от революционния тласък на 9 септември. Лагерът на революционните сили начело с БРП (к) излезе от изборите с огромен успех. БРП (к) закрепи влиянието си сред масите. На другия полюс стоеше буржоазната опози-

ция. Тя разшири своето влияние за сметка на БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия.

Изборите ускориха процеса на поляризацията на класовите и политическите сили в България, ясно оформиха двата полюса, двата обществени лагера, и изостриха до крайност вътрешнополитическото напрежение в България в края на 1946 и началото на 1947 г.

* * *

Парламентарните избори през октомври 1946 г. създадоха необходимите вътрешнополитически условия за окончателното закрепване на народнодемократичната власт в България като форма на диктатурата на пролетариата. Те затвърдиха напълно господството на БРП (к) в решаващите органи на държавната власт и държавното управление.

За първи път след Деветосептемврийското въстание БРП (к) благодарение на своята изборна победа превърна парламента в абсолютно сигурен инструмент на пролетарската диктатура.

Самостоятелното мнозинство, което БРП (к) завоюва във Великото народно събрание, й даде възможност да използва ефикасно върховния орган на държавната власт за провеждане на своята политика на радикални икономически и обществено-политически преобразования, за ликвидиране на капитализма в народното стопанство, за окончателно закрепване на икономическите и обществено-политическите основи на народната власт.

Победата на комунистите в Народното събрание имаше огромно значение, тъй като до края на 1947 г. поради международните и вътрешните условия, при които се развиваше народнодемократичната революция, бяха запазени редица институти и традиции на буржоазния парламентаризъм.

Наличието на силна буржоазна опозиция в Народното събрание, участието на възпитаните в духа на буржоазния парламентаризъм дребнобуржоазни и буржоазнодемократични партии в управлението налагаше революционните действия на работническата класа да се съчетават със законодателните действия на върховните органи на държавната власт, революционното действие да се облича в законодателна форма.

След изборите за Велико народно събрание под председателството на Георги Димитров беше съставено третото отечественофронтовско правителство.

БРП (к), имайки свое мнозинство в парламента, можеше да състави хомогенно комунистическо правителство. ЦК на БРП (к) обаче решително отхвърли внушенията за еднопартийно правителство, идващи и от сектантските среди на партията, и от страна на опозицията. Той прецени, че при все още неуреденото международно положение на България и стремежа на опозицията да разбие Отечествения фронт съставянето на еднопартийно правителство ще затрудни международното положение на страната, ще усили дезорганизацията в Отечествения фронт и ще облекчи усилията на

опозицията да изолира БРП (к) от масите. Затова ЦК на БРП (к) реши да се състави отново отечественофронтовско правителство, като вземе в свои ръце решаващите министерства и като отстрани от него колебливите буржоазни елементи[81]. На 22 ноември временното председателство на НР България утвърди по предложение на Георги Димитров новото правителство. В него влизаха 10 комунисти (министър-председател, подпредседател, министър на вътрешните работи, на просветата, на войната, на финансите, на търговията и продоволствието, на народното здраве, на електрификацията и председателят на Върховния стопански съвет), 5-ма земеделци, 2-ма звенари, 2-ма социалдемократи и 1 независим. Радикалната партия не беше представена в правителството[82].

По този начин за пръв път след Деветосептемврийската революция БРП (к) стана абсолютно господстваща сила и в правителството. Тя взе в свои ръце най-важните министерства. Под неин пълен контрол преминаха въоръжените сили на страната, които можеше ефикасно да използва за разгрома на буржоазната контрареволюция. Контролирайки решаващите стопански министерства, Върховният стопански съвет, а също така Комитетът за финансови и стопански въпроси към Министерския съвет, който се ръководеше от подпредседателя на Министерския съвет Трайчо Костов, тя можеше да ускори икономическите преобразования за ликвидиране на позициите на буржоазията в стопанския живот и да подготви условията за социалистическо строителство.

Третото отечественофронтовско правителство начело с Георги Димитров, освободено от вътрешната буржоазна опозиция, която съществуваше в първите две правителства, от колебливите и неустойчиви отечественофронтовци, при господстващото мнозинство на комунистите, се превърна в сигурен инструмент на народнодемократичната революция, вървяща към окончателно закрепване на народната власт като диктатура на пролетариата.

В края на 1946 и началото на 1947 г. беше уредено и международното положение на България. Макар и да продължаваха своята политика на дискриминация спрямо правителството на Отечествения фронт, САЩ и Великобритания бяха принудени да отстъпят от предишните си позиции и да признаят съществуващото в България положение.

---

* Не може обаче да не се посочи, че поради враждебното отношение на САЩ и Великобритания към народнодемократична България договорът за мир не удовлетвори редица законни и исторически обосновани претенции на България. Тя беше лишена от своите вековни южни земи и от излаз на Бяло море, беше обложена с големи и несправедливи репарации, отказано ѝ беше германското салдо. България не беше призната за съвоюваща срещу фашистката коалиция страна въпреки приноса, който бе дала за разгрома на хитлеристка Германия през заключителния етап на войната.

На 11 ноември 1946 г. Съветът на външните министри на Съветския съюз, САЩ, Великобритания и Франция съгласува окончателно клаузите на българския мирен договор.

Благодарение на енергичната позиция на съветската дипломация бяха отхвърлени гръцките териториални и репарационни претенции спрямо България. Границата на България беше запазена такава, каквато беше на 1 януари 1941 г., българските земи останаха непокътнати. Репарациите, които България трябваше да заплати, бяха намалени от 125 милиона на 70 милиона долара[83].

На 10 февруари 1947 г. в Париж съюзниците подписаха българския мирен договор. България получи един достоен мир. „Вторият Ньой", който империалистическите държави и техните балкански съюзници подготвяха, беше избягнат. Тя запази своята територия, своята национална независимост и държавен суверенитет. САЩ и Великобритания фактически признаха режима на народната демокрация, установен от Деветосептемврийската революция. Ликвидирани бяха възможностите им да използват неуреденото международно положение на България с оглед на своите агресивни и контрареволюционни интереси.

Мирният договор имаше огромно значене за укрепване на народнодемократичната власт в България. Решила успешно своите външнополитически задачи, запазила националната независимост и суверенитета на страната, народната власт можеше да ускори революционните преобразования в икономическата, политическата и културно-идеологическата област.

Договорът за мир нанесе силен удар върху престижа и влиянието на буржоазната опозиция. Той опроверга нейните външнополитически прогнози, лиши я от възможността да използва неуреденото международно положение на страната за своите класово-егоистични реставраторски цели*.

Така в края на 1946 и началото на 1947 г. бяха създадени необходимите международни и вътрешнополитически условия за окончателното закрепване на народнодемократичната власт в България.

Народнодемократичната революция можеше да продължи своята разрушителна и революционно-съзидателна работа с по-големи темпове и по-голям размах.

Едновременно с това тя трябваше да преодолява неимоверно големи трудности.

Над страната още тегнеше разрухата и стопанската анархия. Като страшен бич гладът заплашваше хората. Запасите се изчерпваха. Нарядите бяха събрани едва 50%. Министерският съвет отново намали хлебните дажби. Растяха скъпотията, спекулата и черната борса.

В разруха се намираше и индустрията. Капиталистите, засегнати от закона за конфискацията, за военновременните печалби, за ТПС, усилваха саботажите и вредителствата, намаляваха производството, уволняваха работниците. Увеличаваше се безработицата в градовете.

В края на 1946 и началото на 1947 г. силно се изостриха социално-класовите противоречия в българското общество. Двата лагера се готвеха за смъртен бой. Буржоазната опозиция, след като разбра, че не може да се добере до властта по парламентарен път, че международната обстановка ѝ изневерява, че не може да разчита на старото офицерство, тъй като то беше отстранено от армията, започна да мобилизира реакционните сили за решителни действия срещу народната власт под лозунга „Долу комунистическата диктатура".

В началото на 1947 г. буржоазната опозиция изправи страната пред перспективата на остри социални сблъкновения.

В тежко положение след изборите се намираше Отечественият фронт. Недоволни от изборния си неуспех, БЗНС, БРСДП и НС „Звено" показваха голяма обърканост, нервност и неустойчивост. Засили се в тях недоволството срещу БРП (к), която те считаха за главен виновник за изборния си провал. Усилиха се тенденциите за сътрудничество с опозицията. Десните реакционни групи активизираха своята разколническа дейност. Създадоха се условия за формиране на антикомунистически блок между опозицията и реакционните среди на отечественофронтовските партии. Отечественият фронт се изпрани пред ново разцепление.

Очевидно това е имал предвид Георги Димитров, когато заяви през ноември 1946 г., че БРП (к) трябва да си даде ясна сметка за положението в страната, ясна сметка за това, че изборната ѝ победа не облекчава нейното положение, а в известна степен усложнява борбата ѝ за закрепване на народната власт[84].

В тази обстановка в края на 1946 и началото на 1947 г. пред БРП (к), пред Отечествения фронт и неговото правителство се изправиха трудни, изпълнени с огромно революционно напрежение борби за окончателно закрепване на икономическите и обществено-политическите основи на народнодемократичната власт.

Преди всичко трябваше да се разгроми буржоазната опозиция, да се ликвидират контрареволюционните заговорнически гнезда, да се отнеме напълно възможността на свалената от власт, но още много силна икономически и политически буржоазия за реставрация на буржоазния строй.

Разгромът на буржоазната опозиция стана първостепенна, най-важна и неотложна политическа задача на народната власт. Заедно с това трябваше да се ликвидират икономическите позиции на едрата буржоазия в народното стопанство, да се ликвидира капитализма в промишлеността, в банковото дело, в търговията, да се премахне почвата, върху която се раждаха и крепяха буржоазно-реакционните политически движения в страната.

Контрареволюционното настъпление на опозицията срещу народната власт

Като използва мобилизацията на реакционните сили по време на изборите и временната дезорганизация на отечественофронтовските партии, буржоазната опозиция преминава в края на 1946 и началото на 1947 г. в настъпателни действия срещу народната власт.

Сигнал за нейното контрареволюционно настъпление дадоха шумните демонстрации на опозиционната парламентарна група при откриването на Великото народно събрание на 7 ноември 1946 г. Още в първите си реплики народните представители на БЗНС (НП) и БРСДП (о) обявиха изборите за незаконни, поискаха международна анкета, настояваха да се създаде смесено отечественофронтовско-опозиционно правителство, което под международен контрол да произведе нови избори за Велико народно събрание. При избора на ръководни органи на парламента те гласуваха с лозунгите „Нови избори за Велико народно събрание", „Долу диктатурата на БРП (к)"[85].

Поведението на опозиционната парламентарна група на 7 ноември показа, че буржоазната опозиция поема пътя на открита борба за смъкване на народната власт.

Тази нейна контрареволюционна политика беше подробно обоснована в речта на Никола Петков, произнесена по дебатите върху правителствената декларация на 3 декември 1946 г. В своята реч Никола Петков окачестви правителството на Отечествения фронт като незаконно, тъй като дошло на власт в резултат на фалшифицирани избори. От името на опозицията той отхвърли правителствената програма в областта на вътрешната, стопанската и културната политика, отхвърли отечественофронтовския проект за конституция, който според него предвиждал създаването на една „комунистическа държава"[86].

Никола Петков обвини БРП (к), че е обсебила властта, че е отстранила изтъкнати политически дейци като генерал Кирил Станчев, генерал Дамян Велчев, проф. Петко Стоянов и други, че е съставила правителство, в което другите партии са недостатъчно представени. Той упреква правителството в некадърност да се справи със стопанските затруднения, да осигури прехраната на народа. Макар и да запазва известни резерви относно външната политика на правителството, тъй като не посмял открито да се противопостави на дружбата на България със Съветския съюз и другите славянски народи, той обвинява правителството, че води „зловредна кампания срещу английската и американската демокрация"[87].

Речта на Никола Петков от 3 декември беше истински контрареволюционен манифест на опозицията. В нея воплите на буржоазната демокрация и „критиката" срещу Отечествения фронт са заменени с открит апел към реакционните сили за смъкване на „незаконното" отечественофронтовско правителство. Никола Петков зовеше реставраторските елементи и десните групи от Отечествения фронт да се обединят с опозиционните

партии против БРП (к), която „обсебила властта, ограбила своите партньори, водела страната към диктатура".

След изборите за Велико народно събрание, когато великите сили изработваха окончателно българския мирен договор, опозицията насочи своя огън върху външната политика на правителството, срещу мирния договор. Докато в продължение на две години тя непрекъснато тръбеше, че без нейното участие в правителството България няма да получи мирен договор, че тя ще бъде окупирана от чужди войски, тъй като българското правителство не се ползва с доверие пред великите сили, след изборите, когато става ясно, че основните положения на мирния договор са окончателно съгласувани, че той в скоро време ще бъде подписан, опозицията изменя своята тактика.

Сега тя се заема да доказва, че мирът, който България получава, е недостоен, непоносимо тежък, че това е „втори Ньой", че България е наказана заради едностранчивата външна политика на комунистите и правителството на Отечествения фронт[87].

Опозиционните партии обаче не посмяха да застанат на крайни позиции по отношение на мирния договор. Те заеха позата на „патриоти" и „доброжелатели", защото разбираха, че мирният договор засяга коренните интереси на българската нация и една напълно отрицателна позиция може да демаскира опозицията като враг на нацията, който поставя своите класови интереси над интересите на страната.

Затова в началото на февруари 1947 г. опозиционната парламентарна група одобри възраженията на правителството срещу несправедливите клаузи на проектодоговора[88].

Но веднага след това опозицията засилва атаките си срещу правителството на Отечествения фронт. Нейният печат широко тръбеше за отговорностите, които комунистите и Отечественият фронт носели за тези тежки клаузи. В едно изложение, подписано от ръководителте на БЗНС (НП), РСДП (о) и от проф. Петко Стоянов, опозицията прехвърли отговорността за тежестите на договора върху „днешното правителство, което не пожела да се вслуша в съветите на опозиционните партии и тия на великите демократични сили, не пожела искрено да изпълни московското решение за образуване на едно истинско народно българско правителство, което би могло да смекчи условията на днешния мир"[89].

Отношението на опозиционните партии към мирния договор демаскира опозицията като антинародна сила, като проводник на англо-американското влияние в България, насочено против исторически създалата се дружба между България и Съветския съюз и другите славянски народи. Опозицията фактически реабилитира бившите фашистки правителства, които бяха довели България пред прага на трета национална катастрофа.

Шумните демонстрации в Народното събрание, вестникарската кампания против мирния договор в края на 1946 и началото на 1947 г. бяха само параван, зад който буржоазната опозиция извършваше подготовка за

решителна борба срещу народната власт. Главното, с което се заеха ръководствата на БЗНС (НП) и на РСДП (о), беше да създадат един антикомунистически блок, като обединят опозиционните партии, десните крила и групи от Отечествения фронт и остатъците от бившите политически режими за събаряне на отечественофронтовското правителство.

Те си правеха такава сметка: след подписване на мирния договор съветските войски ще напуснат България, това ще отслаби властта на Отечествения фронт, ще активизира буржоазната реакция. Тогава ще настъпят дни на последна възможност за събаряне на народнодемократичната власт. Но за тези дни на генерално сражение трябва подготовка. Необходимо е да се обединят против БРП (к) всички контрареволюционни сили и недоволните слоеве от населението. Чрез подривни действия отвън и отвътре да се разбие Отечественият фронт, да се изолират комунистите от своите съюзници и от масите.

Главната линия в политиката на буржоазната опозиция след изборите стана линията за сплотяване на всички реакционни сили против БРП (к), против народната власт.

В стремежа си за създаване на антикомунистически блок в страната опозиционните партии разчитаха преди всичко на кризата, обхванала Отечествения фронт след изборите, на засилващите се антикомунистически настроения в БЗНС, в НС „Звено" и в БРСДП. Те си поставиха за цел да усилят разложителния процес в Отечествения фронт, да изолират БРП (к) от нейните съюзници. В статията си „Не виждат" в. „Народно земеделско знаме" още през ноември 1946 г. започва да внушава на отечественофронтовските партии, че са пропаднали в изборите „поради ясното съзнание на народа, че те не са в състояние да се противопоставят на настъпващата комунистическа диктатура, че те оставиха комунистите да овладеят общините, милицията и армията и да се наложат във външната политика на държавата".

Вестникът приканва тези партии да напуснат Отечествения фронт, да изоставят комунистите: „Ако Кимон Георгиев, Оббов, Нейков и Костурков продължават и занапред да стоят в Отечествения фронт, това ще бъде само от полза за укрепване на завоеванията, които придоби БРП (к), и ще означава тяхното собствено доунищожаване. А защо е това политическо харакири?" „Сателитите – продължава той – ще трябва да решат ще останат ли и занапред прикритие на развиващия се комунизъм, или ще излязат да защитават историята, труда, собствеността и свободата на нашия народ."[90]

Поставила си за цел да откъсне БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия от Отечествения фронт, след изборите опозицията изоставя демагогския лозунг за Отечествения фронт като обединение на равноправни политически партии и изведнъж поиска „да се премахнат отечественофронтовските комитети – политически и по предприятия"[91].

Надеждата у опозицията, че ще може да разбие Отечествения фронт и да сформира антикомунистически блок вътре в него, се подхранва и от засилващото се влияние на групата на Ал. Оббов и Г. Драгнев в БЗНС и на Васил Юруков в НС „Звено". Опозицията разчиташе на тези групи като на троянски коне вътре в Отечествения фронт.

Предприетият от опозицията в края на 1946 г. опит за изграждане на антикомунистически блок се осланяше и на повсеместното надигане на капиталистическата буржоазия срещу икономическата и стопанската политика на народната власт, срещу прилагането на закона за конфискациите, срещу работническия и държавния контрол над капиталистическата промишленост, срещу монополизирането на отделни отрасли на външната и вътрешната търговия, срещу аграрната реформа и Двегодишния стопански план, който правителството започна да изработва след изборите.

Опозицията разчиташе на големите стопански затруднения, които страната продължаваше да изпитва, на силното недоволство сред заможните и средните селски слоеве против твърдата нарядна политика и против стопанските ограничения.

Дейността на опозиционните партии за сплотяване на реакционните сили в България беше ехо на изострящите се противоречия между империализма и формиращия се след войната лагер на народнодемократичните държави и Съветския съюз.

В началото на 1947 г. американското правителство на Хари Труман скъса официално с политиката на Рузвелт за сътрудничество между демократичните държави в борбата срещу фашизма и предприе курс на открита военна, политическа и икономическа експанзия срещу Съветския съюз и страните с народна демокрация, против комунистическото и демократичното движение в света.

Целта на тази американска политика по сполучливия израз на десния френски буржоазен вестник „Комба" беше „да установи в другите страни демокрация, подобна на своята. Това тя (Америка – б. а.) прави – пише вестникът – ...поради грижите за финансовите си и търговски интереси."[92]

Империалистическата експанзия на САЩ в Европа силно активизираше европейската реакция за борба срещу комунизма. Надигнаха глава контрареволюционните сили в страните с народна демокрация. Окуражила се и българската опозиция.

В стремежа си да обедини антикомунистическите сили, опозицията се насочи преди всичко към БЗНС. В края на 1946 г. Постоянното присъствие на БЗНС (НП) дава нареждане на членовете и дейците на своята организация да се връщат в дружбите на БЗНС, да влизат в техните ръководства, в комитетите на Отечествения фронт, като подготвят откъсването на БЗНС от Отечествения фронт.

Тази директива на Постоянното присъствие на БЗНС (НП) напълно съвпадаше с интересите на Оббовата група, която след изборите за Велико

народно събрание обединяваше недоволните от Отечествения фронт политически дейци на съюза.

Групата на Оббов все повече се отклоняваше от Отечествения фронт и тегнеше към опозицията. Тя изразяваше интересите на заможните селяни и на земеделските дейци, възпитани в духа на съглашателство с буржоазията, на онази част от БЗНС, която беше против развитието на народнодемократичната революция, която се страхуваше от социализма, която до 1947 г. вървеше с комунистите, защото не разбираше логиката на общественото развитие.

И когато след изборите за Велико народно събрание БРП (к) укрепи ръководното си положение в Отечествения фронт и държавата, когато БЗНС се оказа в положението на второстепенна партия и много от нейните членове и последователи започнаха ясно да се определят към единия или другия полюс в обществените борби, когато правителството предприе твърд курс срещу стопанската анархия, който чувствително засяга интересите на заможните селски слоеве, тази група започна борба срещу Отечествения фронт и преди всичко срещу БРП (к).

Нейната нова политическа линия намери израз в издигнатия от Ал. Оббов в началото на 1947 г. лозунг „На борба срещу комунистическата опасност и против вмешателството на БРП (к) в работата на БЗНС“[93].

Оббовата група не можеше обаче направо да напусне Отечествения фронт и да се обедини с опозицията, защото след изборите срещу нея се изправи едно силно отечественофронтовско, трудово-борческо течение в съюза, което остана вярно на Отечествения фронт и работническо-селския съюз. Това крило се възглавява от Георги Трайков. В началото на 1947 г. то имаше мнозинство в Постоянното присъствие. Чрез органа на БЗНС в. „Земеделско знаме“ то вече открито поставяше въпроса за изменение на идеологията и характера на съюза с оглед новата обстановка след Втората световна война[94].

При това положение между двете крила пламна борба за надмощие. Отначало тази борба се провежда като теоретически спор за идейните основи на БЗНС. На страниците на в. „Земеделско знаме“ в края на 1946 и началото на 1947 г. започнаха да се появяват статии със съвсем различно съдържание. Докато статиите на Васил Павурджиев, изразител на възгледите на последователните отечественофронтовци, застъпваха гледището, че в новото време идеологията на БЗНС е остаряла, че тя е опровергана от историческия опит, че БЗНС трябва да остане докрай верен на Отечествения фронт и работническо-селския съюз[95], то в статиите на Ал. Оббов се изтъкваше преди всичко, че БЗНС е съсловна, политико-икономическа организация на селяни, които живеят от земеделски труд. В тях няма нито дума за Отечествения фронт, за съюза на работниците и селяните[96].

Но Ал. Оббов ясно разбираше, че със своите демодирани и опровергани от историческото развитие идеи за самостоятелна селска власт не ще може да надделее трудово-борческото крило, което печелеше все по-

вече последователи в съюза и имаше подкрепата на БРП (к), затова преминава към дезорганизаторски действия.

В началото на 1947 г. неговите привърженици от върховните съюзни институти, от областните и околийските настоятелства и в дружбите широко разтвориха вратите на БЗНС за масово завръщащите се в тях по директивата на ръководството на БЗНС (НП) опозиционери.

Това беше хитро скроен план. Опозицията и групата на Оббов разчитаха да изменят състава на съюзните ръководства, да изтласкат от тях последователните отечественофронтовци, да подменят представителите на БЗНС в комитетите на Отечествения фронт с опозиционери и по този начин да подготвят обединението на двата земеделски съюза на базата на една антиотечественофронтовска, антикомунистическа платформа.

Усилията на опозиционния Земеделски съюз и на Оббовата група в това отношение бяха напълно координирани. Издигайки лозунга за „народовластие" в съюза, Оббов фактически разтваряше вратите му за опозиционното влияние. Останалото се предоставяше на Никола Петков и неговите последователи.

През първата половина на 1947 г. опозицията постигна значителни резултати в своята дейност за разлагане на БЗНС в Пловдивска, Варненска, Плевенска, Русенска област и в София.

Особено се засили нейното влияние в Пловдивска област, където намиращото се под влияние на Оббов областно настоятелство на БЗНС широко разтвори вратите на дружбите за завръщащите се в тях гичевисти[97].

Възползвайки се от тази „услуга", опозиционните ръководства много скоро поставиха под свое влияние голяма част от земеделските дружби и няколко околийски организаци на БЗНС. Най-големите дружби на БЗНС от Ново Железаре, Брани поле, Рогош, Куртово Конаре, Кричим и други села на Пловдивска околия се обединиха с опозицията, отстраниха от селските комитети на Отечествения фронт всички представители на съюза, които работеха в сътрудничество с БРП (к), и ги замениха с опозиционери.

Овладели ръководствата на дружбите, опозиционерите подмениха и околийското настоятелство на БЗНС, като поставиха начело един от най-активните опозиционери от околията[98].

Под влияние на опозицията попаднаха и околийските настоятелства на БЗНС в Асеновград, Смолян, Карлово и Златоград. В Асеновград Земеделският съюз изпраща в околийския комитет на Отечествения фронт няколко опозиционери, които от негово име се обявили против политиката на правителството, в Смолян представителите на БЗНС напуснали демонстративно Отечествения фронт, в Карлово и Златоград пречели на неговата работа.

Особено силно влияние опозицията имаше в Смолянска околия. По нейно внушение през януари 1947 г. конференцията на БЗНС приема една безпрецедентна резолюция, с която настоява да се дадат незабавно на БЗНС половината служебни места в администрацията, милицията и масовите

организации и отзовава своите представители от комитетите на Отечествения фронт и от общините, докато се изпълни този неин ултиматум[99].

Укрепила влиянието си в дружбите на БЗНС, опозицията пристъпва към изпълнение на главната си задача – ликвидирането на отечественофронтовските комитети. Под нейно влияние областното ръководство на БЗНС поискало да се дадат ръководните места в Отечествения фронт на представителите на БЗНС. Тъй като областният комитет на БРП (к) отхвърля това внушение на гечевистите, по-голямата част от членовете на областното настоятелство се обединяват с опозицията и напускат Отечествения фронт. От него се отделя малка група последователни отечественофронтовци, които фактически съставили ново областно ръководство[100]. Примерът на областните ръководители бил последван от много дружбени настоятелства. Те започнали масово да напущат комитетите на Отечествения фронт или да саботират тяхната дейност. През пролетта на 1947 г. в много селски комитети на Отечествения фронт дружбите изпратили опозиционери, които веднага се опитали в съюз с представителите на НС „Звено" и БРСДП да изолират комунистите[101].

Големи размери дезорганизаторската дейност на опозицията взе и във Варненската областна организация на БЗНС. Като използвал колебанията на областното настоятелство на БЗНС, опозиционният Земеделски съюз успява да постави под свое влияние околийските ръководства на съюза в Шумен (Коларовград), Варна, Нови пазар, Добрич (Толбухин), Попово, Провадия, Търговище и Тервел. По внушение на опозицията околийските и селските ръководства на БЗНС започват борба срещу комунистите в Отечествения фронт. Околийското настоятелство на БЗНС в Провадия изтегля от комитетите на Отечествения фронт всички земеделци, които ратували за работническо-селски съюз, и ги заменя с опозиционери, които предлагат на представителите на НС „Звено" и на БРСДП да се обединят за обща борба против комунистите[102].

На околийската конференция в Нови пазар, проведена в началото на януари 1947 г., опозиционно настроените делегати поискват да се изключат от БЗНС „комунистическите земеделци", т. е. привържениците на комунистическо-земеделското единство, и жените, които членуват в БЖНС[103]. В Поповска околия ръководството на БЗНС отзовава своите представители от общините[104]. В Узово, Сноп, Капинов дол, Извор, Калшина, Генерал Тошево и други села на Генералтошевска околия членовете на БЗНС напускат комитетите на Отечествения фронт и те се разпадат[105].

Проникналите в БЗНС опозиционери създадоха големи затруднения и в околийските комитети на Отечествения фронт. Те бързо изостриха отношенията между земеделците и комунистите в околийските комитети на Отечествения фронт – Провадия, Шумен, Добрич, Тервел, Търговище и др.[106]

Във Варненска област ясно проличава единодействието между опозицията и Оббовата група за разлагане на БЗНС и на Отечествения фронт.

Александър Оббов, който имаше силно влияние в тази област, подкрепяше лично опозицията. Той и неговите съмишленици често обикаляха околиите, подменяха съюзните ръководства, подбуждаха земеделските дружби към сътрудничество с опозицията. Лично Александър Оббов подменя ръководството на околийската дружба в Разград, по негово нареждане били отстранени от ръководствата на 34 земеделски дружиби онези сдружени земеделци, които били за съюз с комунистите[107].

Опозицията постига значителни успехи в борбата си за разлагане и откъсване на БЗНС от Отечествения фронт и в Плевенска област.

През февруари и март 1947 г. опозиционерите масово навлизат в земеделските дружби и овладяват техните ръководства. В Плевен и много села става обединение между гичевистите и последователите на Ал. Оббов за борба срещу БРП (к). В резултат на влиянието на опозицията земеделските дружби започват да провеждат самостоятелна политическа дейност, насочена против Отечествения фронт и против партийните организации на БРП (к)[108].

В доклада си до областния директор от май 1947 г. околийският управител на Троян съобщава, че през пролетта на 1947 г. отношенията между комунистите и земеделците от селата Ново село, Голяма Желязна, Терзийско, Доброван, Черни Осъм, Дебнево и други силно се влошили. „Несработването на двете групи – пише той – се дължи не само на случайно попаднали в тая или оная политическа групировка неподходящи лица, както беше това до изборите за Велико народно събрание, а сега се касае до различия в линията, която следват партийните организации. Така непосредствено след изборите в БЗНС навлязоха опозиционно настроени личности, които провеждат линия не само срещу РП (к), а против линията на Отечествения фронт. Вътре в дружбите те провеждат опозиционна дейност. Тяхната опозиционна борба се видоизменя – те навлизат в дружбите и оттам влошават отношенията между БЗНС и РП (к)."[109]

Влиянието на опозицията в БЗНС през 1947 г. се засили и в областите, където те имаха по-слаби организации. В София двете градски дружби фактически действаха заедно против Отечествения фронт. По внушение на опозицията градската земеделска дружба решава да отзове своите представители от районните отечественофронтовски комитети, защото били „нечисти земеделци", защото „плавали в комунистически води"[110].

Дори в Горноджумайска (Благоевградска) област въпреки слабото си влияние опозицията успява да смути единството на околийските комитети на Отечествения фронт в Разлог, Неврокоп и Св. Врач (Сандански)[111].

Дезорганизаторските действия на опозицията и на Оббовата група в БЗНС и в Отечествения фронт дадоха силно отражение върху дейността на ЗМС. В края на 1946 и началото на 1947 г. много земсови организации напуснаха комитетите на демократичната младеж и поведоха открита борба против влиянието на БРП (к) и РМС сред младежта. Тогава те издигнаха лозунга „Селската младеж в Земеделския съюз". Областните

ръководства на ЗМС във Варненска, Плевенска, Русенска и Пловдивска област открито демонстрираха своите опозиционни разбирания. Те се обявиха против единството на младежките отечественофронтовски организации, поискаха да създадат самостоятелни земсови поделения в младежките бригади, които да се противопоставят на ремсовите бригади, подкрепяха антикомунистическите лозунги на опозицията. Делегатите на областната конференция на ЗМС в Пловдивска област демонстративно отказаха да слушат доклад за бригадирското движение, защото то било дело на комунистите. На областната земсова конференция в София при шумното одобрение на делегатите се произнасяха антикомунистически речи[112].

Нарастването на опозиционните настроения в ЗМС беше ехо на голямата борба на опозицията за разлагане на единството на отечественофронтовските сили, за създаване на антикомунистически блок на реакционните сили. Тази борба намери отражение и в женското движение. Въпреки противодействието на групата на Г. Трайков, Ал. Оббов и неговите съмишленици наредиха да се изграждат женски секции към дружбите на БЗНС, които да се противопоставят на официалния „комунистически" женски съюз. В края на 1946 г. женската секция при БЗНС свика конгрес на жените земеделки. В реч пред конгреса Ал. Оббов призовава жените земеделки да засилят разколническата дейност в женското отечествнофронтовско движение[113].

Опит да разруши Отечествения фронт, да изолира комунистите от трудещите се маси, да създаде антикомунистически блок на реакционните сили опозицията правеше и чрез НС „Звено". След изборите и тук тя намери благоприятни за своята политика условия. В НС „Звено" продължаваше да действа реакционната група на Дамян Велчев, Васил Юруков, Станчо Чолаков и други, която се стремеше да изолира Кимон Георгиев и да загреби ръководството на съюза. Под влияние на Никола Петков, който поддържал връзки с Васил Юруков още през 1946 г.[114], тази група засилва разколническата си дейност. Сега тя открито настоява „Звено" да премине в опозиция, дори в нелегалност, т. е. да се последва примерът на Георги Стоименов, член на Изпълнителния комитет на „Звено" и софийски областен директор, който напуснал своя пост и след отстраняването на Дамян Велчев от армията преминал в нелегалност[115].

Програмата за действие на тази буржоазно-реакционна група беше начертана в речта на Васил Юруков пред областната конференция на „Звено" в Пловдив в края на 1946 г. В тази своя реч Васил Юруков характеризира НС „Звено" като буржоазна партия. Нейната идеология – заявява той – е освободена от „идеализма на Адам Смит и от доктринерството на марксизма". Тя защитава свободата в обществения живот, свобо-

---

* След изборите за Велико народно събрание Дамян Велчев напуска страната и заема поста си на пълномощен министър в Берн.

дата на стопанския почин. Тя е против кооперацията. В. Юруков се обявява против Отечествения фронт, против ръководната роля на БРП (к), като заявява, че между БРП (к) и другите партии от Отечествения фронт, в това число и БЗНС, не може да има сътрудничество, тъй като работниците са безимотни, а селяните – собственици, първите са за колективизацията, вторите за частното владение[116]. Ясно е, че групата на Васил Юруков* след изборите изцяло приема политическата програма на опозицията.

В единодействие с опозиционните партии Юруковата група засилва дезорганизаторската си дейност в Отечествения фронт. Тя сменя много от представителите на НС „Звено" в комитетите на Отечествения фронт със свои последователи, които бяха против Отечествения фронт и влязоха в комитетите, за да саботират тяхната работа. Поради това комитетите на Отечествения фронт отказваха да приемат 40% от представителите на „Звено"[117]. Намиращото се под влиянието на Юруковата група централно конгресно ръководство на МНС „Звено" също засилва разколническата си дейност в младежкото отечественофронтовско движение. На 16 февруари то издава апел, в който призовава МНС „Звено" към опозиционни действия против Отечествения фронт и младежкото движение[118].

Контролираният от групата на В. Юруков централен орган на НС „Звено" в. „Изгрев" беше превърнат в трибуна на реакционните възгледи на опозицията. През януари 1947 г. в. „Изгрев" се обявил против закона за конфискацията на имотите, придобити чрез спекула и по незаконен начин[119]. Той обнародва реакционните предложения на проф. Ст. Баламезов по конституционния въпрос, като фактически се солидаризира с тях[120]. През април Васил Юруков помества във вестника статията „Великденски размишления", в която настоява народната власт „да бъде безпристрастна не само чрез своята администрация, но и чрез своето законодателство, да зачита всички мнения, да бъде неутрална по отношение на философските концепции и религиозните вярвания"[121], т. е. в угода на капиталистическата буржоазия иска пълна свобода за реакционните и контрареволюционните политически организации и за буржоазната идеология. Макар че е орган на една от управляващите партии, в. „Изгрев" отказва да обнародва важни правителствени документи. Неговият директор Васил Юруков не помества първомайското приветствие на правителството, не напечатва речта на министър-председателя Г. Димитров пред конгреса на работниците по печата, предава в осакатен и изопачен вид други важни правителствени документи. Под предлог, че в България има свобода на печата, той отказва да присъства на седмичните конференции, които Дирекцията на печата уреждаше[122].

Успехите на опозицията в отечественофронтовските партии активизираха буржоазната реакция. Надигнаха глава дейците на старите буржоазни партии – Атанас Буров, Никола Мушанов, д-р Ал. Гиргинов и други. Устройваха се срещи и вечери в дома на Буров. Все по-често на тези срещи и вечери започват да се мярkат представителите на САЩ и Великобритания в София, кореспонденти на западния печат[123]. Домът на Никола Петков,

който беше фактическият щаб на буржоазната опозиция, широко разтваря вратите си за „гости“ като Губиделников, Буров и други буржоазни политически дейци[124].

Раздвижиха се и върховете на българската църква. Висшият църковен клир предприема в началото на 1947 г. открито реакционен курс срещу народната власт. Синодът отхвърля предложенията на Националния комитет на Отечествения фронт за демократизация на църквата и започва да подготвя нов църковен устав в най-реакционен дух. Той анатемосва детската организация „Септемврийче“ и дава нареждане на поповете да изграждат християнски братства сред децата като бариера срещу комунистическите идеи в училищата[125].

Между буржоазната опозиция и църковната реакция се установява негласен съюз за обща борба срещу народната власт.

Типичен пример за това единодействие беше много нашумелият през 1947 г. инцидент с така наречената „зелена пропаганда“ в Габрово.

Между народната представителка от БЗНС (НП) Попантонова и габровските трудещи се стават остри пререкания по повод на нейното изказване във Великото народно събрание против законопроекта за подпомагане семействата, пострадали в борбата против фашизма, тогава Попантонова се скрива в църквата „Света Богородица“. Търновският митрополит Софрони, обвинявайки комунистите, че са нахлули в църквата, из-праща до околийския комитет на Отечествения фронт в Габрово протестна телеграма и веднага пристига в града, за да извърши водосвет в църквата, „осквернена от богохулници“[126].

Водосветът се превръща в обща акция на габровската реакция на опозиционните партии и църквата против народната власт, целяща да настрои вярващите против „антихристите-комунисти“.

Така през пролетта на 1947 г. в България се формира общ антикомунистически блок на реакционните сили. Този блок обедини БЗНС (НП), РСДП (о), групата на независимите интелектуалци, десните крила от БЗНС начело с Ал. Оббов и от НС „Звено“ начело с Васил Юруков. Към него се присъединиха лидерите на старите буржоазни партии и висшият клир на Българската православна църква.

Обединението на буржоазните сили в един, макар и негласен, антикомунистически блок през 1947 г. се дължеше преди всичко на изострящите се противоречия между двете тенденции на общественото развитие. Комунистите и последователните отечественофронтовци закрепваха своето положение в държавата, в обществения и политическия живот на страната, засилваха революционната разправа с остатъците от стария строй, със свалената от власт буржоазия, непрекъснато я изтласкваха от нейните икономически и политически позиции.

Чувствайки, че настъпва дванадесетият час на буржоазията като обществена класа, реакционните сили се обединиха за борба на живот и смърт срещу народнодемократичната революция. Създаденият под ръко-

водството на БЗНС (НП) антикомунистически блок на реакционните сили имаше твърде интересни особености.

Първо: той беше негласно обединение. Опозиционните партии не посмяха открито да обявят своя съюз с най-реакционните, контрареволюционни среди на буржоазията, защото се страхуваха от вървящите след тях маси, които все още вярваха, че борбата на опозицията се води само за повече права на селския народ.

Второ: начело на този реакционен блок застана БЗНС (НП), една партия със силно влияние сред дребната и средната буржоазия. Така буржоазният политически блок стана обединение между дребната буржоазия и капиталистическата контрареволюция.

Трето: поради това, че с БЗНС (НП) и с групата на Оббов бяха значителна част от дребнобуржоазните селски и градски слоеве, този блок имаше сравнително широка социална опора в страната. Опозиционните партии и гравитиращите към тях десни групи от Отечествения фронт подчиняваха интересите на следващите ги трудещи се маси на интересите на буржоазията. Те останаха докрай верни на буржоазно-съглашателската политика на десните крила на БЗНС и на БРСДП.

* * *

Окуражена от обединяването на реакционните сили в страната, от успехите си за разлагане на отечественофронтовските партии, буржоазната опозиция предприе през пролетта на 1947 г. дръзко настъпление срещу народната власт. И противно на очакванията, че след подписването на мирния договор опозиционните партии ще свият знамената, те започнаха още по-шумни политически демонстрации против народната власт, отправяха открити апели за саботаж и вредителство, издигаха лозунги за овладяване на масовите организации и кооперациите.

В позиви, разпространявани тайно в селата, и чрез в. „Народно земеделско знаме“ опозицията непрекъснато внушаваше, че краят на борбата е близък, че българският народ скоро ще смъкне „комунистическата диктатура“. Вестник „Народно земеделско знаме“ дори препоръчваше на опозиционните земеделски дружби да готвят кадри за бъдещото управление, тъй като нито едно правителство не било вечно и несменяемо[127].

Голям кураж в настъплението срещу народната власт опозицията придобива от мартенското послание на президента Хари Труман до американския конгрес, посветено на проблемите на Югоизточна Европа. Като обявява официално края на Рузвелтовата политика за сътрудничество между великите сили, Труман поисква разрешение от конгреса да окаже незабавна финансова, икономическа и политическа помощ на Гърция и Турция, за да спре разпространението на комунизма в тази част на света. Той призовава международната реакция на настъпление срещу разпространяващия се в Европа комунизъм[128].

В тази обстановка в началото на март Върховният съюзен свет на БЗНС (НП) насрочва за 22 май конгреса на опозиционния Земеделски съюз. Ръководството на БЗНС (НП) се надяваше да превърне конгреса в нова политическа демонстрация срещу Отечествения фронт и народната власт.

В подготовката за конгреса през март и април 1947 г. опозиционните партии проведоха околийски конференции, събори и митинги. На тези събори лидерите на опозицията произнасяли контрареволюционни речи. Те говорели, че дните на комунистите са преброени, че след изтеглянето на съветските войски от България БЗНС (НП) ще дойде на власт. Те призовавали своите организации да засилят борбата срещу правителството, да подготвят кадри за управлението. В някои села, като Каблешково, Поморийско, дори се говорело за предстояща гражданска война. Там била определена датата 6 април, когато опозиционната дружба трябвало да излезе в Балкана за въоръжена борба срещу народната власт[129].

Опозиционните партии безогледно атакуваха всички закони и преобразования на народната власт. Те се обявиха против Двегодишния стопански план, против прогресивно-подоходния данък, против обмяната на паричните знаци и т. н. Те широко тръбяха, че комунистите продали България на Съветския съюз, че правителството без съветските войски е безсилно, внушаваха на селяните да не засяват нивите, да крият храните и да не издължават нарядите, да не изпълняват законите, тъй като комунистите не смеели да наказват, защото отвън се следяло какво става в България[130]. Саботажническата дейност на опозицията се засилва след конференцията, която Постоянното присъствие на БЗНС (НП) проведе на 5 и 6 април 1945 г. със секретарите на околийските дружби и организаторите на съюза.

На тази конференция Никола Петков и Димитър Стоянов, след като уверили опозиционните ръководители, че борбата на опозицията наближава своя успешен край, призовали съюзните ръководства да сплотят дружбите, да възстановят старите и изградят нови организации, да саботират стопанския план, чрез който правителството се стараело да поправи своето положение в чужбина[131].

Нареждания да се саботира стопанския план дава на своите съмишленици и Димитър Гичев. Той препоръчал на опозиционите дружби да внушават на селяните да не дават на държавата млякото, вълната, да крият излишъците, защото всичко се изнасяло в Съветския съюз, а народът гладувал, да не засяват пролетниците, защото цената им била много ниска[132].

Под предлог, че събраните от държавата наряди от селскостопански произвдения отивали не за изхранване на населението, а се изнасяли за Съветския съюз, ЦК и парламентарната група на РСДП (о) решиха също да апелират към членовете и съмишлениците на своята партия да крият храните и да саботират нарядите[133].

В резултат на тези решения на ръководствата на опозиционните партии през пролетта на 1947 г. опозицията създава силна съпротива сред за-

можните и средните селяни против нарядите. Тя организира в някои градове, като Плевен и други, демонстрации пред комисарствата, предизвиква в селата женски демонстрации против нарядите[134].

По внушение на опозиционните партии много селяни отказваха да издължат нарядите си, криеха храните и добитъка. Само в Бургаска и Врачанска област като вредители и укривачи органите на МВР задържаха 733 души[135].

Засилената контрареволюционна дейност на опозицията активизира екстремистките елементи от бившите фашистки организации и реакционното офицерство.

Създаденият още през 1946 г. „Военен съюз" начело с генерал Кирил Станчев изготвя план за провеждане на военен преврат. Съставена беше дори листата на бъдещия кабинет, в който генералът си запазва поста на министър на вътрешните работи[136]. Фашистки и контрареволюционни елементи заедно с членовете на опозиционните партии създаваха терористически организации за борба срещу народната власт. Такава група беше създадена в Свищовска околия, една от крепостите на буржоазната опозиция в България[137]. Въоръжена терористическа група за борба срещу народната власт беше създадена и в Годечко[138].

Надигането на опозиционните и контрареволюционните сили в България през пролетта на 1947 г. окуражава вътрешната опозиция в Отечествения фронт. Групата на Ал. Оббов в БЗНС сметна, че е настъпил моментът за действие и пусна в ход своя план за изолиране на последователните отечественофронтовци от върховните съюзни институти.

На 21 април Ал. Оббов изпраща тайно писмо до членовете на Управителния съвет на БЗНС. Като им съобщава, че мнозинството от Постоянното присъствие на съюза, зад което по неговия израз стояла „една чета" от няколко земеделски министри, отказва да свика Управителния съвет и тласка съюза към разединение, Оббов поисква от членовете на Управителния съвет да го упълномощят телеграфически да свика съвета между 25 април и 8 май 1947 г.[139] Писмото на Оббов послужва като сигнал за ново разцепление на съюза. Дружбите, околийските и областните настоятелства започват да се определят на страната на Оббов или на страната на Постоянното присъствие. Две години след конференцията на 8-9 май 1945 г. започва ново разцепление на БЗНС.

В тази обстановка от 14 до 21 май беше проведено едно бурно заседание на Управителния съвет на БЗНС. След осемдневни словесни престрелки между двете крила за идеологията на БЗНС, за неговото място и бъдеще в системата на народната демокрация беше приета резолюция, в която се заявява, че Управителният съвет „ще води упорита борба против всички, които правят опит да изместят съюза от неговия правилен път, *от идейните позиции, на които го остави безсмъртният Александър Стамболийски*" (к. м., Н. Г.)[140].

Декларацията на Управителния съвет на БЗНС от 21 май ознаменува, макар и временна, победа на Ал. Оббов. Наложено беше схващането на Оббовта група, че съюзът трябва да остане на старите си идейни позиции, т. е. да се бори за самостоятелна селска власт, за трудова демокрация на селския народ, да продължава да се развива като съсловна политическа организация.

В условията на бързо развиващата се народнодемократична революция това означаваше БЗНС да се възправи срещу социализма, да премине на страната на опозицията против народната власт.

Надделели в Управителния съвет, привържениците на Ал. Оббов избраха с 28 срещу 26 гласа при двама въздържали се Постоянно присъствие на БЗНС, предложено от Ал. Оббов[141].

Така кризата в БЗНС, която зрееше от края на 1946 г., стигна своя връх. За втори път след Деветосептемврийската революция беше поставен въпросът за бъдещето на БЗНС – дали да върви в съюз с БРП (к) и с работническата класа по пътя на социалистическата революция, или да се нареди заедно с буржоазната опозиция в редовете на реставраторските сили.

Обединяването на реакционните сили, дезорганизаторските действия в Отечествения фронт, надигането на контрареволюционните и екстремистките елементи силно изостриха политическото напрежение в България през пролетта и лятото на 1947 г. Всеки момент буржоазната реакция можеше да запали пожара на вътрешни размирици.

Разгромът на буржоазния опозиционен блок и на въоръжената контрареволюция през 1947 г.

След изборите за Велико народно събрание най-важната вътрешнополитическа задача на БРП (к), на отечественофронтовската народна власт беше да разгромят буржоазната опозиция, радикално да ликвидират всички контрареволюционни организации, да осигурят по-нататъшното мирно развитие на народнодемократическата революция в България.

ЦК на БРП (к) вярно прецени настъпилите в резултат на изборите изменения в съотношението на политическите сили. Той съзря опосността, която таеше силната поляризация на класовите сили, опасността от засилилото се влияние на опозиционните партии за сметка на БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП, опасността от колебанията в отечественофронтовските партии, от открито проявяваната склонност на десните групи и крила в Отечествения фронт към сътрудничество с опозицията на базата на една антикомунистическа платформа.

На съвещанието със секртарите на областните комитети на БРП (к) на 2 ноември 1946 г. ЦК на БРП (к) направи подробен анализ на съотношението на силите в народнодемократичната революция и ясно формулира задачите на партията за разгрома на буржоазната опозиция. От името на ЦК Георги Димитров посочи, че партията трябва незабавно да възстанови

доверието в силата, необходимостта и бъдещето на Отечествения фронт, да помогне на своите съюзници да разберат действителните причини за изборния си неуспех, а не да обвиняват за този неуспех БРП (к). Георги Димитров категорично поиска да се прекратят всякакви незаконни действия, които някои партийни организации и местни държавни органи предприеха срещу опозицията и срещу съюзниците на партията по време на изборите и след тях. Той препоръча да се укрепи влиянието на партията сред дребната буржоазия, като се откъснат от опозицията трудещите се селяни, които пълнеха редовете на нейните организации или несъзнателно вървяха след нея[142].

Г. Димитров посочи, че главната политическа задача на БРП (к) след изборите е да изолира опозиционните партии от народа, да ги демаскира и разобличи пред трудещите се, да подготви политическите условия за разгрома на буржоазната опозиция.

„Покажете истинския лик на опозиционните водачи – заяви Г. Димитров, – на тази злостна опозиция, която ще бъде сведена до 200 000 непоправими и закоравели реакционери и фашисти в България, а всички останали трябва да се отлъчат от това блато на опозицията и се привържат към Отечествения фронт.“[143]

На заседанието на 2 ноември Васил Коларов доразви по-нататък мислите на Г. Димитров. Той разкри намеренията на опозиционните партии след изборите, като посочи, че главните им усилия се насочват срещу Отечествения фронт, за да разбият неговото единство, да откъснат съюзниците на работническата класа от БРП (к), да противопоставят селяните на работниците, да формират антикомунистически блок на реакционните сили за борба срещу народната власт. Задачата на партията – заяви Васил Коларов – е да провали този опит, тези планове на враговете[144]. След изборите БРП (к) не можеше обаче да предприеме незабавно настъплене срещу буржоазната опозиция. Тя трябваше да отложи временно това настъпление до подписването на мирния договор. Партията не можеше да даде сигнал за незабавни действия срещу опозицията и поради това, че другите партии от Отечествения фронт, разстроени и объркани от изборния неуспех, не бяха в състояние ефикасно да подкрепят комунистите в борбата срещу опозицията.

При това положение борбата за разгрома на буржоазната опозиция започва след подписването на мирния договор през февруари 1947 г.

В началото на март Политбюро на ЦК на БРП (к) в съгласие с ръководствата на БЗНС, НС „Звено“, БРСДП и Радикалната партия реши да призове Отечествения фронт в настъпление срещу опозицията[145].

Решението на ЦК на БРП (к) предвиждаше да се парализират обществените прояви на опозиционните партии, да се разобличава тяхната контрареволюционна пропаганда, да се откъснат масите от влиянието на опозицията и да се приобщят към Отечествения фронт. То предвиждаше да се

изолират опозиционните щабове и преди всичко ръководството и парламентарната група на БЗНС (НП) от народа.

В същото време политическото настъпление срещу опозицията трябваше да подкрепи и окуражи последователните отечественофронтовци в БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП, да им помогне да изолират десните групи и крила, да предотвратят опитите за обединение с опозицията. В съвместната борба на отечественофронтовските партии срещу опозицията трябваше да се укрепи единството на Отечествения фронт, да се възвърне увереността на искрените съюзници на БРП (к).

ЦК на БРП (к) смяташе, че първоначално борбата срещу опозицията трябва да се води главно с политически средства и в хода на политическата борба да се подготвят условията за нейния окончателен разгром. Затова през март 1947 г. с окръжно № 26 той задължи партийните комитети да изградят постоянно действащи агитационни групи в предприятията, учрежденията, селата, кварталите и махалите. Окръжното предвиждаше да се създадат специални групи за работа сред турското и българомохамеданското население.

В тези групи – препоръчва ЦК на БРП (к) – трябва да се включат най-подготвените кадри на партията, за да провежда конкретна, ясна, достъпна, съдържателна и правдива агитация сред масите срещу враговете на народната власт[146]. Въз основа на директивите на ЦК за настъплението срещу опозицията и за агитационно-пропагандната работа на партията областните и околийските комитети на БРП (к) приеха специални планове-програми за борба срещу опозицията.

Пловдивският областен комитет на БРП (к) реши да изпрати в селата, където опозицията имаше силно влияние, част от най-подготвените кадри на партията като кметове, учители, лекари и други, там да отправи най-квалифицирани оратори, пропагандисти и партийни организатори[147].

На 17 март Врачанският областен комитет на БРП (к) реши да мобилизира партийните организации и отечественофронтовските комитети за настъпление срещу опозицията, като ѝ отнеме възможността за публични прояви, като се приложат административни санкции срещу провокаторите и се изправят пред съд заговорниците против народната власт. Заедно с това областният комитет препоръча да се използват всички средства на политическата и масова работа на партията, на Отечествения фронт и на държавните учреждения за разобличаване на опозицията[148].

Такива решения приеха и останалите областни партийни комитети, а също така и комитетите на Отечествения фронт.

През март и април организациите на БРП (к), комитетите на Отечествения фронт, на демократичната младеж, на ОРПС, на БЖНС, на СБПФ и другите обществени организации проведоха огромна политическа работа сред масите за разобличаване на опозицията.

Хиляди техни дейци, оратори, пропагандисти и агитатори, стотици агитгрупи, агитбригади, хумористични и сатирични състави, огромна пе-

чатна и публицистична пропаганда беше насочена срещу опозиционните партии. Само в Пловдивска област през първите три месеца на 1947 г. бяха проведени 52 митинга със 130 000 посетители и 1128 публични събрания с близо 300 000 участници, на които Отечественият фронт разобличаваше контрареволюционната дейност на опозицията[149].

В хода на тази политикоразяснителна работа отечественофронтовските и партийните комитети постепенно се сближаваха със селяните и средните градски слоеве, които вървяха след опозиционните партии. Те започнаха да привличат селските стопани опозиционери в различни стопански комисии към общините, в строителните комитети, в акционерните комитети по сеитбата, по залесяването, по чистотата, в трудовите бригади. В някои околии на Плевенска и Варненска област бяха проведени трудови дни с участието на опозиционните дружби.

В съвместната работа комунистите и отечественофронтовците помагаха на опозиционерите да се освободят от много заблуди по отношение на народната власт и на Отечествения фронт[150].

Такова сближение между отечественофронтовските комитети и опозиционните дружби стана и в много села на Русенска област, където опозицията имаше силно влияние. Там опозиционните дружби участваха в първомайските тържества, в трудодни за направа на шосета и чешми, някои от тях изпратиха свои представители в стопанските комисии към общините[151]. Наред с разяснителната и възпитателната работа сред опозиционните низини организациите на БРП (к) и комитетите на Отечествения фронт създадоха специални ударни команди за париране на публичната дейност на опозиционните партии сред масите. Навсякъде, където опозицията провеждаше събрания, събори и митинги, отечественофронтовските команди разобличаваха опозиционните оратори и превръщаха събранията на опозицията в отечественофронтовски.

През март опозицията свиква два митинга в Плевен и в с. Тръстеник. На първия тя събира 1000 души, на втория около 2000. По призива на отечественофронтовските команди на същото място бяха свикани митинги на Отечествения фронт – в Плевен от 5000 души, в Тръстеник от 8000. Опозиционните митинги бяха разтурени. Приети бяха резолюции в подкрепа на народната власт[152].

Такива контрамитинги и събрания се провеждаха в цялата страна, където опозицията надигаше глава. Те принудиха опозиционните партии в началото на април да изоставят шумните политически демонстрации и да преминат към малки полулегални събрания по домовете.

По този начин публичната дейност на опозицията, която вдъхваше увереност на контрареволюционните елементи, до голяма степен беше парирана.

В резултат на политическото настъпление на революционните и демократичните сили през март-април 1947 г. започва бавен процес на разложение сред опозиционните партии. Една, макар и незначителна част от

нейните членове и низови ръководители скъсаха с опозицията и се върнаха в Отечествения фронт. По това време отечественофронтовският печат обнародва декларации, писма и заявления на селяни, ръководители на опозиционни дружби и членове на околийски настоятелства на БЗНС (НП), в които те порицаваха контрареволюционната дейност на опозиционните ръководства. Само в Плевенска област опозиционните партии и техните младежки подкрепления загубиха 2063 от своите членове.

Разложена беше околийската организация на БЗНС (НП) в Свищовска околия. Нейният секретар заедно с други дейци на съюза напуснаха опозицията и публично порицаха антинародната политика на ръководството на БЗНС (НП)[153]. В някои опозиционни дружби се породиха несъгласия с политиката и тактиката на БЗНС (НП). В Габровската околийска дружба на БЗНС (НП) се оформиха три лагера. Една част от дейците и членовете на дружбата настояваха Никола Петков да се замени с друг водач, защото той вече бил твърде компрометиран[154].

Този начален процес на разложение в дружбите започва да прониква и във върховните институти на БЗНС (НП). В неговото Постоянно присъствие назряха противоречия относно тактиката на съюза. Групата на „непримиримите" начело с Никола Петков все по-често се сблъскваше с групата на Димитър Гичев, която по израза на самия Гичев беше за „едно отрезвение"[155].

Димитър Гичев, който не отстъпваше на Никола Петков по враждебност към народната власт, очевидно по-скоро от него разбра, че „силният огън" (израз на Гичев), който опозицията поддържала в обществените борби, създава опасност за вътрешни сътресения в съюза, за намаляване на неговото влияние сред масите, голяма част от които все още вярвали, че БЗНС (НП) е верен на демократичните традиции на съюза от миналото.

Тези противоречия в Постоянното присъствие на БЗНС (НП) не бяха ограничени само в рамките на дискусиите относно тактиката на съюза. Както разказва Димитър Гичев, неговата група започнала да работи, за да предизвика корекции в състава и длъжностите на Постоянното присъствие, да овладее Върховния съюзен съвет и парламентарната група. Резултат на тази нейна дейност според Гичев било решението на парламентарната група от април 1947 г. да смени организационния секретар Димитър Стоянов от групата на „непримиримите" с „по-умерения" Асен Стамболийски[156].

Като резултат от засилващото се настъпление на народната власт срещу опозицията и на породилите се в нейните организации и върховни институти противоречия бяха и решенията на Съюзния съвет на БЗНС (НП) от 26, 27 април 1947 г. Докато през февруари ръководството на БЗНС (НП) категорично отхвърля всякаква идея за сътрудничество между опозицията и БРП (к), тъй като тях ги разделяли принципни идеологически и политически схващания[157], то сега Управителният съвет на БЗНС (НП) отново заговори за евентуално сътрудничество между двете партии при равни права и задължения, т. е. той се върна, разбира се, по други съображения

към предизборната си тактика. Априлският съюзен съвет бил принуден също така да отложи конгреса на БЗНС (НП) за неопределено време[158].

Започналият през пролетта на 1947 г. процес на разложение на опозиционните партии обаче не можеше да ограничи влиянието на опозицията. Политическото настъпление на народната власт сплоти реакционните елементи. Както се отбелязва в една оценка на Политбюро на ЦК на БРП (к) от май 1947 г., настъплението срещу опозицията не само че не разложи нейните редове, а дори на отделни места тя успя да спечели нови последователи[159]. Фактически настъплението срещу опозицията не даде очакваните резултати.

Причините за неуспеха на политическото настъпление са много и от различен характер.

На първо място трябва да се посочи, че опозиционните политически движения продължаваха да имат широка социална опора в капиталистическия сектор на народното стопанство. И през 1947 г. капиталистическата буржоазия продължаваше да държи в ръцете си основните средства за производство в промишлеността и в търговията. Въпреки закона за трудовопоземлената собственост, непокътнати оставаха още нейните позиции на село. Опозиционните движения се крепяха и на основата на стопанските и продоволствените затруднения, които страната преживяваше. И през 1947 г. не достигаха на пазара стоки от първа необходимост. Сушата продължаваше да разорява селското стопанство. Селото продължаваше да живее в несигурност за утрешния ден. Твърдата нарядна система, която правителството беше принудено да въведе, за да предотврати глада, който непрекъснато заплашваше страната, създаваше огромни затруднения в отношенията на работническата класа и селяните, между държавата и дребните и средните стокопроизводители.

В тази обстановка чрез политиката за ненамеса в стопанските отношения опозиционните партии държаха под свое влияние не само цялата буржоазнокапиталистическа класа, но и значителни маси от дребната и средната буржоазия.

Опозицията успя да запази влиянието си в страната и поради вътрешнопартийните борби в Отечествения фронт. В политическото настъпление БЗНС, НС „Звено" и БРСДП почти не участваха. Парализирани от вътрешните борби, тласкани от своите десни крила към сътрудничество с опозиционните партии, съюзниците на БРП (к) за дълъг период от време не бяха в състояние да помагат на комунистите за разгрома на опозицията.

Дори нещо повече, в онези области и околии, където опозицията имаше силно влияние, организациите на БРП (к) не само че не получиха подкрепа от своите съюзници, но често пъти трябваше да се борят за предотвратяване на формиращия се съюз между опозицията и десните елементи от БЗНС, НС „Звено" и БРСДП. Неуспехът на настъплението срещу опозицията се дължеше и на грешките и извращенията на партийната политика от страна на много партийни организации и ръководства, неиз-

бежно породени от трудностите, които БРП (к) изживяваше в своето организационно-политическо развитие.

За по-малко от три години след Деветосептемврийското въстание БРП (к) нарасна от 12 до 15 000 членове в една масова половинмилионна организация. Около 97% от членовете на БРП (к) бяха приети през годините на народната власт[160]. Значителна част от новите членове на БРП (к) нямаха качества на комунисти. Те по-скоро бяха само симпатизанти на комунистическото движение. Една част от тях бяха чужди на интересите на работническата класа, на целите на нейния политически авангард. Те влязоха в партията или по силата на стеклите се обстоятелства, или пък се присламчиха към нея като към първа управляваща партия, за да уреждат своите лични сметки.

При това положение редица новоизградени или силно набъбнали партийни организации се оказаха неспособни да провеждат правилно линията на партията в социалистическата революция. Това в най-голяма степен се отнасяше за селските партийни организации.

Тези вътрешнопартийни слабости, породени от масовизирането на партията, най-ярко се проявяваха в момента на изострени класови борби. Те се проявяваха и в периода на настъплението срещу опозицията.

На много места градските и селските партийни организации и техните ръководства компрометираха партията и нейната политика, подменяха метода на комунистическото убеждение с командване на масите, проявяваха се по израза на Г. Димитров като дребеи и губернатори.

Промъкналите се в партийните организации кариеристични и други елементи рушаха партийната и държавната дисциплина, укриваха заедно с опозиционерите храните, занимаваха се с черна борса, организираха вътрешнопартийни групови борби, ставаха носители на интригантство и фракционерство, на морално-политическо разложение, стремяха се да използват властта за лични или групови интереси, вършеха незаконни действия срещу трудещите се[161]. Отчетите на областните комитети на БРП (к) за 1947 г. посочват стотици селски и градски партийни организации, които поради посочените причини се оказали неспособни да провеждат политиката на БРП (к) за разгрома на буржоазната опозиция.

В отчетния доклад на Врачанския областен комитет, изнесен пред партийната конференция през февруари 1947 г., се отбелязва, че една от най-важните причини за успехите на опозицията в областта са „безотговорните, безумни действия на самозабравили се наши другари, които с побоища, кражби, пиянство, морално разложение, злоупотреби с наряди и пр. предизвикаха възмущението на честните граждани и ги направиха по този начин жертва на тия наши зли врагове“[162].

Отчетът на Бургаския областен комитет на БРП (к) от юни 1947 г. сочи, че в областта имало 70, както ги нарича областният комитет, „болеduващи“ организации, в които царели безпринципни групови и политически борби, спорове за служби и наряди, които проявявали левосектантски и

дребнобуржоазни кариеристични тенденции, в които нямало партийно единство и дисциплина. Освен „боледуващите" организации в областта имало много организации, които областният комитет характеризира като слаби, т. е. такива, в които посочените явления са в по-смекчен вид[163].

В Централния партиен архив се пази една папка с резолюции на партийните организации от началото на 1947 г. Тези резолюции показват, че организации като посочените в отчетите на Врачанския и Бургаския областен комитет имало в цялата страна[164].

В други партийни документи е посочено, че във Варненско, Врачанско и други места промъкналите се в партийните организации врагове на народната власт действали в съюз с опозицията[165]. И дори нещо повече, срещат се цели околийски партийни организации като Търновската, които били завладени от дребнобуржоазната стихия. Най-големите партийни организации в Търновска околия, като тези в Бирената фабрика, Церова кория, Беляковец, Войнежа, Ресен, Полски Тръмбеш, Ново село, Пчелище и други, се оказали негодни да водят сполучливо настъплението на масите срещу буржоазно-опозиционната реакция през 1947 г.[166]

Съвсем очевидно е, че партийните организации с такова вътрешно партийно-политическо състояние, с такъв морален кредит пред трудещите се маси не само че не можеха успешно да провеждат линията на ЦК на БРП (к) за разгрома на опозицията, а, напротив, със своите действия настройваха трудещите се против народната власт и ги правеха лесна плячка на опозиционната пропаганда.

Към това трябва да се прибави и обстоятелството, че много от партийните организации, предимно селските, бяха пропити от дух на сектантство спрямо съюзниците на БРП (к) в Отечествения фронт.

Тези организации, както е посочено в споменатата вече оценка на Политбюро, смятаха отечественофронтовската политика на партията като „хитра маневра" и извращаваха тази политика. Те не разбираха значението на БЗНС в политическия живот на България, третираха естествените съюзници на партията като врагове на революцията, обявяваха ги за фашисти, грубо се вмесваха в техния вътрешнопартиен живот, уволняваха техните членове и съмишленици от държавните и общинските учреждения и т. н.[167]

Типичен пример за сектантски подход към съюзниците, за грубо извращаване на отечественофронтовската политика беше Русенската областна партийна организация. Една комисия на ЦК на БРП (к), която обследва дейността на тази организация, установи, че през 1947 г. много партийни комитети и организации от Русенска област не зачитали съюзните партии, отнасяли се грубо към БЗНС (Бяла, Кубрат), изтласквали представителите на отечественофронтовските партии от ръководствата на масовите организации. Стигнало се дори дотам, че в Разград по внушение на ОК на БРП (к) били създадени така наречените „леви дружби" на БЗНС, които се превърнали в затворени сектантски групи без всякакво влияние

сред селяните, а БЗНС с голямата част от своите членове преминал към опозицията. Самият областен комитет на БРП (к) в Русе извращавал партийната политика спрямо опозицията и Отечествения фронт. Той окачествява средните селяни като врагове на властта, изкуствено създавал ТКЗС, за да могат някои приближени негови хора да вземат по-хубава фондова земя, държал в общините много компрометирани кметове и чиновници[168].

Такива примери за сектантско отношение към съюзниците на партията в Отечествения фронт има извънредно много във всички области и околии.

Сектантското отношение на партийните организации към БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия беше една от важните причини, която тласкаше тези партии към сътрудничество с опозицията. Извращенията на партийната политика бяха умело използвани от опозиционните партии, за да увеличават своето влияние сред масите, за да настройват селяните против народната власт, да ги използват като резерв на буржоазната контрареволюция.

Такива са по-важните причини, поради които предприетото в началото на 1947 г. политическо настъпление срещу опозицията не можеше да постигне своите цели.

Това даде възможност на опозиционните партии през май 1947 г. да засилят политическото напрежение в страната.

Буржоазната опозиция безогледно атакуваше народната власт. Нейната парламентарна група започна поредната си акция във Великото народно събрание, този път срещу проекта за конституция на България[169]. Пусна в ход своя план за разцепление на БЗНС и Оббовата група.

Надигнаха глава реакционните екстремистки елементи. На 7 май свищовската терористична група извърши покушение срещу кмета на с. Хаджидимитрово. Действаше вече и годечката въоръжена конспирация.

Вътрешнополитическата обстановка на ожесточени класови и политически борби таеше искрата на остри социални конфликти. Всеки момент контрареволюционните сили можеха да запалят пожара на вътрешните безредици.

Правителството на Отечествения фронт и ЦК на БРП (к) не можеха повече да отлагат решителните действия за разгрома на буржоазната контрареволюция, не можеха да се ограничават само с политическите средства на борба, тъй като те се бяха оказали явно недостатъчни.

В тази обстановка в началото на май ЦК на БРП (к) даде директива да се премине към решителни действия за задушаване и смазване на буржоазната опозиция.

Нареди се на партийните организации да продължат с по-голям размах политическото настъпление, като не допущат повече публични прояви на опозиционните партии, като вземат строги мерки срещу рушителите на обществения ред и законността, като разгромят формиращия се антикомунистически блок на реакционните сили[170].

В същото време правителството на Отечествения фронт в първомайското си приветствие до трудещите се категорично предупреди буржоазната реакция, че всеки опит да посегне на завоеванията на Деветосептемврийската революция ще срещне съкрушителния удар на революционната власт[171].

Директивата на ЦК на БРП (к) беше проведена незабавно. Работническата класа и органите на държавната власт започнаха последователно да разгромяват ръководните щабове на буржоазната опозиция.

Най-напред бяха спрени вестниците „Народно земеделско знаме“ и „Свободен народ“.

Работниците, разпространители на печата от командитното дружество „Стрела“, в началото на май отказаха да разпространяват опозиционните издания. На 6 срещу 7 май работниците от „Съединените печатници“ в София, въпреки нарежданията и заплахите на директора на печатницата, не набраха поредния брой на в. „Народно земеделско знаме“[172]. По такъв начин в началото на май опозиционните вестници престанаха да излизат. Работническата класа лиши опозицията от най-силното ѝ средство в политическата борба.

На 5 юни по искане на прокурорския надзор при Софийския областен съд, заподозрян като инициатор за създаване на контрареволюционни организации, лидерът на опозицията Никола Петков беше лишен от депутатски мандат, арестуван и предаден на съд[173]. При направения обиск в дома на Никола Петков бяха намерени предварително депозираните у него писмени молби за оставки на 23 от първите депутати на опозицията във Великото народно събрание, включително и на проф. Петко Стоянов.

Великото народно събрание прецени като недостойна тази постъпка на депутатите на опозицията, тъй като те заложиха дадения им от народа мандат в ръцете на едно лице и по този начин се поставиха в зависимост от него и на 11 юни лиши 23-ма опозиционни дейци от депутатски мандат[174]. По този начин през май и юни бяха нанесени три последователни и силни удара върху ръководните щабове на опозиционните партии.

Тези първи удари бяха достатъчни, за да започне дълбок процес на разложение сред буржоазната опозиция и в низините, и във върховните институти. След арестуването на Никола Петков опозиционно настроените селяни в Пловдивска, Старозагорска, Бургаска, Варненска, Русенска и Плевенска област започнаха бързо да се преориентират към Отечествения фронт. Оформило се едно силно течение в опозиционния ЗМС против неговото николапетковистко централно ръководство[175].

Една група във върховните институти на БЗНС (НП) потърси контакт с Отечествения фронт и настоя за основна ревизия на политиката на съюза. Тази група, макар и да имаше много последователи в дружбите, беше слаба и без влияние в Постоянното присъствие и в Управителния съвет на БЗНС (НП).

Друга част от членовете на Постоянното присъствие и Управителния съвет започнаха силно да се колебаят.

Но Постоянното присъствие на съюза, съставено предимно от привържениците на Никола Петков, остава на старите си позиции. Чувствайки твърдата ръка на народната власт и решимостта на революционните сили, ръководени от БРП (к), да сложат край на съществуването на буржоазната опозиция, то започва обаче една хитра политическа игра, за да отклони насочения срещу БЗНС (НП) удар и да запази на всяка цена своята организация.

Най-напред Постоянното присъствие се зае да ограничи и предотврати започналото в съюза разложение. На 19 октомври 1947 г. то изпраща до опозиционните дружби една декларация, в която призовава членовете на съюза да запазят спокойствие, да имат доверие в Постоянното присъствие и да изпълняват неговите нареждания. „Постоянното присъствие е на поста си – се казва в декларацията – То следи развоя на всички политически събития и взема съответните решения. Ето защо сдружените земеделци, както и досега, *трябва да имат доверие в своето ръководство* (к. м., Н. Г.), да изпълняват точно всичките му нареждания и мъдро и спокойно да стоят на идейните си позиции.“[176] В същото време Постоянното присъствие на БЗНС (НП) се обръща с молба към ЦК на БРП (к) за една среща между оттоворни дейци на двете партии, за да обсъдят положението на БЗНС (НП) и условията за едно бъдещо сближение[177].

Исканата от опозицията среща става в ЦК на БРП (к) на 20 юни.

На срещата Христо Стоянов декларирал, че Постоянното присъствие на БЗНС (НП) осъжда всякакви опити за конспирации, обаче помолил ЦК на БРП (к) да не иска от тяхното ръководство рязко да осъжда дейността на Никола Петков, защото от това щели да се възползват крайните елементи в съюза, за да отвлекат неговите членове в блатото на реакцията. Опозиционните представители декларирали, че те желаят да сътрудничат с БРП (к) и са за искрена дружба със Съветския съюз.

Представителите на ЦК на БРП (к) заявиха на делегацията на БЗНС (НП), че досегашната тяхна политика е претърпяла пълен крах, че занапред БРП (к) не може да търпи повече нелоялна опозиция в страната. От името на ЦК на БРП (к) те поискаха от ръководството на БЗНС (НП) да осъди публично дейността на Никола Петков и ако иска въобще да играе някаква роля в политическия живот на България, да превърне БЗНС (НП) в лоялна опозиция към Отечествения фронт и неговия режим[178].

След срещата на 20 юни Постоянното присъствие на БЗНС (НП) прие декларация, в която изказва съжаление, че между БРК (к) и БЗНС (НП) се стигнало до ожесточени борби и отново повтори искането си за сътрудничество с БРП (к). За първи път в тази декларация БЗНС (НП) одобри вътрешната, външната и стопанската политика на правителството. То поиска отново от ЦК на БРП (к) да разреши на опозиционните партии да продължат своята публична дейност.

Тази декларация беше връчена на ЦК на БРП (к) на 4 юли, когато стана и втората среща между представителите на двете партийни ръководства. И сега ръководството на БЗНС (НП) иска ЦК на БРП (к) да му помогне да успокои своите организации, за да може съюзът да продължи организационния си живот[179].

Двете срещи в ЦК на БРП (к) и направените декларации през юни и юли 1947 г. бяха само една маневра от страна на ръководството на опозиционния Земеделски съюз. Постоянното присъствие на БЗНС (НП) продължаваше да стои на предишните си реставраторски позиции въпреки уверенията за лоялност. То не осъди дейността на Никола Петков, която тласкаше страната към вътрешни безредици, не порица предателската дейност на д-р Г. М. Димитров в чужбина, където от името на БЗНС (НП) работеше против България.

Декларацията на Постоянното присъствие на БЗНС (НП) показа, че то продължава да игнорира Отечествения фронт и участващия в него БЗНС. Самият факт, че Постоянното присъствие на опозиционния Земеделски съюз искаше да преговаря само с ЦК на БРП (к) показва, че то отново се стреми да вбива клин между отечественофронтовските партии и да внушава на съюзниците на БРП (к), че те са само жалки сателити на комунистите, които никой не зачита.

ЦК на БРП (к) откри маневрите и политическата игра на опозицията и на 9 юли информира Националния комитет на Отечествения фронт за преговорите с Постоянното присъствие на БЗНС (НП).

Ръководствата на отечественофронтовските партии одобриха становището на ЦК в преговорите с опозицията[180]. Националният комитет на Отечествения фронт в декларация от 14 юли заяви, че между Отечествения фронт и опозицията не може да има никакво сътрудничество, тъй като опозиционните партии не признават Отечествения фронт, елиминират БЗНС, не осъждат контрареволюционната дейност на Никола Петков и д-р Г. М. Димитров. Националният комитет поиска от опозицията публично да порицае Г. М. Димитров като чужд агент, да осъди контрареволюционната дейност, провеждана от ръководството на БЗНС (НП), да отстрани от ръководството на съюза лицата, които настояваха да се продължи досегашният политически курс на опозицията, да прекрати злостната си кампания срещу БЗНС, да задължи с една публична декларация своите съмишленици да се включат в акцията за събиране на нарядите и за изпълнение на Двегодишния стопански план[181].

Декларацията на Националния комитет на Отечествения фронт от 14 юли постави началото на нови взаимоотношения между Отечествения фронт и народната власт, от една страна, и буржоазната опозиция, от друга. В категорична и ултимативна форма революционните и демократичните сили поискаха от буржоазната опозиция да преустанови контрареволюционната дейност, ако иска да продължи своето съществуване, като я предупредиха, че в противен случай завинаги ще бъде изхвърлена от сцената

на обществено-политическите борби. Съотношението на класовите сили през 1947 г. беше такова, че за опозицията друг изход нямаше.

След отказа на Националния комитет на Отечествения фронт за сътрудничество с опозицията на 17 и 18 юли беше свикан Върховният съюзен съвет на БЗНС (НП). Той трябваше да определи политиката на съюза при новите условия, създали се след май 1947 г.

Върховният съюзен съвет одобри водените от Постоянното присъствие преговори и прие една обширна резолюция. Той натовари Постоянното присъствие да се яви пред министър-председателя Георги Димитров, за да му връчи приетата резолюция и да поиска преименуването на БЗНС (НП) в БЗНС (обединен), да настоява за амнистия на министрите от кабинета К. Муравиев и на осъдените опозиционери и най-вече да се даде възможност на БЗНС (НП) да продължи публичната си дейност. Останалата част от тази резолюция беше повторение на уверенията за лоялност от декларацията на Постоянното присъствие на БЗНС (НП), направена на 4 юли[182].

След заседанията на ВСС на БЗНС (НП) от 17 и 18 юли опозиционният Земеделски съюз установи вече контакт и с Националния комитет на Отечествения фронт. Христо Стоянов посети изпълняващия длъжността главен секртар на Националния комитет д-р Иван Пашов, за да му предаде резолюцията и направи пред него една устна декларация. Христо Стоянов обясни на д-р Пашов, че и в тази резолюция те не са порицали Г. М. Димитров, тъй като не можели да направят това изведнъж, защото в съюза им имало много геметовци, които ще бъдат отблъснати от една такава рязка промяна. Той заяви, че не взели отношение към процеса Никола Петков, защото искали да чуят думата на съда, пред който Никола Петков щял да бъде изправен. Христо Стоянов помоли Националния съвет да не иска от БЗНС (НП) да порицае досегашната си дейност, а да му даде възможност постепенно да направи един завой в досегашния си курс и да остане в услуга на българския народ[183].

Резолюцията на ВСС на БЗНС (НП) и декларацията на Христо Стоянов пред д-р Иван Пашов показаха, че БЗНС (НП) продължава маневрите си, за да спаси организацията, без да осъжда своята минала реставраторска политика, затова Националният комитет на Отечествения фронт в заседанието си на 30 юли отхвърли резолюцията на ВСС на БЗНС (НП) и реши да препоръча на отечественофронтовските партии един твърд курс срещу опозиционните лидери[184].

Нежеланието на ръководството на БЗНС (НП) да се откаже от своя реставраторски курс накара правителството, ЦК на БРП (к) и Отечествения фронт да започнат незабавно окончателния разгром на буржоазната опозиция.

В началото на август бяха прекъснати преговорите с БЗНС (НП). На 5 август започна процесът срещу Никола Петков и няколко офицери – ръководители на конспиративната организация „Военен съюз".

По време на процеса БРП (к) и Отечественият фронт организираха огромна политическа работа сред масите за разобличаване на опозицията. В градовете и селата, по предприятия, учреждения, квартали и махали, по селските хармани се провеждаха събрания и митинги, на които трудещите се гласуваха резолюции, настоявайки за сурово наказание на Никола Петков. В тази обстановка на 14 август 1947 г. ЦК на БРП (к) проведе съвещание със секретарите на областните партийни комитети, на което препоръча да се разшири политическата работа на БРП (к) за откъсване на масите от влиянието на опозиционните партии, като се използва започналото разложение сред опозицията. ЦК предупреди областните комитети, че са излишни всякакви преговори с опозиционните ръководства. Макар че още нямаше официално решение за разтурянето на опозиционните партии, ЦК на БРП (к) заяви, че в България няма повече място за контрареволюционна опозиция и задължи областните комитети да не допускат никаква политическа дейност на опозиционните партии[185].

По революционен път опозицията още в началото на август беше поставена извън законите. На 16 август Софийският областен съд осъди на смърт лидера на опозицията Никола Петков. Постепенно бяха закрити клубовете на опозиционните партии. Наближаваше краят на буржоазната опозиция в България.

Бурното развитие на политическите събития не отговаряше на интересите на американската и английската политика в България и на Балканите, която все още продължаваше да се надява, че ще вкара проамериканските и проанглийските политически партии в управлението на страната. Именно поради това правителствата на САЩ и Великобритания предприеха брутална дипломатическа интервенция, за да спасят опозицията и нейния лидер Никола Петков. Намесата на САЩ и Великобритания във вътрешните работи на България по време на политическите борби през 1947 г. беше продължение на обявената от Хари Труман в неговото мартенско послание политика за ограничаване и ликвидиране на комунизма в Югоизточна и Централна Европа.

Тази политика, намерила израз през 1947 г. в „Доктрината Труман“ и „Плана Маршал“, даде силно отражение в страните с народна демокрация. Подбудени от американската и английската дипломация и от надеждите, породени от настъплението на международния империализъм срещу демократичното движение в Европа, реакционните сили в страните с народна демокрация надигнаха глава. Бунтът на Тилди и Ферец Наги в Унгария, заговорът на Маниу в Румъния и на Миколайчик в Полша бяха само отделни звена от опитите на реакционните сили за реставрация на буржоазния строй, инспирирани и вдъхновени от „голямата политика“ на САЩ и Великобритания.

Американската и английската дипломации работеха интензивно и в България. След като през май започна решителното настъпление срещу

опозицията, правителствата на САЩ и Великобритания и техните мисии в София се заеха да спасят на всяка цена БЗНС (НП).

На 3 юни правителството на Великобритания отправи протест до българското правителство по повод спирането на вестниците „Народно земеделско знаме“ и „Свободен народ“, обвинявайки го в нарушение на ялтенските споразумения[186].

След арестуването на Никола Петков САЩ и Великобритания се обърнаха с ноти до Съветския съюз, в които обвиняваха съветския представител в СКК, че нарушава споразуменията от Ялта и поискаха консултиране по българските работи[187]. Съветското правителство отклони техния опит за намеса във вътрешните работи на България. Тогава те открито обвиниха Съветския съюз като вдъхновител на разгрома на българската опозиция[188] и предприеха пряка атака срещу българското правителство, за да го сплашат и принудят да даде свобода на контрареволюционните елементи. На 11 юли правителството на САЩ изпрати до българското правителство една декларация във връзка със задържането на Никола Петков[189]. В същия ден Държавният департамент на САЩ заяви в печата, че ако Никола Петков бъде изпратен на съд, заедно с него „ще бъде осъден сегашният български режим в съзнанието на много българи и сигурно в мнението на всички народи вън от България, които са привърженици на свободата“.

По повод на арестуването на Никола Петков заместникът на политическия представител на САЩ в София Хорнер поиска веднага обяснение от министър-председателя Георги Димитров.

Георги Димитров категорично отхвърли опитите на САЩ и Великобритания да се месят в работите на България, да влияят върху българското правителство и българското правосъдие, да използват процеса Никола Петков за свои цели. Той заяви пред американския дипломат, че никой не е давал мандат на Държавния департамент да изказва мнение от името на други народи[190].

Голямо старание за спасяване на Никола Петков и на опозиционните партии в България прояви и английското правителство. От май до август 1947 г. то изпрати една след друга осем ноти, в които настояваше за пълна свобода на буржоазната контрареволюция[191]. Брутална и безцеремонна стана американската и английската дипломатическа намеса в България след произнасянето на присъдата срещу Никола Петков.

На 21 август американският представител Хорнер посети в Евксиноград временния председател на републиката Васил Коларов, за да заяви пред него, че „отношенията между двете страни (между САЩ и България – б. а.) за в бъдеще се поставят в зависимост от изхода на прпоцеса, тъй като американското обществено мнение е силно заинтересувано от това“. Изпаднал в откровение, Хорнер признал, че „процесът Никола Петков е по-важен за американската политика в България, отколкото се е предполагало“ и твърде безцеремонно настоял да не се изпълнява произнесената присъда[192]. Ак-

цията на американския дипломат беше продължена и от английския политически представител в София Джеймс С. Бенет, който на 26 август също посети В. Коларов и повтори исканията на американския си колега. И Бенет не пропуснал да заплаши българското правителство, че процесът предизвикал „голяма загриженост у английското правителство относно бъдещите отношения с България“[193]. В акцията за спасяване на българската опозиция не останаха назад и военните представители на САЩ и Великобритания в СКК.

През август генерал Робертсон и полковник Грин, изпълняващ длъжността представител на Великобритания в СКК, се обърнаха с идентични писма към заместник-председателя на СКК в България генрал Черепанов, в които поискаха от съветския генерал „да даде указания на българското правителство да отложи провеждането в изпълнение на присъдата срещу Никола Петков, докато СКК не прегледа това дело“. Генерал Черепанов отхвърли категорично този опит за намеса във вътрешните работи на България[194].

След като българското правителство отклони исканията на САЩ и Великобритания, след като В. Коларов заяви на техните представители, че процесът Никола Петков е чисто българска работа и не бива да се смесва с отношенията между държавите, след като външното министерство оттовори в аналогичен смисъл на многобройните американки и английски ноти, в Лондон и Вашингтон се убедиха, че техните усилия ще останат напразни. И въпреки това те засилваха своя натиск срещу България, за да го превърнат в една международна кампания против режима на народната демокрация. На 15 септември Бенет отново посети В. Коларов и министъра Христо Лилков, за да изкаже тревогата си от достигналите до него сведения, че правителството на България и ЦК на БРП (к) решили да приведат в изпълнение присъдата срещу Никола Петков и „да посъветва“ българското правителство да се откаже от тази крайна мярка[195].

Дипломатическата интервенция на САЩ и Великобритания в София предизвика истински вой срещу България в западния реакционен печат. В надпревара американски, английски, френски, швейцарски, шведски и други десни вестници и списания сипеха хули, клевети и заплахи срещу България.

Отначало западният буржоазен печат в един глас се зае да оплаква „свободата“ на източните народи. В. „Ню Йорк Таймс“ тъжеше за тези страни, в които се издигнали „нови тирани“, „нови диктатури“, действайки с методите на Хитлер в името и целите на Москва[196]. Други вестници като „Газет дьо Лозан“ провъзгласиха Никола Петков за най-големия демократ и антифашист в България – борец срещу „червения фашизъм“[198]. Най-крайните призоваваха правителствата на САЩ и Великобритания да анулират българския мирен договор, което би наложило на България статута на една окупирана неприятелска страна[199]. Накои дори стигнаха до-

там, че заплашвали със смърт, която „била най-добрата опозиция на червените“[200].

Целта на този неистов вой на жълтия печат беше твърде прозаична – да заблуди общественото мнение, че мобилизира реакционните сили в Европа за борба срещу комунизма, да окуражи контрареволюционните сили в народнодемократичните страни за открита борба срещу народната демокрация.

Наред с пряката дипломтическа интервенция и вестникарската кампания срещу България и другите народнодемократични страни САЩ и Великобритания пуснаха в ход и още едно средство.

На 4 юли (националния празник на САЩ) прогонените от своите страни контрареволюционери от „селските партии“ – д-р Г. М. Димитров, д-р Мачек – ръководител на хърватската селска партия, Милан Гаврилович – лидер на сръбската селска партия, и бившият министър-председател на Унгария Ференц Наги – шеф на унгарската партия на дребните собственици, издадоха във Вашингтон манифест от името на „едно демократично селско движение“, в който декларираха, че ще се борят, за да освободят своите страни от „тоталитарната тирания“ и за образуване на Европейски съединени щати[201]. Според вестник „Сънтдей Стар“ целта на „тези оторизирани представители на милионите селяни в Източна Европа била да привлекат вниманието на цивилизования свят и да насърчат потиснатите си последователи в своите страни с надеждата, че тиранията може да бъде премахната“[202].

Този манифест беше веднага подкрепен и от „потиснатите селяни“ в Лондон. Както съобщава в. „Газет дьо Лозан“, два дни след обнародването на манифеста във Вашингтон към него се присъединили лондонските емигранти Никулеску-Бузец от партията на Маниу, Кунцевич – водач на либералната фракция на партията на Миколайчик, Мизек – ръководител на чешката младежка партия, и Родински – един от водачите на словашката земеделска партия[203].

Тройната атака на САЩ и Великобритания да спасят българската опозиция и нейния лидер Никола Петков претърпя неуспех. Правителството на Отечествения фронт и ЦК на БРП (к) се убедиха, че опозицията е не само вътрешна контрареволюционна сила, но и силен коз на англо-американската политика в България, който трябва да бъде изтръгнат от нейните ръце. По предложение на ЦК на БРП (к) на 23 август 1947 г. Националният комитет на Отечествения фронт заедно с ръководствата на отечественофронтовските партии реши да даде писмена препоръка на правителството да разтури БЗНС (НП)[204]. Вземайки акт от тази препоръка, правителството внася във Великото народно събрание съответния законопроект. В края на август Велкото народно събрание приема специален закон, с който разтури БЗНС (НП) и всички негови поделения, спря завинаги техните печатни органи, конфискува имуществата им в полза на

държавата[205]. На 23 септември 1947 г. беше приведена в изпълнение присъдата срещу Никола Петков.

Така беше разгромено главното ядро на буржоазната опозиция в България – Българският земеделски народен съюз (Никола Петков).

По същото време престана да съществува и групата на независимите интелектуалци. С отстраняването на проф. Петко Стоянов от парламента на 11 юни 1947 г. тя изчезва от политическата сцена.

Като легална опозиционна организация остава само БРСДП (о) начело с Коста Лулчев. Лишена обаче от подкрепата на БЗНС (НП), от своите печатни органи (от май 1947 г. в. „Свободен народ" не излиза), от своите клубове, които бяха закрити през лятото на 1947 г., тя загубва напълно влиянието си в обществено-политическия живот. Фактически остава да съществува само ЦК на БРСДП (о) като един затворен кръг от фалирали политици и парламентарната ѝ група, която не вземаше никакво участие в работата на Великото народно събрание. По примера на Постоянното присъствие на БЗНС (НП) групата на Коста Лулчев също направи опит да издейства от Националния комитет на Отечествения фронт разрешение за по-нататъшното си съществуване като опозиционна партия. На 29 юли 1947 г. членът на ЦК на БРСДП (о) Георги Керемидчиев беше изпратен да преговаря с преставители на Националния комитет на Отечествения фронт. Той се среща със секретарите на Националния комитет д-р Иван Пашов, д-р Славчев и Христо Мархолев, като поиска от Националния комитет да разреши на опозиционната социалдемократическа партия да издава свой вестник и отново да отвори клубовете си в София и в по-големите градове.

Д-р Иван Пашов отговори на Керемидчиев, че Отечественият фронт не ще позволи на нито една политическа партия да провежда контрареволюционна дейност и че БРСДП (о) може да продължи да съществува само като лоялна на Отечествения фронт опозиция.

Тогава Г. Керемидчиев заяви, че съжалява за тази среща, че той искал да преговаря с ЦК на БРП (к), а не с Националния комитет, тъй като Отечественият фронт бил нечестна политическа комбинация и напуска срещата[206]. След тази среща на БРСДП (о) не остава нищо друго, освен да очаква своя безславен финал в политическата история на България.

Заедно с разгрома на опозиционните партии през 1947 г. бяха ликвидирани и опозиционните групи и течения в Отечествения фронт. Остра борба се разгоря между двете крила на БЗНС. След майското съвещание на Управителния съвет на съюза, което доведе кризата до нейната върхна точка, БЗНС беше изправен пред ново разцепление. За втори път след конференцията от 8-9 май 1945 г. се решава съдбата на БЗНС, неговото място и бъдеще в политическата история на България.

Последователните отечественофронтовски трудовоборчески сили в БЗНС намериха в себе си достатъчно мъжество да предотвратят новото разцепление и да отбият опита на Оббов да отклони съюза от народноде-

мократичната революция и да го превърне в резерв на буржоазната опозиция. Те отказаха да предадат ръководството на съюза в ръцете на Оббовата група, отказаха да отстъпят редакцията на в. „Земеделско знаме" въпреки майските решения на Управителния съвет. На 27 май 1947 г. 31 членове на Управителния съвет начело с Георги Трайков, Кирил Клисурски, Ради Найденов, Стефан Тончев, Васил Павурджиев и ръководителите на ЗМС излязоха в печата с декларация, в която заявиха, че Управителният съвет в заседанието си от 14 до 21 май не е постигнал единство в съюза, поради което те възлагат на старото Постоянно присъствие да продължи своята работа и да свика ВСС на БЗНС, който да реши въпросите за укрепване на съюзното единство[207].

В този труден момент, който преживяваше БЗНС, ЦК на БРП (к) се притече на помощ на последователните отечественофронтовци в съюза.

Ръководеното от БРП (к) настъпление срещу опозицията и започналият през май разгром на нейните ръководни щабове парира дезорганизаторските действия на оббовци в БЗНС и предотврати тяхното обединение с Никола Петков.

Заедно с това ЦК на БРП (к) определи ясно своето отношение към кризата в БЗНС. В едно съобщение за събитията в БЗНС, изпратено в края на май до областните комитети на партията, той заяви, че поддържа искането на 31 членове на Управителния съвет на БЗНС за свикване на Върховния съюзен съвет. ЦК препоръча на партийните организации да разяснят сред членовете на БЗНС, че „правилната линия в интерес на Отечествения фронт и на БЗНС е линията на единството на съюза върху отечественофронтовска основа, а не линията на заграбване на ръководството от една група за сметка на друга група", да помогнат братски на сдружените земеделци да разберат и осъзнаят, че единствено правилният път на БЗНС е да остане в Отечествения фронт, в съюз с работническата класа[208].

По същото време в едно писмо до областните комитети на БРП (к) от 30 май ЦК препоръчва да се проведат съвещания на областните партийни активи, на които да се разгледа съвместната работа на партията с БЗНС, да се набележат мерки за засилване на партийното влияние на село, за изграждане на нерушим съюз между БРП (к) и БЗНС[209].

ЦК на БРП (к) отхвърли предложенията на някои дейци от опозиционния Земеделски съюз, като Ангел Янев и други, които предлагаха от кадрите на опозиционния съюз да се образува един нов отечественофронтовски БЗНС, като заяви, че той признава само един Земеделски съюз, този, който отначало докрай е останал верен на Отечествения фронт[210].

---

* През 1946 и 1947 г. Дамян Велчев, В. Юруков, Петър Попзлатев и други дейци на НС „Звено" бяха изпратени като пълномощни министри съответно в Берн, Брюксел и Стокхолм.

Подкрепяно от БРП (к) и от много селски и околийски дружби, трудовоборческото крило на Г. Трайков успя бързо да ликвидира кризата в БЗНС и да затвърди своето положение в Постоянното присъствие и другите върховни институти на съюза.

След майското съвещание то успя да обедини около себе си мнозинството от ръководния кадър на БЗНС. На 29 май се състоя заседание на парламентарната група на БЗНС. Парламентарната група нанесе първия силен удар върху позициите на Оббовата група. Тя посочи, че на всяка цена трябва да се запази единството на съюза, одобри декларацията на Г. Трайков и останалите 30 членове на Управителния съвет от 27 май и заяви, че стои зад досегашното Постоянно присъствие и настоява да се свика Върховен съюзен съвет, който окончателно да разреши кризата в БЗНС[211].

По този начин парламентарната група, в която влизаха най-влиятелните дейци и ръководители на БЗНС, фактически предреши съдбата на Оббов.

На 8 юни 1947 г. се състояха съдбоносни заседания на Върховния съюзен съвет на БЗНС. Върховният съюзен съвет осъди майските решения на Управителния съвет, порица го за това, „че не проявил достатъчно мъдрост и е допуснал да се изложи на опасност съюзното единство".

В приетата на 8 юни резолюция ВСС потвърди, че БЗНС ще остане верен на Отечествения фронт, на „честната и братска дружба между БЗНС и РП (к), изградена върху взаимното доверие и подпечатана с общо пролятата кръв от 9 юни до 9 септември"[212].

Върховният съвет избра ново Постоянно присъствие на БЗНС, мнозинството от членовете на което бяха последователни отечественофронтовци от крилото на Г. Трайков.

За политически секретари на Постоянното присъствие наред с Георги Трайков бяха избрани Александър Оббов и Георги Драгнев, които имаха все още голямо влияние[213]. След два месеца Оббов беше окончателно отстранен от Постоянното присъствие и от политическия секретариат на съюза[214].

Отстраняването на групата на Оббов от ръководството на БЗНС беше голям успех за демократическите сили в България.

БЗНС тръгна окончателно и безвъзвратно по пътя на социалистическата революция, в съюз с работническата класа, под ръководството на БРП (к).

Освободен от най-силната и най-влиятелната през 1947 г. вътрешнопозиционна група, Отечественият фронт укрепна като масовополитическа основа на народната власт. Стана по-здрав съюзът на работническата класа с трудещите се селяни.

През 1947 г. завършиха с победа за отечественофронтовското крило на Кимон Георгиев и вътрешнопартийните борби в НС „Звено". От ръководството на „Звено" беше отстранена буржоазноопозиционната група на Васил Юруков*. От 1 юни 1947 г. беше сменен от Георги Кулишев и политическият секретар на НС „Звено" Петър Попзлатев[215].

В първата инструкция, подписана от новия политически секретар Георги Кулишев, издадена на 6 юни, Изпълнителният комитет на „Звено“ заяви, че „вярно следваният път и правилно прилаганата програма на Отечествения фронт са път и програма на „Звено“[216].

През юни Изпълнителният комитет на „Звено“ разтури опозиционното ръководство на Младежкия народен съюз „Звено“ – оръдие на групата на Васил Юруков, и възложи ръководството на младежкото поделение към партията на политическия секртар Георги Кулишев.

Изпълнителният комитет постанови, че МНС „Звено“ трябва да следва „една здрава отечественофронтовска линия, да сътрудничи в хармония и взаимно уважение с другите младежки отечественофронтовски съюзи и специално с ЦК на демократичната младеж в България“ и по никой начин да не допуща каквито и да е отклонения от отечественофронтовската линия на партията[217].

След тези вътрешни промени в „Звено“, които затвърдиха окончателно ръководното положение на отечественофронтовските сили начело с Кимон Георгиев, в началото на 1947 г. се състоя среща между ЦК на БРП (к) и Изпълнителния комитет на НС „Звено“. Двете партийни ръководства изразиха твърдото си желание за трайно сътрудничество между БРП (к) и НС „Звено“ на базата на отечественофронтовската програма[218]. Така беше разгромен още един от отрядите на буржоазната опозиция в България.

Настъпи и безславният финал на старите буржоазни партии. След като беше установено, че контрареволюционната дейност на д- Г. М. Димитров, на Никола Петков и Димитър Гичев е провеждана със съдействието на Никола Мушанов, Димитър Буров и други дейци на буржоазните партии, през септември 1947 г. техният контрареволюционен клуб беше окончателно закрит[219].

Наред с политическия разгром на опозицията в края на 1946 и през 1947 г. народната власт ликвидира военните и други конспирации в страната.

През ноември 1946 г. Врачанският областен съд осъди участниците във въоръжената фашистка конспирация във врачанския гарнизон – 32 легионери, бранници и други членове на бившите фашистки организации[220]. През декември 1946 г. Софийският областен съд започна процеса срещу създадената под влияние на международните реакционни кръгове и на опозиционната пропаганда нелегална военноконспиративна организация „Неутрален офицер“, ръководена от генерал Иван Попов. Нейните организатори бяха осъдени на различни срокове тъмничен затвор[221]. По същото време беше ликвидирана и фашистката организация „Легионерски център“, поставила си за цел да свали народната власт чрез въоръжен преврат[222].

През лятото на 1947 г. бяха обезвредени и конспиративните организации в Свищовско и Годечко[223]. Пред народен съд беше изправено емигрантското „национално правителство“ на Александър Цанков. Софийският областен съд осъди Ал. Цанков и неговите най-близки съратници на

смърт. Само покровителството на западните империалистически държави спаси от възмездието на народа тази окървавена банда от убийци[224].

Разгромена беше и най-голямата конспиративна организация „Военен съюз", създадена и ръководена от генерал Кирил Станчев. Нейният план за въоръжен преврат срещу народнодемократичната власт, за възстановяване на политическото господство на буржоазията пропадна[225]. С твърда ръка органите на държавната сигурност ликвидираха едно след друго всички гнезда на въоръжената контрареволюция и предотвратиха готвената от тях гражданска война.

Разгромът на буржоазната опозиция и на контрареволюционните въоръжени организации през 1947 г. стана по мирен път, без кръвопролитна гражданска война, тъй като буржоазната опозиция и многобройните конспиративни организации не посмяха да запалят пожарите на вътрешните безредици, не посмяха да потърсят своето „право" чрез оръжието.

Причините за мирния разгром на буржоазната опозиция и въоръжената контрареволюция се коренят преди всичко в съотношението на класовите и политическите сили в България след Деветосептемврийската революция. Още през 1944 г. революционните и демократичните сили взеха превес в политическите борби. След БРП (к) и Отечествения фронт тръгнаха огромна част от народните маси от градовете и селата. БРП (к) провеждаше последователна политика на сплотяване на тези сили в името на народнодемократичната революция. ЦК на БРП (к) не се поддаде на внушенията на левичарските среди в партията, нито на нахлулата в нея дребнобуржоазна „новореволюционна" стихия за форсиране на революционните преобразования, без те да са узрели в съзнанието на масите. Тя нито за момент не допусна да се прескачат естествените етапи в развитието на народната революция.

След образуването на опозиционния буржоазен блок през 1945 г. и особено след изборите през 1946 г. от влиянието на БРП (к) и на Отечествения фронт се отклониха значителни слоеве от трудещите се от градовете и селата, които поради посочените вече обстоятелства тръгнаха след опозицията. Десните буржоазни елементи от Отечествения фронт и временните спътници на революцията ставаха все по-непоследователни, все по-неискрени. По образния израз на Г. Димитров от колата на Отечествения фронт отпаднаха една след друга вътрешноопозиционните групи.

И тогава ЦК на БРП (к) успя да запази равновесие, не се поддаде на внушенията за „неискрени съюзници", подкрепи отечественофронтовските среди в БЗНС, НС „Звено" и БРСДП в борбата им срещу вътрешноопозиционните течения.

Благодарение на тази правилна политика и тактика на ЦК на БРП (к) партията не позволи на буржоазната опозиция да осъществи напълно своя план за създаване на антикомунистически блок на реакционните сили, да изолира комунистите от масите, да оголи техния фронт, да насочи своя огън изцяло срещу БРП (к). Мирният разгром на буржоазната опо-

зиция беше победа на правилната стратегия и тактика на БРП (к), на нейната отечественофронтовска политика за спечелване на трудещите се маси за делото на революцията, на революционната ѝ устойчивост пред бързо сменящите се и неориентирани бури и ветрове на социалистическата революция в България.

Срещу БРП (к) и Отечествения фронт имаше една силна, добре организирана буржоазна опозиция. Корените на тази опозиция бяха заложени в колебанията на селските маси и средните градски слоеве между старото и новото общество. Нейната сила се коренеше в традициите на капитализма, в политическия, административния и военния опит на свалената от власт буржоазия.

Явявайки се на повърхността като дребнобуржоазна демокрация, по своята класова същност опозицията беше маскирана буржоазна реакция. В това същевременно беше заложена и слабостта на буржоазната опозиция. Нейната най-солидна материална и морална опора беше българската капиталистическа буржоазия. Но българската буржоазия беше нехарактерна, икономически слаба, политически компрометирана класа. Свързана с фашизма и бившите политически режими, довели през време на своето управление страната до няколко национални крушения, пропиляла историческите идеали на българската нация по време на двете световни войни, тази класа трябваше да се бори след Деветосептемврийската революция за своите интереси, след като беше изчерпала моралния и политическия си кредит пред народа.

Затова въпреки временно запазените буржоазнодемократични свободи тя не можеше да възстанови или да създаде свои партии, с влияние сред народа, затова тя се скри зад дребнобуржоазните опозиционни партии, откъдето чрез своите клубове насочваше реакционните движения.

Масовата социална опора на опозиционните партии бяха част (и то в някои моменти твърде значителна част) от средните и дребните селяни и междинните буржоазно-еснафски слоеве от градовете, т. е. средната и дребната буржоазия. Това беше една междинна, колеблива, непоследователна класа, разделена под влиянието на различни партии и идеологии. Тази класа не можеше да играе самостоятелна политическа роля в обществените борби. Нейното предназначение беше или да върви под ръководството на работническата класа по пътя на социалистическата революция, или да пълни редовете на буржоазно-опозиционните движения като резерв на капиталистическата буржоазия.

И макар че по силата на историческите обстоятелства значителни селски и градски дребнобуржоазни слоеве дълго време вървяха след опозицията, поради своята класова природа те не бяха склонни да залагат имота и живота си за контрареволюционното дело на буржоазията. Когато бяха ударени върховете, щабовете на опозицията, тези маси потеглиха към другия обществен лагер.

Провалът на буржоазната опозиция в България беше провал на опита на опозиционните партии да защитават класово-политическите интереси на капиталистическата буржоазия, използвайки нейната неустойчивост, нейната временна контрареволюционност. Този провал ознаменува краха на политическия съюз на капиталистическата буржоазия със селяните в българската история.

Мирният разгром на буржоазната опозиция през 1947 г. се дължеше и на обстоятелството, че цялата въоръжена сила на държавата се намираше под контрола на БРП (к). Поучена от близкия исторически опит на земеделското управление през 1920-1923 г., БРП (к) непосредствено след 9 септември взе в свои ръце Министерството на вътрешните работи и незабавно го превърна от оръдие за потискане на масите в угода на капиталистическата буржоазия в оръдие за укрепване на пролетарската власт.

През 1946 г. БРП (к) сложи ръка и върху другия решаващ институт – армията.

Изхождайки от това, че в политиката има само две реални сили – армията и въоръжения народ, още преди да постави под свой контрол военното министерство, БРП (к) създаде, обучи и подготви така наречената резервна въоръжена работническа милиция за смазване на евентуална контрареволюция.

Опозицията добре разбираше, че комунистите не ще се поколебаят нито за миг да стоварят върху нея цялата въоръжена сила на държавата и на работническата милиция, ако тя посегне на завоеванията на Деветосептемврийската революция, затова не посмя да развее флага на гражданската война.

Важна причина за безкръвния разгром на буржоазната опозиция беше и съотношението на силите на международната арена след Втората световна война. След като дипломатическата намеса на САЩ и Великобритания не можа да вкара опозицията в управлението на страната, след подписването на мирния договор и фактическото признаване на режима на народната демокрация в България от страна на САЩ и Великобритания опозиционните щабове разбраха, че те не могат да разчитат на нищо повече освен на една морална подкрепа от страна на империалистическите държави. Средният и низшият кадър на опозицията окончателно се разочарова в силата на западните си покровители.

За всеки беше ясно, че при решителния превес на революционните сили в класовите и политическите борби вътре в страната без външна материална и военна подкрепа всеки опит за гражданска война и контрареволюционен преврат ще бъде смазан. При това народнодемократичната власт в България получаваше огромна морална, материална и военна помощ от страна на Съветския съюз.

До есента на 1947 г. в страната се намираха части на Съветската армия, които сковаваха със своето присъствие контрареволюционните сили. Освен това съветската дипломация неотстъпно неутрализираше външните

американо-английски влияния и давления върху развитието на България. Съветските представители в СКК начело с генерал С. С. Бирюзов отбиваха опитите на американската и английската мисия да се месят във вътрешните работи на страната, да я третират като поднадзорна територия. Те помагаха на българското правителство и със своя политически опит, със своите съвети.

След като и международната обстановка измени на буржоазната опозиция, на нея не ѝ оставаше нищо друго, освен след тригодишните борби и опити да възстанови стария строй, да напусне безусловно политическата сцена.

Разгромът на буржоазната опозиция през 1947 г. беше най-важният момент в борбата на революционните сили за закрепване на народнодемократичната власт в България. В резултат на тази победа на трудещите се маси, ръководени от БРП (к), настъпи коренно изменение в съотношението на класовите и политическите сили в страната, приключи един от най-решителните периоди в развитието на народнодемократичната революция.

Макар че капиталистическата буржоазия остана да съществува като класа, коренно се измени нейното положение в българското общество. Тя беше лишена от политическа организация. По този начин тя окончателно се превърна във второстепенна класа на обществото. Отнети бяха нейните възможности да влияе активно върху дребнобуржоазните маси, да ги използва като резерв за своята реставраторска политика. Отнети бяха възможностите ѝ да разлага Отечествения фронт, да подбужда вътрешноопозиционните групи в отечественофронтовските партии към сепаративни действия. Сложен беше край на тригодишните опити на реставраторските сили да ликвидират доминиращото влияние и ръководната роля на БРП (к) в системата на народната демокрация, да превърнат Комунистическата партия в една невлиятелна, второстепенна партия, която след това лесно да изтласкат от обществения и политическия живот.

Разгромът на буржоазната опозиция укрепи единството на революционните и дмократичните сили в България, обединени в Отечествения фронт. Лишени от подкрепата на опозицията, десните реакционни групи и крила в отечественофронтовските партии бяха бързо изолирани и разгромени. Ликвидирана беше вътрешната опозиция в Отечествения фронт. Начело на БЗНС, БРСДП, НС „Звено“ и Радикалната партия застанаха последователни отечественофронтовци, решени да вървят при всички обстоятелства с комунистите по пътя на социалистическата революция.

Разгромът на буржоазния опозиционен блок през 1947 г. закрепи обществено-политическите основи на народната власт, подготви условията за ускоряване на революционните преобразования, за ликвидиране на буржоазията като класа, за коренно преустройство на държавната и обществената наредба в България.

Народнодемократичната революция навлезе в периода на радикални преобразования. България се изправи пред прага на социалистическото строителство.

Но народнодемократичната революция не можеше да продължи успешно победния си ход, без да ликвидира остатъците от разбитата опозиция, без да отнеме радикално от ръцете на буржоазията ключовите позиции в икономиката и по този начин да ликвидира завинаги почвата, върху която възникваха и се развиваха опозиционните буржоазни движения, без да приобщи опозиционните низини към народната власт.

Затова през есента на 1947 г. пред БРП (к) и Отечествения фронт застана голямата задача да спечелят опозиционните маси и от резерв на буржоазията да ги првърнат в надежден съюзник на работническата класа в революцията.

Приобщаването на опозиционните маси към Отечествения фронт беше трудно и сложно дело. Макар и лишена от политическа организация, опирайки се на своите икономически позиции в народното стопанство, буржоазията продължаваше още силно да влияе върху средните слоеве от градовете и селата. Освен това ръководителите на опозиционните партии след разтурването на БЗНС (НП) продължаваха да стоят на старите си позиции. Само някои от тях, като Асен Павлов, Йордан Ковачев и Борис Бумбаров, поискаха да се върнат в Отечествения фронт[226]. Последователите на Никола Петков не пожелаха да се разоръжат идейно и морално пред народа, заеха позиция на изчакване, разчитайки, че с чужда помощ отново ще се върнат на политическата сцена. Докато лидерите на опозиционните партии оставаха на старите си позиции, сред опозиционните низини, както вече се посочи, започна дълбок процес на преориентиране към Отечествения фронт, породен от осъзнатата от масите и от средния кадър на опозицията погрешност на политиката на опозиционните партии.

Този процес на преориентация откри голямо поле за политическо и идейно влияние на Отечествения фронт, за спечелване на тези маси за делото на народнодемократичната революция.

В тази обстановка в края на август 1947 г. ЦК на БРП (к) определи ясно задачите на партията и на Отечествения фронт за разширяване влиянието на народната власт сред трудещите се маси. Той препоръча на партийните организации и комитети да се възползват от разгрома на БЗНС (НП), за да приобщят опозиционните низини към Отечествения фронт, да изолират напълно опозиционните лидери от трудещите се. ЦК реши, че в БРП (к) бившите членове на опозиционните партии не могат да членуват, но другите отечественофронтовски партии могат да приемат онези от тях, които на дело покажат, че са скъсали с опозицията. ЦК на БРП (к) обаче предупреди партийните организации и Отечествения фронт, че трябва да проявят голяма бдителност, защото реакционните елементи ще се възползват от искрения стремеж на трудещите се да се завърнат в Отечествения фронт, за да разлагат отвътре неговото единство. Той препоръча

приемането на бившите опозиционери да става главно от масовите организации.

ЦК в августовските решения сочи втората важна задача – да се укрепи работническо-селският съюз и сътрудничеството между БРП (к) и БЗНС. Като прецени, че по време на събирането на нарядите през 1946 и 1947 г. отношенията между народната власт и селяните бяха влошени, ЦК посочи, че неотложно трябва да се укрепи влиянието на Отечествения фронт на село, да се проведе всестранна стопанска, административна и политическа работа за спечелване на средния селянин – основната фигура в българското село[227].

Решенията на ЦК на БРП (к) за приобщаването на опозиционните низини към Отечествения фронт бяха одобрени и от другите отечественофронтовски партии. На 16 септември 1947 г. Националният комитет на Отечествения фронт и ръководствата на БРП (к), БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия утвърдиха специална наредба, която определяше начина за приемане в Отечествения фронт на бившите членове на разтурения БЗНС (НП). Тази наредба задължаваше комитетите на Отечествения фронт и ръководствата на отечественофронтовските партии да привлекат членовете на разтурения опозиционен Земеделски съюз в масовите организации, в различните строителни, акционни и културни комисии и комитети. Това трябваше да става индивидуално, след проверка за всеки кандидат поотделно и след една публична декларация, в която бившите опозиционери да порицават контрареволюционната дейност на разтурения БЗНС (НП).

Наредбата забраняваше да се приемат в Отечествения фронт активните дейци на опозицията, преди да са дали достатъчно доказателства, че искрено са скъсали с миналата си дейност. Ръководните дейци на опозицията можеха да се приемат само със съгласието на ръководствата на всички отечественофронтовски партии. Те не можеха да заемат изборни длъжности в тези партии и в Отечествения фронт[228].

Наредбата на Националния комитет на Отечествения фронт от 16 септември постави началото на продължителната идейно-възпитателна работа срещу бившите опозиционери за приобщаването им към народнодемократичната власт, която в основни линии успешно беше завършена през 1948 г. с изграждането на единната обществено-политическа организация на Отечествения фронт.

Борбата на Отечествения фронт за приобщаване на опозиционните низини към народната власт, за ликвидиране на икономическата база на буржоазната контрареволюция в България

В новата обстановка, която се създаде в България към есента на 1947 г., ЦК на БРП (к) трябваше да извлече необходимите поуки от тригодишните борби с опозицията и да набележи новите задачи на партията за оконча-

телното закрепване на народнодемократичната власт в България. За тази цел през октомври 1947 г. беше свикан XIII пленум на ЦК на БРП (к).

Октомврийският пленум на ЦК обсъди резултатите от Варшавското съвещание на работническите и комунистическите партии, състояло се през септември 1947 г., анализира измененията, настъпили в международната обстановка и във вътрешнополитическото развитие на България през 1947 г. и набеляза задачите на партията за по-нататъшното развитие на народнодемократичната революция.

Пленумът на ЦК на БРП (к) се солидаризира с препоръките на Варшавското съвещание, че срещу настъплението на империализма комунистическите и работническите партии трябва да изправят единния народен антиимпериалистически фронт на всички прогресивни и демократични сили в света, да организират отпор срещу опитите на международната реакция да изтласка комунистическото движение от позициите, които то беше завоювало по време на Втората световна война.

Като одобри препоръката на Варшавското съвещание за ускоряване на революционните преобразования в страните с народна демокрация, за да се закрепи окончателно пролетарската диктатура в тези страни и заедно със Съветския съюз да се превърнат в сигурна база на пролетарската революция и на демократичните движения в света, XIII пленум на ЦК на БРП (к) прие изключително важни решения. Той препоръча на правителството да прочисти окончателно армията, държавния апарат и дипломатическия корпус от реакционните и несигурни кадри, да укрепи военноотбранителната способност на страната, да продължи с неотстлабваща сила настъплението срещу буржоазната реакция до нейното пълно смазване, да лиши буржоазните организации от възможността за легално проявление.

Пленумът препоръча настъплението срещу реакцията да се съпровожда от енергична политика за ликвидиране на икономическите позиции на едрия капитал в народното стопанство, за разширяване и укрепване на държавния сектор в икономиката на страната, за да се ускори развитието на България по пътя на социализма[229].

Октомврийският пленум взе важни решения за укрепване на работническо-селския съюз, за преустройство на Отечествения фронт в единна обществено-политическа организация, за спечелване на опозиционните низини за делото на революцията. Той начерта нова селска политика на народната власт, която предвиждаше да се премахнат строгите ограничения на наряднатa система, да се разреши на селяните свободно да търгуват със селскостопанските произведения, след като изпълнят задълженията си към държавата[230].

Решенията на Октомврийския пленум на ЦК на БРП (к) отбелязват началото на един нов период в развитието на народнодемократичната революция, в борбата на трудещите се маси за укрепване на народната власт в България. Констатирайки, че народнодемократичната революция успешно е разрешила своите антифашистки демократически задачи, че са

преодолени най-трудните бариери, които старият свят беше изпречил пред нея, пленумът посочи, че на преден план вече са излезли социалистическите задачи на революцията – ликвидиране на капитализма в народното стопанство, изграждане на новата обществено-политическа и държавна структура на страната, подготовката за социалистическото строителство.

В съответствие с тези свои изводи и решения ЦК на БРП (к) внесе през есента на 1947 г. пълна яснота сред българската общественост относно характера на народната демокрация. Чрез своите печатни органи той посочи, че „между народната демокрация и социалистическата демокрация стена няма", че „друга перспектива в интерес на народа, на демократичните сили освен социализма няма и не може да има"[231]. Изясняването на характера на народната демокрация като социалистическа демокрация и на народната власт като диктатура на пролетариата имаше огромно революционно-практическо значение, тъй като до този момент поради редица международни, вътрешно-политически и тактически съображения БРП (к) не откриваше достатъчно ясно крайните си цели в народнодемократичната революция и издигаше предимно демократични искания и лозунги.

Решенията на Октомврийския пленум на ЦК на БРП (к) бяха одобрени от ръководствата на БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия. На състоялото се на 22 октомври заседание на Националния комитет на Отечествения фронт представителите на тези партии декларираха, че те ще подкрепят комунистите в борбата за осъществяване на революционните преобразования, набелязани от XIII пленум, и за превръщането на отечественофронтовските комитети в единна обществено-политическа организация на трудещите се и приеха една специална декларация за бъдещите задачи на Отечествения фронт[232].

Октомврийската декларация на Националния комитет и на ръководствата на БРП (к), БЗНС, НС „Звено", БРСДП и Радикалната партия е първият документ в историята на Отечествения фронт, в който ясно са посочени задачите за ликвидиране на капиталистическите производствени отношения, за развитието на България по пътя на социализма[233]. Тази декларация показва, че програмата на БРП (к) за победата на социализма беше приета от нейните отечественофронтовски съюзници. А това означаваше, че е преодоляна още една голяма трудност, че са създадени всички общественополитически условия за закрепване на диктатурата на пролетариата в България.

Първата и неотложна работа, с която се зае народната власт след Октомврийския пленум на ЦК на БРП (к), беше да ликвидира икономическите позиции на едрата градска буржоазия, да премахне икономическата база на буржоазната контрареволюция.

Най-напред ударите на народната власт се насочиха срещу промишлената буржоазия. На 23 декември 1947 г. беше извършена национализацията на индустрията. Народната власт експроприира едрите индустриалци и превърна в собственост на държавата 6109 индустриални предприятия[234].

Национализацията на индустрията предизвика дълбоки структурни промени в икономиката на България, постави началото на процеса на ликвидирането на едрия капитал във всички клонове на народното стопанство. Непосредствено след национализацията държавата насочи ударите си срещу банковия капитал. На 26 декември Великото народно събрание със специален закон превърна банковото дело в изключително (монополно) право на държавата[235]. По този начин беше ликвидиран частният финансов и банков капитал и народната власт нанесе втория по сила и значение удар върху позициите на едрата капиталистическа буржоазия в народното стопанство.

Съдбата на промишления и банковия капитал през 1948 г. беше споделена и от едрия търговски капитал. През февруари се създаде държавен монопол върху вътрешната търговия на едро и се образуваха четири държавни предприятия, на които се възложи търговията на едро[236]. Въведен беше държавен монопол и във външната търговия.

Заедно с това чрез „Народен магазин", чрез Главната дирекция на храноснабдяването, чрез държавните смесени предприятия „Яйцецентрала", „Кожецентрала" и „Месоцентрала", чрез тютюневия и спиртния монопол и чрез кооперациите правителството силно ограничи частния капитал и във вътрешната търговия на дребно.

Настъплението срещу търговския капитал през 1947 и 1948 г. фактически го изтласка на втора позиция. През 1948 г. държавният и кооперативният сектор в търговията имаше вече преобладаващо място.

Силен удар върху икономическите интереси на градската капиталистическа буржоазия беше нанесен и през февруари 1948 г. със закона за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост[237]. Буржоазията беше лишена от още едно средство за експлоатация на трудещите се маси.

Икономическите и стопанските преобразования на народната власт през 1947-1948 г. засегнаха интересите и на селската капиталистическа буржоазия. Към началото на 1948 г. в основни линии завърши аграрната реформа. От различните училищни, скотовъдни и други фондови земи, от земите на религиозните общини, джамии, вакъфски и други религиозни общества, от земите на читалищата, на църквите, на манастирите и на едрите земевладелци беше създаден държавният поземлен фонд, от който бяха оземлени 126 738 малоимотни и безимотни селяни с 1 251 936 декара земя и 381 обществени организации, стопанства, учреждения и институти със 71 152 декара[238]. Макар че държавният поземлен фонд беше комплектуван предимно от конфискуваните обществени земи, той засегна чувствително интересите на селската буржоазия. Аграрната реформа постави под съмнение развитието на капитализма на село. Създаването на първите 438 ТКЗС[239] показваше новите пътища и бъдещето на българското село.

Чувствително бяха накърнени интересите на селската буржоазия и от национализацията на промишлеността, която отне от селските кулаци

1889 мелници, стотици маслобойни, дараци, содо-лимонадени фабрики, дъскорезници, чепкала и др.[240]

Със закона за изкупуване на едрия селски инвентар през февруари 1938 г. народната власт отне допълнително от селските богаташи 3400 трактора (от всичко 4000), 2300 тракторни плуга, всички редосеялки, сноповръзвачки, култиватори заедно с всичките им принадлежности и резервни части[241].

Национализацията на промишлеността, монополизирането на банковото дело и другите стопански преобразования на народната власт през 1947 и 1948 г. предизвикаха дълбоки икономически и социално-политически изменения в хода на народнодемократичната революция в България.

Те коренно измениха съотношението между различните социални сектори в българското народно стопанство. Основните средства за производство в промишлеността, целият банков и финансов капитал, по-голямата част от търговския капитал и машинната земеделска техника преминаха в ръцете на народнодемократичната държава.

Обществениият социалистически сектор завладя окончателно всички командни позиции в народното стопанство – промишлеността, банките, транспорта. Държавата стана господстваща икономическа сила.

Тези революционни пробразования ликвидираха напълно каптализма в българската промишленост, в банковото дело, във външната и вътрешната търговия на едро. Докато преди национализацията държавата притежаваше само 19,9% от средствата за производство в промишлеността, след 23 декември 1947 г. заедно с кооперациите владееше вече 92,9%. Останалите 7,1% принадлежаха на дребните занаятчийски предприятия.

Стопанските преобразования през 1947 и 1948 г. и преди всичко национализацията на промишлеността и банките закрепиха икономическите основи на народнодемократичната власт в България. Те подготвиха условията за социалистическо преустройство на цялото народно стопанство, послужиха като основа за изграждането на модерна социалистическа индустрия, за преустройство на селското стопанство, за ликвидиране на остатъците от частния търговски капитал. Те осигуриха значителни финансови и материални средства на държавата за бъдещото социалистическо строителство.

Наред с тези икономически резултати национализацията на индустрията, банките и другите стопански преобразования предизвикаха дълбоки обществени промени в полза на работническата класа и трудещите се маси, в полза на социализма. Те ликвидираха като класа едрата промишлено-банкерска и търговска буржоазия, а заедно с нея и капиталистическата експлоатация над работническата класа и над голяма част от трудещите се маси в България. Те ограничиха експлоататорските и хищническите апетити на селската буржоазия.

Национализацията на индустрията и банките имаше огромно значение за закрепване на народнодемократичната власт в България. Докато разгромът на буржоазния опозиционен блок през 1947 г. закрепи обществено-

политическите основи на народната власт, национализацията и последвалите я стопански реформи закрепиха нейните социално-икономически опори.

Като отне икономическите позиции и материалните средства за производство на най-силния и добре организиран отряд на българската капиталистическа буржоазия, народната власт ограничи нейните възможности за контрареволюция, направи я негодна да влияе активно върху дребната буржоазия. В резултат на това настъпиха дълбоки изменения в социалнокласовите отношения в българското общество. Работническата класа утвърди окончателно авангардното си положение в народнодемократическата революция. Укрепна съюзът на работническата класа с трудещите се маси, единството на демократичните сили в Отечествения фронт. Дребната селска и градска буржоазия видя в лицето на работническата класа един изпитан и силен свой ръководител, който с желязна последователност руши устоите на стария свят и прокарва пътищата към социализма. С поголяма увереност тя тръгна след работническата класа в борбата за изграждане на социалистическото общество.

Тези изменения в обществените отношения подготвиха условия за окончателно ликвидиране на остатъците от разбитата през 1947 г. опозиция, за приобщаване на трудещите се маси, които вървяха след опозицията, към Отечествения фронт.

В тази обстановка в началото на 1948 г. беше извършена реорганизацията на Отечествения фронт. Вторият конгрес на Отечествения фронт, състоял се на 1, 2 и 3 февруари, реши да превърне отечественофронтовските комитети в единна обществено-политическа организация, като по този начин въвлече в отечественофронтовското движение огромните трудещи се маси, в това число и бившите членове на опозиционните партии.

Още през 1948 г. новите отечественофронтовски организации приеха около 1 милион членове, много от които бяха безпартийни[242].

Изграждането на единните отечественофронтовски организации ставаше в условията на остра класова борба. Разгромът на опозиционните партии през 1947 г. и продължителното настъпление срещу капиталистическата буржоазия в промишлеността, банковото дело и търговията предизвикаха отчаяна съпротива сред буржоазно-реставраторските опозиционни сили.

Лишени обаче от политическа организация и от основните средства за производство, реставраторските сили не можеха да поведат организирана борба срещу народната власт, да ограничат нарастващото ѝ влияние сред трудещите се, в това число и сред бившите техни съмишленици. При това положение започна последният етап в разложението на опозиционните сили.

Последователите на разтурените опозиционни партии се разделиха на три ясно очертани потока. Най-голямата част, предимно из средата на бедните и средните селяни и на градските занаятчийско-еснафски среди, скъса напълно с миналите си заблуди и започна масово да се завръща в

Отечествения фронт. Започна голям наплив на безпартийни и бивши опозиционери към БЗНС и другите отечественофронтовски партии. Само за няколко месеца от началото на 1948 г. дружбите на БЗНС и организациите на НС „Звено" нараснаха на два, три, пет и повече пъти.

Заедно със завръщащите се в Отечествения фронт трудещи се селяни и занятчии към единните организации и земеделските дружби се присламчиха много бивши дейци на опозицията и буржоазно-реакционните елементи. Във Варна, Габрово, Хасково, Ямбол, Търново и други градове и села засегнатите от икономическите преобразования на народната власт капиталистически елементи потърсиха в отечественофронтовските организации политическа обезпеченост. В Северна България с център Търновска околия беше създаден даже нелегален комитет, който работеше за привличане на бившите опозиционери в БЗНС и в Отечествения фронт[243].

Навлезли в БЗНС и в единните организации, бившите дейци на опозицията съживиха сепаративните елементи, опитаха се да повторят опита от пролетта на 1947 г – да се настанят в настоятелствата на БЗНС и в комитетите на Отечествения фронт и отново да изострят отношенията между БЗНС и БРП (к). В Михайловградска околия те подканяха своите съмишленици да влизат в Отечествения фронт, защото комунистите ще ги обявят за врагове и ще им вземат земята. В Свиленградска околия убеждаваха земеделските дружби да се обединят с опозиционерите, за да изолират комунистите от отечественофронтовските комитети. „Сега е време да ударим комунистите и да се противопоставим на тяхното ръководство" – заявяваха бившите опозиционери от Поповска околия[244].

Макар и само на отделни места, бившите дейци на опозицията успяха отново да разпалят междупартийните борби, да подтикнат земеделските дружби към нескончаеми пазарлъци за служебни места в новата организация. По тяхно внушение някои земеделски дружби (например в с. Домлян, Карловско) се опитаха да превърнат учредителните събрания на единните организации в демонстрации срещу БРП (к)[245].

Действията на разбитата опозиция съживиха последователите на Ал. Оббов и Г. Драгнев в БЗНС. Съществуващите в БЗНС групи отново надигнаха глава срещу Постоянното присъствие на БЗНС, срещу неговата последвателна отечественофронтовска политика[246].

Разколническите действия на завърналите се опозиционни дейци в БЗНС бяха улеснени от грешките на Върховния съюзен съвет на БЗНС, който разреши на дружбите да приемат безразборно бившите опозиционери[247].

Те се подхранваха и от сектантското отношение на партийните организации към новата обществено-политическа организация. След Втория конгрес в много партийни организации се създаде илюзията, че изграждането на ЕОПО ОФ автоматически ликвидира трудностите от коалиционния период, че опасността от опозицията е преминала. Много членове на БРП (к) отказваха да влизат в отечественофронтовските организации. До

юни 1948 г. в тях се зачислиха около 390 000 души, докато партията наброяваше над 500 000 членове[248].

Някои околийски комитети на БРП (к), като Луковитския, Карнобатския, Поморийския, Беленския, Поповския, Търговишкия, изоставиха проверените през най-трудните години на революцията форми на съвместна работа със съюзниците и започнаха грубо да командват другите отечественофронтовски партии. По този начин те изостриха отношенията между БРП (к) и БЗНС, пречеха за изграждането и разрастването на новата организация[249].

Упражненият чрез БЗНС и НС „Звено" натиск от бившите дейци на опозицията, нахлуването на реакционните елементи в единните организации на Отечествения фронт, колебанията, които земеделските дружби проявяваха в процеса на окончателното признаване на ръководната роля на БРП (к), и сектантските прояви на партийните организации и ръководства на БРП (к) спъваха изграждането на Отечествения фронт като масова народна организация, призвана да обедени трудещите се маси за изграждане на социализма в България. До средата на 1948 г. в Отечествения фронт бяха обхванати едва 20,7% от избирателите и 31,8% от гласувалите за Отечествения фронт в изборите за Велико народно събрание[250]. Извън единните организации оставаха широките слоеве на безпартийните маси.

При това положение ЦК на БРП (к) и Националният съвет на Отечествения фронт взеха няколко важни решения за изграждане на ЕОПО ОФ съобразно с програма и устава, приети от Втория конгрес.

Те решиха да преградят пътя на огромния поток от опозиционери, които по различни съображения и подбуди се завръщаха в Отечествения фронт, докато се положат основите на новата организация. Според една директива на Националния съвет на Отечествения фронт от март 1948 г. учредяването на единните организации можеше да става само от членовете на петте партии, влизащи в Отечествения фронт, приети до Втория конгрес.

От своя страна Постоянното присъствие на БЗНС пресече опитите на бившите опозиционери да овладеят ръководствата на дружбите и да се настанят в комитетите на Отечествения фронт. На 27 март 1948 г. то нареди на дружбите и на околийските настоятелства на съюза да приемат само такива земеделци, които са дали доказателство, че работят честно за народното единство, и да изключат дезорганизаторите от БЗНС[251]. Наред с това Националният съвет на Отечествения фронт препоръча на единните организации да засилят идейно-пропагандната работа сред масите за изясняване характера на Отечествения фронт като организация на работническата класа, трудещите се селяни и народната интелигенция за строителството на социализма в България.

Решенията на Националния съвет на Отечествения фронт и твърдата позиция, която БРП (к) и БЗНС заеха срещу дезорганизаторските действия на дейците на бившите опозиционни партии, ги принудиха да изменят своята тактика. Те се убедиха, че сега единството на демократичните

сили, обединени в Отечествения фронт, е много по-крепко в сравнение с 1947 г., че чрез единните организации не могат да пробият фронта на работническо-селския съюз и постепенно се оттеглиха от Отечествения фронт. През юни, юли и август на 1948 г. от единните организации отпаднаха около 7500 души. През същото време Отечественият фронт изключи други 3500 души – бивши дейци и активисти на опозиционните партии[252]. По този начин двата потока опозиционери, които през 1948 г. се насочиха към Отечествения фронт, ясно се разграничиха. Трудещите се опозиционни низини окончателно бяха изолирани от опозиционната върхушка. Това в най-голяма степен облекчи тяхното приобщаване към Отечествния фронт и народната власт.

Така през 1948 г. настъпи безславният край на буржоазната опозиция в България. Най-реакционните екстремистки елементи от бившите опозиционни партии и кръвно засегнатите от експроприацята на буржоазната собственост индустралци, банкери и търговци обаче не искаха да се помирят с поражението. Те тръгнаха по пътя на въоръжената терористическа борба срещу народната власт.

През 1948 г. в България бяха създадени около 30 терористически въоръжени групи и нелегални организации. Тяхната дейност се подхранваше от класовата ненавист на експроприираната едра буржоазия. Те намираха опора сред кулашко-капиталистическите елементи на село. Те се вдъхновяваха от продължаващия империалистически натиск върху страните с народна демокрация, от Геметовския „Национален комитет" във Вашингтон, от мълчаливия съюз на този комитет и на останалите вътре в страната, но неразоръжили се лидери на бившия опозиционен Земеделски съюз, от съществуването на легалната опозиционна партия на социалдемократите начело с Коста Лулчев.

Най-много нелегални организации и терористически групи през 1948 г. бяха създадени във Варненска, Пловдивска и Плевенска област, т. е. в онези райони, където опозицията имаше най-силно влияние.

Само във Варненска област действаха 10 конспирации.

Още в края на 1947 г. в с. Янково, Шуменско, беше възстановен нелегално опозиционният ЗМС, който през 1948 г. се превърна във въоръжена терористична група от 16 души[253]. По същото време в селата Старо Оряхово, Ново Оряхово, Св. Иван, Горица, Бяла, Кошута и Обзор, Варненско, действаше друга нелегална организация, трима души от която създадоха терористическа група, а останалите ги подпомагаха като ятаци[254]. Нелегална организация от 7 души беше образувана през пролетта на 1948 г във Варна със задача да премине нелегално границата, но след като разбра, че това не може да стане, започва да се въоръжава за терористични действия вътре в страната. На 6 април варненската група решава да мине в нелегалност, като нейните членове подписали декларация, че постъпват доброволно в партизанския отряд „Никола Петков". На 8 април те бяха разкрити и заловени от органите на народната милиция[255].

Нелегални организации бяха създадени и в с. Д-р Стамболски, Шуменско, Плиска и Косово, Новопазарско, Нейково, Провадийско, и на БРСДП (о) в с. Венчан, Пловдивско[256].

Най-голямата конспирация във Варненска област действаше в силно опозиционната Провадийска околия. Начело на тази конспирация застава търговецът Никола Перперлиев. Нейният център беше с. Вълчидол, а периметърът на действие – Лудогорието.

Провадийската конспирация си постави за задача да подготви недоволните от народната власт елементи и при евентуално усложняване на международното положение на България да заеме властта. Тази организация имаше свои тройки в селата, които трябваше да снабдяват престъпниците в нелегалност нейни членове.

През пролетта на 1948 г. Провадийската конспирация сформира първата нелегална група, наречена „Г. М. Димитров", която имаше своя клетва, шифър, явки и т. н. Тази нелегална група разпространи през 1948 г. позиви и писма срещу Отечествения фронт и народната власт, провеждаше конспиративни събрания по селата. В края на 1948 и началото на 1949 г. Провадийската конспирация беше разгромена от народната милиция[257].

Друга такава нелегална организация беше създадена от бившия служител в германския щаб в Кавала Иван Димитров Дойнов през януари 1948 г. в Добрич и някои села на Варненска околия. Тя организира през септември 1948 г. бойна група от петима души, която започва терористически действия. В края на 1948 г. Варненският областен съд осъди участниците от добричката конспирация[258].

В Пловдивска област в края на 1947 и през 1948 г. бяха създадени 7 нелегални организации.

Още след разтурването на БЗНС (НП) две групи от селата Езерово и Върбица, Първомайско, се опитаха да преминат границата, но бяха заловени от органите на МВР[259]. Със същата цел нелегална организация беше създадена и в Свиленград. Нейното ръководство изработи специален шифър, търсеше и устройваше канали през турската граница. То успя да прехвърли в Турция четрима души и да подготви други диверсионни групи, но през юни 1948 г. беше разкрито и обезвредено[260].

В края на 1947 г. бившият офицер и член на околийското настоятелство на БЗНС (НП) Атанас Арабаджийски създаде в Пловдив нелегална организация за подпомагане на семействата на осъдените опозиционни лидери[261]. Нелегални опозиционни групи в Пловдивска област през 1948 г. действаха и в Пловдивска околия, в с. Равногор, Пещерско, и в. с. Кирилово, Пловдивско[262].

Най-голямата нелегална организация в Плевенска област през 1948 г. действаше в Горнооряховската околия с център с. Драганово. Бившето околийско настоятелство на БЗНС (НП) започна в началото на 1948 г. да провежда печатна и устна пропаганда за възстановяване на опозиционните дружби. За тази цел то издава един нелегален позив „Да бъдем готови", в

който се казва: „Всички свободни народи от Европа и Америка се обединяват в единен фронт срещу комунизма.“ Позивът призоваваше българския народ да смъкне правителството, за да се състави ново коалиционно правителство от БЗНС, Българската демократическа партия (Никола Мушанов) и от Българската социалдемократическа партия. Според позива постигането на тази цел можело да стане само по пътя на нелегалната борба.

Нелегалният околийски център издаваше окръжни, изпращаше писма до членовете и дейците на разтурения БЗНС (НП), в които нареждаше да се създават нелегални тройки в селата. Дейността на Горнооряховската организация продължи и през 1949 г.[262]

Освен Горнооряховската конспирация през 1948 г. действаше и нелегална въоръжена група в Церово-корийския район на Търновска околия. Възстановена беше опозиционната земеделска дружба в с. Чехларци, Габровско.

Голяма нелегална организация през 1948 г. беше създадена и в Старозагорска област. Тя възстанови БЗНС (НП), създаде околийски щабове и тройки в селата. Нелегалните ядки започнаха да събират пари и други средства за провеждане на терористична дейност. Главни центрове на Старозагорската конспирация бяха опозиционните дружби в Стара Загора, Нова Загора, Казанлък и околията, Чирпанско и др.[265]

Освен тези организации и терористически групи през 1948 г. като нелегални гнезда съществуваха опозиционният ЗМС във Врачанско, бившето околийско настоятелство на БЗНС (НП) в Хасково, нелегална организация на опозицията в Трънска околия, терористична група в Панагюрище, опозиционните дружби в селата Сунгурларе и Искра, Карнобатско[266].

Всички тези организации и групи възникнаха стихийно като един от последните опити на свалената от власт капиталистическа буржоазия и на разгромената буржоазна опозиция за съпротива. Те бяха бързо разкрити и разгромени, тъй като нямаха подкрепа сред народа, нямаха единно ръководство. С това фактически опозицията беше разбита не само политически, но и като въоръжена контрареволюция, доколкото най-дясната нейна част се опита да тръгне по пътя на въоръжената борба.

Заедно с разгрома на въоръжената контрареволюция през 1948 г. бяха ликвидирани и последните политически организации и групи на буржоазната опозиция.

След един неуспешен опит за разбирателство с ЦК на БРП (к)[267] през ноември 1947 г. ръководството на РСДП (о) начело с Коста Лулчев беше изправено пред Софийския областен съд за опитите му да подпомогне възстановяването на поставените извън закона организации на БЗНС (НП), заради внушенията, които ръководните дейци на тази партия правеха на отделни контрареволюционни елементи да преминат към терористически действия против народната власт[268].

За действия, несъвместими със законите на страната, през 1948 г. на доживотен затвор беше осъден и Димитър Гичев[269].

Така настъпи безславният край на буржоазната опозиция в България. Само част от нейните ръководни дейци останаха на старите си позиции, изчаквайки със скрита надежда развоя на събитията.

Но много скоро те трябваше да се убедят, че възможностите за реставрация на буржоазния строй са изчерпани, че социализмът властно се налага в България.

Тогава те преоцениха своята минала дейност и открито се разоръжиха пред отечественофронтовската общественост. Българският печат помести през 1954-1955 г. декларациите на Асен Стамболийски, Асен Павлов, Вергил Димов, д-р Владимир Вампирски, Петър Сърбински, Светла Райко Даскалова и други ръководни дейци на опозицията, в които те порицават миналата си дейност.

Завърнаха се в своята родина и част от политическите емигранти. Империалистическият агент д-р Г. М. Димитров остана със своя „национален комитет" в чужбина, но загуби всякакво влияние[270].

* * *

Разгромът на буржоазната опозиция през 1947-1948 г. беше най-важният момент в борбата на революционните сили, ръководени от БРП (к), за окончателното закрепване на народнодемократичната власт в България.

По-важните резултати от разгрома на опозицията са следните:

1. Българската буржоазия беше лишена от политическа организация и от решаващите средства за производство. Тя окончателно се превърна във второстепенна класа на обществото, неспособна да влияе върху трудещите се маси. Буржоазията престана да играе активна роля в политическата история на България.

2. Разгромът на опозицията измени коренно съотношението на класовите и политическите сили в българската народнодемократична революция в полза на работническата класа и на социализма. БРП (к) като политически авангард на работническата класа закрепи хегемонната си роля в народната демокрация.

3. Укрепна единството на революционните и демократичните сили, обединени в Отечествения фронт. Преодолявайки дребнобуржоазните си илюзии и колебания между старото и новото общество, БЗНС, БРСДП, НС „Звено" и Българската радикална пратия тръгнаха по пътя на социализма.

4. Разгромът на опозицията даде възможност на народнодемократичната власт да разруши окончателно икономическите опори на капитализма. България се изправи пред големия старт на социалистическото строителство.

Бележки

[1] *Петков, Петър Аврамов*. Укрепване на съюза на работническата класа със селяните под ръководството на БКП в борбата за възстановяване на народното стопанство. – *Известия на Инст. по история на БКП*, 1959, 6; Борбата на БКП против геметовщината и реставраторската опозиция за крепък работническо-селски съюз. – *Известия на ВПШ „Станке Димитров"*, 1959, т. IV.

[2] *Ванков, Васил Ив.* Борбата на БРП (к) и БЗНС за политическото разобличаване и разгромяване на николапетковистката опозиция. – *Трудове на ВИНС „Д. Благоев"*, Варна, 1960, кн. 2; Укрепване на съюза между БРП (к) и БЗНС в борбата срещу геметовщината. – В: *Сб. 15 години социалистическо строителство в НРБ*, С., 1959; Идейно-политическата еволюция на БЗНС през 1947-1948 г. – *Истор. преглед*, 1960, № 6.

[3] *Истор. преглед*, 1962, № 5.

[4] Централен държавен архив на НРБ (ЦДА на НРБ), ф. 77, оп. 1, а. е. 547, л. 205.

[5] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 326, л. 30.

[6] Окръжен държавен архив (ОДА) – Търново, ф. 69, оп. 1, а. е. 98, л. 87.

[7] Централен партиен архив (по-нататък ЦПА). Пленум на ЦК на БРП (к) от 1946, т. III, Дванадесети пленум, л. 41-43.

[8] ЦДА на НРБ, ф. 77, оп. 4, а. е. 207, л. 157-168.

[9] Пак там, ф. 77, оп. 1, а. е. 182, л. 22.

[10] ЦДА на НРБ, ф. 113, а. е. 1. Доклад на Върховната стопанска камара за стопанското положение на България през 1946, л. 9-11.

[11] Пак там, л. 11-14.

[12] Пак там, л. 14-18.

[13] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 52, л. 8.

[14] Пак там, ф. 55, оп. 1, а. е. 15, л. 14, също ф. 113, оп. 1, а. е. 1, л. 35-37.

[15] Пак там, ф. 113, оп. 1, а. е. 1, л. 35.

[16] Пак там, ф. 55, оп. 1, а. е. 5, л. 13-14. Според други сведения увеличението на цените е много по-голямо.

[17] Пак там, ф. 113, оп. 1, а. е. 4, л. 7.

[18] Пак там, ф. 55, оп. 1, а. е. 5, л. 14.

[19] Пак там, ф. 113, оп. 1, а. е. 1, л. 5-6.

[20] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 31, л. 104-106.

[21] Народно земеделско знаме, № 79, 11 ноем. 1945.

[22] Архив на МВР, н. д. № 461/1947, л. 506-507.

[23] Архив на Народното събрание, а. е. 326. Преписка 16/17, 1947, л. 2.

[24] ЦПА, ф. ППМО, а. е. 24, л. 63.

[25] Окръжен партиен архив (по-нататък ОПА) – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 5, л. 41.

[26] ЦПА, ф. ППМО, а. е. 22, л. 45, 46.

[27] Пак там, ф. ЦК на ДСНМ, оп. 1, на отдел „Съюзни органи", л. 40.

[28] Пак там, ф. ЦК на ДСНМ, а. е. 62, л. 9.

[29] ОПА – Пловдив, ф. 1, а. е. 5, л. 41.

[30] ЦПА, ф. ППМО, а. е. 25, л. 51-52.

[31] ОПА – Търново, ф. Околийски комитет на БКП – Търново, протоколна книга от 1947, л. 247-248.

[32] Архив на МВР, н. д. 262/1948, л. 411.

[33] ОДА – Търново, ф. 69, оп. 1, а. е. 3, л. 28.

[34] Архив на МВР, н. д. 461/1947, л. 1099-1100.

[35] *Попов, Кирил*. Съсловност, демокрация и политика, с предговор от Никола Д. Петков. С., 1947, уводът.

[36] Пак там, 95-96.

[37] Пак там, уводът.

[38] Пак там, с. 103.

[39] *Попов, Кирил*. Защо сме в опозиция. Различия между БЗНС и РП (к), второ издание. С., 1945, с. 14, 39.

[40] *Попов, К.* Съсловност..., 107-109.

[41] *Попов, К.* Защо сме в опозиция..., 6-7.

[42] Пак там, с. 47.

[43] Архив на МВР, н. д. 1758/1948, т. II, л. 381.

[44] Пак там, л. 982-993.
[45] Пак там, л. 32.
[46] Пак там, л. 121.
[47] Пак там, л. 40.
[48] Пак там, л. 195.
[49] *Коларов, Васил.* Характеристика на опозицията като реакционна, противонародна и предателска сила. Критика на нейната платформа. Характеристика на отделните опозиционни групи (лекция, изнесена пред партийните агитатори). С., 1945, с. 17.
[50] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 3, л. 196-197.
[51] Документы о враждебной и агрессивной политике правительства САЩ по отношению НР Болгарии, изд. Мин. иностранных дел. С., 1952, с. 21.
[52] Пак там, с. 22.
[53] ЦПА, ф. 1, оп. 55, а. е. 48, л. 182.
[54] Пак там, ф. 1, оп. 57, а. е. 53, л. 10; също спомени на Кимон Георгиев, записани от автора в среща през дек. 1962.
[55] ОДА – Плевен, ф. 54, оп. 1, а. е. 1. Резолюция на членовете на бившия Изпълнителен комитет на МНС „Звено" от 28 август 1946.
[56] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 53. Информация за доклада на Г. Димитров по международното и вътрешното положние, изнесен през юни 1946 г. пред парламентарната група на БРП (к), л. 10.
[57] Пак там, ф. 1, а. е. 48, л. 192-194.
[58] Пак там, пленуми на ЦК, X пленум, 1946, л. 65.
[59] Свободен народ, 19 окт. 1946.
[60] Пак там, 20 окт. 1946.
[61] Знаме, № 224, 21 окт. 1946.
[62] Свободен народ, 20 окт. 1946.
[63] Пак там.
[64] Свободен народ, № 213, 22 окт. 1946.
[65] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 52, л. 119.
[66] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 233, л. 51-52.
[67] ОДА – Търново, ф. 83, оп. 1, а. е. 29, л. 94-95.
[68] ОПА – Пловдив, ф. 90, оп. 1, а. е. 72, л. 9-10, а. е. 6, л. 331.
[69] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 231, л. 106-107.
[70] *Димитров, Г.* Съчинения, т. 12, 355-356.
[71] ЦДА на НРБ, ф. 8, оп. 4, а. е. 29, също Статистически годишник на НР България, XXXIX-L, 1947-1948, 318-319.
[72] Свободен народ, 25 окт. 1946.
[73] Пак там.
[74] Народно земеделско знаме, № 174, 1 ноем. 1946.
[75] *Ленин, В. И.* Сочинения, т. 33, с. 41.
[76] ОПА – Търново, ф. Околийски комитет на БКП – Търново. Материали на орготдела за 1946, л. 1.
[77] ЦПА – пленуми на ЦК на БРП (к) от 1946, т. III, л. 58.
[78] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 53, л. 25-26.
[79] Пак там, а. е. 52, л. 170-173, а. е. 49, л. 15.
[80] ОПА – Пловдив, ф. 90, оп. 1, а. е. 6, л. 332.
[81] Работническо дело, № 253, 31 окт. 1946.
[82] Пак там, № 273, 13 ноем. 1946.
[83] *Васев, Славчо, Крум Христов.* България на мирната конференция. С., 1947, 316-317.
[84] ЦПА – пленуми на ЦК на БРП (к) от 1946, т. III. Беседа на Г. Димитров със секретарите на областните комитети на БРП (к) на 2 ноем. 1946, л. 5.
[85] Работническо дело, № 273, 23 ноем. 1946.
[86] Стенографски дневници на ВНС, д. I, 83-85.
[87] Пак там, с. 87.
[88] Народно земеделско знаме, № 25, 2 февр. 1946.
[89] Пак там.
[90] Пак там, № 15, 15 ноем. 1946.

[91] Пак там, № 204, 6 дек. 1946. Декларация на парламентарната група на БЗНС (НП), на БРСДП (о) и групата на независимите интелектуалци във Великото народно събрание на 5 дек. 1946.
[92] Комба, 17 март 1947. Тук и по-нататък чуждите вестници са цитирани по архива на БТА, затова се дават с български заглавия.
[93] ГПА – София, ф. Ленински РК на БКП, оп. 1, а. е. 12, л. 22.
[94] Земеделско знаме, № 120, 2 февр. 1947.
[95] Пак там, № 120, 197, 199, 201 от 2 февр., 7, 9, 11 май 1947.
[96] Пак там, № 108, 19 ян. 1947; № 105, 16 ян. 1947 и др.
[97] ЦПА, ф. ППМО, а. е. 25, л. 50-51.
[98] ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 5, л. 42-43.
[99] Пак там, ф. 1, оп. 4, а. е. 47. Резолюция на околийската конференция на БЗНС – Смолян, л. 28, 29.
[100] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 72, л. 34, 47.
[101] Пак там, л. 32.
[102] Пак там, ф. ППМО, а. е. 24, л. 115.
[103] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 231, л. 51-52.
[104] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 75, л. 89.
[105] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 76, л. 5.
[106] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 63. Отчет на областния комитет на БРП (к) – Варна за първото тримесечие на 1947 г., л. 4-5; също отчет за дейността на ОФ, л. 22.
[107] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 585, л. 123.
[108] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 69. Отчетен доклад на областния комитет на БРП (к) – Плевен за първото тримесечие на 1947, л. 140; също ОДА – Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 103, л. 3, 5, 6; а. е. 104, л. 10-11.
[109] ОДА – Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 104, л. 10-11.
[110] СГОДА, ф. 352, оп. 1, а. е. 213. Протоколи на Градския комитет на ОФ – София, л. 267-269.
[111] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 68, л. 89.
[112] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 589, л. 77-78.
[113] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 65, л. 23.
[114] Архив на Народното събрание, а. е. 326, преписка 16/17, 1947, л. 2.
[115] ОДА – Плевен, ф. 61, оп. 1, а. е. 1. Осведомителен инструктивен бюлетин на Изпълнителния комитет на НС „Звено".
[116] ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 47, л. 16-20.
[117] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 636, л. 22.
[118] ОДА – Плевен, ф. 61, оп. 1, а. е. 1, л. 122-123.
[119] Изгрев, № 693 и 697, 1 и 14 ян. 1947.
[120] Пак там, 12, 13, 14, 15 и 16 март 1947.
[121] Пак там, № 772, 12 април 1947.
[122] ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 67, л. 5.
[123] Архив на Народното събрание, а. е. 326. Преписка 16/17, 1947, л. 2.
[124] Архив на МВР, н. д. 461/1947, л. 1100.
[125] ЦДА на НРБ, ф. 28, а. е. 31, л. 167-171, 173-174, 176.
[126] ОДА – Търново, ф. 69, оп. 1, а. е. 3, л. 83-85.
[127] Народно земеделско знаме, № 140, 20 февр. 1947.
[128] Пак там, № 57, 25 март 1947. Послание на американския президент Х. Труман от 12 март 1947.
[129] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 57, л. 109; а. е. 58, л. 20-21; а. е. 79, л. 42 и др.
[130] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 69. Отчетен доклад на областния комитет на БРП (к) – Плевен, 1947, л. 140-141.
[131] Архив на МВР, н. д. 583/1947, л. 7-8, 9-11, 17.
[132] Пак там, н. д. 1785, т. II/1948, л. 37-38.
[133] Пак там, н. д. 262/1948, л. 320.
[134] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 69, л.141.
[135] Пак там, ф. 1, оп. 57, а. е. 57, л. 162; а. е. 65, л. 36.
[136] Архив на Народното събрание, а. е. 328. Преписка 16/19, 1947, л. 3-4.
[137] Архив на МВР, н. д. 461/1947, л. 150.
[138] Пак там, л. 155-156.

139 Свободен народ, № 86, 26 април 1947. Писмо на Ал. Оббов до членовете на Управителния съвет от 21 април 1947.
140 БТА, бюлетин „Дневни вести", № 152, 21 май 1947, с. 5-7.
141 ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 47, л. 69.
142 ЦПА, ф. 1, пленуми на ЦК на БРП (к) от 1946, т. III. Беседа на Г. Димитров със секретарите на областните комитети на БРП (к) на 2 ноем. 1946, л. 1 и сл.
143 Пак там, л. 3.
144 Пак там. Реч на В. Коларов пред областните секретари на 2 ноем. 1946, л. 55.
145 Пак там, ф. 1, оп. 57, а. е. 8, л. 56.
146 Пак там, ф. 1, оп.57, а. е. 70, л. 197-198.
147 ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 5, л. 41 42.
148 ЦПА, ф. 1, оп.57, а. е. 66, л. 73.
149 ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 5.
150 ЦДА на НРБ, ф.28, оп. 1, а. е. 83, л. 261.
151 ЦПА, ф. 1, оп.57, а. е. 78. Отчетен доклад на Областния комитет на БРП (к) – Русе за периода април-май, юни 1947, л. 193.
152 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 41 а. е. 83, л. 261.
153 Пак там.
154 ОДА – Търново, ф. 69, оп. 1, а. е. 7, л. 48.
155 Архив на МВР, н. д. 262/1948, л. 504-408.
156 Пак там, л. 369-370.
157 Народно земеделско знаме, № 44, 25 февр. 1947.
158 Пак там, № 86, 30 април 1947. Резолюция на управителния съвет на БЗНС (НП) от 26, 27 и 28 април 1947.
159 ОДА – Плевен, ф. 2, оп. 9, а. е. 24. Оценка на Политбюро на ЦК на БРП (к) за вътрешното и международното положение, по работата на партията в Отечествения фронт, по някои вътрешнопартийни въпроси от май 1947 г., л. 2.
160 Пак там, л. 3.
161 Пак там, л. 2-3.
162 ЦПА, ф. ППМО, а. е. 23, л. 14.
163 Пак там, ф. 1, оп. 57, а. е. 57, л. 98.
164 Пак там, ф. 1, оп. 57, а. е. 88, л. 1 и сл.
165 Пак там, ф. 1, оп. 57, а. е. 60, л. 6-7; също а. е. 65, л. 120.
166 Пак там, ф. 1, оп. 57, а. е. 69. Резолюция на околийския комитет на БРП (к) – Търново от 2 юни 1947, л. 127-129.
167 ОПА – Плевен, ф. 1, оп. 9, а. е. 24, л. 5-6.
168 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 78. Доклад на комисията на ЦК на БРП (к) за обследване на работата на Русенската партийна организация, л. 365-367, 368, 375.
169 За борбата на опозицията срещу проектите на Отечествения фронт за нова конституция на България вж. *Генчев, Н.*, Истор. преглед, 1962, № 5, 3-31.
170 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 70, л. 200.
171 Работническо дело, 1 май 1947.
172 Архив на Народното събрание, д. 15. Преписка № 1 от 1947, л. 269-270.
173 Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. I, с. 150.
174 Пак там, с. 223.
175 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33. Протоколи на Националния комитет на Отечествения фронт от 1947, л. 40-41.
176 Архив на МВР, н. д. 461/1947. Декларация на Постоянното присъствие на БЗНС (НП) от 19 юни 1947 г., л. 221.
177 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 32, л. 202.
178 Пак там, л. 202-206.
179 Пак там, л. 206-209.
180 Пак там, л. 212-224.
181 Пак там, ф. 28, оп. 1, .589, л. 60-63.
182 Пак там. Резолюция на ВВС на БЗНС (НП) от 17 и 18 юли 1947, л. 23-27.
183 Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 33, л. 38-39.
184 Пак там, л. 4 и сл.
185 ЦПА, ф. 1, оп. 57 а. е. 58, л. 59.
186 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 550, л. 156.

187 Крисчън Сайънс Монитор, 10 септ. 1947.
188 Пак там.
189 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 550, л. 157.
190 Работническо дело, № 136, 17 юни 1947. Изявление на Г. Димитров пред печата на 16 юни 1947 г. във връзка с престъпленията на Никола Петков.
191 Свенска Дагбладет, 28 август 1947.
192 Архив на Народното събрание, а. е. 339, дело IX[3] - В. Стенограма на беседата на В. Коларов с Хонекер от 21 август 1947, л. 71-72.
193 Пак там. Беседа на В. Коларов с Д. С. Бенет от 26 август 1947 г.
194 Отечествен фронт, № 912, 24 август 1947.
195 Архив на Народното събрание, а. е. 400, д. IX, 13/14, л. 12-14.
196 Ню Йорк Таймс, 18 август 1947.
197 Монд, 13 юни 1947.
198 Газет дьо Лозан, 15 юли 1947.
199 Игвинг Стар, 29 юли 1947; също в. Епок, 19 август 1947.
200 Орор, 20 август 1947.
201 Съдней стар, 6 юли 1947.
202 Пак там.
203 Газет дьо Лозан, 24 септ. 1947.
204 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33, л. 94.
205 Стенографски дневници на ВНС, д. II, с. 454.
206 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33, л. 27-28.
207 Земеделско знаме, № 213, 27 май 1947.
208 ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 47, л. 107.
209 Пак там, ф. 1, оп. 4, а. е. 1, л. 385.
210 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 59, л. 92-93.
211 БТА, бюлетин „Дневни вести", № 162, 29 май 1947. Решения на парламентарната група на БЗНС от 29 май 1947 г. за положението на съюза след заседанието на Управителния съвет.
212 Земеделско знаме, № 225, 10 юни 1947. Резолюция на ВВС на БЗНС от 8 юли 1947 г.
213 Пак там, № 226, 11 юни 1947.
214 Пак там, № 283, 15 август 1947.
215 ОДА – Плевен, ф. 54, оп. 1, а. е. 1. Окръжно на Изпълнителния комитет на НС „Звено" от 4 юни 1947.
216 Пак там. Инструкция № 1 на ИК на НС „Звено" от 6 юни 1947.
217 Пак там. Окръжно на НС „Звено" № 725 от 30 юни 1947.
218 Пак там. Окръжно № 781 от 12 юли 1947.
219 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 59, л. 94.
220 Работническо дело, № 261, 9 ноем. 1946.
221 Пак там, № 288, 11 дек. 1946.
222 Пак там.
223 Архив на МВР, н. д. 461/1947, л. 150, 155-156.
224 Работническо дело, № 84, 12 април 1947; № 130, 10 юни 1946.
225 Архив на Народното събрание, а. е. 328. Преписка 16/19 от 1947, л. 3 и сл.
226 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 289, л. 41-42, 43-44.
227 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 57, л. 94.
228 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 53. Наредба на Националния комитет на Отечествения фронт за приемане на бившите членове на разгурения БЗНС (НП) в Отечествения фронт, л. 182-183.
229 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 72, л. 130-131.
230 Пак там, л. 131-132.
231 Работническо дело, № 242, 15 окт. 1947.
232 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33. Протоколи на Националния комитет на ОФ от 1947, л. 122-156.
233 Работническо дело, № 250, 26 окт. 1947.
234 За подготовката, провеждането и резултатите от национализацията на промишлеността вж. *Генчев, Н.*, Годишник на Софийския университет, т. LV, 1962, кн. II, 359-415.
235 Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. II, с. 872.
236 Работническо дело, № 27, 4 февр. 1948.

237 Стенографски дневници на ВНС, I р. с., 1948, с. 52-53.
238 Отечествен фронт, № 1047, 1 февр. 1948.
239 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33, л. 3-4.
240 Пак там, ф. 47, оп. 3, а. е. 568.
241 Стенографски дневници на ВНС, I р. с., 1948, с. 57-58.
242 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 4, а. е. 26.
243 ОДА – Търново, ф. 83, оп. 1, а. е. 3, л. 48-49.
244 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 4, а. е. 20.
245 Пак там.
246 Пак там, ф. 75, оп. 1, а. е. 6. Протоколна тетрадка на парламентарната група на БЗНС за 1947-1948, л. 9, 11-12.
247 Пак там, ф. 28, оп. 4, а. е. 22, л. 4 5.
248 ОПА – Търново. Протоколна тетрадка на ОК на БРП (к) – Търново за 1948 г., л. 52 53.
249 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 4, а. е. 22.
250 Пак там, а. е. 32.
251 Земеделско знаме, № 474, 28 март 1948.
252 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 4, а. е. 26.
253 Архив на МВР, н. д. 107/1952, папка 5, л. 6-8.
254 Пак там, л. 16-17.
255 Пак там, л. 12.
256 Пак там, л. 22-23, 26-27, 50, 54, 117.
257 Пак там, л. 31-33.
258 Пак там, л. 37-41.
259 Пак там, н. д. 262/1948, л. 321-322.
260 Пак там, н. д. 107/1952, папка 5, л. 1-2.
261 Пак там, л. 47.
262 Пак там, л. 198, 288.
263 Пак там, л. 76-79.
264 Пак там, л. 64-248.
265 Пак там, л. 225.
266 Пак там, л. 731, 89-90, 135-136, 106-107; също ЦПА, ф. 57, оп. 1, а. е. 57, л. 120.
267 Архив на МВР, н. д. 1785/1948, т. II, л. 637-638.
268 Пак там, папка дознание, л. 6-7.
269 Пак там, н. д. 262/1948, л. 228.
270 Силата на отечественофронтовската правда. С., 1955.

1962 г.

ПРЕДАТЕЛИТЕ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ*

Редица превратности в своята историческа съдба изживяла създадената в края на VII в. българска държава – тя ту изпитвала блясъка на сияйна слава, ту била заличавана от политическата карта на Европейския континент, за да възкръсва от голготата на чуждоземни владичества... Държавата погивала, ала изградилата се трайна българска народност продължавала да живее, непреклонна пред изпитанията и безсмъртна в историята. И ако въпреки изпитните на времето българският народ се запазил като самобитна етническа единица – това не се дължи толкова на държавата, колкото на онзи несломим български народностен дух, ревностно поддържан от неговите низини в годините на най-тежки изпитания, когато той бе измъчван, изтребван и предаван в ръцете на безмилостни нашественици и завоеватели. Техният меч неведнъж беляза със смъртен знак редица периоди от нашата история, за които мълвят оскъдни вести на наши и чужди летописи...

В светлите страници на историята ни има и редица позорни петна, които сякга изпълват сърцето на българина с негодувание и го изпълват нерядко с неверие в родолюбието на своите сънародници. Може би сред тях най-отблъскваща сила притежава предателството.

И въпреки всичко предателите често са се вплитали в историческите събития – понякга дори са им придавали колоритност и динамика, драматизирали са историческия процес. Но не е това, което кара авторите да се заемат с колкото отговорна, толкова и неблагодарна задача да посочат феномените на предателството в нашата история и да се опитат да обяснят причините за изявата им, а стремежът да вдъхнат още по-голяма ненавист към предателите в нашата история, за да бъде предателството окончателно изкоренено и не се среща нивга в нашето историческо развитие.

Предателството като социално-психологическо явление е трудно обяснимо. Винаги, когато трябва да се разглежда предателството като психологически феномен, най-голямата трудност е предизвикана от отгадаването на неговата мотивираност. Поради това неговите изяви винаги трябва да се разглеждат в рамките на конкретната историческа обстановка. Погледнато в исторически аспект, предателството нерядко е променяло хода на някои събития, забавяло е тяхното естествено развитие или пък изобщо е предизвиквало тяхната смърт. Разбира се, авторите са далеч от мисълта, че предателството играе изключително важна роля, предопределяща изцяло по-нататъшния ход на събитията. Неговата детерминанта може да бъде разглеждана само в рамките на един исторически момент, а не на по-дълъг исторически период.

---

* В съавторство в В. Гюзелев

* * *

Дълга е върволицата от събития в нашата история, в които би могла да се съзре ръката на предателя. Ала означава ли това, че предателството е черта, присъща на психиката на българина? Да се хвърли едно толкова тежко обвинение срещу един народ е не само неправилно – това значи да се пренебрегнат всичките му добродетели и отрицателните епизодични прояви на отделни личности, да се въведат до отличителната си черта на цялата народностна общност, калила се и възмъжала в борба не само срещу чуждоземни, но и срещу собствени врагове.

Втората половина на VIII в. Току-що създадената българска държава се разкъсва от остри борби между знатните прабългарски родове за ханския престол. Заклетият враг на България, византийският император Константин V Короним организира поход след поход срещу неукрепналата държава. България се люлее между живота и смъртта. И в тези трагични години вярата в бъдното просъществуване на държавата започнала да чезне дори и у онези, които стояли начело. Появяват се и първите предатели. Може би това са хан Сабин и приближените му боили, които избягали във Византия, за да се поставят в услуга на заклетите български врагове. Или пък онези боили, които били готови да превърнат разяждащата се българска държава във владение на византийския василевс и непрестанно му донасяли за вътрешното състояние в страната, подклаждали междуособици в нея, поставящи я пред близка погибел. Но българският хан Телериг узнал за това коварно оръжие на византийската дипломация и го използвал срещу нея. Той изпратил писмо до византийския император, в което му писал: „Възнамерявам да избягам и да дойда при теб. Ала изпрати ми обещание, че няма да пострадам и ми съобщи кои приятели имаш тук, за да им се доверя и да ми помогнат." Когато императорът писмено съобщил имената на предателите, българският хан заповядал да бъдат заловени и наказани със смърт, защото тя била единствената награда за онези, които предпочитали да слугуват на чужди господари. Но историята винаги удивлява със своите странности – и хан Телериг, проявил такава съобразителност в борбата срещу родоотстъпниците, сам бил принуден да потърси убежище при смъртните врагове на своята държава.

Предатели са били и онези боляри, които в 865 г. подбудили българския народ чрез лозунга, че „князът дал лош закон", да въстанат срещу акта на покръстването. Смъртта отново белязала техния стремеж да противодействат на правилния дипломатически ход на най-далновидния от всички средновековни български владетели княз Борис – 52-ма боляри заедно със семействата си били избити. В средновековна България, както това се разбира от „Отговорите на папа Николай до допитванията на българите", предателството и бягството от отечеството винаги били наказвани със смърт.

Когато разнебитената от многобройни чужди нападения и вътрешни трусове българска държава през 971 г. трябвало да отстоява своята източна половина срещу византийската експанзия, редом с героичната съпротива на столицата Преслав, имало и случаи, в които редица военачалници предпочитали без бой да отворят вратите на крепостите и да подадат ръка на нашествениците...

В стремежа си за по-голяма власт и могъщество Арон, братът на Самуил, ръководен от зловещия гений на завистта, станал поддръжник на византийската политика. И когато Самуил трябвало да избира или братските си чувства, или дълга към Родината и държавата – той не се поколебал да изпълни повелята на своя родолюбив дълг; Арон бил убит. Когато в 1001 г. започнал епилогът на героичната борба на българския народ срещу византийския завоевател, мнозина от българските феодали проявили голяма храброст, ръководени от чувството за дълг и родолюбие. Но пак имало предатели, които улеснявали византийския победоносен марш в родна земя... Осем месеца византийските войски, предвождани от императора Василий II, безуспешно обсаждали Видин. И накрая градът бил превзет, но не затова, че силите на храбрите българи се изчерпали, а защото епископът на града проявил най-голямо усърдие при подпомагането на византийците. Дори самият византийски император в една своя грамота специално отбелязва заслугите на видинското духовенство: „... защото тая епархия ми стана най-полезна и предана, като ми отвори пътищата си за страната, та и трябваше тя във всеки случай да получи по-голяма награда и да бъде възвисена над най-добрите".

През 1018 г. се очертала окончателната разруха на българската държава. И сякаш знак за сетния погром бил даден първо от онези, които трябвало твърдо и неустрашимо да възглавят борбата на български народ срещу Византийската империя. Те предпочели да осигурят преди всичко собственото си благополучие и всецяло пренебрегнали интересите на държавата и народа. Началото на масовото предателство било убийството на сина на Самуил – Гаврил Радомир, от Иван Владислав. И чудно ли е, че в групировката на българската феодална аристокрация, която най-силно желаела да сложи незабавно оръжието, били патриархът Давид, вдовицата на българския цар Иван Владислав – Мария, „началникът на вътрешните крепости" Богдан и др. При това положение българският народ, оставен сам на себе си и на отделни водачи, в сърцето на които все още искрял пламъкът на родолюбието, като воеводите Ивац, Сермон и др., бил обладан от безпомощност и малодушие. Царицата написала писмо до император Василий II, в което изразила готовност за пълна капитулация на България при известни условия. Болярите скоро последвали царския двор, за да получат и те облагите на византийския император... Почетни и длъжностни византийски титли били наградата за предателството на онези, които скоро щели да забравят дори своя род и език. И което е най-страшно – техните потомци, израснали във византийска среда, не-

рядко щели впоследствие да воюват с настървение срещу сънародниците на своите прадеди... Твърде зловещо на фона на народното родолюбие изглеждало народностното разтление на българската феодална аристокрация.

България и българите бяха предадени в началото на XI в. от царския двор, висшето духовенство и част от болярите в ръцете на коварния и безпощаден враг, но не бяха победени, не бяха окончателно сломени. Силно развитото народностно чувство на българина и привързаността му към свободата продължавали да живеят. Още незаздравели раните, нанесени му от покорителите, българският народ отново се вдигнал на борба, за да покаже своята жертвоготовност пред олтаря на свободата и отечеството и отново да изпита – за кой ли път! – коварния удар на родоотстъпниците.

Целият XI в. е белязан с непрекъснато тътнещата борба на българския народ срещу византийското владичество – храбра, неустрашима, всеотдайна. Но дори и в тази борба, която целяла възкресяването на българската държава, предателството отново изплувало. Родоотстъпникът Алусиян, син на Иван Владислав, ослепил вожда на въстанието от 1040 г. Петър Делян и ускорил заника на една от най-героичните прояви в историята ни. Предателски постъпил и вождът на въстанието от 1066 г. Никулица Делфина, който срещу обещанието на византийския император за пощада наредил да се прекрати борбата. Български велможи проявили предателство и по време на въстанието през 1072 г.

През 1186 г. след двувековни героични усилия българската държава била възкресена за нов живот. И ония, които трябвало да доживеят с непрестанния стремеж за заздравяването ѝ, проявили силно изразено желание да седнат на българския престол, поставяйки пред държавните интереси своите лични амбиции. Жертва на предателски заговор на българските боляри станали и Асен I, и Петър. И понеже всякога едно престъпление влече след себе си друго, един от участниците в заговора (Иванко) станал и изменник на българския народ, като се обърнал към Цариград за военна помощ и след това забягнал във Византия. Ала дотук не свършва предателството. През 1207 г. пред стените на Солун бил убит от предатели и Калоян. Така тримата братя, които възглавиха успешната борба на българския народ за освобождение от византийски гнет, станали жертва на предателска ръка.

Ако предателството и родоотстъпничеството са се изявявали в живота на Първата българска държава особено силно през най-трагичните периоди от нейното съществуване, а по време на византийското владичество те са били постоянен спътник на всяка борческа проява на българския народ, то във Втората българска държава те са едно широко срещано явление сред феодалната аристокрация и висшето духовенство, изразени в неукротим стремеж за домогване до престола или за придобиване на нови феодални владения. Икономическата мощ на отделни феодални боляри, чиито владения се простирали в пограничните области на държавата, правела

лесно реализуеми техните стремежи за въздигане чрез помощта на чужди сили и най-вече на Византийската империя. Предателското поведение на българската феодална аристокрация е било почти винаги мотивирано от ненаситната жажда за власт и могъщество. То изпъква най-ярко през втората половина на XIII в., когато тя преклонила глава пред татарите, вързлуващи почти необезпокоявани в пределите на страната. На него ярко контрастира поведението на българските низини, които начело с Ивайло повели героична борба както за прогонване на татарските пълчища, така и срещу феодалните господари. И ако селското въстание от 1277-1280 г. има голямо значение като висша форма на стихийната класова борба през Средновековието, то ведно с това е ярка проява на родолюбието на българското селячество. Защото когато в размирните години феодалната аристокрация бе готова да слугува ту на татари, ту на византийци (през 1279 г. на българския престол с византийски войски бе възкачен Иван Асен III!), българският народ единствен остана като несломим защитник на родната земя и на българската държава.

Непрекъснато бушуващата борба между отделните групировки на феодалната аристокрация за власт и могъщество в периоди, в които с особена сила надвисвала външната опасност, довели дотам, че през 1299 г. българският народ – макар и за кратко време – преживял едно от най-големите унижения в своята многовековна история – на престола на българските царе да седне един татарин!

И чудно ли изглежда на фона на тези мрачни събития, че в първата половина на XIV в. най-опасните врагове на здравината на българската държава били болярите Воисил и Радослав, братя на нявгашния български цар Смилец, които, бидейки емигранти във Византия, неведнъж нападали пределите на родната страна, за да узурпират българския престол и да станат впоследствие верни слуги на византийските василевски. Безсмислено е да се сочат други примери на родоотстъпничество на българската феодална аристокрация през XIII-XIV в., които по безспорен начин говорят, че тя не се интересувала толкова от запазването на българската държава и от съдбата на българския народ, колкото от своето лично благоденствие. Нейното късогледство, тесногръдие и себичност в края на XIV в. довели дотам, че България станала най-бързо от всички балкански народи плячка на османските завоеватели.

В съдбоносната борба срещу турските нашественици българският народ пак бил оставен на своите собствени сили, защото малцина били онези от българските боляри, които бранели родната земя до сетна капка кръв; защото, когато някои от бранителите на крепостите храбро отстоявали щурма на турците, военачалниците на други драговолно предавали ключовете им на нашественика, бидейки готови да служат на турския султан, а не на собствения си народ. Народът умирал за родната земя, за християнската вяра, за българската държава, а предателите ковели личното си благополучие чрез неговите нещастия... Примерите са много, ала тяхното

изброяване е излишно, защото няма нищо по-страшно от това да прозреш, че когато народът се е борил, страдал и умирал за отечеството, гнусната ръка на предателя отново е посягала и е петняла неговия героизъм. Един пример е достатъчен: най-голяма упоритост и себеотрицание по време на турското завоевание проявил управителят на София бан Янука. Но той бил заловен и предаден на турците от „един от новите мюсюлмани" (вероятно българин), след което крепостта се предала и пътят на османската войска за по-нататъшни завоевания на Балканския полуостров бил открит.

Един подир друг българските и другите балкански феодали се надпреварвали да си предлагат услугите на завоевателите. Турски васали станали управителят на Велбъжд (Кюстендил) Константин Драгаш и прилепският владетел Крали Марко, възпят по-сетне по едно странно недоразумение като борец срещу турските поробители в епическото творчество на всички южни славяни. Те дори загинали през 1395 г. в битката при Ровине, сражавайки се за турския султан.

Ала още по-страшно е, когато се знае, че дори и столицата Търново – не само според преданията, но и според историческите извори – паднала в ръцете на османския завоевател след тримесечна героична обсада не поради силата на обсадителите, „а защото божията воля допусна", както се е изразил Григорий Цамблак, за да неутрализира поне словесно обвинението за предателство... Търново пада. Превзет е Никопол – убежището на недостойния да носи короната на могъщите някога български царе Иван Шишман. Той е пленен. Но земята на българите все още не е покорена. Дори и сред ужаса на пепелищата и осеяната с трупове земя оцелелите българи са готови да воюват със завоевателя. Но няма кой да ги поведе. Болярите бързат с трескавина да приемат мюсюлманската вяра или да изразят своите верноподанически чувства към султана. Тяхната максима е: „Не е важно на кого ще служиш – важното е да си добре!" Безстрашните и родолюбивите от тях вече са станали „храна на турския ятаган". И странно ли е, че през XV в. в нашите земи е имало толкова много християни-българи, които станали спахии на турския султан; че синът на Иван Шишман Александър умира за каузата на един турски султан, и то не под родно небе, а в Андола...

Но предателите имат и свой антипод – това е българският народ, това са Константин и Фружин, синове на последните български царе, които го повеждат още в 1404 г. срещу покорителя, за да измият срамното петно на онези, които предаваха и са предавали... Предатели и родолюбци – борбата е между тях, но в полза на врага.

Над цялата страна е легнала мрачната нощ на чуждоземен гнет, но българският народ никога не престава да се бори против него – дори тогава, когато безсмислието на борбата е било тъй очевидно. И героизмът на ранните въстания отново бил омърсен от предателството, но за наше удоволствие, извършено не от българи.

Поменикът на предателите в средновековната българска история е дълъг. В него срещаме имената само на онези, които са стояли във върховете на българското общество. Те са били предателите и родоотстъпниците, които в трагични и съдбоносни моменти, когато е трябвало да се покаже най-голямо мъжество и нравствена издръжливост, са пренебрегвали, поругавали и отричали своята народност и българската държава. Ръководени от ненаситна жажда за лично благополучие и заслепяваща амбиция за власт, те нерядко търсели в лицето на врага на отечеството крепителя на своето безкрайно честолюбие. През Средновековието предателството е било чуждо на низините на българския народ, които с безгранична любов и всеотдайно родолюбие се явявали ревниви пазители на българската земя и на българщината. Те са следвали винаги своите истински водачи, а не родоотстъпниците и предателите, готови сявга да забравят и роден език, и родна земя... Българският народностен дух през Средновековието се е крепял не на склонната към подражателство и податлива на чужди влияния и внушения феодална аристокрация, а на жизнената сила на българския народ – истински творец на историята, герой и мъченик...

* * *

Втората половина на XVIII в. Из Атонските манастирски обители се разнася мощният глас на Паисий Хилендарски. В българската история започва великата и неповторима възрожденска епоха.

Епоха на крилат подем, на героизъм, себеотрицание и дълбоко патриотично вълнение, епоха на хайдути, на съзаклятници, на чети и въстания за народна свобода, епоха на просвета и будни черковници.

Един век, когато из пустоша и руините на умиращата турска феодална империя извисява гордия си дух седеммилионната българска нация, населяваща земите от Дунав до Егея, от Черно море до Охрид.

Тази велика епоха роди титаните на българското племе – Паисий, Раковски, Каравелов, Левски, Ботев, Бенковски и цяла плеада техни следовници.

Но в същото време XVIII и XIX в. са епоха на робска действителност. „Мрачна и жалостна е нашата история от подпадането ни под турците дори до днешните времена – пише Хр. Ботев, – тежък и възмутителен е животът на свободолюбивия някога български народ! Страшен хомот, какъвто тежи и до днес на врата му, гъбясал от векове и запрегнат с ятаган вместо жегли, тежки вериги, ръждясали от кърви и сълзи, вериги, в които са заковани и ръце, и нозе, и ум, и воля...“ Робската действителност, независимо от нейната социална основа, създава отцеругатели, родоотстъпници, фарисеи, блюдолизци, негодяи, покварени учители, купени журналисти, службогонци, доносчици и страхливци, хора с пречупени гръбнаци, без мисъл и воля. Такава е социалната смет, в полога на която

се роят предателските души. Кесията, търбухът и страхът са тези, които ги тласкат към измяна на чест, на род и на родина.

В българската историческа наука преди известно време беше създадена тезата за предателството на буржоазията през епохата на Възраждането. Обоснована от дилетанти за чисто практическите нужди на конюнктурата или на политическата пропаганда, тази теза няма нищо общо с фактите на историческата действителност. Историята на Българското възраждане показва, че буржоазията не само не беше изменила във всичките си крила и оттенъци на освободителното дело, а че тя беше начело на просветното движение и борбата за самостоятелна църква, участваше или подпомагаше бунтовете и четите, влизаше в революционните комитети и тайните общества, ръководеше Априлското въстание през 1876 г. и т. н. Независимо от поведението на отделни нейни представители, буржоазията като обществена група през Възраждането играеше прогресивна революционна роля.

Друга е класата на предателите по това време. Това са българските чорбаджии. В своята огромна част, въпреки твърдението на някои историци, те не принадлежат към буржоазията. Чорбаджилъкът представлява един своеобразен компрадорски слой в българското общество, продукт на типично турската феодална действителност. Добруващи под сянката на султаните, чорбаджиите използваха общините, училищните настоятелства, турските административни, военни, съдебни и полицейски органи, за да трупат богатства, да одират по девет кожи от гърба на поробения народ. Те бяха навсякъде, където срещу по-дребни или по-едри услуги на Портата можеха да получат „облаги".

Това са наследниците, внуците на предателите от Средновековието. Заради кесията те забравят род, баща и майка. Срещу тях Паисий отправя гневни думи: „О, неразумний юроде! Защо се срамуваш да се наречеш българин?" Тези изроди Раковски поставя извън българския народ. Тях Левски обвинява за „проклетото зрелище" на варварското робство".

Но чорбаджиите не бяха сами. С помощта на Турция и на парите те купуваха хиляди души за служба на султана. „Чорбаджиите – пише Ботев – лъжат, съблазняват и продават беззащитния народ в ръцете на неговите от природата глупави тирани, учителите, които буквално зависят от ролята на тия народни паразити, са принудуни да се влачат по коремите си, да мълчат и да не пропускат ни една здрава и човешка мисъл в мозъка на младото поколение, а публицистите... Кажете ми в продължение на всичката ваша журналистическа деятелност изказали ли сте барем веднъж някоя положителна истина! Написали ли сте барем два реда, които да принесат каква-годе полза за народа ни? И наистина, за да стане човек чорбаджия, той трябва да краде, да стане учител, той трябва да лъже себе си и децата, а за да стане публицист, той трябва да лъсти на тираните, да помага на лъжците и крадците."

Но чорбаджиите бяха шепа изроди и предатели. Те не можеха, както никой с техния дух не е в състояние да спре историята. Деветнадесетият век чертаеше знака на българската свобода. Националната революция бележи успех след успех. Бури връхлитат върху изтерзаната земя. Патриотите тръгват на бой за отечеството.

С бурния клокочещ поток на националната революция обаче тръгва и мътният порой на предателите, на страхливите души, за да изиграе фатална роля в съдбоносните мигове.

1835 г. В Плаковския манастир край Търново Велчо Атанасов Джамджията, Димитър Софиянлията, Георги Мамарчев и отец Сергей решават да започнат въстание срещу Турция. Приготовленията за известната „Велчова завера" са в ход. Димитър събира бойците. Но в този момент еленският чорбаджия Йордан Кисьов предал делото. Един от първите опити за организирано въстание поради предателство завършил със смъртта на храбрите български синове, предадени от българина-юда.

1872 г. България тръпне в предреволюционна треска. Мало и голямо се готви да даде живота си в големия ден на българското освобождение. Васил Левски, този чист и обаятелен орел на революцията, ръководи борбата за българската свобода. И ето един поп – поп Кръстю, касиер на ловчанския комитет, решава да предаде Апостола, за да не даде сметка за откраднатите народни пари. Историята е известна: поп Кръстю – конака – Къкрина – Търново – София. Голготата на първоапостола е следвана от сянката на юдата. Но когато Левски изправи глава пред своите съдии, за да им заяви гордо, че България няма да загине, неговият поглед се спира върху туловището на един друг „българин". Насреща е ефенди Ивачно Хаджипенчович. Той заседава с турците, за да изпрати Левски на бесилото. Но нито продаденият поп, нито турското мекере могат да спрат народа, решен да венчае България със свободата.

1876 г. Започва Априлската епопея. Сред вековните буки на Оборище на 19 април народните избраници решават въпросите на революцията. Но както пише нашият историк Димитър Страшимиров, „Оборище криело змията в пазвата си. Един измежду всичките тези идеалисти, събрани там като представители на народа – такива, каквито уви! едва ли ще имаме някога: неплащани от никоя държава и всички турили главите си в торба за едно велико дело, – та един на тях скроил плана на черния свой подвиг още в свещената ограда на буковете."

Това бил Ненко Терзийски от с. Балдьово, Т. Пазарджишко. Преди въстанието Ненко бил управител на турските чифлици в родното си село, всесилен господар на раите, гуляйджия, сводник на пазарджишките турски хайти. Неговите приятели му внушават коварната мисъл. След Оборище той предава замисленото дело. Турците започват своята кървава разправа.

По време на априлските боеве кисьовци, кръстьовци, хаджипейчовци и ненковци, предателската пасмина, макар и изплашена, отново подала глава из своите бърлоги. Когато поп Харитон и Бачо Киро защитавали

манастира „Св. Арахангел“ срещу турските орди, дряновските чорбаджии им изпращат подло писмо с предложение за капитулация вместо юнашка смърт.

Започнало след предателство, Априлското въстание завършва също с предателство.

След разгрома на въстанието Бенковски с няколко свои другари се крие в Тетевенския балкан. Гордите планински пастири закрилят последните въоръжени въстаници. Бай Станчо, който пазел комитите в планината, е заловен и след зверски измъчвания поведен от турците към пещерата. Като разбрал, че не ще може да издържи на мъките, бай Станчо скача във Вит и отнася със себе си народната тайна.

Но друг овчар – Нею Николов от с. Брусен, Тетевенско, поема тежкия път на предателя. Той съобщава на турците за Бенковски и заедно с тях скроява примката. На 12 май бунтовниците са поведени към специално подготвено за целта мостче на р. Костина. Върху Бенковски се изсипва огън от рано заложената засада. Той пада в реката. Турците отрязват главата му, занасят я в Тетевен и после я изпращат в София.

Това беше краят на Априлската епопея. Извършили позорния си подвиг, предателите не спират пред нови зулуми. За предателските си дела Нею е представен от софийския валия за награда. Султанът му изпраща медал „нишан“. Но Нею не дочаква милостта на падишаха. Една нощ през 1877 г. няколко тетевенци го убиват в колибата му, насичат тялото му на късове и го окачват по околните дървета. „Потиснатата душа на тия българи – пише Д. Стойчев – не е могла да измисли по-жестоко възмездие за предателя.“

Върволицата на предателствата през епохата на националната революция завършва владиката Григорий Доростоло-Червенски. След обявяването на Руско-турската война през 1877 г. този чернокапец изпраща „пастирско послание“, в което зове българите да се сплотят около „славянския престол на възлюбления наш цар Абдул Хамид с дълбока любов, вярност и преданост“. Както отбелазва Пенчо Славейков, „никой българин, дори хаджи Иванчо Пенчович, не е дръзвал към такава мерзост, както този христов служител“.

1878 г. България е свободна, но разпокъсана, изтерзана, разпръсната. Източна Румелия е васална на султана. Българите от Тракия и Македония продължават да влачат робството в турските мушии.

Народните синове продължават борбата, за да завършат освободителното дело на националната революция, да обединят българските земи под стряхата на отечеството.

П. Р. Славейков и П. Каравелов защитават демокрацията. Стамболов се стреми да превърне България в модерна държава. Дядо Благоев събира момчетата на Бузлуджа, за да търсят нови пътища.

А къде са предателите? Всички ли получиха заслуженото? Очистена ли е земята от султански мекера? За съжаление – не! Предателите са още

живи, техните наследници се роят и умножават. На тях им предстои голяма работа. Вчера те предаваха заверите, бунтовете и въстанията, днес ще предават България.

И те бързат да скрият позорните следи от миналото, да се маскират като патриоти, да надянат мундирите на държавници, генерали или дипломати.

Но много скоро бурите отново връхлитат върху земята ни. След политическата криза през 1886-1887 г. в Цариград се събират водачите на бившата Съединистка партия: Михаил Маджаров, д-р Хаканов, С. С. Бобчев, Д. Юруков, Д. К. Попов и др. Озлобени от своето политическо изгнание, на 4 декември 1887 г. те представят на великия везир прочутия „махзар", с който подканват султана отново да окупира България. Общественото европейско мнение и българският народ бяха потресени. Махзарът припомни на българите, в душата на които бяха така пресни робските рани, че духът на Иванчо Пенчович и Ненко Терзийски е жив, че предателите ще струпват нови злини върху изстрадалото отечество.

Но този народ не се оказа способен да разчисти сметките с предателите на България. Докато той ореше мирно своите земи или пълнеше градските тържища да търси препитание, неговите водачи настаниха на българския престол един от изтърсаците на Сакс-Кобургската династия. Фердинанд I Кобургски, немският принц започна да подготвя копоите за голямото предателство.

1913 г. Фердинанд нарежда на българската войска да нападне Сърбия. Под немска свирка той започва една игра, която доведе до първата национална катастрофа. Междусъюзническата война отсече от България нейните вековни земи на север, юг и запад. Предателят в царски еполети остана ненаказан. Войниците скланят знамена и мирно се прибират по домовете.

ХАН САБИН
ПАТРИАРХ ДАВИД
ЦАРИЦА МАРИЯ
АЛУСИЯН
ИВАНКО
КРАЛИ МАРКО
ЧОРБАДЖИ ЙОРДАН
ПОП КРЪСТЮ
НЕНКО БАЛДЮВЕЦА
МИТРОПОЛИТ ГРИГОРИЙ
ЦАР ФЕРДИНАНД
ВАСИЛ РАДОСЛАВОВ
БОГДАН ФИЛОВ
ЦАР БОРИС III

Първото най-голямо предателство в новата политическа история на България завърши не само с национална катастрофа, то породи катастрофа в духа на народа. Патриотичният подем, създаден върху вълните на след-освободителните борби, пада, „възпитанието" на народа в подчинение и безразличие, започнало още през робството, продължава.

1915 г. Фердинанд и Радославов въвличат България в световната война на страната на Германия. За няколко години България рухва. Независимо от храбростта на българския войник, България е победена. Българската буржоазия се оказва исторически негодна класа, недостоен наследник на

революционната буржоазия от Възраждането, продължител на чорбаджийската ограниченост, безхарактерност, политическо късогледство.

През 1918 г. България преживява втората си национална катастрофа. Фердинанд е прогонен, Васил Радославов избяга, генералите-предатели пълнят берлинските кафенета, но каква полза. И сега предателите не получават заслуженото. Те отново се свиват в змийските си гнезда. В страната се надигат революционни и демократични движения. Цар Борис III е хрисим и кротък. Предателите като че ли свършиха.

Но това е само привидно. Минават години – едно-две десетилетия. Отново сянката на организираното, но голямо предателство изпълзява над България.

След 1935 г. властта се съсредоточава в ръцете на царската камарила. Борис III става неограничен монарх. Неговият двор се превръща в сборище на онези, които предаваха България през XX в. Начело на тази тайфа е самият Борис – един лукав византиец с душа на заек, прогизнал от ракия, разложен от импотентност, вярващ единствено в „сеансите" на своя духовен баща – Лулчев – българският Разпутин. До него е един капризен принц (Кирил) – известен пред света със своите безкрайни похождения по тайни квартири и долнопробни кръчми. Заедно с двамата братя със синя кръв стоеше една коварна дама (Евдокия), която не беше лишена от връзки с чуждите разузнавания. Тези трябваше да мислят за доброто на България.

Но те бяха немци. А къде са българите? Българите! Проф. Богдан Филов беше българинът, който в съдбоносните години след започването на Втората световна война стоеше начело на управлението. Но той беше повече склонен от Борис III да продава, да пропилява онова, което беше останало след 1918 г.

1941 г. Правителството на Богдан Филов подписа Тристранния пакт и пусна в земята ни немските орди на Хитлер. Това е последното, най-голямо предателство на българската буржоазия. България тръгваше по неизвестните пътища на своята трета катастрофа. Един поп предаде Левски, един селяк – Априлската епопея, един професор предаваше България.

В най-новата политическа история на България срещу черната ръка на предателството се изправиха революционни и демократични движения, ръководени от БКП и БЗНС. Но те бяха слаби и неорганизирани, за да пречупят ръката на предателите, която за една немска титла или поради дуращина, или поради страха да живеят без големи господари продаваха Родината, нейния народ, нейните земи, нейната минала слава.

А и в самите демократични и революционни движения често бацилът на предателството вършеше своята разложителна работа.

Известно е, че някои близки „приятели" на Александър Стамболийски знаеха за това, което го очаква, но те не го предпазиха от коварния план на Военната лига.

От 1919 г. полицията вкара в редовете на българското комунистическо движение предателя Никола Милев. През 1927 г. той става секретар на

Работническата партия. 26 години той стоеше по върховете и предаваше своите другари, интересите на своята класа.

Полицията беше успяла да завербува свои хора в партийните организации, в затворите, в партизанските отряди, в нелегалните печатници, по каналите за свръзка. Предатели, предатели, предатели – един низ от отречени души. Те свършиха своето дело. Те скоро ще бъдат забравени.

Когато човек надниква в метежните анали на нашата история, неволно се запитва как е могъл този народ с такива некадърни политически водачи и с толкова продадени на дявола души да се запази пред бурите, да закали своя дух, да извърши толкова героични подвизи.

И тогава душата на българина се изпълва със синовно чувство на благодарност към този народ, който е показал на света, че е способен да надживее всякакво предателство.

1965 г.

АПРИЛ 1876

Нашата историческа наука характеризира Априлското въстание през 1876 г. като връх, като завършващ апотеоз на българската националноосвободителна революция през XIX в.

И наистина Априлската епопея изразява във висша степен духа и психологията на Българското възраждане. Нейните исторически корени се спущат дълбоко във възрожденското минало. Априлското въстание има богата предистория. То беше подготвено от цялото развитие на възродителния процес, започнал през втората половина на XVIII в.

На всеки е известно, че Българското възраждане, тази най-пълнокръвна епоха в нашата история, представлява един век на бурен стопански, политически и духовен подем, през който се извършва всестранно обновление в живота на българите. Една малка книжка, написана на ръка и разнасяна по градове, села и манастири – „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски – бележи началото на новата епоха в българската история.

И след 1762 г., като някаква пълноводна река, възродителните идеи бързо заливат България. Появяват се първите български търговци и манифактуристи. Те обикалят голямата империя, стигат до европейските пазари, пренасят в страната произведенията на западната капиталистическа промишленост.

В селото рухва старата леннофеодална аграрна система. Растат и се умножават едрите чифлишки стопанства. Хиляди селяни стават самостоятелни стопани, излизат на пазара. Започва специализацията на аграрните райони. Развива се вътрешната търговия. Българските земи постепенно се обособяват в един голям икономически район, свързан с общия пазар на империята и с европейските държави.

Този нов подем, независимо от дивите азиатски условия, които възпират нормалното стопанско развитие, променя социалната структура на българското общество. Създава се класата на буржоазията, започва макар и бавна диференциация в градовете и селата.

Заедно с дълбоките вътрешни трансформации в българското общество, във въздуха витаят великите идеи на европейската буржоазна революция, които непреодолимо проникват и сред духовния пустош на Османската империя. Новите класи в българското общество подемат и понасят тези идеи. Започва един бърз процес на духовно обновление.

Най-напред се ражда идеята за българска просвета. Килийното училище е сменено от взаимно, по-сетне класно училище. Създават се първите гимназии. Чертаят се проекти за висше училище. Учредява се Българското

книжовно дружество. Просветата и училищата дават тласък на развитието на книжнината, публицистиката, литаратурата, на българския театър, музика, живопис, на новобългарската национална култура. Духовният склад на нашата нация се формира на базата на историческата културна традиция, изпитвайки многостранни чужди културно-политически и литературни влияния.

Почувствала първите трепети на своето национално пробуждане, българската нация започва да претендира, да настоява, да се домогва до самостоятелна изява, към национално самоуправление. Пламват борбите срещу духовния тиранин – гръцката църковна йерархия. От началото на XIX в. едно мощно народно движение помита гръцката църковна власт. Начело с националната буржоазия и със своите смели водачи Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, П. Р. Славейков и др. българският народ принуждава султана да признае през 1870 г. официално независимостта на българската църква.

Църковнонационалните борби съдействат за оформяне на нацията, за нейната изява и признание. Те представляват едно от най-дълбоките и резултатни движения в Българското възраждане, което изковава борческия, свободолюбив, демократичен дух на българина, полагат основите на една силна атеистична традиция.

Към средата на XIX в. България, люляна повече от 400 години в робство, изправя глава. Тя вече не може да се задоволи с културно-просветните и духовни резултати на Възраждането. Тя обръща взор към нови хоризонти – към политическа свобода, национална независимост, държавна самостойност и международно признание.

Условията за преход към нов етап в освободителните борби са назрели. България има преди всичко обособена, осъзната нация, която претендира за своите исторически права. В непосредствена близост до нея буржоазна Европа преживява медения месец на капитализма и бележи колосални исторически победи – политически, технически, икономически, културни и духовни. Балканските съседи – Гърция, Сърбия и Румъния, са успели да се откопчат от непосредствената опека на Високата порта и да създадат свои държави. Към всичко това трябва да се прибави разложението на Турската империя, особено след Кримската война, когато тя става „болния човек“ на Европа, „умиращия труп“. Стига се до едно фрапантно историческо противоречие. Върху земите на стария континент съжителстват един модерен просперираш свят и един маразъм, една разложена, просмукана от азиатщина и варварство архаична империя.

Българският народ, който исторически е поставен между тези две епохи, не може повече да се примирява със своята съдба. Всички класи на възрожденското общество, с изключение на чорбаджиите и продалите душата си на дявола султански „мекерета“, изпитват тежък икономически, социален и духовен гнет. Имотните, въздигащи се буржоазни среди са несигурни за своята стопанска дейност. Селяните са подложени на непрекъс-

нато ограбване от хазната и местната администрация. Под ударите на западната фабрична конкуренция занаятчиите се разоряват и спущат кепенците на своите работилници и манифактури. Интелигенцията, подготвена у нас и в чужбина, осенена от великия национален идеал, не може да намери приложение на своя труд. В българското общество се заражда и непрекъснато расте огромна експлозивна сила. Първоначално тази сила се изявява в спорадични изблици, плод на чужди внушения, за да се трансформира през втората половина на XIX в. в организирано националноосвободително движение.

Началото на организираното националноосвободително движение носи елементите на стихийност и безпомощност. Така нареченото четническо движение изразява наивния легендарен романтизъм на няколко горещи глави, които смятат, че като развеят хайдушкия байрак, Турция ще рухне. Идва Георги Сава Раковски. Той използва стария четнически опит, създава цяла система от организационни и политически принципи на четническото движение. Изнася българския въпрос на форума на международните отношения, подготвя цяла фаланга от смели мъже – революционери. Така Раковски кове първите оръжия на българската националнополитическа революция. Но неговият сантиментален национализъм и романтизъм, въпреки безсмъртните му исторически заслуги, не му позволяват да даде на делото една завършена форма.

Важното е, че началото е поставено. Към освободителното дело се устремяват огромни социални сили из всички среди на българското общество. Начело естествено в този период излиза буржоазията и то главно емигрантската буржоазия. През 50-те и 60-те години на XIX в. се създават Добродетелната дружина на „старите“ в Букурещ, Българското общество, Българският таен централен комитет на Иван Касабов. В края на 60-те и началото на 70-те години на авансцената излиза и Любен Каравелов, за да провъзгласи Българския революционен централен комитет.

Този период от историята на освободителното движение бележи тържеството на буржоазния либерализъм. Поради икономическата изостаналост и политическата недодяланост на възрожденската революционна буржоазия, нейното господство в освободителното движение е маркирано от сантиментализма, либералните колебания, от отстъпление пред дуализма, преклонение пред външни сили, което често води до зависимост на нашето национално дело от разни чужди династии, преследващи свои користни цели, от страха пред мощта на империята и от силата на нейните западни покровители.

Независимо от ограничеността и недостатъчната резултатност на този период, не бива да се съгласяваме с неосведомените отрицатели на буржоазния либерализъм, на революционната, макар и непоследователно революционна, политика на българската буржоазия, които с лека ръка обявяват буржоазията, макар и „общо взето“ за „съюзник на чорбаджиите и на турските феодални поробители и експлоататори“.

Седемдесетте години на XIX в. бележат началото на нов, най-висш етап в развитието на освободителните борби. Този етап е свързан с името, делото и безсмъртното идеологическо наследство на Васил Левски. Националноосвободителната революция се насочва по пътя на радикалната революционна народна организация, обхващаща занаятчиите, селяните, възрожденската интелигенция, без да отхвърля приноса на революционната буржоазия, дори и материалната помощ на чорбаджиите, макар и взета чрез революционен терор. На българското освободително знаме заблестява велик девиз – „Свята и чиста република". Българската политическа мисъл е обогатена от великите идеи на своето време – за равенство на народите, за политическо братство на угнетените, за демократична република, за верско и гражданско равноправие, т. е. с големите идеи на най-радикалните течения в буржоазната революция. Левски става стратег, организатор, политик и идеолог на революцията. Ботев – неин публицист, трибун и поет. Ботевата публицистика внася в арсенала на националнореволюционната идеология утопическо-социалистическите идеи на руските революционни демократи, прудониско-анархистическите възгледи и бунтарско-бакунинския радикализъм.

1871-1873 г. отбелязват върха и в организационно, и в политическо, и в идеологическо отношение. Преодолян е безцелният легендарен романтизъм на четничеството, сантименталният национализъм на Раковски, либералните колебания на Каравелов. Отхвърлен е целият злополучен опит да се търси свобода чрез руска, туркофилска, сърбоманска или прозападна политика.

Но редица исторически условия и обстоятелства не позволяват на новия, невиждан в миналото национален порив да стигне до мечтания край. След трагичната смърт на Левски през 1873 г. освободителното движение отново се заплита в сложния лабиринт на своите противоречия. Липсва великият и несломим дух на Апостола, неговата желязна ръка и проницателен поглед. Отново се възраждат буржоазно-либералните идеи. Любен Каравелов се сгушва в тихите завети на просветителството. По-късно Ботев също се колебае и напуща БРЦК.

Но безсмъртните идеи на Левски остават да живеят сред народа и в сърцата на онези борци, които бяха минали блестящата школа на Вътрешната революционна организация. Междувременно положението на народа продължава да се влошава. Робството става непоносимо. Няма сила, която да спре народния подем.

И след няколко неуспешни опита за бунт, отново се стига до мисълта за общо въстание, отново идеите на Левски овладяват умовете и сърцата. Бие часът на великата Априлска епопея през 1876 г.

* * *

След „Записки по българските въстания" на Захари Стоянов, след „Под игото" и „Епопея на забравените" на Вазов за Априлското въстание

се пише и разсъждава много трудно. Двама големи майстори на перото по един неповторим начин схванаха психологията и интимния дух на епохата и я пресъздадоха в една чудна галерия от безсмъртни образи.

Но те видяха въстанието от височината на своя свят, за да го възкресят с оглед нуждите на своето време. Десетилетия, почти век са минали оттогава. Един век е напълно достатъчен, особено след като през него са се сменили няколко исторически епохи, да се утаи истината на събитията, да кристализира и се провери от времето тяхната историческа значимост, последици и резултати. И заедно с това споменът за историческите събития да участва като активна сила във формирането на националното съзнание на потомството.

За нас, българите, и днес Априлското въстание е велико събитие от националната история, един безсмъртен саможертвен акт на нашите деди, решили заради свободата на България да дадат своя живот. За всяко българско сърце Априлската епопея – това са студените зимни нощи, когато в „казармата" се събират апостолите Стефан Стамболов, Панайот Волов, Георги Бенковски, Христо Иванов-Големия, Христо Караминков, Георги Икономов, Никола и Георги Обретенови и други следовници на Левски, които решават да завършат неговото дело. Априлското въстание – това са онези паметни дни на всенароден подем през българската пролет на 1876 г., когато в умовете доминира една мисъл – „Турция ще падне", когато се създават революционни комитети, леят се куршуми, Райна Попгеоргиева извезва безсмъртния флаг със „Свобода или смърт".

Следва Оборище. Сред вековните буки се събират дейците на Четвърти революционен окръг – идеалисти и мечтатели, чисти народни души, които, по израза на Димитър Страшимиров, едва ли България ще има някога, и решават деня на въстанието.

Но делото е предадено. След първия изстрел на Копривщица се подема спонтанният бунт на вчерашните роби. Пламват пожарите на въстанието. „Хвърковатата чета" на Бенковски лети, повдига и вдъхновява. Панагюрище, Брацигово, Перущица, Батак. В другите райони на България се развяват четнически флагове. Стоил Войвода укрепва своя лагер. Поп Харитон, Пармаков и Бачо Киро се добират с четата до Дряновската света обител, Цанко Дюстабанов се спуща към Ново село. По тихия бял Дунав Еотев минава върху свещената земя на дедите, за да венчае своя живот с безсмъртието.

Светлият химн на свободата обаче скоро е задушен от тъмните талази на дива ярост. Кръв, пожарища, погроми. Гинат стотици смели мъже и хиляди роби. Дръвникът на Батак бележи кървавия заник на една вяра, на един народен полет.

Пристигат дипломати, журналисти, попове и филантропи, за да изплачат мъката, да констатират истината, да съобщят на Европа за една човешка, за една национална трагедия. Те вършат своята работа или както им е поръчано, или както им диктува съвестта.

И заедно с тях започва размисълът. Какво представлява тази епопея, този жест, този опит, това въстание, този бунт, този полет, това падение? Защо България не се венча със свободата? Не я ли желаеше достатъчно? Не беше ли готова за нея? Не знаеше ли как да я извоюва?

Много писатели, поети, социолози и историци са мислили върху това и много още ще мислят.

Априлското въстание е едно чисто българско, народно, нашенско дело. Като при някакво ускорено въртене на кинематографската лента то проявява всички черти на току-що формиралата се нация, на различните социални сили на българското общество, на Българското възраждане.

Априлската епопея показва нашия народ като един благороден свободолюбив и саможертвен народ. В името на свободата той е готов да презре смъртта. С детски чист романтизъм той се увлича в крилатите думи, потапя се в бурните вълни на политическите бури, гори и изгаря за род и отечество, за символи и идеали. Но историята показва, че само това не е достатъчно. И отново следват въпросите. Защо въстанието не победи, защо България не успя сама да достигне своето освобождение?

Някои ни смятаха за негодна раса, за неспособна нация. Други ругаеха, че у нас нямало достатъчно идеали и смелост, като припомнят, че Батак се остави да бъде изклан, вместо да падне в полето на сражението. Трети напомнят, че сред българите имало много предатели. Някои пък доказват, че само близостта до Цариград и силата на западните покровители на Турция са причината за неуспеха. Техните опоненти контраатакуват с примера на Гърция, която е още по-близо до центъра на империята. Социолозите търсят причината в липсата на класа хегемон, в „предателството на буржоазията". Политици и тактици отбелязват, че е виновна отбраната. А някои наши и чужди писачи със закъснение се заеха да съветват, че въстанието не е трябвало да се вдигне, че България мирно и естествено, по пътя на еволюцията щяла да достигне своите цели.

Много мнения, много възгледи, много заключения. В редица от тях се съдържа истина, други са наситени с антибългарска отрова.

Историята оправда Априлското въстание, защото не може и никога не ще отрече правото на хората тогава, вчера, днес и утре да живеят свободни. Това неотменимо право на човека и на народите е защитено от многовековни борби. Априлското въстание го оплодотвори със своя кървав принос.

Но то не можа да извоюва това право за българския народ. И не поради неспособността на нашата нация, а поради цял ред исторически причини и обстоятелства.

Нашият народ, преживял пет века в робство, не беше се научил още да достига своите цели в исторически съдбоносни мигове. Него му липсваше способността да се организира, за да достигне великите си цели. „Люти на бран", българите не бяха въоръжени с достатъчно ефикасни оръжия. По своя замисъл, организация и изпълнение Априлското въстание отстъпи от постижението на революционно-демократичната мисъл.

Подготвено набързо, с някакво задъхано темпо, често лишено от достатъчно премисляне, то по-скоро приличаше на спонтанен бунт, отколкото на една революция, решена да победи, подготвила, изковала, изпробвала оръжията на победата. По своя обхват то не беше всенародно въстание, а надигане на няколко разпокъсани райони. Голямото народно движение беше лишено от единен ръководен център. Съсредоточено в отделни градове и села, въстанието беше обречено на пасивна отбрана. С изключение на Панагюрския революционен окръг, навсякъде другаде то възроди старите четнически тежнения, които не бяха ефикасно съчетани с всенародното надигане. Всички тези слабости на организацията издават едно преклонение пред романтичния захлас, вместо една строга дозирана премереност.

Липсата на здрава и солидна организация е причината, която пресече и обезплоди великия полет на априлци. Но самата тя се дължи на цял ред други исторически причини.

Вярно е, че условията в България бяха много трудни. България представляваше непосредствен хинтерланд на центъра на Османската империя. Тя беше (особено в някои райони) плътно колонизирана от компактни фанатизирани или оскотели ислямски маси, готови заради величието на аллаха да унищожат гяурите. Турската империя беше крепена с всички средства на икономическото инжектиране, на политиката и дипломацията от големите западни държави и преди всичко Англия. Разбира се, тези обстоятелства са били известни на организаторите, но те не са взети предвид. Българските апостоли се отпущат върху бурните вълни на народния подем и се оставят да бъдат люляни от сладката илюзия, че „Турция ще падне" след първия изстрел на черешовото топче.

Априлското въстание изпробва историческата годност на нашата нация и на отделните социални сили в българското общество. То показа, че народът е готов да даде себе си. Неподготвени бяха само неговите водачи. И кога ли от много столетия насам те са се оказвали на своето място?

Хегемон, ръководител и организатор на въстанието естествено е българската буржоазия. Невярно, превзето е твърдението, че тя е стояла настрана от въстанието, че е предавала делото, че е била съюзница на турските поробители. Съставът на членовете на революционните комитети неоспоримо доказва, че там са преди всичко буржоазните елементи (не става дума за едра модерна буржоазия, в нашите земи по това време тя не съществува) – търговци, занаятчии, интелигенти, бегликчии и чак тогава следват селяните. Тези хора не само че не бяха предатели, те бяха патриоти. На тях им липсваше само достатъчно подготовка, за да изведат делото до завършен край. Българската буржоазия беше икономически слаба, политически неподготвена, духовно незаякнала класа. Причината за това, че тя не можа нито по-рано, нито през 1876 г. да осъществи идеите на буржоазната освободителна революция, се корени не в нейното предателство, а в нейната историческа ограниченост. Тази класа, която радполагаше с патри-

отичния подем на народа, не успя да намери най-ефикасните оръжия, не можа да създаде най-рационалната организация, не успя да осигури най-надеждните съюзници на революцията отвън. Тя не се оказа истински водач на своя народ.

Народните маси (селяни и занаятчии), истинските изпълнители на Априлското въстание, ядрото на неговите движещи сили, представляваха по своята социална природа един стихиен, културно изостанал елемент, твърде ограничен за самостоятелно историческо творчество. Поради липса на солидно ръководство този елемент остана неорганизиран в национален мащаб. Когато занаятчиите и селяните от Панагюрски окръг умираха под турските ятагани, селяните от Софийско мирно оряха земите си, а оттатък Балкана се ослушваха какви ветрове веят откъм Тракия. Дори към четата на Ботев никой не се присъедини.

Априлското въстание разкри още един типичен български феномен – липсата на национално единство във върховете, в кръстопътни исторически мигове. Висшите слоеве на българското общество (особено чорбаджиите, голяма част от интелигенцията и част от буржоазията, родена под сянката на султана) бяха силно корумпирани. Ботевата публицистика ги е показала по един неповторим начин. Тази социална смет образуваше полога, в който се раждаха, рояха и размножаваха предателите на българското племе. Априлското въстание показа, както и цялата наша история, че ние имаме твърде много.

Въстанието започна след предателство. Неговият край е белязан също с предателство. Когато народът твореше своята история, чорбаджии и доносчици петняха нацията с позора на предателството. Тъжни и твърде много са примерите. За съжаление предатели се срещат не само сред висшите слоеве. Предаваха селяни, предаваха и овчари.

Неуспехът на Априлското въстание има съдбоносни последици за българската история. Вярно е, че то постави българския въпрос пред съвестта на Европа и ускори българското освобождение. Но вярно е и това, че след неговия погром и след Руско-турската война от 1877-1878 г. българският въпрос се превърна в разменна монета в отношенията на великите сили, които станаха причина за много национални бедствия. И този път, както почти винаги, политиката надделя над съвестта.

Ние, разбира се, не можем да виним априлци за политическата корист на великите държави. Те направиха това, което можеха и го направиха с много обич и много патос. За нас е скъп техният легендарен подвиг, мъчно ни е само, че той не успя.

1966 г.

ОКОНЧАТЕЛНО УКРЕПВАНЕ НА НАРОДНОДЕМОКРАТИЧНАТА ВЛАСТ В БЪЛГАРИЯ (1947-1948)

Деветосептемврийското въстание през 1944 г. е най-радикалният превратв българската история. То сложи край на десетилетното господство на капиталистическата буржоазия, събори и разгроми монархо-фашистката диктатура, откри прехода от капитализма към социализма. За съвършено кратък исторически срок социалистическата революция успя да промени посоките на общественото развитие на България, да ликвидира буржоазния строй, да изгради един нов свят. Двете следреволюционни десетилетия създадоха цяла нова епоха в българската история. Тази епоха чака своите изследователи. Тепърва нашата историческа наука ще проникне по-дълбоко и ще долови по-точно смисъла и закономерностите на това толкова динамично време от историята на нашия народ.

Но и досегашните изследвания дават възможност да се очертаят, макар и в едър план, големите събития и главните периоди в развитието на историческия процес през последните десетилетия от българската история. С все по-голяма сила (това показват изследванията на българските и чуждестранните историци, социолози, правници, икономисти и философи) се налага разбирането, че народнодемократичната революция по своята имманентна същност още от самото си начало е социалистическа революция. Постепенно отпада лансираната без достатъчна научна аргументация теза, че българската народнодемократична революция е преминала в своето развитие два етапа, че до края на 1947 г. (а според други до изборите за Велико народно събрание през 1946 г.) по своя характер, цели и резултати тя е била буржоазнодемократична или демократична революция от особен тип и чак след национализацията на промишлеността е прераснала в социалистическа революция.

В стремежа си обаче да опровергае несъстоятелната теза за двата етапа, нашата наука неоправдано изостави въпроса за периодизацията на историческия процес от най-ново време. А съвсем очевидно е, че периодизацията има важно значение за по-нататъшните изследвания в тази област. Никой не ще оспори необходимостта от една точна (доколкото това сега е възможно) вътрешна периодизация на историческия процес.

Но тъй като това би могло да бъде предмет на едно самостоятелно изследване и има само косвено отношение към предмета на настоящата статия, тук ще се отбележат само по-важните вътрешни граници на единния процес на българската народнодемократична революция.

Още от пръв поглед се открояват два добре очертани периода в развитието на революцията. Първият започва с Деветосептемврийското въстание и продължава до края на 1948 г. За негова горна граница условно може да се приеме V конгрес на БКП. Това е периодът на установяване и закрепване на народнодемократичната власт в България.

Доскоро в литературата доминираше, а сега все още намира място схващането, че първият период (някои го наричат етап) завършва с национализацията на индустрията – декември 1947 г. Национализацията на промишлеността обаче не може да се приеме като разделна линия, защото зад нея остават важни събития и промени, органически свързани с процеса на утвърждаването на народнодемократичната власт. Към тези събития се отнася монополизирането на банковата система (декември 1947 г.), ликвидирането на едрия капитал във външната и вътрешната търговия, окончателният разгром на остатъците на буржоазната опозиция през 1948 г., преустройството на Отечествения фронт в единна обществена организация и произтичащият от тази реорганизация завършек на идейно-политическата еволюция на БЗНС и на останалите отечественофронтовски партии. Случайно скицираната стара периодизация разкъсва единния и неделим процес на закрепването на народнодемократичната власт.

Вторият период в народнодемократичната революция започва от края на 1948 или началото на 1949 г. и завършва с победата на социалистическите производствени отношения. Тъй като този период не е изследван, сега е невъзможно да се очертаят неговите вътрешни граници. Пък това не е и задача на настоящата статия.

Периодът на установяването и закрепването на народнодемократичната власт в България естествено се разделя на два подпериода.

Първи – от 9 септември 1944 г. до изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г. Основното съдържание на историческия процес през този отрязък от време се проявява в завладяването на властта от Отечествения фронт, в ликвидирането на буржоазно-фашисткото политическо наследство, в утвърждаването на хегемонната роля на БРП (к) в системата на народната демокрация, в подготовката на условията за окончателното закрепване на диктатурата на пролетариата.

Втори – от изборите за Велико народно събрание до края на 1948 г. – време на окончателно закрепване на народнодемократичната власт в България като форма на диктатурата на пролетариата. Тези две години обхващат решителен момент от историята на българската народнодемократична революция, когато преобразователният процес, започнал на 9 септември 1944 г., става най-дълбок и всеобхващащ, когато се извършва коренно изменение в съотношението на класовите сили в полза на социализма, когато народната власт осъществява радикални социални преобразования.

Целта на настоящата статия е да проследи по-важните моменти в процеса на окончателното укрепване на народнодемократичната власт, да покаже, доколкото това е възможно в ограничените ѝ рамки, как в исторически съдбоносни конфликти на една острастена класова борба революционните и демократичните сили на българската нация сломяват съпротивата на стария свят и закрепват властта на Отечествения фронт.

* * *

Изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г. представляват генерална проверка за съотношението на силите в българската народнодемократична революция, своеобразен обществен форум, върху който си дават решително сражение двете основни тенденции в следвоенното развитие на България – на народната демокрация и нейната противоположност, изразена в стремежа към реставрация на стария строй.

Резултатите от изборите дават възможност на БРП (к) да закрепи своята хегемония в обществения живот и окончателно да сложи ръка върху решаващите институти на държавната власт. Този изход от изборите заедно с мирния договор, подписан през февруари 1947 г., създадоха в края на 1946 и началото на 1947 г. благоприятни международни и вътрешни условия за окончателното укрепване на народнодемократичната власт.

След изборите за Велико народно събрание опозиционните партии запазиха блока, който беше създаден през 1945-1946 г. В него влизаха БЗНС (НП), БРСДП (о) начело с Коста Лулчев и групата на „независимите интелектуалци", представена от проф. Петко Стоянов. Извън този блок действаха Демократическата партия на Никола Мушанов и д-р Александър Гиргинов и Радикалната партия (о) начело с М. Стоенчев.

Ръководното ядро на буржоазната опозиция бе БЗНС (НП). Тази партия се оформи през лятото на 1945 г., когато една внушителна група политически дейци начело с Никола Петков напуснаха Отечествения фронт, разцепиха Земеделския съюз и излязоха със самостоятелна програма. През ноември 1945 г. към партията на Н. Петков се присъедини и групата на Д. Гичев[1].

БЗНС (НП) имаше силно влияние сред дребната и средната предимно селска буржоазия. Той наброяваше в началото на 1947 г. над 2000 дружби и един активен ръководен кадър от около 10 000 души[2]. Заедно с поделенията броят на неговите членове по това време възлиза на около 90-100 000 членове.

Опозиционният Земеделски съюз беше сложна, противоречива и пъстра по социален състав политическа партия. Изграден въз основа на съсловния принцип, той включваше в своите организации селски и градски богаташи, бедни и средни селяни. Неговото ръководно ядро обаче се състоеше предимно от едри земевладелци, мелничари, от навлезлите след 9 септември 1944 г. в дружбите градски рентиери и забогатели през войната занаятчии, от представители на тютюневия експортьорски капитал, от буржоазни дейци на земеделското движение[3]. Това обстоятелство, както и идеологията, целите и задачите на БЗНС (НП) определиха неговия характер като буржоазна селска партия.

БЗНС (НП) се оформи като опозиционна на народнодемократичната власт партия. Той наследи, запази и доразви в новата обстановка най-ре-

акционните и консервативни черти на земеделската идеология[4]. Лидерите на опозиционния Земеделски съюз застанаха на позициите на антикомунизма. Чрез т. нар. „учение“ на биоматериализма новите теоретици на „земеделското съсловно движение“ се опитваха да докажат биологичната и социалната непримиримост между работниците и селяните, историческата абсурдонст на работническо-селския съюз[5]. Усилията им бяха насочени към „опровергаване“ на марксизма, който в селска България бил „политическа религия“, без да отговаря на българския бит[6], към „отричане“ на необходимостта от диктатурата на пролетариата, тъй като селяните и дребните градски съществувания „ненавиждали“ комунистическата власт, страхувайки се, че тя щи ги пролетаризира[7].

Тези идейни принципи на БЗНС (НП) лежаха в основата на неговата политическа програма. В нея главно се издигаше искането за ликвидиране на пролетарската диктатура, за възстановяване на буржоазната демокрация. Оттук произтичаха лозунгите на БЗНС (НП) за свобода на буржоазията и право за сдружаване на всички класи[8]. На тази реставраторска програма съответстваше и външнополитическата ориентация на БЗНС (НП) към САЩ и Великобритания, управляващите среди на които правеха опити да спънат развитието на България по пътя, открит с Деветосептемврийското въстание.

БСДП (о) беше малочислена по състав, с нищожно обществено влияние. Затова още след образуването си след 1945 г. тя потърси подкрепата на БЗНС (НП). Двете партии образуваха общ опозиционен блок, наречен „федерация на селския и градски труд“. Те създадоха специален контактен комитет със задача да координира тяхната дейност[9]. Начело на опозиционния блок застана Н. Петков.

Демократическата партия, която през 1945 г. отвори клубовете си, групира отцепилото се по-рано от нея крило на Андрей Ляпчев и привържениците на старата Народна (народняшка) партия на Атанас Буров[10]. Напълно компрометирани в миналото, демократите нямаха почти никакво влияние сред народа. По-скоро те представляваха един контрареволюционен клуб с няколко филиала в по-големите градове и с един вестник. Когато през декември 1946 г. Министерският съвет спря в. „Знаме“, Демократическата партия фактически престана да съществува[11]. Радикалната партия на М. Стоенчев не играеше никаква роля в обществения живот.

След изборите за Велико народно събрание буржоазната опозиция разбра, че парламентарните пътища към властта са закрити окончателно, че общественото развитие я изтласква от нейните позиции, а международната обстановка ѝ изневерява, затова предприема дръзко настъпление срещу народната власт. Контрареволюционната политика на опозицията при новата обстановка бе обоснована в речта на Н. Петков, произнесена във Великото народно събрание във връзка с дебатите върху правителствената програма[12]. С тази си реч Н. Петков открито призова реакционните

сили и десните групи от Отечествения фронт да се обединят срещу БРП (к), която „водела страната към диктатура".

Смъкнал отечественофронтовската маскировка, с която по-рано се прикриваше, БЗНС (НП) насочи атаката си срещу единството на демократичните сили. В края на 1946 г. неговото Постоянно присъствие нареди опозиционерите земеделци да се връщат в дружбите на отечественофронтовския Земеделски съюз, да влизат в техните настоятелства, да се промъкват в комитетите на Отечествения фронт, за да подготвят откъсването на БЗНС от Отечествения фронт. Тези опити трябваше да се координират с разложителната дейност на оформилата се по това време вътре в отечественофронтовския БЗНС дясна група начело с Ал. Оббов, политическата линия на която намери израз в издигнатия в началото на 1947 г. от Оббов лозунг – „На борба срещу комунистическата опасност и против вмешателството на БРП (к) в работата на БЗНС"[13].

Обаче Н. Петков и Ал. Оббов не можаха така лесно, както през 1945 г., да разцепят БЗНС или да го отклонят от Отечествения фронт. Срещу тях сега се изправи силно течение, което стоеше на позициите на работническо-селския съюз. В началото на 1947 г. това течение имаше връх в Постоянното присъствие, държеше в ръцете си органа на съюза в. „Земеделско знаме", водеше неотстъпна борба против ония, които искаха да отклонят БЗНС от Отечествения фронт. Отначало борбата пламна като теоретически спор за идейните принципи на съюза. На страниците на в. „Земеделско знаме" остро се сблъскаха два възгледа за неговата роля и бъдеще. Докато в статиите на В. Павурджиев се предлагаше изменение в идеологията на БЗНС и се настояваше за вярност към работническо-селския съюз, Ал. Оббов изтъкваше преди всичко съсловния характер на земеделското движение. В статиите на Оббов нямаше и дума за Отечествения фронт, за съюза на работниците и селяните[14].

Разбирайки обаче, че с остарелите си възгледи не ще надделеят трудово-борческото крило, което имаше подкрепата на БРП (к), Оббов и неговите съмишленици преминаха към дезорганизаторски действия. В началото на 1947 г. те разтвориха вратите на БЗНС за завръщащите се в него опозиционери. Влезе в действие планът на Н. Петков за разложение на Земеделския съюз.

За кратко време опозицията успя да разруши единството на много селски, околийски и областни дружби. Особено силно беше нейното разложително въздействие в Пловдивска, Варненска, Плевенска, Русенска област и град София. Под влияние на опозицията попаднаха околийските настоятелства на БЗНС от Пловдив – околията, Асеновград, Смолян, Карлово и Златоград[15]. Разединено бе и пловдивското областно настоятелство, повечето от членовете на което преминаха към опозицията[16]. Примерът на областните и околийските ръководители бе последван от много дружествени настоятелства[17].

Опозицията успя да разбие единството на Земеделския съюз и във Варненска област, поставяйки под свое влияние околийските ръководства на БЗНС в Шумен, Варна, Нови пазар, Добрич, Попово, Провадия, Търговище и Тервел[18]. В Новопазарска околия се преследваха „комунизираните земеделци", т. е. привържениците на работническо-селския съюз[19]. В Поповска околия ръководството на БЗНС демонстративно отзова своите представители от общинските учреждения[20], а в Генералтошевска околия БЗНС напусна комитетите на Отечествения фронт[21]. Изостриха се отношенията между земеделци и комунисти в околийските комитети на Отечествения фронт[22]. Във Варненска област ясно проличаваше единодействието между БЗНС (НП) и Оббовата група. Ал. Оббов, който имаше силно влияние в тази област, обикаляше околиите, подменяше съюзните ръководства, подбуждаше дружбите към сътрудничество с опозицията[23].

Завърналите се в дружбите опозиционери овладяха много от ръководствата на БЗНС в Плевенска област. На много места тук стана обединение между гичевистите и привържениците на Оббов за борба срещу БРП (к)[24].

Дезорганизаторските действия на опозицията и на Оббовата група се отразиха силно и върху младежкото и женското движение. В Земеделския младежки съюз опозиционните настроения против единството на демократичната младеж вземаха големи размери[25].

Опит да разруши Отечествния фронт, да изолира комунистите от техните съюзници и да обедини реакционните сили опозицията правеше и чрез Народния съюз „Звено", в който действаше групата на В. Юруков, стремяща се да изолира Кимон Георгиев, да загради ръководството на партията и да я отклони от Отечествения фронт. Под влияние на Н. Петков, който още през 1946 г. поддържаше връзки с В. Юруков[26], дезорганизаторите в „Звено" засилиха своята дейност. Тяхната програма бе ясно начертана в речта на В. Юруков, произнесена в Пловдив през декември 1946 г. В нея той се обяви против „доктринерството на марксизма" и против Отечествения фронт[27]. В резултат на това организациите на „Звено" смениха голяма част от представителите си в Отечествения фронт и изпратиха на тяхно място противници на отечественофронтовското единство. Тези усилия на юруковци бяха осуетени от комитетите на Отечествения фронт, които отказаха да приемат 40% от новите представители на НС „Звено"[28]. През 1947 г. контролираният от групата на Юруков централен орган на „Звено" в. „Изгрев" се превърна в трибуна на възгледите на опозицията. Вестникът се обяви против закона за конфискацията на имотите, придобити чрез спекула[29], пропагандираше реакционните конституционни възгледи на проф. Ст. Баламезов, пледираше за неутралитет „по отношение на философските концепции и религиозните вярвания"[30]. Макар и да бе орган на една управляваща партия, „Изгрев" отказваше да обнародва важни правителствени документи. Неговият главен редактор бойкотираше седмичните конференции в Дирекцията на печата[31].

Успехите на опозицията в отечественофронтовските партии активизираха реакцията. Надигнаха глави дейците на старите буржоазни партии – Ат. Буров, Н. Мушанов, д-р Ал. Гиргинов и др. Устройваха се срещи и вечери в дома на Буров. Все по-чести гости тук бяха представителите на САЩ и Великобритания в София, кореспондентите на западния печат[32]. Домът на Н. Петков широко разтвори вратите си за бившия политически хайлайф[33].

Раздвижиха се и върховете на българската църква. В началото на 1947 г. висшият духовен клир предприе открито реакционен курс срещу народната власт. Синодът отхвърли предложенията на Националния комитет на Отечествения фронт за демократизация на църквата[34]. Между опозицията и църковната реакция се установи негласен съюз за обща борба срещу народната власт, който се прояви в нашумелия през 1947 г. инцидент с народната представителка Попантонова, опозиционната дейност на която бе закриляна от църквата[35].

Почувствали, че настъпва дванадесетият час на буржоазията като обществена класа, реакционните сили се обединиха за борба на живот и смърт срещу народнодемократичната революция. През пролетта на 1947 г. те създадоха общ антикомунистически блок, в който участваха опозиционните партии, десните крила на БЗНС начело с Оббов и на НС „Звено" начело с Юруков. Към него се присъединиха дейците на старите буржоазни партии и висшият клир на Българската православна църква. Силата на този блок се коренеше преди всичко в значителното място, което заемаше в народното стопанство капиталистическият начин на производство. Буржоазията все още държеше в ръцете си около 70% от средствата за производство в промишлеността, около 1/5 от банковите и кредитните институти, имаше силни позиции и в търговията. Почти незасегнати бяха нейните интереси на село. Освен това буржоазният блок имаше значително влияние сред масите, тъй като зад опозиционния БЗНС и зад групата на Оббов вървяха голяма част от дребнобуржоазните селски и градски слоеве. Поради тези две причини негласното обединение на буржоазните сили представляваше смъртна опасност за народнодемократичната революция.

Окуражена от успехите си в Отечествения фронт и от мартенското послание на американския президент Хари Труман, с което той поиска от конгреса на САЩ да окаже незабавна помощ на Турция и Гърция и призова международната реакция на борба срещу комунизма[36], опозицията предприе дръзко настъпление срещу народната власт. Тя започна открито да зове към саботаж и вредителство, а в. „Народно земеделско знаме" да тръби, че краят на комунистическата диктатура е близък[37].

В началото на март 1947 г. Висшият съюзен съвет на БЗНС (НП) насрочи за 22 май същата година конгрес на съюза. В подготовката на конгреса се провеждаха околийски събори, пред които лидери на опозицията произнасяха контрареволюционни речи. Те внушаваха, че дните на комунистите са преброени, че след изтеглянето на съветските войски от

България Отечественият фронт ще падне и БЗНС (НП) ще дойде на власт. Всичко това активизираше опозиционерите. В някои села, като Каблешково, Поморийско, дори се решава да се създаде нелегална група за въоръжена борба[38].

Настъплението на опозицията активизира също така членовете на бившите фашистки организации и реакционното офицерство. В някои околии като Свищовска и Годечка, се създадоха терористически организации[39]. Окуражи се и вътрешната опозиция в Отечествения фронт. Групата на Ал. Оббов пристъпи към изпълнение на своя план за разцепление на Земеделския народен съюз. Ал. Оббов свика през май 1947 г. Управителния съвет на съюза, който макар и с незначително мнозинство, одобри платформата на неговата група. Управителният съвет гласува резолюция, в която заявяваше, че ще води борба срещу всички, които се опитват да изместят съюза „от идейните позиции, на които го остави безсмъртният Ал. Стамболийски“[40]. Оббовци овладяха Постоянното присъствие на БЗНС[41]. По такъв начин кризата, която от 1946 г. зрееше в БЗНС, достигна своя връх. За втори път съюзът бе изправен пред алтернативата – да върви с БРП (к) по пътя на социалистическата революция или заедно с буржоазната опозиция в редовете на реставраторските сили.

* * *

ЦК на БРП (к) и правителството на Отечествения фронт съзираха опасността от открито проявената склонност на десните отечественофронтовски среди към сътрудничество с Н. Петков и К. Лулчев. След изборите през ноември 1946 г. народната власт предприе настъпление срещу буржоазната опозиция и нейните опити да се обединят под общо знаме всички реставраторски сили. Обаче по това време условията за разгром на опозицията не бяха благоприятни. Все още мирният договор не беше подписан, а другите партии на Отечествения фронт, разстроени и объркани от изборния си неуспех, не бяха в състояние да подкрепят комунистите в тази борба. При това положение ЦК на БРП (к) даде сигнал за настъпление срещу опозицията чак в началото на март 1947 г.[42]

Мартенското решение на ЦК на БРП (к) предвиждаше една голяма политическа акция за изолиране на опозиционните щабове от народните маси, за разобличаване на контрареволюционната пропаганда в страната, за парализиране на обществените прояви на опозицията, за приобщаване на намиращите се под влиянието на опозицията трудещи се към народната власт. В същото време политическото настъпление трябваше да окуражи последователните отечественофронтовци в БЗНС и НС „Звено“, да им помогне да изолират десните групи и крила, да предотвратят тяхното обеденение с опозицията.

В началото на март обединените сили на БРП (к), на Отечествения фронт и на масовите организации тръгнаха в единен поход срещу буржо-

азната реакция. Хиляди техни дейци, оратори, пропагандисти и агитатори, стотици агитгрупи, хумористични и сатирични състави, целият пропаганден апарат на държавата и отечественофронтовските партии беше насочен срещу опозиционните партии. Само в Пловдивска област през първите три месеца на 1947 г. бяха проведени 52 митинга и 1128 публични събрания, на които присъстваха около 430 000 граждани[43].

В хода на тази огромна политическа акция комитетите на БРП (к) и на Отечествения фронт се сближаваха със селяните, които вървяха след опозицията. На много места тези селяни бяха привлечени в общинските комисии, в строителните и акционните комитети и в трудовите бригади[44].

Наред с това организациите на БРП (к) и комитетите на Отечествения фронт създадоха специални „ударни команди" за париране на публичната дейност на опозицията. Навсякъде, където опозиционните партии провеждаха събрания, събори и митинги, ударните команди разобличаваха техните оратори, превръщаха събранията в отечественофронтовски[45].

В резултат на политическото настъпление през пролетта на 1947 г. сред опозицията започна бавен процес на разложение. Част от нейните привърженици и низовите ръководители се завърнаха в Отечествения фронт. В Плевенска област от БЗНС (НП) отпаднаха 2063 членове[46]. В някои опозиционни дружби, като Габровската, се породиха несъгласия с политиката на ръководството на БЗНС (НП), искания за смяна на Н. Петков[47].

Разногласия възникнаха и във върховните институти на БЗНС (НП). Групата на „непримиримите" начело с Н. Петков се сблъскваше все почесто с групата на Д. Гичев, която по израза на самия Гичев била за „отрезвяване"[48]. Гичев считаше, че „силният огън", който опозицията поддържа в обществените борби, създава опасност от вътрешни сътресения в БЗНС (НП) и намалявала неговото влияние сред масите, които вярвали, че опозиционният Земеделски съюз е верен на демократичните традиции на селското движение. Противоречията в Постоянното присъствие на БЗНС (НП) не бяха ограничени само от тактическите въпроси. Групата на Гичев се стремеше да наложи корекции в състава на Постоянното присъствие, да овладее Върховния съюзен съвет и парламентарната група. Резултат от тази дейност било решението на парламентарната група от април 1947 г. за смяна на организационния секретар Димитър Стоянов от групата на „непримиримите" с по-умерения Асен Стамболийски[49].

Плод на колебанията във върховните институти на БЗНС (НП) бяха и решенията на априлския съюзен съвет, който отново заговори за евентуално сътрудничество с БРП (к) и отложи за неопределено време конгреса на съюза[50].

С цел да ограничи започналите колебания в началото на май 1947 г. буржоазната опозиция тръгна в последен пристъп. Нейната парламентарна група проведе поредната си акция във Великото народно събрание, този път срещу проектоконституцията. Оббовци усилено се домогваха към раз-

цепление на БЗНС. Надигнаха глава и терористическите групи. На 7 май бе извършено покушение срещу кмета на с. Хаджидимитрово, Свищовско. От ден на ден облаците на политическия хоризонт се сгъстяваха. Обстановката на острастени класови борби таеше заплахата от вътрешни безредици.

ЦК на БРП (к) и правителството на Отечествения фронт не можеха повече да отлагат решителните действия за разгрома на буржоазната контрареволюция. В отговор на опозиционното надигане в началото на май 1947 г. ЦК на БРП (к) нареди на партийните организации да преминат към революционни действия за задушаване и смазване на буржоазната опозиция. В същото време правителството на Отечествения фронт предупреди реставраторските сили, че всеки опит да се посегне върху завоеванията на революцията, ще срещне съкрушителния удар на народната власт[51].

Директивата на ЦК на партията бе незабавно проведена. Спрени бяха вестиците „Народно земеделско знаме“ и „Свободен народ“. В началото на май работниците от „Съединените печатници“ отказаха да печатат, а куриерите от дружество „Стрела“ да разпространяват опозиционната преса[52]. По този начин работническите профсъюзни организации лишиха опозицията от най-силното ѝ средство в политическата борба.

На 5 юни 1947 г. по искане на прокурорския надзор при Софийския областен съд Н. Петков бе лишен от депутатски мандат, арестуван и предаден на съд[53]. След него от парламента бяха отстранени 23 депутати опозиционери, тъй като те предварително бяха депозирали оставките си като народни представители в касата на Н. Петков[54].

Тези три удара бяха достатъчни, за да започне нов процес на разруха сред опозиционните партии. След арестуването на Н. Петков опозиционните низини от Пловдивска, Старозагорска, Бургаска, Варненска, Русенска и Плевенска област започнаха да се преориентират към Отечествения фронт[55]. Настъпи колебание и във върховете на БЗНС (НП). Част от ръководните дейци потърсиха контакт с Отечествения фронт и настояваха за ревизия на съюзната политика.

Постоянното присъствие, съставено от верни на Н. Петков дейци, обаче оставаше на старите си позиции. Но предчувствало своя край, то започна една хитра политическа игра, за да отклони насочения срещу опозицията удар. Най-напред то се зае да локализира започналото в БЗНС (НП) разложение. На 19 юни Постоянното присъствие изпрати до опозиционните дружби една декларация, с която призова членовете на съюза „да имат доверие в своето ръководство, да изпълнят точно всичките му нареждания, мъдро и спокойно да стоят на идейните си позиции“[56]. Заедно с това опозиционните лидери предлагаха на ЦК на БРП (к) една среща между ръководните дейци на двете партии, за да се обсъдят условията за евентуално сближение[57].

Исканата от опозицията среща се проведе на 20 юни 1947 г. От името на Постоянното присъствие на БЗНС (НП) Хр. Стоянов заявил, че опозицията желае да сътрудничи с БРП (к), че тя е за истинска дружба със Съветския съюз, че осъжда конспиративните действия срещу законната власт.

Отхвърляйки тази декларация като неискрена, представителите на БРП (к) заявиха на опозиционните пратеници Хр. Стоянов, Борис Бумбалов и А. Стамболийски, че занапред БРП (к) не ще търпи нелоялната опозиция в България. Те поискаха от ръководството на БЗНС (НП) да осъди публично дейността на Н. Петков и да превърне БЗНС (НП) в лоялна към режима на Отечествения фронт опозиция[58].

След срещата опозицията депозира в ЦК на БРП (к) писмена декларация, с която одобряваше вътрешната, външната и стопанската политика на Отечествения фронт и искаше от правителството да разреши на опозиционните партии свободна публична изява. По повод на тази декларация на 4 юли стана втора среща между представителите на ръководствата на БРП (к) и БЗНС (НП), когато БЗНС (НП) отново настоя за свобода на реставраторските елементи[59].

Двете срещи показаха, че въпреки уверенията за лоялност БЗНС (НП) продължаваше да стои на предишните си реставраторски позиции. ЦК на БРП (к) осведоми на 9 юли Националния комитет на Отечествения фронт за водените с БЗНС (НП) преговори[60]. Националният комитет на Отечествения фронт и ръководствата на БЗНС, на НС „Звено", на БРСДП и на Радикалната партия одобриха становището на ЦК в тези преговори и в една декларация от 14 юли отхвърлиха искането на опозицията за сътрудничество[61].

След отказа на Националния комитет да преговаря с опозицията Постоянното присъствие на БЗНС (НП) свика на 17 и 18 юли Върховния съюзен съвет, за да се произнесе върху политиката на съюза при създалите се нови условия. Върховният съвет одобри водените преговори и възложи на Постоянното присъствие да поиска от министър-председателя Г. Димитров гаранции за съществуването на опозиционния Земеделски съюз, да настоява за амнистия на министрите от кабинета К. Муравиев и на осъдените опозиционери. По решение на Върховния съвет се установи контакт и с Националния комитет на Отечествения фронт. Хр. Стоянов посети секретаря на Националния комитет д-р Иван Пашов, предаде му резолюцията на ВСС и направи пред него устна декларация. Хр. Стоянов заявил, че те не могат да извършат пълен завой, защото една рязка промяна щяла да отблъсне геметовците и да разколебае съюза. Той помолил Националния комитет да не иска от тях невъзможното, а да им даде време за постепенно преориентиране[62].

Юлският съюзен съвет и акцията на Хр. Стоянов показваха, че БЗНС (НП) продължава да маневрира, че той не желае да се разоръжи идейно и политически. На 30 юли Националният комитет отхвърли неговата ре-

золюция и реши да препоръча на държавната власт един твърд курс срещу опозиционните лидери[63].

В началото на август 1947 г. започна акцията за окончателния разгром на буржоазната опозиция. Преговорите с БЗНС (НП) бяха прекъснати. Проведен бе съдебният процес срещу Н. Петков. В цялата страна беше организирана кампания срещу опозиционните партии. На 14 август ЦК на БРП (к) нареди на областните партийни комитети да не допущат повече никакви прояви на опозицията, да засилят работата за откъсване на опозиционните низини от лидерите на БЗНС (НП)[64].

На 16 август Софийският областен съд осъди на смърт лидера на опозицията Н. Петков. Постепенно народната власт пристъпи към закриване клубовете на БЗНС (НП) и БРСДП (о).

С надеждата, че могат да спасят опозицията и нейния лидер, правителствата на САЩ и Великобритания започнаха брутална дипломатическа интервенция. На 3 юли 1947 г. по повод спирането на опозиционните вестници правителството на Англия отправи протест до българското правителство, обвинявайки го в нарушение на ялтенските споразумения[65]. След арестуването на Н. Петков САЩ и Великобритания обвиниха Съветския съюз като вдъхновител на разгрома на опозицията и настояваха за консултация по българските работи, но съветското правителство отклони техния опит за намеса във вътрешните работи на България[66]. Тогава САЩ и Великобритания предприеха пряка атака срещу българското правителство, за да го принудят да даде свобода на буржоазната контрареволюция. От май до август 1947 г. английското правителство изпрати осем ноти в този смисъл[67].

Англо-американските внушения бяха категорично отхвърлени. Георги Димитров заяви на американския политически представител в СКК Хорнер, че никой не е давал мандат на Държавния департамент да изказва мнение от името на други народи, че САЩ трябва да прекратят своята безцеремонна намеса[68].

След присъдата срещу Н. Петков американската и английската дипломация стана още по-брутална. На 21 август Хорнер посети временния представител на републиката В. Коларов и заяви пред него, че „отношенията между двете страни (между България и САЩ – б. а.) за в бъдеще се поставят в зависимост от изхода на процеса". Изпаднал в откровение, американският дипломат признава, че „процесът Никола Петков е много по-важен за американската политика в България, отколкото се е предполагало" и твърде безцеремонно поиска да не се изпълнява произнесената присъда[69]. Акцията на Хорнер беше продължена от английския политически представител Джеймс С. Бенет, който на 26 август също заплаши българското правителство, като заяви, че процесът Н. Петков е предизвикал „голяма загриженост у английското правителство относно бъдещите отношения с България"[70]. Не останаха назад и военните представители на САЩ и Великобритания. През август генерал Робертсон и полковник

Грин предложиха на зам. председателя на СКК генерал Черепанов да отложи изпълнението на присъдата срещу Н. Петков, докато СКК преразгледа това дело. Генерал Черепанов отхвърли и този опит за намеса във вътрешните работи на България[71].

Макар в Лондон и Вашингтон да виждаха, че усилията им да прекършат волята на българското правителство са напразни, те засилиха натиска, за да го превърнат в една международна кампания срещу народната демокрация. На 15 септември Бенет още веднъж посети В. Коларов, този път в ролята на съветник, за да внуши благоразумие във връзка с процеса Н. Петков[72].

Американо-английската дипломатическа интервенция в София предизвика истински вой срещу България в западния печат. Целта на този вой бе твърде прозрачна – да вдъхнови реакционните сили в Европа за настъпление срещу комунизма, да окуражи контрареволюционните сили в народнодемократичните страни за борба срещу пролетарската власт. Наред с пряката дипломатическа интервенция и вестникарската канонада срещу България и другите народнодемократични страни беше пуснато в ход още едно средство. На 4 юли прогонените от своите страни дейци от селските партии начело с д-р Г. М. Димитров издадоха във Вашингтон манифест, за да насърчат последователите си с надеждата, че „тиранията може да бъде премахната“[73]. Този манифест бе незабавно подкрепен от лондонските емигрантски среди от Румъния, Полша и Чехословакия[74].

Усилията на САЩ и Великобритания да спасят българската опозиция претърпяха неуспех. На 23 август Националният комитет и ръководствата на отечественофронтовските партии препоръчаха на правителството да разтури БЗНС (НП)[75]. Вземайки акт от тази препоръка, Великото народно събрание през август 1947 г. прие специален закон за разтурване на БЗНС (НП) и неговите поделения, за спиране на техните печатни органи, за конфискуване на имуществата им в полза на държавата[76]. На 23 септември 1947 г. бе изпълнена присъдата срещу Н. Петков.

Така беше разгромено главното ядро на буржоазната опозиция в България – БЗНС (НП). По същото време от страниците на печата изчезва и фирмата на т. нар. група на независимите интелектуалци. Продължаваше да съществува още БРСДП (о). Лишена обаче от подкрепата на БЗНС (НП), от своите печатни органи и клубове, тя фактически беше обезсилена. След неуспешния опит, направен в края на юли 1947 г. от нейния Централен комитет да издейства от Националния комитет на Отечествения фронт право за свободно съществуване[77], на опозиционните социалдемократи не оставаше нищо друго, освен да изчакат своя безславен край в политическата история на България.

Заедно с разгрома на буржоазния опозиционен блок през 1947 г. бяха ликвидирани опозиционните течения и в Отечествения фронт. След остра борба между двете крила в БЗНС отечественофронтовските среди започнаха да надделяват. Въпреки решенията на майския съвет, те отказаха да

предадат в ръцете на Оббовата група ръководството на съюза и редакцията на в. „Земеделско знаме“. На 27 май 1947 г. 31 членове на управителния съвет отхвърлиха майските решения и предложиха да се свика Върховният съюзен съвет на БЗНС, за да реши окончателно спорните въпроси[78].

В тези съдбоносни за БЗНС дни ЦК на БРП (к) застана изцяло зад последователните отечественофронтовци в земеделското движение. Той определи ясно отношението си към кризата в Земеделския съюз, като заяви, че единствено правилната политика на БЗНС може да бъде само „линията на съюза върху отечественофронтовската основа, а не линията на заграбване на ръководството от една група за сметка на друга група“[79]. В същото време ЦК на БРП (к) отхвърли исканията на група опозиционни дейци начело с Ангел Янев да създадат от кадрите на БЗНС (НП) нов отечественофронтовски съюз, като заяви, че признава само този земеделски съюз, който отначало докрай е бил верен на Отечествения фронт[80].

Подкрепяно от БРП (к), отечественофротновското крило успя да ликвидира опасността от разцепление и да закрепи своето положение в ръководните институции на съюза. На 29 май парламентарната група на БЗНС одобри декларацията на 31-та и реши да свика Върховния съюзен съвет, за да се произнесе върху идейните и политическите спорове[81]. По този начин фактически съдбата на Оббовата група беше предрешена. На 8 юни 1947 г. Върховният съюзен съвет прие резолюция, която потвърди, че БЗНС ще остане верен на Отечествения фронт и на работническо-селския съюз. Избрано беше ново Постоянно присъствие, в което доминираха отечественофронтовците[82]. Два месеца след юнския Върховен съюзен съвет Оббов беше отстранен от Постоянното присъствие и от политическия секретариат на БЗНС[83].

През 1947 г. завършиха с победа за отечественофронтовското крило начело с Кимон Георгиев и вътрешнопартийните борби в НС „Звено“. От ръководството на „Звено“ беше отстранена буржоазната група на В. Юруков. Сменен бе и политическият секретар на съюза Петър Попзлатев. Новият изпълнителен комитет заяви, че „верно следваният път и правилно прилаганата програма на Отечествения фронт са път и програма на „Звено“[84].

Разгромът на буржоазната контрареволюция през 1947 г. се извършва по мирен начин, тъй като реставраторските сили не посмяха да запалят пожарите на гражданската война, да потърсят своето „право“ чрез оръжието.

Причините за мирния разгром на опозицията се коренят преди всичко в съотношението на класовите и политическите сили в България след Втората световна война. Подир деветосептемврийския преврат революционните и демократичните сили вземат решителен превес в обществените борби. Независимо от силните колебания на междинните слоеве на революционната вълна БРП (к) не позволи на опозицията да изолира комунистите от народните маси. Мирният разгром на опозицията представлява победа на стратегията и тактиката на БРП (к), на нейната отечествено-

фронтовска борба за масите, на устойчивостта ѝ пред бързо сменящите се бури на започналата през 1944 г. народнодемократична революция.

Срещу себе си народната власт имаше силна, добре организирана буржоазна опозиция. Корените на реставраторските сили бяха заложени в колебанията на междинните слоеве между старото общество и социализма, в традициите на капитализма, в политическия, административния и военния опит на свалената от власт буржоазия. Явявайки се на повърхността като дребнобуржоазна демокрация, по своята класова същност опозицията беше маскирана буржоазно-реставраторска сила. Тази двойственост на опозицията облекчаваше нейната политическа борба, но едновременно обуславяше преходността ѝ като обществена формация. Нейната неизменна основа – българската буржоазия – беше безхарактерна, икономически слаба, политически компрометирана класа. Свързана с фашизма и бившите политически режими, довела по време на своето господство страната до няколко национални крушения, пропиляла историческите идеали на българското племе, след Втората световна война тази класа трябваше да защитава интересите си, изчерпила вече моралния и политическия си кредит пред народа. Именно поради това тя не успя да възроди старите или да създаде нови буржоазни партии с влияние сред народа, затова се приюти зад удобния параван на земеделските и социалистическите групировки, откъдето насочваше опозиционните движения. Очевидно е, че опозиционните партии, които се опираха на една такава прогнила основа, не можеха да разчитат на траен успех в обществените борби.

Другата опора на опозиционните движения беше също нетрайна и преходна. Колебанията на междинните социални слоеве, така упорито използвани от опозицията, можеха да ѝ донесат само временни успехи. Поради своята класова природа дребнобуржоазните маси не бяха склонни да залагат живота и имота си за реставраторското дело на буржоазията, макар и дълго време съзнателно или несъзнателно значителна част от тях да вървеше след опозицията. Когато обаче бяха ударени ръководните центрове на реставраторското движение, опозиционните низини потеглиха за другия обществен лагер и буржоазията оголи своя фронт в класовата борба. Така провалът на буржоазната опозиция ознаменува краха на политическия съюз на капиталистическата буржоазия със селяните в българската история.

Мирният разгром на опозицията през 1947 г. се дължи и на обстоятелството, че цялата въоръжена сила на страната се намираше под контрола на БРП (к). Поучена от опита на земеделското управление през 1920-1923 г., БРП (к) още в първите две години след революцията изкова сигурен щит срещу контрареволюцията, показа, че без колебание ще стовари ударната сила на държавата срещу всеки, който посегне на завоеванията на революцията. Именно поради това опозицията не посмя да развее флага на гражданската война.

Международното положение на България след Втората световна война също облекчи борбата на революционните сили за мирния разгром на реставраторските домогвания. Народнодемократичната власт получи огромна военна, материална, политическа и дипломатическа помощ от Съветския съюз и от страните с модерна демокрация. Чак до есента на 1947 г. в България се намираха части на Съветската армия, които парализираха реставраторските сили. Това е решаващото условие за мирния разгром на опозицията. Но то, разбира се, не е единственото. Щастливото съчетание на благоприятните за революцията международни условия с възможностите на вътрешните сили запази следвоенна България от пожарите на вътрешните размирици и от кървавия знак на гражданската война.

Реставраторските сили не можеха да разчитат на равностойна външна опора. Поради цял комплекс от международнополитически, географски, военностратегически и други причини и обстоятелства силният натиск на англо-американската политика в България завърши с неуспех. А свършено ясно е, че при решителния превес на революционните сили в класовата борба вътре в страната, без военна подкрепа отвън, всеки опит за въоръжен бунт предварително беше обречен на провал.

Разгромът на буржоазната опозиция през 1947 г. е най-важният и решителен момент в борбата за закрепване на народнодемократичната власт в България. В резултат настъпи коренно изменение в съотношението на политическите сили в българското общество, приключва един от исторически съдбоносните периоди в историята на социалистическата революция.

Макар че капиталистическата буржоазия се запази като класа, нейното положение в обществото коренно се промени. Тя беше лишена от политическа организация. Отнеха се възможностите ѝ да влияе активно върху дребнобуржоазните маси, да ги използва като резерв за своята реставраторска политика. Пресякоха се подстъпите на буржоазията към Отечествения фронт, където тя дълго време инспирираше сепаративни акции. Сложен беше край на тригодишните опити на реставраторските сили да изтикат комунистическата партия от позициите ѝ на хегемон в народнодемократичната революция.

Разгромът на опозицията укрепи единството на Отечествения фронт. Лишени от подкрепата на опозицията, десните буржоазни групи и крила в отечественофронтовското движение бяха бързо изолирани и разгромени. Начело на БЗНС, БРСДП, НС „Звено“ и Радикалната партия застанаха отечественофронтовци, готови при всички обстоятелства да вървят с комунистите по пътя на социалистическата революция.

* * *

Изходът от класовата борба през 1947 г. укрепи обществено-политическите основи на народната власт, подготви почвата за бъдещите революционни преобразования за ликвидиране на буржоазията като обществена

класа, за преустройството на държавната организация и обществената наредба на народнодемократична България. Социалистическата революция навлезе в период на радикални преобразования за окончателното укрепване на пролетарската диктатура. България се изправи пред прага на социалистическото строителство.

В тази обстановка през октомври 1947 г. се проведе XIII пленум на ЦК на БРП (к), който обсъди резултатите от Варшавското съвещание на работническите и комунистическите партии от септември 1947 г. и набеляза задачите на партията за окончателно укрепване на народнодемократичната власт в България. Като одобри препоръката на Варшавското съвещание за ускоряване на революционния процес в европейските страни с народна демокрация, пленумът прие важни решения. Той препоръча на правителството да прочисти армията, държавния апарат и дипломатическия корпус от старите несигурни кадри, да укрепи военноотбранителната способност на страната, да продължи с неотслабваща сила настъплението срещу буржоазната реакция до нейното пълно смазване и чрез енергична стопанска политика да ликвидира икономическите позиции на едрия капитал, да разшири и укрепи държавния сектор в народното стопанство, да ускори развитието на България по пътя на социализма.

Октомврийският пленум взе важни решения за укрепване на работническо-селския съюз, за преустройството на Отечествения фронт. Той начерта нова селска политика на народната власт, която премахна старите ограничения на нарядната система, разреши свободна търговия със селскостопанските произведения[85].

Пленумът даде отговор на редица други въпроси, които развитието на революцията поставяше. Като установи, че народнодемократичната революция е разрешила своите антифашистки демократически задачи, че е преодоляла най-трудните бариери, които старият свят беше изпречил пред нея, пленумът посочи, че на преден план са излезли вече социалистическите задачи на революцията – ликвидиране на капитализма в народното стопанство, изграждане на новата обществено-политическа и държавна структура на страната, подготовката на социалистическото строителство.

В съответствие с тези свои изводи и решения ЦК на БРП (к) изясни през есента на 1947 г. въпроса за характера на народната демокрация като социалистическа демокрация и на народнодемократичната власт като форма на диктатурата на пролетариата[86]. Това имаше огромно революционно-практическо значение, тъй като поради редица международни, политически и тактически съображения до 1947 г. БРП (к) не откриваше достатъчно ясно крайните си цели в революцията и издигаше предимно демократични лозунги и искания.

Изводите и решенията на октомврийския пленум на ЦК на БРП (к) бяха одобрени от ръководствата на БЗНС, на НС „Звено", на БРДСП и на Радикалната партия. На заседанието на Националния комитет на Отечествения фронт на 22 октомври 1947 г. представителите на отечествено-

фронтовските партии декларираха, че ще подкрепят комунистите в борбата за осъществяване на революционните преобразования и приеха една специална декларация на бъдещите задачи на Отечествния фронт[87].

Октомврийската декларация на БРП (к), БЗНС, БРСДП, НС „Звено" и Радикалната партия е първият документ в историята на Отечествения фронт, в който недвусмислено е очертана историческата перспектива за ликвидиране на капиталистическите производствени отношения, за развитието на България по пътя на социализма. Тази декларация показва, че са създадени вече всички необходими условия за окончателното укрепване на народнодемократичната власт като форма на диктатурата на пролетариата.

Първата и неотложна работа, с която се заеха комунистите и Отечественият фронт, беше да прокарат във Великото народно събрание новата конституция на България, която да създаде правно-юридически предпоставки за следващите преобразования на народната власт. Новата конституция трябваше да укрепи по законодателен път обществените отношения, установени в резултат на Деветосептемврийската революция, да формулира основните принципи на бъдещото държавно устройство, да определи правата и задълженията на гражданите в новото общество, да послужи за юридическа база на революционното законодателство на народната власт. С една дума, конституцията беше призвана да санкционира революционните промени, извършени в България след Втората световна война, и да разкрие правни аспекти за по-нататъшното развитие на революцията.

Първият проект за нова конституция бе подготвен и обнародван от Отечествения фронт на 4 октомври 1946 г. в навечерието на изборите за Велико народно събрание. Поради неуреденото положение на България, поради силния натиск на буржоазната опозиция и различията между възгледите на БРП (к) и другите отечественофронтовски партии проектът отразяваше различни конституционни принципи, заимствани от Търновската конституция, от действащите конституции на някои буржоазни държави и от конституциите на СССР и Югославия, но в същото време той представляваше изходна база за по-нататъшни усъвършенствания с оглед създаването на една завършена социалистическа конституционна система.

След изборите политическите борби около конституцията се пренесоха във Великото народно събрание, открито на 7 ноември 1946 г. Още в първите си заседания Великото народно събрание одобри правилник, който определяше реда за изработване и приемане на конституцията и избра 55-членна парламентарна комисия, на която възложи да представи проект за нова конституция на България[88].

Парламентарната конституционна комисия започна своята работа на 19 декември 1946 г. Тя прие за основа, върху която да изгради бъдещата конституция, проекта на Националния комитет на Отечествения фронт от 4 октомври 1946 г. На 25 декември четирите секции започнаха да обсъждат съответните глави от този проект и постъпилите от политическите партии и обществените организации предложения. Още от първия ден

секциите станаха арена на остра полемика между представителите на Отечествения фронт и на буржоазната опозиция.

Опозиционните депутати се опитваха да пренесат в новата конституция буржоазно-либералния дух на Търновската конституция. Според решенията на Върховния съюзен съвет на БЗНС (НП) от 6 ноември 1946 г. конституционните принципи на опозицията се свеждаха до следното: разделяне на трите власти; абсолютна гаранция за частната собственост и правото на наследство; свобода на социалното, стопанското и културното творчество на гражданите и самоуправление на общините[89]. Защитавайки тези принципи, Н. Петков, проф. П. Стоянов и другите опозиционни лидери се обявиха против проекта на Отечествения фронт. Те настояваха за такава конституция, която да уреди една буржоазно-парламентарна република, да даде възможност на реставраторските сили за свободна политическа дейност, да ограничи избирателните права на младежта, да гарантира буржоазната собственост, да узакони едрото земеделие, да ограничи държавната намеса в стопанските отношения[90]. В секция „Държавно устройство“ опозиционните депутати шумно рекламираха Търновската конституция и буржоазния принцип за разделяне на властите. Те ратуваха за силна изпълнителна власт, за ограничаване прерогативите на парламента, обявяваха се против демократизацията на правосъдието[91].

Стремежът на опозицията за основна ревизия на поекта в тази му част отговаряше напълно на интересите на буржоазията. Чрез разделянето на законодателната, изпълнителната и съдебната власт опозицията се надяваше да неутрализира участието на революционния народ в управлението на страната, да ограничи неговото въздействие върху върховните органи на властта, да създаде чрез президентския институт една силна власт, противостояща като равностойна величина на Народното събрание, в което господстваха революционните сили.

Представителите на БРП (к) и на Отечествения фронт отхвърлиха исканията на опозицията. Но поради различията във възгледите на отечественофронтовските партии те направиха отстъпки на опозицията по отношение на свободния мандат и демократизацията на правораздаването[92]. В основни линии проектът на Отечествения фронт беше защитен от атаките на опозицията. Обаче силният натиск на реставраторските сили и колебанията в БЗНС, БРСДП, НС „Звено“ не даваха възможност той да бъде усъвършенстван. Първият парлментарен вариант на конституцията, одобрен от комисията през март 1947 г., продължаваше да носи белезите на компилативност и непоследователност. В него продължаваха да съществуват принципите на буржоазното конституционно право с редица положения, заети от съветската и югославската конституция[93].

След изборите за Велико народно събрание до май 1947 г. стана всенародно обсъждане на конституционните проекти. В условията на остра класова борба публичната дискусия придоби изключително динамичен характер. Очетаха се два фронта.

Политическите и професоналните организации на Отечествения фронт се стремяха към такава конституция, която да затвърди завоюваните свободи и социални придобивки, да гарантира правата на гражданите, да положи законодателните основи за едно демократично обществено-държавно устройство, да открие правни аспекти за ликвидиране на социалното неравенство[94].

Опозиционните партии и разни буржоазни търговски, индустриални и други организации, като отричаха проекта на Отечествения фронт, настояваха да се запазят осветените от Търновската конституция икономически и политически права на буржоазията, т. е. да се направи едно второ издание на старата конституция[95]. Против проекта на Отечествения фронт се обяви и Св. Синод на Българската православна църква[96].

Буржоазната реакция по конституционния въпрос намери израз и в създаването на четири контрапроекта за конституция на България. Инициативата в това отношение принадлежеше на Демократическата партия. Още по време на изборите за Велико народно събрание, когато другите опозиционни партии не посмяха да изложат системно своите конституционни възгледи, като разчитаха на демагогията, за да спечелят изборите, в. „Знаме" обнародва проекта на Демократическата партия за „Конституция на република България"[97]. В него бяха застъпени основните начала и принципи на Търновската конституция. Предвиждаше се всемогъща изпълнителна президентска власт, която да наследи прерогативите на монарха. Народното събрание бе напълно обезличено. Според проекта на демократите то зависеше от президента и от един висш конституционен съд, който може да отменя неговите законодателни актове (чл. 93). Този проект предвиждаше свобода на частната инициатива в стопанския живот (чл. 130) и абсолютна неприкосновеност на частната собственост (чл. 129). Без да се съобразява със станалите след войната промени в живота на България, той издигаше стари опровергани от историческото развитие тезиси. Поради това предложението на демократите по-скоро представлява една реставраторска програма, отколкото проект за нова конституция.

След изборите за Велико народно събрание се обнародва проектът и на Българската лига за защита на правата на човека и гражданина, съставен в края на 1946 г. от проф. Венелин Ганев[98]. В него бяха прокарани същите принципи и основни начала, които се срещаха в проекта на Демократическата партия – буржоазна парламентарна република, силна президентска власт и т. н. За разлика от демократите обаче, В. Ганев се проявяваше като ловък буржоазен конституционалист, който умее да маскира реакционните идеи с демократическа подплата. В чл. 22 на своя проект В. Ганев предвиждаше на Народното събрание всички възможни права, но чрез другите постановления превръщаше тези права в чиста фикция, тъй като Народното събрание се поставяше в зависимост от благоволението на президента (чл. 26) и на конституционния гаранционен съд (чл. 57). Този проект също носеше белезите на една програма за реставрация

на буржоазния строй. С него открито се призоваваха българските граждани да не изпълняват законите, ако ги считат за неконституционни (чл. 61), прокламираха се принципите на анархизма в правните отношения, което импонираше на контрареволюционните интереси на съборената от власт буржоазия.

Най-реакционният проект за конституция принадлежеше на проф. Ст. Баламезов, предложен на парламентарната комисия в началото на 1947 г. под формата на „Основни начала на конституцията на България" и „Бележки върху новата конституция"[99]. Най-напред проф. Баламезов се зае да оспори правото на Великото народно събрание да създава нова конституция на България, тъй като според неговите тълкувания „действащата" Търновска конституция давала право на Великото народно събрание да прави само частични конституционни поправки и имала за дълг да пази царя[100]. Тези бележки не бяха израз само на всеизвестния правен догматизъм на проф. Баламезов. Те по-скоро представляваха апел за възстановяване на буржоазния правов ред, осветен от Търновската конституция, но безвъзвратно погребан от Деветосептемврийската революция. По-нататък проф. Баламезов правеше опит да възкреси мъртвата идея на консерваторите от 1879 г., препоръчвайки двукамарен парламент по норвежки образец от 1924 г., състоящ се от Народно събрание и Народен отбор. Относно възрастта на избирателите той предлагаше нещо, което не се среща и в най-реакционните конституции. Освен че избирателите трябва да имат 23-годишна възраст, те се допущаха според този проект до политическия живот само ако самостоятелно са открили някакво културно, търговско или индустриално предприятие, ако са встъпили в граждански брак и са получили висше или специално образование[101].

Проектът на проф. Баламезов синтезираше най-консервативните възгледи на българската буржоазия, въплътени във формалистичните доктрини на буржоазното право. От него вееше класовата омраза на буржоазията към революцията и аристократско презрение към народните маси. Поради историческата абсурдност на посочените три проекта те бяха отхвърлени от парламентарната конституционна комисия.

През май 1947 г. Великото народно събрание откри генералните дабати по конституционния въпрос. Парламентарните групи на отечественофронтовските партии се обединиха около проекта на конституционната комисия. Те изоставиха своите спорове и различия, подкрепиха новия проект, изразявайки своята увереност, че никаква сила не може да попречи на Великото народно събрание да създаде една истинска демократична конституция[102].

Опозиционната парламентарна група се нахвърли с ярост върху проекта на Отечествения фронт. В една дълга реч, произнесена на 29 май, нейният лидер Н. Петков направи възторжена апология на Търновската конституция и без всякакви резерви отхвърли новия проект, тъй като в него не бил застъпен принципът за разделение на властите, защото цялата

власт се съсредоточавала в Народното събрание и оттам в ръцете на комунистическата партия, защото проектът не запазвал поле за частната инициатива в народното стопанство[103]. Макар да е изпъстрена с пищна демократическа фразеология, речта на Н. Петков не оставяше никакво съмнение относно буржоазната същност на опозиционните конституционни разбирания. Още по-релефно тези възгледи изпъкнаха в предложения от БЗНС (НП) на 29 май „Проект за конституция на НР България“[104].

Проектът на опозиционния Земеделски съюз бе четвъртият и последен проект за буржоазна конституция на България. В него отначало докрай бяха застъпени интересите на буржоазията, намерили правен израз в принципа за разделение на властите, в предлаганата система за устройството на органите на върховната власт, според която доминиращата власт се слагаше в ръцете на всесилния президент на републиката (чл. 26). Буржоазната същност на този проект прозираше в раздела „За собствеността“, където частната собственост се обявяваше за неприкосновена (чл. 84), външната и вътрешната търговия за свободни (чл. 93), конфискацията на имот за недопустима (чл. 116).

За разлика от другите буржоазни проекти, този на БЗНС (НП) се отличаваше със своята демагогия. Тук защитата на народните интереси бе направена от „народни“, „земеделски“ позиции. Това беше вече „проект за конституция на Народна република България“, а не „на република България“, както бе у демократите и у В. Ганев, и „на България“, както бе у Ст. Баламезов. БЗНС (НП) демагогски прокламираше принципа, че „цялата власт произтича от народа и принадлежи на народа“. По същия начин неговият проект обявяваше труда като основен обществено-стопански фактор (чл. 96) и много щедро даряваше права и свободи на гражданите. Но независимо от демократическите накити този проект удивително много напомняше Търновската конституция.

Твърде сполучливо проектът на опозицията бе охарактеризиран от Вл. Поптомов. В своята реч на 5 юли той напомни на опозиционните водачи да не си въобразяват, че „като напудрят старата баба – Търновската конституция, – като я разкрасят с най-евтини гердани и други фалшиви украшения от разни цветове, ще успеят да излъжат българския народ, за да види в лицето на тази реакционна, антинародна конституция нещо ново и дори демократично“[105].

Великото народно събрание отхвърли проекта на БЗНС (НП) и на 20 юни прие на първо четене проекта на конституционната комисия. В него бе залегнало основното съдържание на варианта от 4 октомври 1946 г. И този нов вариант все още не можеше да послужи като база за създаване на социалистическа конституция на България.

БРП (к) като доминираща във Великото народно събрание сила имаше инициативата за изменение на първоначалния проект. Но след изборите за Велико народно събрание тя не предприе нито една стъпка в това отношение. Направил верен анализ на съотношението на силите в революю-

цията, ЦК на БРП (к) не допусна да се форсират обществените преобразования, преди да бъде създадена сигурна политическа обстановка. Такава обстановка се създаде след разгрома на буржоазната опозиция. Тогава бяха внесени и съществени изменения в проекта за конституцията.

Преработката на проекта започна още през лятото на 1947 г. Парламентарната комисия потърси консултация от съветски специалисти по държавно право, като чрез българския посланик в Москва Найден Николов предаде проекта в Правния институт на Съветската академия на науките за подробна рецензия[106]. Получените оттам рецензии помогнаха на комисията да отстрани заетите от различни буржоазни конституции текстове и да изгради една по-стройна система. През октомври 1947 г. комунистите от комисията изработиха нов проект, който съществено се различаваше и по форма, и по съдържание от старите варианти[107]. Този проект беше обсъден от Политбюро на ЦК на БРП (к) през първата половина на месец ноември. Тогава от Москва пристигнаха написаните от Г. Димитров „Бележки за изменения на проекта за конституция", които съдържаха важни предложения за окончателната редакция на основните текстове[108].

Съобразявайки се с предложенията на Г. Димитров, ЦК на БРП (к) утвърди новия проект за конституция на България, като отстрани напълно заимстванията от буржоазните конституции. Премахнати бяха също неясните формулировки, плод на тактически или конюнктурни съображения, или на временни компромиси между БРП (к) и нейните съюзници. Новият проект предвиждаше една стройна организация и структура на органите на държавната власт и държавното управление въз основа на демократическия централизъм. Вместо председател на републиката бе предвиден президиум на Народното събрание. Увеличаваха се и правата, и функциите на Народното събрание като върховен орган на държавната власт. Новият проект, като прокламираше принципа на изборността за всички съдебни магистрати[109], демократизираше съдопроизводството. В него беше преодоляна напълно теорията за разделяне на властите, която прозираше в старите проекти.

Поновому бяха формулирани основните текстове на главата „Обществено-стопанско устройство". Посочена бе ведущата роля на държавната (общонародна) собственост, предвидена бе възможността за експроприация на капиталистическата собственост, за обобществяване на дребностоковото производство посредством кооперацията. Показани бяха пътищата и средствата за ликвидиране на капитализма, за социалистическото преустройство на народното стопанство[110].

На 4 декември 1947 г. Великото народно събрание прие и прокламира тържествено първата конституция на Народна република България[111].

Новата конституция закрепи установената на 9 септември 1944 г. народна власт, санкционира новите обществени отношения и хегемонната роля на БРП (к), затвърди принципите на народната демокрация като своеобразна форма на диктатурата на пролетариата, разчисти пътя за по-

нататъшните преобразования на народната власт, пътя за победата на социализма.

Приемането на конституцията откри законодателни перспективи за национализацията на ония стопански отрасли, в които все още господстваше частният капитал[112].

Известно е, че експроприацията на едрата буржоазия е една от най-важните задачи на пролетариата, след като завладее политическата власт. Във всяка страна обаче тази задача се решава в зависимост от международните условия, при които се установява и укрепва властта на работническата класа, в зависимост от съотношението на силите в революцията, от готовността на съюзниците на пролетариата да го подкрепят в решителните му действия срещу буржоазната собственост. Експроприацията на буржоазията зависи също така от икономическото положение на страната, в която е започнала революцията.

Още след победата на Деветосептемврийското въстание народната власт започна да осъществява икономическите преобразования, които ограничаваха капитализма в народното стопанство и подготвяха необходимите условия за изтласкване на едрия капитал от българската национална икономика. Най-важното от тях бе държавният и работническият контрол над финансовата и стопанската дейност на предприятията, над условията на труда и системата на заплащането.

Работническият контрол помогна на народната власт да сломи стопанската съпротива на буржоазията, да мобилизира нейните средства и опит за възстановяване на народното стопанство. Заедно с това той даде възможност на новата държава да развие стопанско-организаторските си функции, да създаде свой апарат за ръководство на едрото производство. В същото време регулиращото въздействие на държавата върху индустрията и работническата намеса в производството и разпределението ускориха процеса на обобществяване на промишлеността.

Народната власт подготви национализацията на промишлеността и посредством частичната експроприация на буржоазната собственост. Чрез превръщане на собствеността на буржоазната държава в притежание на народнодемократичната власт, чрез частичните конфискации на едрата частна собственост, чрез финансовата и данъчната си политика държавата отнемаше една след друга позициите на буржоазията в народното стопанство. Към 1947 г. тя контролираше вече редица важни позиции в националната икономика – транспорта, съобщенията и застрахователното дело, 4/5 от банковите и кредитните институти, важни звена на външната и вътрешната търговия. Социалистическият сектор в промишлеността даваше 31,6% от промишленото производство[113]. В решаващите отрасли на промишлеността държавният сектор имаше преобладаващо място – 71,3% от добива на електроенергия и 86% от каменовъгленото производство[114].

Към 1947 г. народнодемократичната държава разполагаше с такива икономически позиции, които й даваха възможност да предприеме ради-

кални преобразования в народното стопанство. Обаче в областта на индустрията интересите на буржоазията бяха слабо засегнати. Около 2/3 от производството и 71,62% от средствата за производство в промишлеността бяха в частни ръце. Фактически тук обобществяването засегна предимно държавнокапиталистическия сектор и ограничени кръгове на прогерманската буржоазия.

Икономическите преобразования в промишлеността бяха забавени главно поради международните пречки, поради стопанската изостаналост на страната и поради яростната съпротива на капиталистическата буржоазия срещу всяко докосване на нейната собственост. Но само тези причини не могат да обяснят факта, че в условията на една социалистическа революция повече от три години промишлената буржоазия успя да запази за себе си решаващите средства за производство. Стопанската политика на народната власт до 1947 г. се насочваше по диагонала на компромиса между икономическите възгледи на БРП (к) и на нейните съюзници. В тази политика остро се сблъскваха колективистичните тежнения на работническата класа и частнособственическите интереси на дребната и средната буржоазия, представена от БЗНС, НС „Звено" и БРСДП. През целия подготвителен период НС „Звено" открито защитаваше буржоазните икономически интереси, а БЗНС, макар и да сътрудничеше на БРП (к) в борбата срещу едрия спекулативен капитал, също държеше за абсолютни гаранции за частната собственост. Тези разбирания на съюзниците на БРП (к) в несигурната международна обстановка задържаха, ограничаваха, а понякога проваляха стопанските реформи на народната власт.

Социалистическите преобразования бяха забавени и поради грешките на БРП (к). Това се отнася особено за периода след изборите за Велико народно събрание и подписването на мирния договор, когато, въпреки че международните пречки бяха премахнати и партията беше укрепила хегемонната си роля в ревлюцията, ЦК на БРП (к) продължаваше да издига старите тези за „патриотичните индустриалци" и за „съчетаване на творческата частна инициатива с укрепването на държавния и кооперативен сектор в народното стопанство"[115]. Тези грешки бяха преодолени едва през есента на 1947 г., когато състоялият се през октомври XIII пленум на ЦК на БРП (к) предложи на Отечествения фронт и правителството да предприемат енергична политика за ликвидиране на стопанските позиции на едрата буржоазия, задължи Политбюро на партията да разработи конкретна програма за ускоряване на икономическите преобразования и даде необходимите директиви за действие[116]. Отечественият фронт и влизащите в него партии одобриха предложенията на ЦК на БРП (к). В приетата от тях декларация беше посочена необходимостта да се разшири държавният и обществения сектор в народното стопанство и планирането на икономиката, да се развият и усъвършенстват производителните сили на страната, но не за капиталистически печалби, а за задоволяване жизнените потребности на народа, да се създадат всички условия за освобождаването

на трудещите се от всяка експлоатация[117]. Тази декларация имаше изключително важно значение за облекчаване и ускоряване на стопанските преобразования, тъй като за пръв път в историята на отечественофронтовското движение дребнобуржоазните и буржоазнодемократичните партии прекрачиха прага на своите икономически илюзии и се присъединяваха към социалистическата програма на БРП (к). През октомври 1947 г. ЦК на БРП (к) нареди да се започне техническата подготовка за национализацията. За да се предотврати саботажът на индустриалците и на старите чиновници, подготовката трябваше да се извърши в най-голяма тайна. В нея бяха посветени само бюрата на областните и секретарите на околийските партийни комитети, комунистите от ЦК на Общия работнически професионален съюз и няколко души от Министерството на индустрията и занаятите[118]. Революционната акция на работническата класа се ръководеше непосредствено от Политбюро на ЦК на БРП (к).

Въз основа на директивата на ЦК на БРП (к) през октомври и ноември 1947 г. областните и околийските партийни комитети съставиха списъци на предприятията, които подлежаха на национализация, определиха бъдещите директори на предприятията и пълномощниците на народната власт, които от името на правителството трябваше да извършат национализацията[119].

Подготовката за национализацията навлезе в решителна фаза в началото на декември 1947 г. след приемането на конституцията, когато ЦК на БРП (к) определи реда, по който трябваше да се изменят частните индустриални и минни предприятия[120]. Предвиждаше се едновременно действие в цялата страна, създаване на ударни групи от по трима души (бъдещият директор, държавният пълномощник и въоръжен представител на властта), които да наложат волята на революционната власт. Денят и часът за действие все още оставаха неизвестни[121].

За няколко дни след директивата при пълна тайна беше формиран грамаден атакуващ апарат. Партийните комитети изработиха оперативни планове за действие. Областните комитети изпратиха свои постоянни пълномощници в околиите и индустриалните райони. В околийските центрове бяха сформирани ударни групи. В по-големите промишлени райони и специално в София и Софийска област беше проведена пробна мобилизация на участниците в национализацията[122]. Организира се денонощно наблюдение на предприятията. Хиляди работници, комунисти и членове на РМС след завършване на работния ден заставаха на пост пред предприятията, за да пресекат опитите за вредителство. В промишлените центрове като София, където беше съсредоточена голяма част от буржоазията, партийните комитети мобилизираха въоръжената работническа милиция като боен резерв срещу евентуален опит за съпротива[123].

Министерството на индустрията и занаятите предприе също някои предохранителни мерки. Със заповед на министъра от 17 декември бе забранена продажбата, заменянето, даряването, даването под наем, изна-

сяне на машините и съоръженията от предприятията без писмено разрешение. Същата заповед забраняваше да се изразходват парични средства за непроизводителни цели, да се назначават нови служители, да се увеличават заплатите, да се изнасят от предприятията готови стоки или суровини[124].

ЦК на БРП (к) отблизо следеше последните приготовления. Преценявайки, че в основни линии подготовката е завършена, на 18 декември Политбюро на ЦК на БРП (к) одобри законопроекта за национализацията и създаде комисия при ЦК за практическо ръководство на акцията[125]. На другия ден, 19 декември, в допълнителна директива до областните комитети ЦК на БРП (к) насрочи акцията за национализиране на предприятията за 11 часа на 23 декември 1947 г.[126] Същия ден за промишлените райони на страната заминаха членове на ЦК, министри и заместник-министри, за да застанат начело на акцията. На 20 декември ЦК на БРП (к) изпрати последни нареждания. С поверителна телеграма Г. Димитров препоръчваше на пратениците на ЦК и на областните комитети да създадат оперативни околийски ръководства за практическо провеждане на национализацията[127].

Рано сутринта на 23 декември огромният апарат беше пуснат в действие. Министерският съвет утвърди законопроекта за национализацията и възложи на министъра на индустрията да го проведе незабавно[128]. По същото време, готови за действия, в партийните клубове бяха събрани шестте хиляди държавни пълномощници, бъдещите директори и въоръжените представители на народната власт.

Точно в 11 часа на 23 декември 1947 г. държавните пълномощници, подпомогнати от работниците, заеха промишлените и минните предприятия и назначиха новите им директори[129]. Капиталистическата буржоазия бе изместена с един удар от промишлеността благодарение на революционната активност на работническата класа, на добрата организация при завземането на предприятията и на подкрепата от страна на трудещите се маси.

Буржоазията посрещна акта на 23 декември с безкрайно озлобление, но тя не можа да окаже организирана съпротива, тъй като беше лишена от политическа организация, а съотношението на класовите сили беше решително в полза на народната власт. Но въпреки това национализацията на индустрията се проведе в условията на остра, макар и мълчалива, подмолна класова борба. Предчувствайки своя край, промишлената буржоазия започна да разграбва имуществата на предприятията, да укрива или да разпилява паричните средства и ценностите, да деморализира и настройва против народната власт изостаналите слоеве на работническата класа. Това беше последният голям опит на буржоазията да разстрои индустрията, за да остави на народната власт рухнал, ограбен, изтощен и негоден производствен апарат. Съпротивата продължаваше и в деня на национализацията. Малка група собственици от София и Горноджумайска област отказаха да се подчинят на нарежданията на държавните пълномощници. Друга част предаваха предприятията доброволно, но демонстрираха своята враждебност и озлобление. Най-голяма част обаче посрещ-

наха национализацията с привидно спокойствие, някои от тях поискаха дори да останат на работа във фабриките. Зад това примирие обаче в почти всички случаи се криеше стремежът на собствениците да заблудят представителите на властта, за да могат да укрият повече ценности, да заличат следите от миналото вредителство или да получат по-висока стойностна оценка на национализираните имоти.

Съпртивата на индустриалците беше бързо парализирана благодарение на участието на работническата класа в революционната акция на 23 декември. В докладите на комендантите на фабриките и в много други документи е отбелязано, че в деня на национализацията работниците оказват пълно съдействие на тройките за съставяне на точни описи на имуществото на фабриките, поемат охраната на предприятията и складовете, денонощно бдят за народното имущество[130].

Така на 23 декември 1947 г. българската работническа класа завладя промишлените предприятия, изгони капиталистите от фабриките и се обяви за единствен собственик и господар на националната промишленост.

* * *

Революционната акция на работническата класа бе санкционирана с приетия на 24 декември 1947 г. от Великото народно събрание закон за национализацията на индустриалните и минните предприятия. Въз основа на чл. 10 от конституцията Великото народно събрание обяви за държавна собственост 6109 предприятия от всички клонове на промишлеността заедно с принадлежащите към тях сгради, машини, съоръжения, парични средства, ценни книжа и предмети[131].

Национализацията засегна на общо основание и предприятията на чуждите собственици и по този начин ликвидира чуждия капитал в българската промишленост. От национализацията бяха освободени само кооперативните и занаятчийските заведения, печатниците на обществените организации и бившите германски предприятия, предадени през 1946 г. на Съветския съюз[132].

Законът за национализацията на индустриалните и минните предприятия в България предвиди известна компенсация за собствениците в държавни лихвени облигации[133]. Тази особеност на национализацията се налагаше от условията, в които се развиваше социалистическата революция в България. БРП (к) прецени, че в страна като България, където частнособственическите традиции са вкоренени здраво в бита на огромната част от населението и където много нишки свързват въздигащите се слоеве на дребната и средната буржоазия с капиталистическите индустриалци, една безвъзмездна експроприация може да създаде икономически и политически затруднения в отношенията на държавата с междинните слоеве. Обезщетението се налагаше и поради някои особености на класовата борба в България. Въпреки че капиталистите организираха широка икономическа

контрареволюция на стопанския фронт, те за разлика от руската или чешката буржоазия не преминаха по различни причини към въоръжена борба. Правителството на Отечествения фронт даде известни обезщетения на индустриалците и поради някои международни съображения. Такова обезщетение получиха всички фирми и лица от Чехословакия, Белгия, Швейцария и други страни, предприятията на които попаднаха под ударите на закона[134].

На практика обаче тази компенсация беше съвсем незначителна, многократно по-малка от реалната стойност на национализираните фабрики. Изследванията показват, че общата сума на обезщетението възлиза на около 216 000 000 лева, докато стойността на предприятията е най-малко 10 пъти по-голяма[135]. Законът за национализацията лиши от обезщетение всички собственици и индустриални предприятия, които са сътрудничили на германския, италианския и българския фашизъм и на реставраторските движения след Деветосептемврийската революция. А това бяха притежателите на най-едрите и модерни предприятия[136]. По този начин национализацията на промишлеността се превърна в почти безвъзмездна експроприация на капиталистическата буржоазия.

Друга важна особеност на национализацията на промишлеността в България за разлика от Съветския съюз и някои други социалистически държави беше, че у нас революционното действие на работническата класа срещу буржоазната собственост получи законодателна санкция от парламента. Тази особеност произтичаше от спецификата на народнодемократичната форма на диктатурата на пролетариата, при която за дълъг период от време се запазиха някои традиции и институти на буржазния парламентаризъм, а в управлението на страната участваха буржоазнодемо-кратични и дребнобуржоазни партии. Съобразявайки се с манталитета на своите съюзници, на дребната и средната буржоазия, която силно се колебае, когато се посяга на собствеността, БРП (к) придаде законосъобразна форма и на тази революционна акция.

За разлика от Съветския съюз, Чехословакия, Полша и други страни, където национализацията се извърши на етапи, чрез постепенно изтикване на индустриалците от различните промишлени клонове, в България тя носи белега на еднократен акт. Едновременно се национализираха и едрите, и дребните частни предприятия.

Независимо от тези и някои други по-незначителни особености, национализацията на промишлеността в България през 1947 г. беше израз на една от главните закономерности на социалистическата революция, която предполага ликвидирането на капиталистичските производствени отношения и установяване на обществена собственост върху решаващите средства за производство.

* * *

След национализацията на индустрията ударите на народната власт се насочиха срещу частните банкови и кредитни институти. Към 1947 г. банковият и финансовият капитал беше загубил вече предишното си положение в икономическия живот на страната. Петте чуждестранни и 33-те български частни банки заемаха едва 15% от относителния дял на капитала в банковата система. Макар и силно ограничен, този капитал продължаваше да съществува в ролята си на експлоататор. Той представляваше солидна база на спекулативния, черноборсовия капитал, здрава икономическа опора на буржоазната контрареволюция. Без неговото ликвидиране не беше възможно планово да се насочва и регулира стопанският живот.

Поради това още на 26 декември 1947 г. Великото народно събрание гласува Закона за монополизацията на банковото дело с всичките банкови сделки и операции[137]. По този начин се нанася втори по сила и значение удар върху позициите на едрата капиталистическа буржоазия в народното стопанство. Създаде се единна банково-кредитна система, която послужи като основен лост за осъществяване на стопанската политика на народнодемократичната държава.

Следвайки своята политика на последователно изтласкване на капиталистическите елементи от вътрешната и външната търговия, отечественофронтовското правителство въведе от февруари 1948 г. държавен монопол върху вътрешната търговия на едро[138].

Силен удар върху икономическите интереси на буржоазията се нанесе през февруари 1948 г. със Закона за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост[139]. Буржоазията бе лишена от още едно средство за експлоатация на трудещите се.

Икономическите преобразования и стопанските реформи на народната власт през 1947-1948 г. засегнаха интересите и на селската капиталистическа буржоазия. Към началото на 1948 г. беше завършена аграрната реформа. Беше създаден държавен поземлен фонд, от който се оземлиха 126 738 малоимотни и безимотни селяни с 1 251 936 декара площ и 381 обществени организации, стопанства, учреждения и институти със 71 152 декара[140].

Аграрната реформа нанесе удар върху развитието на капитализма в земеделието. Чувствително бяха накърнени интересите на селската буржоазия и от национализацията на промишлеността, която отне от кулаците стотици мелници, маслобойни, дараци, содо-лимонадени работилници, сушилни, дъскорезници и др. Със Закона за изкупуване на едрия земеделски инвентар, приет от Великото народно събрание през февруари 1948 г., народната власт отне от едрите земевладелци 3400 трактора (от всички 4000), 2300 тракторни плуга, всички редосеялки, сноповръзвачки и култиватори[141].

Национализацията на промишлеността и последвалите я стопански преобразования предизвикаха дълбоки икономически и социални измене-

ния. Те коренно промениха съотношението между различните сектори в народното стопанство. Основните средства за производство в промишлеността, целият банков и финансов капитал, по-голямата част от търговския капитал и машинната техника в земеделието преминаха в ръцете на народнодемократичната държава. Общественият социалистически сектор завладя напълно командните позиции в националната икономика.

Стопанските преобразования през 1947-1948 г. доведоха до ликвидиране класата на едрата промишлено-банкерска и търговска буржоазия. Премахната бе капиталистическата експлоатация над пролетариата и над голяма част от дребните съществувания в града и селото. Ограничени бяха експлоататорските апетити на селската буржоазия.

Национализацията на промишлеността, на банките и другите стопански реформи укрепиха икономическите опори на народнодемократичната власт. Като отне материалните средства за производство на най-силния и организиран отряд на българската буржоазия, народната власт ограничи нейните възможности за контрареволюция, направи я негодна да влияе активно върху дребната буржоазия. Буржоазията загуби мястото си на първостепенна класа в обществото. В резултат на това отечественофронтовското единство на демократичните сили беше поставено на здрава икономическа основа. Дребната селска и градска буржоазия видя в лицето на БРП (к) силен ръководител, който последователно руши устоите на стария свят и уверено прокарва пътищата към социализма. Преодолявайки постепенно своите колебания, междинните обществени слоеве тръгваха все по-сигурно към социалистическото общество.

Измененията в икономическата и класовата структура на българското общество през 1947-1948 г. предизвикаха нови структурни промени в обществото, политическото и държавното устройство, които логически завършиха процеса на окончателното укрепване на народнодемократичната власт в България. Една от тези промени бе преустройството на Отечествения фронт в единна обществено-политическа организация.

Към 1947 г. Отечественият фронт беше изминал сложен път на развитие, обхващащ два ясно очертани периода. Първият от тях се отнася до времето на антифашистката съпротива (1942-1944), когато въз основа на народнофронтовските традиции на борба срещу фашизма Работническата партия, крилото „Пладне“ от БЗНС, политическият кръг „Звено“, лявото крило на БРСДП и група безпартийни интелектуалци създадоха Националния комитет на Отечествения фронт с около 670 поделения в цялата страна. През първия период Отечественият фронт представлява партийна коалиция на демократичните, антифашистките и антиимпериалистическите сили на българската нация. Въпреки различните идеологически и политически платформи и стремежи, отделните партии и групи се обединиха в името на общата национална задача – да предотвратят зреещата катастрофа, да съборят монархо-фашистката прогерманска власт, да изведат България от хитлеристката коалиция.

Деветосептемврийската революция през 1944 г. осъществи тези цели. Заедно с това тя постави началото на нов етап в развитието на отечественофронтовското движение. Отечественият фронт се превърна в широка социално-политическа основа на революционната власт. БРП (к) утвърди своето ръководно положение в Отечествения фронт и насочи революцията в социалистическо русло. Тези промени предизвикват нови прегрупирвания в отечественофронтовското движение. Около БРП (к) се групират трудово-борческите среди, решени да вървят с комунистите по пътя на революцията. Буржоазните групировки и временните спътници на революцията напущат Отечествения фронт, преминават в опозиция на неговия режим.

Така през трите следреволюционни години отечественофронтовското движение прерасна в своеобразен съюз на работническата класа с трудещите се селяни, занаятчии и прогресивна интелигенция. Към 1947-1948 г. Отечественият фронт завърши своята историческа еволюция от демокрацията към социализма. Отечественофронтовското движение узря за нови преустройства, които доведоха до създаването на единна обществено-политическа организация.

В тази нова обстановка Октомврийският пленум на ЦК на БРП (к) през 1947 г. предлага на другите отечественофронтовски партии да реорганизира комитетите в единна обществено-политическа организация. Решенията на пленума предвиждат бъдещата организация да се изгради върху принципите на демократическия централизъм, като „ясно се изтъкне перспективата на нашето демократично и социалистическо развитие".

Ръководствата на БЗНС, БРСДП, НС „Звено" и на Радикалната партия одобриха предложенията на ЦК на БРП (к). На заседанието на Националния комитет на Отечествения фронт от 22 октомври обаче се появяват някои различия относно съдбата на политическите партии. Докато Славчо Стоилов от Радикалната партия настоява час по-скоро да се ликвидират идеологическите различия и политическата ревност между отечественофронтовските партии, а Георги Трайков въобще не повдига този въпрос, Георги Кулишев от НС „Звено" и особено Павел Цолов от БРСДП поискаха по-сигурни гаранции за самостоятелното съществуване на политическите партии след създаването на единната организация[142]. Тези различия и колебания се засилват особено много, когато на 29 октомври пред Националния комитет беше поставен въпросът за обединяване на младежките политически съюзи в единна младежка организация.

В навечерието на създаването на новата организация БЗНС, БРСДП и НС „Звено" все още изживяваха един мъчителен процес на скъсване със своите традиции, със старите идеологически и политически концепции. Това създаде големи трудности за преустройството на Отечествения фронт. Те се увеличиха и от изострящата се по време на национализацията и другите стопански реформи класова борба. А съвсем очевидно е, че новата организация можеше да бъде изградена на солидни основи само

след като отечественофронтовските партии преодолеят колебанията си, след като укрепят своето единство, след като надживеят дребнобуржоазната и буржоазнодемократичната идеология и се приобщят към социализма.

Затова Националният комитет на Отечествения фронт препоръча на тези партии да определят ясно отношението си към Октомврийската декларация и по-специално към въпроса за социалистическото развитие на България. Съобразявайки се с тази препоръка, отечественофронтовските партии проведоха през декември 1947 г. и януари 1948 г. своите конгреси и конференции за обсъждане програмата на Отечествения фронт.

На 28 декември 1947 г. се свика XXVII конгрес на БЗНС, който одобри Октомврийската декларация и възприе „новите програмни начала на единната организация на Отечествения фронт за установяване на трудово, демократично, *социалистическо общество в нашата страна* (подчертаното от мен – Н. Г.), което ще премахне окончателно експлоатацията на човек от човек и ще осигури благоденствието на трудещия се български народ". Конгресът възлага на ръководството на БЗНС „да пази непоколебимо единство с Работническата партия (к), да стои здраво на отечественофронтовските, демократически и общославянски позиции на нашия народ"[143].

XXVII конгрес отбелязва една от върхните точки в идейно-политическата еволюция на БЗНС, започнала след Деветосептемврийската революция. Той ознаменува победата на трудовоборческите сили над буржоазносъглашателските крила и течения в земеделското движение, ускори краха на дребнобуржоазната утопическа идеология на БЗНС. Макар и да не можа да преодолее съсловната теория и организация на БЗНС, XXVII конгрес положи началото на нов етап в развитието на земеделското движение. Неговите решения имат изключително значение и за изграждане на единната обществено-политическа организация. Те закрепиха комунистическо-земеделския съюз, единството на решаващите в Отечествения фронт сили и в голяма степен облекчиха преминаването на селските маси към социализма.

След конгреса на БЗНС Националната конференция на „Звено", Висшият партиен съвет на Радикалната партия и Централният комитет на БРСДП също одобриха проектопрограмата на Отечествения фронт.

Решенията на четирите отечественофронтовски партии показват, че след продължителни колебания между стария свят и социализма, след сложна и мъчителна евлюция към края на 1947 г. дребнобуржоазните и буржоазнодемократични партии на Отечествения фронт завършват вече своето идейно-политическо преустройство, изоставайки опроверганите от историческото развитие стари идейни въоръжения, приобщавайки се към социализма. А това означава, че БРП (к) е успяла да наложи окончателно своята хегемония, програма и идеология в отечественофронтовското движение. В тази обстановка в началото на февруари 1948 г. се свиква Вторият конгрес на Отечествения фронт.

Открит на 1 февруари, конгресът обсъди доклада на Г. Димитров „Отечественият фронт, неговото развитие и предстоящи задачи", прие неговата програма и първия устав на единната обществена организация и избра Национален съвет на Отечествения фронт.

Вторият конгрес отделя най-много внимание на новата програма на Отечествения фронт. Като анализира промените, настъпили в България след Втората световна война, като установи, че революцията успешно е разрешила демократическите задачи на първата програма от 1942 г. и на декларацията на отечественофронтовското правителство от 17 октомври 1944 г., конгресът посочи, че общественото развитие е поставило на дневен ред историческата задача за изграждане на социалистическото общество в България[144].

Конгресът реши да превърне отечественофронтовските комитети в единна обществено-политическа организация и прие нейния първи устав, който характеризира Отечествения фронт като „боеви съюз на всички антифашистки, демократични и прогресивни сили в България", като „масова обществено-политическа опора на народната власт"[145]. Като определи основните организационни принципи на Отечествения фронт и постави отечественофронтовските партии в абсолютна зависимост от програмата и дисциплината на новата организация и на Националния съвет, уставът санкционира ръководната роля на БРП (к) в отечественофронтовското движение, тъй като тя имаше доминиращо влияние и решаващ глас във върховните институции на Отечествения фронт. БРП (к) стана вече не само фактически, но и признат ръководител на Отечествения фронт.

Конгресът от февруари 1948 г. отбеляза началото на третия етап в развитието на отечественофронтовското движение в България, през който беше създадена обща организация на трудещите се с единно ръководство и ясна програма за изграждане на социалистическото общество. Така завърши историческата еволюция на Отечествения фронт от демокрацията към социализма.

* * *

През 1948 г. бяха положени основите на Единната обществено-политическа организация на Отечествения фронт. Към края на годината в нейните организации бяха обхванати един милион трудещи се селяни, работници, занаятчии и интелигенти.

Изграждането на Единната обществено-политическа организация е крупен факт в политическата история на България. Освен че беше създадена една нова обществена формация, на която се отреждаше важно място в системата на народната демокрация, бяха решени окончателно и други два изключително важни за по-нататъшното развитие на революцията въпроса.

Заедно с изграждането на Единната обществено-политическа организация бяха ликвидирани последните остатъци на буржоазната опозиция в България. Единните организации привлякоха значителна част от трудещите се маси, които до 1948 г. вървяха след опозиционните партии. По този начин се слага край на организираното влияние на буржоазията сред селяните и междинните градски слоеве. Из средата на бившите опозиционери се отделя само една незначителна част екстремистки елементи, които не искаха да се примирят с поражението. Те предприеха няколко неуспешни опита за борба срещу народната власт.

През 1948 г. бяха ликвидирани последните политически организации и групи на буржоазната опозиция. След неуспешен опит за разбирателство с ЦК на БРП (к) ръководството на БРСДП (о) начело с К. Лулчев беше изправено пред съд заради внушенията, които ръководните дейци на тази партия правеха на отделни екстремисти, подтиквайки ги към нелегални действия против народната власт. На доживотен затвор беше осъден и Д. Гичев.

Така настъпи краят на буржоазната опозиция в политическата история на България. Само част от нейните ръководни кадри останаха на старите си позиции, изчаквайки с някаква скрита надежда развоя на събитията. Но много скоро те трябваше да се убедят, че възможностите за реставрация на стария ред са ликвидирани. Тогава тези дейци преоцениха миналата си дейност. През 1954 и 1955 г. в българския печат бяха публикувани декларациите на Асен Павлов, Петър Сърбински, Светла Даскалова, Ас. Стамболийски, В. Димов и други дейци на бившата опозиция, чрез които те порицаваха своето минало и отново се приобщиха към Отечествения фронт. По същото време в България се завърнаха и част от политическите емигранти. Д-р Г. М. Димитров остана със своя „Национален комитет" сам в чужбина и загуби всякакво влияние в страната и вън от нея.

Създаването на Единната обществено-политическа организация на Отечествения фронт ускори и завърши процеса на идейно-политическото преустройство на дребнобуржоазните и буржоазнодемократичните отечественофронтовски партии. Както вече беше посочено, уставът на Отечествения фронт постави тези партии в абсолютна зависимост от Националния съвет, от програмата и дисциплината на Отечествения фронт. През май 1948 г. Националният съвет на Отечествения фронт прие специално решение за преустройството на отечественофронтовските партии, в което се посочваше, че БЗНС, БРСДП, НС „Звено" и Радикалната партия трябва да преоценят „съществуващите в отделните партии идейни и политически възгледи в светлината на марксизма-ленинизма"[146].

Майските решения на Националния съвет очертаха по-нататъшната съдба на отечественофронтовските партии. БЗНС като партия с исторически традиции и с влияние сред селските маси щеше да продължи самостоятелното си съществуване, като завърши идейно-политическото си преустройство. На БРСДП, НС „Звено" и Радикалната партия беше вну-

шено да прекратят самостоятелното си съществуване като обществени формации и да се влеят в Отечествения фронт.

Преминал половинвековен път на развитие като организация на българските селяни, БЗНС завърши през 1948 г. своята историческа еволюция от демокрацията към социализма. Върховният съюзен съвет през октомври и ноември определи окончателно мястото и ролята на БЗНС в системата на народната демокрация. Той отхвърли съсловния принцип на земеделското движение, изостави съсловната теория, която беше извор на толкова сътресения, кризи и вътрешни борби в съюза, и характеризира БЗНС като класово-борческа организация на трудещите се селяни в България[147]. Резолюцията на Върховния съюзен съвет препоръча на съюзните организации и институти да провеждат „широка обществена и просветно-политическа деятелност за превъзпитаването на сдружените земеделци в духа и принципите на народната демокрация и на строителството на социализма“[148]. Така БЗНС се прости с дребнобуржоазните утопически илюзии за вечността на дребната частна собственост, за трудовата демокрация, отхвърли окончателно реакционните идеи на аграризма, социалната утопия за самостоятелна селска власт и се нареди под знамето на социализма.

През 1948 г. БЗНС призна вече без всякакви резерви ръководната роля на БРП (к) в Отечествения фронт. По този начин се сложи край на полувековните колебания на Земеделския съюз между работническата класа и буржоазията. Надделя напълно не съглашателската буржоазна природа на земеделското движение, а неговите революционно-демократични, трудово-борчески традиции.

Уставът, приет на октомврийско-ноемврийския Върховен съюзен съвет, предвиждаше активно участие на БЗНС в преустройството на българското село, в борбата за превъзпитанието на селските маси в духа на социализма, за укрепване на народнодемократичната власт и националната независимост на България[149].

Историческата еволюция на БЗНС от демокрацията към социализма представлява един от най-важните политически резултати на народнодемократичната революция в България. Тази еволюция укрепи работническо-селския съюз, единството на Отечествения фронт и в огромна степен облекчи социалистическото преустройство на България.

През 1948 г. БРСДП прекрати своето самостоятелно съществуване като политическа партия. На 11 август в София тържествено беше прокламирано сливането на БРСДП с БРП (к). БРСДП отхвърли своята социалреформистка платформа, осъди общоделството като теория и практика на широкия социализъм, прие идеите на марксизма-ленинизма, програмата и устава на БРП (к)[150]. По този начин социалдемократизмът, показал в българските условия своята историческа абсурдност, сви знамената.

Завърши своя самостоятелен живот на политическа формация и НС „Звено“. На 19 декември 1949 г. последната конференция на „Звено“ одобри предложението на Изпълнителния комитет за прекратяване на поли-

тическата дейност на партията[151]. По същия начин на 6 март 1949 г. преустанови дейността си и Радикалната партия. Идейно-политическата еволюция на НС „Звено" представлява изключителен научен интерес. Тази еволюция нагледно демонстрира колебанията на демократическата буржоазия в условията на прехода към социализма, показа как социалистическата революция може да приобщи част от буржоазията, как част от демократическата буржоазия може да надделее собствената си класова природа и да се присъедини към народния поток в революцията. Този въпрос се нуждае от специално изследване, което би могло да разкрие редица особености и специфични черти на българската народнодемократична революция.

* * *

През 1947-1948 г. народнодемократичната революция извърши коренни преобразования в обществено-политическото устройство на България. Отечественофронтовското движение се превърна в единна обществено-политическа организация със социалистическа програма. Ликвидирани бяха многобройните буржоазни и дребнобуржоазни опозиционни организации. Преустановиха своята дейност БРСДП, НС „Звено" и Радикалната партия. Многопартийната система, характерна за буржоазна България и за следреволюционния период, престана да съществува.

Заедно с политическите партии бяха ликвидирани и многобройните буржоазни икономически, академични, женски, младежки и други съюзи и организации. Чрез създаването на Единната обществено-политическа организация, на Съюза на народната младеж, на централизираното професионално движение и на общата кооперативна организация беше оформена системата на трансмисиите, които свързват БРП (к) и народната власт с широките народни маси.

Тези промени в обществената наредба укрепиха окончателно хегемонията на БРП (к) в политическия живот на страната. БРП (к) създаде онзи обществен механизъм, който ѝ беше необходим да насочва различните социални слоеве в една посока – по пътя на социалистическиото развитие на България.

Социално-икономическите и политическите преобразования през 1947-1948 г. укрепиха окончателно народнодемократичната власт в България, подготвиха условия за социалистическото строителство. Завърши първият период в историята на българската народнодемократична революция. Пред революционните сили на българската нация се изправя историческата задача – със силите на целия народ да положат основите на новото общество.

В тази обстановка през декември 1948 г. V конгрес на БКП начерта нова генерална линия на партията за построяване на икономическите и културните основи на социализма в България.

Бележки

[1] Народно земеделско знаме, № 79, 11 ноем. 1945.
[2] Архив на МВР, н. д. № 461/1947, л. 506-507.
[3] ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 5, л. 41; ЦПА, ф. ППМО, а. е. 25, л. 51, 52; ОПА – Търново, ф. ОК на БКП – Търново, протоколна книга за 1947 г., л. 247-248.
[4] *Попов, К.* Съсловност, демокрация и политика. С., 1947. Предговор на Н. Петков.
[5] Пак там, 95-96.
[6] *Попов, К.* Защо сме в опозиция. Различия между БЗНС и РП (к). С., 1945, с. 14, 39.
[7] *Попов, К.* Съсловност..., 107-109.
[8] *Поков, К.* Защо сме в опозиция..., 6-7.
[9] Архив на МВР, н. д. № 1758/1948, т. II, л. 381.
[10] *Коларов, В.* Характеристика на опозицията като реакционна, противонародна и предателска сила. С., 1945, с. 17.
[11] ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 3, л. 196-197.
[12] Стенографски дневници на ВНС, д. I, кн. I, с. 81-83.
[13] ГПА – София, ф. Ленински РК на БКП, оп. 1, а. е. 12, л. 22.
[14] Земеделско знаме, №№ 105, 108, 120, 197, 199, 201 от 16 и 19 ян., 2 фев., 7, 9 и 11 май 1947.
[15] ОПА – Пловдив, ф. 1 оп. 4, а. е. 5, л. 42, 43; а. е. 28-29.
[16] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 72, л. 34, 47.
[17] Пак там, л. 32.
[18] Пак там, ф. ППМО, а. е. 24, л. 115.
[19] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 231, л. 51-52.
[20] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 75, л. 89.
[21] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 76, л. 5.
[22] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 63, л. 22.
[23] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 583, л. 123.
[24] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 69, л. 140; също ОДА – Плевен, ф. 4, оп. 1, а. е. 103, л. 3, 5, 6; а. е. 104, л. 10-11.
[25] *Димитров, И., Н. Генчев.* Изграждане на единен младежки съюз в България. С., 1964, 139-141.
[26] Архив на Народното събрание, а. е. 326, преписка 16/17 от 1947.
[27] ОПА – Пловдив, ф. 1 оп. 4, а. е. 47, л. 16-20.
[28] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 63(6), л. 22.
[29] Изгрев, № 693, 1 и 2 ян. 1947.
[30] Пак там, № 772, 12 април 1947.
[31] ЦДА на НРБ, ф. 2, оп. 1, а. е. 67, л. 5.
[32] Архив на МВР, н. д. № 461/1947, л. 1110.
[33] Архив на Народното събрание, а. е. 326, преписка 16/17 от 1947, л. 2.
[34] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 31, л. 167-176.
[35] ОДА – Търново, ф. 69, оп. 1, а. е. 3, л. 83-85.
[36] Народно земеделско знаме, № 57, 25 март 1947. Послание на Х. Труман от 12 март 1947.
[37] Народно земеделско знаме, № 140, 20 февр. 1947.
[38] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 57, л. 109; а. е. 58, л. 20-21; а. е. 79, л. 42 и др.
[39] Архив на МВР, н. д. № 462/1947, л. 150, 155-156.
[40] БТА, Бюлетин дневни вести, № 152, 21 май 1947, с. 5-7.
[41] ОПА – Пловдив, ф. 1 оп. 4, а. е. 47, л. 69.
[42] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 57, л. 56.
[43] ОПА – Пловдив, ф. 1 оп. 4, а. е. 5.
[44] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 83, л. 261; също ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 78, л. 193.
[45] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 3, л. 261.
[46] Пак там, ф. 1, оп. 57, а. е. 57, л. 56.
[47] ОДА – Търново, ф. 69, оп. 1, а. е. 7, л. 48.
[48] Архив на МВР, н. д. № 262/1948 г., л. 504-508.
[49] Пак там.
[50] Народно земеделско знаме, № 86, 30 април 1947.
[51] Работническо дело, 1 май 1947.
[52] Архив на Народното събрание, д. 15, преписка № 9/1947 г., л. 269-270.
[53] Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. 1, с. 150.
[54] Пак там, с. 223.

[55] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33, л. 40-41.
[56] Архив на МВР, н. д. № 461/1947 г., л. 221.
[57] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 32, л. 202.
[58] Пак там, ф. 28, оп. 1, а. е. 33, л. 202-206.
[59] Пак там, л. 206.
[60] Пак там, л. 212.
[61] Пак там, а. е. 589, л. 60-63.
[62] Пак там, а. е. 33, л. 38-39.
[63] Пак там, л. 43 и сл.
[64] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 58, л. 59.
[65] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 58, л. 59.
[66] Крисчън Сайънс Монитор, 10 септ. 1947.
[67] Свенска Дагбладет, 28 август 1947.
[68] Работническо дело, № 136, 17 юни 1947.
[69] Архив на Народното събрание, а. е. 339, дело IX-[3], л. 71-72.
[70] Пак там, Стенограма на беседата на В. Коларов до Д. С. Бенет, 26 август 1947.
[71] Отечествен фронт, № 912, 24 август 1947.
[72] Архив на Народното събрание, а. е. 400, д. IX, 13/4, л. 12-14.
[73] Съдней стар, 6 юли 1947.
[74] Газет дьо Лозан, 24 септ. 1947.
[75] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33, л. 94.
[76] Стенографски дневници на ВНС, д. II, с. 454.
[77] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 53, л. 27-28.
[78] Земеделско знаме, № 213, 27 май 1947.
[79] ОПА – Пловдив, ф. 1 оп. 4, а. е. 47, л. 107.
[80] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 59, л. 92-93.
[81] БТА, Бюлетин дневни вести, № 162, 29 май 1947. Решение на парламентарната група на БЗНС за положението в съюза след заседанията на Управителния съвет.
[82] Земеделско знаме, № 225, 10 юни 1947.
[83] Пак там, № 283, 15 август 1947.
[84] ОДА – Плевен, ф. 54, а.е. 1. Окръжно на Изпълнителния комитет на НС „Звено", 4 юни 1947.
[85] ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 72, л. 131-132.
[86] Работническо дело, № 242, 15 окт. 1947.
[87] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33. Протоколи на Националния комитет на Отечествения фронт от 1947, л. 122-156.
[88] Материали по конституцията на НР България от 1947, т. XII, л. 58-59. Материалите по конституцията на НР България от 1947, събрани, подредени и подготвени за научно използване от специална комисия под ръководството на д-р Минчо Нейчев се пазят в библиотеката на Президиума на Народното събарание.
[89] Народно земеделско знаме, № 180, 8 ноем. 1946.
[90] Материали, т. IV, л. 3, 6-10, 33-34, 48-49.
[91] Пак там, т. VII, л. 3, 6-10, 33-34, 48-49.
[92] Пак там, т. VI, л. 57-58; т. VII, л. 48-49.
[93] Пак там, т. X, л. 1-21. Проект за конституция на НРБ от март 1947.
[94] Пак там, т. XII, л. 243.
[95] Пак там.
[96] ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 541. Изложение на Св. Синод на Българската православна църква по основните начала на конституцията относно църквата.
[97] Знаме, № 224, 21 окт. 1946.
[98] Проект за конституция и мотиви към нея издава Българската лига за защита на правата на човека и гражданина. С., 1947. Същият проект се намира в Материали, т. IX.
[99] Материали, т. IX, л. 1-17; също в. Изгрев, 12, 13, 14, 15 и 16 март 1947.
[100] Материали, т. IX, л. 2.
[101] Пак там, л. 5-6.
[102] Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. 1, с. 374.
[103] Пак там, 49-52.
[104] Пак там, 52-57.
[105] Пак там, с. 130.
[106] Материали, т. XIII, л. 41.

107 Пак там. Проект за конституция на НРБ от окт. 1947, л. 18-40.
108 Пак там, л. 17, 172-174.
109 Пак там, л. 41. Проект за конституция на НРБ от ноем. 1947, л. 181-196.
110 Пак там, л. 179-181.
111 Пак там. Конституция на НР България от 4 дек. 1947 (оригиналният екземпляр).
112 Подготовката за национализацията на промишлността е разгледана в статията на *Н. Генцев*. Национализацията на промишлеността в България. – *Годишник на Соф. унив.* ФИФ, кн. 2, 1961 и в някои други изследвания, използвани в тази работа, затова тук ще се посочат само най-важните моменти и резултати.
113 ЦДА на НРБ, ф. 77, оп. 1, а. е. 182, л. 23.
114 *Божинов, В.* Възникване и развитие на социалистическата собственост в НР България. С., 1959, с. 103.
115 Стенографски дневници на ВНС, д. I, кн. 1, с. 70-71.
116 ЦПА, ф. 1, оп. 57, а. е. 72, л. 31-32.
117 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 88. Протоколи на Националния комитет на ОФ от 1947 г.
118 ГПА – София, ф. 1, оп. 5, а. е. 3, л. 21-22.
119 Подробности за подготовката вж. у *Генчев, Н.* Национализацията..., 289-391.
120 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 551.
121 Пак там.
122 Пак там, а. е. 725.
123 ГПА – София, Ленински РК на БКП, оп. 4, а. е. 14, л. 1-2.
124 Държавен вестник, № 293, 17 дек. 1947.
125 БКП в резолюции и решения, т. V, с. 83.
126 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 553.
127 ОПА – Пловдив, ф. 1 оп. 4, а. е. 71, л. 80.
128 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 1, а. е.120.
129 В държавните и партийните архиви има много сведения за провеждане на национализацията. Вж. ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 725; ОПА – Пловдив, ф. 1, оп. 4, а. е. 71; ОПА – Търново, ф. Околийски комитет на БКП – Търново, протоколна тетрадка за 1947; ГПА – София, ф. I и II район, а. е. 14, 20 и пр.
130 ГПА – София, ф. Коларовски РК на БКП, оп. 4, а. е. 20; също ЦДА, на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 725.
131 Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. II, с. 823; ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 725.
132 Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. II, с. 823.
133 Пак там.
134 ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 836, 837, 847.
135 Подробни изчисления вж. у *Генчев, Н.* Национализацията на промишлеността..., 400-402. За закона на лева е взет курсът след паричната реформа от 1952 г.
136 Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. II, с. 823; също ЦДА на НРБ, ф. 47, оп. 3, а. е. 756, 836.
137 Стенографски дневници на ВНС, д. II, кн. II, с. 872.
138 Работническо дело, № 27, 4 февр. 1948.
139 Стенографски дневници на ВНС, I р. сесия, 1948, с. 50-53.
140 Отечествен фронт, № 1047, 1 февр. 1948.
141 Стенографски дневници на ВНС, I р. сесия, 1948, с. 57-58.
142 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 1, а. е. 33, л. 123-126.
143 Земеделско знаме, № 401, 30 дек. 1947.
144 Отечествен фронт, № 1052, 6 фев. 1948.
145 Устав на ЕОПО на Отечествения фронт. С., 1948, с. 3.
147 ЦДА на НРБ, ф. 28, оп. 4, а. е. 18. Протокол № 20, 14 май 1948.
147 Земеделско знаме, № 660, 3 ноем. 1948.
148 Пак там.
149 Устав на БЗНС. С., 1948, 3-5.
150 Работническо дело, № 89, 12 август 1948.
151 Протоколи на Националната конференция на НС „Звено", състояла се на 19 февр. 1949. С., 1949, 109-110.

1966 г.

УЧИТЕЛКА НА ЖИВОТА, НО КОГА?

Още в дълбоката древност хората са чувствали нужда от исторически знания за миналото. Оттогава датира и крилатата мисъл, че „историята е учителка на живота". За съвременното модерно общество знанията за миналото са вечен и непресъхващ извор на мъдрост, поука и вдъхновение. Всички, които обичат да размишляват за миналото (било по професионален дълг или поради културните си интереси) все по-често се запитват кога историята като наука, като литература, като изкуство би могла най-добре да изпълни своето главно обществено предназначение – да възпитава хората, младото поколение и народите въобще в духа на общочовешките добродетели, да им внушава благородни чувства, да предизвиква душевен подем, да служи на живота и прогреса.

Тези въпроси са толкова стари, колкото стара е самата история като наука. През различните етапи от развитието на човешкото общество историографията ги е решавала, съобразявайки се с проблемите и задачите на епохата, с нейния духовен климат и манталитет. Зависимостта на историческата наука от епохата и от доминиращите в обществото социални сили е породила много направления, школи и борби. И на сегашния етап съществуват различни теории, възгледи и разбирания, но това няма отношение към нашата тема.

В случая аз се интересувам от ролята на историческата наука във формирането на духовния психически и културен профил на българина.

Ние изграждаме един нов свят, твърде различен от миналото – динамичен, неспокойно търсещ и бурен. Заедно с материалните, веществените отношения в този свят се създава и новата душевност на българина. Към неговия национален стереотип, продукт на историческото развитие, се прибавят нови черти. Старите се утвърждават или атрофират. Става един сложен процес на всестранно духовно преораждане и обновление.

На историческата наука е отделено важно място в този процес, който се проявява като едно стремително движение. Преди всичко тя трябва да задоволи безспорния интерес на българското общество към неговото минало, да изведе из тъмнините на преживяното цялата галерия от образи и събития, които могат да служат като надежда и като светъл пример. Историографията трябва да покаже уроците на миналото, за да могат забързаните хора да ги ползват в своя живот, да покаже кое е българско и кое е чуждо в нашата история.

Наред с това историографията, издигната до нивото на една модерна литература, трябва да съдейства за обогатяване и амалгамиране на душевния мир на българската нация, тъй като никоя нация на света не може да съществува без своя история.

За съжаление българската историческа наука (както това беше отбелязано на съвещанието на българските историци през 1964 г.) все още не

е в състояние да отговори на потребностите на националната култура. Нейният завършен принос е в зависимост от решаването на твърде много и сложни задачи от идеологическо, политическо, научно и материално естество.

Тук ще стане дума за едно от тези условия – за това как нашата историческа наука трябва да подхожда към миналото, за да могат нейните резултати да служат ефикасно на практическите нужди на българския прогрес.

Едва ли някой би възразил, че най-сполучливият, най-научният, най-меродавният подход е само един единствен – да се търси, открива и утвърждава истината – цялата, пълната, непринудената историческа истина и правда.

Не случайно този въпрос спира нашето внимание. От създаването на модерната българска държава и до наши дни историографията е правила много отклонения, много концесии с правдата. Партизанстващи историци през буржоазното общество надъхваха хората, и преди всичко младежта, със съмнителни идеи и, като изопачаваха историческото минало, ги тласкаха в порочни пътища. Тогава историографията служеше на силните на деня, на амбициите на ограничени социални групи или на късогледи политици. И всичко това ставаше в един момент, когато българската държава, българската нация, българската култура нямаха още напълно консолидирана база.

Когато някога се напише историята на българската историческа наука през буржоазното общество, с тъга ще се констатира, че в националните погроми историографията не е изиграла най-последна роля. Тя стигна до своето падение, защото беше доброволно приела да бъде прислужница на силите на деня, защото беше абдикирала от своята естествена роля на защитник на истината, на носител на прогреса.

След деветосептемврийската промяна през 1944 г. новата българска историография се опита да разчисти оборите на старото наследство и да приведе функциите на науката в съответствие с изискванията на обществото.

Но сега се случи нова беда, която в нашия политеически речник наричаме „култ към личността“, с целия злощастен дух на това време.

Именно този дух попречи на историографията да се прероди напълно и да заеме онова място в българската култура, което естествено ѝ се полага.

За съжаление и сега отстъплението от историческата правда беше обикновена практика. И това не е една проста констатация. Този неин порок остави дълбок отпечатък върху културно-психическия и духовен мир на българина, тъй като фалшификацията на миналото представлява във висша степен неуважение към нацията, оскърбление на националното чувство, посегателство върху свещената любов на човека към род и отечество. Тук можем да оставим настрана редица други аспекти на този

въпрос.

Но да не бъдем голословни.

Известно е, че българското средновековие представлява една блестяща епоха в нашата история. Средновековна България е голяма и силна държава. Ние, българите, дадохме на света славянската азбука, имахме забележителна за времето литература и изкуство, велики пълководци и надарени дипломати като княз Борис I, Симеон Велики, Иван Асен II, имахме Ивайло. С гърдите си българската държава и българското племе спряха турските орди – зловонния дъх на Азия, който размахваше флага на смъртта пред европейската цивилизация.

Под лозунга за борба с национализма историческата наука и публицистика изсуши, смачка и обезличи тези толкова блестящи страници от миналото. В замяна на това се зае да доказва, че Боянската църква е предвестник на италианското рисорджименто и на европейския Ренесанс, което най-малко изглежда като една неумела шега.

Ние трябва да се върнем към това минало като при нещо наше, близко и скъпо. И то не от националистически подбуди, защото национализмът е едно чувство, недостойно за модерния свят. Историографията трябва да възстанови истината. Ние не можем и не бива да мерим миналото с аршина на настоящето. Миналото е такова, каквото е било. Налага се едно сравнение. Българската средновековна държава е една от великите сили на стария континент, един от центровете и кръстопътищата на световната медиевална цивилизация. Но нашата историография е заличила или почти заличила от съзнанието на хората този образ. Киевска Русия, също един от центровете на славянската цивилизация, отстъпва и по блясък и величие, и по принос в световната култура, и във всяко отношение на България. Но днес в съзнанието на хората Киевска Русия доминира, макар и измамно.

В много отношения нашето отношение към другата голяма епоха в българската история – към Българското възраждане, също буди учудване. Разни хора – политици, социолози, философи и дори някои историци – специалисти наложиха възгледи, които създадоха голяма бърканица в историческата литература. Една от тези теории е за реакционния, предателски характер на възрожденската буржоазия.

Изложена по ненаучен път, „сверху“, тя предизвика едно странно, нихилистическо отношение към проблемите на културната възрожденска епоха. Цели периоди, като просветното движение, църковнонационалните борби и големите проблеми като формирането на българската нация изпаднаха за дълго време извън погледа на историческата наука. Породиха се дълги и схоластични спорове около оценката на наследството на българските революционни дейци – Любен Каравелов, Г. С. Раковски, Христо Ботев и т. н. Всички те трябваше да се натикат в познатите калъпи на руските революционни демократи.

Изоставена беше дори историята на Априлското въстание от 1876 г. След Димитър Страшимиров нито един български историк не се зае да напише научна история на тази национална епопея. Но в замяна на това някои наши философи създадоха мъгляви и объркани схеми за движещите сили и характера на въстанието. Някои от тях дори стигнаха дотам да съветват историците да не го сбъркат с Деветосептемврийското въстание от 1944 г.

Традицията стриктно се следва и в областта на най-новата история, дори тук тя получава своя пълен разцвет. Крупни събития от следосвобожденската история още не са проучени. Някои от тях (Съединението от 1885 г. отчасти, обявяването на независимостта на България през 1908 г., освободителната Балканска война през 1912 г.) се оказаха за дълго време недостойни за перото, защото са дело на буржоазията, на „отначало докрай предателската българска буржоазия".

Едва ли има друга страна в света, която така безотговорно да се е отказвала от цели страници от своето минало, както у нас беше направено с историята на Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. Липсват още сериозни научно-обективни изследвания върху историята на демократическите движения през епохата на буржоазното общество. Цели периоди от развитието на БЗНС са непокътнати. Демократическото селско управление на БЗНС през 1920-1923 г., под влияние на бързо скалъпените „Материали по история на БКП", беше обявено за „период изцяло в полза на буржоазията".

Временни, криворазбрани, ненаучни интереси и предпочитания подхраниха в историческата книжнина погрешни оценки и на други важни събития от новото време – Владайското въстание през 1918 г., Юнското антифашистко въстание през 1923 г., положението в България след септември 1923 г., периода на лявото сектанство в БКП и т. н. Стигна се дори дотам, че една академична история на България обяви секретаря на ЦК на БКП Трайчо Костов за враг и главен саботьор на антифашистката борба през Втората световна война. Примерите са безброй, но и тези стигат.

Някой може да се учудва защо толкова дълго се говори за тези неща, какво е тяхното отношение към обсъждания проблем?

Грешките на историографията и нейното съзнателно или несъзнателно отклонение от истината намалиха интереса към миналото. Те атрофират националното съзнание, нарушават континуитета на българската душевност, смущават процеса на окончателното оформяне на нашата нация като модерна, хомогенна, зряла етническа единица.

Но концесията с истината, конюнктурщината, сантиментализмът, историческият романтизъм водят и към друг голям пропуск. Те лишават историческата наука от нейното най-належащо задължение – да прави критически, суров (това за нас българите е безкрайно необходимо!) анализ на миналото, за да извлече поуките за сегашните и идни поколения.

У нас въобще, и във връзка с тази дискусия специално, твърде много се изтъкват националните добродетели. Да си признаем честно, ние обичаме да се похвалваме за щяло и нещяло. С несвойствено за нас единодушие ние пишем и говорим, че българите са един мил, трудолюбив, борчески, гостоприемен, ученолюбив и т. н., и т. н. народ. Това в известна степен е вярно, в друга – малко пресолено, в трета – надуто, в четвърта – невярно. Но само с тези констатации, които често измамно упойват националната душа, ние нищо не постигаме. Кой народ на земята няма тези качества – в съвкупност или в малко по-други пропорции. Нима социологията, историята, пък дори и пропагандата могат да делят народите на мили и грозни, на трудолюбиви и мързеливи, на борчески и равнодушни, на ученолюбиви и нехаещи към знанието и т. н.

Въпросът е не да се направи пълен каталог на душевните качества на българина и като някой страстен филателист науката да се захласва пред добре подредения албум, а да се изследват взаимоотношенията между тези качества, тяхната изява и сила в историческия градеж или в условията на национални бедствия, тяхната еволюция, усъвършенстване и т. н. И най-важното – да се покаже как в своето историческо съществуване българинът е използвал тези качества за своето развитие и прогрес.

Нужно е критически да гледаме на нашия мил и патриархален национален стереотип, тъй като историята на България поставя много въпроси, на които трябва да се отговаря:

1. Как може един толкова велик народ като българският, който даде писменост на славяните, който изгради една от най-силните държави в Средновековието, който създаде най-еретични революционни учения, който позна блясъка и се радва на международен престиж, да се сгромоляса така бързо под напора на османските турци?

2. Как можаха наследниците на тази държава, на Крум, Симеон, Калоян и Ивайло да търпят пет века робския ярем, живеейки поне 400 години в тъма, забвение и безпросветност, когато Европа твореше в непосредствена близост модерния свят?

3. Защо България след едно жизнено и пълно възраждане не можа да събере своите земи, да обедини своя народ, не можа сама да уреди своето освобождение, а се остави на милостта на чужди, користни или неспособни спасители. Не е ли политическата история на Възраждането низа от неуспели завери и въстания или от легендарни хайдути, които не носеха реална полза за българското освобождение?

4. Как можа България за 40 години след Освобождението да рухне, да разпилее своя национален капитал, своите земи, култура, своя език?

5. Нима не е същата тази нация и същият този българин, който стоеше на опашката на световния прогрес, който ореше нивите си с дървено рало, когато хората познаваха телевизията и се добираха до кибернетичните машини, който мислеше, че химическа промишленост е синоним на сапунена фабрика?

Въросите могат да бъдат продължени, но и тези са достатъчни. Историческата наука, освобождавайки се от своята сантименталност, трябва да даде отговор на тези въпроси. Тя не може да ги избягва и в същото време да претендира за свое място в българския живот. Сега на нас, които мислим за миналото, защото се надяваме в бъдещето, ни е нужен повече отвсякога критически поглед върху българската история, а не сантиментален захлас. Трябва да се обясни в края на краищата защо прогресът в нашата национална история, при толкова милите черти на българина и на българската нация, е така бавен, така мъчителен.

– Дали сме били от Бога наказани или зла орисия ни е сполетяла?

– Дали е виновен кръстопътят, на който живеем?

– Дали сме негодна раса, тор за висши цивилизации?

– Дали сме хитри в дребното и неспособни в голямото?

– Дали сме нямали водачи или сме имали такива, каквито заслужаваме?

– Дали сме имали много предатели и малко светли умове като В. Левски?

– Дали сме имали добри приятели или сме се сродили с дявола?

– Кое е пречело на нашия прогрес, кое е тласкало нашия полет?

Въпросите отново са безкрай. Още веднъж ще повторя – тези въпроси чакат отговор – искрен, непринуден, правдив, за да можем да извлечем максимум поуки от миналото, да се поучим от грешките, да открием и развием историческите национални стойности, които ще се възвърнат за народа, за да му служат в борбата за прогрес.

И колегата Фол е прав, когато ни съветва, че трябва да бързаме, защото действително много сме изостанали. Но заедно с това трябва да внимаваме и най-важното – да мислим.

1966 г.

НУЖНИ СА СЕРИОЗНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ЗА ФАШИЗМА В БЪЛГАРИЯ

Дискусията върху характера и етапите на фашизма в България е посветена на голяма проблема. За съжаление трябва да констатираме, че не сме подготвени за тази дискусия, тъй като липсват сериозни изследвания върху историята на фашистките организации и партии, върху фашисткото движение у нас; съвсем слабо са проучени проблемите на фашизма като държавна власт; чисто поле е още проблемата за трансформацията на идеите на буржоазната демокрация във фашистки идеи; недокоснати в историческата литература са и връзките на българското фашистко движение с германското, италианското, както и с фашистките организации от другите страни. Много от проблемите на историята на фашисткото движение у нас са разрешени само в политическо-пропагандистки аспект. Досегашната историческа литература борави предимно, а някои автори почти изключително, с партийни и коминтерновски решения, с вестникарски материали.

При това положение естествено е, че нито нашата дискусия, нито в близките години историческата наука ще бъде в състояние да разреши окончателно проблемите, свързани с историята на българския фашизъм. Само документите, историческите извори ще разкрият пълния и сложен процес на генезиса и развитието на фашизма в България. Но в това отношение ние изоставаме. Между другото необходимо е да се помолят политическите дейци между двете световни войни да напишат мемоарите си. Нужно е да се предприемат сериозни изследвания върху фашисткото движение, върху фашистката диктатура, теория и практика. Само тогава ние ще можем да решим сложните проблеми на най-новата българска история.

Говоря за тези неща, макар те на всички да са добре известни, понеже някои колеги, които участват в дискусията, се опитват само с цитати или с вестникарски сведения да обосноват становища, които представят за истини от последна инстанция.

* * *

Искам да кажа две думи за характеристиката на фашизма, дадена от XIII пленум на Изпълнителния комитет на Коминтерна, която тук от едни бе подложена на ревизия, а от други бе защитена. Независимо от това на кого всъщност принадлежи тази характеристика, тя е много спорна още от пръв поглед.

След Първата световна война започна исторически процес на преодоляване на буржоазната демокрация и на замяната ѝ с военно-диктаторски, тоталитарни фашистки режими. Това бе продиктувано от стремежа на буржоазията да запази капиталистическия строй от големите социални бури, които връхлетяха над Европа след войната. Отделните страни обаче

в зависимост от тяхното положение преживяваха различно този процес на вътрешна трансформация на буржоазното общество. Най-големите и развити капиталистически държави, като САЩ, Великобритания, Франция, запазиха парламентарните режими почти непокътнати. Те не преминаха към фашистки или тоталитарно-диктаторски методи на управление. Корените на фашисткото движение не намериха подходяща почва в тези страни, въпреки колосалното развитие на монополистическия капитализъм. Още това идва да покаже, че „класическата" формула е непълна, неточна и схематична, че тя е една актуално-политическа, пропагандна, но не и научна дефиниция.

Фашизмът се появи в победените, в някои от слаборазвитите страни и в Италия. Той е сложно социално-политическо явление, което някои се опитват да обясняват с три думи или с няколко езикови суперлативни форми. Освен това тяхната дефиниция не прави точно разграничение между реакционните антипарламентарни режими и фашистките диктатури. Ако пропагандата по понятни причини ги слага в един кюп, науката няма това право.

Някои автори към формулировката на XIII пленум на ИККИ правят допълнение в смисъл, че антикомунизмът е достатъчно основание за характеристиката на един режим като фашистки. Това допълнение е също неприемливо. Много лесно е да се открива фашизъм само по този признак, но трябва да се съобразяваме с историята и практиката на фашизма. В условията на фашистките режими комунистическото движение за дълго време ползва буржоазните свободи и никой не нарича тези режими нефашистки. Очевидно дори по чисто логически път едно такова определение не може да се счита за абсолютно точно. Ако приемем това определение, ние не можем да отговорим на редица въпроси. Как бихме могли да съгласуваме това допълнение с всеизвестните факти, че през периода на буржоазната демокрация има например и антикомунистически режими и движения и никой досега не се е сетил да ги нарече фашистки. Днес има държави, някои от които се намират в най-приятелски отношения със социалистическите страни, където преследването на комунистите е доведено до последна граница, и никой не ги нарича фашистки.

Съвсем очевидно е, че старата дефиниция не може да задоволи изискванията на науката, на историографията и социологията. Историческата наука трябва да създаде една точна, научно вярна дефиниция за понятието фашизъм като социално политическо движение.

Всички мъчнотии при изясняване на характера и същността на фашизма в България идват от това, че не е проучен още неговият генезис. Причините за появата и развоя на фашизма, които до голяма степен предопределят неговите особености, се крият безспорно в развитието на България след Първата световна война. Обаче те са заложени и в естественото развитие на българската държава, на българската политическа демокрация от края на XIX и началото на XX в.

Оформено след петстотин години турско робство, българското буржоазно общество никога не можа да изживее, да се наслади и насити на буржоазната демокрация в онази класическа форма, в която тя се манифестира в модерните европейски държави. Новата българска държава, българската нация не бяха напълно консолидирани етнически и международно. Националният идеал за обединение на българските земи доминираше неизменно в българската политика. Стремежът към завършване на националната революция, към обединение на българските земи и на българския народ остави властен отпечатък върху цялото следосвобожденско развитие.

Историческото развитие предизвика редица бури и сътресения. Една чужда династия, която разполагаше с грамадни прерогативи, непрекъснато компрометираше буржоазно-демократическия строй и уредба на страната. Армията излиза няколко пъти съдбоносно на политическата арена: 1881 г. – военно-монархически преврат, 1885 г. – Съединение с решително участие на армията, 1885 г. – война, 1886-1887 г. – преврат и контрапреврат, 1912 г. – война, 1913 г. – отново война, 1915-1918 г. – голямата европейска война. Армията – този реакционен институт – неизменно витае над политическия живот, играе съдбоносна роля, подготвя една реакционна фаланга от политически дейци и военни, които гледат с пренебрежение на традициите на буржоазния демократизъм.

Друга черта на българския обществено-политически живот е бюрокрацията и котерийността. Монархията, чуждата династия е безспорно един от най-съществените феномени в нашето политическо развитие. След управлението на БЗНС монархията постепенно възстанови своите разклатени позиции и започна да се налага като решаваща сила в българското развитие. Всички тези обстоятелства трябва да се имат предвид, когато ще се изучава процесът на постепенната трансформация на българската буржоазна демокрация към диктатура и фашизъм.

Как впрочем се стига до генезиса на българския фашизъм? Първите организации, ратуващи за „здрава власт", за открит терористически курс в политиката против „двата вида болшевизъм", бяха Военната лига, Съюзът на запасните офицери, Съюзът на запасните подофицери, организацията „Кубрат", съставена предимно от запасни офицери. Връзката на военните организации с монархическия институт, макар и забулена и досега неустановена документално, е твърде очевидна и безспорна. Когато ще се изяснява тази връзка, трябва да се има предвид характерът на цар Борис III и особеното положение на монархията след абдикацията на Фердинанд. Но така или иначе първите фашистки организации в България бяха плод на военно-монархическия съюз, създаден в защита на буржоазния строй от големите социални и политически движения, които го заплашваха след националната катастрофа през 1918 г. Фашизмът в България се ражда като военно-монархически съюз. Това е неговата дълбока същност и особеност, която той манифестира в различни степени и нюанси през цялото

си развитие като обществено явление, като държавна практика, като политическо течение.

Наред с това фашизмът още в периода на неговото съзряване през 1919-1923 г. има известно влияние сред буржоазната интелигенция. „Народният сговор" – другата фашистка организация – бе един кръг от буржоазни интелигенти, малко странични на официалната буржоазна политика до войната. Този кръг бе предназначен за фасада, за да придаде политическа благовидност и законосъобразност на военно-монархическите замисли. От друга страна, целта на „Народния сговор" бе чрез маската на надпартийност (тъй като буржоазните партии бяха компрометирани от войната) да обедини някои среди на интелигенцията и отделни слоеве на дребната национална буржоазия за спасяване на държавата и обществото от „селската диктатура" и „комунистическата опасност".

Наред с влиянието си сред безпартийната интелигенция фашизмът спечели влияние и сред някои среди на буржоазната младеж. През 1921 г. се създаде първото фашистко дружество „Отец Паисий", което се състоеше от млади интелигенти. На учредителното събрание през май 1921 г. членовете му решиха да правят това, което се върши в Италия.

Фашистките сили се опитваха да проникнат в спортните, въздържателните, християнските и другите младежки организации. Военната лига обсеби ръководството на гимнастическия съюз „Юнак", като насаждаше в него монархически и националистически дух. Главните идеи на фашизма, предназначени за младежта, бяха „възвишен морал", „просвета", „възраждане на България", „любов към Отечеството". Тези идеи широко се разпространяваха сред академичната младеж в чужбина – Виена, Мюнхен, Прага, Берлин. В опитите си да спечели интелигенцията и младежта с националистически възгледи обаче Военната лига не бе особено щастлива, въпреки че сред тези среди бе нейният най-голям успех. Именно поради това фашистката пропаганда прибавя към стария и компрометиран национализъм лозунгите за надпартийност и класова солидарност за общественото спокойствие и твърда власт. Очевидно е, че фашизмът в България се появи като политическо явление без оформена идеологическа система. Затова новоизлюпените идеолози се опитваха да компилират възгледи, които не можаха да станат сериозна политическа сила.

Главната характерна черта на фашизма в България бе липсата на масова социална база на фашисткото движение. Военно-монархическият съюз бе лишен от политическо влияние, от обществена популярност, той бе компрометиран от националната катастрофа. Това даде отражение върху развитието на фашисткото движение, върху методите, с които дойде на власт, в съчетаването на нощните и пладнешките разбойничества с маската на парламентаризма и играта на демокрация. Никога у нас не се създаде фашистка партия с обществено влияние, никога фашизмът не можа да излъчи свой национален фюрер.

Тук беше поставен въпросът за отношението на буржоазията към фашизма. Както навсякъде, така и у нас фашизмът бе продукт на буржоазното общество, на неговото развитие и упадък. След войната буржоазните партии издигаха главно лозунга за обединение. Създаде се Конституционният блок, който организира редица общи акции с фашисткото движение, но никога не се сля с фашизма. Отделни буржоазни дейци подкрепяха фашизма като политическо движение и практика, но, общо взето, старите политически партии бяха изолирани от военно-монархическия съюз. Те посрещнаха резервирано, макар и с радост, преврата. Опитът на фашистката власт след 9 юни 1923 г. да натика политическите партии в Демократическия сговор срещна значителна съпротива. Дълго време Ал. Цанков не успя да убеди политическите лидери. Той насрочваше събрания, те се криеха по вилите. Това бе интересна буржоазно-демократическа опозиция на военния преврат и неговата власт.

Все пак Демократическият сговор се създаде. Той трябваше да придаде политическа физиономия на фашистката диктатура. Но като цяло той не може да се характеризира като фашистка формация. Редица буржоазни дейци останаха на нефашистки позиции преди и след като го напуснаха. Водеше се борба между „племената". Под влияние на противоречията между буржоазните политически дейци и „неофициалните" фактори, македонстващите и т. н., Демократическият сговор се разпадна. Здрава и стабилна по времето на Цанков бе само действителната основа на фашисткия режим – военно-монархическият съюз, който получи подкрепата на новата следвоенна буржоазия, но не и на традиционните буржоазни партии. И когато към 1926 г. тази основа се разклати, а фасадата – Демократическият сговор – се разпадна, започна обратен процес във фашистката диктатура – постепенно връщане към традициите и порядките на буржоазната демокрация. Режимът на Андрей Ляпчев бе именно резултат на този процес за дефашизиране. Самият той ускори развитието в тази посока.

За управлението на Народния блок някои казват: „Нима Мушанов и Малинов можеха да възстановят демокрацията! И те бяха фашисти, защото бяха акционери в банките и в различни буржоазни сдружения." Споменават и за Вергил Димов, за неговата директива за всеопрощението, която не бе в интерес на работниците и селяните. Намеква се дори, че според Г. Димитров Народният блок бил фашистко управление, че „поражението на Демократическия сговор не трябва да се счита за поражение на фашизма". Фашизмът – казват – е останал в икономиката, т. е. в създадените модерни (монополистически) форми на капитала.

Безспорно е за всеки, който познава този период, че режимът на Народния блок бе по-нататъшно развитие на процеса на дефашизиране, сполучлив опит за възстановяване на буржоазната демокрация, независимо от реакционната му политика по отношение на БКП. Народният блок възстанови парламентарните традиции. Не може да се приеме за сериозно твърдението, че режимът бил фашистки, само защото се била запазила

силата на монополистическия капитал. Но това беше съвсем естествено. Буржоазното управление не можеше да посегне на своята същност и основа. Според тази икономическа теория на фашизма излиза, че в България след появата на монополистическия капитал има непрекъсната диктатура на фашизма. Цялата диалектика на развитието на събитията през 1931-1934 г. показва, че се е стигнало до широко, макар и непълно възстановяване на буржоазната демокрация. Този процес не беше задълбочен по известни причини, между другото и поради сектантските грешки на Българската комунистическа партия.

Досега няма нито едно изследване в нашата историческа литература върху същността на деветнадесетомайския преврат. Редица факти налагат известна преоценка на това крупно събитие. Преди всичко трябва да се изучи идейната и политическата еволюция на Военния съюз. През 30-те години в него имаше различни течения – демократически, антимонархически, антидинастически, антибуржоазни, група от идеалисти. Външната политика на деветнадесетомайското правителство бе ориентирана към европейската буржоазна демокрация. Възстановени бяха дипломатическите отношения със Съветския съюз. В областта на стопанската политика правителството имаше някои антимонополистически замисли. Всичко това трябва да се изучи. Трябва да се разреши въпросът за характера на властта на деветнадесетомайците. Безспорно е само едно, че превратът облекчи възможността за възстановяване на монархо-фашистката диктатура.

Две думи за периодизацията на фашизма в България.

Първи период: 1919-1923 г. – когато се оформят първите фашистки формации, когато се появява българският фашизъм като военно-монархически съюз на най-реакционните елементи и фактори в българската политика.

Втори период: от 9 юни 1923 г. до 1931 г. – фашизмът идва на власт, като установява фашисткия режим на Ал. Цанков (1923-1926 г.). От 1926 до 1931 г. се извършва дълбоко прегрупиране на политическите сили в България. Военният съюз се разлага. Демократическият сговор се разпада. Засилва се революционното движение. Кошмарът от 1923 и 1925 г. силно тегне над българската буржоазна политика. Всичко това поражда обратен процес на дефашизиране на политическия живот. Режимът на Андрей Ляпчев е именно продукт на тази нова тенденция. От своя страна той ускорява обществените процеси в същата посока.

Управлението на Народния блок (1931-1934 г.) задълбочава започналия още при Ляпчевия режим процес на дефашизиране, възстановява буржоазно-парламентарната демокрация. Именно поради това като реакция срещу буржоазната демокрация през този период се забелязва ново възраждане на фашисткото движение, преустройство и укрепване на Военния съюз, създаване на нови фашистки организации. Фашисткото политическо движение търси пътища да възстанови фашистката диктатура.

Трети период: 1934-1944 г. Началото на третия период поставя режимът на деветнадесетомайците (1934-1935 г.). Той разчиства пътя към монархо-фашистката диктатура. Но при неговата характеристика трябва да се имат предвид редица нови явления в българския политически живот, които не могат да бъдат окачествени като фашистки.

От 1935 до 1944 г. е периодът на монархо-фашистката диктатура. Този период се разделя на две части – довоенен (1939 г.) и военен (1939-1941 г.). Структурата на управлението в България е различна от структурата на класическите фашистки държави Германия и Италия. Но независимо от липсата на редица белези, присъщи на един типично фашистки режим, и наличието на твърде много особености и своеобразия в теорията и практиката на фашизма, като цяло режимът след 1935 г. би могъл да се охарактеризира като фашистки.

В нашата историческа литература върху историята на фашизма и антифашисткото движение се проявява едно недопустимо в науката елиминиране на ролята на БЗНС и особено на буржоазно-демократичните сили в борбата срещу фашизма. Попадайки изцяло под влияние на пропагандата, научните изследвания приписват антифашисткото движение в България единствено на комунистическата партия. Това не само исторически е невярно, но актуално-политически е дълбоко погрешно.

Известно е, че заслугите на Земеделския съюз в борбата срещу фашизма са огромни, а през някои периоди са по-големи от тези на БКП. Идвайки на власт през 1920 г., БЗНС спаси политическата демокрация в България и в продължение на няколко години води тежка борба против фашизма и реакцията. Неговото влияние върху дребната буржоазия е една от решаващите причини, които не позволиха на българския фашизъм да пусне корени сред народните низини. Не бива да се подценяват антифашистките тенденции в земеделското движение и след 9 юни 1923 г.

Но докато антифашистките заслуги на БЗНС, общо взето, се признават, макар и срамежливо, ролята на буржоазно-демократическата опозиция срещу фашизма е изцяло елиминирана. Буржоазната демокрация в историята на България между двете световни войни се представя изопачено и исторически неправдоподобно. Ние имаме големи демократически традиции в антифашистката борба. Те оказват чувствително отражение върху развитието на историческия процес. Буржоазната антифашистка опозиция е един от могъщите фактори, който не позволи на фашизма да спечели цялата буржоазия, да укрепи своята власт и да смаже революционното движение. Обективно буржоазната антифашистка опозиция бе съюзник на революционното движение.

1968 г.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

По голямата си и неизменна любов към своя народ, по широкия размах на своята обществено-политическа дейност, по обема и значението на своето богато творческо дело Любен Каравелов заема изключително място в нашата история и култура. Това, което е направено досега за неговото проучване обаче не е достатъчно и не задоволява. Нужни са още много усилия, за да се изясни неговият творчески път, да се вникне по-дълбоко в неговата дейност, да се разкрие цялостно неговата богата и сложна личност.

* * *

В богатия чорбаджийски дом на копривщенеца Стойчо Каравела, син на обезсмъртения в „Българи от старо време" дядо Либен, и на Неделя Каравелова (по баща Доганова) през 1834 г. се ражда първороден син, когото наричат Любен.

Започва един живот, комуто предстоеше да остави голяма следа в историята и културата на възрожденска България.

Детските години на Л. Каравелов преминават в просперираща и свободен град. Копривщица беше по това време символ на българския стопански и културен напредък. В тежките и нагиздени къщи на града живееха богати търговци, бегликчии, джелепи, многобройни занаятчии. Поради заслугите си към империята градът беше освободен от опеката на турската администрация. Българската община, която беше в ръцете на чорбаджиите, урежда живота на селището.

В тази свободна планинска „република", сред гордата природа, в спокоен и щастлив живот затрептяват първите искрици на едно свободно съзнание.

Твърде рано обаче Каравелов се сблъсква с противоречията на българската действителност. На седем години той постъпва в местното килийно училище, където години наред срича „малко и велико повечерие, Давидовите псалми и множество други молитви и тропари". За негово щастие скоро за учител в града е цанен Найден Геров, който реформира старото училище и започва да преподава светски науки. Тук именно за пръв път живите и будни очи на малкия Каравелов проглеждат към света.

В 1850 г. Каравелов постъпва в гръцкото училище на Пловдив. И изведнъж той попада в нова среда. Пловдив е място на остри социални и политически конфликти. Възмъжаващият юноша наблюдава умно живота на големия град. Душната атмосфера на гръцкото училище го потиска. Той не може да понася високомерието на гръцките учители. Всичко това го тласка към бурното обществено поприще, където може да даде свободна

изява на своя горд планински дух. И той застава в редовете на българските патриоти в борбата им срещу гръцкото духовенство. По този начин за пръв път Каравелов определя своята житейска позиция на патриот и борец, на която остава верен до края на живота си. Пловдив е неговата първа школа.

На 10 юни 1853 г. Каравелов напуща гръцкото училище. Баща му го праща в Одрин, за да изучи абаджилъка – занятие, считано за почетно сред копривщенските чорбаджии и еснафи. Но младият Каравелов не се оказва способен да държи иглата по 16 часа на ден. Той смята това занятие за по-трудно от „Суворовите походи през Алпите“ и след 6 месеца е изгонен от майстора. Завърнал се в Копривщица, Каравелов придружава баща си в неговите пътувания из страната. През пролетта на 1854 г. той тръгва с баща си да събира добитък из Турция и Сърбия. По-късно престоява цяла година в Цариград и отново пътува из империята.

И юношеството завършва. Каравелов става вече двадесетгодишен хубав момък, много скитал и много видял. Копривщица, Пловдив, Одрин, Сърбия, Цариград бяха отворили очите му за света. Край него прошумяваха събития, които показваха на пламенния младеж, че е започнала нова епоха в живота на българите. В 1835 г. Априлов бе открил първото светско училище. Копривщица последвала неговия пример. Българите се вдигнаха на борба срещу гръцките духовни тирани. Пред самия Каравелов много чужди черни капи хвърчаха из въздуха. Раковски беше смутил духовете чрез своите браилски изстрели. Селяните от Северозападна България се бунтуваха срещу господарлъците и десятъка.

Растеше народното благосъстояние. България става център на стопанската, промишлена и търговска мощ на империята. А заедно с това никнеха светски и класни училища, печатаха се книги, раждаха се първите български вестници и списания.

Всичко това отеква в душата на младия Каравелов, кара неговата кръв да кипи в патриотично вълнение, тика го към учение и дела в името на отечеството.

След Кримската война, когато започва последната и решителна фаза в освободителните борби на българския народ, Каравелов се озовава в Русия. През 1857 г. той стъпва на одеския бряг, за да търси тук в голямата братска земя сили и знания, нужни за делото на неговия народ.

В Русия Каравелов сварва една нагорещена обстановка на остри социални и политически борби. Руските мужици се вдигат срещу крепостничеството. Руското общество преживява небивал в своята история духовен подем. Разнася се могъщият глас на революционната демокрация. Душите на младата разночинска интелигенция се вълнуват от идеите на Херцен, Чернишевски, Добролюбов и Писарев. Около „Съвременник“ на Некрасов се обединява най-прогресивната част на руските писатели и поети.

Наред с революционната партия се вълнува и официалният и полуофициалният славянофилски свят, който се стреми да нагоди своите кон-

цепции към новите условия след разгрома на Русия в Кримската война. Сред славянофилските среди започва едно бавно разслоение. Новите либерални славянофили постепенно се отделят от реакционния царедворски панславизъм.

Не успял да се запише във военно училище, от Одеса Каравелов се озовава в Москва, където постъпва като слушател в историко-филологическия факултет на Московския университет. Тук той установява широки връзки със славянофилските среди и поддържа продължителни контакти с водачите на славянските комитети М. Погодин, Ив. Аксаков, Вл. Ламански и др.

Но неговият буден ум и търсещ поглед не могат да бъдат удовлетворени от официалните представители на славянофилството и панславизма. Редица сведения показват, че той чете много и се вълнува от трудовете на ръководителите на революционната демокрация и специално на Херцен.

В тази обстановка на бурни социални конфликти и на могъщ интелектуален подем Каравелов постепенно оформя своите убеждения, прави началните си стъпки в книжовното поле и постепенно се изявява като един от първите българи-писатели, публицисти и учени. В 1861 г. той печата своята знаменита работа „Паметники народного быта болгар", с която и с цяла серия други работи си поставя за цел да запознае руското общество с живота и проблемите на робска България.

Все със същата цел той се увлича в публицистиката и скоро се налага като постоянен дописник на редица руски либерални и славянофилски вестници и списания.

Публицистиката на Каравелов от руския период го разкрива като един пламенен патриот, убеден славянофил, безкомпромисен противник на турското робство и гръцката духовна опека, като поборник за свободата и напредъка на поробеното отечество. През този период Каравелов се приближава до радикалните революционни идеи на своето време.

Неговото идейно израстване през близо десетгодишния престой в Русия е белязано с едно остро търсещо формиране на мироглед и политически концепции, което оставя отпечатък върху цялата по-нататъшна обществена и литературна дейност на Каравелов.

През 1866 г. Каравелов напуща Русия и се озовава в Сърбия като кореспондент на вестниците „Голос", „Московские ведомости" и други руски издания.

В Сърбия Каравелов изявява напълно своите възгледи. В сътрудничество с партията на либералите и знаменитата Сръбска омладина, които бяха носители на пробудения през XIX в. южнославянски (сръбски) национализъм, той започва все по-непосредствено да се занимава с политическите проблеми на българското националноосвободително движение и окончателно оформя своя възглед за южнославянската федерация като равноправно обединение на свободни държави.

Каравелов бързо налага своите естетически възгледи сред сръбската интелигенция. Той става един от главните проводници на революционните и модерни тенденции в сръбската литература. Плод на неговите писателски трудове е знаменитата повест „Крива ли е съдбата“, която и днес заема своето място в южнославянските литератури на XIX в.

През сръбския период и особено по-сетне в Австро-Унгария, където той бяга след убийството на княз Михаил III Обренович, Каравелов продължава да изучава и асимилира най-радикалните идеи на европейската литература, публицистика и философия, запознава се с трудовете на Бокл, Уйлям Дройер, Огюст Конт, с новите мисли на XIX в.

Каравелов е дълбоко обладан от идеите на евпорейското просвещение и на либералния деветнадесети век. „Съвременното човечество се ръководи в живота си от две идеи – пише Каравелов през 1869 г. в статията „Какво ни е нужно?“ – идеята за „правата на човека“ и идеята за „правата на народа“. Изникването на съвременните въпроси за народността като двигател на политическия живот започва със свободомислещите начала на XVIII век.“

Изхождайки от тези начала, Каравелов смята, че южните славяни на Балканския полуостров имат три исторически задачи: първо – народното единство, второ – племенната солидарност и трето – защита на принципа на свободата.

Писателската и обществената дейност на Каравелов в Сърбия обаче скоро е прекъсната. Заподозрян по убийството на Михаил Обренович, той е арестуван и заключен в Будапещенската тъмница. 203 дни в „мъртвия дом“ – Каравелов може да премисли целия си живот на емигрант и политически деец. Плод на тези размисли се явява неговото обръщение-верую „Мои братя“. „Ние желаем пълна свобода – пише Каравелов – и затова не щем да ни се покоряват и робуват други, така също не щем и ние да се покоряваме и робуваме другиму.“ Отхвърлил илюзиите към руския царизъм и към династията на Обреновичите, освободен от славянофилските доктрини, Каравелов зове към освобождение, което според него минава през просветата, през националното единение и борбата срещу враговете на България – турските потисници и гръцките фанариоти.

Ето с такъв идеен и политически багаж Каравелов се озовава сред българската емиграция в Букурещ в ранната есен на 1869 г. Поканен от „старите“ да издава техния орган „Отечество“, Каравелов бързо разбира, че възгледите на Христо Георгиев и неговите съмишленици са изостанали от потребностите на живота, скъсва с тях и за дълго време посвещава своя ум, политически опит и блестящо публицистично перо на българското революционно движение.

В Букурещ Каравелов попада в един нов свят, в една нова атмосфера. Съратниците на наскоро починалия Раковски, най-радикалните дейци на Българския таен централен комитет и на „Българското общество“ се обединяват около читалище „Братска любов“ и търсят нови пътища за осво-

бождението на България. Многобройната българска емиграция, която наброява близо 800 000 души, силно се вълнува. Букурещките кръчми са приютили хиляди хъшове, готови да умрат за България. Влиянието на „старите" след провала на Русия в Кримската война силно е спаднало. Постепенно назрява мисълта, че не с чети, а с организирано въстание в България може да се достигне политическо освобождение. Скорошният разгром на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа убеждава революционните дейци, че този път е героичен, но безплоден. Левски е извършил вече двете обиколки в България и е положил основите на своето велико дело отвъд Дунава.

Потопен в тази бурна революционна атмосфера, Каравелов не само е обладан от идеите на радикалните среди на емиграцията, но скоро става техен изразител и публицист. На 7 ноември 1869 г. той започва да издава в. „Свобода", който заедно с неговия продължител в. „Независимост" широко пропагандира освободителните революционни идеи на националното освобождение. Около в. „Свобода" се създава революционна група, която към края на 1869 г. заедно с Левски формира върховния орган на революционното движение под наименованието БРЦК. За председател на БРЦК е избран Л. Каравелов.

В Букурещ Каравелов ярко изявява своите възгледи в една непрекъсната и спонтанна еволюция към най-радикалните мисли и идеи на своето време, които поставя като ръководни цели на националното движение. Той се освобождава от славянофилските илюзии, от просветителските настроения. Плод на тази еволюция е написаната от Л. Каравелов първа „Програма на БРЦК" от април 1870 г., идеите на която блестящо са развити в брошурата „Български глас".

Каравеловата програма предвижда „свобода народна, свобода лична, свобода религиозна, с една дума свобода човеческа". В името на този идеал Каравелов зове да се очисти българската земя от „правителствената и чиновническа нечистотия", да се сдружим с другите славянски братя в една „южнославянска федерация", да не се примиряваме с нито едно деспотическо правителство, да се преследват чорбаджиите като български врагове.

Свободата може да бъде постигната само ако народът се надява на своите мишци, не чака да дойде „Наполеон III или Александър II, Пий IX или Виктория да го освободи", ако низвергне поповете и царете, ако създаде една могъща революционна организация и като „прежали живота си, па се заеме за пушка, за сабя, за пищов, револвер, нож, шиш, топор, коса, сопа, кой с каквото може и каквото има и да откупиме свободата си и отечеството си", а след това наредим „своята държава според най-добрите наредби у просвещените народи, т. е. у американците, белгийците, швейцарците".

„Български глас“ показва върха в идейните разбирания на Л. Каравелов, онзи момент, когато той най-плътно се е приближил до радикалните революционни идеи на националното движение.

По някои свои колебания той се различава за известен период от В. Левски и от последователните революционни дейци.

Това дава известно отражение и в дейността на БРЦК в Букурещ и Вътрешната революционна организация, за чийто център Левски избира Ловчанския революционен комитет. Но и самите обстоятелства не даваха възможност да се осъществи една по-тясна организационна връзка между двете организации. Различията между двамата дейци обаче не дават основание да се подценява революционно-демократичното ядро в мирогледа на Каравелов и да се омаловажава голямото му място и значение в националноосвободителното движение. Не случайно Каравелов пръв оцени идеите и делото на Левски, присъедини се към тях и даде своя изключително голям принос в изграждането на идейната и практическа програма на националната революция.

Много скоро двете течения, които независимо от своите различия носят революционен заряд, разбират, че освободителното дело налага пълно единство на националнореволюционните сили. Така се стига до общото събрание на революционната организация в края на април и началото на май 1872 г. Общото събрание в Букурещ приема устав и програма на БРЦК, които обединяват възгледите и идейните концепции на Каравелов и Левски. За председател на БРЦК е избран Л. Каравелов.

Постигнатото единство на двете течения предизвиква небивал подем в националното движение. Л. Каравелов продължава да издава „Свобода“, а след това и „Независимост“, да разработва основните проблеми на революционната борба. В. Левски се връща отново в родината, осята вече с революционни комитети. Тук той създава нова структура на организацията, която групира в революционни окръзи. Мало и голямо се готви за тържествения час на свободата.

Но изведнъж към края на 1872 г. революционната организация е разкрита. Л. Каравелов настоява пред Левски да вдигне незабавно въстание, за да се спаси честта на България. Великият Апостол на революционната борба обаче отказва да изпълни нарежданията на председателя на БРЦК, защото не иска да ангажира народа в едно още неподготвено дело. Той е готов да понесе сам кръста на своята Голгота, но да не рискува делото на организацията. И наистина той е заловен, съден и обесен за свободата на България.

Беше февруари на 1873 г. Загърнат в своята шуба, Каравелов нервно се разхожда из букурещките улици. Неговата нежна душа е дълбоко смутена и разколебана. В нея се прокрадва мисълта за неспособността на народа сам да венчае България със свободата. Отново там, в дълбините на това будно съзнание, се обаждат старите колебания, съмнения и противоречия.

Колебанията на Л. Каравелов силно влияят върху дейността на БРЦК, който през 1873-1875 г. преживява дълбока идейна и организационна криза. Двете начала, които се бяха обединили в момент на бурен подем на революционното дело, отново се разделят и вплитат в остра борба.

Каравелов се старае да успокои духовете, после се стреми към еднолична диктатура и когато не може да устои пред порива на последователните революционери, се оттегля от комитета. От началото на 1875 г. Каравелов започва да издава сп. „Знание". Талантливият глашатай на революцията, авторът на „Български глас", председателят на най-революционната организация в българското освободително движение притихва в лоното на просветителството и отново решава да смени рапирата на революцията с продължителните безметежни просветителски идеи.

Но и в периода на „Знание" Каравелов не се оттегля напълно от освободителното движение. Той следи тревожно септемврийските събития в Стара Загора през 1875 г., горещо желае победата на Априлското въстание, поставя се в услуга на общата кауза на южнославянското освобождение през Сръбско-турската война от 1876 г., горещо съчувства на въстаниците от Босна и Херцеговина, с надежда очаква освободителните руски гренадири през 1877 г. По време на Руско-турската война голямата и състрадателна душа на Каравелов се вълнува от съдбата на тези, които войната разгони от родните огнища. В Търново той застава начело на специална организация за облекчаване съдбата на бежанците от Южна България. После отива в Русе, където на 21 януари 1879 г. след един бурен, неспокоен живот за благото на своя народ, прояден от туберкулозата, той склопва очи.

В нашата историческа литература личността и делото на Л. Каравелов винаги са предизвиквали бурни и продължителни спорове. Още след Освобождението той става жертва на късогледата ярост на политикани и еснафи. Стига се дори дотам, че той беше петнен с позора на „предателството".

Сега едни виждат у Каравелов предимно рицаря на революцията, като забравят неговите човешки колебания, неговата непоследователност. Тази група наши историци се стремят на всяка цена да поставят Каравелов в калъпа на революционния демократ.

Други, напротив, сочат главно колебанията, непоследователността, моментите на духовна отпадналост. Те понякога забравят пламенния публицист и велик апологет на свободата, забравят исполинския дух на председателя на БРЦК, на водача на революционната емиграция.

Трети се опитаха да комбинират двете крайности, като виждат у Каравелов един непоследователен, незавършен, умерен и т. н. революционен деец и мислител.

Тези спорове за Каравелов не са случайни. Те са предопределени от безкрайно сложната и противоречива натура на Л. Каравелов, която като

у никой друг съчетава у себе си духа на големия патриот и революционер, на страстния публицист и вестникар, на талантливия писател и хуморист, на спокойния и самовглъбен учен.

Каравелов носеше у себе си един голям ум и едно горещо сърце. Мислителят и мечтателят у него бяха слети в едно. Той беше велик патриот и страстен борец за свободата. Вкусил от плодовете на много култури, подхранил духа си с големи идеи, приятел на хъшовете, събеседник на учените, опонент на политиците, революционер или притихнал кабинетет писател – всичко това беше Каравелов.

Той не носеше у себе си яркия буен плам на Раковски и не мечтаеше като него да лети на вран кон пред българските освободителни легиони.

Той не беше така последователен и силно устремен, безкомпромисен и твърд като скала както Апостола на революцията В. Левски.

Той не се вълнуваше от идеите на социалната утопия както Хр. Ботев, не редеше като него огнени стихове.

Той беше Каравелов. Един единствен и неповторим. Велик син на своята метежна и противоречива епоха. В българското национално съзнание плътно е запечатан този благороден образ с умно чело и дълбок поглед, образът на проникновения революционен мислител, на вестникаря-бунтар, който в продължение на години вълнуваше духовете с метежни идеи. В това съзнание са заселени за вечни времена колоритните герои от Каравеловите повести и разкази, зад които наднича неповторимата възрожденска епоха, в която пулсира българска кръв.

Наред с революционната си устременост Каравеловата личност излъчва много благородство и личен чар. Напуснал тихото огнище на богатия дом, презрял търговските тефтери и звънливите наполеони, в името на революцията и свободата Каравелов се отдаде на великото си дело, като често пъти оставаше без късче хляб или с последни сили въртеше печатарската машина.

Много пъти той е имал възможност да прояви благородството на своя дух. През войната (1877-1878 г.), когато много българи се навъртаха край главната руска квартира, за да получат служба или благоволение, Каравелов, макар и вече проядан от туберкулозата, се заема да спасява бежанците, да стопли прокудените души с блага дума.

След Освобождението побелелият ветеран на революцията не бърза като мнозина други да смени старата оръфана емигрантска шапка с дълбок цилиндър или офицерски еполети, а скромно и тихомълком пренася печатницата в България, за да пръска знания и светлина, толкова необходими на народа в новото време, измъкнал се от тъмата на петвековно робство.

Ясно е, че всяка щриха от неговия характер разкрива пред нас образа на един сложен, богат и противоречив дух, който не би могъл да бъде поместен в опростени схеми и да бъде квалифициран с две думи.

Когато се прави преглед на неговия живот на фона на бурната възрожденска история на България, едно става абсолютно безспорно, че Каравелов има изключителни заслуги към българската революция, култура и история.

Преди всичко Каравелов изпъква като пламенен революционен деец, носител на либерално-буржоазните революционни идеи на XIX в. През целия си живот, с малки изключения, той се изявява като безкомпромисен противник на тъмните сили на Средновековието и азиатското варварство, като враг на царете, поповете, на духовните инквизитори и политическите шарлатани.

Каравелов ратуваше за един нов, прогресивен буржоазен строй, за политическа и човешка свобода, за правото на нациите сами да разполагат със собствените си съдбини, за демократична буржоазна република.

Той мечтаеше да види България свободна и просперираща. „Българите са седем милиона народ и народ, способен за индустрия и цивилизация, следователно от тях трябва да се очаква твърде много – писа Каравелов. – Нашият народ, ако помислим малко по-здраво, ще да има славна бъднина, ако само той върви по правия път, защото провинциите на Балканския полуостров, които са населени с българи, са най-добрите и най-плодородните, а освен това те са обиколени от Бялото и Черното море и от Дунав, които са най-добрите пътища за нашето обогатяване... Тук му е мястото да кажем, че нашият народ, според географското си положение, трябва да бъде свързан с най-просвещените народи, от които може да добива твърде лесно нравствено развитие и образование, а в това същото време и материални ползи."

Именно тези идеи на Каравелов го издигат на гребена на революционната вълна и поставят неговото име в поредицата на най-големите дейци и мислители на българското духовно и политическо възраждане.

Каравелов е един от най-талантливите и плодотворни публицисти и вестникари на възрожденска България. Ръководените от него вестници „Свобода" и „Независимост" са възторжени и мъдри трибуни на националната революция. Те разнасят революционните идеи сред емиграцията и вътрешните дейци, формират плеяда революционери и будители, съдействат за консолидирането на българското национално съзнание. Дори само да беше редактирал „Свобода" и „Независимост", Каравелов пак щеше да обезсмърти своето име.

Каравелов е един от най-талантливите първомайстори на новобългарската реалистична литература. Авторът на „Българи от старо време", „Крива ли е съдбата", „Мамино детенце", „Знаеш ли ти кои сме?" завинаги си е осигурил видно място в историята на българската литература, в аналите на нашата културна история.

Към революционната, писателска и публицистична дейност на Каравелов се прибавят неговите твърде плодоносни опити на учен – етнограф, библиограф, фолклорист, литературен критик, мемоарист и т. н.

Накрая не би могло да се отмине и обстоятелството, че Каравелов, макар и самобитен български мислител, успя, може би повече от всички свои съвременници, да асимилира най-големите постижения на европейската културна и политическа мисъл. И той раздаде с щедра ръка огромните си знания. Чрез неговите вестници и книги идеите на европейската революция проникваха из пустоша на Османската империя и създаваха цяла армия от български интелигенти, които подобно на своя първоучител посвещаваха живота си на България.

Цялата многостранна, талантлива дейност на Каравелов оставя плътен отпечатък върху историята на Българското възраждане, върху формиращия се духовен облик на българската нация, оказва своето влияние върху революционната борба за свобода и един нов свят.

Именно поради това Каравелов отдавна е заел, и то завинаги, своето достойно място в пантеона на най-великите синове на България.

1969 г.

НОВИ ДОКУМЕНТИ ЗА ХРИСТО БОТЕВ*

Като издирвахме материали за историята на българското културно възраждане, попаднахме на няколко документа из руските тайни архиви, отнасящи се до одеския период от живота на Христо Ботев.

Тези документи хвърлят допълнителна светлина върху важни моменти от младостта на поета, затова решихме да ги обнародваме.

Досегашните биографи на Ботев познават общо взето одеския период от неговия живот от 14 ноември 1863 до края на 1865 г. Още навремето Захари Стоянов е имал сведения за неуспехите на Ботев във Втора одеска гимназия и въз основа на тези сведения е съчинил няколко легенди за младия Христо. Първият Ботев биограф допуща и твърде много неточности. Той пише, че с помощта на Ст. Тошкович Б. Петков е „сполучил да натъкми сина си в Одеса" на разноски на българското настоятелство, че Ботев е постъпил в одеската класическа гимназия през 1863 или 1864 г., че е бил изключен поради лоша дисциплина и слаб успех[1]. Наред с това З. Стоянов цитира едно писмо на младия Христо до баща му в Калофер, което разкрива причината за неговия слаб интерес към учението: „Невъзможно е да се търпи и стои – пише Ботев. – Тукашните учители и наредби не са човешки, но зверски. Трябва да бъде човек от камък, та да може да ги изтърпи."[2]

Другият биограф на Ботев – Иван Клинчаров, дава един произволен разказ за одеските патила на поета, почерпани из късни мемоари или плод на произволни съчинителства[3].

Академик Михаил Димитров, безспорно най-ерудираният ботевовед, коригира много от неточностите, допуснати в литературата преди него. В своята биография на Ботев той вече правилно посочва, че руският консул Н. Геров е този, който е уредил въпроса за учението на Ботев, че младият Христо е пристигнал в Одеса на 14 ноември 1863 г. и е постъпил в одеската гимназия като държавен стипендиант и като частен ученик на 19 ноември същата година Михаил Димитров правилно обяснява и причините за изключването на Ботев от гимназията, което макар и мотивирано със слабия успех на гимназиста, се дължало преди всичко на политическите разбирания на Ботев[4].

За одеския период от живота на Хр. Ботев най-важните документални източници досега бяха почерпани от архивата на Найден Геров[5] и из документите на Одеското българско настоятелство.

Предлаганите нови документи са официални писма, разменени между Азиатския департамент на руското външно министерство и Министерството на народната просвета, между последното ведомство и попечителя на

---

* В съавторство с Й. Калудова

Одеския учебен окръг през 1863-1865 г. Първият документ е от 18 юни 1863 г., а последният от 6 октомври 1865 г.

Предлаганите документи сочат, че препоръката за приемането на Христо Ботев е направена от Найден Геров. Тази препоръка е съпроводена от една справка, която, макар и изработена въз основа на данните, които Ботю Петков дава на Найден Геров в цитираното писмо от 8 април 1863 г.[6], разкрива важни биографични сведения за подготовката на Христо Ботев в калоферското трикласно училище.

По-нататък преписката разкрива как е уреден въпросът за настаняването на Хр. Ботев в одеската гимназия, въпросът за неговата стипендия, кога той пристига в Одеса, кога постъпва в гимназията като частен ученик, с кои българи се учи заедно, т. е. каква е неговата национална среда в далечната страна и т. н.

Интересен е последният документ – писмото на попечителя на Одеския учебен окръг до министъра на народната просвета от 6 октомври 1865 г., в което се третира въпросът за изключването на Хр. Ботев поради слаб успех. Това писмо, както навремето още се е досетил М. Димитров, разкрива действителните причини за изключването на Ботев. Одеското настоятелство иска да бъдат отстранени от гимназията Ботев, приятелят му Д. Генчев по слаб успех, а се застъпва за българина Паунов, който от 1862 г. не е бил взел нито един изпит. Очевидно е, че не успехът на Ботев, а неговите възгледи и свободно поведение на отрицател на обществените порядки в царска Русия са подразнили българските нотабили от Одеса[7].

Документ № 1

Съобщава се за ходатайството на вицеконсула от Пловдив Найден Геров до Азиатския департамент относно приемането на Хр. Ботев на учение в Русия. Приложената автобиографична справка съдържа интересни сведения за живота и семейството на Ботев.

Печата се в превод по фотокопие от оригинала – Централен държавен исторически архив (ЦДИА), КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 86, ч. II, л. 356-357.

Министерство на външните работи
Азиатски департамент
Отделение 1
бюро 1
18 юни 1863
№ 1925
До господина Министъра
на народната просвета

Вицеконсулът ни във Филипопол съобщи на Министерството на външните работи ходатайството на учителя от градчето Калофер, Филипополски окръг, българина Ботю Петков за настаняване на неговия син Христофор Петков на държавна издръжка в една от нашите гимназии.

Като представяме това ходатайство на вниманието на Ваше Превъзходителство и като изпращаме към него и справка за състоянието и познанаията на Христофор Петков, обръщаме се към Вас, уважаеми господине, с най-покорна молба да ме почетете с уведомяване за Вашето мнение по този въпрос и с връщане на приложените при това документи.

Зам. министър: (не се чете)

Директор: (не се чете)

Генерал адютант: (не се чете)

Христофор Петков, българин от православното вероизповедание, от гр. Калофер, Филипополски окръг, на 16 год. Учил е в Калофер и с успех изучил Свещена история, Пространен катехизис, Българска граматика, География, Всеобща история и аритметика. Има известни понятия по алгебра и физика, превежда добре от руски на български и чете по гръцки и френски. Има добро поведение и здраво телосложение.

Баща му Ботю Петков се е учил в Херсонската духовна семинария за сметка на жителите на градчето Калофер, Филипополски окръг, за да им служи след това като учител. Тази длъжност той заема в Калофер от 20 години и въпреки че не е завършил пълния курс на науките, поради това, че изпълнява учителските си задължения с усърдие и добросъвестност, се счита в числото на най-добрите учители в България. Има голямо семейство, а състояние няма никакво.

Документ № 2

Разпореждане на министъра на просветата на Русия до попечителя на Одеския учебен окръг за настаняването на Хр. Ботев в една от одеските гимназии.

Печата се с малки съкращения в превод по фотокопие на оригинала – ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 86, ч. II, л. 365.

Министерство на народната просвета

Департамент

Отделение 1

бюро 2

14 октомври 1863

№ 9025

За българина *Петков*

До Г-на Попечителя на Одеския учебен окръг

Вицеконсулът ни във Филипопол съобщи на Министерството на външните работи ходатайството на учителя от градчето Калофер, Филипополски окръг, българина Ботю Петков за настаняването на държавна издръжка в една от нашите гимназии на сина му Христофор Петков.

Следствие на изпратеното до мен писмо от Заместник-министъра на външните работи и според известното вече на Ваше Превъзходителство намерение да се съсредоточи образованието на младите славяни в Одески

окръг, аз смятам Петков да бъде настанен в една от одеските гимназии по Ваше усмотрение.

Затова най-покорно моля Ваше Превъзходителство да се разпореди за приемането на Петков като стипендиант на Министерството на народната просвета след пристигането му в Одеса...[8]

Моля Ваше превъзходителство да уведоми Министерството за времето на пристигането и приемането на Петков като стипендиант, за да се направи разпореждане за отпускането на необходимите за неговата издръжка пари...

Министър на народната просвета: (Головин).

Следват още два нечетливи подписа.

Документ № 3

Иска се Хр. Ботев да бъде изпратен в Одеса, където може да постъпи в една от тамошните гимназии.

Печата се в превод по фотокопие на оригинала – ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 86, ч. II, л. 367.

Министерство на народната просвета

Департамент

Отделение 1

бюро 2

14 септември 1863

№ 9028

На № 1925

До Г-на Заместник министъра

на външните работи

Следствие писмо на Ваше Превъзходителство за настаняването в една от нашите гимназии на българина Петков имам чест да Ви уведомя, уважаеми г-не, че поради известното впрочем на Министъра на външните работи намерение да се съсредоточи образованието на младите славяни в Одеския окръг аз получих съгласието на г-н попечителя на този окръг да приеме Петков като стипендиант на Министерството на народната просвета в една от одеските гимназии, по усмотрение на г-н попечителя и след пристигането на Петков в Одеса. Съобщавайки това на Ваше Превъзходителство, имам чест най-покорно да моля да направите разпореждане за изпращането на Петков в Одеса.

Министър на народната просвета: Головин

Вярно: деловодител: (не се чете)

Подпис: (не се чете)

Документ № 4

Сведения за пристигането на Хр. Ботев в Одеса и за настаняването му като частен ученик във Втора одеска гимназия.

Печата се в превод по фотокопие на оригинала – ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 86, ч. III, л. 409.

Министерство на народната просвета
Попечител на
Одеския учебен окръг
Канцелария
Одеса
22 ноември 1863
№ 9163
До Г-на Министъра на народната
просвета

Ваше Високопревъзходителство, предлагайки ми с писмо № 9025 от октомври т. г. да приема българина Петков след пристигането му в Одеса в една от одеските гимназии, благоволихте да изискате сведения за времето на неговото пристигане и приемане като стипендиант, за да се издаде разпореждане за отпускане на необходимите за издръжката му пари.

Одеското българско настоятелство, уведомявайки ме в писмото си от 19 ноември, че Петков е дошъл в Одеса с последния параход от Константинопол, като има предвид, че той както останалите българи не е достатъчно подготвен по всички предмети, за да постъпи в числото на редовните ученици от гимназията, моли за разпореждането ми Петков да бъде допуснат, докато се подготви, като частен ученик във Втора одеска гимназия, както и за отпускане на необходимите за издръжката му пари.

Поради това и предвид на височайшето нареждане за облекчаване достъпа до нашите учебни заведения на славяните, наши единоверци, идващи в Русия за образование, аз наредих на директора на Втора одеска гимназия да допусне Петков да слуша уроците в тази гимназия.

Като съобщавам това на Ваше Превъзходителство, имам чест да моля най-покорно да разпоредите да се отпуснат необходимите за издръжката на Петков суми от 19-то число на текущия ноември.

Попечител: (не се чете)
Началник канцелария: (не се чете)

Документ № 5

Сведение за учението и издръжката на Хр. Ботев и за неговите сънародници съученици.

Печата се в превод и със съкращения по фотокопие на оригинала – ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 86, ч. III, л. 423.

Министерство на народната просвета
Попечител на Одеския учебен окръг
Канцелария
Одеса
21 януари 1864
№ 194

До г-на Министъра на народната
просвета

Въз основа на височайше нареждане от 6 септември 1860 г. е отпусна-
то от държавната хазна на Министерството на народната просвета ежегодна сума от 5000 сребърни рубли за възпитание и образование в нашите университети, лицеи и гимназии на млади славяни. От тези пари, по предложение на Ваше Високопревъзходителство от 17 септември 1862 г. с № 7208 се определи за издръжка в одеските учебни заведения на 8 български стипендианти...

...Съобщавайки това, имам чест да моля най-покорно разпореждането на Ваше Високопревъзходителство за отпускане от Одеската уездна каса както на рублите, необходими за издръжката през 1863 г. на 8 български стипендианти в одеските учебни заведения, така също и на 29 рубли и 17 копейки за издръжката на приетия във Втора одеска гимназия по предложение на Ваше високопревъзходителство от 14 септември 1863 г. българин Христофор Петков, за времето от 19 ноември 1863 до 1 януари 1884 г., т. е. от деня на допускането му да слуша уроците в посочената гимназия, за което имах честта да уведомя Ваше високопревъзходителство на 22 ноември.

При това се считам задължен да уведомя Ваше Високопревъзходителство, че през 1863 бяха стипендианти следните българи: Смилов, Блъсков, Ташо, Капанов, Даскалов, Петкович, Фичев, Брадел, Паунов, Христов, Генчев и Петков...

Попечител: (не се чете)

Документ № 6

Сведения за допълнителни средства по учението на Христо Ботев във Втора одеска гимназия през 1864 г.

Печата се в превод със съкращения по фотокопие на оригинала – ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 86, ч. III, л. 444.

Министерство на народната просвета
Департамент
4 май 1864
№ 3894
На № 3163
За българина Христофор Петков
До г-н Управляващия Одеския учебен окръг
...

С № 3163 въз основа на височайша заповед от 21 декември 1856 г. се нарежда на попечителя на Одеския учебен окръг по ходатайство на Министерство на външните работи в числото на славянските стипендианти да се приеме и българинът Христофор Петков за прослушване на уроци във Втора одеска гимназия...

Подпис: (не се чете)

Документ № 7

Сведения за издръжката на Христо Ботев и на другите българи в Одеса през 1864 г.

Печата се в превод и със съкращения по фотокопие на оригинала – ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 86, ч. III, л. 474.

Министерство на народната просвета
Попечителя на Одеския учебен окръг
Канцелария
Одеса
28 юли 1864
№ 1798
До Департамента на
народната просвета

... от сумите, отпускани през 1861 и 1862 г. за издръжка тук на млади славяни, нужни за стипендиите на 9 българи, именно: Смилов, Ташо, Капанов, Даскалов, Паунов, Брадел, Христов, Петков и Генчев през първото полугодие на 1864 г., парите се заеха от специалните средства на Ришельовския лицей за текущото полугодие, поради липса на пари за тях както в лицея, така и в одеските гимназии по необходимост бе направен заем от отпусканите суми за строителните нужди на Управлението на Одеския учебен окръг...

Уведомявайки...
Поради отсъствие на Попечителя
Изпълняващ длъжността Директор
на Ришельовския лицей: (не се чете)

Документ № 8

Разкрива причините за изключването на Христо Ботев от Одеската гимназия.

Печата се в превод по фотокопие на оригинала – ЦДИА, КМФХ, ф. 2, оп. 1, а. е. 86, ч. III, л. 495.

Министерство на народната просвета
Попечител на
Одеския учебен окръг
Канцелария
Одеса
6 октомври 1865
№ 2696
До г-на Министъра на
народната просвета

По предложенията на Ваше Високопревъзходителство от 6 март и 14 септември 1863 г. с №№ 1883 и 9025 в числото на стипендиантите на Одеския учебен окръг бяха приети българите Димитър Генчев и Христофор Петков. По ходатайство на Одеското българско настоятелство споменатите

българи бяха допуснати като частни ученици във Втора одеска гимназия, за да държат после изпити за постъпване в числото на редовните ѝ ученици от трети клас.

Сега Българското настоятелство с писмо от 30 септември, като ме уведомява, че Генчев и Петков, независимо от направените им облекчения, в продължение на своето почти двегодишно пребиваване тук не са могли да се подготвят за постъпване в съответстващия на възрастта им клас на гимназията... моли за моето разпореждане да ги отстраня поради нередност от числото на стипендиантите, като им се дадат сумите от една двумесечна стипендия, за да се завърнат в родината си, а освободените места да се дадат на други българи.

Признавайки от своя страна, че е безполезно българите Генчев и Петков да останат на държавна издръжка, аз реших да бъдат освободени от числото на стипендиантите, като им се дадат, за да се върнат в родината си, по 30 рубли на всеки от сумата, отпусната на разпореждане на Българското настоятелство за стипендии на българи през текущата година.

Като уведомявам за това Ваше Високопревъзходителство, имам честта да съобщя: 1) че на споменатите българи е дадена стипендия от 1-ви на текущия октомври, след което остава стипендия за три месеца – октомври, ноември и декември, като се изключат от нея разходите от 60 рубли за връщането на Генчев и Петков в родината им. И 2) че освен този остатък, ще има още остатък от стипендията на българина Паунов за същото време, именно: октомври, ноември и декември от текущата година. Този българин, приет по предложението на Ваше Високопревъзходителство от 30 декември 1862 г. с № 10650 в числото на стипендиантите досега не е издържал изпитите за постъпване в университета и макар че Българското настоятелство в писмото си от 22 септември ходатайства за оставането му в числото на стипендиантите и за продължаване на срока за изпитите за постъпване в университета до месец май на следващата година, то аз не мога да се съглася с това, защото Паунов вече доказа своята неспособност за образование, като не се подготви в продължение почти на 3 години за постъпване като студент.

Попечител: (не се чете)

Началник канцелария: (не се чете).

Бележки

[1] *Стоянов, З.* Христо Ботев (опит за биография), с предг. от Д. Б. Митов. Книгоиздателство Игнатов. С. (б. г.), с. 39, 40, 40-41, 43.
[2] Пак там, с. 40.
[3] *Клинчаров, Ив.* Христо Ботев. Биография. С., 1910, с. 148 и сл.
[4] *Димитров, М.* Христо Ботев – биография. С., 1948, 9-12.
[5] Из архивата на Найден Геров. Т. I. С., 1911, док. № 59, 60, 61, 79, с. 32-33, 40.
[6] Пак там, с. 32.
[7] Вж. Документ № 8.
[8] Пропуснатият тук и по-нататък текст не се отнася до Христо Ботев.

1970 г.

ОДЕСКОТО БЪЛГАРСКО НАСТОЯТЕЛСТВО

Предговор

Темата на настоящото изследване не е останала досега незабелязана от българските, руските, съветските и някои други изследвачи. Многобройни и подробни проучвания са направени обаче само върху предисторията на Одеското българско настоятелство, т. е. върху живота и дейността на одеската българска колония до Кримската война[1]. За този период са обнародвани и много документи, спомени, публицистични и други материали.

Самата история на Одеското българско настоятелство не е изследвана досега цялостно в нито едно съчинение. Частично изключение представлява само една статия на Н. Барсов[2], но тя има едва 28 страници. В няколко работи между другото се разглежда въпросът за основаването на Одеското настоятелство и неговата дейност в началото на Източната криза през 1853-1854 г. Тук специално трябва да се посочат работите на Д. Косев[3], С. А. Никитин[4] и В. Д. Конобеев[5]. Дейността на настоятелството за изграждане на Българското книжовно дружество е разгледана от М. Арнаудов[6].

Но въпреки тези публикации все още нямаме достатъчно пълна представа за създаването и дейността на тази голяма и влиятелна организация, за нейната роля в българското културно и политическо възраждане, за нейното място в българо-руските културно-политически връзки през XIX в., за нейните функции в системата на руското културно-политическо проникване на Изток и особено в България.

Разкриването само на тези страни от историята на Одеското българско настоятелство е вече достатъчно научно основание за едно специално монографично изследване. Но трябва веднага да се добави, че историята на Одеското настоятелство ни отвежда и към някои основни, принципни проблеми на Българското възраждане. Преди всичко тя дава богат материал, за да се разкрият ролята и мястото на българската буржоазия и по-специално на емигрантската буржоазия в политическото и културното възраждане, въпрос остро дискусионен и твърде заплетен в нашата литература. От друга страна, нашата тема предлага интересни заключения за ролята на чуждите културно-политически влияния върху Българското възраждане. И в края на краищата тя докосва голямата проблема за различните партии и идейни течения в българската национална революция, за значението на чуждите влияния върху техните идейни и политически платформи.

Следователно и от конкретно фактологическа, и от научно-методологическа гледна точка темата представлява значителен интерес. Още повече, че дейността на Одеското българско настоятелство е тясно преплетена с най-важните събития на българската история през 50-70-те години на XIX в., с историческите замисли на такива политически и културни фор-

мации като БРЦК, БТЦК, Добродетелната дружина, Цариградската българска община, с усилията на първите дейци на Българското възраждане – Г. С. Раковски, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Иларион Макариополски, П. Р. Славейков, П. Хитов, Ф. Тотю и редица още други.

Целта на настоящото изследване е да разкрие на базата на наличния засега материал историята на Одеското българско настоятелство и да съдейства за осветляване на набелязаните по-горе проблеми от нашата възрожденска история.

Бележки

[1] Тези изследвания са използвани широко за написването на глава първа на настоящата монография. Именно поради това тази уводна глава има обобщителен и до голяма степен компилативен характер.

[2] Тридцатилѣтіе дѣятельности Одесского болгарского настоятельства (съ 1854-1884 г.) и материалы для исторіи освобожденія Болгарии, Одесса, 1895.

[3] Отражението на Кримската война 1853-1856 г. в България. – *Истор. преглед*, III, 1946-1947, № 2.

[4] Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в. М., 1970.

[5] Национально-освободительное движение в Болгарии в 1853-1854 г. – *Ученые записки Института славяноведения*. Т. XXIX. М., 1965.

[6] Българското книжовно дружество в Браила (1869-1876). С., 1966.

Глава първа
БЪЛГАРСКАТА КОЛОНИЯ В ОДЕСА ДО КРИМСКАТА ВОЙНА

Историята на Одеското българско настоятелство е тясно свързана с живота и дейността на българската одеска колония през първата половина на XIX в. Затова, преди да започнем нашето изследване за Одеското настоятелство и неговите дела, ще направим един общ и бегъл обзор върху неговата предистория, която твърде нашироко и подробно е изучена в нашата литература[1].

Българската колония в Одеса се създава в края на XVIII и началото на XIX в. След Яшкия мирен договор, сключен между Русия и Турция през 1791 г., в Одеса се заселват първите няколко български семейства. Според една статистика през 1793 г. Одеса има 2349 жители, от които и 60 българи – 33 мъже и 27 жени[2]. Това малко градче, създадено на мястото на някогашното турско село Хаджибей, взето от Русия по Яшкия мир, бързо израства като първостепенен стопански, военноморски и културен център. Само за един век Одеса се превръща в четвъртия по големина и значение град на Руската империя след С. Петербург, Москва и Варшава. Това се дължи преди всичко на обстоятелството, че от началото на XIX в. Одеса била превърната в изходен пункт на руските интереси на Изток,

към Проливите и топло море. За това безспорно са съдействали и благоприятните стопански комуникации, климатически и други условия, които привличали към тази южноруска врата търговци от целия свят.

Благоприятните стопански и политически условия привличали и българските търговци от Турция, дунавските княжества и Южна Русия[3]. Но към Одеса българите тегнели не само поради чисто търговски интереси. Този град през XIX в. станал най-важното кръстовище, голямата врата за нашите сънародници към Русия било за търговия, било за учение, било да събират дарения или да търсят своето щастие по голямата руска земя. Одеса била в близост и в пряка морска връзка с Цариград, центъра на Турската империя, важно средище за българския стопански и културен живот през първата половина на XIX в. Одеса имала пряка връзка с българските черноморски брегове, по които през XIX в. израстват големи пристанища. Тя била естествен стопански и административен център на Южна Русия, седалище на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор, естествен център на земите, върху които се населили българските колонисти. И в последна сметка Одеса била в близост и в непосредствена връзка по суша и море с градовете на дунавските княжества, където през XIX в. в Букурещ, Галац, Браила и други градове се съсредоточават важни български търговски и културни поселения, които можели да послужат като естествена връзка на одеските български търговци с обширните европейски тържища.

Съвсем естествено е при тези условия в началото на XIX в., след Руско-турската война, българите, които търгували с дунавските княжества и Русия, да се насочат към Одеса. Тук през 1809 г. (или през 1811 г. по други сведения) пристига и габровецът Васил Априлов.

Априлов произлиза от голям габровски търговски род, известен още през XVIII в. Той е роден на 21 юли 1789 г. Неговият баща, известен търговец, бил убит от турците и оставил седем деца – трима синове и четири дъщери. След Кючуккайнарджийския мир от 1774 г. двамата по-големи братя Христо и Никифор, използвайки бащините капитали, открили търговска къща в Москва. При тях през 1799 г. пристигнал и най-малкият брат Васил.

Младият юноша бил изпратен от братята си да учи в немската гимназия в Брашов, а по-късно да следва медицина във Виена. Но в началото на XIX в. априловската къща в Москва фалирала. Може би това е прекъснало и учението на Васил във Виена. Той се завръща в Русия и заедно с брат си Никифор подновява търговската дейност на Априловци в Одеса като съдружник на гърка Теодориди. Постепенно новата търговска къща се замогва – братята натрупали големи капитали, отворили фабрика за „руска ракия“ и за преработка на холандска захар. През 20-те години на XIX в. Априловци били вече търговци от първа ръка. Но към 1828 г. те се разделят, всеки получава своята част от капитала, а В. Априлов се от-

казва от търговията вероятно поради заболяване, влага капиталите си в Одеската банка и започва да живее като рентиер[4].

Втората голяма фамилия сред одеските български търговци била Палаузовите. Най-видната фигура сред тях през първата половина на XIX в. бил Николай Стефанов (Степанович) Палаузов, роден в Габрово през 1766 г., починал през 1853 г. Наред с него и най-вече след смъртта му голяма роля играел Николай Христов (Христофорович) Палаузов, внук на стария Николай. Голямо име от фамилията Палаузови е синът на Н. С. Палаузов – Спиридон, основателят на модерната българска историография. Видна личност бил и другият син на Н. С. Палаузов – Константин[5].

Безспорно една от най-големите и най-забравени личности от одеския кръг е големият български патриот, крупен търговец и меценат Николай Мирчов (Миронович) Тошков. Той е роден в Калофер през 1816 г. За Одеса заминава през 1833 г. Тук той започва да върти огромна търговия с пловдивски ориз чрез братята Тъпчилещови в Цариград. От 1842 г. вече като крупен търговец житар Тошков натрупва големи богатства. След Кримската война той разширява обхвата на своята търговска мрежа и достига до Марсилия, Лондон и Триест. Наред с търговията, както ще се посочи и по-нататък, Н. М. Тошков участва изключително активно в обществената дейност на одеския кръг като един от най-преданите дейци на българското културно-национално и политическо възраждане[6].

Н. М. Тошков е от рода Тошковци, цяла калоферска колония в Одеса. Пръв между тях е Стефан Минков (Дмитриевич) Тошкович[7]. Роден е в Калофер през 1790 г. Бързо забогатява и става търговец от първа гилдия. Почива на 80-годишна възраст през 1870 г. Оставя четирима сина – Димитър, Георги, Христо и Никола, повечето от които са се занимавали с книжовна дейност[8].

Заедно с големите фамилии на Априловци, Палаузовци и Тошковци важна роля в стопанския и обществения живот на одеските българи играе и търговецът Васил Николов (Николаевич) Рашеев, сестрин син на Н. С. Палаузов. Този потомствен почетен гражданин въртял широка търговия с България чрез Цариград, а чрез братята Евлоги и Христо Георгиеви – с Европа и Румъния. Пръв помощник на Рашеев в продължение на 20 години, а по-сетне и негов съдружник бил габровецът Спиро (Спиридон) Стоманяков. По-късно търговската къща на Рашеев била поета от неговия син, който бил и първият японски консул в Одеса[9].

Друга голяма българска фамилия в Одеса са Мутевци, също от Калофер. Неин родоначалник е Евстати Д. Мутев. Най-известен представител на този род е Димитър С. Мутев – д-р по философия на Берлинския университет, виден български културен деец през XIX в. От този род са Христо и Никола Мутеви и първата българска поетеса Елена С. Мутева[10]. Наред с тях в летописите на българската одеска колония се срещат имената на Димитър (Димо) Кокаланов, виден търговец, роден също в Калофер, Христо Кироолу (Хината) от Казанлък, погърчения българин от

Пловдив Маразли и на още редица други българи, живели и работили повече или по-малко време в Одеса[11].

До 30-те години на XIX в. сведенията за живота и дейността на българската колония в Одеса са твърде оскъдни. Известно е, че тогава одеските българи се занимавали главно със своите търговски дела. Те закрепвали своите фирми, трупали богатства, уреждали положението си на поданици на новото отечество, влизали в търговските сделки, печелили влияние и място сред бурното и меркантилно одеско общество, съставено от евреи, гърци, арменци, руси и представители на източните народности. Обществените и културните проблеми на българското общество са били твърде далеч от съзнанието на младите, просперирващи търговци.

Някои от тях, като споменатия Маразли, В. Априлов и др., поради историческите условия, в които се ражда и утвърждава българската търговска буржоазия, и поради близостта им с гръцката колония в Одеса били силно денационализирани и се гърчеели. За това сам Априлов свидетелства: „Като живея в Одеса тридесет години и като съм познат на всички тукашни гърци, аз никога не съм отказвал при всички случаи и покани да жертвам посилни парични приноси както в полза на тяхната литература и техните издания на книги, така също и за черквите им и за тукашното гръцко учебно заведение. Те не могат да ми откажат това, че всякога са ме намирали искрен ревнител, принесъл своята лепта за общата полза.“ Априлов оказва голяма парична подкрепа и на Гръцката завера през 1821-1828 г. Като убеден елинофил той членувал в Гръцкото настоятелство (Ефория) в Одеса[12].

Но през 30-те години на XIX в. сред българските колонисти в Одеса затрептяват първите искри на едно пробуждащо се българско национално съзнание. Тази пробуда на националните чувства е предизвикана преди всичко от задълбочаващите се в България възрожденски процеси, от първите по-определени стъпки на българската нация в полето на стопанското, културното и политическото възраждане. Участието на българите в Гръцката завера (1821-1828 г.), в Руско-турската война през 1828-1829 г., появата на първите образци на българската книжнина, спонтанно манифестираният стремеж към светско образование и просвета, първите сравнително самостоятелни прояви на борба срещу турското робство (опитът за въстание по време на Руско-турската война 1828-1829 г., Велчовата завера през 1835 г., селските въстания в Западна и Северозападна България, започнали към средата на 30-те години, браилските бунтове през 1841-1843 г.), наченалото през 30-те години национално движение срещу гръцките йерарси показали на одеската колония, че в България зреят исторически събития, които ѝ предлагат широко поле за стопанска, културна, обществена и политическа изява.

Общественото съзнание на одеските българи било събудено и от започналите през 20-30-те години опити за реформиране на турската държавно-политическа система в буржоазно-либерален дух. Не случайно Ап-

рилов смята ликвидирането на еничерската армия през 1826 г. като начало на нова епоха в летописите на Турската империя, а последвалите след това реформи свързва с началото на Българското възраждане[13].

Тласък за обществена изява на одеските български търговци дава и изостряцият се след Руско-турската война от 1828-1829 г. Източен въпрос. Опитът на Русия чрез така наречения Ункяр-искелийски договор от 1833 г. да установи едностранен протекторат над Турската империя привлича още по-трайно вниманието на западните държави – Англия и Франция, и постепенно интернационализира българския въпрос. От 30-те години нататък България застава в центъра на толкова вълнуващата за Европа източна драма.

Тази обстановка събужда в Русия и на Запад интереса към населението, живеещо от двете страни на Балкана – в Мизия, Тракия и Македония. В европейския печат се появяват първите по-определени сведения за българите, за тяхното минало, бит, език и култура. В Русия и в другите славянски страни този интерес бързо нараства. Учени – слависти, историци, етнографи и пътешественици, обнародват своите първи трудове за България и българите. На Запад излизат пътеписите на Пуквил, Ами Буе, Юбисини, Ж. А. Бланки, Сиприан Робер и още редица други[14].

В Русия и славянските страни се печатат първите работи за България. Още в края на XVIII в. (1794 г.) Раич издава във Виена „История разных славянских народов, най-паче же болгар...". Три години по-късно в Хале Енгел обнародва „Geschichte der Bulgarien in Mösien". В 1815 г. Вук Караджич напечатва в своята „Песнарница српске", а през 1822 г. и в „Додатък к С. Петербургским сравнителним речницами" по няколко български народни песни. Макар и съвсем несигурни, сведения за българите в началото на XIX в. се появяват в трудовете на първите слависти – Йосиф Добровски, Павел Шафаржик и Копитар.

Интересът към българите в Русия се появява първоначално поради заселването на българските бежанци в Русия в края на XVIII и началото на XIX в. През 1819 г. генерал И. Н. Инзов – попечител на българските колонисти в Южна Русия, издействал императорски указ за уредбата на българските колонии. Благодарение на застъпничеството на Инзов до 1824 г. в българските колонии се откриват 40 училища и църкви. За съдбата на българите се заинтересували много образовани руси. Великият руски поет А. С. Пушкин, прекарал живота си от 1820 до 1824 г. в Южна Русия, сам работи известно време в службата на българските колонисти, а по-късно се заема да издаде „Песни на западните славяни".

От началото на 20-те години в Русия се появяват първите работи, посветени на българската история и литература. През 1824 г. излиза книгата на К. Калайдович „Йоан Екзарх Болгарский", а през 1826 г. във „Вестник Европы" се появява статията „Исторические справки об Иоане Екзарха Болгарском".

Руско-турската война 1828-1829 г. засилва интереса към българите. Огромна роля за това е изиграла книгата на В. Тепляков „Писма от България", издадена в Москва през 1833 г. В този труд са отразени впечатленията на Тепляков от неговите далечни екскурзии из българските земи, извършени през 1829 г. Книгата се е четяла с огромен интерес. Тя е била доставена и на императора Николай I. Засилилият се интерес към България подбудил трудовете на първите слависти – Ю. Венелин, В. Григорович, М. Погодин, Ив. Срезневски и др.

През 30-40-те години в руския печат се появяват български народни песни, събирани от Венелин, Григорович, П. А. Безсонов, Н. Берг и редица други[15].

Особено важно значение за пробуждане и оформяне на националното съзнание на българите имат трудовете на Ю. И. Венелин[16]. Тяхното отражение сред одеските българи и специално влиянието им върху В. Е. Априлов е широко изследвано в нашата и руската литература[17].

Под влияние на изменящите се условия в България и на изостряция се Източен въпрос в началото на 30-те години се появяват първите белези на една политико-обществена дейност сред одеската емиграция, насочена в културната и просветната област. Насоките на тази дейност се предопределяли преди всичко от нуждите и степента на развитието на възрожденските процеси в България, които през 30-те години са ориентирани главно в областта на мирната и културна революция. От друга страна, насоките на тази дейност обективно произтичали от положението на одеските емигранти – предимно тежки или средни търговци, почетни граждани и членове на одеските търговски гилдии. В условията на николаевска Русия, в годините на легитимистични настроения и реакция, когато руският царизъм все още не беше усвоил доктрината за използване на движенията на южните славяни като резерв на своята политика, макар и да беше достигнал до нея, за одеската емиграция други насоки на действие обективно не са били възможни.

Първата крупна обществена проява на одеската колония, която през 30-те години се намира под доминиращото влияние на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов, е свързана с откриването на Габровското светско училище през 1835 г. Широко известно е, че по инициатива на одеския кръг, със съдействието на богатите български търговци от Букурещ – братята Мустакови, Бакалоглу и Недялкович, и при най-активното участие на цялото габровско население били събрани средства за откриване на първото модерно българско училище. Със средствата на емигрантската буржоазия през 1833 г. била завършена сградата на училището. За пръв учител бил условен Неофит Рилски. Със съдействието на одеските и букурещките първенци Неофит заминава за Букурещ, където усвоява взаимоучителната система, превежда таблиците за преподаването по Белланкастерския метод, подготвя първите учебници. Между впрочем от Одеса били изпратени

и първите руски книги и учебни пособия, по които трябвало да се обучават учениците.

Училището било открито на 2 януари 1835 г. и още през следващите години то станало база за развитието на новобългарското образование, могъщ материален и морален център на възрожденската просвета и книжнина[18].

Втората насока в дейността на одеската колония през 30-40-те години се проявява в продължителни усилия да се заинтересува руската официална и културна общественост с българския въпрос, да се свърже българското културно възраждане с руската литература, език, книжнина и учебна система в противовес на доминиращата сред българската буржоазия и интелигенция от вътрешността прогръцка, елинистическа ориентация.

И тези въпроси са широко изследвани, затова ще се маркират само по-едрите факти.

Преди всичко тук трябва да се отбележат връзките на одеските българи с Ю. И. Венелин. Трудовете на Венелин, посветени на българското минало и на зараждащата се нова българска литература, предизвикват у одеските българи чувство на дълбоки симпатии към неговото дело. Както сам разказва в „Денница", В. Априлов открива в началото на 1831 г. том първи на книгата на Венелин „Старите и днешни българи". Смелостта, с която авторът излизал срещу ареопага на ученитe, го поразила. Тази книга го подтикнала към работа. Той дълго търсил нейния автор в Москва и Петербург, тъй като българите съзряли „у него този гений, който може да ги измъкне из неизвестността, да ги опознае с техните братя – русите, и да ги постави наравно с просветените народи"[19]. Така в началото на 30-те години започват връзките на Априлов с Венелин. Според проф. Ив. Шишманов Венелин и Априлов се срещат за пръв път през 1836 г.[20] Тези връзки са продължителни и плодотворни. На 22 май 1836 г. Априлов и Н. С. Палаузов съобщават на Венелин за най-големия успех в своя живот – откриването на Габровското училище, и го молят да завърши по-скоро подготвяната от него история на българите[21]. През следващата година Априлов отново го подканя, като му съобщава, че Атанас Кипиловски е компилирал една всеобща история по Кондаков, Раич и по том първи на неговите критически изследвания и чака историята на българите, за да застъпи тезата за техния славянски произход[22]. В писмо до Неофит Рилски от 1837 г. Априлов съобщава, че Венелин му е изпратил първия том от българските си изследвания и една книга „О характерѣ пѣсень славянъ задунайскихъ". „Ние – продължава Априлов – се надяваме, че той със своите трудове и съчинения ще запознае нашия народ с русите. Следователно всеки искрен българин има длъжност да му съдействува по всеки начин."[23]

Усилията на Априлов и на другите българи от Одеса да подпомогнат делото на Венелин укрепили започнатата дружба. Венелин се сближил с българите от Одеса, обсъждал с тях своите планове, търсел тяхното съ-

действие. През 1837 г. той съобщава на Априлов за пребиваването си в България (Добруджа) все с оглед на главната си задача – да запознае руската общественост с българите. Тук той събирал статистически, етнографски, фолклорни и други материали, записал над 50 песни, но срещал големи затруднения, тъй като местното население проявило недоверие към неговата научна мисия. Именно поради това Венелин моли Априлов да му съдейства в тази насока[24].

Априлов живо откликва на Венелиновата молба. Той се обръща незабавно към Н. Рилски, Р. Попович и Ем. Васкидович с молба да търсят ръкописи, писмени паметници и песни за работата на Венелин. Помолил и Кипиловски да потърси подобни материали из парижките библиотеки и архиви. Неофит трябвало да отиде за същата цел в Преслав[25]. В същото време, в което го уведомява за предприетите издирвания на български писмени паметници, Априлов споделя намеренията си да открие в Габрово българска печатница и да предприеме широка дейност сред българската интелигенция, за да отклони богатите българи и интелигенцията от гръкоманството[26].

Тези плодотворни и за двете страни връзки били прекъснати обаче в края на 30-те години поради ранната смърт на Венелин през 1839 г. Но Априлов и другите одесчани не изоставили толкова необходимото за Българското възраждане Венелиново дело. По тяхна инициатива били преведени и издадени посмъртно някои от неговите трудове. Одесчани установили контакти с близкия Венелинов родственик Молнар, който по тяхно настояване се заел да подготви за печат втория том на Венелиновите изследвания. Все за същата цел бил потърсен и московският професор-славист М. П. Погодин. В резултат на настояванията на одеските българи вторият том от Венелиновите изследвания бил завършен под редакцията на М. П. Погодин през 1841 г. Одесчани станали инициатори и за изграждане на паметник на Венелин[27].

Освен с Венелин българите от Одеса поддържали контакти и с други руски учени или духовници, които можели да бъдат полезни за българското културно дело. През 1838 г. Априлов и Н. Ст. Палаузов се обръщат към йеромонах Анатолий, за да поискат от него да съдействува на българите срещу гръкоманията, за да се интересуват за българските летописи в Св. гора[28]. На 20 юли 1838 г. те съобщават на Н. Рилски в България, че Анатолий е изпратен да урежда дълговете на Зографския манастир, затова Неофит трябва да го потърси, тъй като монахът е обещал да съдейства на българското образование[29]. За нуждите на българското книжовно развитие одесчани потърсили съдействието и на Руската академия на науките, която решила да издаде влахо-българските грамоти. Те поискали от академията да състави една българска граматика, която да послужи за поправяне на издаваните български книги[30].

След смъртта на Венелин одеският кръг потърсил друг руски историк, който да продължи проучванията върху българската история. За тази цел

Априлов се обръща към Н. В. Савелиев-Ростиславич, с когото поддържал връзки още от началото на 40-те години[31]. През 1845 г. одеските българи написали едно прочувствено писмо до Савелиев, молейки го да продължи делото на Венелин. „Виждайки във Вас достоен последовател на незабравимия Венелин, българите, почели с паметник гроба на този славен учен, Ви молят най-покорно да отделите част от Вашето време за написване на пълна българска история и да приемете титлата историограф на българския народ.“[32] Н. В. Савелиев се сближил с българския одески кръг и посетне станал първият биограф на В. Априлов[33].

Одеските българи установили контакти и с професора от одеския лицей М. А. Соловьов. През 1842 г. Априлов му пише дълго писмо, пълно с благодарност за статията на професора, поместена в брой 5 на „Московитянин“. В писмото си Априлов отново пледира идеята за „сближение на българския и руския език, два отрасла на един голям корен“[34].

Продължителни и сърдечни връзки Априлов поддържа и с един от големите учени-слависти проф. Ив. Срезневски[35]. През 1845 г. Априлов му изказва благодарност за неговите старания да се запознае със забравеното българско племе. Съобщава му, че не може да издаде български песни поради това, че е болен и му изпраща подробни сведения за дейността на катедрите по славянски езици в С. Петербург, Москва, Казан, за намерението да се открият такива катедри в Киев и Харков[36]. Отношенията между двамата ще са станали твърде интимни, тъй като през следващата година Априлов споделя със Срезневски свои лични тайни и огорчения. Пише му за преследванията, на които е подхвърлен от страна на гърците, за омразата, която много учени проявяват към него поради схващанията, които застъпва, за неблагодарността на учениците му (например Захари Княжески), които, като завършели с негово съдействие, го ругаели заради суровите изисквания, които той предявявал към тях[37].

През 1844 г. почти цялата одеска колония се запознава и общува с руския славист и пътешественик В. И. Григорович, когато на път за България той престоява известно време в Одеса. В пътеписа на Григорович[38] и особено в неговия дневник[39] са отбелязани интересни наблюдения за физическия и духовен облик на одеските българи. Григорович рисува портрета на Ст. Д. Тошкович, Н. М. Тошкович, Н. С. Палаузов, Сп. Палаузов, подробно разказва, при това в най-неблагоприятна светлина за В. Е. Априлов, за своята „паметна“ среща с Елена Мутева, за Найден Геров, този „добрый мальчик“, излага впечатленията си от Н. С. Касапски, Захари Княжески и неговите колеги от Одеската духовна семинария Добри Чинтулов от Сливен, Никифор Попов от Елена, Н. Михайловски, К. Мумчатов и В. Джелалски (д-р В. Берон)[40]. Независимо от нескриваната неприязън, с която Григорович се отнася към одеските българи, срещите му с тях са били от полза за неговото пътуване по българските земи в Македония, Тракия и Северна България, което той предприема непосредствено след като напуска Одеса.

Така през 30-40-те години на XIX в. В. Априлов и одеският кръг установяват и поддържат продължителни връзки с най-добрите представители на руската славистика – Ю. И. Венелин, М. Погодин, Ив. Срезневски, В. Григорович, М. А. Соловьов, Н. В. Савелиев-Ростиславич и редица още други. Тези контакти имали двояко значение. От една страна, те подтиквали руската славистична мисъл към българската тема, популяризирали сред руската и славянската общественост усилията на България да възроди своите културно-исторически ценности, печелели приятели за българската кауза, утвърждавали идеята за културно и духовно общуване на славянските народи. От друга страна, тези връзки разширявали духовния и културен хоризонт пред одеските българи, укрепвали тяхното национално самочувствие, давали тласък за развитието и на българската книжнина.

Все в духа на своята главна задача да запознае Русия с българския въпрос и да я направи съпричастна в робската съдба и културното възраждане на българите, одеският кръг развива оживена книжовна дейност. Първенството и в тази област принадлежи пак на В. Априлов. Неговите книжовни занимания започват през 1841 г., когато той издава в Одеса брошурата „Болгарские книжники или какому славянскому племени принадлежит Кирилловская азбука?". Това е една полемична статия, отговор на сръбския литератор Д. Т. Тирол, който през същата година в „Одесски вестник" развивал тезата, че сърбите първи приели християнството, а Кирил, подготвен в един сръбски манастир, създал за тях славянската азбука. Тази именно „сръбска" или кирилска азбука била заимствана по-късно и от русите[41]. В отговор на тази фантасмагория Априлов обосновал тезата, че Кирил и Методий са натурални българи, че Св. писание е преведено най-напред на български език, а след това е било разпространено сред другите славяни[42].

Безспорно е, че бисерът в книжовното дело на В. Априлов е „Денница новоболгарского образование", издадена през 1841 г. в Одеса. Главната цел на „Денница" е да се проследи развитието на новобългарското образование и „да запознае русите с това от славянските племена, което още в древността е било с тях в близко родство и което сега, общо казано, им е малко известно". Априлов изтъква, че, обединени от обща вяра и кръв, „самите българи по естествените си чувства са били склонни да простират ръка към своите братя-славяни"[43].

Разкривайки стремежа на българите да търсят просвета в чужбина, Априлов напомня, че те „за обетована земя всякога са считали еднокръвна Русия (Москва), имаща едно и също с тях богослужение"[44]. И по-нататък Априлов последователно обосновава своята основна политико-културна линия – да сближи българите с руската култура, с руския език и книжнина, да освободи българската интелигенция от духовната опека на гърцизма.

Неизменно същата линия следва Априлов и в останалите си трудове: „Дополнение к книгѣ „Денница новоболгарского образование", издадена

в С. Петербург през следващата 1842 г., „Болгарские грамоти“ (Одеса, 1845), „Мисли за сегашното българско учение“ (Одеса, 1847).

Във връзка със своята книжовна дейност Априлов установява контакт с най-висшите кръгове на руската държава. С писмо от 30 януари 1842 г. до министъра на народното просвещение С. С. Уваров той изпраща по един екземпляр от своята „Денница“ на престолонаследника и на „монарха на най-просторната и най-славна в света славянска империя“, тъй като смята, че на руския император „трябва да бъде известен всеки нов стремеж на славянските племена към образование“. Априлов използва този случай да помоли руските държавни органи да подпомогнат българското духовно възраждане[45].

През 1845 г. все със същата цел Априлов решава да посвети своя труд „Български грамоти“ на министъра на просветата граф С. С. Уваров[46]. На 13 юли същата година Уваров отговорил, че приема „този полезен труд да бъде посветен нему“[47].

Наред с Априлов с книжовна дейност до Кримската война, и то подчинена на общата цел на одеския кръг, се занимават Н. Хр. Палаузов, Д. С. Мутев, Спиридон Н. Палаузов. Особено значение за българската култура имат трудовете на последния – „Век болгарского царя Симеона“[48] и „Синодик на царя Борила“[49]. Тези и някои от другите по-късни работи на младия Палаузов фактически слагат началото на новобългарската модерна историография. Издадени най-напред в Русия, те имат важно значение за запознаване на руската общественост с историческото минало на българското общество. Неговите исторически проучвания, направени на високо за времето си професионално равнище, съобразно със стандартите на немската и руската историография, се приемат с уважение и от ученатa общественост на Русия.

С книжовна дейност до войната, макар и между другото, се занимава и Н. Хр. Палаузов. През 1851 г. той издава в Одеса една компилация, озаглавена „Жизнеописание на Ю. И. Венелин“, в която освен възхвалата към делото на Венелин, „извел българската история из тъмнината“, се съдържат интересни данни за живота на българската одеска колония. Палаузов обнародва до войната и една статия, посветена на българския правопис[50].

Безспорно най-важната заслуга на одеската колония през 30-40-те години на XIX в. се изразява в нейната последователна подкрепа на българското културно възраждане. След откриването на Габровското училище одесчани се заемат да привлекат на учение в Русия български младежи, които да станат живия мост между руската култура и движението за новобългарска просвета; те изпращат в България руски книги и учебници, организират движение за събиране на исторически фолклорни старини, грижат се за откриване на българска печатница, свързват новата българска култура с учените на различни страни и преди всичко със славистите от Чехия, Словашко, Полша, правят своите първи опити в областта на чисто политическата дейност.

Нека маркираме по-важните факти от дейността на одеския кръг и в тези области.

След откриването на Габровското училище дейността на одесчани и главно на В. Априлов и Н. С. Палаузов вътре в България се съсредоточила в борбата срещу гърцизма, в една упорита и продължителна работа за ликвидиране на гръцкото влияние и за заменянето му с руска литература, с подготвени в Русия учители и свещеници, за избистряне на националния характер на започналото културно развитие.

В името на тези големи цели Априлов и Палаузов почват системна атака срещу гръкоманията. В едно писмо до Н. Рилски от април 1838 г. те показват противоположността на интересите на българската култура и гръцкото влияние, настояват за духовно сближение с Русия. „Безумие крайно е това обстоятелство – пишат те – българите да пренебрегнат изучаването на оня език, на който толкова души словославят всекидневно всемогъщаго бога. Клет разум, колко е необработен!“[51]

Малко по-късно Априлов и Палаузов настояват пред Неофит да направи всичко възможно, щото преподаването в българските училища да се извършва на говорим „народен език“. Те одобряват превода на географията на Каменицки и искат от Неофит да уреди чрез пловдивските чорбаджии въпроса с патриаршията за превода на Новия завет, направен на новобългарски език от Библейското дружество, да разпространява превода на Езоповите басни[52].

Априлов и Палаузов остро въстават срещу един от водачите на елинистическата партия сред българската интелигенция – Р. Попович. През 1839 г. те се обединяват против предговора на неговата „Христоития“, където е застъпено мнението, че образованието и културата могат да се разпространяват само на гръцки език. Позовавайки се на примера на другите европейски народи, те настояват българите да учат най-напред своя език, а после да се занимават с чуждите езици. Накрая на писмото Априлов и Палаузов приканват Попович да застане на позицията на новобългарското образование[53]. Същите мисли Априлов и Палаузов развиват и в писмото си до пловдивския чорбаджия Вълко Чалъков. Те наричат гръкоманите „малодушни и непроницателни съотечественици“. „Три милиона славянски народ иска да се крие зад десет гърци“ – пишат те и настояват пред чорбаджията да открива български училища в Пловдивско, да въведе българска литература в черквите[54].

Виждайки, че истинските крепители на гърцизма сред българския народ са гръцките архиереи и някои влиятелни чорбаджии, още в началото на 40-те години, когато широко се подема движението за църковно-духовна самостоятелност, Априлов апелира за борба срещу гръцкото духовенство и срещу чорбаджиите гръкомани. „Онези българи – пише той до Габровската община, – дето своята полза предпочитат пред общата полза, дето се подкупват от користолюбието да утесняват братята си, тези българи са изчадие дяволово, юдово коляно, те имат вечно проклятие от рода си.“[55]

Стигнал до идеята за отхвърляне на гръцката духовна власт и за ликвидиране на гръцкото влияние, Априлов продължава да кореспондира в началото на 40-те години с почти всички известни български учители и книжовници и да ги увещава да се заемат с българската просвета, за която „българите имат най-сгодното време да сторят това нещо. Те имат братята си руси. От братята руси те могат да получат всякаква помощ за просвещението си, никога обаче от гърците или от други някои народи."[56]

В борбата за нова ориентация на българската просвета на роден език, свързана със славянската култура на Русия, Априлов отделя важно място на българските общини и на училищните настоятелства. Той препоръчва на общините да вземат в свои ръце образователното дело, като отрекат властта на владиците над българското просвещение[57].

Дейността на одеския кръг и преди всичко на В. Априлов и Палаузов срещу гръкоманството за проруска ориентация на българската просвета и въобще на Българското възраждане съдействала постепенно да се оформи през 30-40-те години сред българското общество една проруска партия, обхващаща някои от българските книжовници и просветители. На тази партия било отредено да играе по-нататък важна роля в Българското възраждане. Но политическата програма на одеския кръг, макар и прилагана изключително само в областта на просветата, срещала съпротивата на първите български възрожденци начело с Неофит Бозвели, Неофит Рилски, Р. Попович и др. Както сам обяснява Н. Рилски, връзките с Априлов били скоро преустановени, а кореспонденцията с него унищожена „страха ради юдейскаго"[58].

Безспорно е, че връзките с Одеса не са били прекъснати само от страх, въпреки че и опасенията от турската полиция и гръцките шпиони са имали значение. Първите български възрожденци не са споделяли възгледите на одеския кръг за едностранно обвързване с Русия по чисто принципни съображения. На тази основа се е разгоряла дискусията за българския правопис, в която Априлов защитава народните говори, а Н. Рилски – църковнославянския език, приеман от него като старобългарски. На тази основа са дискусиите между одесчани и партията на елинистите за литературните заимствувания. Зад тези спораве стои големият въпрос за началата на Българското възраждане – дали то да бъде осъществено свободно, без политически и духовни обвързвания, възглед, защитаван от вътрешните дейци, или да бъде свързано с Русия – теза на одеския кръг[59].

Нежеланието на българските културни дейци да споделят разбиранията на одеския кръг било засилено и от политиката, която Русия възприела по българския църковен въпрос – политика на толериране на Цариградската патриаршия за сметка на национално-политическите домогвания на българите. Тази политика била остро разобличавана от Неофит Бозвели[60], един от крайните противници на руското влияние в българското национално-културно развитие. А безспорно е, че през 40-те години Неофит Бозвели е първият водач на българското общество със силно влияние

върху цялата национална интелигенция. Неговата позиция за самостоятелна борба, за необвързване с великите сили, за използване на всички благоприятни международни фактори за решаването на българския въпрос е изиграла решаваща роля за откъсване на първите водачи на българското културно дело от стремежите на В. Априлов и неговия кръг. Не е случайно, че след смъртта на Априлов и самият Неофит Рилски, когото Априлов беше избрал за проводник на своите идеи, окончателно се откъсва от Одеса[61].

Априлов и другите одески дейци явно схващали, че техните усилия да създадат пруска партия сред българската интелигенция не постигат целите си, че те не ще могат да преобърнат душите на старите елинисти, нито да склонят българските водачи да застанат на пруски позиции. Затова още в края на 30-те и началото на 40-те години одеският кръг си поставя за цел да привлече млади българи на учение в Русия, да ги закърми с руската култура и руския дух и да направи от тях радетели на българо-руското сближение. Най-напред през 30-те години в руските училища, лицеи и университети постъпили децата на богатите български емигранти. Но завършвайки своето образование, тези първи български интелигенти оставали в Русия или отивали да следват на Запад и не можели да съдействат за решаването на голямата задача, която Априлов си поставя. Именно поради това от края на 30-те години Априлов започва да апелира, да увещава и да съдейства за привличане на млади българи от вътрешността на страната за учение в Русия. В писмо до Н. Рилски през 1838 г. Априлов и Палаузов настояват да се изпратят в Русия младежи, които да завършат някакво училище за 2-3 години и да се върнат като учители в България. Те предлагат за целта да им се осигурят по 700 рубли годишна издръжка, която възпитаниците да върнат, след като започнат работа[62].

Изглежда, че призивът на Априлов се е разпространил твърде бързо, тъй като още следващата година Атанас хаджи Петров от Панагюрище се обръща с молба към цариградските българи да изпроводят при Априлов и Палаузов в Одеса Н. Геров, за да постъпи на училище[63]. Апелът на одесчани стига и до младите българи, учещи се в Атина. Между Априлов и Ив. Селимински, който по това време стоял начело на атинския кръг[64], започва оживена кореспонденция. Още на 14 февруари 1835 г. Селимински пише до Априлов и Палаузов и излага своите разбирания за задачите на новото българско училище[65]. Постепенно Селимински става привърженик на идеите на одеския кръг и през 1840 г. пише до Априлов, че „само възпитаните в Русия могат по разни начини да застанат начело на народа си и иска всеки родолюбец да пресметне това нещо както подобава“[66]. В едно обширно писмо до Априлов и Палаузов, писано от Атина на 17 септември 1840 г., Селимински вече активно защитава техните идеи за народната просвета. А през следващата 1841 г. той твърдо им обещава: „Аз мога да обърна и погледите, и сърцата на мнозина наши сънародници на Север.“[67]

Под влияние на Селимински за Русия заминават няколко младежи. Най-напред се водят преговори с Иларион Стоянович. През август 1841 г. Априлов съобщава на Иларион, че е направил необходимите постъпки и чака разрешение за неговото отиване в Русия. На 10 октомври същата година той му пише, че е разрешено да постъпи или в Киевската семинария, или в Духовната академия. И в началото на следващата година вече му нарежда да тръгне за Одеса, като вземе със себе си книги, стари монети и други материали[68]. В резултат на усилията на одесчани през 1840 г. в Одеса били записани като техни стипендианти в семинарията и светските училища 5 млади българи[69].

Опитите на Априлов и неговите съмишленици да привлекат българи на учение в Русия за сметка на родителите или на българските градски общини обаче завършили безуспешно. В края на 30-те и началото на 40-те години поради липсата на традиции, поради страха от турски репресии или други съображения били привлечени само няколко души. Тогава именно одеският кръг се залавя да издейства руски държавни или църковни стипендии за българските младежи, да спечели благоволението на руските меродавни органи в подкрепа на българското просветно дело. Руските държавни органи видели в тази инициатива на одесчани един благоприятен повод да разширят своето влияние на Изток и особено в България. Още повече започналите остри борби срещу гръцкото духовенство показали на руската политика, че българската нация се стреми спонтанно към духовна независимост и поради това става обект на ухажване от страна на силите, конкуриращи се с Русия на Изток. Макар че в гръцко-българската разпра застанала на страната на Цариградската патриаршия, руската политика сметнала, че трябва да заложи на двойна карта, т. е. защитавайки патриаршията, едновременно да подготви учители и свещеници за българите, които след евентуално отделяне на българската църква ще станат проводници на руските интереси.

В своята автобиография Натанаил Охридски, един от първите руски възпитаници, съобщава, че споменатият вече архимандрит Анатолий още през 1837 г. привлякъл няколко българи на учение в Русия[70]. Това свидетелство на Натанаил обаче още не може да се потвърди. Първите стипендии, за които се знае, сигурно са издействани по инициатива на Априлов, Палаузов и Тошкович през 1840 г. Тези тримата подават на 8 юни 1840 г. до граф М. С. Воронцов, новоруски и бесарабски генерал-губернатор, молба да издейства от императора четири стипендии за българи – две за Херсонската семинария и две за Одеския лицей. Подготвените в тези заведения българи, след като завършат, щели да заемат в България длъжности на учители и свещеници. Граф Воронцов отправил молбата на одеските българи до императора Николай I, който сметнал, че българите трябва да се обучават само в Херсонската семинария, и дал съответното разпореждане до оберпрокурора на Св. Синод граф Протасов. На 27 ав-

густ 1840 г. вицеканцлерът граф Неселроде се разпоредил в този смисъл до Св. Синод и до одеския генерал-губернатор[71].

Във връзка с тази заповед попечителят на Одеския учебен окръг с писмо от 29 август 1840 г. съобщил на МНП, че напоследък в гимназията при Ришельовския лицей започнали да постъпват деца на българи, сърби и други славяни. Сметнало се, че техният брой ще се увеличава и поради това попечителят предлага да се отклони потокът на славяните от немските училища към Русия, на кандидатите да не се иска задължително да знаят руски език преди постъпването им в гимназия[72]. Такива облекчения били направени и за кандидатите, постъпващи в семинарията.

В изпълнение на тези разпореждания на 5 ноември 1840 г. във втори клас на енорийското одеско училище като държавен стипендиант бил записан Д. Чинтулов. Захари Княжески от Стара Загора бил приет в низшето отделение на Херсонската семинария[73]. През май следващата година в Одеското енорийско училище бил приет и третият стипендант Христо Тодоров поп Иванов[74]. Другият възпитаник Атанас Георгиев бил приет на 16 юни 1841 г. В същото време по нареждане на херсонския архиепископ като частен ученик в низшето отделение на семинарията постъпил и учителят Ботю Петков[75]. Все във връзка с тези разпореждания в семинарията през 1841 г. постъпва и Илия Василев[76].

Приемането на първите български стипендианти в Херсонската семинария или в нейните по-низши отделения, станало по инициатива на одеската българска колония, слага началото на организираното обучение на българи в руските държавни учреждения за сметка на руската държава. И още през 40-50-те години на XIX в. в Русия се учили голям брой българи, между които личат имената на едни от първите дейци на Българското възраждане – Н. Геров, Д. Чинтулов, Т. Бурмов и др. Това било най-голямата сполука в стремежите на одеския кръг да свърже българското културно възраждане с Русия. В същото време за руското културно и политическо влияние в България то имало важни последици.

Одеският кръг поддържал връзката на новобългарското образование с руската култура и чрез непрекъснатото изпращане на руски учебници, църковно-требни книги, учебни пособия и друга литература[77]. Тук ще се приведат само някои по-нови данни за кореспонденцията на учителя Цвятко Недев до Габровското училище от 1833 до 1864 г.

1833 г. – Априлов и Палаузов изпращат чрез братя Мусткови в Букурещ книги за 60 р. и 70 к.

1835 г. – същите изпращат 76 броя от „Всеобща история“ на Ат. Кипиловски, 8 христоматии на Р. Попович и 12 „Символ-верую“ на архимандрит Анатолий.

1836 г. – същите изпращат от Одеса глобус и 6 географски карти.

1839 г. – нова пратка от книги, които не са описани.

1840 г. – каталог на библиотеката с 66 разни книги.

1842 г. – 10 екземпляра от „Заради възраждането на българската словесност", превод на книгата на Ю. И. Венелин.

1843 г. – „Славянски древности" на Шафаржик, 560 катехизиса и свещени истории; 600 книги от Д. Рашев.

1844 г. – Четири тела църковни книги за габровските църкви и за Девическия манастир.

1845 г. – Палаузов и В. Рашеев изпращат 685 различни книги, 63 снимки на Венелин, 31 броя от „Денница" на Априлов, 40 граматики, както книги и глобус за Търновското училище.

1847 г. – 83 тела книги и второто издание на взаимоучителните таблици. Освен това 25 броя от букваря на К. Станчов.

1850 г. – „Директорите от Одеса" (Н. Палаузов, В. Рашеев и Н. Хр. Палаузов) изпращат 1427 свещени истории и катехизиси, 19 буквара на Неофит и 900 броя други български книги.

1851 г. – Н. Палаузов изпраща 100 екземпляра от трудовете на Ю. Венелин.

1852 г. – 4 тела църковни книги, 15 екземпляра от биографията на Ю. Венелин (писана от Н. Х Палаузов), 115 броя от биографията на Н. Ст. Палаузов и 15 книги от В. Рашеев.

1853 г. – нареждане на директорите да се закупят 51 екземпляра от „Смесна китка" на П. Р. Славейков.

Само тези сведения са достатъчни да се види какъв огромен поток от книжнина е течал благодарение на усилията на одеския кръг от Русия за Габрово и оттам за училищата в цялата страна. Много от посочените били подарени от габровци на училищата в Сопот, Одрин, Търново и в редица други селища. Така одеската колония превърнала Габровското училище в разпределителен пункт за набавяне на руски и български книги на цялата страна[78].

Наред с грижите си за Габровското училище одесчани пращали книги и за редица други градове. По тяхна инициатива през 1845 г. Захари Княжески, след като завършва Херсонската семинария, заминава за С. Петербург, за да издейства разрешение за набавяне руски книги и пособия за българските училища и църкви. Неговата молба до Св. Синод била удовлетворена и от църквите на цяла Русия били събрани потреби и други църковни принадлежности. От Св. Синод била подарена малка печатница и голямо количество книги. Книги за българските училища били подарени от Императорското икономическо дружество, от духовните академии, от МНП, от Министерството на вътрешните работи. Департаментът на манифактурата подарил журнали и модели, а МНП по един учебник за 60-те български училища. Княжески поискал средства да открие в родния си град Стара Загора руска книжарница, но министърът на народното просвещение граф Уваров отклонил това искане. В 1850 г. З. Княжески отново подал молба за отпущане на книги, в резултат на което новият министър

на просвещението княз Ширински наредил да се отпуснат 753 екземпляра учебници и 160 екземпляра други учебни книги[79].

В резултат на инициативността на одеските българи от 1846 до 1852 г. само Министерството на народното просвещение отпуснало и изпратило за българските училища 1768 екземпляра учебни ръководства и пособия, възлизащи на 1258 рубли[80].

Наред с разностранната си културна дейност до Кримската война одеската колония прави няколко, макар и несигурни стъпки на политическото поприще. Цялата ѝ културна дейност била насочена към една главна политическа цел – да подготви в перспектива съюза на българското общество с Русия, да разшири почвата за влияние на Русия на Изток. По такъв начин одеският кръг се оформил не само като център на българското културно-национално възраждане, но и като проводник на руската политика, на руското културно-политическо влияние в България.

Но освен в културната област одесчани се намесили в няколко важни политически събития. В това отношение обаче между тях съществували дълбоки различия. Докато Априлов бил противник на политическата въоръжена борба, очевидно страхувайки се да не влезе в противоречие с руската политическа доктрина, някои от по-младите, като Н. М. Тошков и Н. Хр. Палаузов, не сметнали, че дейността на колонията трябва да се ограничава само в областта на просветата. Разбира се, до Кримската война одеският кръг общо взето странял от прякото вмесване в политическите събития.

Така по време на браилските събития през 1841-1843 г. Априлов категорично се обявява срещу опита за въоръжена борба. Когато през есента на 1841 г. браилските заговорници се обърнали чрез Петър Ганчев към Априлов за съдействие, той категорично отказал да ги подпомогне. Покъсно отхвърлил обвиненията, предявени от руските власти към него, че съчувствал на браилските бунтовници[81].

Отрицателното си отношение към тези събития Априлов изразява и в едно писмо до Ив. Срезневски от 1846 г., в което обвинява З. Княжески за връзките му с бунтовниците[82].

За разлика от Априлов, Н. М. Тошков по някои не особено сигурни данни оказва парична помощ на въстаническите опити още преди Кримската война[83]. Но най-активно с политическа дейност до войната се занимавал Н. Хр. Палаузов. През 1845 г. Априлов и Н. Ст. Палаузов изпращат младия Палаузов да инспектира Габровското училище. Извършвайки своята главна работа, Палаузов предприема една обиколка и за четири месеца посещава Галац, Браила, Гюргево, Букурещ, Свищов, Търново, Габрово, Трявна, Дряново, Шипка, Казанлък, Стара Загора и Цариград. След като се завръща в Одеса, той започва да поддържа писмени връзки с различни места на България, като, както той свидетелства в едно писмо до генерал Хрулев от 1854 г., се стремял да постави пред очите на своите сънародници Русия в едно благоприятно и утешително осветление[84]. В

една записка до руското правителство от 1853 г.[85], която ще бъде предмет на по-нататъшно разглеждане, Палаузов, убеждавайки руското правителство да ангажира българи за агентурна работа сред техните сънародници по време на войната, се позовава на своята обиколка през 1845 г. Тези документи са дали основание на д-р П. Орешков да заключи, че по време на обиколката си Палаузов се е занимавал изключително с политическа дейност[86]. Това заключение може да бъде потвърдено и от някои косвени данни. В един служебен формуляр на Н. Хр. Палаузов като инспектор в Одеската митница е отбелязано, че на 1 май 1845 г. Палаузов бил уволнен за четири месеца за лечение и задграничен отпуск. На работа в митницата той се връща на 26 юли същата година[87]. Ясно е, че неговото пътуване е станало със знанието на руските държавни органи.

Но какъв е смисълът на тази дейност? Свидетелствата на Палаузов, правени по-късно и във военни условия, когато той се опитва да накара руското командуване да ангажира на всяка цена българите от Одеса във войната и да осигури за тях най-добри изгледи в евентуално освободената България, очевидно трябва да бъдат приети критически. Д-р П. Орешков, макар и да отчита условията, в които тези сведения са дадени, твърде много им се доверява.

Дейността на Палаузов през обиколката му в България и след нея би могла да се изясни, ако се открие споменатата от него преписка. Но за съжаление засега не разполагаме с нея. Затова трябва да се задоволим само с оскъдните данни, които са достигнали до нас. По време на обиколката си Палаузов се среща между 19 и 20 юли 1845 г. в Габрово с руския пътешественик В. Григорович[88]. За тази среща съобщава на Н. Рилски и габровският учител Цвятко Недев с писмо от 20 юли 1845 г. Според него Н. Хр. Палаузов и В. Рашеев са разговаряли с Григорович на 19 юли до 2 часа през нощта[89]. Разговорът между тримата бил посветен главно на Рилския манастир, посетен преди това от Григорович[90]. От времето на тази обиколка е и писмото на Н. Хр. Палаузов до Неофит Рилски, писано от Габрово. След като изказва съжаление, че не може да се срещне и лично да разговаря с него как да вкарат българите в правия път на просветата, след като се оплаква, че Габровското училище било в трагично положение, нямало учител и опустяло, че попечителите нехаят и „гледат сал да си напълнят джобовете с жълтици, които подир ще ги заравят в земята", Палаузов призовава Неофит да подтиква народа към „великото дело на просветата". Наред с това той му съобщава, че е писал на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов за неговия речник и му препоръчва да го препрати чрез Цариград в Одеса, където ще се отпечата с царско иждивение[91].

По време на престоя си в Цариград Палаузов се среща и с Чайка Чайковски, политически агент на полското емигрантско правителство в Париж, ръководено от княз Адам Чарторийски. Както свидетелства Чайковски в мемоарите си, той изложил пред Палаузов своето схващане по българското просветно и църковно движение. Според него Палаузов одоб-

рил неговите симпатии към българите, като държал да се пробуди българското национално съзнание. Разбирателството с Палаузов – пише Чайковски, дало тежест на неговата политика. По взаимна договорка Никола Савович, който по това време се връщал от Париж в Цариград, бил натоварен да изпълни препоръките на Палаузов и да създаде в Търново и в балканските градища училища, но щом стигнал в Търново, Савович починал[92].

Последните сигурни сведения за дейността на Н. Хр. Палаузов от 1845 до 1852 г. са няколко писма, разменени с Рилския и Соколовския манастир. Първото от тях е писано до Палаузов от архимандрит Йосиф Соколски на 28 април 1848 г. Соколски кани одеските дейци за първи ктитори и благодетели на манастира[93]. Второто писмо е пак от Соколски, но от 24 август 1851 г. Тук игуменът изказва благодарност за изпратената по брата на Н. Хр. Палаузов – Петър, камбана на манастира[94]. Третото писмо е от Рилския манастир и носи дата 10 ноември 1852 г. В него се споменава, че Н. Хр. Палаузов е молил на два пъти игумена да изпрати подробно описание за манастира и да уреди някои подробности около пътуването на архимандрит Ст. Ковачев до Русия за събиране на милостиня[95].

Тези документи, макар и твърде оскъдни, очертават политическата насока в дейността на Н. Хр. Палаузов и одеските българи от 1845 до 1852 г. Те показват твърде ясно, че Палаузов е продължил пътя на Априлов да съдейства с всички възможни средства за развитието на българската просвета, като я свързва с Русия, без да изпуща и другите благоприятни възможности за това. Не би могло да се докаже твърдението, че той се е занимавал с политическа агитация и дейност, излизаща извън рамките на културната ориентация. За това ясно свидетелстват и срещите му с В. Григорович и Чайка Чайковски, и писмото до Н. Рилски, и намерението му да открие училища по балканските градища, и преписката със Соколовския и Рилския манастир. Безспорно е обаче едно, че във всички случаи, може би с изключение само в контактите с Чайка Чайковски, той неизменно следва линията за укрепване на проруската партия сред българската интелигенция и за разширяване на влиянието на одеския кръг сред българското общество. Това се потвърждава твърде категорично и от Неофит Рилски, който и по това време, както през 30-те години, бил главен обект на внимание от страна на одеските българи предвид на неговото голямо влияние сред българската интелигенция. През 1846 г., т. е. една година след споменатото писмо на Палаузов до Н. Рилски, и след като В. Григорович е посетил Рилския манастир, Н. Рилски пише: „Аз с негли много вардене оцелях досега от гонението им (на турци и гърци – б. а.), иначе не беше кабил да не попаднем и аз по истото страдание, което пострадаха други някои мене подобни.“ Той съобщава, че даже не отговаря и на писмата на Григорович, че пресякъл като с нож „преписката“ с Русия, унищожил всички писма, които биха го злепоставили, и по отношение на Русия възприел „всеконечно молчание“[96].

Такива са по-важните моменти в дейността на одеския кръг през 30-40-те години на XIX в. Тези най-общо маркирани прояви на българската одеска колония, ръководена от В. Априлов и Н. Ст. Палаузов, очертават ярко политиката на българската емигрантска буржоазия в Южна Русия, нейното отношение към Българското възраждане, нейното място в руската политика на Изток, нейната роля и значение.

Преди всичко историята на одеската колония разкрива мъчително трудния път на организиране на българската емигрантска буржоазия. Пробудена от Българското възраждане, тази буржоазия се стремяла да заеме мястото си на естествен водач на начеващите движения за духовно и национално-политическо консолидиране. Тя разполагала за това с необходимите материални средства, със своя интелигенция, имала твърде важни международни контакти. Но използването на тези възможности е ограничено поради това, че емиграцията, независимо от нейните патриотични пориви, трябва да се съобразява с интересите и ходовете на руската политика. Именно поради това до Кримската война одеските българи не могли да създадат политическа организация. Ръководството на колонията и на нейната дейност се осъществявало от В. Априлов, Н. Ст. Палаузов, Н. Тошков, а впоследствие и от Н. Хр. Палаузов. Тяхната власт се дължала на личното им влияние и авторитет и на обстоятелството, че те имали право да кореспондират с руските официални органи.

Липсата на политическа организация поради условията на реакцията в николаевска Русия, където всяко политическо движение е поставено под зоркия контрол на полицията и прословутото и всемогъщо Трето отделение[97], дава отражение и върху политическата концепция на одеския кръг. Одеският кръг възприема една еволюционистична, просветителска линия на поведение, отговаряща на политическите вкусове и манталитета на руската официална политика. При това, въпреки искрите на някои модерни разбирания за просветата, априловският кръг ясно се стремял да свърже българското просветно дело с официалното, казионното направление в руската култура, със славянофилството и панславизма.

В тези условия одеският кръг се оформя още през 30-40-те години като една двойнствена формация – като буржоазна партия, ратуваща за българското културно-национално и духовно освобождение, и като проводник на руската политика сред българското общество. Възползвайки се от общите интереси на Русия и България против Турската империя, одеският кръг разгръща своята културно-политическа дейност главно в областта на просветното и учебното дело. От друга страна, този кръг е бил непрекъснато принуден да лавира из лабиринта от противоречия между интересите на руската политика и домогванията на възраждащото се българско общество, т. е. да се провира между ярко демократическите и революционни тежнения на Българското възраждане и реакционния дух на руския царизъм, между стремежите на българите към църковнонационална самостоятелност и руската политика в подкрепа на Цариградската патриаршия.

В последна сметка обаче одеският кръг и през този начален период на своята обществена дейност се изявява като кръг на български патриоти. Само че, проявявайки се като кръг на български патриоти, той усвоява идеята, че България в своето духовно и политическо възраждане и по политически, и по езиково-културни, и по национални съображения трябва да се облегне на Русия.

Бележки

[1] *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. – *Сб. БАН*, кн. XXI, 13. С., 1926; Студии из областта на Българското възраждане. – *Сб. БАН*, VI, 4. С., 1916; *Арнаудов, М.* В. Априлов – живот, дейност, съвременници. 1789-1847. С., 1935; ново издание, С., 1971; *Априлов, В.* Събрани съчинения под ред. на проф. М. Арнаудов. С., 1940; *Попруженко, М. Г.* Участие Одессы въ возрожденіи народа болгарского. Одесса, 1912; *Славейков, П. Р.* Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1886; *Миларов, Св.* В. Априлов, мощният подвижник на народното образование в България. Опис на живота му и дейността му. Одеса, 1888; Подробна библиография вж. в приложение към *Светилник на новобългарската просвета*, съставителство и редакция Ж. Атанасов и Ил. Конев. С., 1962.

[2] За формирането на българската одеска колония вж. *Державин, Н. С.* Болгарскія колоніи в Россіи. – *Сб. НУНК*, XXIX, 1914, с. 34; *Попруженко, Г. М.* Одеса и българското възраждане. – *Записки Одесского Общ. ист. и Древн.*, т. XXX, 1912; *Попруженко, Г. М.* Из материалов по истории славянских колонии в России. Одесса, 1929, № 5; *Скальковски, А.* Первое тридцатилетие истории города Одесы, 1793-1828 г. Одесса, 1830.

[3] В началото на XIX в. в Южна Русия българските колонисти наброяват 32 000 души. През този период се извършва ново заселване в Одеса и в близките до нея селища. Изселванията след войните от 1828-1829 и 1853-1856 г. довеждат до окончателното оформяне на одеските колонии. Към 1868 г. те са 6 на брой с 16 480 души, докато в цяла Южна Русия има 99 колонии с 94 830 души. Освен това в Херсонска (Одеска) област имало около 4500 души гръко-българи. Според една по-късна статистика от 1897 г. в Одеса живеели около 600 българи. Очевидно е, че през целия XIX в. това число не е било надхвърлено. Вж. *Державин, Н. С.* Цит. съч., с. 9-12, 17.

[4] Животът и дейността на В. Априлов са широко проучени и описани в нашата литература. По-важните работи са: *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. Първата биография на Априлов. – *Сб. БАН*, кн. XXI/13. С., 1926, 33-41; *Миларов, С.* Априлов... Одеса, 1888; *Арнаудов, М.* В. Априлов. С., 1935; *Априлов, В.* Събрани съчинения под ред. на проф. М. Арнаудов. С., 1940, Предговор и др.

[5] За рода на Палаузовци вж. Енциклопедический словарь, Брокхауз и Ефрон, т. XXII, 1897, 605-606; *Каролев, М.* Н. Х. Палаузов, черти от политическата му дейност. – *Пер. списание*, XII, 1909; *Априлов, В.* Събрани съчинения. С., 1940; *Чакъров, Н.* Никола Палаузов. – Светилник на новобългарската просвета, 183-185; Ценни биографични сведения за рода Палаузовци и особено за Н. Хр. Палаузов се намират във фонда на Палаузов в НБКМ-БИА, ф. 113.

[6] За М. Н. Тошков вж. в. „Век", № 48, 4 дек. 1874; *Начов, Н.* Калофер в миналото. С., 1927, с. 468 и сл.

[7] Подписва се Тошкович, за да не се бърка търговската му кореспонденция с Н. М. Тошков, който е негов братовчед. Бащата на първия се казва Минко, а на втория Мирчо, транскрибирано като Миронович, двама братя от Калофер.

[8] *Начов, Н.* Калофер в миналото, с. 468 и сл. *Начов, Н.* Българската колония в Одеса, 610-613.

[9] *Начов, Н.* Българската колония..., с. 610.

[10] Пак там, с. 614.

[11] Техните имена и дела ще се срещат по-нататък в нашия разказ.

[12] *Априлов, В.* Събрани съчинения, XLI-XLII.

[13] *Априлов, В.* Дополненіе к книгѣ Денница новоболгарского образованія. Санктъ Петербург, 1842, 170-172.

[14] *Pouqueville.* Voyage en Morée ect. Paris, 1805; *Ubicini.* Lettres sur la Turquie. Paris, 1851-1854; *Viquesnel, Ami.* La Turquie d'Europe ect. Paris, 1840; *Blanqui.* Communication sur l'état social des

populations de la Turquie d'Europe. Paris, 1843; *Robert, Cyprian.* Les slaves de Turquie. Paris, 1852 и др.

[15] *Тодоров, П. Ю.* За отношението на славяните към българската литература. Събрани съчинения. Т. III. С., 1958, 260-276; *Попруженко, М. Г.* Русия и българското възраждане. – *БИД*, I, 1928; III, 133-140.

[16] Древные и нынешние болгары в политическом народописном, историческом и религиозном их отношении к россияном, 1829; О характере народных пѣсень славян задунайских, 1835; О зародише новой болгарской литературы, 1838.

[17] Вж. специално *Шишманов, Ив.* Нови студии...; *Арнаудов, М.* В. Априлов...; *Попруженко, М. Г.* Юрий Иванов Венелин. – *БИБ*, II, 1929, т. II, 160-171; *Ангелов, Боню Ст.* Венелин и нашите възрожденци. – *Известия на Инст. по история*, 18, 1967.

[18] За участието на одеската колония и специално на В. Априлов и Н. Ст. Палаузов в изграждането и ръководството на Габровското училище има огромна литература. По-важните публикации са следните: *Шишманов, Ив.* Нови студии...; *Арнаудов, М.* В. Априлов...; *Славейков, П. Р.* Габровското училище...; Светилник на новобългарската просвета. С., 1962; в приложение към този сборник има приложена подробна библиография, 216-224.

[19] *Априлов, В.* Денница новоболгарского образования, Одесса, 1841, 104-105.

[20] *Шишманов, Ив.* Първата среща на Априлова с Венелина. Литературно-научен сборник. Кюстендил, 1898, с. 75. Проф. М. Арнаудов оспорва, и то не без основание, този факт, вж. В. Априлов. С., 1970, 137-139.

[21] *Априлов, В.* Събрани съчинения, 363-365.

[22] Пак там, 365-366.

[23] Пак там, с. 368.

[24] НБКМ-БИА, II А, а. е. 4675, Писмо на Ю. И. Венелин до В. Априлов, 1837.

[25] *Априлов, В.* Събрани съчинения, Писмо на В. Априлов до Ю. Венелин, Одеса, 10 дек. 1837, 370-371; също *Балабанов, М.* Отзив в България по Венелиновите писма. – *Сб. НУНК*, 1890, кн. 2, 285-309.

[26] Пак там, с. 371.

[27] *Априлов, В.* Денница, 104-105; *Шишманов, Ив.* Към историята на Венелиновия паметник в Москва. – *Сб. БАН*, XXI, 13, 379-381.

[28] *Априлов, В.* Събрани съчинения, 379-381.

[29] Пак там, 391-392.

[30] Пак там.

[31] Тези отношения и връзки са изследвани от *Шишманов, Ив.*, Сб. БАН, XXI, 13, 1926, очерка „Априлов и Н. В. Савелиев-Ростиславич", 5-33.

[32] ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 186. Писмо на група българи до Н. В. Савелиев-Ростиславич, 12 януари 1845, л. 1. Писмото е подписано от 25 българи от Одеса, между които са В. Априлов, Н. Ст. Палаузов, Д. Кокаланов, Николай Тошков, Ст. Тошкович и др.

[33] *Шишманов, Ив.* Първата биография на Априлов. – *Сб. БАН*, XXI, 33-41.

[34] Априлов, В. Дополненіе к книгѣ „Денница", 168-169, 188.

[35] *Д-р Орешков, П.* Априлов и Срезневски. – *Бълг. преглед*, I, 1929, № 3.

[36] *Априлов, В.* Събрани съчинения, Писмо на В. Априлов до Ив. Срезневски, 31 дек. 1845, 430-431.

[37] Пак там. Писмо от 19 дек. 1846. В действителност Априлов бил ненавиждан от някои български младежи заради тежкия си характер и поради стремежа си да държи работите на одеския кръг изключително в свои ръце. В едно писмо на Н. Геров до родителите му от 21 януари 1841 г. младият Найден пише: „Той иска сичко нещо, дето стане за нашите, от него да е, той да има участие, той да е първий, той да се слави." – *ДБИ,* Из архивата на Н. Геров. Т. I, с. 331. Отношенията на българите към Априлов, пълни с възторжени апологии или груби отрицания са изложени подробно у *Шишманов, Ив.* Студии из областта на Българското възраждане. – *Сб. БАН*, VI. С., 1916, 105-129.

[38] *Григорович, В. И.* Очеркъ путешествія по Европейской Турции, II изд. Москва, 1877.

[39] *Шишманов, Ив.* Студии... – *Сб. БАН*, VI, 1916, 76-155.

[40] Пак там, 100-154.

[41] *Априлов, В.* Българскія книжики, с. 3.

[42] Пак там, с. 14.

[43] *Априлов, В.* Денница, с. 37.

[44] Пак там, с. 50.

[45] ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 104, л. 1.

[46] Пак там, л. 4.
[47] Пак там.
[48] СПБ., 1852.
[49] Москва, 1855.
[50] Цариградски вестник, III, 1852, № 99.
[51] *Априлов, В.* Събрани съчинения. Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до Н. Рилски, 24 април 1838, с. 378.
[52] Пак там. Писмо от 30 юни 1838, с. 383.
[53] Пак там. Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до Р. Попович, 2 септ. 1839, 396-400. Подробности за връзките на одеския кръг с Р. Попович вж. у *Арнаудов, М.* В. Априлов. С., 1971, 217-354.
[54] Пак там. Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до В. Чалъков, 24 ноем. 1839, 401-402.
[55] Пак там. Писмо на В. Априлов до Габровската община, 17 август 1840, 403-405.
[56] Пак там. Писмо на В. Априлов до Р. Попович, 20 окт. 1840, с. 407.
[57] Пак там. Писмо на В. Априлов до Габровската община, 11 дек. 1846, с. 436.
[58] *Д-р Орешков, П.* Неизвестна преписка на манастирите Соколовски и Рилски с Н. Хр. Палаузов, 1845-1854. С., 1941, с. 6 (Сб. БАН, XXXVI, с. 118).
[59] *Арнаудов, М.* В. Априлов..., 190 193.
[60] *Смоховска Петрова, В.* Неофит Бозвели и българският църковен въпрос (Нови данни из архивата на А. Чарторийски), под ред. на акад. Д. Косев. С., 1969, с. 171 и сл.
[61] *Шишманов, Ив.* Нови студии... – *Сб. БАН*, XXI, 13, 1926, Дневник на Н. Рилски. В дневника ясно проличава, че от 10 октомври 1847 г. до Кримската война Н. Рилски не поддържа никаква кореспонденция с Одеса.
[62] *Априлов, В.* Събрани съчинения. Писмо на В. Априлов и Н. Палаузов до Н. Рилски, 20 юли 1838, с. 393.
[63] НБКМ-БИА, II А, а. е. 2148.
[64] В този кръг са влизали Иларион Стоянович от Елена, двамата му братя Николай и Димитър, техният съгражданин Иван Момчилов, братята Петър и Константин от Битоля, Георги Босилински от Батак и Георги Атанасович от Одрин.
[65] НБКМ-БИА, ф. 28, оп. 1, а. е. 3, л. 3-7.
[66] *Априлов, В.* Събрани съчинения, Писмо на В. Априлов до Р. Попович, 20 окт. 1840, с. 408; подробности за връзките на одеския кръг и Иван Селимински вж. у *Арнаудов, М.* В. Априлов, 301-328.
[67] Библиотека д-р Иван Селимински, кн. III. Писмо на Селимински от Атина до В. Априлов, 1 ян. 1841, с. 8.
[68] Априлов, В. Събрани съчинения, с. 411, 412, 415-416.
[69] Пер. списание на БКД, XXV-XXVI, г. VI, 1888, Писмо на В. Априлов до Р. Попович, 20 окт. 1840, с. 51.
[70] *Шишманов, Ив.* Нови студии. Как и кога бяха издействани първите руски стипендии за български възпитаници в Одеската духовна семинария. – *Сб. БАН*, XXI, 13, с. 41 и сл. Тук са обнародвани най-важните документи от преписката по този въпрос.
[71] НБКМ-БИА, ф. 28, а. е. 29, л. 14. Писмо на П. Теодоров от 27 август 1840.
[72] ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 77.
[73] Пак там, КМФ, № 8, оп. 1, а. е. 12, л. 4. Писмо на управата на Лужинската семинария от 29 април 1841; Писмо на ректора на Киевската духовна семинария, 20 май 1841.
[74] Пак там, л. 6. Писмо на ректора на Киевската духовна семинария, 18 юни 1841.
[75] Пак там, л. 7. Писмо на управата на Херсонската семинария от 1 ноем. 1841.
[76] Пак там, л. 9.
[77] Върху тази дейност на одеския кръг има много обнародвани сведения. Вж. специално *Миларов, Св.* В. Априлов..., Одеса, 1888; *Шишманов, Ив.* Нови студии, Дневник на Неофит Рилски. – *Сб. БАН*, XXI, 13, 1926; *Песчаный, Д.* Русско-болгарские культурные связи в 30-40 годах XIX в. – В: Сб. Из истории русско-болгарских отношений. М., 1958, 113-193.
[78] НБКМ-БИА, II А, а. е. 2056. Цвятко Недьов за училището в Габрово. Книги и учебни пособия, изпращани от Априлов, Палаузов и др. до Габровското училище.
[79] ЦДИА, КМФ, ф. 2, оп. 1, а. е. 87, ч. I. Записка относно мерките по образованието на славяните в Русия, С. Петербург, 1865. Същата записка с малки съкращения е обнародвана от Н. Генчев и Й. Калудова в Известия на държавните архиви, 1970, 20, 129-173. (По-нататък ще се цитира само Записка.)
[80] Записка, с. 132.

[81] *Попруженко, М.* Материали за историята на възраждането на българския народ. Юбилеен сборник на Габровската Априловска гимназия, Пловдив, 1890, 91-99.
[82] *Априлов, В.* Събрани съчинения, 438-439.
[83] Век, № 48, 4 дек. 1874.
[84] *Д-р Орешков, П.* Неизвестна преписка, 189-191.
[85] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 1, л. 1-6.
[86] *Д-р Орешков, П.* Цит. съч., 145-149.
[87] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 1, л. 1-8.
[88] *Григорович, В.* Очерк путешествія по Европейской Турции, 2 изд. М., 1877, с. 160.
[89] *Шишманов, Ив.* Нови студии. – *Сб. БАН*, XXI, 19, с. 267.
[90] *Д-р Орешков, П.* Цит. съч., 147-148.
[91] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 2, л. 1.
[92] *Суходолска, К.* Българите в неиздадените мемоари на Чайка Чайковски (*Садък Паша*). – *Сб. НУНК*, X, 1894, 452-543.
[93] *Д-р Орешков, П.* Цит. съч., с. 192.
[94] Пак там, с. 193.
[95] Пак там, 193-196.
[96] *Шишманов, Ив.* Нови студии. Писмо на Н. Рилски от 26 окт. 1846, 347-375.
[97] *Херцен, А.* Минало и размисъл. Т. I. С., 1965, 188 233.

Глава втора
СЪЗДАВАНЕ НА ОДЕСКОТО БЪЛГАРСКО НАСТОЯТЕЛСТВО (1854-1860)

Одеското българско настоятелство се създава по време на Кримската война. Но неговото окончателно оформяне се извършва няколко години след войната. Следователно настоятелството е плод на два различни периода от развитието на българското националноосвободително движение и на руската източна политика.

По време на Кримската война (1853-1856) Русия, останала сама срещу обединените европейски сили, се опитала да ангажира българите като военностратегически и политически резерв. Още в навечерието на войната във военните и политическите кръгове на Русия бил обсъждан въпросът за използване на поробеното население в Турската империя. В този смисъл княз Паскевич-Ереански подал до императора една записка на 11 септември 1853 г. В нея се предлагало да се съставят отряди от българи, сърби и гърци, които, въоръжени с руска помощ, да вдигнат в хода на войната въстание в своите страни. Подобно предложение било направено и от княз Горчаков. Тези предложения били одобрени от императора Николай I[1]. Важно значение за еволюцията на руската концепция по този въпрос изиграли писмата на известния славянофил проф. М. А. Погодин. В една записка в навечерието на войната той настоявал Русия да се облегне на 10-те милиона славяни в Турция и на 20-те милиона техни сънародници в Австрия. Само турските славяни според него можели да дадат повече от 200 000 войска. „Покажете им само прекрасната светла цел на

тяхното освобождение от непосилното другоплеменно иго, под което пъшкат 400 години, умейте да ръководите техните живи, възторжени и могъщи сили, и ще видите какви чудеса ще направи."[2]

В тези условия отдавна установеният съюз между руската официална политика и българската емигрантска буржоазия от Влашко и Южна Русия можел вече да получи организационна форма. Плод на новите военни условия е създаденото още в навечерието на войната през 1853 г. Средоточно българско попечителство (Епитропия) в Букурещ. Най-активна роля в това начинание играели букурещките търговци Константин Чокан – председател на комитета, Иван Недялков от Казанлък – подпредседател, Димитър Хаджи Василев от Свищов – ковчежник, Христо Георгиев от Карлово, Михаил Кифалов от Тетевен, Маринчо Бенли от Шумен, д-р П. Берон от Котел, Христофор Мустаков, д-р Иван Селимински и др. Ръководството на настоятелството се състояло от седем души. Целите на основаната Епитропия са разкрити в едно писмо на букурещките дейци до Ив. Денкоглу в Москва от 12 януари 1854 г. „Това главно общество – се казва в писмото – има с това възможност да състави една комисия от сведущи и опитни лица, които да се намират постоянно при главната квартира, да биха по такъв начин представлявали нашата народност." Според писмото букурещките първенци искат да им се признае правото на върховни представители на българската нация, на нейни политически водачи. Но главната задача на Епитропията за момента била да събере средства за въоръжаване на българските доброволци, които да участват във войната на страната на Русия[3].

В стремежа си да се наложат като главно или централно общество букурещките първенци се обърнали с писма към емиграцията в другите градове, поканвайки я да участва в събирането на дарения в полза на Епитропията. Такова писмо било изпратено и до българите в Одеса, с които, както се посочи, букурещките търговци поддържали връзки още през 30-40-те години. След като получил букурещката покана, Н. Х. Палаузов свикал събрание на одеските дейци и предложил незабавно да се присъединят към акцията на Средоточното попечителство. В същото време той лансирал идеята да се създаде подобно дружество и в Одеса, което да организира помощна акция сред българската емиграция в Русия. Палаузов поел върху себе си инициативата да издейства официално разрешение от руските власти за учредяване на Благотворително общество в Новорусийския край[4].

Идеята за създаване на организация на одеските българи не е възникнала случайно, просто само в резултат на новата военна конюнктура или вследствие поканата на букурещките българи. Нейните корени трябва да се търсят в продължителното минало на одеския кръг отпреди войната, в който след смъртта на В. Априлов през януари 1847 г. и на С. Палаузов през 1853 г. най-дейна роля започнал да играе Н. Х. Палаузов[5]. Тази идея отразявала, както ще се посочи по-нататък, стремежа на одеските български

търговци да заемат ръководно място в българското културно-национално възраждане, да не позволят на други среди да излизат на преден план в отношенията между българите и Русия.

Още в навечерието на Кримската война Н. Палаузов, М. Тошков, Ст. Тошкович и К. Н. Палаузов, както и другите одески дейци съзрели възможността не само за културна дейност, но и за политически акции в полза на българското освобождение. Към това ги насочвали започналите обсъждания на политическата стратегия на войната в руските меродавни среди и особено мисията на княз Меншиков в Цариград през 1853 г., когато русите предявили в много категорична форма правата си като покровители на турските християни. Тази мисия разтърсила българската емиграция и, както свидетелства Раковски, „в него же время, кога дойде княз Меншиков, общий възторг се запали в наш българский народ и всякий българин с радостия чакаше и уже бе уверен за свое освобождение от турское иго“[6].

Най-важно значение за активизирането на одеския кръг обаче имало благосклонното отношение на руската политика към участието на българите във войната и създаването на Българското средоточно попечителство в Букурещ през пролетта на 1853 г. След създаването на букурещката Епитропия и особено докато тя не била още официално призната от руските власти, одеските дейци сметнали, че трябва да побързат, да не изпускат инициативата от свои ръце.

На 20 юли 1850 г. Н. Палаузов, тогава служител в Тирасполската митница, представил на княз Горчаков „Записка за сегашното положение на българите в Европейска Турция“[7]. Записката разглежда историческата съдба на българския народ, дава подробни сведения за живота, бита и настроенията на българите, разказва за един „народ, угнетен до крайност“, лишен от граждански и стопански права, от „религиозно-нравствено образование“.

Продължителните руско-турски войни – пише Палаузов – са вдъхнали у българите любов и надежда в Русия. Поради това – заключава той, българите са сигурен резерв на руската политика в идващата война. Той съобщава, че още по време на мисията на княз Меншиков е предлагал да се изпратят от Русия българи, които да работят в полза на руската кауза, водел продължителна преписка със своите сънародници, уверявайки ги в разположението на Русия. За тази цел още през 1845 г. пътувал по България.

Излагайки този свой опит, Палаузов предлага на Горчаков, по това време главнокомандуващ Южната руска армия, да използва одеските дейци и лично него като емисари сред българите. Той настоява при Главната руска квартира и в корпусите да се създадат представителства от български депутати, които да изпълняват специални поръчения и да имат право да правят необходимите предложения по българския въпрос. Втора група българи, избрани от споменатите депутати, да се изпратят като агенти на разни места в България, където да действат по указание на Главната

квартира. Трета група българи да се командироват към военните поделения и специално към ония от тях, към които ще се предадат българските доброволци. Те ще ръководят българските формирования, ще съгласуват действията си с руските войски и ще служат като преводачи. В заключение на записката Палаузов се задължавал да представи спикък на лицата, които могат да бъдат използвани за посочените цели.

Н. Палаузов не се задоволил да изпрати записката само до княз Горчаков. Той я праща сам и на редица други отговорни лица в руската армия, администрация и дипломация. На 29 юли 1853 г. Палаузов адресира записката до новорусийския и бесарабски генерал-губернатор П. И. Федоров[8]. На 4 септември я изпраща до изпълняващия длъжността руски извънреден и пълномощен министър в Цариград А. П. Озеров. Върху ръкописа на записката сам Палаузов е отбелязал, че е била пратена и до „негова светлост княз А. С. Меншиков". От същата бележка научаваме, че записката е била докладвана на княз Горчаков в Букурещ от П. И Федоров[9]. Един значително по-разширен вариант на записката от 20 декември 1853 г. Палаузов отново изпраща до княз Горчаков[10]. Втория вариант той изпраща с придружително писмо от 16 януари 1854 г. и до генерал А. С. Хрулев, който по това време работи в щаба на Южната армия. В писмото до Хрулев Палаузов отново изтъква изгодите, които Русия би имала, ако използва активно българите във войната, и препоръчва за тази цел „70-те одески българи, ползващи се с особено уважение сред народа"[11].

Предложенията на Палаузов били посрещнати с интерес от руските официални кръгове. Те били докладвани и на Николай I. На 9 февруари 1854 г. княз Горчаков разпратил преписки от Палаузовата записка на московския митрополит Филарет, на княз Меншиков, на княз Паскевич-Ереванси, на граф Блудов, на Г. А. Лидерс и на Г. Л. Липранди[12].

Окуражен от благоприятното отношение на руските органи, Палаузов, наред със своята посредническа и чисто агентурна дейност, се заел да издейства средства за българското образование. На 24 септември 1853 г. той изпраща от Одеса на А. П. Озеров в Цариград „Записка за необходимостта да се открие в България духовно централно училище". Като излага състоянието на просветното дело в България, като посочва оскъдността на материални средства и липсата на подготвени учители, като заключава, че практикуваната дотогава система да се подготвят българи в Русия не е ефикасна, „тъй като от 1840 г., т. е. за 12 години, от приетите в Одеската семинария 16 българи са завършили само трима и нито един от тях не е станал свещеник", Палаузов предлага да се уреди в България духовно училище с шест класа, което да подготвя българските младежи за свещеници и учители. За основа на бъдещото училище той смята, че може да се вземе пловдивското училище „Кирил и Методий". Средствата за поддържане на училището, т. е. на 6 преподаватели и 40 стипендианти, ще се наберат от завещанието на Априлов и от дарения[13]. Тази идея ще да е

била обсъждана предварително в одеския кръг, тъй като искания в този смисъл били направени от Н. Геров и други българи.

Руското правителство обаче отхвърлило българските искания, тъй като то се стремяло да държи образованието на младите българи в свои ръце, а и в духа на своята доктрина за запазване на единството на християните в Турция не искало да дразни Цариградската патриаршия. Голямата идея за откриване на централно българско училище пропаднала между другото и поради противоречия, възникнали между българските дейци. Габровци настоявали проектираното училище да се открие в техния град, тъй като завещанието на Априлов било именно в този смисъл[14]. Рилският манастир от своя страна също претендирал за правото да открие и ръководи централно духовно училище[15].

Политическото активизиране на българската емиграция в Одеса и дейността на Н. Палаузов намерили израз в създаването на Одеското българско настоятелство (ОБН). На 2 февруари 1854 г. живеещи в Одеса българи се събрали, за да обсъдят положението на българския народ в новите военни условия. Инициатори за това събиране били Н. Палаузов, Ст. Тошков и Найден Геров. Събранието приема протокол, който „в името на отца и сина и светия дух" определя бъдещите задачи на одеската колония: 1) да ратува за облекчаване положението на своите братя в България; 2) за тази цел да съберат помежду си доброволни дарения, които да използват със съгласие на руското правителство; 3) събраните суми да бъдат достояние на целия народ и да се използват според нуждите и обстоятелствата; 4) да организират помощ за българското образование, докато народът бъде в състояние да се оправи сам; 5) „затова решихме – се казва в протокола – да създадем настоятелство от четирима души, което ще получава събраните пари и ще ги внася в Одеската търговска банка до използването им според изникналите нужди"; 6) за членове на настоятелството са избрани Стефан Д. Тошкович, Николай Палаузов, Н. М. Тошков и Константин Н. Палаузов.

Следващите пунктове на протокола задължават настоятелите да събират даренията и в съгласие помежду си да решат как да използват сумите. Учредителният протокол предвижда, че никой от членовете на настоятелството няма право да решава сам или поотделно възникналите въпроси. Настоятелството ще води книга за даренията и ще избере деловодител.

Учредителното събрание решило накрая да се поиска разрешение от руското правителство за организиране на дарителска акция и за съставяне на Българско благотворително общество, целта на което ще бъде „да изпраща на дунавските българи средства за учебници и за всякакви обществени и общополезни заведения и предмети"[16]. Още на самото събрание били записани първите дарения, които образували основния капитал на настоятелството. С. Д. Тошкович внесъл 750 рубли, Н. М. Тошков – 900, братята Николай и Константин Палаузови – 170, В. И. Рашеев – 900 и Н. Х. Палаузов – 350[17].

Една записка на Н. Палаузов от 1854 г. разкрива по-пълно от учредителния протокол подбудите и целите на създаденото настоятелство. В нея се съобщава, че идея за настоятелството е съществувала у одесчани твърде отдавна, но тя кристализира напълно след мисията на княз Меншиков в Цариград и след като руската армия окупира дунавските княжества през 1854 г. Когато се е подготвял походът зад Дунава и Главната квартира потърсила съдействието на българската емиграция, „одеските българи, имащи тежест и значение между своите съотечественици в Турция, решили да вземат мерки, за да поощрят своите съотечественици да издействат в случай на нужда в съгласието с изискванията на нашето (руското – б. а.) правителство". И след като получили известие от Букурещ за доброволческото движение, Палаузов предложил на одеския кръг да съставят общество за събиране на дарения за военни и културни цели. С тези средства по време на войната трябвало да изпратят агенти в България, които да подбудят българите да действат в помощ на руската армия с оръжие и с продоволствия. След приключване на войната останалият капитал да се използва за образованието на българите в Турция[18].

На 9 февруари 1854 г. настоятелството се обърнало с молба до генерал-губернатора да разреши на одеските българи да съберат дарения за посочените цели. На 12 март генерал Федотов съобщил на ОБН, че императорът е одобрил неговата идея и е наредил да се издаде разпореждане за улесняване на помощната акция. Подписката била открита незабавно в Одеса и в бесарабските български колонии[19].

След учредяването на ОБН Н. Палаузов бил извикан в Главната квартира на княз Горчаков. С писмо от 20 февруари 1854 г. до П. И. Федоров князът наредил на Палаузов незабавно да тръгне за Букурещ. На 28 февруари Федоров го представил на Горчаков[20]. Заминавайки за Букурещ, Палаузов бил натоварен от ОБН да установи връзка с букурещките българи „за еднообразни действия при сегашните обстоятелства". Заедно с това ОБН изпратило на Епитропията 2400 рубли, а на Н. Геров, който трябвало да изпълнява поверителни функции, дава отделно 600 рубли. Настоятелството натоварило Палаузов да следи дали парите ще се използват съгласно предначертанията на настоятелството[21].

В Букурещ Н. Палаузов се свързва с Епитропията и започва да действа енергично за регистриране на ОБН като организация равностойна на букурещката. На 24 март 1854 г. той предава на Епитропията писмата и протоколите на ОБН и още същия ден те били прочетени от седемте членове на нейното ръководство. В разговор с тях Палаузов одобрил целите на Епитропията, но забелязал, че освен чрез организирането на доброволчески дружини може да се действа и по други начини. В същото време той разбрал, че букурещкото общество иска да играе ролята на централно поради това, че е по-близо до театъра на военните действия и разполага с повече средства. Очевидно Палаузов не е можел да отрече правата на букурещките дейци, затова пише до Одеса: „Поради това

Одеското настоятелство, без да му се подчинява напълно, може да действа заедно с него." В същото писмо Палаузов предлага, след като се обнародва прокламацията на руското командуване към българския народ, „членовете на двете общества да се обърнат към народа със своя собствена" прокламация. И все в духа да легализира ОБН като равностойно на букурещкото, той пише до Одеса, че ще се постарае да се сближи с председателя Чокан, макар че Чокан не говори български, а той лошо се изразява по гръцки. Доколкото вече е успял да разбере от някои от букурещките дейци, голяма част от тях били против Бакалоглу, Хр. Георгиев и други членове на местното настоятелство[22].

Дейността на Палаузов в Букурещ продължавала трескаво все в същата насока. След няколко дни той отново пише до Одеса, че Букурещкото общество „иска да бъде централно и главно, с чужди ръце да заграбва" и предупреждава своите съратници „да бъдат благоразумни и внимателни". Той им предлага да изпратят 3-4000 рубли в Епитропията, но да искат те да се използват за народни цели. В същото писмо Палаузов сигнализира и за друга една инициатива на букурещките дейци. Те искали да командироват при руското правителство д-р П. Берон. Одеското настоятелство трябвало веднага да предложи това място да се заеме от него, тъй като русите го познавали много по-добре от другите[23].

Наред със зоркото наблюдение на действията на Епитропията с оглед на контрадействия на ОБН Палаузов се заел да засили влиянието на Одеса над останалите български общини във Влашко. Още през март той съобщава в Одеса, че в Браила било съставено общество, подобно на Букурещкото и Одеското, което събрало първите дарения от 1000 червонци. Такива общества били съставени и в други градове. „Аз ще се старая – съобщава Палаузов – щото всички общества да бъдат подчинени на Одеското." И след като иска официално пълномощно да представя ОБН през Епитропията, той пак повтаря: „Всички общества трябва да бъдат на нас подчинени". Все със същата цел той предлага на останалите одески настоятели да обсъдят възможностите за разширяване обхвата на ОБН, да го подчинят в бъдеще на някои от членовете на руската царска фамилия, да се предвиди изборът на почетни членове, на членове предводители и членове сътрудници. Тези негови идеи допадали на браилските и галацките дарители[24].

В стремежа си да наложат Одеското настоятелство като първа сила сред българската емиграция, одеските дейци и особено Н. Палаузов се заели да съдействат на руското командуване във войната. Те станали инициатори за сформиране на български доброволчески батальони, за уреждане на българска канцелария към Главната квартира, за подготовката на населението отвъд Дунава да подкрепи руската армия, след като тя премине на българска територия. Наред с това през март 1854 г. Н. Палаузов, действащ вече към щаба на Южната армия като чиновник за особени поръчения, предложил да се изпратят в България книги, църковни потреби,

дрехи, молитвеници за свещениците, за да се поддържа духът на народа и влиянието на Русия[25]. Тази записка на Палаузов била приета благосклонно и княз Горчаков наредил да се доставят от Одеса книги, камбани и кръстове за българските църкви. От Министерството на войната била отпусната голяма сума за същата цел. В щаба постъпили дарения и пари, изпратени от много градове на Русия. След завземането на Добруджа от руските войски някои от събраните вещи били раздадени на църквите, а останалите били предадени на ОБН[26].

В хода на подготовката на руската кампания зад Дунава Палаузов прави серия предложения и доклади. Той съобщава имената на българите, които могат да се използват за военнопомощна дейност, като сочи 29 близки на ОБН дейци, между които са: Н. Геров, Сава Радулов, Н. П. Палаузов, Ив. Кишелски, Иван Каляндж и др. Той предлага за същата цел да се използват учениците от Ришельовския лицей, студентите от Московския университет, възпитаниците на руските духовни училища и много лица от българските градове, като Иван Богоев от Шумен, Стоян Груев от Казанлък, Стоян Пенев-Ахтар от Търново, Добри Чинтулов от Сливен, Никола Михайловски от Търново, Захари Княжески от Стара Загора, Стефан Горски от Свищов, Никифор Мудрон от Елена, Ботьо Петков от Калофер, Никола Касапски от Калофер, Илия Грудов от Габрово и Петко Славейков от Трявна, т. е. все лица, учили в Русия или свързани с нея. Наред със светските лица той препоръчва да се използват и игумените на Габровския манастир – Йосиф, на Рилския – Йосиф, на св. Николския в Т. Пазарджик – Галактион, а също така йеромонах Натанаил от Зографския манастир, Доротей епископ Врачански, Иларион Ловчански и Митрофан Димов[27].

Палаузов подава и специална записка по въпроса за формирането на българските доброволчески отряди. След като отрядите били съставени от българи, гърци и сърби, Палаузов обръща внимание на руското командуване, че между българите и гърците има натегнати отношения и поради това смята за неудачно използването на гърците в българските работи. Той обърнал внимание върху това на генерал Салас, командир на доброволческите отряди, но генералът, бидейки грък, проявявал благосклонност към гръцките отряди и невнимателност към българите. Палаузов настоява начело на българските отряди да се поставят командири българи. Като такъв препоръчва Александър Хаджи[28].

Все с оглед обособяването на българските доброволчески отряди в самостоятелна сила Палаузов многократно настоява да се създаде към Главната квартира българска канцелария, която да ръководи отрядите, да подбере достойни хора за управление в подкрепа на руската армия, да осигури безопасността в заетите земи, да се грижи за продоволствието, съобщенията и т. н. Той предлага в тази канцелария да се назначат Н. Геров, Стефан Изворски, Димитър Мутев, Сава Радулов, Сава Филаретов и

Константин Попович[29]. Руското командуване обаче отхвърля тази идея. След това вече Палаузов просто настоявал само за средства[30].

След като руската армия форсира Дунава при Мачин през 1854 г. и заема Добруджа, вниманието на Палаузов било съсредоточено върху уредбата на освободените територии. В момента на преминаването на руските войски той представя в Главната квартира един подробен очерк за съществуващото в Турция управление, в който дава подробни указания какво да предприеме руската армия, за да спечели българите на своя страна. Тук той отново настоява да се раздадат на българите църковни книги и потреби и да се съставят незабавно местни органи на българската власт[31]. В следващата записка от 4 април 1854 г. Палаузов обяснява как конкретно да се уреди градското управление в освободените градове Тулча, Исакча, Бабадаг, Кюстенджа и Черна вода[32].

Но през 1854 г. настъпва обрат във войната. Руската армия била принудена да напусне България и да се оттегли от дунавските княжества. Надеждите на българите и на ОБН за близко освобождение на България рухнали. Фактически военните функции на ОБН били изчерпани и то трябвало да преустрои своята дейност. Тези промени били схванати от одеските дейци и те постепенно насочили дейността си в мирната културна област. Още през октомври 1854 г. Палаузов представил на новорусийския генерал-губернатор записка, в която заявил, че главната задача на ОБН е да подпомага българите да се учат в Русия. Досега тази дейност била вършена от частни лица и резултатите били слаби. От този момент нататък с тази работа трябва да се натовари ОБН, за да може то да се превърне в „благонадеждно и отговорно оръдие на правителството в отношенията му с българите и за оказването им на различна помощ". Именно поради това Палаузов предложил да се измени съставът на ОБН. То да се постави под ръководството на доверено на правителството лице, да има право да представя предложения и отчети пред местното началство, т. е. пред генерал-губернатора или пред едно лице, упълномощено от правителството. Палаузов поискал да се разреши на настоятелството да събира помощи по цяла Русия, като не се допуща никой българин да върши подобни работи без негово съгласие. И накрая той предложил настоятелството да получи наименование „Настоятелство (Попечителство) в помощ на нуждаещите се българи", за да знаят българите към кого да се обръщат[34].

Тази записка отново разкрива намеренията на Палаузов и на одеските дейци да се наложат под закрилата на руското правителство като главна сила сред българската емиграция от Южна Русия и дунавските княжества. Стремежът към хегемония бил още по-ясно мотивиран в следващата записка на Палаузов, озаглавена „Записка за България", подадена на 20 декември 1854 г. Като изтъква значението на България, която се простира „от Дунав далеч на юг до Солун и Кавала, на югозапад до Охрид, на изток до Черно море, на запад до Тимок", Палаузов посочва, че, бидейки постоянен театър на военни действия, тази територия често е разорявана

и това се е отразило върху духа на народа. След последните събития, т. е. след оттеглянето на руските войски от Дунава, българите „не само могли да разлюбят, но даже да ненавидят Русия“ и да се хвърлят в обятията на Запада. В момента сред българите действали западни и турски мисионери. Именно поради това Палаузов предлага отново да се изпратят в България известни и предани на Русия хора, предимно българи, които да уверяват народа, че неговата съдба ще бъде облекчена. Той сам е готов да замине и в момента води широка кореспонденция със сънародниците си, като ги уверява „в майчинското разположение на Русия към тях, че тя се грижи и мисли за тях“. Записката отново повтаря исканията за уредба на български органи към Главната квартира[35].

Наред с дейността си върху чисто военнополитически план одеските българи се заемат с широка пропаганда на българската кауза сред руското общество. Н. Палаузов обнародва серия статии и дописки в „Одески вестник“. Той превел на руски и издал през 1854 г. „Писма за България“, писани от Н. Геров като губернатор на свищовския санджак[36].

Такива били последните и най-важни прояви на одеските българи по време на Кримската война. След завършване на войната условията за дейността на настоятелството рязко се променили. Русия била победена. Парижкият мирен договор от 1856 г. отнел нейните права и възможности да покровителства християните в Турската империя и да влияе върху развитието на Европейския югоизток. В тази обстановка настоятелството било поставено в крайно трудни условия, тъй като неговото влияние в огромна степен се дължало на силата на Русия и на намесата ѝ в източните работи.

Одеските дейци разбрали, че настъпва дълъг период на мирна културна дейност. Но за да могат успешно да се проявяват и в тази насока, те трябвало да уредят положението на своята организация, да регулират отношенията си с руските държавни органи и да получат самостоятелен статут. От 1856 до 1860 г. усилията на ОБН били насочени в тази посока.

След споменатата вече записка на Палаузов от 20 октомври 1854 г., в която били изложени главните предложения за бъдещата дейност на ОБН, в началото на октомври 1856 г. настоятелството се обърнало с молба към одеския архиепископ Инокентий[37], в която се посочвала необходимостта от религиозно-нравствена просвета на българите. Настоятелството предложило на владиката да стане негов попечител. Към молбата бил приложен и проект за устава на ОБН[38]. С молба за уреждане на положението на българите одесчани се обръщат и към одеския губернатор княз В. И. Василчиков.

През лятото и есента на 1856 г. меродавните руски органи започнали да обсъждат положението на ОБН. Инокентий приел да стане попечител на настоятелството. По този повод той писал на княз Василчиков, че се е съгласил с предложението на българите, тъй като намира, че техните стремежи съвпадат с интересите на руското правителство. Съобщава му

също, че е задържал проектоустава, за да го проучи внимателно. Смята, че действията на дружеството трябва да се разпростират сред всички българи, а не само сред заддунавските, както предвиждал уставът. Дружеството според него трябвало да работи сред българите от дунавските княжества и особено сред изселниците в Бесарабия[39].

Инокентий проучил устава на ОБН в продължение на 20 дни, нанесъл корекции в горния смисъл и го върнал на Палаузов да го прочете пред настоятелството. Настоятелството се съгласило с поправките на владиката и изпратило устава на А. Рачински – завеждащ дипломатическата канцелария на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор, за да я доложи на княз Василчиков[40].

Около устава на настоятелството започнали оживени разговори и преписки. През август 1856 г. княз Василчиков свикал съвещание за обсъждане на устава. На това съвещание били поканени членовете на настоятелството С. Д. Тошкович, Н. М. Тошков, К. Н. Палаузов и Н. Палаузов. От българска страна присъствали също Д. Мутев, Н. Геров, Христофор Мутев, поручик Ив. Кишелски, д-р Димитър Кирович, губернският секретар Иван С. Иванов. От руска страна били поканени прапоршик Ал. Рачински и действителният статски съветник Мурзакевич[41]. В хода на тези обсъждания Палаузов пише до княза, че възразява против измененията на член 19 от устава, според който дружеството не може да изпълнява нито едно решение, докато попечителят не одобри и подпише протокола, с който то е било взето[42].

На 3 септември 1856 г. княз Василчиков пише до Министерството на външните работи (Азиатски департамент), като предлага дружеството да бъде уредено в духа на българските предложения и поправките на Инокентий. Изпратените материали били докладвани на княз А. М. Горчаков – вече министър на външните работи, който наредил да се процедира много внимателно, „тъй като в противен случай дружеството ще обърне върху себе си подозрителното внимание на европейските кабинети". В своя отговор до Василчиков Азиатският департамент посочвал, че намесата на министерството в работата на българските колонисти, намиращи се в пределите на Русия, може лесно да се сблъска с наредбите на други министерства, затова трябва да се избягва, доколкото е възможно, намесата с официални разпоредби. Азиатският департамент напомнял, че „само личното влияние на Ваше сиятелство може да има място в този случай. Приемането на официално ходатайство по молбите на българските преселници може да затрудни обществото премного."[43].

Тези официални документи показват, че Горчаков не е желаел да се ангажира официално с ОБН предвид на условията, в които Русия се намирала след войната. С това не бил съгласен Инокентий, който продължава да защитава българската кауза, да пише писма до руски високопоставени лица и да настоява да се засили духовната помощ на Русия по отношение на българите. В едно такова писмо до директора на Азиатския

департамент Е. П. Ковалевски от 30 декември 1856 г. той съобщава, че е получил устава, че го намира за напълно основателен и предлага на Горчаков само едно незначително изменение. Изтъква, че работата на настоятелството трябва да започне веднага, да се види важността на това дело и тогава князът, т. е. Горчаков, да докладва на императора.

Настояванията на Инокентий обаче не били взети предвид от руското правителство. Предложеният от Инокентий устав бил докладван на императора очевидно с неблагоприятната мотивировка на Горчаков и Николай I наредил въпросът да се обсъди в Комитета на министрите, който по същество го отхвърлил. По този повод Инокентий пише до Е. П. Ковалевски на 12 април 1857 г.: „Аз очаквах изхода на нашето общо дело, но то взе обрат какъвто не очаквахме..., аз съм съвършено унил и едва ли ще бъда в състояние по-нататък да работя за него.“[44]

След като Министерският съвет отхвърлил първоначалния проект за устав на ОБН, бил разработен нов проект за създаване на Одеско благотворително общество. Според този проект съществуващото българско настоятелство в Одеса приема названието Одеско благотворително общество с главна цел „да съдейства за религиозно-нравственото образование на българите, за подобряване на състоянието на църквата, училището и други общополезни учреждения“. В съответствие с тази своя цел обществото се грижи да снабдява православните църкви с книги и потреби, да подпомага училищата, да поощрява изграждането на нови училища и църкви, да се занимава с образованието на духовенството, на способни пастири на църквата и на учители в духа на православието, да подпомага българите да получат образование, да съдейства за откриването на богоугодни заведения и на заведения на частни лица.

Дял III на устава предвижда средствата на обществото да се събират от капиталите на предишното българско настоятелство, от вноски на членовете му и от дарения.

Обществото се състои от действителни членове, спомоществователи и кореспонденти. То има свой печат и провежда общи събрания[45].

Бележките, направени в полетата на проектоустава, разкриват измененията, които Азиатският департамент е нанесъл върху първоначалния и следващите варианти.

Върху устава, предложен първоначално от Одеса, т. е. върху поправения от Инокентий проектоустав на ОБН, е отбелязано: „в устава, изпратен от Одеса, целта на обществото е да оказва помощ на нуждаещите се българи, което не бива да се допуща поради неопределеността на това дело“. Тук е изразено опасението на Азиатския департамент, че ОБН без негово съгласие може да се занимава с политическа дейност, неконтролирана от руското правителство.

В бележките, направени в Азиатския департамент по-нататък, е казано, че в устава, изпратен от Одеса, не е обърнато внимание на образованието на духовенството, че се предвижда съдействие само за младежите, учещи

се в Русия. Отхвърля се предложението за почетни членове на дружеството, „придаващи официалност на обществото, която е безполезна. Там се предвижда – се казва в бележките, двама попечители, което е съвършено противоположно на негласното му съществуване." Най-важната поправка гласи: „В устава, изпратен от Одеса, се предлага официална връзка с правителството и явна намеса на попечителя, което не трябва да се допуща."

Както се вижда, тези поправки са насочени към една обща цел – да се отнемат възможностите на одеските българи да създадат своя политико-културна организация, призната от официалните власти, свързана чрез почетните членове с руската общественост. Според поправките ОБН трябва да се превърне в негласно общество за частна благотворителност без влияние и възможности за действие сред своите сънародници, без официални връзки с руското правителство. Това ясно е засвидетелствано в едно писмо на граф Толстой, писано на 6 май 1857 г. от името на Министерството на външните работи до княз Василчиков. Новият проект – пише Толстой – „вече прави официалната намеса на нашето правителство в този въпрос неудобна". И по-нататък той му съобщава, че „този устав, начертан за общество, което има изключително частна благотворителна цел", няма да бъде внесен в Министерския съвет, а трябва да се одобри само от министъра на вътрешните работи[46].

Три дни след това писмо граф Толстой нарежда на княз Василчиков да предаде устава на Одеското общество за благотворителност за одобрение от министъра на вътрешните работи. Изразявайки добрите чувства на Министерството на външните работи към нуждите на славянските народи, Толстой отново мотивира неговия отказ да се ангажира с едно официално българско представителство в Одеса. „Министерството на външните работи имаше в предвид – пише той, – че поемайки върху себе си предварителните разпореждания по това дело, то би дало повод да се заключи, че има намерение да разпространи отвъд пределите на империята кръга на действие на уреждането общество." И за да се избегнат подобни подозрения, Министерството възлага на княз Василчиков да контролира дейността на дружеството, като му препоръчва: „Що се касае до отношенията, в които вие ще се намирате с обществото, необходимо е особено в началото да се избягва всичко, което има характер на официалност, още повече, че самото общество не е учредено окончателно." Князът трябва да използва само личното си влияние. „Тези спомени, които оставихме за себе си сред тях (т. е. сред българите – б. а.) – пише Толстой, – са достатъчни, за да имат тежест съветите, които ще бъдат давани на обществото чрез вас."[47]

Така проектираното от одеската колония настоятелство като една широка политико-културна и обществена организация, облегната в своята двойност върху авторитета на Русия, било превърнато в частно благотворително дружество, лишено от възможността за действие и инициатива. На 28 май 1858 г. настоятелството било утвърдено от императора под назва-

нието „Настоятелство на одеските българи, събиращи дарения в империята за бедните български православни църкви и училища“. Според разпорежданията на руските власти дружеството щяло да се състои само от българи, живеещи в Одеса, и да се ръководи от херсонския архиепископ или неговия викарий. На настоятелството се определяли следните задачи: да снабдява православните църкви със средства, да се грижи за училищата, да съдейства за подготовката на учители и свещеници, да подпомага българите, учещи се в Русия, да издава и превежда полезни книги за народа, да подпомага частната благотворителност. При това се подчертава, че дарения могат да се събират само по покана на попечителя на настоятелството[48].

Вместо от устав основните начала на дружеството били определени от една инструкция, разработена от Министерството на външните работи с участието на приемника на Инокентий херсонския архиепископ Димитрий. Инструкцията била утвърдена от Св. Синод на руската църква на 26 октомври 1860 г., т. е. повече от две години, след като дружеството било признато като частно благотворително общество. След като посочва изброените по-горе задачи на настоятелството, инструкцията определя, че на херсонския архиепископ се възлага „да наблюдава и ръководи това общество“. В ръцете на попечителя е съсредоточена цялата власт. Той не само наблюдава и ръководи дейността на обществото, но одобрява или отхвърля неговите решения и единствен има право да събира и разпределя даренията[49].

Българите от Одеса посрещнали с неодобрение статута на дружеството, но не могли да променят нещата поради категоричната позиция на Азиатския департамент и на Св. Синод. Още през март 1858 г. Н. Палаузов писал с огорчение до Н. Геров в Пловдив, че общото предприятие било утвърдено, но без гласност и официалност и без устав. Съобщава му, че Синодът изработва инструкция, която ще определи положението на настоятелството. Той бил написал тази инструкция и тя била представена в Петербург за утвърждаване. На настоятелството било разрешено да започне работа, но абсолютно условие за неговото съществуване е да действа негласно[50]. Същото съобщава на Геров и Стефан Тошкович. „Настоятелството утвърдено – пише той, – но не такова, каквото го искахме с устав и име. Ще функционира негласно и ще получава инструкции от генерал-губернатора и архиепископа-попечител.“[51]

След утвърждаването на инструкцията от 1860 г. ОБН се опитало да измени някои положения, залегнали в нея, които съвсем стеснявали сферите на дейността му. Одеските настоятели направили постъпки в този смисъл пред новия генерал-губернатор граф Строганов. Той се съгласил с тях, че параграфите 11 и 12 от инструкцията, където се определяло, че сведенията за приходите на българските църкви настоятелството може да получава и чрез руските консули, а също така, че настоятелството ще задължи свещениците да споменават в църковните служби имената на дарителите, са неуместни. В едно писмо до Димитрий Херсонски Палаузов

пише, че тези текстове трябва да се премахнат, защото за Турция това са опасни работи. „Вие не ще повярвате, владико – заключава Палаузов, – как ми е тежко да работя и да се трудя. Никакво утешение... Към кого да се обърна. На един господ възлагам всичките упования."[52] Архиепископът обаче отхвърлил исканията на одеските дейци. Той съобщил на Палаузов, че инструкцията не може да се изменя, тъй като била утвърдена от Министерството на външните работи. Имената на дарителите трябвало да се споменават, защото такъв бил редът в православната църква. Опасенията на граф Строганов намерил за неоснователни[53].

Така и последните опити да се променят нещата останали без резултат. От политико-дипломатически съображения руското правителство не разрешило на одеските българи да имат своя самостоятелна организация. Това се дължало главно на желанието на правителството само да направлява културно-политическата дейност сред турските християни и специално сред българите. Правителството се опасявало, че едно самостоятелно дружество може да провежда независима от него политика, че ще се намеси в гръцко-българската църковна разпра и няма да действа в духа на руската доктрина за запазване на единството на турските християни под върховенството на Патриаршията, че ще се опита да организира другите центрове на българската емиграция и ще ограничи възможностите на руските дипломати на Изток да направляват техните политически и културни начинания.

Съобразявайки се с тези намерения на руското правителство, ОБН още в края на Кримската война започнало да действа самостоятелно в две други насоки – да създаде най-благоприятни условия за учение и обществена изява на българите в Русия и да обедини под свое ръководство емигрантските центрове и вътрешните български общини.

В края на войната отново най-дейни били Н. Палаузов и Н. Геров, признати от руските власти като водачи на българската емиграция в Южна Русия. Отношенията между двамата и общите им намерения се разкриват в едно писмо на Палаузов от 12 юни 1855 г., в което той препоръчва на Геров да постъпи на служба в руското разузнаване. „Работата е проста – пише Палаузов, – трябва да открием правилни сношения с Турско и княжествата посредством просветени и предани наши българи, които по време ще доставят нам по определен път сведения какво става, какво се предпиема и т. н. по тия места."[54] Това предложение очевидно е било прието от Геров, тъй като през 1856 г. той пише до княз Горчаков, за да му съобщи за засилващата се западна пропаганда сред българите и да му препоръча да се вербуват агенти сред местното население за противопоставяне на западните домогвания[55].

Същата идея за провеждане на проруска политическа и разузнавателна дейност в българските земи била лансирана и от Палаузов. Той представил отново на съответните руски органи списък с имената на лица, които могат да бъдат използвани за тази цел. Между тях, както и в списъка, пред-

ставен по време на войната, фигурират имената на Ив. С. Иванов, Димитър Мутев, Найден Геров, Захари Княжески, Петко (в документа е наречен Петър – б. а.) Славейков, Н. Михайловски и други известни възрожденски дейци, свързани по различни пътища с Русия. Палаузов отново препоръчал да се използват игумените на Соколовския и Рилския манастир, йеромонах Натанаил, а бъдещите агенти да се вербуват из средите на учащите се в Русия млади българи, които да се използват след тяхното завършване[56]. Наред със списъка Палаузов представя и своите съображения за използване на агентите. Според него и според ОБН някои от тях могат да бъдат назначени и като руски консули. Палаузов предлага да обходи България, да намери и други верни и способни лица, които биха служили на руската политика. Той смята, че на агентите трябва да се предоставят достатъчно средства, за да се занимават успешно с работата си и да се противопоставят на западните мисионери[57]. В друг доклад до генерал-губернатора Палаузов предлага за агент в Букурещ да бъде изпратен българинът Ал. Хаджи[58]. Неговото пребиваване там – пише Палаузов – ще бъде много полезно, особено когато започнат преобразованията в Княжеството. Той може да разкрие действията на западната агентура, особено на австрийската, и сведенията, които ще изпраща, ще бъдат твърде полезни за руската политика[59].

Наред с усилията си да подпомогне провеждането на проруска политическа разузнавателна дейност в Турската империя, ОБН се заема да осигури подкрепата на Русия за българската национална кауза.

Веднага след завършване на Кримската война, още през януари 1856 г., Н. Геров пише от Петербург до М. П. Погодин по повод записката, която Погодин изработвал за южните славяни във връзка с мирния договор. В това писмо Геров посочвал, че главната опасност за българите в момента представлява гръцкото духовно робство, което улеснява влиянието на западните държави сред българите. Геров характеризирал руската позиция по черковния въпрос като вредна, тъй като в отчаянието си българите въпреки вярата си в Русия могат да тръгнат в друга посока[60]. Същите въпроси Геров повдига и пред княз Горчаков. Като му съобщава, че войната е пробудила южните славяни, че сред тях действат агенти на западните държави, Геров иска средства, за да отпечата две свои брошури, и отново настоява да се вербуват руски агенти сред местното население, да се увеличи броят на българите, учещи се в Русия, за да се отклони южнославянската младеж от Виена и Париж. Накрая Геров предлага да се създаде общество за поддържане на църквите и училищата, което да воюва срещу органите на католическата пропаганда[61].

Все със същата цел да разшири връзките на българите с Русия Геров пътува и до Москва през 1856 г. Тук той установява контакти с московските славянофили. Те решили да създадат общество за подпомагане на православните християни в Турско. Геров им предложил да осъществят своите намерения чрез ОБН, което пък от своя страна ще действа чрез

букурещката Епитропия. Така тия две български сдружения ще послужат за проводник, който ще разпространи у народа някакво образование. От Москва Геров съобщава на ОБН, че Н. Аксаков – шефът на московските славянофили, ще пътува за Одеса и им препоръчва да се срещнат с него и да поискат съдействие за осъществяване на старата идея за откриване на централно българско училище и за издаване на български вестник. За база на бъдещото училище Геров предлага създаденото от него класно училище в Пловдив „Кирил и Методий“[62]. С идеята за откриването на централно българско училище Геров занимава и херсонския архиепископ Инокентий[63].

След завършването на Кримската война усилена дейност за разширяване на руското културно-политическо влияние сред българите провежда и Н. Палаузов. В една докладна записка от 21 април 1856 г. Палаузов предложил на руското правителство да премахне пречките за получаване на руско поданство, за да могат българските търговци да се възползват от тази привилегия, тъй като западните сили и особено Австрия са предоставили отлични условия и числото на българите, прибягващи до австрийско поданство, непрекъснато се увеличава. Почти всички заможни българи от Турция и дунавските княжества са приели австрийско поданство, а това отслабвало руското влияние на Изток, тъй като „Русия се лишава от наистина ревностни свои привърженици, които със своето влияние могат да бъдат много полезни на Изток“[64].

В същата записка Палаузов предлага Русия да открие в Европейска Турция консулства и агентски постове, с каквито Австрия разполага в Търново, София и други градове, а след войната се домогвала да открие и нови консулства в българските градове. За консулски центрове според него трябва да се изберат Тулча, Варна, Търново, София, Русе, Сливен, Монастир (Битоля), Пловдив, Одрин, Охрид, Солун, а агентства да се открият в Силистра, Свищов, Видин, Ески Заара, Бургас, Рилския манастир, Сопот, Разлог, Велес и Кавала. Създаването на тези консулства и агенции и премахването на пречките за получаване на руско поданство – заключава Палаузов – ще компенсира загубената от Русия естествена опора на Дунава[65].

Все със същата цел, да се запази руското влияние в България и да се създадат благоприятни условия за учение и обществена дейност на българите в Русия, Палаузов предлага през април 1856 г. да бъдат наградени с руски ордени и отличия български доброволци, участвали в Кримската война. „Това ще послужи – пише той до княз Василчиков – като пример за всеки българин да не отслабва предаността му към Русия и ще го поощрява да действува в дух на единство с нас.“[66] Във връзка с награждаването на българите Палаузов води оживена преписка с П. Е. Коцебу, по това време варшавски генерал-губернатор. На 4 май 1856 г. той му представя списък с имената на българите, участвали в дунавската кампания през 1853-1854 г.[67] Полученият списък бил изпратен на военния министър и одобрен от императора[68]. По-сетне ОБН изпратило и един допълнителен

списък, но Коцебу отказал да докладва[69]. В резултат на тези постъпки руското правителство наградило голям брой българи, между които одеските и част от букурещките дейци. Техният списък показал, че повечето от наградените през следващите години станали активни проводници на руската политика сред българите[70].

Идеята за запазването на руското влияние сред българите в трудните за Одеса следвоенни условия Палаузов разглежда и в едно друго писмо до княз Василчиков от 21 август 1856 г. От името на ОБН той поискал да се отпуснат средства за „нравственото образование на българите в дух на обединение". „Ние трябва, така да се каже – пише Палаузов, – от самата люлка да подготвяме ревностни поборници." За тази цел Палаузов предложил на руското правителство да отпусне средства, за да може в България да се открият една гимназия и духовна семинария. „При отказ – продължава Палаузов – ще се даде възможност на Запада да се погрижи за своите работи... А сега при енергичните им интереси и действия на тях се предоставя в много отношения пълна свобода."[71]

Усилията на ОБН да запази и задълбочи руско-българските културни връзки след Кримската война, да издейства привилегии за българите, живеещи в Русия, и за образование на своите сънародници от Турция били свързани в една голяма политическа цел на настоятелството – да осигури своето място на пръв център сред емиграцията в Южна Русия, Бесарабия и дунавските княжества, да създаде и укрепи каналите на своето влияние сред българите от дунавските княжества, Цариград и вътрешността на страната.

След Кримската война подбудената българска емигрантска буржоазия активизирала своята политическа и културна дейност в съответствие с широкия размах на българското духовно и политическо възраждане. През 50-60-те години се създали няколко политически и културни емигрантски центъра. Първият от тях бил Цариград. Тук сред многобройната българска колония, наброяваща близо 50 000 души, започнали да функционират важни общонационални институции. На първо място това била българската община и създаденото към нея след 1856 г. народно представителство на вътрешните градски общини, занимаващо се с църковнонационалното движение. През 1864 г. в Цариград се открива българско читалище, което чрез едноименното си списание направлявало дейността на българските читалища и училища. През 60-те години тук се създали така наречената „Просветно братство" и „Македонска дружина", преименувана след 1872 г. в „Каса за бедните български училища". От 1872 г. в Цариград функционирала първата официално призната национална институция – Българската екзархия[72].

Вторият център на българското културно-национално и политическо възраждане след войната бил Букурещ. Тук продължавала да действа Епитропията, преименувана през 1862 г. в Добродетелна дружина[73]. В Букурещ през 60-70-те години се създали и действали българските революю-

ционни организации – БТЦК през 1866 г. и БРЦК през 1869-1870 г. Във Влашко имало и други важни центрове на културно-националното възраждане – Плоещ, Галац, Александрия, Гюргево и Зимнич. Особена роля сред тях играела браилската българска колония[74].

Като трети емигрантски център се оформя Болград. След Кримската война това средище на българските колонии в Бесарабия преминало към Румъния. Тогава тук се съсредоточава една голяма група от български интелигенти, които през 1862 г. откриват първата българска гимназия, изиграла огромна роля в културното възраждане на нашия народ[75].

Четвъртият център се създал в Белград. Макар че тук българската колония била сравнително по-малобройна, през 50-60-те години белградските българи имали важно място в политическото и културното възраждане на своята страна. Тук продължително време през 60-те години работил Г. С. Раковски. През 1862 г. той формира Първата българска легия. Няколко години по-късно, през 1867 г., Л. Каравелов основава комитет, който си поставя за цел да освободи България чрез чети, изпращани от сръбска територия[76]. През 1867-1868 г. в Белград е основана Втората легия. Следователно тук станали събития, които, както ще се види по-нататък, силно вълнували одеските дейци.

Значителни български колонии, макар и от временно пребиваващи ученици, студенти и търговци, през 50-60-те години има във Виена, Москва, Киев и други градове.

В опитите си да координира и направлява дейността на емиграцията ОБН установило контакти най-напред с букурещките дейци, с които било свързано пряко още по време на войната. За тази цел през 1856 г. то изпратило в Букурещ Найден Геров. Но неговата мисия изглежда завършила с неуспех, тъй като оттам Геров пише до Тошкович, че българите от Букурещ не искали да дават пари за общото дело. Те, както и по-рано, се стремели да действат самостоятелно и да не зависят от никого, в смисъл от Одеса. Между Букурещ и Одеса – продължава Геров – съществуват недоразумения, но някои от букурещките дейци, като Евлоги Георгиев и отец Максим (Райкович), били за общо действие. Другите не милеели за народността си, а и самото влашко правителство не разрешавало на българите да се проявяват[77].

Все със същата цел да разшири и утвърди влиянието на ОБН Геров пътува през 1856 г и до Москва. Както беше посочено, тук той се свързва със славянофилските кръгове, за да им предложи да осъществят своите цели чрез Одеското настоятелство. В Москва Геров възлага на Сава Филаретов, тогава студент в Московския университет, да следи живота на българските колонии и да го направлява в съответствие с намеренията на ОБН[78]. За същото на Филаретов напомня и Н. Палаузов, като му пише, че „сега трябва да залягаме всинца да укрепим тамошното общество, за да можем чрез него да действаме отвъд Дунава“[79]. В изпълнение на задачите, които получава от ОБН, Филаретов докладва на Н. Геров, че младите

българи в Москва начело със студента Даскалов съставили българско сдружение и успели да сторят две хиляди глупости. Московските славянофили ги посъветвали да изоставят тази работа, за да не пречат на ОБН, но те не се съгласили[80].

Очевидно е, че и в Москва усилията на Геров да наложи ОБН като първи център на българската емиграция също са пропаднали. Геров поискал с две писма от Ст. Тошкович през март 1857 г. да отиде в Одеса и да докладва как е изпълнил поръченията, които одеското общество му е възложило. На 11 април Тошкович му пише, че го очакват в Одеса[81].

Одеското настоятелство прави опити да установи преки връзки и с Българската цариградска община. През 1856 г. Н. Палаузов съобщава на княз Василчиков, че в Цариград и в Свищов били създадени две благотворителни учреждения – Община на народната българска писменост (т. е. община „Българска книжнина") и свищовско попечителство. Той обръща внимание, че тези организации ще бъдат много полезни за делото на ОБН и за политиката на Русия. Затова в съгласие с архиепископ Инокентий Палаузов предлага да се изпрати човек в Цариград, който да установи връзка с общината. Владиката бил обещал да издейства от правителството разрешително за това пътуване[82]. Подобно предложение прави и Ив. Кишелски. В писмо до М. Погодин от 1857 г. той настоява дейността на Московското и Петербургското благотворително общество да се свърже с ОБН и Цариградската община. Предлага също така да се състави южнославянско търговско сдружение в Русия[83]. Все със същата цел да координира действията си с цариградските българи с оглед бъдещата ориентация на тяхната дейност Палаузов иска от П. Р. Славейков подробна характеристика на цариградските дейци. В писмо от 9 юни 1858 г. Славейков изпраща в Одеса един подробен доклад с изключително находчиви и остроумни бележки за цариградските българи от партията на „младите" и на „старите"[84].

След войната ОБН установява преки контакти и с българската колония в Бесарабия. По това време Н. Палаузов е назначен като чиновник за особени поръчки при новорусийския и бесарабски генерал-губернатор и е натоварен да урежда преселническия въпрос в Южна Русия. В тази работа той действа съвместно с Ив. С. Иванов, попечител на българските колонии в Бесарабия. Именно чрез него ОБН успява да убеди бесарабските колонисти да съберат 30 000 сребърни рубли за ОБН. Настоятелството се опитало да използва съдействието на руската дипломация, за да помогне на Комисията на бесарабските българи, която след войната заминала за Букурещ, за да иска да се запазят привилегиите на колонистите такива, каквито са имали при руското управление. Настоятелството помолило княз Василчиков да предупреди руския консул в Букурещ Базили да съдейства и ръководи действията на комисията[85].

Хегемонистичните действия на одеските българи, които още по време на Кримската война и особено след 1856 г. се проявяват в опитите да се наложи настоятелството като първа сила сред българската емиграция, то

да координира и ръководи най-активните центрове на българското културно-национално движение – Букурещ, Цариград и Болград, обаче пропаднали. Това се дължи преди всичко на нежеланието на руското правителство да даде на настоятелството статут на самостоятелна организация, открито да го постави под свое политическо покровителство. При това положение другите центрове, които били значително по-многобройни, в които живеели не по-малко богати търговци от Н. М. Тошков, Ст. Тошкович и В. Рашеев, не пожелали да се подчинят на Одеса.

Отношението на руското правителство довело и до разпокъсване на силите на българската емиграция в Южна Русия. Много дейци тук, действали дотогава в съгласие с одеските първенци, започнали да се изплъзват от тяхното влияние. Най-напред променил своето поведение Н. Геров, който, домогвайки се до руски дипломатически пост, още през 1856 г. се обявил против хегемонистичните тенденции на одеския кръг. В едно писмо до Сава Филаретов той пише, че усилията на ОБН да действа са похвални, но смята, че ще бъде полезно, ако настоятелството се залови да помага само със средства и умни съвети. Но ако то смята да налага своето действие над всички българи – продължава Геров, – по-добре е да мирува[86].

Против Одеското настоятелство се обявава и Иван Кишелски, офицер на руска служба. Веднага след завършването на Кримската война през 1856 г. поручик Иван поп Киров Кишелски разработва проект за създаване на „Безсмъртно братство", организация, която по своите цели, задачи и структура е твърде различна от ОБН. Съгласно този проект „Безсмъртното братство" се състои от 6 отдела: 1) поверени лица, „ревностни към общонародното дело"; 2) послушници – да събират дарения в общи окръжни каси в България; 3) юнаци – с „чисто хайдушки задължения". Те създават чети и са „първи основатели на българското освобождение"; 4) любородни – да пречат на католическите и други проповедници да обръщат българите в друга вяра; 5) любители на българското просвещение. В този отдел могат да работят и чужденци, желаещи да възпитават умствено народа, да го учат да строи фабрики и да упражнява разни занаяти; 6) политични – работят зад граница, вербуват любители на българското просвещение, следят отношението на другите държави към Турция.

„Безсмъртното общество" има своя клетва. Проектът определя правата и задълженията на неговите членове от шестте дяла, предвижда една стройна организационна стуктура с местни и окръжни ръководства вътре в България и разузнавателна служба. Организацията ще действа в България и в чужбина и ще има общославянска насоченост[87].

Ако в случая оставим значението на проекта за всеобхватна политическа организация на българското общество, действаща във всички насоки на освободителното национално движение, трябва да посочим, че този проект показва наличието на разнородни тенденции сред българската емиграция от Южна Русия, една от причините за неуспеха на акцията на одесчани да се наложат като първа сила сред емиграцията.

Кишелски, който бързо се издига като военен, не само създава проекти, но и действа открито против ОБН. В своята автобиография четническият воевода Филип Тотю си спомня, че в края на 60-те и началото на 70-те години Ив. Кишелски агитирал сред българите да не признават ОБН, съветвал младите българи да не се отнасят към настоятелството, а да изпращат своите молби до руските власти чрез него. Кишелски предложил на Ф. Тотю да разтурят настоятелството и да го вместят в Южнославянския комитет[88]. Филип Тотю, който смятал, че одеските дейци „защищават отечеството си България", отказал да участва в акцията на Кишелски против ОБН[89]. Неуспял да унищожи ОБН, през 1870 г. Ив. Кишелски се отказал да сътрудничи на настоятелството поради това, че членовете на обществото не внасяли вноски и нямали право на глас, а настоятелството не давало отчет за събраните дарения и той самият 15 месеца не бил поканен на заседание на настоятелството. Всичко това Кишелски обяснява с неприязнени отношения на одеските дейци към него[90]. След това вече Кишелски, както ще се види и по-нататък, действал самостоятелно и паралелно с ОБН по редица въпроси на културното руско-българско сближение.

Отношението на руското правителство към ОБН се отразява и върху положението на онези одески дейци, които били руски чиновници. Техните връзки с официалните органи били сведени само до тайна кореспонденция с княз Василчиков и с попечителите Инокентий и Димитрий. Някои от тези дейци, като Н. Палаузов, изпаднали даже в немилост пред преките си началници. През 1856 г., когато Н. Палаузов доверяваше на Инокентий, че единствената му утеха е в бога, се оплаква едновременно и на княз Василчиков: „За себе си ще кажа, че съм вече превърнат в митничар. Какво ще стане с мене, не зная..., за мен нищо не е писано, тъй като за това би бил уведомен началникът на митницата Трайницки. Предполагам, че писмото на Михаил Василевич за мен лежи под миндера на статския съветник Газенфелд, съдейки по явното му неразположение към мен (не зная за какво?) и по подмятанията защо служа в митницата."[91]

Ясно е, че хора, поставени в такова положение, не могат да имат влияние сред едрите търговци от Букурещ и Цариград и сред свободолюбивата емиграция на Болград. Още повече, че букурещките и цариградските дейци сами претендирали, и то не с по-малко основание от одеския кръг, да стоят начело на българското културно-национално движение. Поради всичко това и главно поради нежеланието на руското правителство да се свърже открито върху политически план с ОБН предвид на дипломатическите усложнения, ОБН не успяло да се наложи като пръв доминиращ център сред българската емигрантска буржоазия. Това обстоятелство нанася силен удар върху стремежите на емигрантската буржоазия, пробудена от Кримската война. Поставена в пряка зависимост от руската, турската или румънската държава, емигрантската буржоазия не успя да създаде единна организация, общ национално-политически фронт, който би могъл да изиграе решаваща роля за развитието на българското националноосво-

бодително движение през 60-70-те години на XIX в. Така българската буржоазия се оказва политически раздробена, зависима от чужди сили, без сериозни международни контакти, обстоятелства, които силно възпират и ограничават размаха на българското освободително дело.

И така, поради условията, които съществуват в Русия след Кримската война, поради слабостта на българската емигрантска буржоазия, поради нейната зависимост от чужди държави, опитите на ОБН да създаде през 50-60-те години на XIX в. общ национален полтически център на емигрантската буржоазия пропадат. ОБН се превръща в едно благотворително сдружение, подчинено на политиката на царска Русия, ориентирано главно в културната област.

Но независимо от това, в една непосредствена перспектива и особено с оглед промените в руската политика и по-нататъшния размах на българското национално освободително движение, ОБН беше призвано да изиграе важна роля като националнополитическа формация. Непосредствено след Кримската война то насочи усилията си в културната област.

Бележки

[1] *Никитин, С. А.* Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в. М., 1970, 115-126.

[2] Препис от Записката на М. П. Погодин се пази в НА-БАН, ф. 103, (Сп. Н. Палаузов), а. е. 3, л. 1-9. Обнародвана е в *Русская старина*, V, 1874, Записки М. Погодина о политикѣ Россіи (1853-1854).

[3] За създаването и дейността на Средоточното българско попечителство, бъдеща Добродетелна дружина, вж. *Димитров, М.* Комитетът на „старите". Добродетелна дружина. – В: Сб. България 1000 години (927-1927). Т. I. С., 1930, 737-779; *Димитров, М.* Българска добродетелна дружина. – *БИА*, III, 1930, IV, 172-176; *Гешов, Ив.* Евлоги Георгиев. – *Пер. списание*, XI, 1900, с. 5 и сл.; *Страшимиров, Д.* История на Априлското въстание. Т. I. Пловдив, 1907, с. 58 и сл.; *Коледаров, П.* Към предисторията на Добродетелната дружина. – *Известия на Инст. по история*, 16-17, 1966, 385-405.

[4] *Барсов, Н.* Тридцатилетие деятельности Одесскаго болгарского настоятельства (1854-1884). – В: Материалы для истории освобождения Болгарии. Одесса, 1895, 7-8.

[5] Н. Х. Палаузов е роден в Габрово на 9 май 1819 г., починал в Одеса на 2 март 1899 г. През 1842 г. завършва Ришельовския лицей в Одеса и е назначен като чиновник в местната митница. Скоро е повишен като губернски секретар, а след две години и колежки секретар. По-късно бил преместен като надзирател в Тирасполската митница. Още до войната той участвал дейно в начинанията на одеските българи, но тогава стои още в сянката на В. Априлов и Н. С. Палаузов. Най-важната му обществена мисия през този период е описаното вече негово пътуване в България през 1845 г. Женен е отпреди войната и има три деца – двама сина – Владимир и Николай, и една дъщеря Олга.
По време на Кримската война застава начело на одеското общество и чак до края на живота си остава един от първите ръководители на ОБН. През същото време Палаузов авансира и в служебно отношение. През 1854 г. той е извикан в щаба на Южната армия и е натоварен от княз Горчаков като чиновник с особено назначение по българските въпроси. От 1856 г. той продължава да изпълнява тази длъжност и при новорусийския и бесарабски генерал-губернатор. През 1861 г. е определен за цензор на славянските вестници при одеската погранична поща. Използван е от руското правителство като главен експерт по изселническия въпрос в Южна Русия. През 1868 г. получава дворянско звание, а от 1882 г. е утвърден за действителен статски съветник. За живота и дейността на Н. Палаузов вж. неговия богат архив в НБКМ-БИА, ф. 113 и по-специално „Формулярный списокъ о службе члена Одесской таможни, действительного стаского советника Палаузова", ф. 113, а. е. 1, л. 1-8; също „За особените работи на члена на одеската митница, действителния статски съветник Палаузов" (документ, върху който с ръката на Палаузов е отбелязано

„Той е председател на ОБН"), пак там, л. 9-15. Дейността на Н. Палаузов е била предмет на няколко проучвания – вж. споменатото съчинение на *Барсов, Н.* Тридцатилетия..., 8-25; *Каролев, Р. М.* Николай Христофорович Палаузов. – *Пер. списание*, IX, 1900, 165-217; Пак там, Поменик за Н. Х. Палаузов, 820-822.

[6] Архив на Г. С. Раковски. Т. I, с. 491.

[7] Записката се намира в архива на Н. Палаузов, НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 1-6. Тя е била обнародвана за пръв път от Н. Барсов в Славянскія известия, № 43, 27 окт. 1891, 721-724, където в бележката на Барсов се съобщава, че записката е била известна на Николай I и е имала значение за мерките на руското правителство както в началото на войната, така и по-късно. Същата записка е поместена и в приложенията към цитираната работа на Барсов, 30-46.

[8] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 1-6.

[9] Пак там, л. 1.

[10] Пак там, л. 7-16.

[11] *Д-р Орешков, П.* Цит. съч. Писмо на Палаузов до С. А. Хрулев, Одеса, 16 ян. 1854, 189-191.

[12] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 7; също *Барсов, Н.* Цит. съч., с. 30.

[13] Пер. списание, IX, 1899, 4. Документи от времето на Българското възраждане, съобщава Н. П., 622-627.

[14] Пак там, 628-629.

[15] Пак там, 619-621.

[16] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 57, л. 15-16.

[17] *Барсов, Н.* Цит. съч., с. 10.

[18] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 5. Записка на Н. Палаузов до новорусийския и бесарабски генерал-губернатор Н. Н. Аненков и до Озеров, л. 39-41. Тази записка е била докладвана от Озеров през май 1855 г. в Министерството на външните работи. Препис от нея бил изпратен и на княз В. И. Василчиков.

[19] Пак там, л. 41.

[20] Пак там, ф. 113, оп. 3, а. е. 13. Писмо на княз Горчаков до П. И. Федоров, 20 февр. 1854, л. 15.

[21] Пак там, ф. 113, а. е. 5, л. 41.

[22] Пак там, ф. 113, а. е. 2. Писмо на Н. Палаузов до почетните настоятели на Одеското българско общество, Букурещ, 30 март 1854 (получено на 7 април 1854), л. 22-23.

[23] Пак там. Писмо на Н. Палаузов до ОБН, Букурещ, 2 април 1854, л. 24-27.

[24] Пак там. Писмо на Н. Палаузов до ОБН, Браила, 18 март 1854, л. 15-16.

[25] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 5. Докладна записка на Н. Палаузов за необходимостта да се изпратят на българите църковни книги, потреби и др., Букурещ, 24 март 1854, л. 29-30.

[26] Пак там, л. 42-44.

[27] Пак там, ф. 113, а. е. 4, към записката, подадена до граф Д. Е. Остен-Сакен, 1854, л. 34-37.

[28] Пак там. Записка на Н. Палаузов за формирането на отряд от български доброволци, Букурещ, 4 април 1854, л. 1-4.

[29] Пак там. Записка на Н. Х. Палаузов за необходимостта да се учреди при Главната квартира българска канцелария, Букурещ, 24 април 1854, л. 5-8.

[30] Пак там. Рапорт на Н. Палаузов, Букурещ, 24 април 1854, л. 29.

[31] Пак там, а. е. 5, л. 45-54.

[32] Пак там. Записка на Н. Палаузов за вътрешното управление на заетите от русите български градове, Букурещ, 4 април 1854, л. 31-34.

[33] Пак там, л. 35-38.

[34] Пак там. Записка на Н. Палаузов от 20 окт. 1854.

[35] Пак там. „Записка за България" на Н. Палаузов, Одеса, 20 дек. 1854, л. 1-28.

[36] *Барсов, Н.* Цит. съч., с. 7.

[37] Инокентий Борисов е роден в 1800 г. От 1848 до 1857 г. е бил архиепископ Херсонски и Таврически. Тогава се свързва с българите и искрено защитава българската национална кауза, като ходатайства пред руските държавни органи да се събират книги и църковни потреби за България. От края на Кримската война и чак до своята смърт през 1857 г. той бил попечител на ОБН. Най-голямата му заслуга е, че редовно е уведомявал висшите кръгове на Русия за положението на българите и техните нужди. Кореспондирал с лица от императорската фамилия, с императрицата Александра Теодоровна, с великия княз Константин Николаевич, с принц П. Г. Олденбургски, с руския посланик в Цариград, с министри и губернатори, с московския митрополит Филарет, с Филарет Киевски и с редица още

други лица, които можели да бъдат заинтересувани за българската съдба. За него вж. *Буткевичъ, Т.* Инокентій Борисовъ, бывший архиепископъ Херсонски. С. Петербургъ, 1877; също *Петровски, Сергей.* Архиепископ Инокентий като проповедник, администратор и славянофил, приложение към отчета на Одеското настоятелство за 1900 г. Одеса, 1900, 23-42; *Попруженко, М.* Архиепископ Инокентий Борисов и българите. – *БИБ*, IV, 1931, т. I и II, 59-66.

[38] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч III. Писмо на Н. Палаузов до княз В. И. Василчиков, 13 окт. 1856; Н. Барсов отбелязва неточно в своята статия, че молбата до Инокентий е от 1 ноем. 1856, цит. съч., с. 11.

[39] *Барсов, Н.* Цит. съч., с. 11.

[40] Из архива на Н. Геров, кн. II, С. Д. Тошкович до Н. Геров, 19 февр. 1857, с. 410.

[41] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 57, л. 1.

[42] Пак там, ч. III, л. 65.

[43] Пак там, оп. 1, а. е. 53, ч. II. Писмо на Азиатския департамент до княз В. И. Василчиков, 25 септ. 1856, л. 1.

[44] *Барсов, Н.* Цит. съч., 11-13.

[45] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. I. Устав на Одеското благотворително общество.

[46] Пак там. Писмо на граф Толстой до княз В. И. Василчиков, 6 май 1857, л. 1.

[47] Пак там. Писмо на граф Толстой до княз В. И. Василчиков, 10 май 1857, л. 6.

[48] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 8, л. 75.

[49] *Барсов, Н.* Цит. съч., 19-22.

[50] Из архивата на Н. Геров, кн. II. Н. Палаузов до Н. Геров, Одеса, 10 март 1858, 165-166; също писмо на Н. Палаузов от 6 септ. 1858, с. 167.

[51] Пак там. Ст. Тошкович до Н. Геров, 12 април 1858, с. 418.

[52] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 2. Писмо на Н. Палаузов до Димитрий Херсонски, 19 дек. 1860, л. 36-38.

[53] Пак там, а. е. 3. Писмо на Димитрий Херсонски до Н. Палаузов, 19 ян. 1861, л. 21-22.

[54] Из архивата на Н. Геров, кн. IV, 159-160.

[55] Пак там, кн. I. Писмо на Н. Геров до княз Горчаков, 11 април 1856.

[56] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III. Доклад на Н. Палаузов от 21 април 1856, л. 109.

[57] Пак там, ч. II. Писмо на Н. Палаузов до княз В. И. Василчиков, 21 август, 1856, л. 3.

[58] Александър Хаджи е българин, роден в Русе. През 1856 г. е служител във влашката полиция. По време на войната е участвал в акцията за набиране на български доброволци. След войната е използван от русите в кампанията за преселване на българи в Русия.

[59] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 63, ч. II, л. 5.

[60] Из архивата на Н. Геров, кн. II. Писмо на Н. Геров до М. П. Погодин, 26 ян. 1856, 191-192.

[61] Пак там. Писмо на Н. Геров до княз Горчаков, 11 април 1856.

[62] Пак там. Писмо на Н. Геров до Ст. Д. Тошкович, Москва, 24 май 1856, 398-399.

[63] Пер. списание, XIV, 1903, XIII. Писмо на Н. Геров до херсонския и таврически архиепископ Инокентий, Пловдив, 27 дек. 1856, 586-587.

[64] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II. Докладна записка на Н. Палаузов от 29 април 1856, л. 105. Данните и заключенията по този въпрос Палаузов взема от едно обширно проучване, направено по негово искане от браилския търговец К. Попович. Вж. НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на К. Попович до Н. Палаузов, л. 62-68.

[65] Пак там. Препис от записката се намира и в НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 4, л. 50-51.

[66] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II. Доклад на Н. Палаузов, 30 април 1856, л. 1.

[67] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 4. Докладна записка на Н. Палаузов до П. Е. Коцебу, Одеса, 11 май 1856, л. 52.

[68] Пак там, а. е. 3. Писмо на П. Е. Коцебу до Н. Палаузов, Варшава, 31 юли 1856.

[69] Пак там. Писмо на П. Е. Коцебу до Н. Палаузов, Варшава, 18 септ. 1856, л. 46.

[70] Пак там, а. е. 4. Два списъка на българите, наградени заради участието им в Кримската война, л. 38-41, 42-49.

[71] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II. Писмо на Н. Палаузов, 21 август 1856, л. 3.

[72] *Начов, Н.* Цариград като културен център на българите до 1877 г. – *Сб. БАН*, XIX (12). С., 1925, 5-114.

[73] *Димитров, М.* Българска добродетелна дружина. – *БИБ*, III, 1930, IV, 172-176.

[74] *Жечев, Н.* Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970.

[75] *Иванов, К.* Болградската гимназия. – *Училищен преглед*, XXXIV, 1935, 3, 315-331.

[76] *Шарова, К.* Л. Каравелов и българското освободително движение 1860-1867. С., 1970, 145-241.
[77] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на Н. Геров до Ст. Тошкович, Букурещ, 11 окт. 1856. Интересно е, че тази характеристика на букурещките дейци се покрива с мнението на Г. Раковски, който в „Записки на съвременната българска повестност", бр. 2, бележи за тях: „Букурещките български ефории или спекулантите с народното име", Архив на Г. С. Раковски, т. I, № 598.
[78] Пак там, 398-399, 498.
[79] Пак там. Писмо на С. Филаретов до Н. Геров, Москва, 15 март 1856, с. 460.
[80] Пак там. Писмо на С. Филаретов до Н. Геров, 20 ян. 1857 (по-вероятно е годината да е 1858 – б. а.), с. 498.
[81] Пак там, с. 411, 412, 415.
[82] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.
[83] НБКМ-БИА, ф. 3 (Ив. Кишелски), а. е. 1. Писмо на Ив. Кишелски до М. Погодин, 16 дек. 1856, л. 1.
[84] Сб. НУНК, XX, 1904. Писмо на П. Славейков до Н. Хр. Палаузов, Трявна, 9 юни 1858, 62-63.
[85] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.
[86] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на Н. Геров, Петербург, 9 април 1856, 461-462.
[87] НБКМ-БИА, ф. 3, а. е. 2, л. 1-29.
[88] Става дума за Одеското славянско благотворително общество „Св. св. Кирил и Методий", създадено през 1870.
[89] НБКМ-БИА, II А, а. е. 8617а. Биография на Филип Тотю Воеводата, Русе, 15 август 1896, л. 136-139.
[90] НБКМ-БИА, ф. 3, а. е. 1 Писмо на Ив. Кишелски до ОБН, Одеса, 3 юли 1870, л. 3.
[91] ЦДИА, КМФ, № 2, а. е. 13, ч. III. Писмо на Н. Палаузов, 13 окт. 1856, л. 56.

Глава трета
ОДЕСКОТО НАСТОЯТЕЛСТВО И БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНО ВЪЗРАЖДАНЕ

Дейността на ОБН след Кримската война зависела изключително от руската политика на Изток, а тази политика се определяла от последиците на Парижкия мир от 1856 г.

Парижкият мирен договор отнел на Русия възможността да влияе пряко върху съдбата на Турската империя. Русия била задължена да разруши военноморските си съоръжения и съдове в Черно море. Договорът отричал категорично нейните права да покровителства турските християни. В замяна на това западните държави съвместно с Турция поемали върху себе си задължението да реформират империята в буржоазно-либерален дух и да осигурят национално-културните права на турските християни[1].

Поражението на Русия в Кримската война оказва чувствително въздействие върху нейната външна политика. След войната Горчаков обявява примата на вътрешните проблеми над външните и формулира двете основни цели на руската дипломация: „1) да избягва за Русия всяко участие във външни усложнения, които биха отвлекли част от силите ѝ от вътрешното развитие; 2) да следи според възможностите си да не би в това време

в Европа да се извършат териториални изменения и изменения по отношение на политическото равновесие и на политическите влияния, които могат да нанесат сериозен ущърб на нашите интереси и на нашето политическо влияние“[2]. Приела, както винаги в своята история, когато военно е слаба, доктрината на политическия изолационизъм, Русия не можела да се откаже обаче от действия в Близкия изток и на Балканите, съобразени, разбира се, с новата обстановка. Главната цел на нейната източна политика след войната била да отхвърли ограниченията, наложени ѝ от Парижкия договор[3].

Но докато се създадели условия за реализиране на тази цел, руската политика акцентирала върху културно-политическото проникване на Изток. И след Кримската война руската политика заложила в тази област изключително върху единството на православието под върховенството на Цариградската патриаршия.

Новият руски посланик в Цариград между другите инструкции получил през 1856 г. и една записка, озаглавена „Нашите бъдни отношения с Източната църква“, в която се казвало, че на Изток руската политика ще подкрепи патриашията, за да запази православния хомогенен свят. Така Русия възприема не народностния, а религиозния принцип[4], като по този начин се надява да създаде сигурна преграда срещу западното културно-политическо проникване, разчитащо на различието във вярата, на националния принцип, на просвещението и на западния универсализъм. Тази руска доктрина, доколкото и изгодна да изглежда на пръв поглед с оглед на руските интереси, фактически влизала в противоречие с националните домогвания на българите и другите балкански народи, с техните тежнения към културно-национална самостоятелност, а по този начин ограничавала и руското влияние на Изток.

Очевидно, разбирайки недостатъците на тази доктрина, руската дипломация започнала да търси средства и възможности за културно-политическо влияние сред отделните народи и особено сред българите. Този стремеж на руската политика намерил израз в разширяване на достъпа на южнославянски младежи в руските училища и университети, за да се ограничи техният интерес към западните учебни заведения. Русия се надявала, че като подготви в своите училища южнославянската интелигенция и главно учителите и свещениците, като ги възпита в руски дух и в преданост към православието, ще създаде верни адепти, които ще защитават нейните интереси, нейното име.

Именно поради това след войната руското правителство прави различни улеснения за постъпване на българите в руските учебни заведения. Още през 1856 г. Министерството на просветата издало тайно разпореждане, следствие на императорски указ от 21 декември 1856 г., с което Киевският, Одеският и Харковският учебен кръг били определени като най-благоприятни за обучението на южните славяни. На ръководителите на тези окръзи било наредено да улесняват по всички начини идващите в

Русия за учение млади славяни. По-сетне тези привилегии били разпространени и за Московски окръг[5]. През следващата 1857 г. Министерството на външните работи съставило общ проект за обучението на славяните в Русия[6]. Три години по-късно по искане на Министерството на просвещението с императорски указ била отпусната специална сума от 5000 сребърни рубли, с която постоянно можели да се издържат 20-25 южнославянски стипендианти[7]. Използването на тази сума по-късно било предоставено на Одеския окръг, където през 60-те години на XIX в. се съсредоточава обучението на южнославянските младежи и главно на българите. Съсредоточаването на българите в един пункт на империята постепенно довело до идеята за откриване на специални учебни заведения за български деца и юноши. През 60-те години на XIX в. за тази цел били определени Одеската гимназия, университетът в град Николаев, а към Николаевската гимназия през 1863 г. бил открит пансион за южнославянски младежи[8].

Наред с държавните мерки за разширяване на образованието на южните славяни в Русия към това дело под наблюдението на Азиатския департамент били привлечени славянски комитети в Русия и различни други културни и благотворителни учреждения. Активно в тази насока действала и руската дипломация на Изток.

В системата на руското културно-политическо проникване чрез училищата, църквата, дипломатическите канали, частната благотворителност и литературното общуване било включено и ОБН. И след като през 1858 г. то било утвърдено като благотворително дружество, неговата дейност започнала да се развива предимно в тази посока.

Културно-просветителската и дарителската дейност на ОБН започнала веднага след завършване на Кримската война. Първоначално тази дейност се провеждала изключително по инициатива на първия попечител на настоятелството архиепископ Инокентий. Още преди официалното признаване на настоятелството Инокентий започнал да събира и да изпраща в България богослужебни книги, църковни одежди и други вещи. Н. Палаузов уведомява за това през 1856 г. княз Василчиков: „Тези дни ние изпратихме в България два пакета черковни книги. Това е първият опит за действие на настоятелството в България.“[9]

В същото време Инокентий насочил настоятелството да се грижи за училищата на българските колонисти в Бесарабия и Южна Русия. През 1856 г. той лансирал идеята да се открият руски църкви и малки метоси в България, Цариград, Мала Азия и особено по бреговете на Черно море, „един вид стражеви пунктове и укрепени места“ на руското влияние. С неговото участие били подкрепени усилията на българите да изградят своя църква в Цариград. По негова лична инициатива били изпратени книги на одринската църква, на църквата в с. Белица, близо до Мустафа паша[10]. В края на живота си през 1857 г. Инокентий оставя една записка, която представлява широка програма за дейността на настоятелството. В нея се предвиждало да се напише история на българите, да се издават

оригинални и преводни книги на български език, да се събират и обнародват български исторически актове, да се изпратят руски учени в България, за да изследват и популяризират нейният бит и култура[11]. Във връзка с идеята на Инокентий за издаване на история на българите през 1858 г. ОБН предложило на руския историк А. Хилфердинг да напише кратка българска история за училищата и за народното четене. Хилфердинг приел това предложение на одеските българи[12]. Пак във връзка с идеите на Инокентий одеските дейци установяват чрез учителя Сава Радулов връзки с болградските българи, за да насочват и подпомагат тяхната културна дейност. Още през 1855 г. те получават от Радулов подробен отчет за състоянието на българското училище[13]. По-сетне, разказвайки за притесненията, на които са подложени след войната от страна на новите румънски власти, Радулов иска съдействието на ОБН да може отново да заеме учителското си място[14]. През ноември 1857 г., когато училището било закрито, Радулов отново настоява за съдействие[15], което одесчани оказвали с всички възможни средства: било с пари, било с ходатайства, било чрез прякото участие на Н. Палаузов в уредбата на преселническия въпрос[16].

Но след войната в духа на руската източна политика ОБН се заело главно да привлича млади българи на учение в Русия, да поддържа широки връзки с българските училища в Турция. Един от първите български младежи, дошъл в Русия по инициатива на настоятелството, бил К. Миладинов от Струга. Той пристигнал в Одеса през ноември 1858 г., за да се „подготви за учител по български език", тъй като, както сам той пише, Македония било изостанала от Горна България[17]. Миладинов поискал от настоятелството помощ от 200 рубли на година, като представил декларация, че след като се завърне в България, ще стане учител[18].

Във връзка с привличането на млади българи в руските учебни заведения ОБН установява контакти и с руския посланик в Цариград княз А. Лобанов-Ростовски. През 1858 г. Лобанов изпратил до настоятелството българина Николай Огнянов, племеник на архимандрит Партений, с молба да го запише в Московската гимназия и да го постави под свое покровителство[19]. Със същата молба посланикът се обръща и по отношение на българина Иван Сакилариу[20].

През 1858 г. дейността на настоятелството в това отношение постепенно се разширила. Същата година Синодът на руската църква открил в руските семинарии 75 места за българи, за други славяни, в това число и за няколко араби. На Одеското настоятелство било възложено да подбере кандидатите. Настоятелството делегирало тези свои права на Цариградската община, като ѝ обърнало внимание, че кандидатите трябва да бъдат предимно от македонските райони[21].

Уведомен за тези възможности, руският вицеконсул в Пловдив Н. Геров предложил на настоятелството да запише 25 от кандидатите в Одеската семинария, като 5 места за Одеса запази за младежи от Пловдив[22].

И след Кримската война ОБН и по-специално душеприказчиците на покойния В. Априлов – Н. Палаузов, Константин Палаузов и В. Рашеев, обръщали в своята културна дейност в България изключително внимание на Габровското училище, основано и ръководено от одеската емиграция през 30-40-те години. Тяхното внимание било привлечено тук от продължителната криза, която училището преживявало през 50-те години. Именно поради това настоятелите назначили за свой пълномощник П. Р. Славейков, на когото възложили да преодолее кризата и да създаде нормални условия за функциониране на училището. На 27 май 1858 г. Славейков изпраща в Одеса подробен доклад за причините, довели Габровското училище до злополучно състояние[23]. По-сетне по указание на Одеса Славейков се намесил пряко в габровските разпри. Той предложил на ОБН да даде повече власт на директора Тодор Бурмов, за да не зависи от габровските „гор-горбашии". Пак по инициатива на одеските директори била съставена комисия от д-р В. Берон, търновския учител Кесарев и П. Славейков, която трябвало да посредничи между враждуващите партии. Но и тази комисия не могла да постигне искания от Одеса резултат[24]. Кризата, плод на борбата между чорбаджиите и учителската „партия", продължила и през 60-те години, когато училището било за известно време затворено. Това наложило вече и пряката намеса на ОБН. На 26 май 1866 г. Н. Палаузов като главен изпълнител на завещанието на В. Априлов пише един ден три писма до Габрово – едно до габровските първенци, търговци, еснафи и родолюбиви граждани и две до частни лица. Противопоставяйки се на безспирните разпри, Палаузов предложил вместо съществуващите две общини в Габрово – гражданска и училищна, да се създаде само една община. С оглед да задоволи амбициите на габровската общественост, Палаузов наредил да бъдат уволнени всички учители, тъй като разсипали училището и оклеветили П. Славейков[25]. По същото време Палаузов поискал от изпълнителите на завещанието на Силвестър Пену, завещал големи суми на училището, и те да се намесят в училищните разпри и да сложат на място тези, които разсипват училището[26].

Наред с грижите си за ликвидиране на моралната криза ОБН се занимавало непрекъснато и с финансовите проблеми на Габровското училище. Към завещания от Априлов капитал то прибавило и средствата, оставени от Силвестър Пену. За тази цел то води дълга преписка с изпълнителите на това завещание, с Евлоги Георгиев и други лица, определяйки им как да използват тези средства[27]. Освен за средствата одеските настоятели се грижели и за обзавеждане на училищната библиотека. Само през 1863 г. те изпратили в Габрово 550 книги[28].

В съвместната работа между одеските дейци и П. Р. Славейков се ражда идеята да се издаде история на Габровското училище, тъй като, както пише Славейков, „историята на Габровското училище е история на възраждането на българската книжовност"[29]. Натоварен с тази задача, през 1865 г. Славейков завършва своя ръкопис[30]. През следващата 1866 г.

той бил отпечатан със средствата на ОБН в Цариград под заглавие „Габровското училище и неговите първи попечители".

Грижата на ОБН за българската просвета намерила израз в ранния период на неговото съществуване в една постоянна акция за събиране на помощи, за изпращане на книги и други пособия за църквите и училищата в България. От 2 февруари 1854 до 2 февруари 1861 г. настоятелството успяло да събере предимно в Новорусийския край и сред бесарабските българи около 16 000 рубли. Тези средства били изразходвани главно за закупуване и изпращане на книги в българските училища и църкви. През същото време за българските църкви били изпратени 122 пратки с книги и потреби. Една част от средствата били използвани и за обучението на младите българи в Русия, за подпомагане на доброволците от Кримската война, за издаване на „Показалеца" на Г. С. Раковски и за отпечатване на някои други книги[31]. През 1858 г. настоятелството се оформило и като посредник, като разпределителен пункт за руските църковни и други книги, отпущани от Синода за България на половин цена. Тези книги то изпращало чрез руското посолство в Цариград, което ги препращало и складирало за продан в Търново, Пловдив и София[32]. Наред с това настоятелството посредничело и в книжната търговия на Захари Княжески, започнала още през 40-те години[33].

Резултатите от благотворителната и чисто посредническата дейност на ОБН в полза на български църкви и училища през 50-те години обаче показали на одеските дейци, че по този път те не ще могат да осигурят достатъчни средства за широко разгръщащата се след войната българска национална просвета. Затова през 1858 г. ОБН отново обърнало погледа си към руските власти, за да иска средства за по-широка културна дейност в България. В едно писмо до княз Василчиков одеските дейци съобщавали, че поради лошо устроените училища в България значителна част от заддунавските българи изпращали децата си на училище в Западна Европа, които, връщайки се оттам, „могат да донесат със себе си западни идеи в ущърб на народната преданост към Русия". Княз Василчиков препратил писмото на настоятелството до министъра на просветата граф Е. П. Ковалевски, като предложил да се издаде разпореждане за приемане на известен брой българи на държавна издръжка в руските гимназии и университети и в Технологическия институт, така както Синодът се е разпоредил за образованието на българите в руските семинарии[34].

Министерството на просвещението не издало обаче исканото от ОБН разпореждане, тъй като очаквало разработвания от Министерството на външните работи общ проект за обучението на южните славяни в Русия. Освен това министърът Ковалевски отговорил, че били вече предприети някои облекчителни мерки за допускането на българите и на другите славяни до руските учебни заведения[35].

В края на 50-те и началото на 60-те години, когато руското правителство декретирало споменатите вече облекчения за славяните в руските

училища и особено когато била отпусната сумата от 5000 сребърни рубли за обучението на българи и техният брой в руските учебни заведения нараснал твърде много, отново бил поставен въпросът за мястото на ОБН в общата система от начинания на руската политика с оглед културното проникване на Изток.

Точно в този момент попечителят на Одеския учебен окръг Могилянски предложил на министъра на просветата „да се потърси съдействието на тукашното (т. е. на Одеското – б. а.) настоятелство... Макар и да няма официален статут – пише Могилянски, – но поддържайки постоянни връзки с Българската община в Константинопол и със старейшините на главните български градове, то служи нерядко и за правителствени цели." По-нататък Могилянски съобщава, че се е срещнал с членовете на настоятелството и те се задължили да съдействат за избора на способни и вече подготвени за учение млади хора. Настоятелството се задължило също да привлича в Одеса тези млади хора, а след като завършат лицей или гимназия, да ги изпраща обратно в България, за да станат учители в местните училища.

След тези споразумения с ОБН Могилянски предложил отпуснатите 5000 рубли за обучение на южнославянските младежи в Русия да бъдат предоставени на настоятелството. За всеки ученик настоятелството да получава по 275 рубли, като оттам нататък то „поема върху себе си всичката грижа по настаняването, продоволствието, снабдяването с облекло и учебни пособия на учащите се, а така също и задължението да наблюдава живота им, без да е необходима намесата на учебното началство и без да се иска отчет за изразходването на отпуснатите средства за издръжка на възпитаниците"[36]. Фактически Могилянски предлага да се възложи на ОБН пансионатното възпитание на българите, учещи се в Одеса и Одеския край. Министърът на просветата граф Ковалевски, след като получил предложенията на Могилянски, запитал Азиатския департамент дали има право да използва ОБН в тази работа. И след положителния отговор на Министерството на външните работи той отговорил, че „намира предложението на попечителя на Одеския учебен окръг относно образованието на славяните в Одеса за твърде основателно, а участието на ОБН в това дело за напълно полезно, без да се изключва участието на нашите консули на Изток, които също могат да предлагат кандидати, достойни за постъпване в нашите учебни заведения. С това е съгласен и княз П. М. Горчаков." При това Ковалевски уточнил, че ако младите славяни се настанят в руските учебни заведения по предложение на дипломатическите агенти, чрез препоръка и под покровителството на ОБН ще се постигнат най-добри резултати. В такъв смисъл било изпратено разпореждане до руските дипломати в Турция[37]. Ясно е, че Министерството на просветата не поискало да се довери напълно на ОБН по подбора на българите, желаещи да се учат в Русия, но значително разширило правата на настоятелството в това отношение. Благодарение на тази нова позиция на руските официални власти шест години след създаването на ОБН и две години след импера-

торския указ за неговото официално регистриране като благотворително общество функциите му на културен център на Българското възраждане и на руското културно влияние в България се разширили твърде много. Настоятелството излязло от следвоенната си изолация и наред с чисто благотворителната си дейност се заело да съдейства на руските просветни органи по образованието на българите в Русия. В началото на 60-те години настоятелството установило броя и местонахождението на всички българи, учещи се в Русия, за да може да наблюдава тяхното възпитание и да осигури в съответствие със задълженията, поети пред руското правителство, връщането им в България, след като завършат образованието си[38]. В същото време то установява контакти с българските общини от Цариград и от вътрешността на страната, за да осигури добър подбор на кандидатите.

Важно място в тази насока заемат грижите на настоятелството за южнославянския пансион на Т. Минков в град Николаев, открит по решение на руското правителство през 1863 г.[39] Одеското настоятелство видяло в това учреждение, ръководено от българи, възможности да се даде по-ясно изразено българско направление в подготовката и възпитанието на учащите се в Русия българи и затова предложило на Т. Минков своето съдействие чрез едно писмо на Ст. Тошкович. Настоятелството направило постъпки в същия смисъл и пред директора на Николаевската гимназия. Т. Минков обаче отказал да влезе във връзка с одеските дейци. Дори нещо повече – в едно писмо от 1865 г. до директора на Азиатския департамент П. Н. Стремоухов той наклеветил одеските дейци, че те не работели нито в полза на руското правителство, нито в полза на България, а се стремели да укрепват само своето влияние, като се представят за единствени български благодетели в Русия. Поради това не името на руското правителство звучи в устата на българите, а само „нашето българско настоятелство“[40] – писал Минков.

Отношението на Т. Минков в условия, когато настоятелството и без друго било под подозрителното наблюдение на Азиатския департамент, попречило на одеските дейци да изпълняват своите функции, възложени им от самото руско правителство. Много скоро одеските дейци били отстранени от работата по привличането на млади българи на учение в Русия. Именно поради това вниманието им през 60-те години отново било насочено към благотворителна дейност. През 60-70-те години настоятелството натрупало своя основен капитал, който се състоял от един неприкосновен фонд от 40 000 рубли и около 300 000 рубли, събрани от частни и обществени дарения. Според отчетите на настоятелството тези суми били изразходвани главно за откриване и поддържане на училища и църкви в България, за закупуване и издаване на книги, за уредба на библиотеки, за привличане и поддържане на млади хора на учение в Русия, за оказване на помощ на нуждаещи се и за политически цели. По-важните разходи, които настоятелството прави през тези години, са следните:

1863-1865 г. – за десет пратки с богослужебни книги, изпратени в България;

1865-1869 г. – за поддържане на 13 български възпитаници във Втора одеска гимназия, за издаване на български книги, за подкрепа на в. „Гайда“;

1869-1873 г. – главните разходи на ОБН са отново за стипендии и за издаване на книги. Същото е и за следващия период до Освобождението[41].

Особено много средства ОБН отделяло за подпомагане на българите, учещи се в Русия. За 25 години от основаването си то е подпомогнало с едно или с друго над 250 българи, учили в руските училища и университети. В неговите документи се срещат имената на Нешо Бончев, Тодор Бурмов, Иван Гюзелев, Васил Друмев, Райко Жинзифов, Йосиф Ковачев, Константин Миладинов, Сава Муткуров, Сава Филаретов, В. Чолаков, Рачо Каролев, Димитър Манолов, Цвятко Недев, Димитър Благоев и още много други[42].

Но настоятелството ясно разбирало, че подготовката на българите в руските училища и университети не дава с оглед интересите на Българското възраждане напълно задоволителни резултати. Преди всичко българските младежи се откъсвали от своята естествена среда, от проблемите на своето общество. Руският казионен дух на подчинение и преданост, на християнско-православно смирение изтръгвал от младите души порива на възрожденските идеали. Много от тях поради недостатъчната подготовка, която предварително получавали в България, често пъти не можели да се справят със своите учебни задължения. А тези, които показвали дарби в ученето, оставали в Русия или заминавали да учат в Европа, като избягвали учителските и свещеническите длъжности. Освен всичко това подготовката на българската интелигенция в Русия създавала големи затруднения на българската просвета, тъй като турското правителство преследвало руските възпитаници като „московски агенти“.

Поради всичко това ОБН непрекъснато се опитвало да реализира отколешната идея за откриване на едно висше училище в България или в Цариград, намиращо се единствено под контрола на българските националнокултурни институции. През 60-те години то отново лансирало тази идея пред руските държавни органи. В края на 1863 г. Ст. Тошкович съобщил на Н. Геров в Пловдив, очевидно за да потърси и неговото съдействие, че ОБН е поискало от правителството да даде средства, отпущани за обучението на българите в руските училища, за откриването на две гимназии в България, едната от които да бъде в Македония. Настоятелството поискало тази промяна, тъй като обучението на младите българи в Русия не давало резултати[43].

Познавайки обаче стремежа на Русия да осъществява чрез своите органи политически контрол върху подготовката на южнославянската интелигенция, настоятелството се опитало да събере и по други пътища средства за откриване на висше българско училище. То поискало от българските общини, църкви и манастири да отделят необходимите средства. През 1863 г.

одеските дейци писали за тази цел и до игумена на богатия Зографски манастир, предлагайки му да отдели от манастирските средства, намиращи се в Петербургската банка, една сума от 10 000 сребърни рубли, от които 3000 да се използват за поддържане на 12 българи в Русия, а 7000 – за създаване на централно българско училище. Освен това одеските дейци поискали от манастира 1000 рубли за издаване на полезни книги. Те предложили на манастирското братство да открие духовна семинария за подготовка на достойни пастири и учители[44].

Същия ден, когато изпратили писмото до Зограф, одесчани писали за това и до Българската община в Цариград, търсейки нейното съдействие да принуди манастирското братство да даде нужните средства[45]. И след като манастирът отказал да даде исканите суми, настоятелството предложило на цариградските българи една съвместна акция през руското външно министерство, за да могат чрез него да принудят манастира да приеме техните предложения[46].

Неуспели и по този начин да съберат средства за откриване на централно българско училище, през 1864 г. одеските дейци отново се обърнали към руските органи, този път за да молят да се открият в Русия поне специални учебни заведения за българите[47]. За тази цел ОБН потърсило съдействието и на славянските комитети в Москва и Петербург. Московските славянофили обаче, вместо да подкрепят тяхната идея, им предложили да се издигнат до равнището на високи училища съществуващите народни училища в България[48]. Най-накрая одеските дейци опитали да реализират своето начинание и чрез руския посланик в Цариград генерал Н. П. Игнатиев. В едно подробно писмо до него от май 1869 г. те споделили, че българският народ е заплашен от различни пропаганди, целещи да го откъснат от Русия. Помощта, която Русия оказва на българите, според тях е неефикасна. Те съобщили на посланика, че от 1856 до 1869 г. в руските училища са се учили 109 българи, но резултати не са постигнати, тъй като руските възпитаници се преследват от турското правителство и фанариотите. А и самото образование в Русия не отговаряло на нуждите на българското общество, което, съставено от търговци, занаятчии и земеделци, се нуждаело от практически знания, които младите българи не получавали в Русия. На всичко отгоре – посочвали те, българските младежи, отиващи на учение в Русия, се отъсват от своя народ, а много от тях се „зареждат с политическа неблагодарност".

Изхождайки от всичко това, ОБН предложило на генерала да издейства средства за откриване на централно българско училище за подготовка на учители и свещеници в някои от провинциалните градове. Ако това бъде невъзможно, те предложили като такова училище да се издигне училището към българската църква в Цариград. Програмата на бъдещото училище да се състави от попечителя на Одеския учебен окръг или от специалния комитет при участието на ОБН. Само така ще може да се отбие западното влияние – завършвали молбата си одесчани[49].

Всички постъпки на ОБН обаче отново останали напразни. Азиатският департамент не поисква да даде възможност на българите да имат свое самостоятелно висше училище. Но тази акция на одеските дейци може би е повлияла за откриване на Южнославянския пансион на Т. Минков, а също така и за събирането на всички българи, учещи се в Русия, в Одеската гимназия и Новорусийския университет[50].

Съображенията на руското правителство да отхвърли исканията на българите са разкрити в едно писмо на Азиатския департамент до Т. Минков. Азиатският департамент заявява, че главното правило, от което се води руското правителство в тази своя политика, е да се подготвят добри учители и духовници, които, като се върнат в родината си, „да съдействат за разсипване на мрака и невежеството, което тежи над християните в Турция и прави от тях оръдия на разни домогвания и пропаганди". Русия изразходвала за това значителни средства, но напоследък в Министерството на външните работи постъпили много заявления от частни лица и от ОБН, че руските възпитаници не могат да изпълнят своето предназначение, тъй като били преследвани в Турция. Във връзка с това ОБН предложило да се прекрати приемането на южни славяни в руските училища, като средствата, изразходвани за тази цел, се предоставят на българите, за да открият в Цариград едно централно българско училище. Настоятелството се надявало, че по такъв начин ще се намали подозрителността на турското правителство и ще се създадат условия за по-полезна дейност на подготвените в Цариград учители и свещеници.

Получавайки писмото на ОБН, министерството наредило на генерал Игнатиев да направи пред Високата порта необходимите постъпки. Посланикът отговорил, че слуховете за преследване на руските възпитаници в България са преувеличени, че турското правителство е обещало да отстрани причините, пораждащи тези слухове. Именно поради това Министерството на външните работи отклонило предложението на ОБН[51].

Във връзка с това предложение на ОБН Азиатският департамент наредил на Н. Геров в Пловдив да събере подробни сведения за поведението на руските възпитаници в България, а при подбора на бъдещите кандидати да се вземат деца от различни краища, и то предимно от богати фамилии[52]. По-нататък Азиатският департамент ревизирал своята политика. По негово настояване бил разширен достъпът на южни славяни във висшите учебни заведения, особено в техните медицински, юридически и филологически факултети. Това изменение било мотивирано все с целите на руското културно-политическо влияние. Руското правителство смятало, че „студентите от университета като по-възрастни могат да си съставят по-ясно понятие за това, което са видели и слушали у нас, и да бъдат ръководители на своите съотечественици там, дето гласът на гимназиста като по-млад може да изглежда недостатъчно убедителен"[53].

Различията между ОБН и руските власти по начина на подготовката на българска интелигенция за руска сметка през 60-те години говорят за

наличие на някои противоречия между Русия и българското културно възраждане, противоречия между стремежите на ОБН да действа като орган на Българското възраждане и желанието на Азиатския департамент да го превърне в свое послушно оръдие.

Но тези противоречия, раждащи сблъсъци, не били от такова естество, че да разтрогнат исторически сложилия се културно-политически съюз между българите и Русия, тъй като и българското културно-национално развитие, и руската политика имали общи интереси против Турция. Затова именно не се стига до крайни конфликти, а само до временно пренебрегване на ОБН, когато то не действа по посока на руските политически интереси. До такъв конфликт се стига отново към средата на 60-те години, когато руските органи, едва допуснали ОБН да сътрудничи на делото за обучение на българите в Русия, отново започват да ограничават неговите права поради проявените от настоятелството тенденции към самостоятелно действие. В дипломатическата и държавна руска преписка има достатъчно свидетелства за този конфликт. През 1865 г. М. Хитрово, руски консул в Битоля (Монастир), пише до Н. Геров, че Българското настоятелство в Одеса в голямата си част не прави нищо. И ако излиза от своето бездействие, то е да направи само някоя глупост. Всичко това би било смешно – заключава Хитрово, ако не беше тъжно[54].

Като руски чиновник и дипломат Геров, който иначе сам ратува за едно по-ясно изразено национално направление на българската просвета, в случая споделя Хитровото мнение за одеските дейци. Той отговаря, че „малко полза може да очаква от хора“ като Н. Палаузов, К. Палаузов, Тошкович и другите одесчани, които са напуснали отдавна България и не знаят какво става в отечеството им. При това последните двама били неграмотни[55].

Като резултат от това отношение към одеските дейци Министерството на външните работи и министърът на просветата граф Толстой прехвърлил през 1870 г. сумата за обучението на младите българки в Одеса от сметката на ОБН на сметката на Одеския учебен окръг. Нареждането на граф Толстой било мотивирано с недоволството, че в българската преса са се появили съобщения, неопровергани от настоятелството, според което обучението на младите българи в Одеса се извършва за негова сметка. Това – пише графът – може да донесе „неблагоприятни последици по отношение на целите, които има нашето правителство, като жертва суми от държавния фиск“[56].

Поставено пак в неблагоприятно положение пред руските власти, през 60-те години настоятелството отново се насочва към самостоятелна дейност на полето на българската просвета и култура. За тази цел то все повече се сближавало с българската община и с другите национално-културни институции в Цариград. Научило през 1864 г., че учениците и учителите от българското цариградско училище са лишени от средства и ходели с дискоси по Балкапан да просят милостиня, че Цариградската об-

щина не може да посрещне големите разходи по църковния въпрос и по издаването на в. „Съветник“, ОБН изпратило на общината чрез Тодор Комсиев 400 рубли. Една част от тази сума била предназначена за „филологическото“ пътуване на П. Р. Славейков из Македония. „Настоятелството – пишат одеските дейци – не може повече да изпрати. По положението си, което се намирва, то да речем на кръстопът, от всякъде се одолжава да помага. Освен това, че обдържа някои ученици, дойде ли някой да се учи, дорде се определи – содержава го, отива ли някой в други градове, с тая иста цел – дава му пособие, връща се по болезни или други причини в Отечеството – се иска от Настоятелството помощ; печата ли някой книга и нему трябва да се помогне, и други, а между тем и отвред България дохождат просби за помощ и всичко трябва да се посрещне; не може се уподоби на никой град в Отечеството; средствата наши са твърде оскудни и по малая част се събират.“

Одеските дейци предлагат на Цариградската община и тя да се заеме да събира средства чрез дарения, като ги упреква, че Цариград, „който е средоточие на цялата търговщина“, в който постоянно живеят много българи, а такива идват и от всякъде, трябва също да събира средства чрез дарения“[57]. Значителна помощ одеските дейци оказали и за издаването на органа на Цариградската община в. „Съветник“. През 1865 г., когато вестникът бил пред спиране поради липса на средства, Н. М. Тошков му отпуснал една помощ от 50 лири, а ОБН изпратило 300 рубли. При това одеските дейци категорично настоявали да не се спира вестникът. „Голям срам и укор ще заслужи нашият народ, а най-вече тий, които по положението си стоят во глава, ако се допусне таквази една студеност към една от най-главните в настоящее време потребности.“ В същото писмо настоятелството съобщава, че и изпълнителите на завещанието на Априлов отделили от капитала на Габровското училище 100 рубли, но вестникът трябва на всяка цена да излиза[58].

Одеските дейци подкрепят през 1865-1866 г. много активно и в. „Време“, издаван от Т. Бурмов в Цариград. Между Бурмов, от една страна, и Н. Палаузов и Н. М. Тошков, от друга, се води продължителна преписка. Одеското настоятелство абонира за „Време“ Иван С. Иванов, попечител на бесарабските български колонии в Комрат, студента Р. Жинзифов в Москва, българските колонии в Южна Русия, руските вестници „С. Петербургски ведомости“, „Московски ведомости“, „Ден“, „Руски инвалид“, „Одески вестник“, много руски служебни лица, българските възпитаници в Духовната семинария в Одеса, в Николаевската гимназия, в Киев, в Московския университет, всички членове на настоятелството и редица техни приятели от Одеса и други градове[59]. По такъв начин фактически със средствата на Н. М. Тошков, който плащал тези абонаменти, била поддържана и още една голяма нациинална трибуна в Цариград.

Материалната подкрепа, оказана на Т. Бурмов, давала възможност на одеските дейци да насочват политическата линия на в. „Време“. Те настоя-

вали за една по-ярко изразена национална платформа. Така в едно свое писмо от 26 март 1866 г. Н. Палаузов препоръчва на редактора да разглежда по-често на страниците на вестника идеята, че преподаването на турски език в провинциалните училища няма да донесе полза[60]. По такъв начин одеските дейци се изказват категорично против опитите на Митхад паша и на турското правителство да отоманизират българското просветно дело.

Когато през 1865 г. Т. Бурмов нямал достатъчно средства, за да продължи своето издание, Н. М. Тошков отново се притекъл на помощ, като писал на Бурмов, че не бива да спира вестника, тъй като няма да има други български вестници, докато Раковски започне да издава своя вестник в Букурещ[61].

ОБН не само поддържало финансово и морално Цариградската община заради нейната ярко манифестирана национална позиция, но чрез нея и чрез другите културни институции в Цариград то осъществявало контакти и с българските общини от вътрешността, с училищата и манастирите, с българи, които имали значение за културно-националното развитие. Чрез Цариградската община и Хр. Тъпчилещов настоятелството препращало средства, събирани в Русия за българската просвета[62]. Особено широка благотворителна и дарителска дейност в България развивал Н. М. Тошков. Той подпомагал българските книжовници, като Г. С. Раковски, Ив. Богоров и др., изпратил чрез Цариградската община 3000 гроша на преследваните от Патриаршията през 1860-1861 г. български владици, финансирал издаването на песните на Добри Чинтулов. От 1830 г. всяка година Тошков внасял в училището в родния си град Калофер по 50 жълтици, поддържал девическите училища в Шумен, Пловдив, Калофер, Сливен, Охрид, Неврокоп и Битоля[63].

През 70-те години тази дейност на ОБН била съчетана с неговите опити да осигури по-благоприятни условия за обучението на младите българи в руските училища и университети. Отблъснато от Азиатския департамент и от МНП, настоятелството ловко лавирало в лабиринтите на руската бюрократическа действителност, като се обръщало ту към една, ту към друга инстанция. През 1869 г. настоятелството най-после успяло да се добере и до руския император Александър II. На 5 октомври 1869 г. членът на настоятелството К. Н. Палаузов бил приет от императора в Ливадия и му връчил една записка, в която се искали средства за издръжката на 10 момичета и 5 момчета в одеските гимназии. В нея се посочвало, че след завършването си момичетата ще станат български учителки, като ще „дадат основно направление на женското образование в България в противовес на това опасно и вредно за религиозното чувство влияние, което католическият Запад усърдно се старае да всели у българите“[64]. В резултат на това прошение, на един проект на полковник Иван Кишелски и по инициатива на Московския славянски комитет през 1872 г. в Киевската фундуклеевска женска гимназия и в пансиона на графиня Левашова в Киев

били приети като стипендианти 10 млади българки. От 1856 до 1878 г. ОБН оказало помощ на 17 момичета да учат в Русия[65].

През 1871 г. ОБН отправя още две молби до Александър II. През октомври същата година, когато императорът минал пред Одеса, настоятелството му поднася молба за отпущане на средства за стипендии на млади българи за специалните учебни заведения. Като посочва необходимостта от кадри с технически профил, тъй като страната е в застой в промишлено-стопанско отношение и не достигат специалисти по минно дело и пътно строителство, а тези длъжности в България се заемат от унгарци, поляци и други, „които се ползват от своето положение и разпространяват известни политически идеи и стремежи в разрез с убежденията, въжделенията и надеждите на българския народ", настоятелството поискало да се отпуснат по две стипендии в Института за инженери по пътни съобщения, в Минния институт, в Петербургския технологически институт, в Московското техническо училище, в Строителното училище в Петербург, в Киевската военна гимназия и в Петровската земеделска академия[66]. В резултат на тази молба през 1873 г. няколко българи били приети в Петровската земеделска академия и в Московското техническо училище. Кандидатите били определени от настоятелството измежду завършилите Николаевската реална гимназия[67].

В края на 60-те и началото на 70-те години настоятелството отново разширило контактите си с руската общественост. То предложило на руското правителство да отпусне средства за откриване на рисувално училище в Рилския манастир, застъпило се пред новорусийския и бесарабски генерал-губернатор за въвеждането на български език в новооткритото училище в колонията Комрат (Бесарабия). По негово ходатайство за учител в Комрат бил изпратен българинът Д. Благоев, възпитаник на Киевската духовна академия. Настоятелството поело грижата за училищата в българските колонии, като предложило на училищните настоятелства в България да изпратят в тези училища като учители млади българи. Самото настоятелство снабдявало училищата на колониите с български книги. Като не се поддало на интригите на Т. Минков, настоятелството се застъпило за неговия пансион. Когато пансионът бил открит наново, настоятелството склонило Зографския манастир да поеме разноските за неговата сграда. То преодоляло и личните чувства към Ив. Кишелски, като подкрепило неговата инициатива за създаване на женски комитети към славянските благотворителни общества в Русия[68].

Най-крупната проява в продължителната дейност на ОБН в полето на българската възрожденска просвета и култура била обаче неговата енергична намеса за създаване на Българското книжовно дружество (БКД) в Браила през 1868 г.

Идеята за създаването на дружество за българска книжнина е занимавала възрожденските дейци от емиграцията и от вътрешността много отдавна[69]. На тази идея не били чужди одеските културтрегери от 30-40-те

години и специално В. Априлов. Ето защо още на учредителното събрание на ОБН на 2 февруари 1854 г. бил обсъждан въпросът за съставяне на дружество или на капитал за подобна цел[70]. Но залутано по уреждането на своя собствен статут, ОБН за дълго време не се връщало към тази идея. За това му било напомнено от браилските българи, които през 1857 г. подемат идеята да основат книжовно дружество и за тази цел се обръщат за съдействие към Н. Палаузов и към българите от Цариград[71]. Но и по това време ОБН, все още лишено от статут, не било в състояние да реализира едно такова голямо начинание. Практически то се заема с това едва през 1868 г. В запазената „Кондика на българското книжовно дружество", Одеса, 11 декември 1868 г.[72], се казва, че разговорите за основаването на дружеството са започнали през пролетта на 1868 г. От месец юли различни групи и градове са открили преписка по този въпрос. „И така – продължава Кондиката, – одеските българи, а именно Николай Миронович Тошков, Стефан Д. Тошкович, Николай Х. Палаузов, Константин Н. Палаузов и Василий Н. Рашеев, откак направиха през месеца юлия 1868 г. едно здраво разсъждение на работата, в едно нарочно събрание, според писмото им под брой 1, отнесоха се тутакси за тая работа до букурещките българи, именно до г. г. Христа Георгиева, негово преосвещенство Панарета, г. Протича, Атанасовича, Колони и пр., както се отговори според писмото под брой № 2."[73] По-нататък в Кондиката се разказва, че през септември 1868 г. Добродетелната дружина в Букурещ обсъдила в три заседания устава на проектираното дружество, че към тази идея са се присъединили българските първенци от Браила – Николай Ценов, Петраки Симов, Маринчо Бенли, Костаки Попович, Теохар Паподопуло и Стефан Берон, които през октомври 1868 г. установяват пряка връзка с ОБН. Продължителна преписка одесчани водят и с българите от Кишинев, и с отците от Киприяновския манастир. В резултат на техните призиви към края на 1868 г. в касата на Н. М. Тошков започнали да постъпват първите дарения за дружеството[74].

След тази предварителна подготовка на 21 декември 1868 г. 21 одески българи, между които и членовете на ОБН, в присъствието на един от главните инициатори за изграждането на БКД – В. Д. Стоянов, решават да се открие подписка за събиране на основен капитал на дружеството. Одеските дейци решили също така да се свикат няколко събрания за обсъждане на устава на дружеството, а даренията да се съберат в касата на Н. М. Тошков и да останат у него, докато се избере настоятелство на дружеството. На това събрание 45 одески българи записали дарения за новото дружество *на стойност около 25 000 рубли. Голямата част от тази сума била дадена от Н. М. Тошков – 15 000 рубли, и останалите членове на ОБН – С. Д.* Тошкович – 1500, В. Рашеев – 1500, *Н. Палаузов – 300* и т. н.[75]

Но едва родила се, идеята за учредяване на книжовно дружество отново разгаря старите противоречия между Одеса и Букурещ. Избухва истинска война за ръководно влияние в проектираното дружество. Смисълът

на започналата престрелка бил кой да държи капиталите – дали Евлоги Георгиев и Добродетелната дружина, или Н. М. Тошков и ОБН, а оттам кой да управлява делата на книжовното дружество. В този спор между двата емигрантски центъра се намесват и младите революционери от Букурещ. Те застават на страната на ОБН. Против Евлоги Георгиев и ръководената от него Добродетелна дружина се обявават Л. Каравелов, Хр. Ботев, Д. Ценович и много други. Срещу „старите" издигат глас вестниците „Народност", „Дунавска зора" и „Тъпан"[76].

В тази обстановка диалогът между ОБН и Добродетелната дружина се изостря. През май 1869 г. букурещките дейци изпращат три писма до Одеса. В своите отговори ОБН категорично отхвърля искането им те да държат касата на дружеството[77]. Освен по този главен въпрос възникват и други спорове, на първо място кога да се проведе учредителното събрание. ОБН, осигурило си подкрепата на голяма част от емиграцията, настоявало събранието да стане в най-скоро време, букурещките дейци, страхувайки се от бламиране, протакали работата. Започнали разгорещени обсъждания и по устава на дружеството. Добродетелната дружина предлагала такива изменения на първоначалните проекти, които да ѝ осигурят господство в новото дружество, тъй като „старите" се опасявали, че дружеството ще се овладее от революционната партия, а тя ще му даде русофобска насока.

След продължителните разговори по тези въпроси на 25 юли 1869 г. Евлоги Георгиев приел поканата на ОБН за едно предварително съвещание по спорните въпроси. За това събрание били поканени българите от Браила, Галац и Измаил. В хода на подготовката на предучредителното събрание ОБН издава през август 1869 г. в Одеса двата проекта за устав на БКД – първия, одобрен от българските общини в Одеса, Браила, Кишинев, Болград, Гюргево, Плоещ и част от галацките и букурещките българи, а втория „Проект за учредяване на едно книжовно дружество „България", предложен от „няколко букурещки българи", т. е. от Добродетелната дружина през септември 1868 г.

В проектите има две главни различия – за средствата и за седалището на дружеството. ОБН настоявало да бъде избрано като пазител на дружествените капитали, а Добродетелната дружина предлагала бъдещото дружество да се обедини с „Българското народно читалище" в Букурещ, контролирано от нея, конкуриращо се с читалището на „младите" „Братска любов"[78].

Обнародването на проектите отново раздухало противоречията между Одеса и Букурещ. Точно това обаче помогнало на ОБН окончателно да укрепи своя съюз с революционната партия и да изолира Евлоги Георгиев. Най-яростно срещу букурещките нотабили се противопоставил в. „Народност", който, както ще се посочи по-нататък, бил финансиран от одеските търговци. Вестникът апелирал към младите революционери да бойкотират напълно Евлоги Георгиев – „байрактарин на седем старци", стремящи се да бъдат диктатори и самодръжци над „българския народ"[79].

Така се стига до учредителното събрание на БКД в Галац и Браила от 25 до 29 септември 1869 г. В навечерието на събранието ОБН се събрало в дома на Н. Тошков и решило да изпрати като свой представител на учредителното събрание Мина Пашов[80]. На събранието в Галац били представени също българските общини от Болград, Кишинев, Браила, Гюргево, Плоещ, Галац и Виена. Добродетелната дружина се представлявала от М. Колони, а читалище „Братска любов" – от Л. Каравелов и Д. Ценович.

Веднага след откриването на събранието на 25 септември 1869 г. делегатите на Добродетелната дружина, почувствали пълната си изолация, демонстративно го напущат. Тогава събранието решава да се премести в Браила[81]. На следващия ден то било открито в Браила под председателството на одеския представител, който в съответствие с инструкциите на ОБН се заел да наложи окончателно волята на одеските дейци. На заседанието на 28 септември Мина Пашов преминал в атака и от името на ОБН направил следната декларация: „Като одески представител в обсъждане на въпроса за местопребиваването на капиталите на дружеството обявявам в името на своите доверители и в сила на инструкциите си, че не мога да допусна друго наставление на устава освен това, което прави обезателно внасянето на капиталите в Одеский или други някои банк, тъй също и жилището на настоятелството в ония град, дето се намират капиталите му."[82]

Отстранили конкуренцията на Дорбодетелната дружина, одеските дейци се опитали вече да диктуват волята си над останалите учредители, но „младите" пресекли и техните домогвания. На 28 септември учредителното събрание решило БКД да остане в Браила, но по въпроса за капиталите формулирало един неясен текст, който, както ще се посочи по-нататък, довел до твърде горчиви последици[83]. На следващия ден Мина Пашов отказал да подпише протокола с тези решения, но въпреки това те отново били потвърдени. Учредителното събрание избрало настоятелство на дружеството, в което влезли само българи от Браила. Така и букурещките, и одеските дейци били изключени от ръководството[84].

След събранието настоятелството на БДК се опитало да ликвидира конфликта с влиятелните партии на българските търговци от Букурещ и Одеса. Букурещките „стари" обаче отново категорично отхвърлили поканата на настоятелството да участват в работата на дружеството[85]. Между Браила и Одеса започва един продължителен диалог за средствата на дружеството. събрани в касата на Н. М. Тошков. Още през октомври 1869 г. настоятелите на БКД се обърнали към Н. М. Тошков, а чрез него и до одеските българи, за да му съобщят, че поради неговите големи заслуги за организирането на дружеството са го избрали „едногласно за почтейнейши председател на настоятелството"[86]. Но и отговорът на одесчани не бил благоприятен. ОБН тихомълком скъсало връзките си с БКД, отказало да предаде събраните суми и книжата. Така се сложило началото на един

продължителен диалог, който продължил чак до Освобождението на България. На 4/16 февруари 1870 г. ОБН отговорило на първото писмо на дружеството, като декларирало, че неговото „съчувствие към Книжовното дружество е постоянно", но въпреки това отказва да предаде на настоятелството му събраните капитали[87]. По-сетне по този въпрос са разменени серия писма[88]. Тошков упорито отказвал да предаде капиталите. През 1873-1874 г. отношенията между Браила и Одеса по този въпрос са прекъснати[89]. И пред самата си смърт през 1874 г. Тошков отново отказал, като декларирал във в. „Век": „Догде дружеството не получи юридическо съществуване, тия пари ще се намират у мене."[90]

Отношението на ОБН към БКД е разгледано подробно от Михаил Арнаудов в споменатата негова работа въз основа на едно подробно преразказване на цитираните вече документи. М. Арнаудов правилно е доловил и показал стремежите на ОБН и на Добродетелната дружина да овладеят Книжовното дружество, да насочват неговата работа и да влияят по този начин върху поведението на българската възрожденска интелигенция. Той е разкрил и отношението на революционната партия към БКД и оттам към двата емигрантски центъра на българската русофилска буржоазия.

Но разказът на проф. Арнаудов акцентува главно върху любопитните подробности, върху натегнатите отношения между ОБН, респективно Н. М. Тошков и БКД, по въпроса за капиталите. По този начин в пикантерията от любопитни подробности се е потулила голяма роля на ОБН като инициатор и главен организатор на БКД. Авторът не показва достатъчно убедително, че одеските дейци, за разлика от Добродетелната дружина, никога не са скъсвали напълно връзките си с Браила, че те редовно са изплащали лихвите от капиталите на дружеството, че те подкрепят финансово деловодителя на дружеството В. Д. Стоянов, че подаряват на дружеството сбирки от книги, че подпомагат неговите издания, че редовно участват чрез свои делегати в годишните му събрания, че до края на живота си Н. М. Тошков остава почетен председател на БКД и т. н.[91]

У М. Арнаудов не са разкрити достатъчно ясно причините и подбудите на революционната партия да застане в двубоя между букурещките и одеските нотабили на страната на ОБН. А това се дължи не само на омразата, която „младите" са имали към Евлоги Георгиев и компания, а на продължителните връзки и сътрудничество между революционните дейци и одеските българи[92]. Не са разкрити причините и историческите корени на одеско-букурещкия конфликт през 1868-1869 г., а те, както се посочи, датират още от времето на Източната война и се проявяват в сблъсъка между хегемонистичните тенденции на ОБН и на Добродетелната дружина по отношение на цялото национално-културно и освободително движение. Тези противоречия остро се проявяват и след войната, когато ОБН взема известен превес и през 1867 г., годината, предшествала създаването на дружеството, когато руската дипломация този път заложила на „старите" от Букурещ, за да реализира своята идея за създаване на една югославянска

държава от България и Сърбия. Следователно противоречията между ОБН и Добродетелната дружина не възникват само през 1868-1869 г. Те имат исторически корени. Това не са противоречия само за това, кой ще командва Книжовното дружество, а за големите права над националното движение и за по-предно място пред общата покровителка на двата центъра Русия. Макар че тогавашната българска преса долавя тези противоречия и ги осмива в остро полемични статии или остроумни фейлетони, за нея остава скрит дълбокият смисъл на историческите корени на тази борба, продължила вече десетилетия. Това остава скрито и зад интересното изложение на проф. Арнаудов, построено на обилно цитиране на вестникарските дописки. А това противоречие очертава съотношението на силите в българското националноосвободително движение, предопределя съюза между революционната партия и ОБН, довежда до изолацията на Добродетелната дружина и, както ще се покаже по-нататък, до едно значително участие на ОБН в борбите за политическо освобождение на България.

Стремежът на ОБН да разшири своето влияние в националноосвободителното движение го тласкало през 60-70-те години да участва активно и в дейността на други културни и обществени организации, да създава нови оръдия на своята културна и национална политика. През 1869 г. ОБН решило да основе една библиотека – „Българска книжнина". За целта били събрани 22 000 рубли капитал. Изпратени били хора на одеското общество в Бесарабия и Румъния да съберат допълнителни средства и когато капиталът достигнал 100 000 рубли, библиотеката щяла да започне редовно да печата и издава български книги[93]. ОБН не успяло да реализира идеята за българска библиотека, но независимо от това със съдействието на Одеския кръг през периода от 1841 до 1876 г. били издадени 27 книги[94]. По такъв начин Одеса се превърнала след Виена, Цариград, Белград и Браила в един от най-важните емигрантски центрове на българското книгоиздаване. Нейното значение в тази област обаче не се изчерпва само с тези 27 книги, само с това, че сред тях се срещат трудове на такива дейци като Г. С. Раковски, В. Априлов и Ю. И. Венелин, и не само с това, че ОБН финансирало или подпомагало издаването на много други книги на млади българи в Москва, Петербург, Цариград и т. н. Голямото значение на одеския културен кръг и на ОБН се изразява също така и в тяхната роля на спомоществователи на много ценни възрожденски издания, като трудовете на Кипиловски, на Р. Попович, С. Доброплодни, Добри Войников, М. Дринов, Л. Каравелов, като спомоществователи на редица трудове на европейската и руската класика[95].

Освен опита да основе българска книжовна община в Одеса през 1869 г., ОБН става един от инициаторите за създаването на Одеското славянско благотворително общество „Св. св. Кирил и Методий". Това общество било основано през май 1870 г. Според устава, одобрен от учредителното събрание, неговата цел била „да доставя средства на нуждаещите се славяни и да подкрепя полезните начинания в областта на славистиката,

художеството и изкуството“[96]. По своите задачи Одеското общество напомняло славянските комитети в Петербург, Москва и Киев. Но за разлика от тях, то било съставено не само от руси, ратуващи за общославянска взаимност, но и от представители на всички славяни, живеещи в Одеса – главно българи и сърби. Членове на обществото били руски дворяни, търговци, интелигенти, чиновници, както и български и сръбски търговци. При това значителната част от членовете му, както свидетелства неговото ръководство, принадлежали към българската народност[97].

При най-активното участие на ОБН през 1870 г. Одеското славянско общество се заело да открие една славянска книжарница и читалище на славяните в Одеса. По подобие на славянските комитети в Москва и Петербург то учредило дамско отделение, което се грижело за образованието на девойките от славянските страни. Обществото заедно с ОБН подкрепило Т. Минков и неговия Южнославянски пансион. То предложило на славянските комитети в Петербург, Москва и Киев да приемат за своя сметка няколко български стипендианти[98]. През 1871 г. Обществото открило в Одеса една общославянска библиотека от 5-6000 тома славянски книги, предоставени на учещите се в Русия млади славяни[99].

ОБН поддържало твърде големи контакти и с българските общини в Бесарабия и Южна Русия. Под негово въздействие много от тях се оформили като центрове на българския културен живот. Така по примера и със съдействието на ОБН през 1866 г. в Кишинев било учредено Българско общество за разпространение на грамотността сред българите, уставът на което бил утвърден от Министерството на вътрешните работи на 8 януари 1871 г. Кишиневското дружество твърде много напомня ОБН. Подобно на одеската организация и то се грижело за религиозното образование на българите, за привличане на млади българи на учение в Русия, за подготовка на учители и свещеници в педагогическите курсове в Кишинев, за снабдяването на църкви и училища с литература и пособия, за издаване на книги и учебници и т. н. То копира ОБН и във вътрешната си уредба, и по начина на събиране на средства. И тук, както в Одеса, попечител на дружеството бил киевският и хотински архиепископ Анатолий[100]. Учредителите на Кишиневското общество са известни дейци на българската емиграция, твърде пряко свързани през 50-60-те години с ОБН. Между тях са настоятелят на Киприяновския манастир архимандрит Козма Зографски, Ив. С. Иванов, И. Д. Топазов, Николай Кушловски, С. Д. Иванчев, Павел Грамадов и редица други[101].

* * *

Един от централните въпроси на Българското възраждане през 50-70-те години на XIX в. е църковният въпрос – движението за самостоятелна българска църква. Това най-масово и всеобхватно движение на народа, изявяващо ярко и спонтанно националните въжделения на пробудената

българска нация, привлича силно вниманието на българската емиграция от всички страни. През 50-70-те години църковният въпрос занимава и ОБН. Разбира се, настоятелството било поставено, за разлика от емигрантските организации в Цариград, Влашко, Сърбия и Австрия, в твърде неблагоприятно положение. Както беше посочено, руската политика и след Кримската война продължила своя курс на закрила на Цариградската патриаршия с оглед на своята отдавна изработена доктрина за запазване на православното единство, условие, което тя смятала за абсолютно с оглед на своето културно влияние и политически домогвания. Тази руска концепция се променя едва към средата на 60-те години, когато под натиска на огромните народни движения в Дунавска България, Тракия и Македония руската дипломация, водена в Цариград вече от опитния генерал Н. П. Игнатиев, разбира, че ако продължава да упорства за своята традиционна линия, ще накърни влиянието на Русия сред българското общество. Вследствие на тази промяна от средата на 60-те години различни среди на руския официален свят започват първоначално тихомълком, а после и открито да признават националноцърковните права на България. Инициативата в това отношение принадлежи на славянофилските кръгове, на Н. П. Игнатиев, на московския митрополит Филарет. Идеите на този кръг били споделяни и от император Александър II. Но против ревизията на източноцърковната политика на Русия се възправили влиятелни среди от Азиатския департамент и на руската православна църква начело с оберпрокурора на Св. Синод граф Толстой. Вследствие на това в руската политика и специално в дипломатическата дейност на Н. П. Игнатиев – руски посланик в Цариград от 1864 г., настъпва раздвоение. Традиционно продължават да се признават правата на Патриаршията над българските епархии, а тихомълком – националните аспирации на българите. Така се оформя една нова концепция на руската политика, която намира израз в продължителни усилия на руските дипломати на Изток да помирят враждуващите сили в гръцко-българската църковна разпра.

Но българското националноцърковно движение набирало през 60-те години все повече инерция. То стигнало окончателно до идеята за отделяне на българската църква от Цариградската патриаршия. Западните държави – Франция, Англия и Австро-Унгария, конкурентки на Русия в Източния въпрос, съзрели колебанията в руската политика и с оглед на своите намерения да изтикат и унищожат руското влияние на Изток открито признали българските претенции. Българските искания били подкрепени, макар и непоследователно, и от Високата порта, която била заинтересувана да разгаря конфликта между гърци и българи, за да може да упражнява своята власт над поробените народности. Така към края на 60-те години руската политика отново изостанала зад събитията и въпреки голямото ѝ влияние сред българите, не могла да запази инициативата в свои ръце.

В тази обстановка ОБН, кръвно свързано с българското национално-освободително движение, но подчинено на руската политика, следяло

напрегнатия гръцко-български конфликт. Лишено обаче от статут на самостоятелна организация, ОБН не можело да не се съобразява с руската политика по българския църковен въпрос. Вследствие на всичко това след Кримската война то не можело да предприеме нито една по-смела стъпка по църковния въпрос, тъй като, както ще видим, не споделяло руската доктрина, а в същото време не желаело да се излага на опасности.

Но независимо от това раздвоение, възползвайки се от противоречията между различните официални институции на руската политика, настоятелството неизменно защитавало българските интереси.

След Кримската война ОБН и неговите дейци си поставили за цел да убедят меродавните руски среди, руските славянофили и църковните ръководители в законността на историческите претенции на българския народ, да внушават, че Русия най-добре ще защити своите интереси на Изток, ако не пренебрегва българските искания. Още в своята „Записка за България", подадена до княз Горчаков и до други руски официални лица през 1854 г., Н. Палаузов посочва, че българите са неразположени към гърците, които пречат на техния стремеж към национално възраждане, като преследват славянския език, насилствено налагат неразбираемото за българите гръцко богослужение, клеветят българите пред Дивана, сеят морална поквара, обират и грабят бедното население[102].

И след завършване на войната одеските дейци продължават да уверяват руските власти, че съжителството между българи и гърци в рамките на една църква исторически е компрометирано. Както беше отбелязано, през януари 1856 г., когато Русия се подготвяла за парижката мирна конференция, Н. Геров писал до М. П. Погодин, че за България главната опасност идва от гръцкото духовенство. Ако Русия не подкрепи българите в тази посока, тя ще загуби влиянието си сред тях. По настояване на Н. Геров и въз основа на неговите проучвания Инокентий Борисов изпраща през 1856 г. до Руския Синод доклад за гръцко-българската църковна разпра, в който се застъпва същата идея[103]. След войната одеските дейци изработват своите главни аргументи за действие пред руските официални власти – българи и гърци повече не могат да съжителстват, гръцките йерарси са врагове на славянската култура, поради притеснението на българите от тяхна страна и поради подкрепата на Патриашията от страна на Русия руската политика може да загуби влияние в България и българите в отчаянието си да станат жертва на западните пропаганди. Но чак до края на 50-те години ОБН се задоволява само да обяснява.

В началото на 60-те години българският църковен въпрос навлиза в своята най-остра и драматична фаза. След Великденската акция на 3 април 1860 г., когато Иларион Макариополски не произнася в тържествената литургия името на патриарха и фактически отхвърля демонстративно неговата духовна власт над българите, в цяла България се възпламенява едно всенародно движение срещу гръцките йерарси! По същото време се засилват прозилетичните католически и протестантски движения сред

българите. В края на 1860 г. със съдействието на френската и австро-унгарската дипломация част от българите начело с Йосиф Соколски преминават под върховната власт на римския папа.

Руската дипломация е стресната от бързия развой на църковния конфликт. Тя се заема да омекоти гръцко-българските отношения и да ликвидира засилващото се западно влияние сред българите. В този напрегнат момент в единодействие с патриотическата цариградска българска партия, начело на която стоят Цариградската община и Иларион Макариополски, ОБН предприема нови опити да склони Русия да застане на българска страна.

Най-напред от името на настоятелството Н. Палаузов прави опити да спечели чрез Димитрий Херсонски Синода на руската църква. Одеският архиепископ, очевидно изразявайки официалното мнение на руската църква, обаче отхвърлил исканията на Палаузов. В едно писмо от 24 ноември 1860 г. той заявил, че българите могат да имат независима църква само след като имат независимо царство. Ако те получат право да изберат свой патриарх, Димитрий не знаел къде може да бъде неговото седалище, като в Одрин, Солун и почти навсякъде имало гърци. Той обвинил българите в неразумни постъпки. Те ставали оръдия на французите. Препоръчал на Палаузов да посъветва българите да почакат, тъй като моментът за разрешение на църковния български въпрос още не бил подходящ[104]. Палаузов незабавно отговорил на владиката. Той му съобщил, че българите разбирали разрешаването на църковния въпрос в разрез с неговото мнение. Те смятали, че най-напред трябва да се създаде самостоятелна църква, а после да се мисли за политическа независимост. В България навсякъде настоявали да се премахне властта на гръцкото духовенство, защото то граби и обира народа. Българите не искали патриарх, а само свой архиерей. Към това ги подтиквало и турското правителство. Само упорството на патриарха изостря конфликта.

В отговора си до владиката Палаузов заявил също, че да се спре народното движение е невъзможно. Българите и техните водачи нямало да послушат никого. Именно поради това някои прибягнали до унията, макар че много не били съгласни с този ход. И въпреки всичко – продължава Палаузов, създава се голяма опасност за православието, поради което Палаузов помолил владиката да уведоми Св. Синод на Руската църква, за да се намеси и вразуми цариградския патриарх, да го накара да удовлетвори българските искания в името на единството на православната църква. В противен случай прозилетичното движение неминуемо ще се разраства, от това ще загуби самият патриарх, а влиянието на Русия постоянно ще намалява[105].

Такава била платформата на ОБН по църковния въпрос. През 1861 г. тя била пледирана и пред Азиатския департамент. Н. М. Тошков разговарял със Стремоухов, като настоявал да се признае правото на българите на самостоятелна църква. Съобщавайки за този разговор на Н. Геров, Тошков

го уведомява, че Стремоухов по принцип се съгласил с неговите доводи, но посочил, че по този въпрос в Русия има две гледища, две партии – младите славянофили са за българите, старите еничари държат за гърците[106].

Отношението на руските църковни и държавни власти не било окуражително за одеските дейци. Както Стремоухов, така и Димитрий Херсонски не обърнали сериозно внимание на българските аргументи. В своя отговор на цитираното писмо на Н. Палаузов одеският архиепископ се задоволил да изкаже отново опасенията си от засилващото се униатско движение в България, да го успокои, че княз Лобанов направил постъпки пред патриарха, но последният не бил склонен да го послуша и да поиска от него да пише в „Одески вестник" срещу българските униати[107].

Обезкуражени от руската позиция, одеските дейци се заели, макар и тайно, да подпомогнат цариградските българи в борбата им срещу Патриаршията. През 1861-1862 г., когато Патриаршията предприела жестоки преследвания срещу непокорните български владици начело с Илариона и когато в тази акция тя била подкрепена от руската дипломация, която, за да постигне примирие между враждуващите страни, се стремяла да отдели Иларион от Цариград, смятан от нея за водач на непримиримите, Н. М. Тошков изпратил 3000 гроша на преследваните български архиери[108]. През 1861 г. Н. Палаузов пише от името на ОБН едно дълго писмо до Х. Тъпчилещов, Н. Тъпчилещов, Гешооглу „и други ревнители болгарского народа, както и предводителите на българското духовенство в Цариград". Той ги уведомява, че по съвета на един човек, „много разположен към нашето свято дело и имащ възможности да действа", те трябва да се обърнат с молба към ерусалимския, антиохийския и александрийския патриарх, към Всеруския Синод, да им опишат работата отначало докрай, но умерено и без оскърбителни изражения, и да ги помолят да се застъпят за българската кауза както заради стремежите на българския народ, така и в името на православното единство. Не ще бъде зле, продължава Палаузов, да се обърнете и към Гръцкия Синод, тъй като и той е независим. Предлага това прошение да се напише от Т. Бурмов и когато е готово, да го пратят на настоятелството в Одеса, за да се напише и в Русия, където трябва. Уверява ги, че тази акция няма да навреди на работата, а напротив – ще послужи като доказателство, че българите използват благоприятни, братски мерки, за да се разреши разпрата[109]. Това писмо на Палаузов отразява не само ярката патриотична позиция на одеските дейци по българския църковен въпрос, но в същото време тя показва, че ОБН много по-непосредствено е свързано, отколкото цариградските българи, с руската политика, търси по-широки, легални възможности за интернационализирането на българския църковен въпрос, възможности и ходове, които не биха дразнели руската политика, както непримиримата позиция на Иларион Макариополски.

След като бурята в Цариград в началото на 60-те години преминала и българският църковен въпрос отново потънал в смесените комисии и в

дипломатическите канцеларии, след като одесчани ясно почувствали, че руската политика не е склонна да промени своята теза, те временно се отдръпнали от пряко участие в църковното движение.

Към средата на 60-те години Одеското настоятелство и по-специално Н. Палаузов се заели главно с борбата срещу униатите и със съдбата на Йосиф Соколски.

Известно е, че през 1861 г. престарелият и безхарактерен старик Йосиф Соколски, едва получил от римския папа титула архиепископ на българската униатска църква в Цариград, бил склонен от някои цариградски българи и от руското константинополско посолство да замине за Русия. По такъв начин бил нанесен първият силен удар на униатското движение в България. В Русия Йосиф Соколски бил поселен в Киевско-Печорската лавра, където остава в продължение на много години. През август и декември 1865 г. той се обръща с молба до княз Горчаков да бъде преместен в Одеса, тъй като е болен, трудно понася климата и губи сили[110]. С молба за съдействие Соколски се обръща и към Н. Палаузов. Палаузов веднага се заел да му помогне, като поискал от Димитрий Херсонски да помоли оберпрокурора на Синода да разреши на стареца да се премести в Одеса и да се засели в неговия хутор[111]. След това вече следват една серия писма и молби на Соколски, пълни със сълзи и благодарности към Палаузов, в които той иска час по-скоро да бъде преместен в Одеса, обещава, че няма да безпокои никого, непрекъснато се оплаква, че много му е трудно в Киев и т. н.[112]

Но въпреки горещите молби и застъпничеството на одеските дейци, руските власти, страхувайки се, че от Одеса Соколски може да поддържа връзки с Цариград или че може да избяга в България, отказали да удовлетворят молбата му. Палаузов му съобщава, че няколко пъти е водил разговори с Димитрий, че писал за неговата молба в Петербург, но отговор не се получил. Той допуща, че е наклеветен, че иска да бяга в България и му препоръчва да пише до оберпрокурора и до Горчаков, че никога няма да направи това[113]. В края на краищата по нареждане на Синода Димитрий отказал да го допусне в Одеса под предлог, че няма помещение, в което може да го настани[114].

Отказвайки да го допуснат в Одеса, руските църковни власти обаче използвали Соколски за целите на своята политика срещу униатството в България. Те му доставили една брошура на Рафаил – неговия заместник, униатски български епископ в Цариград, в която Рафаил писал, че в Русия Соколски бил измъчван, държан като затворник и т. н. Запознавайки се с брошурата, Соколски се обърнал с молба до Палаузов да изпрати неговото опровержение на Т. Бурмов, за да бъде отпечатано във в. „Време“[115]. Палаузов изпратил посланието му в Цариград и то било обнародвано през 1866 г. във „Време“ и „Македония“[116]. Същото послание Палаузов препраща и до редактора на в. „Турция“, очевидно за да провокира Генович, който стоял на антируски позиции. В писмото си до него той пише:

„Като ваша българска газета в челото си носи название „вестник за интересите на народът ни", и тъй като възванието на Соколски има важно значение за българския народ и опровергава лъжливи слухове, нека бъде отпечатано във вестника."[117] Разбира се, „Турция" не го отпечатала.

Когато към края на 60-те години българският църковен въпрос бързо вървял към своя успешен край, а руската политика, въпреки големите колебания и задръжки все по-определено заставала на българска страна, ОБН започнало открито да поставя българския църковен въпрос пред най-меродавните руски органи. То излязло от своята позиция на мълчание и тайна подкрепа на цариградските българи.

В края на 60-те и началото на 70-те години настоятелството предприело няколко акции с твърде голямо значение. През есента на 1869 г., когато императорът Александър II се готвел да посети Одеса, настоятелството се обърнало с молба към губернатора П. Е. Коцебу да му разреши да връчи на императора една записка по българския църковен въпрос. Отговорът бил благосклонен и на 25 септември настоятелството поискало от губернатора да изпрати една българска делегация при императора в Ливадия[118]. На 5 октомври 1870 г. Александър II приел пратеника на ОБН К. Н. Палаузов, който предава две записки: „Разбор (преглед) от събранието на българските архиереи на опровержението на гръцката патриаршия по проектите на турското правителство за решение на българския църковен въпрос" и „Преглед от в. „Право" на отговора на Св. Руски синод до цариградския патриарх по неговото послание за свикване на вселенски събор". Но царските лица не разрешили на Палаузов да връчи записките лично на императора[119]. Заедно с двете записки било представено и едно изложение на ОБН от 29 септември 1869 г. В това изложение одеските дейци посочвали, че най-главната задача на българския народ „се заключава в освобождението на своята народна църква от гръцката цариградска патриаршия, духовното опекунство на която представлява постоянно и силно препятствие срещу политическото развитие на българския народ". Настоятелството искало от императора да съдейства, за да се измени отношението между Патриаршията и българската църква, без да се засягат догматическите и каноническите устави. Тези искания били твърде срамежливи, те били отдавна надхвърлени от църковнонационалното движение в България, но представени направо на руския импратор, а не по дългия път на бюрократическите канали, те имали твърде голяма стойност за българската кауза и за промяна на руската позиция по българския църковен въпрос.

Твърде интересен е разговорът, състоял се между императора и К. Н. Палаузов на 5 октомври 1869 г. Уверявайки императора в привързаността на българите към Русия и излагайки техните искания по църковния въпрос, Палаузов получил следния отговор: „Аз никак не се съмнявам в тази привързаност, която българите питаят към русите. Но не се увличайте. Всяка помощ сега е преждевременна и не само не ще помогне на българското дело, но даже можем да го повредим. Употребявайте всичкото си влия-

ние да не се допуснат народни избухвания, те обезсилват народа, а противниците се ползват от това. Повтарям, въздържайте преждевременните народни избухвания – това ще принесе повече полза в бъдеще."

След като Палаузов обещал, че ще действат в тази посока, царят продължил: „Потрайте, още не е време... Да, на мен е добре известно това дело (църковния въпрос – б. а.). Аз съчувствам на българите. Макар да не мога да не призная исканията им за преувеличени, те са много требователни (така е в протокола – б. а.)... Българските работи – продължил императорът, са били близки винаги до моето сърце. Аз говорих с Игнатиев за черковния въпрос и се надявам, че скоро той ще добие благоприятен изход. Отстъпки трябва да се направят и от двете страни."

Александър II обаче не взел отношение към българските искания и по-специално към предложението на настоятелството да се изпрати послание на Синода на Руската църква до цариградския патриарх[120].

След като обсъдили резултатите от срещата в Ливадия, одеските дейци уведомили своите съмишленици в България. Още през октомври Ст. Тошкович писал до Н. Геров в Пловдив, наблягайки върху заръките на царя да се съветват българите „да стоят мирно, да не правят стички, че обстоятелствата не са сега, а то отслабят народа, а полза никаква"[121].

Освен пред императора одеските дейци направили постъпки по църковния въпрос и пред Н. П. Игнатиев. След издаването на фермана за Българската екзархия на 27 февруари (11 март) 1870 г. Игнатиев продължавал да упорства върху единството на Източната църква. По такъв начин посланикът влиза в конфликт с партията на Чомаков в Цариград, която била за пълно отделяне от Патриаршията. Чомаковият кръг уведомил букурещките и одеските дейци за този конфликт и за работата по изграждането на българската екзархия, като изразил своето недоволство, че руското посолство не взема решително и открито страната на българите, а търси компромисни решения. В подкрепа на националната партия в Цариград ОБН изпратило изложение до Игнатиев в духа на радикалните тежнения в църковнонационалното движение. Игнатиев бил силно раздразнен, сметнал, че одеските дейци са неинформирани и наредил на посолския чиновник – българина Караконовски, да им изясни общото развитие на въпроса и позицията на руското посолство[122]. Във връзка с това Н. Чалики съобщава на Н. Геров: „Одеските българи писаха на генерал Игнатиев и горещо му се жалуват, че той подпомага гърците против българите. Това много го разсърди и тури Каракановски да им пише, че тия са измамени."[123] Раздразнението на генерала личи и в официалния му отговор на поздравленията, които ОБН му изпраща по повод на султанския ферман за екзархията. „Желаейки от душа благоденствието на българския народ и понататъшното му развитие – пише Игнатиев, – надявам се, че нашите братя по кръв и вяра ще останат твърдо в православието и не ще позволят да се отбиват по пътя на мними добродетели от лъжесъветници и хора без убеждения."[124]

Краткият преглед на участието на ОБН в църковнонационалното движение показва неговите позиции и действия, насочени изключително към решаването на църковния въпрос, в съответствие с историческите права на българския народ. В нашата литература широко е разпространено мнението, че в църковнонационалното движение са действали две партии – на „старите" – умерените дейци, и на „младите" – крайните радикали. Това не отговаря на точната картина. Партиите в църковнонационалното движение са се образували от взаимодействието на българските домогвания и контрадействащите им сили, от сложното развитие на събитията следствие намесата на великите държави, борещи се за влияние в Европейския югоизток. При това положение в църковнонационалното движение се набелязват няколко течения, които, макар и не особено ясно разграничени, отразяват тежненията на различните сили, замесени в този конфликт. Първата партия е партията на българските патриоти. Тя действа в името на националните интереси, не се подчинява на чужди внушения, води безкомпромисна борба срещу гръцката духовна власт. Родоначалник на тази партия е Н. Бозвели. През 50-70-те години начело на патриотичната фаланга стоят Иларион Макариополски, д-р Ст. Чомаков, П. Р. Славейков (независимо от временните протурски увлечения на Чомаков и временните проруски колебания на Славейков). Втората партия е русофилската – партията на умерените и законни действия, за запазване на единството на православието, за решаване на българския въпрос в разбирателство с Патриаршията. Тази партия се води от българите – руски чиновници и възпитаници. Тя се обединява около в. „Цариградски вестник", субсидиран от руското посолство. Третата партия е партията на западняците униати, било то католици или протестанти. Най-ярък представител през 60-те години на тази партия е Драган Цанков и неговият в. „България", издаван с френски средства. В църковното движение се проявява една туркофилска група, обединена около в. „Турция" на Генович. През 50-70-те години силната гръкоманска партия отпреди войната е почти стопена. Тя има влияние само в изостаналите в своето национална пробуждане южномакедонски и беломорски райони. Но всички тези направления без гръкоманството, независимо от техните различия във външната ориентация, имат една обща черта – тях ги обединява българският патриотизъм, желанието да решат църковната разпра в интерес на българската нация.

В този комплекс от сложни връзки и взаимоотношения между българската нация и Гръцката патриаршия, между българите и Турската империя, между българите и великите сили ОБН по своите убеждения и възгледи безспорно принадлежи към патриотичната партия на националното действие. Такова го показват неговите интимни намерения. Но по възможностите си за действие, по тактиката на своето участие в църковните борби ОБН би трябвало да бъде отнесено към проруската партия. Намирайки се в Русия, поставено под контрола на руската политика, то не е можело да играе самостоятелна роля и въпреки многократно мани-

фестираното му желание да реши радикално църковния въпрос, то апелира за умереност, за легално действие, за единство на православието, против „стичките", против крайните действия, към които народът прибягвал, за да отхвърли една духовна власт, задушила неговите пориви към модерна човешка култура. Едва в края на църковното движение ОБН открито преминало към радикалната патриотична партия, с което предизвикало гнева и упреците на руската дипломация.

Позициите на ОБН по проблемите на културно-националното възраждане показват зависимостта на емигрантската буржоазия от политиката на великите сили. Когато тази буржоазия живее в големи държави с определени интереси в Източния въпрос, нейната политика и действия се определят не само, дори и не толкова от социалните ѝ съображения, а преди всичко от политическите ходове на държавата, която е станала нейно второ отечество. Това обстоятелство е твърде съществено за изясняване на идейните позиции и на политическите платформи на българските политически емигрантски формации през Възраждането. То намира ярко проявление не само в полето на мирната културно-национална дейност, но и в политическите борби за освобождението на България.

Бележки

[1] *Генов, Г. П.* Международни актове и договори, засягащи България. Парижки мирен договор от 1856 г. С., 1940, 115-139.
[2] *Никитин С. А.* Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в. М., 1970, 146-147.
[3] Пак там, 147-1148.
[4] *Трубецкой, Григорий.* Руската политика на Изток. С., 1910, 2-5.
[5] Записка, № 132-133, 135-136.
[6] Пак там, 133-135.
[7] Пак там, 137-138.
[8] Пак там, с. 151 и сл.
[9] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.
[10] *Петровски, Сергей.* Архиепископ Инокентий като проповедник, администатор и славянофил. – *Цариградски вестник*, I, № 37, 15 дек. 1900, с. 7.
[11] Пак там, с. 8.
[12] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. I. Писмо на А. Хилфердинг до Н. Геров, Рагуза, 4 април 1858, с. 465.
[13] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на С. Радулов до Н. Палаузов, 31 март 1855.
[14] Пак там. Писмо на С. Радулов от 6 ноем. 1856, л. 3-4.
[15] Пак там. Писмо на С. Радулов от 29 ноем. 1857, л. 83-87.
[16] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. III, л. 65.
[17] Братя Миладинови. Преписка, К. Миладинов до Българското настоятелство в Одеса, Одеса, 13 ноем. 1856, с. 126.
[18] Пак там. Писмо на К. Миладинов до ОБН от 18 ноем. 1856, 126-127.
[19] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на княз А. Лобанов до Н. Палаузов, 28 окт. 1958.
[20] Пак там. Писмо на А. Лобанов до Н. Палаузов, 6 февр. 1860, л. 54-56.
[21] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на Н. Палаузов до Н. Геров, Одеса, 10 март 1858, с. 165.
[22] Пак там. Писмо на Н. Геров до Н. Палаузов, Пловдив, 28 април 1858, с. 166.
[23] Сб. НУНК, XX, 1904. Писмо на П. Р. Славейков до Н. Палаузов, Търново, 27 май 1858, 66-67.
[24] Пак там. Писмо на П. Р. Славейков, 27 юли 1858, с. 68.
[25] НА-БАН, ф. 34, а. е. 302, л. 9-11, 12-13.

[26] Пак там. Писмо на Н. Палаузов, 4 юни 1866, л. 14.
[27] НБКМ-БИА, ф. 7, а. е. 951. Писма на Н. Палаузов, К. Палаузов и В. Рашеев от окт. 1864, 23 септ. 1866 и др., л. 1, 3.
[28] НБКМ-БИА, II А, а. е. 2056.
[29] Сб. НУНК, XX, 1904. Писма на П. Р. Славейков до Н. Палаузов, 19 ян. 1865, с. 74, 112-117.
[30] НА-БАН, ф. 34, а. е. 302, л. 14.
[31] *Барсов, Н.* Цит. съч., с. 22.
[32] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. I. Писмо на Ст. Тошкович до Н. Геров, 8 май 1858, с. 419, 422-423.
[33] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на Захари Княжески до Н. Палаузов, Русе, 4 септ. 1866, л. 42.
[34] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I. Писмо на В. И. Василчиков до Е. П. Ковалевски, 4 юли 1858, л. 15.
[35] Записка, с. 32.
[36] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 86, ч. I. Писмо на попечителя на Одеския учебен окръг, 15 ноем. 1860, л. 42.
[37] Записка, 45-46.
[38] ЦДИА, КМФ, № 9, оп. 1, а. е. 1. Писмо на попечителя на Московския учебен окръг, 30 май 1861.
[39] През 1866 г. пансионът в Николаев бил закрит. Но следствие енергичните постъпки на Т. Минков през следващата година на мястото на Южнославянския пансион към гимназията в град Николаев бил отворен частен пансион, който съществувал до 1892 г. Вж. *Абрашев, П.* Южнославянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор). – *Сб. НУНК*, XXV, 1909, VII, 3-6, 22-23.
[40] НБКМ-БИА, ф. 29 (Тодор Н. Минков), а. е. 1. Писмо на Тодор Минков до П. Н. Стремоухов, 19 април 1865, л. 14-16. Същото писмо е обнародвано у *Абрашев, П.* Цит. съч., 7-8.
[41] *Барсов, Н.* Цит. съч., с. 23-28.
[42] Отчетъ Одесскаго болгарского настоятельства с 1-го февраля 1878 до 1 февраля 1880, Одесса, 1880, 31-37; вж. също НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3, л. 25; а. е. 12, л. 75, 77, 80, 81, 82.
[43] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II, с. 424.
[44] НБКМ-БИА, I А, а. е. 149. Писмо на ОБН до игумена на Зографския български манастир и до братята, 21 дек. 1863.
[45] Пак там. Писмо на ОБН до членовете на Българската община и представителите народи в Цариград, 21 дек. 1863.
[46] Пак там. Писмо на ОБН до Цариградската българска община, 4 юни 1864.
[47] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 173, л. 8.
[48] Отечество, II, № 94, 19 юни 1871. Отчет на ОБН от 2 февр. 1869 до 2 февр. 1871.
[49] НБКМ-БИА. Писмо на ОБН до Н. П. Игнатиев, май 1869 (с молив от ръката на Н. Палаузов е отбелязано, че „вместо тази записка била подадена друга на 16 май 1869 г."), л. 79-84.
[50] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 87, ч. II. Решение на Съвета на МНП, 21 май 1866, л. 253.
[51] НБКМ-БИА, ф. 29, а. е. 1. Писмо на Азиатския департамент до Т. Минков, 24 окт. 1869. Същото писмо е публикувано в Сб. НУНК, XXV (VI), 1900, 29-30.
[52] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. I. Писмо на Азиатския департамент до Н. Геров, 24 окт. 1869, 505-507.
[53] Сб. НУНК, XXV (VII), 1909, с. 31.
[54] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на М. Хитрово до Н. Геров, Буюкдере, септ. 1865, с. 687.
[55] Пак там. Писмо на Н. Геров до М. Хитрово, 4 окт. 1865, с. 689.
[56] ЦДИА, КМФ, № 8, оп. 1, а. е. 37. Писмо на министъра на просветата граф. Н. П. Толстой, 27 май 1870.
[57] НБКМ-БИА, II А, а. е. 151. Писмо на ОБН до Цариградската българска община, 4 юли 1864.
[58] Пак там, а. е. 153. Писмо на ОБН до настоятелите на в. „Съветник", 27 февр. 1865.
[59] НБКМ-БИА, ф. 16 (Тодор Бурмов), а. е. 375. Писма на Н. Палаузов и Н. М. Тошков до Т. Бурмов през 1865-1866 г., л. 161, 163, 165, 169, 171, 173, 175, 226-228, 252, 254, 258, 260.
[60] Пак там. Писмо на Н. Палаузов до Т. Бурмов, 12 март 1866, л. 165.
[61] Пак там. Писмо на Н. М. Тошков, 18 дек. 1865, л. 254.
[62] НБКМ-БИА, I А, а. е. 3300.

[63] Век, № 48, 4 дек. 1874; Македония, I, № 11, 11 февр. 1867; също II, № 14, 2 март 1868.
[64] *Генчов-Уста, Д.* Към Царят-Освободител и българският черковен въпрос. – *Духовна култура*, № 26-27, 1925, 306-308.
[65] Отчетъ Одесскаго болгарского настоятельства, Одесса, 1880, с. 37.
[66] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 175. Молба на ОБН до Александър II, Одеса, 24 окт. 1871, л. 9; пак там, Писмо на ОБН до Сп. Н. Палаузов, 7 ноем. 1871, л. 8.
[67] *Каролев, Р. М.* Н. Х. Палаузов, черти от политическата му дейност. – *Пер. списание*, 2 ноем. 1909, с. 188.
[68] Отечество, II, № 94, 19 юни 1871. Отчет на ОБН от 2 февр. 1868 до 2 февр. 1871.
[69] Вж. *Арнаудов, М.* Българското книжовно дружество в Браила. С., 1966, с. 5 и сл.
[70] Документи за история на Българското книжовно дружество в Браила, 1868-1876 (по-нататък ДБКД), подбрали П. Миятев и Г. Димов. С., 1958, с. 9.
[71] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на К. Попович до Н. Палаузов, Браила, 28 февр. 1857, л. 61-68.
[72] Кондиката е обнародвана като първи документ в цитираните ДБКД, с. 9 и сл.; М. Арнаудов я дава в приложение към своя труд *Българското книжовно дружество в Браила*, 303-314.
[73] ДБКД, с. 10.
[74] Пак там, 10-12.
[75] Пак там, 12-13.
[76] *Арнаудов, М.* Българското книжовно дружество, с. 65 и сл.
[77] Отечество, № 6, 29 август и № 7, 5 септ. 1869; Вж. *Арнаудов, М.* Цит. съч., 94 95.
[78] *Араудов, М.* Цит. съч., 102-104.
[79] Народност, № 24, 11 май 1869.
[80] ДБКД. Протокол на ОБН от 17 септ. 1869, с. 23.
[81] Пак там. Дневник на събранието, 29-31.
[82] Пак там. Дневник IV, с. 34.
[83] Пак там. Подробно и доста точно описание на учредителното събрание и на участието на българите от Одеса в изграждането на БКД дава руският вестник „Современная летопись", № 47, 1869, с. 11.
[84] Пак там, с. 35.
[85] Пак там, 38-39; подробности у *Арнаудов, М.* Цит. съч., 127-128.
[86] Пак там. Писмо на настоятелството на БКД до Н. М. Тошков, 24 окт. 1869, 41-42.
[87] Пак там. Писмо на одеските българи до председателя на настоятелството на БКД, 59-61.
[88] Пак там, док. № 39, 41, 101, 102, 107, 111, 115, 122, 143, 199, 200, 313, 346, 347 и др.
[89] Пак там. Писмо на М. Дринов до Н. М. Тошков, 13 юни 1874, 403-404.
[90] Век, № 36, 14 септ. 1876.
[91] За тази дейност на ОБН има извънредно много пръснати сведения в архивата на ОБН, в кореспонденцията на М. Дринов – председател на БКД, на В. Д. Стоянов, на Григор Начович и в цитираните вече ДБКД. Вж. по-специално НБКМ-БИА, ф. 14, оп. 2, а. е. 2010. Писмо на М. Дринов до Григор Начович, 29 септ. 1870; ДБКД, 75-76, 77, 403-404 и др.
[92] На този въпрос е посветена цялата четвърта глава на настоящия труд.
[93] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на Ст. Тошкович до Н. Геров, Одеса, 1 март 1869, 426-427.
[94] Тези книги са следните: Априлов, В. Български книжици. Одеса (1841); Математическа география на В. Бардовски, превод на Иван Богоров (1842); Няколко думи за превода на математическата география на Ивана А. Богорова от Н. Геров (1842); Нещо по няколкото думи за превода на математическата география от И. Богоров (1842); Начала на християнското учение, превод на Н. Геров (1842); Геров, Н. Стоян и Рада (поема, 1845); Априлов, В. Мисли за сегашното българско училище (1847); Заветът на Василия Евстатиевича, сина Априлов (1849); Жизнеописание на Ю. И. Венелив, превел Н. Х. Палаузов (1851); Благочестие в колиба или..., превел Д. Тошкович (1853); Нравоучение за децата, превел С. Радулов (1853); Български буквар от С. Радулов (1853); Райна българска княгиня от А. Т. Велтман, превела Елена С. Мутева (в две издания – 1852, 1856); Последните часове от живота на императора Николая I, превел Г. С. Йошев (1856); Галерия от монтионовски премии за добродетел на Густав Дезесар, превел С. Радулов (1857); Всеобща география на А. Ободовски, курс I, превел С. Радулов (1858); Раковски, Г. С. Показалец, или ръководство как да се изискват или издирят най-стари черти нашего битие (1859); Съчинения на Талей Булгарин, превел Павел Каляджи (1861); Другар за децата, наредил П. Каляджи (1863); Проект за уреждане на Българското книжовно дружество (1869); Наука за песно-

творство и стихотворство, изработена от П. В. Оджаков (1871); Децата на Мауричи, превел К. С. Траков (1873); Християнска фамилия, превел К. С. Траков (1873); Селико. Африканска новина, превел К. С. Траков; История на Хайдут Сидер от Д. Козлев (1876). Вж. *Погорелов, В.* Опис на старите печатни български книги (1802-1877). С., 1923; *Начов, Н.* Българската колония, 626-627; Българската възрожденска книжнина 1806-1878, съставил д-р Маньо Стоянов под ред. на проф. А. К. Бурмов. Т. I. С., 1957.

[95] Подробни данни за това вж. в споменатите репертоари на българската възрожденска книжнина и у *Начов, Н.* Българската колония, 627-628.

[96] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сборник документов. Т. I. М., 1861, с. 85.

[97] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 192, д. 819. Писмо на Одеското славянско благотворително общество „Кирил и Методий", 19 дек. 1875, л. 86.

[98] Отечество, II, № 68, 11 дек. 1870; Право, IV, № 28, 6 септ. 1869.

[99] Из архивата на Н. Геров. Писмо на П. Оджаков да Н. Геров, Одеса, 26 март 1871, с. 138.

[100] ЦДИА, КМФ, № 7, оп. 1, а. е. 49, Устав на Кишиневското общество за разпространение на грамотността сред българите, 4 март 1869, л. 12.

[101] НБКМ-БИА, ф. 18, а. е. 3, л. 92-94.

[102] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 23-24.

[103] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Писмо на Н. Геров, 26 ян. 1856, 191-192. Вж. също *Поп-руженко, М.* Архиепископ Инокентий. – *БИБ*, IV, 1931, № I-II, 63-66.

[104] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на Димитрий Херсонски до Н. Палаузов, 24 ноем. 1860, получено на 13 дек. 1860, л. 19-20.

[105] Пак там, а. е. 2. Писмо на Н. Палаузов до Димитрий Херсонски, Одеса, 19 дек. 1860, 32-36.

[106] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на Н. М. Тошков до Н. Геров, 7 юли 1861, с. 434.

[107] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на Димитрий Херсонски до Н. Палаузов, 19 ян. 1861, л. 21-22.

[108] *Арнаудов, М.* Цит. съч., с. 254.

[109] НБКМ-БИА, I А, а. е. 3301. Писмо на Н. Палаузов, Одеса, 1 април 1861.

[110] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на Й. Соколски до Горчаков, 4 август 1865 и 9 дек. 1865, л. 101-102, 108.

[111] Пак там, а. е. 2. Писмо на Н. Палаузов до Й. Соколски, Одеса, 27 ян. 1866, л. 44.

[112] Пак там, а. е. 3. Писма на Й. Соколски до Н. Палаузов от 1866, л. 89-90, 91-92, 93, 95-96, 97-98, 99-100.

[113] Пак там. Писмо на Н. Палаузов до Й. Соколски, 8 дек. 1866, л. 46-47.

[114] Пак там, а. е. 3, л. 99-100.

[115] Пак там. Писмо на Й. Соколски до Н. Палаузов, без дата, но безспорно от 1866, л. 105-106.

[116] Пак там, а. е. 2. Писмо на Н. Палаузов до Й. Соколски, 8 дек. 1866, л. 46.

[117] Пак там. Писмо на Н. Палаузов до редакцията на в. „Турция", 28 окт. 1866, л. 48.

[118] *Генчев, Уста Г.* Цит. съч. – *Духовна култура*, 26-27, 1925, с. 306.

[119] Журнал (протокол) на ОБН, 11 октомври – 3 ноември 1869, чел и съгласен с решението на настоятелството Димитрий Херсонски, обнародван у *Бобчев, С. С.* Царят-освободител и българският черковен въпрос. – *Духовна култура*, 24-25, 1925, 22-24.

[120] *Генчев, Уста Г.* Цит. съч., 306-338; също *Бобчев, С. С.* Цит. съч. – *Духовна култура*, 26-27.

[121] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Писмо на Ст. Тошкович до Н. Геров, 18 окт. 1869, с. 431.

[122] *Кирил, Патриарх български.* Граф Н. П. Игнатиев и българския църковен въпрос. Изследвания и документи. I. С., 1958, с. 151.

[123] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Писмо на Н. Чалики до Н. Геров, Цариград, 15 юни 1871, с. 761.

[124] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а е. 174. Писмо на Н. П. Игнатиев до ОБН, 24 май 1870, л. 1.

Глава четвърта
ОБН В ПОЛИТИЧЕСКИТЕ БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

Отношението на ОБН към политическите и революционните борби за освобождението на България, въпрос, незасегнат досега в литературата, е от важно принципно значение. Той докосва голямата проблема за позицията на едрата буржоазия в националноосвободителното движение, така безразборно заплетена в нашата литература. Този въпрос има отношение към класификацията на партиите и идейните течения в българското освободително движение след Кримската война, отвеждани към проблемата за влиянието на чуждите сили върху политическите концепции на различните социални среди и движения в българската национална революция.

Както беше отбелязано, ОБН възниква, макар и с просветителска програма, като политическа формация в хода на гигантския конфликт между Европа и Русия по време на Източната война през 1853-1856 г. То се ражда като плод на надеждата, че този конфликт ще уреди въпроса за българското освобождение.

Неблагоприятният за Русия изход от войната, Парижкият мир от 1856 г. и настъпилите промени в руската политика изтръгват от ОБН неговата политическа жилка и за дълго време го превръщат в частно благотворително просветителско общество. Но макар и с такъв органически устав, ОБН не може да остане извън сферата на българското националноосвободително движение през 50-70-те години на XIX в., вън от неговите сложни политически и идейни взаимоотношения и международни проблеми. Както по време на Кримската война, така и след нея ОБН действа като орган на националноосвободителната борба главно в областта на мирната културна революция и по-специално на полето на възрожденската просвета. Но тъй като до окончателното освобождение на България нито една обществена, културна или политическа организация не е можела да не определи отношението си към този кардинален въпрос на епохата, ОБН също изявява своите позиции.

След Кримската война ОБН, поради историческите условия, в които се създава, и поради отбелязания вече негов стремеж към хегемония в общия буржоазен емигрантски политически фронт, е тясно свързано с емигрантските центрове от Букурещ, Белград, Цариград, Болград и други градове. Тези връзки му предоставят възможност да следи настроението сред емиграцията, където след 1856 г. се слагат основите на организираното националноосвободително движение.

Известно е, че след Кримската война в националните движения се набелязват две основни течения – на реформистите, които смятат, че България ще постигне своите исторически цели по пътя на мирната културна революция в рамките на Турската империя, и на борците за дър-

жавно-политическо обособяване по пътя на революционната борба или на политическото действие.

Установено е, че през 50-60-те години най-активна роля в революционното движение започва да играе Г. С. Раковски. Към началото на 60-те години, когато Раковски издава в Белград в. „Дунавски лебед" и подготвя Първата българска легия, той се налага като признат ръководител на българската революция.

ОБН и неговите дейци установяват след 1856 г. преки контакти с Раковски. Те знаят за неговите действия още по време на Кримската война. В често споменаваната „Записка за България" от 1854 г. Палаузов съобщава на княз Горчаков, че Раковски приел да служи като турски шпионин, за да работи в полза на едно българско въстание[1]. През 1858-1860 г. Раковски се установява в Одеса. Това е важен момент в неговата политико-обществена дейност и идейна еволюция. Тук през ноември-декември 1858 г. той създава своя първи (одески) план за освобождението на България, в който системно излага възгледите си за политическото освобождение на България[2]. В Одеса той се занимава с книжовна дейност. Пише и печата своя „Показалец", готви се да издава списание „Български древности".

Пребивавайки в Одеса, Раковски се запознава с местните дейци, установява контакти с тях и за известно време се ползва от тяхното съдействие. През 1859 г. той издава своя „Показалец" със средства на одеските българи и го посвещава на главния дарител Н. Тошков със следния надпис: „Николаю Мироновичу – Раковски"[3].

Но едва установил контакти с одеските дейци, Раковски се сблъсква с тях било поради лични или поради политически съображения. Първият сблъсък между него и ОБН е през 1858 г., когато той бил уволнен като възпитател в Херсонската семинария по настояване на Ст. Тошкович[4].

Но тази лична обида била вече забравена, когато през 1859-1861 г. между Раковски и ОБН избухва остър конфликт по така наречения преселнически въпрос.

Одеското настоятелство като цяло не се е занимавало с преселничеството. С тази работа обаче активно се е заел Н. Палаузов. Още през 1856 г. той съдействал на руските власти за преселване на българи в Южна Русия. След войната Палаузов и Ив. Каляндзи били натоварени от генерал-губернатора да се грижат за настаняване на заселниците[5]. Две години по-късно, през 1858 г., Палаузов бил назначен като чиновник за особени поръчки при Новорусийското и Бесарабското генерално губернаторство главно за да се занимава с преселническите въпроси. През 1861 г., когато следствие на конвенцията, сключена между руското правителство и Високата порта за размяна на кримските татари с българи в Южна Русия, започнали да приждат нови преселници, Палаузов бил командирован от генерал-губернатора граф Строганов в Кубей, за да застане начело на операцията за тяхното настаняване в Бесарабия и в Таврическа губерния. С преселничеството Палаузов се занимава чак до 1872 г.[6]

За разлика от Палаузов и някои други одески дейци, Раковски бил яростен противник на преселването, тъй като разбирал, че то накърнява целостта на българската нация и затруднява нейното културно и политическо консолидиране. Веднага след сключване на споменатата руско-турска конвенция Раковски се обявява категорично срещу този акт, преценявайки го като „чисто убийство на българския наш беден народ от страна на Русия“[7]. През 1861 г. той пише своята брошура „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, в която разобличава крепостничеството в Русия, противопоставя се на руската политика да отвлича българи от техните родни огнища, апелира към националната съвест[8]. Но Раковски не се задоволява само с апели и пропаганда. Той започва да действа, за да попречи на руските агенти да измамят българите. През април 1861 г. той решава да предприеме за тази цел пътуване във Влашко, Одеса, Москва, Петербург, Париж и Виена[9]. Преди да тръгне, Раковски взема препоръчителни писма до видни лица в Русия. И след като се бави известно време във Влашко и Нови Сад, той се озовава в Одеса. Тук Раковски разговаря с одеските дейци и потегля за Москва и Петербург. Но междувременно Н. Палаузоав го наклеветил пред граф Строганов, че е враг на Русия, че той самият е автор на споменатата брошура (дотогава се е смятало, че автор е Т. Икономов). Губернаторът попитал и другите членове на настоятелството и след като те потвърдили сведението на Палаузов, той, който сам бил дал препоръчително писмо на Раковски, телеграфирал в Петербург да не признават неговите препоръки[10].

Отношението на Н. Палаузов по преселничеството предизвиква бурно възмущение у Раковски. На това се дължи неговата напълно отрицателна преценка за настоятелството още през 1859 г., когато той пише: „Тукашното (т. е. Одеското – б. а.) прочуто настоятелство българско никак не съществува. То е един лъжлив разсеен глас по България, за щета на наш род. Понеже много ся досега излъгаха и додоха с големи надежди, а его вратиха ся с най-голяма бедност. То Настоятелството не е било нищо друго, освен един принос от десетина тисящи рубли в 1854, кои са пожертвували някои си родолюбиви българи тогас.“ После според Раковски тези пари били похарчени и останало „само едно голо име Настоятелство българско“[11]. Но постепенно атаките на Раковски и неговия кръг се насочвали не толкова срещу настоятелството, колкото срещу Н. Палаузов. През 1860 г., след като пътува до Одеса, Йосиф Дайнелов, един от най-близките сътрудници на Раковски в Цариград, упреква Палаузов, че той със своята дейност, користолюбие и хитрости оскверняват името Българско благотворително общество, че приемал българите хладно, „като че тия ви бяха роби“, че проявявал аристократично пренебрежение към бедните окаяни деца, не им помагал и те се връщат отчаяни в родината. Смята, че по негова вина на българите в Русия не се преподава български език, за тях не са въвеждани някои „европейски“ предмети[12]. Срещу дейността на Палаузов по преселническия въпрос се обявява и П. Грамадов. В едно

писмо до Раковски от 1861 г. той му съобщава как Палаузов лъжел преселниците, че Русия жертвала всичко за тях „само да му дадат някоя дрънкулка“[13]. Отрицателното отношение на кръга Раковски към Палаузов е изразено и в едно писмо на Стоил Балкански, в което той уведомява Раковски, че българските семинаристи от Одеса са решили да убият Палаузов за това, че го наклеветил пред руските власти и е попречил на неговата мисия в Русия[14].

Независимо от тези противоречия, които съществували между Раковски и Н. Палаузов по два важни въпроса на Българското възраждане – по преселничеството и по насоките на обучение и възпитание на българската интелигенция в Русия, в края на 1861 г., когато Раковски подготвя българската легия в Белград с оглед на едно предстоящо въстание в България, той потърсва съдействието на ОБН и преди всичко на Н. М. Тошков, с когото го свързвали отдавнашни връзки. Още през 1860 г. Н. М. Тошков, следейки внимателно българските събития, уверява Раковски, че одеските българи ще съберат помощи за България и ще подкрепят проектираното от него списание „Български древности“[15]. Спомняйки си за тези обещания на одесчани, Раковски нарежда на Стоил Балкански в Цариград да замине през октомври 1861 г. за Одеса, за да събере средства за екипиране на легията. Снабден с пълномощно от Раковски и с писмо от Цариградското общество, на 8 ноември 1861 г. Ст. Балкански отива при Тошков в Одеса[16]. Тук Балкански се среща с членовете на ОБН, които решили да подкрепят българската акция с 13 000 сребърни рубли, като Н. М. Тошков дал 7000, Стефан Тошкович – 3000 и Константин Палаузов – 3000[17]. На специално заседание одеските дейци одобрили идеята на Раковски за център на бъдещото въстание да се избере Белград и решили да съберат допълнителни средства за въстанието. Освен това Н. М. Тошков обещал да издирят и изпратят няколко млади опитни българи, за да се включат в легията. Набелязани били имената на Ив. Кишелски, Ангел Раич и др. Заедно с Балкански за Белград тръгнал Иван Карпачев от Сливен[18].

Сътрудничеството между ОБН и Раковски през 1861-1862 г. обаче било прекъснато поради неблагоприятния развой на събитията в Белград. Но одеските дейци и специално Н. М. Тошков не престанали да следят кипящата дейност на Раковски като организатор и идеолог на освободителните борби през 60-те години на XIX в. В едно писмо от 1865 г. Н. М. Тошков съобщава на Т. Бурмов в Цариград, че Раковски се подготвя да издава в Букурещ български вестник[19]. За съжаление други свеидетелства за тези контакти няма открити.

Политическата дейност на ОБН се активизира изключително много към средата на 60-те години на XIX в. Това е свързано с промените в руската политика на Изток от 1866 г. насетне.

Възползвайки се от затрудненията в Европа вследствие на Пруско-австрийската война през 1866 г. и от зреещите големи конфликти на Балканите, от една страна, между Гърция и Турция по Критския въпрос, от

друга, между Влашко и империята вследствие на превратата срещу княз Куза във Влашко през 1866 г., руският посланик в Цариград Н. П. Игнатиев лансирал през 1866 г. идеята за създаване на една югославянска държава от България и Сърбия, която под скиптъра на Обреновичите и под влияние на Русия ще стане преграда за западните политически влияния в Европейския югоизток и равностойна конкурентна сила на разкапващата се Турска империя[20].

За реализиране на тази идея източната руска дипломация избира Добродетелната дружина в Букурещ, тъй като „старите" стриктно следвали внушенията на генерал Игнатиев от Цариград и на руския консул в Букурещ Офенберг. Научили за предстоящата акция, през пролетта на 1867 г. одеските дейци започват енергично да действат. И сега начело излиза Н. М. Тошков. Още в края на март той влиза във връзка със „старите" от Букурещ, за да им предложи единна съвместна акция. Отговорът от Букурещ очевидно се бавел, тъй като на 9 април Тошков нервно телеграфира: „Отговорете незабавно дали да тръгна в сряда по Дунава, за да дойда да ви намеря."[21]

Не се знае дали Тошков е получил очакваната покана, но към средата на април той и В. Рашеев се озовали в Букурещ. Тук заедно с Добродетелната дружина одеските дейци уговарят действията за създаване на югославянско царство. Като се връща в Одеса, на 20 април Тошков пише до Хр. Георгиев, за да му предложи да се изпрати делегация освен в Белград и в „големия наш град П(етербург). Оттам може да се очаква голяма добрина за общото дело" – пише той. Но в същото време Тошков предлага на букурещките дейци да действат самостоятелно. На „посторонните помощи – заявява той, ний трябва да гледаме като на нещо второстепенно. Нашите собствени старания и енергическите ни мерки трябва да държат първо място. Само тъй можем да постигнем добър резултат." Накрая Тошков съобщава на „старите", че за връзка между двата центъра (Одеса и Букурещ) ще служи П. Грамадов, който се намира в Одеса и скоро ще тръгне за Букурещ[22].

След това вече Н. М. Тошков започва да действа твърде енергично. На 21 април той събира одеските българи, съобщава им за преговорите в Букурещ и ги призовава да подпомогнат с всички средства замислената акция. В изпълнение на даденото от Тошков обещание в Букурещ бил съставен седемчленен комитет, който решил да влезе във връзка със славянските благотворителни общества в Петербург и Москва, за да осигури тяхната материална и морална подкрепа[23].

На 24 април ОБН пише и до Н. П. Игнатиев в Цариград. Като му съобщават за съставения комитет, одеските дейци изразяват убеждението си, че за българите „сега или никога е настъпило време да отхвърлят от себе си тегнещото над тях иго". Те молят посланика да се застъпи за българите – „да им съдействувате с всички средства, с които разполагате, за достигане на своята велика цел – освобождението на българския народ от

турското иго“[24]. В същия ден, 24 април, Тошков пише отново и до Хр. Георгиев, като предлага да се нареди на делегацията, която щяла да замине за Белград, за да уточни отговора за югославянското царство, да настоява на всяка цена в проектодоговора да се включи пункт, според който никоя от двете страни „няма право да направи никакъв договор без съгласието и одобрението на другата“[25].

Бързите приготовления и действия в Одеса и при това ориентирани не толкова към българо-сръбския съюз, а повече към самостоятелно действие за освобождение на България, очевидно не били посрещнати с одобрение от руската дипломация, която смятала, че това е една чисто дипломатическа инициатива. Действията на одеския кръг не били одобрени и от „старите“ в Букурещ. На 2 май 1867 г. Христо Георгиев пише до настоятелството в Одеса, че са посрещнали с въодушевление тамошните приготовления, но ги моли да постъпват внимателно, да не бързат с това важно предприятие и докато българските пратеници не се срещнат с М. Обренович, да не започват да събират средства. Като им съобщава, че предлаганата от Н. Тошков поправка на проектодоговора е взета предвид, Хр. Георгиев уведомява ОБН, че след няколко дни в Одеса ще пристигне Н. Геров, за да им изясни същността на работата[26].

След писмото на Хр. Георгиев ОБН нарежда на П. Грамадов да не тръгва за Букурещ до пристигането на Н. Геров и Е. Георгиев в Одеса. То обаче не взема предвид внушенията на „старите“. Напротив, настоятелството разпраща писма до славянските комитети в Русия, молейки ги за средства с оглед на предстоящите действия на Балканите. Осведомени добре за хода на преговорите и за отрицателната позиция на сръбското правителство по проектираното югославянско царство, одеските дейци продължавали да настояват да се действа въпреки това и то по-бързо. На апелите на „старите“ за осторожност и изчакване одеските настоятели ги приканват да станат организатори на започнатото дело. Във връзка с това Н. М. Тошков пише: „Нашето тука положение е съвършено различно. Ние не може да изправим онова, което би желали и което вие оттам можете да направите.“ Той настоява да не се пропуска идващото лято за една акция в България[27].

Становището на ОБН за незабавно действие очевидно било обсъждано в неблагоприятна светлина в Букурещ, където през април 1867 г. по нареждане на Н. П. Игнатиев пристигнал руският вицеконсул от Пловдив – Н. Геров, за да ръководи отблизо замисляната от руската дипломация акция. Солидаризирайки се с букурещките българи, Н. Геров внушава на Хр. Георгиев писмото до Одеса от 2 май и пише до Игнатиев в Цариград, че одеските представители (Н. М. Тошков и В. Рашеев) се увлекли по Тайния комитет. Според сведенията, които той получил от Одеса, можело да се съди, че те отдавали на БТЦК голямо значение. Затова Геров предлага на посланика да му разреши да замине за Одеса, за да разговаря с тамошните българи и да им обясни позициите на Тайния комитет, за да

не се стигне до недоразумения[28]. Игнатиев обаче не приел Геровите искания. Той му разрешил да замине в Петербург в отпуск, но едва след няколко месеца и само след като се върне в Пловдив, за да могат да замрат слуховете[29].

Но независимо от това, че сръбското правителство провалило замислената от руската дипломация югославянска държава, независимо от наново демонстрираното от Геров неблагоприятно отношение към ОБН, създаденият в Одеса комитет през 1867 г. се подготвя за предстоящата политическа и въоръжена акция в България. В Одеса бил формиран един отряд от 200 доброволци, който към началото на лятото очаквал да замине в България, за да се сражава. Съобщавайки за това на Геров, Н. М. Тошков поискал неговото съдействие за набавяне на средства и оръжие[30]. За този отряд съобщава и австрийският посланик в Цариград Прокеш. Той донася във Виена, че по сведения на френския консул от Одеса Тошкович вербува от няколко месеца доброволци за един освободителен легион. Най-напред той потърсил съдействието на поляците, но те отказали да участват в замислената акция. Записани били 150 доброволци руси, които напуснали Одеса. От град Николаев били доставени 50 пушки[31].

Одесчани продължили своите контакти с посветените в събитията през 1867 г. българи и след като станало ясно, че нито Сърбия, нито Русия вече са заинтересувани от акцията. През лятото на 1867 г. Н. Тошков пише до П. Хитов, за да го поздрави за неговото действие в Балкана и да го подтикне към ново юначество[32]. А през лятото на следващата 1868 г., когато Втората белградска легия била вече разпусната и Панайот Хитов се върнал в Букурещ, намиращият се в Одеса Иван Кършовски бил изпратен от Н. М. Тошков при Хитов, за да обсъдят по-нататъшните действия[33].

С това фактически се изчерпват и действията на ОБН по замислената през 1867-1868 г. акция на Балканския полуостров. В тази акция, за разлика от Добродетелната дружина, която вървяла послушно след Игнатиев, Геров и Офенберг, ОБН съзряло възможност за политически и въоръжени действия за освобождението на България. Именно поради това то предизвикало неодобрението на руската дипломация.

Макар и неуспяла, акцията през 1867-1868 г. имала важно значение за цялото освободително движние и за участието на ОБН в него. Тя показала на водачите на българската революция необходимостта от самостоятелни действия, породила у тях нови мисли и разбирания по бъдещото развитие на националната революция. На ОБН тази акция предоставила възможност да се сближи с младите революционери в Букурещ и в една непосредствена перспектива да се превърне в един от дейните емигрантски центрове на българското националноосвободително движение.

През 1866-1867 г. одеските дейци и специално Н. М. Тошков и В. Рашеев установили контакти с БТЦК. Сведенията, до които Н. Геров се добира за тези връзки, се оказват верни. Още през 1867 г. Н. М. Тошков отпуща на Тайния комитет една голяма сума (25 000 гроша), с която се

започва издаването на в. „Народност“[34]. С тези пари вестникът излиза до брой 11 и когато към края на 1867 г. средствата са изчерпани, Ив. П. Грудов отново се обръща към одесчани да им напомни, че БТЦК и настоятелството разчитат на тях и особено на В. Рашеев и Н. Миронович. Освен парични средства Ив. Грудов иска от настоятелството да дава мнение върху това, което се печата във вестника, да покани някой от учените българи в Русия за главен редактор, „защото Богоров не чини“. В същото писмо Грудов моли ОБН да събере средства в помощ на завърналите се във Влашко четници. Той изпраща на ОБН 32 броя от в. „Народност“[35].

Одеските дейци отново се отзовали на апелите за помощ от страна на БТЦК. В края на 1867 и началото на 1868 г. В. Рашеев изпраща три писма до комитета заедно с адресите на абонатите на в. „Народност“ в Русия. В отговор на това Ив. Грудов възторжено декларирал пред одесчани, че тяхната цел е „да видим милото отечество веднаж свободно“, но се оплаква, че вестникът няма средства, тъй като има само 150 абонати, а повечето екземпляри се изпращат безплатно в България. „Старите твърде и хич биля не ни помагат, а още и ни гонят“ – пише Грудов. Затова „молиме ви, господин Рашеев – продължава той, – поздравете господина М. Мироновича. Ние на тебя и на него имаме силна надежда. Жертвувайте. Той много е жертвувал и за по-никаква работа. Нека и сега бъде по-щедър, да направи жертва, която, го уверяваме, няма да остане напразно. Тя ще принесе голяма полза и отечеството ще ви възнагради.“[36]

В отговор на това ново искане одеските българи пак подкрепят вестника. През април 1868 г. В. Рашеев изпратил списъка на абонираните българи в Русия. Именно поради това Ив. Касабов, след като поел вестника от Ив. Грудов, уведомил одеските дейци за станалата промяна, мотивирана от нежеланието на Грудов да се съобразява с мнението на настоятелството на вестника, и отново поискал помощ от Одеса. Той помолил В. Рашеев да събере абонамента от Русия и да го изпрати чрез Хр. Георгиев, тъй като иначе вестникът щял да престане да излиза[37].

Връзките на ОБН с БТЦК и „Българското общество“ през 1866-1868 г., както и оказаната от Н. М. Тошков парична помощ за издаването на в. „Народност“, разкриват една важна страна в политическата дейност на одеския кръг. Те показват преди всичко, че за разлика от Добродетелната дружина ОБН не е свързано единствено с русофилските тежнения в българското освободително движение. То подкрепя всяка организация, стига нейната дейност да е в полза на България. То действа съвместно дори с такава формация като БТЦК, която има прозападна политическа ориентация.

Този широк поглед, тази вярност към освободителното движение, този стремеж да се действа самостоятелно, вън от дипломатическите ходове на великите сили и на Русия довеждат през следващите години одеските дейци до едно продължително плодотворно сътрудничество с най-ра-

дикалните формации в българската национална рволюция – Вътрешната революционна организация на Васил Левски и БРЦК в Букурещ.

Продължително е сътрудничеството между Васил Левски и ОБН. Левски, застанал начело на българското освободително движение в края на 60-те и началото на 70-те години, е познавал патриотичните жестове на одеските дейци от времето на легиите и четите. Той очевидно е знаел за връзките им с БТЦК.

Очевидно на него са били известни не само проявите на одеските българи по време на създаването на Българското книжовно дружество, но и широката им дейност на полето на националната просвета и култура, в църковните борби.

Отлично осведомен за хода на освободителните борби, Левски ще да е научил и за връзките на Н. М. Тошков и останалите негови съратници с Г. Раковски, за усилията им да поставят българския въпрос в международните отношения през 1867-1868 г.

Всичко това е накарало Левски да повярва в патриотичната природа на одесчани и да ги потърси за активно сътрудничество в борбата за освобождение на България.

Това мнение на Левски било споделено и от Любен Каравелов. В една дописка във в. „Свобода“ от 1869 г., озаглавена „Наши благодетели“, Каравелов пише: „Н. М. Тошков и М. Бенлиев доказаха, че има на света такива българи, които не са се родили само за себе си и не живеят само за своето гърло, но и за народа си и отечеството си. Н. М. Тошков ще остане безсмъртен само за едно, че турил основание на Книжовното дружество и това за него е доста, ако той не направи отсега нищо повече. Но той помага още на седем девически училища в България и, както чуваме, изпраща 12 хил. гроша в железнишкото училище.“[39]

Съюзът на младата революционна партия с ОБН и преди всичко с Н. М. Тошков по изграждането на БКД, разгледан в предната глава, послужва като изходно начало за по-нататъшното сътрудничество и в политическите борби за освобождение на България. През 1870-1871 г., когато В. Левски полага темелите на ВРО и на БРЦК в България, когато си поставя за цел да изолира колебаещия се БРЦК в Букурещ и да подчини под единното ръководство на вътрешния център всички сили и крила на емиграцията, да сложи край на четническия анархизъм, да мобилизира силите и средствата на богатите емигрантски среди за подготовката на общобългарско въстание, да използва за тази цел техните легални възможности за политическа дейност и техните международни контакти за спечелване на съюзници на революцията, обръща най-напред поглед към ОБН и преди всичко към Н. М. Тошков.

За работа сред емиграцията Левски създава едно специално представителство на ВРО в Турну Мъгуреле, ръководено от търговеца Данаил Хр. Попов. Чрез Данаил Попов или направо през 1870 г. Левски установява първите контакти с ОБН. В случая като посредник послужва нами-

ращият се по това време в Одеса четнически воевода Филип Тотю. В края на 1870 г. Филип Тотю се съгласява да се подчини на волята на ВРО да работи съвместно с вътрешните дейци, като започва с тях продължителна кореспонденция с постоянен адрес в канторите на Н. М. Тошков и В. Рашеев, двамата най-активни членове на ОБН[40].

В началото на следващата година Ив. Кършовски и Данаил Попов нареждат на Филип Тотю да предложи от името на ВРО на одеските дейци да влязат във връзка със сръбското и влашкото правителство и да се споразумеят с тях за една съвместна борба. А междувременно по нареждане на В. Левски Ф. Тотю е закупувал в Одеса оръжие за ВРО[41]. Още в началото на април воеводата осведомява Иван Кършовски за оръжието[42], а в писмото до Иван Пишмишев в Турну Мъгуреле укорява тамошните дейци, че забавят да пренесат оръжието в България. В същото писмо Ф. Тотю съобщава, че е получил писмо от Левски и моли Пишмишев да го известява за начинанията на Апостола, за да съобразяват с тях[43].

На 8 април Ф. Тотю отново се свързва с дейците на Турну Мъгуреле. В отговор на тяхното писмо от 3 април той ги уведомява, че още не е разговарял с одеските дейци за споразумение със сръбското и влашкото правителство, но се съмнява, че сръбското правителство ще помогне на народното дело. Съобщава им също, че не е съгласен пушките да останат в Одеса и ги моли да се свързват с него само чрез Н. М. Тошков, защото иначе е опасно[44].

След като получава писмото на Ф. Тотю, Данаил Попов уведомява Левски за закупеното в Одеса оръжие. На 11 април 1871 г. Апостолът му нарежда: „Пишете на одеския ни комитет още да не мести оттам оръжието наникъде.“[45]

За какъв комитет става дума в случая? Каква е базата на ВРО в Одеса? Кои участват в тази работа? Отговорът на тези въпроси се съдържа в кореспонденцията на Левски и Данаил Попов, от една страна, и одеските дейци, от друга.

Едно писмо на Ф. Тотю от октомври 1871 г. уточнява, че директивите за дейността на одеските дейци се получили в Одеса в три писма на Данаил Попов. В тези писма Д. Попов нарежда от името на В. Левски и БРЦК в България да се намерят средства и се закупи оръжие за подготвяното въстание в България. В изпълнение на това нареждане Н. М. Тошков закупува оръжието и го предава на Ф. Тотю. В хода на тази работа Тошков казал на воеводата: „Аз жертвувам тези пушки на името на отечеството си. Нали сал (в смисъл освен – б. а.) тях може да дам и още по-много, само да знам, че българите ще направят туй дело, защото вярвам, че нашето отечество няма да се освободи само с перо и с хурата (т. е. хората – б. а.), дето ще проливаме кръв.“ Тошков декларирал, че ако се работи сериозно, щял да даде пет пъти повече средства[46]. Освен отпуснати за оръжието пари Тошков писал до силистренските първенци

да внесат за организацията 150 лири. Оттам отговорили, че са готови да дадат много повече[47].

Това писмо и цитираните вече други документи от пролетта на 1871 г., където Ф. Тотю многократно напомня, че вътрешните дейци трябва да кореспондират с него чрез канторите на Н. М. Тошков и на В. Рашеев, показват, че Одеският комитет се състои от трима души – воеводата, Н. М. Тошков и В. Рашеев, че чрез последните двама този комитет е свързан най-пряко с ОБН. В своята автобиография Ф. Тотю направо идентифицира Одеския комитет с ОБН, като съобщава, че още по времето на императора Н. Павлович имало български комитет в Одеса, който се е грижил за обучението на млади българи, и че одеските българи „бяха народни и много защитаваха отечеството си България“[48]. Очевидно е обаче, че в революционните работи през 1870-1872 г. не са участвали останалите трима членове на ОБН – Н. Палаузов, Ст. Тошкович и К. Н. Палаузов. За това поне не съществуват данни.

През 1871-1872 г. връзките на ВРО с Одеския комитет са твърде интензивни, и то вече върху един политически план. Още в началото на 1871 г. Ф. Тотю съобщава в България, че Н. М. Тошков предлага да се съберат подписи от четирите краища на България, да се изпратят до настоятелството в Одеса трима специално упълномощени лица, които Тошков щял да представи на императора. Одеските дейци били убедени, че императорът ще помогне на българското освободително дело[49]. Данаил Попов съобщил на Левски за предложението на Одеското настоятелство. Във връзка с това на 18 април 1871 г. В. Левски пише до Ф. Тотю в Одеса, че е уверен в намеренията на руския император, че той „без друго ще ни помогне. Дай Боже да помогне и подпише бар за нашата *република* (курсив у Д. Страшимиров – б. а.), ако техните републиканци гони и наказва до смърт.“ Но Левски категорично се обявава против замислената от одеския кръг акция, тъй като той беше достигнал вече напълно до гениалните си прозрения за независимостта на българското освободително дело. В случая той категорично се обявява и против обвързването с руския царизъм[50].

Изхождайки от тези разбирания, Левски нарежда на Данаил Попов да отговори на предложението на Н. Тошков отрицателно, в смисъл че само като се нареди добре делото в България, тогава „ще ходят при едно или друго правителство“[51].

След тези разменени писма кореспонденцията между БРЦК и Одеса била прекъсната за няколко месеца. Чак до август 1871 г. Одеският комитет по неизвестни причини не отговарял на писмата на Левски и Д. Попов. Именно поради това в началото на август 1871 г. Левски пита Попов: „От Одеса никакъв отговор на нашите писма? Ами от Киселски?“[52] После Левски изпраща ново писмо до Н. Тошков, като определя на Д. Попов как да го достави: „Писмото на Тошкова, ако поднесете чрез Фил[ипа Тотя], явете в особна бележка на Филипа, ако би го попитам (т. е. ако

Тошков го попита – б. а.), защото само В. Л.[евски] да се подписва, а не всичките членове на Ком[итета], да му отговори, че законът не ни допрощава, че ще разбере, когато отговори и когато сам види закона."[53]

Това писмо дава известно осветление върху причините за временното прекъсване кореспонденцията между Одеса и БРЦК или най-малкото показва съмненията на В. Левски относно тези причини. От друга страна, то свидетелства, че през есента на 1871 г. между В. Левски и ОБН има значително сближение. Именно поради това Левски обяснява на одеските дейци как е уредена организацията, какви са нейните принципи, изпраща им закона, т. е. проектоустава, и чака тяхното мнение по тези въпроси.

Контактите продължават и през следващата 1872 г. Когато през април 1872 г. се подготвя общото (обединителното събрание) на БРЦК в Букурещ, Левски държи на всяка цена на него да бъде представен и Одеският комитет. В едно писмо до Д. Попов от април 1872 г. на Филип Тотю се предлага незабавно да тръгне за Букурещ. А Левски допълва: „Днес пристигнах благополучно (пристигнал в Турну Мъгуреле – б. а.) и утре тръгвам. Гледай да дойдеш и ти по-скоро." В същото писмо Д. Попов нарежда на воеводата: „На господина Н. М. Тошкова кажи, че тръгваш за тая цел за в Букурещ. понеже и господството му е известно за това (т. е. за събранието – б. а.), но не знае и денят кога – за това е добре да знае."[54]

Връзките между БРЦК в Букурещ и ОБН не били прекъснати и след общото събрание от април-май 1872 г. Интересно е, че Левски, преди да се завърне в България, препраща от Турну Мъгуреле чрез Киряк Цанков две писма до Ф. Тотю в Одеса. Заедно с това той му изпраща и новия устав, одобрен от букурещкото събрание[55]. Оттук нататък, както е логично да се очаква, връзките с Одеса били поддържани от БРЦК в Букурещ, който след общото събрание придобил функциите на централен орган на националноосвободителното движение.

След като в края на 1872 г. Левски е заловен и ВРО силно ударена от турската полиция, БРЦК в Букурещ взема курс към непосредствена подготовка на въстанието в България, за да спаси честта на революционната организация. Именно поради това в началото на 1873 г. БРЦК се обръща към Ф. Тотю да се споразумее за общи действия, като изпраща при него в Одеса Т. Пеев, който щял да му връчи един устав и да разговаря по съвместните действия[56].

Заминавайки за Русия, Т. Пеев бил снабден с едно възвание на БРЦК до българите в Бесарабия и Русия, в което се казва, че времето за въстание е дошло и Т. Пеев е натоварен да обиколи Влашко, Бесарабия и част от Русия и да събере средства за предстоящата революционна акция[57].

Но, както е известно, опитът за въстание в края на 1872 и началото на 1873 г. излязъл ялов и организацията навлязла в една тежка криза, продължила през 1873-1874 г. И през този период връзките между БРЦК и ОБН не били прекъснати. Сега те били уреждани от Марко Иванов, прапорщик в 60-ти пехотен одески полк на генерал Коцебу. В едно писмо

на М. Иванов до Киряк Цанков в Букурещ от 1873 г. младият офицер съобщава мнението на одеските българи, че кризата трябва да се преодолее чрез „взаимна връзка, съгласие и единодушие". Той се заема да поддържа връзката на БРЦК с Одеса и Болград и иска да му се изпратят вестниците „Свобода" и „Независимост". Неговият постоянен адрес отново е установен в кантората на Н. М. Тошков или у известния одески деец Мина Пашов[58]. През следващата 1874 г. М. Иванов уведомява БРЦК, че в юнкерското училище в Одеса учат 15-20 българи. Те и останалите българи в Одеса били готови „сички всеки час и на драго сърце да умреме за отечеството си"[59].

В условията на кризата в БРЦК, когато отново се надигат четническите тежнения и старите воеводи започват да бродят от град на град, за да събират хъшове, П. Хитов потърсва ОБН за средства. В едно писмо до К. Цанков в Болград той съобщава, че искайки да повтори подвига на Хаджи Димитър, търсил пари, „от Одеса до Белград просил", но никой не му дал[60]. Подробности за посещението на П. Хитов в Одеса и за разговорите там могат да се намерят в един, макар и не твърде обективен доклад на В. Д. Стоянов – деловодител на БКД. Според този доклад Хитов бил в Одеса по Великден на 1873 г. Той разговарял с Н. М. Тошков, искайки му средства да организира чета. Тошков според разказа на воеводата уж бил заявил: „Бъди уверен, Панайоте, аз ще ти помогна, щом като се пооправят работите ни, които тъй зле побърка и заплете Стоянов."[61]

В това свидетелство на В. Стоянов, колкото и несигурно да е то, очевидно има нещо вярно, в смисъл, че Тошков се въздържал да подпомогне воеводата, докато премине кризата в БРЦК. И щом през 1875 г. БРЦК взел отново курс към въоръжено въстание, връзките с Одеса бързо се подновяват и одеските българи пак с готовност започват да подпомагат революционната борба. За революционните настроения в Одеса през 1875 г. свидетелства едно възвание на одеските българи от 15 ноември 1875 г. Като констатира, че събитията на Балканския полуостров дават основание да се мисли за освобождението на България, одеските българи заявяват: „Заради това тука, в Одеса, чистите родолюбиви българи, които желаят искрено освобождението на бедния ни народ, сме образували българска дружина, която да тури за цел да изпрати господина Филипа Тотю, воеводата наш, с неколцина офицера за в България, който трябва да изпълни възложената му мисия." По-нататък във възванието се съобщава, че дружината е събрала пари, дадени на въстаниците с нареждане „да въоръжат и устроят една малка, много добра чета, с която да могат да минат България"[62].

Каква е тази българска дружина в Одеса и какви събития визира цитираното обръщение на одеските българи?

Отговорът на първия въпрос се съдържа в автобиографията на Филип Тотю. Той разказва, че след избухването на въстанието в Босна и Херцеговина в Одеса бил съставен малък привременен комитет с председател Спиро Стоманяков[63]. Комитетът му предложил да замине с чета за Бъл-

гария. Той се съгласил. Тогава при него дошли офицерите П. Парманов и велешчанинът Петров, за да се включат в четата[64].

Тази подготовка в Одеса била подбудена от БРЦК в Букурещ, който през август и септември 1875 г. насочва упорито страната към въстание. На 23 август П. Мишайков, член на революционния комитет в Турну Мъгуреле, съобщил на К. Цанков и Л. Каравелов в Букурещ, че воеводата Ф. Тотю съобщил с писмо до Турну Мъгуреле, че е готов да премине с 5000 въоръжени четници през Румъния за България[65]. БРЦК сигурно е разчитал много на тази сила, защото няколко дни по-късно Ст. Стамболов, главен организатор на въстанието, намирайки се вече в Стара Загора, пита БРЦК дошъл ли е от Одеса Ф. Тотю, когото Ботев трябвало да доведе[66].

Това писмо на Стамболов между другото разкрива една от главните цели на пътуването на Ботев до Одеса – да доведе Ф. Тотю, който заедно с П. Хитов от Сърбия трябвало да ръководи бойните отряди на въстанието[67].

През септември 1875 г. Хр. Ботев и Тодор Ходжата, снабдени със специално пълномощно, заминали за Одеса. Тук те се срещнали с Ф. Тотю и го поканили да застане начело на една подготвена вече чета в Румъния. Руските власти обаче забраняват на воеводата да напусне Одеса, но Иван Каляндж̀и го посъветвал да замине тайно. Тогава Ф. Тотю се обръща за средства към представителя на Одеския комитет Стоманяков, но очевидно поради отрицателното отношение на властите той му дава само 180 рубли. Снабдили се с пари по други начини, Ф. Тотю, П. Пармаков и споменатият Петров потеглят за Букурещ[68]. В Одеса Ботев разговаря и с членовете на ОБН. Ценни сведения за този разговор съдържа едно писмо на Н. Палаузов до Н. Геров. Той съобщава, че в Одеса са дошли „нашите юнаци", за да предложат на настоятелството съвместни акции. Но Палаузов се затруднил да им отговори, за „да не взема върху себе си отговорност". Въпреки това настоятелството изпратило свой представител в Букурещ. За там заминали и няколко младежи (очевидно групата на Ф. Тотю). Българските офицери от руската армия горели от желание да заминат също и питали настоятелството какво да правят. Членовете на ОБН се опитали да разискват тези въпроси с Н. П. Игнатиев, когато той минал наскоро през Одеса, но не успели да се свържат с него.

Излагайки тези събития, Палаузов моли Геров да говори с посланика, но без да му съобщава за въстаническите приготовления, и да замине за Одеса, за да им съобщи какво да правят. Те не бивало да отиват в Цариград, защото се страхуват от „прогласа", която може да попречи на делото[69].

Опитът на ОБН да ангажира руската дипломация в подготвяното от БРЦК въстание и да се застрахова от евентуални руски атаки обаче пропаднал. Отговорът на Геров бил напълно обезкуражителен. Н. П. Игнатиев отказал да пусне Геров в Одеса, тъй като върху българите щели да паднат подозрения, а те още не били подготвени. По внушение на Игнатиев Геров посъветвал одеските дейци да се въздържат[70].

И макар че Ботев и неговият другар се върнали от Одеса с добри вести и на 19 септември 1875 г. БРЦК разтръбил, че се очаква голяма чета на Ф. Тотю, която трябвало да бъде посрещната от чети, формирани в България[71], събитията взели неблагоприятен ход. Ф. Тотю, изоставен от одеските дейци, не можал да подготви четата, а и самото въстание в България не избухнало. През септември 1875 г. били отбелязани само няколко кратки надигания в Стара Загора, Русенско и Шумен.

Отношението на ОБН към подготвеното през есента на 1875 г. въстание в България, отразено в цитираните документи, се нуждае от обяснение. Както стана ясно, до този момент одеските дейци и преди всичко Н. М. Тошков и В. Рашеев подкрепяли всяка революционна акция, без да искат разрешение от руските власти. През 1874 г. обаче Н. М. Тошков умира. След неговата смърт в настоятелството връх вземат отново руските чиновници начело с Н. Палаузов, които не били в състояние сами без съгласието на руските власти и на руската дипломация да действат. При това те не разполагали нито със средства, нито с решителността на Тошков, а били твърде много свързани с кариерата и с благороднические титли, които получавали с благоволението на руското правителство. Изглежда, че след смъртта на Тошков от революционните работи се е оттеглил и Рашеев, като на преден план той е изтикал своя съдружник Сп. Стоманяков.

Тези обстоятелства, както ще се види и по-нататък, довели до две важни промени в политическата дейност на ОБН. Първата била осъществена още през есента на 1875 г., когато, за да не се месят пряко в революционните приготовления поради внушенията на Н. П. Игнатиев, одеските дейци създали споменатата вече българска дружина или привременен комитет, като упълномощили с тези работи да се занимава Спиро Стоманяков и някои от по-младите дейци – офицери и студенти. Втората промяна се изразила в значително по-внимателното и резервирано участие на настоятелството в борбите за политическо обвобождение. Това особено ясно проличава след Априлското въстание.

Но въпреки тези смущения поради бурния подем на революционното движение в края на 1875 и през пролетта на 1876 г. и поради подчертано патриотичната природа на одеските дейци, свързани или несвързани с руска служба, ОБН продължило да съдейства на подготвяното ново въстание в България. Израз на борческите настроения на одеските българи през есента на 1875 г. дава цитираното вече възвание към съотечествениците. Създадената в Одеса българска дружина установила връзки с емигрантските центрове във Влашко и Молдова и отново се поставила в услуга на революционното движение. Най-активна фигура в дружината в края на 1875 и началото на 1876 г. бил В. Василев – студент по математика в Одеския университет.

В началото на 1876 г. чрез споменатия Василев Киряк Цанков уведомявал одеските българи за подготвяното въстание в България. Той предложил на одесчани да изпратят някои от тамошните дейци в Букурещ,

тъй като това би подбудило българските търговци от Румъния да дадат средства за въстанието. „Тукашните помнят – пише той, – че при един важен случай в 1867 г. додоха пак Тошков и Рашеев. То се знае, че такива представители можеха да направят впечатление най-паче на търговците. Тогава бяха дошли и други преставители, като Киселски, Кисяков, Раневски и др. Без такива хора тукашните няма да влязат в тясно споразумение." В същото писмо К. Цанков нарежда на Василев да изясни по какъв начин може да се получи оръжие от Русия[72]. По същите въпроси пак в началото на 1876 г. към одеските българи се обръща и Т. Пеев. Като им съобщава, че Т. Минков е събрал средства за въстанието и е поискал от БРЦК да бъде упълномощен да обиколи столиците на някои славянски страни, за да осигури тяхното съдействие, Т. Пеев предлага на одесчани да организират също помощна акция в полза на предстоящото въстание. „Знаете само – пише той до В. Василев, – че участието на богатите ни българи в народната ни работа трябва да бъде тайно. Това участие трябва да пазите от всяко счупване, като писано яйце, защото без богатите нищо не можем направи."[73]

Апелите на влашките дейци подтикнали ОБН отново да се присъедини към подготовката на предстоящото въстание в България. В навечерието на Априлското въстание в Одеса бил сформиран един отряд от „български юнаци", готови да участват в освободителната борба. Техен началник станал Тодор Т. Велков. В едно писмо до ОБН този Велков съобщава, че ще напусне за известно време града, като за свой заместник оставя Николай Данчов, на когото нарежда следното: „да не отиват българските юнаци никъде от Одеса навън и да приемва ония юнаци, които идват от другите градища в Одеса". Наред с това Велков нарежда на въстаниците да не безпокоят настоятелството за пари, защото то ги поддържа с храна, „купува пушки и други потреби, каквито се иска за освобождението на отечеството ни България"[74].

Така в навечерието на Априлското въстание Одеса се превръща в средоточие на революционната емиграция от Русия. Тук благодарение на дейността на българската дружина, поделение на ОБН, се събират средства, оръжие и хора за предстоящата революционна акция в България. Това е засвидетелствано в едно писмо на Иван С. Иванов от март 1876 г. „Знаем – пише той до В. Василев в Одеса – що вършите там и много се радвам за това. Дори всичките влашки българи много се зарадваха, като чуха, че българите в Русия и в Крим имат сериозно участие в общата работа – подготовления за революция." Ив. Иванов съобщава, че и в Болград силите на българите били обединени. Дори някои други градове искали за център на българските приготовления в Русия да бъде избран Болградският комитет, но той ги посъветвал да изпращат средствата в Одеса. Иванов завършва писмото си с увереност, че „както се зимат сериозни мерки и приготовления, надява са, че скоро в Балкана ще се забие българският лев, който ще разтърси с рева си България."[75]

Преждевременното избухване на априлските събития през 1876 г., без да бъде завършена подготовката, без да бъде организирана емиграцията в единен фронт, не дава възможност на одеските българи да внесат своя принос в народното въстание. Техните сили и средства, както и почти на цялата политически раздробена и неорганизирана емиграция, остават неизползвани поради бързия разгром на Априлското въстание и поради отдалечеността на Одеса от театъра на априлските събития.

След кървавото потушаване на Априлското въстание през 1876 г. в Южна Русия емигрирали около 1500 души. ОБН се заело да им осигури квартири и препитание. Настоятелството настанило част от бежанците в къщите на българите Тренцов и Озмидов. Благодарение на неговите грижи 25 момичета и 7 момчета били записани да учат в руски учебни заведения. Настоятелството помолило Н. П. Игнатиев да се застъпи за преследваните в България учители. Посланикът изпълнил тази молба и в резултат на неговите постъпки пред Високата порта много от учителите били освободени от затворите и върнати в училищата. Освен това настоятелството съставило комисия за набавяне на дрехи за пострадалите българи. Комисията изпратила чрез цариградското руско посолство 8 товара дрехи и закупени от даренията на леди Странгфорд 2000 одеяла. Настоятелството изпратило благодарствена телеграма до в. „Дейли нюз", който съдействал най-много за разобличаване на турските зверства в България[76].

Но средствата на ОБН не достигнали, за да посрещне непрекъснато увеличаващите се благотворителни нужди. Именно поради това настоятелството се обръща за съдействие към славянските комитети в Русия. В едно писмо до Петербургския славянски комитет от юни 1876 г. Н. Палаузов, М. Пашов, К. Н. Палаузов и В. Рашеев поискали от столичните славянофили да отделят за нуждите на настоятелството част от средствата, събрани от тях за въстаниците в Босна и Херцеговина[77]. Със същата молба настоятелството се обръща и към московските славянофили. Неговата акция обаче не сполучила. То получило едва 5000 рубли от Московския комитет и 3000 рубли от в. „Московские ведомости". Освен това по искане на настоятелството директорът на одеската жп линия намалил с 50% цената на билетите за пътуване на българи[78].

Причините за слабия отзвук на дарителската акция на ОБН след Априлското въстание се разкриват в кореспонденцията на настоятелството с Московския славянски комитет. В едно писмо от началото на юли 1876 г. Нил Попов – секретар на Московския славянски комитет, съобщил на одеските дейци, че комитетът не може да отделя средства за посочените от настоятелството цели, тъй като изразходва големи суми за поддържане на въстаническите движения на Балканите. Попов посъветвал ОБН също да не харчи средства за благотворителност, за църкви и училища, тъй като в този момент парите са необходими за освобождението на България. При това той призовал одеските дейци да се откажат от досегашните си действия, да увеличат броя на своите членове, да разпростират дейността си

сред всички българи в Русия, да излязат от своето мълчание, да обнародват възвание към руското общество, да отпечатат в руските вестници статии и дописки за събитията в България. Само така – заключава Попов – ОБН ще може да привлече вниманието на руската общественост и да се издигне до равнището на събитията, разтърсващи Балканския полуостров. „Действието на 3-4 лица досега – продължава той, – и то твърде рядко обръщащи се към руското общество от името на настоятелството, при това лица, заети с многобройни други занятия, е решително недостатъчно в сегашния момент." Призовава настоятелството да обедини българите от Русия и да „действува открито, енергично и самостоятелно"[79].

Въпреки отказа един месец по-късно Московският славянски комитет изпраща на настоятелството споменатите 5000 рубли за нуждите на бедстващите българи и за изпращане на българи доброволци в сръбската армия. По този повод московските славянофили отново напомнили на ОБН, че то не предприема предписаните от тях мерки за обединяване на българската емиграция в Русия, а чака за това, както очевидно настоятелството е обяснило междувременно, разрешение от Министерството на вътрешните работи, докато много организации в Русия без формално разрешение развивали широка дейност[80].

Внушенията на московските славянофилски кръгове изразяват промените, настъпили в руската политика през 1876 г. Новите руски намерения очевидно не били схванати от ОБН. Поради това настоятелството продължавало да води в духа на традицията мълчаливо, полулегално съществуване, стриктно съобразено с разпорежданията на руските официални власти. Въздържанието от широки обществени акции било предопределено и от една наредба на Министерството на вътрешните работи до Одеското славянско благотворително общество „Кирил и Методий" от 14 октомври 1875 г., с която на обществото се забранявало да изразходва своите средства без правителствено разрешение[81].

В тази позиция на ОБН по същество се отразява политическата обърканост и духовната отпадналост на българската емигрантска буржоазия след погрома на Априлското въстание. Поставена в зависимост от чужди държави и сили, емигрантската буржоазия отправила окончателно погледа си към външната помощ, демонстрирала неспособността си за радикално действие в името на българското освобождение. И пред финала на националноосвободителната борба емигрантската буржоазия се оказала политическа недодялана, без сериозни замисли, без солидни международни връзки. При това тази буржоазия отново била политически раздробена на туркофили, русофили и западняци. Тя никога не беше успяла да се обедини в единен национален фронт.

Разгромът на въстанието омаломощило революционните тежнения. Отново надделели реформистките съглашателски тенденции в българската буржоазна политика. Тези общи тенденции в националното движение парализирали одеския кръг точно тогава, когато поради мястото, което той

заема, трябвало да действа най-енергично. Твърде силно се чувствало отсъствието на Н. М. Тошков, политика на ОБН, най-радикалния привърженик на идеята за революционно решение на българския въпрос.

Но въпреки склеротичната скованост на ОБН след Априлското въстание, упреците на московските славянофили постепенно подбудили одеските дейци за ново действие. Настоятелството се сближило със създаденото в Букурещ по инициатива и под ръководството на славянските комитети Българско централно благотворително общество (БЦБО). Одесчани започнали да участват в акцията за изпращане на доброволци в започналата през лятото на 1876 г. Сръбско-турска война. Вследствие на установените контакти с БЦБО на 8 август 1876 г. Букурещкото общество приело за действителни членове една група известни деятели на българската емиграция в Русия, свързани главно със славянофилските кръгове. Между тях били К. Н. Палаузов, един от най-дейните по това време членове на ОБН, и Т. Минков от Николаев. Същото събрание на БЦБО решило да уведомява ОБН за своите начинания[82].

В единодействие с БЦБО настоятелството се заема да вербува всред непрекъснато приждащите в Русия бежанци доброволци за Сърбия. На 16 август 1876 г. Н. Палаузов съобщил на Петербургския славянски комитет, че за Сърбия са изпратени вече 300 души, но настоятелството не разполага с повече средства за тази цел[83]. В същото време настоятелството закупува за нуждите на българските доброволчески отряди 947 пушки[84], а заедно с Одеското славянско общество 3288 пушки и други боеприпаси[85]. Настоятелството участвало в работите по Сръбско-турската война, като изпратило свои делегати на съвещанията, посветени на доброволческото движение, в Букурещ и Белград през 1876 г., а също така и наблюдатели към Главната квартира на генерал Чернаев – командир на руско-българската доброволческа бригада[86].

През есента на 1876 г. и особено след края на Сръбско-турската война БЦБО се ориентирало към подготовка на ново въстание в България. За тази цел то се обърнало за средства към Одеското славянско общество и предложило да се създадат в Южна Русия отряди, които да се прехвърлят в България през неохранявания черноморски бряг[87]. Какво отношение е взело ОБН към тази нова идея на БЦБО, може да се съди косвено само по едно писмо на руския офицер Г. Ф. Зандрик от Исмаил. На 4 септември 1876 г. той съобщил на БЦБО, че се е споразумял със Славянския комитет в Одеса, с ОБН и с Кишиневския български комитет да организира една военна експедиция в Добруджа[88]. За същите разговори на Зандрик в Одеса се съобщава и в едно писмо на П. Фитов[89].

От края на 1876 г. вниманието на ОБН било приковано изцяло от започналата в Русия подготовка за война срещу Турската империя. С оглед участието в предстоящата война ОБН се заело да издири всички българи, получили образование в Русия, симпатизиращи на нейната политика, за да могат, както през 1853-1854 г., да постъпят на служба в руската армия

за съдействие на военните и гражданските органи. За тази цел през декември 1876 г. Н. Палаузов поискал от Н. Геров да му препоръча „благонадеждни българи..., за да бъдат употребени в работа по управлението на заетите градове и места и въобще, които могат да бъдат полезни на делото". В същото писмо той съобщава на Геров, че към Главната руска квартира щяло да се създаде едно управително тяло от българи за съдействие на руската армия, като му препоръчва за тази цел да изтъкне имената на достойни хора[90]. Очевидно тука е изразено желанието на самия Палаузов да застане начело на една такава канцелария предвид на неговия опит от Кримската война.

След обявяването на Руско-турската война ОБН съобщило на княз В. А. Черкаски, натоварен да ръководи гражданската канцелария към Генералния щаб на руската армия, подробни сведения за вътрешната уредба на България, които можели да се използват в бъдещата дейност на гражданското управление при уредбата на заетите от руските войски райони. Към тази записка бил предложен и списък на български мъже и жени, завършили образованието си в Русия след 1854 г., с характеристика за техните възможности[91].

Във връзка със съдействието, което ОБН оказвало на руските органи в навечерието и след обявяването на войната, на 5 май 1877 г. Н. Палаузов бил извикан от княз Черкаски в Кишинев[92]. На 5 и 6 май Палаузов разговарял с Черкаски по българските работи, дал му подробни сведения за лицата, завършили в Русия, които можели да бъдат използвани в предстоящата военна кампания на Балканите. От своя страна Черкаски предложил на Палаузов да постъпи на служба в канцеларията по гражданските дела[93], но отхвърлил идеята на Палаузов за създаване на българска канцелария, като се отнесъл с пренебрежение дори към неговото предложение да се издаде обръщение към българите от името на одеската и букурещката емиграция[94].

Палаузов отговорил на предложението на Черкаски, след като се завърнал в Одеса на 8 май. Той се съгласил да постъпи на служба при него, но при условие, че ще му се заплаща, както през 1854 г., когато е бил към Главната квартира на княз Горчаков[95]. Очевидно поради претенциите на Палаузов, а може би и поради намесата на Н. Геров, който отдавна е имал лошо мнение за него, Палаузов не бил зачислен[96]. Именно поради това ОБН фактически било изолирано от големите събития през 1877-1878 г. Към него руските органи се обръщали само в отделни случаи, и то със съвсем конкретни поръчения.

До началото на войната настоятелството създало един отряд от 150 български доброволци, които били зачислени към формираното от руското командуване българско опълчение[97]. След започване на военните действия княз Черкаски наредил на настоятелството да предаде за нуждите на армията оръжието, което то и Одеското славянско общество бяха закупили през 1876 г.[98] На 20 юли пушките били предадени[99]. През 1877 г. е регист-

рирано само още едно участие на одесчани в събитията. През август 1877 г. те изпратили до Н. Геров – губернатор в Свищов, 13 денка с дрехи за пострадалите българи[100]. Оттук нататък чак до края на военните действия ОБН било като че ли забравено. На преден план в руско-българските отношения вече излезли млади дейци, некомпрометирани пред руските власти.

Н. Палаузов, силно засегнат от това пренебрежение, решава да изпрати сина си В. Н. Палаузов като чиновник при свищовския губернатор, за да може чрез него да следи събитията[101]. Но той не се отказал и сам отново да се появи на сцената. Чрез Н. Геров[102] и чрез Иван С. Иванов той неколкократно предлагал услугите си за работа към канцеларията на Черкаски[103]. Поради застъпничеството на Иван С. Иванов[104], а може би и на П. Е. Коцебу[105], Черкаски отново го поканил да постъпи на служба при него, но и този път Палаузов поискал заплата на губернатор[106] и пак не бил назначен.

Оставени настрана от събитията, пренебрегнати от руските власти, Палаузов и другите одески дейци се обявили против гражданската канцелария на Черкаски. В едно писмо до И. С. Аксаков Палаузов остро критикува Черкаски за неумело и грубо администриране, което може да се отрази върху чувствата на българите по отношение на Русия, и отново настоява да бъде назначен във временната администрация, но с губернаторска заплата[107].

Връзките на одеските дейци с Иван Аксаков продължили по време на цялата война и след нейното завършване. През април 1878 г. Палаузов съобщил на Аксаков, че ОБН е поело инициатива да се изпратят подаръци до императора, а по време на пребиваването на великия княз Николай Николаевич (старши) в Одеса му е поднесло благодарствен адрес[108]. През следващия месец Палаузов съобщил на Аксаков, че настоятелството участва и в акция за изпращане на благодарствен адрес до Александър I[109].

Аксаков обаче порицал благодарствените манифестации на българите, тъй като не споделял възприетата от руската политика линия да отстъпва през западната дипломация за сметка на българската национална кауза. Непосредствено след Берлинския конгрес Аксаков пише до Палаузов, че е против акцията за поднасяне на подаръци на царя от страна на българите в това трагично време, когато се разпокъсва и унищожава България. Съобщава му също, че на 22 юни същата година той е произнесъл реч в събранието на Московското славянофилско общество с много критични бележки срещу руската политика[110], моли го да разпространи тази реч в България[111].

Одеското настоятелство се солидаризирало с Аксаков и също се обявило против капитулацията на Русия на Берлинския конгрес. Н. Палаузов се съгласил с Аксаков, че не е време за тържества и адреси, „когато България е така разпъната, изнудена и изпотрошена“, когато няма надежда за изцеление. Именно поради това одеските дейци разпратили екземпляри с

текста на речта на Аксаков в Тулча, Сливен, Цариград и Пловдив и се готвели да изпратят в Русе, Търново, Габрово, София, Букурещ, до М. Дринов и Дондуков- Корсаков[112]. По този начин фактически ОБН скъсало политическите си връзки с официална Русия. Последното му действие с политически характер била кореспонденцията със Сергей Лукианов по изработването на проекта за конституция.

На 27 ноември 1878 г. С. Лукианов се обърнал с писмо към Н. Палаузов, за да поиска мнението му върху формата на държавното устройство и начина на управление на освободена България. Към писмото били приложени 16 въпроса по текстовете на проектоконституцията[113].

Палаузов докладвал писмото с въпросите на настоятелството. На 11 декември одеските дейци изразили своето становище по бъдещата конституция[114]. На следващия ден Палаузов отговорил на 16-те въпроса, като предложил от името на настоятелството за депутати на Учредителното събрание да бъдат допуснати представители на българските колонии в Одеса, Брашов, Кишинев, Виена и Букурещ[115]. Същото искане Палаузов отправя и до М. Дринов, уведомявайки го за мнението на настоятелството по характера на конституцията. Палаузов му обърнал внимание, че „създаването на сенат е необходимо за това да сдържа палатата на депутатите, а, от друга страна, би усилвал авторитета и властта на княза"[116].

Предложението на ОБН за участие в Учредителното събрание било прието и на 10 февруари 1879 г. в Търново наред с представителите на Браилското, Виенското и Кишиневското общество при откриването на Учредителното събрание като депутат на Одеса бил регистриран и синът на Палаузов – В. Н. Палаузов[117]. Това била и последната акция на ОБН в политическата история на България.

След Освобождението на България почти всички българи – търговци, руски чиновници и интелигенти от Одеса, останали да живеят в Русия. Продължило своето съществуване чак до началото на XX в. и Одеското настоятелство, но като напълно частно благотворително общество, занимаващо се изключително с подпомагане на младите българи, учещи се в руските училища и университети. В новите условия тази дейност вече придобива смисъл на една сантиментално-буржоазна благотворителност и не представлява интерес за историята.

Тези бележки за политическата дейност на ОБН окончателно закръглят впечатленията за него като една важна обществено-културна и политическа формация на българската буржоазна емиграция, играла значителна роля в културното развитие на българското общество, в движението за самостоятелна българска църква, в процеса на формиране на българската нация, в нейните политически борби за освобождение и държавнополитическо конституиране. В такъв смисъл ОБН представляла един динамичен орган на българското национално, културно и политическо възраждане.

* * *

Историята на Одеското българско настоятелство е твърде показателна и важна за общата характеристика на българската буржоазия, на нейната роля в Българското възраждане, в българската освободителна и буржоазнодемократическа революция.

Без да се повтарят направените вече в изложението изводи и заключения, тук трябва да се посочи, че историята на Одеското българско настоятелство неопровержимо показва възрожденската буржоазия като една прогресивна и революционна класа. Тази класа е не само носител на новите стопански отношения, които радикално изменят живота на българското общество, но тя е активен проводник на революционните освободителни идеи на буржоазната епоха.

Одеската емигрантска буржоазия, между която най-активна роля играят такива крупни търговци като Н. М. Тошков, В. Априлов, Н. С. Палаузов, В. Рашеев, Ст. Тошкович и други, участва от 30-те години на XIX в. насетне според обстоятелствата, силите и възможностите си в почти всички големи начинания на национално-културното и духовно възраждане, т. е. в процеса на духовната културна революция, която откъсна нашето общество от Средновековието, възроди неговата културно-историческа традиция и го приобщи към идеите и културните достояния на буржоазната епоха. По такъв начин одеската колония и нейната организация – Одеското българско настоятелство, съдействат да се осъществи хегемонията на буржоазията в културно-националното движение за духовна еманципация на българското общество.

Това, което отличава одеската българска буржоазия и нейното настоятелство от другите среди, партии и течения в културно-националната революция, е, че те акцентуват върху връзката на българското културно възраждане с Русия, с нейната култура и просвета, вярвайки, че по този начин българското културно възраждане ще получи сигурна подкрепа за своето естествено развитие. Но осъществявайки тази своя културно-политическа линия, одеските дейци нито за момент не забравят, че са българи, нито за момент не напущат националната почва, не престават да служат на българските национални интереси. На тази база между тях и руските държавни органи и обществени организации се установява едно трайно сътрудничество, което е пълно с конфликти и противоречия. Особено ясно тези противоречия се проявяват в областта на българо-гръцката църковна разпра, където Одеското настоятелство защитава националните домогвания на българите, а руската дипломация – единството на православието под върховенството на Цариградската патриаршия.

Изключителен интерес представлява участието на Одеското българско настоятелство в политическите борби за национално освобождение. Както е показано в последната глава, одеските настоятели и особено едрите търговци, независещи пряко от руската политика, подпомагат най-активно

освободителните борби. Те съдействат с пари, хора и оръжие на Г. С. Раковски, на опитите на Добродетелната дружина да създаде през 1867 г. българо-сръбска югославянска държава, те подпомагат съзнателно и активно Българския таен централен комитет, Вътрешната революционна организация на В. Левски и БРЦК в Букурещ, те се готвят за участие в Априлското въстание, основавайки главния център на емигрантските революционни тежнения в Южна Русия. След разгрома на въстанието одеските настоятели възприемат подобно на цялата българска буржоазия линията на политическия компромис и започват да залагат изключително на чуждата помощ.

Многобройните нови сведения за участието на одеската българска колегия в революционното движение идват да поставят под съмнение тезата, че българската буржоазия страняла от революционното движение, че тя не е играла ръководна роля в освободителните борби. Разбира се, само историята на Одеското българско настоятелство не е в състояние напълно да събори тази невярна теза, но дори и само данните за този ограничен участък на освободителното движение вече в значителна степен разбъркват онези съчинени и неверни построения и характеристики, които дълго време се мъдрят в нашата историография.

В същото време обаче историята на Одеското българско настоятелство недвусмислено показва общите слабости на българската възрожденска буржоазия – нейната икономическа анемичност, политическата недодяланост, международната изолация, т. е. тя разкрива най-съществените причини, поради които възрожденската буржоазия, въпреки нейните естествени революционни пориви, не можа да изиграе ролята на хегемон в една победоносна освободителна революция. В случая най-ясно обаче изпъква зависимостта на емигрантската буржоазия от политиката на великите сили или други държави. Одеското българско настоятелство, поставено в пряка зависимост от руската царска политика, макар и много често да се опитваше да не се съобразява с нея, не можа да организира единен фронт на емигрантските сили, не успя да обедини дори емиграцията в Русия за едно радикално действие, вън от проектите и намеренията на руската политика. Именно поради това ролята на Одеското българско настоятелство се свеждаше само до това, да подпомага другите революционни организации, да служи като филиал на най-мощните от тях или да направлява дейността на по-незначителните политически формирования по силата на своята финансова мощ или обществено влияние.

Зависимостта на възрожденската буржоазия от политиката на великите или балканските държави вследствие на историческите условия, при които тя се беше създала и при които осъществяваше своята стопанска или обществена дейност, в огромна степен предопредели раздробеността и политическото разнообразие в българското националноосвободително движение, наличието на многобройни партии и идейни течения с различна и често противоречива външнополитическа ориентация. А всичко това до-

веде до съществени и познати слабости в националноосвободителното движение, които не му позволиха сред хаоса на източната криза, едно кълбо от международни домогвания и противоречия, да достигне до своя естествен финал, да уреди самò освобождението на България.

В този контекст трябва да се оценява и Одеското българско настоятелство, което, освен всичко казано досега, представлява една естествена верига, по която се е разпространявало руското културно и политическо влияние сред българското общество. Като най-важна съставна част от проруски настроената българска буржоазия Одеското българско настоятелство осъществява връзката на Русия с българското освободително движение. То, Добродетелната дружина, както и различни други среди на българската буржоазия, ориентирани към Русия, полагат основите на един политически съюз, на който историята беше поискала да отреди съдбоносна роля в българското национално развитие.

Бележка на редактора

Редакторът на труда* не споделя категоричното и недиференцирано твърдение на автора за революционността на българската буржоазия като класа и нейната ръководна роля в националноосвободителното движение. Този извод е направен въз основа на един частен случай. Освен това в него понятието революция се разглежда само във връзка с организирането на въоръжена борба за национално освобождение, а не като система от идеи и действия за цялостно и основно изменение на социалния живот.

Бележки

[1] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 17-23.
[2] Архив на Г. С. Раковски. Т. I, 360-363.
[3] Вж. *Д-р Петров, Б.* Биография на Георги Стойков Раковски. С., 1910, с. 108; *Пенев, Б.* Биография на Г. С. Раковски. – В: *Сб. Г. С. Раковски. По случай петдесетгодишнината от смъртта му 1867-1917*, от проф. Б. Пенев, проф. М. Арнаудов и А. П. Стоилов. С., 1917, с. 65.
[4] Архив на Г. С. Раковски. Т. I. Писмо на Г. Раковски до ОБН, 17 август 1858.
[5] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на С. Филаретов до Н. Геров, 23 юни 1856, с. 467.
[6] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на новорусийското и бесарабско генерално губернаторство до Министерството на финансите, 9 фев. 1873, л. 7-8.
[7] Архив на Г. С. Раковски. Т. I, 274-275.
[8] *Раковски, Г. С.* Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите. С., 1886.
[9] Архив на Г. С. Раковски. Т. I, с. 271.
[10] Пак там. Т. III. Писмо на В. Друмев до Раковски, 29 юли 1861, с. 616. Подробности вж. у *Пенев, Б.* Цит. съч., с. 85.
[11] Пак там. Т. I, с. 179.
[12] Пак там. Т. III. Писмо на Й. Дайнелов до Н. Палаузов, 7 ноем. 1860, 657-660.
[13] Пак там. Писмо на П. Грамадов до Раковски, 1861, с. 992.
[14] Пак там. Писмо на Стоил Балкански, 16 септ. 1861, с. 758.
[15] Пак там. Писмо на Н. М. Тошков до Г. Раковски, 18 май 1860, с. 508.

* Проф. Христо Христов

[16] *Страшимиров, Д.* В. Левски, живот, дела, извори. Т. I. Извори. С., 1924. По-нататък само В. Левски... Писмо на Ст. Хр. Буйнов до Раковски, 15 окт. 1861, с. 389.
[17] Н. Палаузов не участвал в тази акция очевидно поради натегнатите отношения между него и Раковски.
[18] Архив на Г. С. Раковски. Т. III. Писмо на Ст. Балкански до Раковски, Браила, 15 дек. 1861, с. 916.
[19] НБКМ-БИА, ф. 16, а. е. 375. Писмо на Н. М. Тошков до Т. Бурмов, 18 дек. 1865, л. 254. П. Хитов съобщава в своите мемоари, че през 1866 г. Раковски поискал от Н. М. Тошков средства за създаване на български чети, но този факт не може да се потвърди документално.
[20] *Никитин, С. А.* Цит. съч., 146-182; *Јакшић, Гргур и Војслав Й. Вучкович.* Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (први балкански савез). Београд, 1963, 363-387.
[21] НБКМ-БИА, ф. 7, а. е. 1408. Телеграма на Н. М. Тошков от Одеса до Хр. Георгиев в Букурещ, 9 април 1867, л. 1.
[22] В. Левски, живот, дела, извори, Писмо на Н. М. Тошков до Хр. Георгиев, Одеса, 20 април 1867, 393-394.
[23] Пак там. Писмо на Н. М. Тошков до Хр. Георгиев, Одеса, 24 април 1867, 395-396.
[24] ЦДИА, КМФ, № 3, оп. 1, а. е. 25. Писмо на ОБН до Н. П. Игнатиев, 24 април 1867.
[25] В. Левски, живот, дела, извори, с. 396.
[26] Пак там. Писмо на Хр. Георгиев до Н. Тошков, Букурещ, 2 май 1867, 397-398.
[27] Пак там. Писмо на Н. М. Тошков до Хр. Георгиев, 15/27 май 1867, 398-399.
[28] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. I. Писмо на Н. Геров до Н. П. Игнатиев, Букурещ, 1 май 1867, с. 437.
[29] Пак там. Писмо на Н. П. Игнатиев до Н. Геров, 2 окт. 1867, с. 447.
[30] Пак там. Т. II. Писмо на Н. М. Тошков до Н. Геров, 24 юни 1867, с. 436.
[31] ДБИ. Т. V. Прокеш до граф Бойст във Виена, 14 февр. 1868, с. 80.
[32] НБКМ-БИА, ф. 1 (Г. С. Раковски). Писмо на Н. М. Тошков до П. Хитов, 1867.
[33] В. Левски, живот, дела и извори, Писмо на Иван Кършовски до П. Хитов, Галац, 20 август 1868, 413-414.
[34] Век, № 48, 4 дек. 1874.
[35] НБКМ-БИА, ф. 404 (В. Рашеев). Писмо на Ив. Грудов до В. Рашеев, Букурещ, 26 дек. 1867; същото писмо е обнародвано с грешки у *Кисимов, П.* Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. С., 1901, 121-123.
[36] Пак там, Писмо на Ив. Грудов до В. Рашеев, Букурещ, 31 ян. 1968, л. 3-4; публикувано у *Кисимов, П.* Исторически работи. Ч. III, 123-124.
[37] Пак там. Писмо на Ив. Касабов до В. Рашеев, Букурещ, 8 юни 1868, л. 5; публикувано с грешки у *Кисимов, П.* Цит. съч., с. 124.
[39] Свобода, № 4, 26 ноем. 1868.
[40] В. Левски, живот, дела, извори. Писмо на Ф. Тотю до Иван Кършовски, Одеса, 28 дек. 1870, 471-472.
[41] Пак там. Писмо на Филип Тотю до Ив. Кършовски и Данаил Попов, Одеса, 8 април 1871, 481-482.
[42] Пак там. Писмо на Филип Тотю до Ив. Кършовски, Одеса, 1 април 1871, с. 450.
[43] НБКМ-БИА, ф. 5 (Киряк Цанков), а. е. 5. Писмо на Филип Тотю до Иван Пишмишев, Одеса, 1 април 1871, л. 4.
[44] Пак там. Писмо на Филип Тотю до Иван Пишмишев и Данаил Попов в Турну Мъгуреле, Одеса, 8 април 1871, л. 6-7.
[45] В. Левски, живот, дела, извори. В. Левски до Данаил Попов, Търново, 11 април 1871, 23-24.
[46] Пак там. Писмо на Ф. Тотю до Данаил Попов, Одеса, 24 окт. 1871, 515-516.
[47] В. Левски, живот, дела, извори, с. 517.
[48] НБКМ-БИА, II А, 8617 а. Биография на Филип Тотю Воеводата, Русе, 15 август 1896, л. 136-137.
[49] В. Левски, живот, дела, извори. Писма на Д. Попов до П. Хитов, без дата, но вероятно след март 1871 г.; у Д. Страшимиров неправилно е обозначено след 15 март 1870, 454-455.
[50] В. Левски, живот, дела, извори. Писмо на В. Левски до Ф. Тотю в Одеса, 18 април 1871, 25-26.
[51] Пак там, с. 455.
[52] Пак там. Писмо на В. Левски до Д. Попов, 4 август 1871, с. 72.
[53] Пак там. Писмо на В. Левски до Д. Попов, 27 окт. 1871, с. 84.

[54] НБКМ-БИА, II А 8623. Писмо на Д. Попов до Ф. Тотю в Одеса (със собственоръчна добавка от В. Левски), Турну Мъгурелея, 13/25 април 1872.
[55] НБКМ-БИА, ф. 5, а. е. 5. Писмо на В. Левски до К. Цанков или до Л. Каравелов, след 24 юли 1872, л. 26.
[56] Пак там. Писмо на БРЦК в Букурещ до Ф. Тотю в Одеса, 6 ян. 1873, л. 38-39.
[57] Пак там. Възвание на БРЦК в Букурещ до българите в Бесарабия и Русия, 5 ян. 1875, л. 36-37.
[58] Пак там. Писмо на Марко И. Иванов до К. Цанков в Букурещ, Одеса, 11 септ. 1873, л. 52.
[59] Пак там. Писмо на М. Иванов до БРЦК, 20 март 1874, л. 55-56.
[60] Пак там. Писмо на П. Хитов до К. Цанков в Болград, Белград, 30 окт. 1873, л. 53-54.
[61] *Арнаудов, М.* Българското книжовно дружество, 239-241.
[62] Военноисторически музей – Плевен (по-нататък ВИМ), ф. 5, а. е. 15, Одеса, 1875, ноември 15. Позив „Родолюбиви ни съотечественици".
[63] Спиро Стоманяков е българин, одески търговец, сътрудник на В. Рашеев. В продължение на 20 години той е управлявал търговската къща Рашеев в Одеса. През 1882 г. двамата – Рашеев и Стоманяков, откриват обща фирма в Русе. Стоманяков е активен деец на ОБН. За него вж. НБКМ-БИА, ф. 7, а. е. 298.
[64] НБКМ-БИА, II А, 8617 а, л. 139-144.
[65] Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I, с. 85.
[66] Пак там. Писмо на Ст. Стамболов до БРЦК, 29 август 1875, с. 91.
[67] Пак там, с. 126.
[68] НБКМ-БИА, II А, 8617 а, л. 139-144.
[69] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на Н. Палаузов до Н. Геров, 27 септ. 1875, 169-170.
[70] Пак там. Писмо на Н. Геров до Н. Палаузов, 2 окт. 1875, 170-171.
[71] Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I. Писмо на БРЦК до Русенския комитет, 19 септ. 1875, с. 117.
[72] ВИМ – Плевен. Писмо на К. Цанков вероятно до В. Василев от Одеса, Букурещ, 12 ян. 1876 (в оригинала погрешно е отбелязано 1875; погрешно вместо цифрата 6 е поставена цифрата 5). Обнародвано е от Н. Бошнаков в *Музеи и паметници на културата*, 1966, № 3.
[73] ВИМ – Плевен, ф. 5, а. е. 14. Писмо на Т. Пеев до В. Василев в Одеса, Браила, 20 ян. 1876.
[74] Пак там. Писмо на Тодор Велков до Българското одеско дружество, 24 февр. 1876.
[75] Пак там, а. е. 11. Писмо на Ив. С. Иванов до В. Василев в Одеса, Болград, 26 март 1876.
[76] *Барсов, Н.* Цит. съч., 25-26.
[77] Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I. Писмо от ОБН до Петербургския славянски комитет, 23 юни 1876.
[78] *Барсов, Н.* Цит. съч., с. 26.
[79] Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I. Писмо на Нил А. Попов до ОБН, 2 юли 1876, 276-278.
[80] Пак там. Писмо на Московския славянски комитет до ОБН, 3 август 1876, 323-324.
[81] ЦДИА, КМФ, № 2, оп. 1, а. е. 192, л. 816. Писмо на ОСБО „Кирил и Методий", 16 дек. 1875, л. 86.
[82] НБКМ-БИА, ф. 5, а. е. 7. Протокол на БЦБО в Букурещ, 8 август 1876; обнародван в Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I, с. 331.
[83] Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I. Телеграма на Н. Палаузов, 16 авг. 1876, с. 345.
[84] Пак там. Т. II, с. 184.
[85] Пак там, 61-63.
[86] *Бобчев, С. С.* Цит. съч. – *Духовна култура*, 1925, № 24-25, с. 21.
[87] НБКМ-БИА, ф. 5, а. е. 7. Писмо на БЦБО до Одеското славянско благотворително общество, 22 септ. 1876, л. 163-164.
[88] Пак там. Входяща книга на БЦБО в Букурещ за 1876, л. 118.
[89] Пак там. Писмо на П. Фитов до К. Цанков, 5/17 септ. 1876, л. 124.
[90] ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на Н. Палаузов до Н. Геров, Одеса, 18 дек. 1876, 171-172.
[91] Пак там, с. 173; също *Барсов, Н.* Цит. съч., с. 27.
[92] НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Телеграма на княз Черкаски до Н. Палаузов, началото на май 1877 г.: „Искам да се видя с Вас. Много ще ме задължите, ако дойдете в Кишинев на 5

май", л. 119. За същото В. А. Черкаски съобщава и на главнокомандващия Н. Николаевич (старши). – Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. II, 4 май 1877, 61-63.

93 ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II. Писмо на Н. Палаузов до Н. Геров, Одеса, 25 май 1877, с. 173.

94 *Барсов, Н.* Цит. съч. Приложения. Писмо на Н. Палаузов, 25 дек. 1878, с. 65.

95 НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 9. Писмо на Н. Палаузов до княз В. А. Черкаски, Одеса, 8 май 1877, л. 1.

96 ДБИ, Из архивата на Н. Геров, 174-175.

97 *Барсов, Н.* Цит. съч., с. 27.

98 Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. II, с. 61-63.

99 ДБИ, Из архивата на Н. Геров, 20 юли 1877, 175-176.

100 НБКМ-БИА, ф. 7, а. е. 852. Писмо на ОБН до Евлоги Георгиев, 28 август 1877, л. 1.

101 Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. II, с. 391.

102 ДБИ, Из архивата на Н. Геров. Т. II, с. 176.

103 НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 3. Писмо на Ив. С. Иванов до Н. Палаузов, Богот, ноем.-дек. 1877, л. 29-30, 36, 43, 45.

104 Пак там. Записка на Ив. С. Иванов до Черкаски, 12 дек. 1877, л. 52-53.

105 Пак там, а. е. 2. Писмо на Н. Палаузов до П. Е. Коцебу, 22 юли 1878, л. 58-59.

106 Пак там. Писмо на Н. Палаузов до Ив. С. Иванов, 29 ноем. 1877, л. 50-51.

107 Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. II, Писмо на Н. Палаузов до И. С. Аксаков, 22 дек. 1877, 391-393.

108 *Барсов, Н.* Цит. съч. Писмо на Н. Палаузов до Ив. Аксаков, април 1878, 68-70.

109 Пак там. Писмо на Н. Палаузов до Н. Аксаков, 3 май 1878, 70-71.

110 Речта на Н. С. Аксаков е поместена в неговите Сочинения. Т. II, 297-308. Тя послужва като повод за руското правителство да закрие Московския славянски комитет през август 1878.

111 Сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. III. Писмо на Ив. Аксаков до Н. Палаузов, 25 юни 1878.

112 Пак там. Писмо на Палаузов до И. Аксаков, 3 юни 1878, 72-73.

113 НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 11, л. 9-10. Писмото и въпросите са обнародвани в приложенията към цитираната книга на Н. Барсов, 51-53.

114 Пак там; също Отчетъ Одесскаго болгарского настоятельства с 1-го февраля 1878 до 1-е февраля 1880, Одесса, 1880, 18-19.

115 Пак там, а. е. 2. Писмо на Н. Палаузов до С. И. Лукианов, Одеса, 12 дек. 1878.

116 Пак там, ф. 111, а. е. 226. Писмо на Н. Палаузов до М. Дринов, 28 дек. 1878, л. 9-10.

117 Отчетъ..., с. 19.

1970 г.

ПОГЛЕД ВЪРХУ ПРОСВЕТНОТО ДВИЖЕНИЕ В МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ XIX в. ДО 1878 г.

През XVIII-XIX в. България преживява една от най-градивните епохи в своето историческо развитие – епохата на духовното и политическото възраждане, епохата на националното обособяване, на стремителното приобщаване на нацията към модерната буржоазна култура.

В сложния и многообразен процес на освобождаване от Средновековието движението за новобългарска просвета и култура, за светско училище и образование играе първостепенна роля. Това движение обхваща всички части на поробена България през 30-70-те години на XIX в. То се осъществява на базата на формиращия се новобългарски език, на базата на непрекъснато растящото общо съзнание за принадлежност към българската нация.

Предизвикано от действието на общи причини, опиращо се на културно-историческото наследство на българите, движението за нова, светска просвета следва едни и същи закономерности и етапи на развитие във всички български земи. Но в отделните райони и провинции на страната се проявяват редица особености, които се дължат на неравномерността в стопанското и политическото развитие, на различния етнически състав на областите, на степента на чуждите културно-политически влияния и т. н.

Изследването на тези особености ще даде възможност да се разкрие цялата сложност и многообразие на българското културно възраждане, ще очертае многоликата картина на духовния ренесанс на българската нация.

В този смисъл темата за просветното движение в Македония през XIX в. има важно значение за написване на цялостната история на българското културно възраждане. Но за съжаление досега тя не е била предмет на едно пълно и обстойно проучване, макар че върху нея е писано твърде много. Обнародвани са редица материали за училища и черкви, издадени са спомени, проучвания, пътеписи и др. Културното развитие на Македония е разглеждано в старата и по-нова литература във връзка с етногенезиса, езика, движението за самостоятелна българска църковна йерархия през XIX в., във връзка с чуждите влияния и пропаганди.

В ограничените рамки на една студия не би могло да се направи критически преглед на всички обнародвани поручвания, започнали още от средата на миналия век. Но и най-беглият поглед върху историческите изследвания на балканските историци, пък и на някои европейски автори показва, че нашата тема е била предмет на неприкрити спекулации, че тя почти винаги е била подчинявана на политически или държавно-шовинистически цели.

Културното развитие на българските земи през Възраждането, в това число и на Македония, се обуславя от онези причини и фактори, които

започнаха ускорено да действат през втората половина на XVIII и началото на XIX в.

Материалните носители на новата възрожденска култура остават прогресивните буржоазни сили, които се зараждат, развиват и заякват в недрата на разлагащата се турска военноазиатска деспотия.

През втората половина на XVIII в. турската ленна система изпада в дълбока разруха. Турция е въвлечена в европейската търговия. Европейският капитал, евтините западни стоки и големите търговски операции на Изток ускоряват започналите нови стопански процеси. Видим израз на икономическите промени става постепенното възраждане на градския живот в българските земи. От началото на XIX в. градовете се превръщат в центрове на занаяти и търговия и в известни огнища на новата буржоазна култура[1]. Новият начин на производство, общуването с близки или далечни земи подхранва нови идеи и нови културни потребности[2].

Наред с обособяването на градските центрове като стопански и културни средища, поради бавните темпове на развитието на нашите земи под турска власт през XVIII-XIX в. се запазва една голяма селска провинция, която със своята привързаност към традицията и вярата съхранява чистотата на народните говори и силата на народностното съзнание. Макар и да забавя общото културно развитие, селската провинция подхранва с живителните сокове на народността културния ренесанс.

Процесите на обновление в стопанския живот през втората половина на XVIII в. са най-ясно изразени в Македония – обширна югозападна област на българските земи. Според различни изчисления от това и по-късно време в Македония живеят от 500 000 до 1 милион жители. Един френски източник от 1807 г. сочи, че в македонските райони живеят 968 500 жители, от които 724 500 християни и 204 000 мюсюлмани. Тази област, населена от компактни български маси, както свидетелстват почти всички извори от епохата, има през XVIII в. редица географски, икономически и стопански предимства пред Тракия и Дунавска България. Македония влиза в оборота на европейската търговия по-рано от другите български земи. Солун – едно от най-големите пристанища на Средиземно море през XVIII в., я превръща във важен пазар на европейската търговия на Изток. Гръцките търговци, които по израза на един френски дипломат заедно с евреите „са двете чуми на източната търговия", плътно обхващат в мрежата си македонските райони. Те привличат в югозападните български земи търговци от Франция, Австрия, Тоскана, Неапол, Швеция, Дания, Холандия, Венеция и Дубровник.

През втората половина на XVIII в., когато гръцките търговци започват да играят първостепенна роля в източната търговия, край техните фирми, къщи и кантори започват да се навъртат много българи, предимно от македонските градове. Участието на българите постепенно нараства, макар че през XVIII в. то не ще да е било значително. Първоначално това е малка група от погърчени българи или власи от Македония. Но

тази група растяла с годините, заяквала стопански и към края на XVIII и началото на XIX в. започнала да се обособява на национален принцип в самостоятелни сдружения. Търговските къщи от Охрид поемат изцяло търговията с кожухарски изделия в Лайпциг. В невъзможност да конкурират гърците в морската търговия, българските търговци от Северозападна и Западна Македония (Велес, Скопие, Тетово, Кратово и т. н.) тръгват за Австрия, Влашко и Унгария по суша през Землин и Белград.

Размирните времена на Френската революция затрудняват морската търговия и към края на XVIII и началото на XIX в. вече почти половината търговия на македонските райони се извършва по северния сухоземен път[3]. Новата стопанска конюнктура закрепва българската търговска буржоазия в Македония и дава тласък на развитието на градския живот. През първите десетилетия на XIX в. се извършва много ускорено процесът на побългаряване и уголемяване на градовете. Докато в началото на века Охрид наброява 3000, Битоля 8000, Струмица 3000, Костур 3000, Бер 8000, Серес 25 000, Мелник и Щип по 6000 жители, към 30-те години на XIX в. Охрид вече е шестхиляден град, Битоля има 40 000 жители, Воден – 7-8000, Скопие – 10 000, Солун – 60 000 и т. н. С изключение на Солун населението на градовете е удвоено и утроено. Те се превръщат в центрове на търговия и занаяти. Големи занаятчийски и търговски чаршии променят облика на довчера дремещите градчета. Скопие става център на занаятчийството в Македония. В големи занаятчийско-промишлени центрове се превръщат Серес, със своите работилници за вълна и памук, Битоля, който нараства почти пет пъти, Воден, Прилеп, Велес и т. н.

Стопанските промени раждат новите социални сили на българското общество в Македония. Оформя се търговско-промишлената буржоазия, която в своята стопанска и обществена дейност не може да се задоволи със знанията и опита на своите бащи. Търговията изисква светски знания, работата в занаятчийството и търговските кантори предполага грамотност и осведоменост.

Необходимостта от светски знания за чисто практическите професионални нужди на новата класа се допълва от пораждащите се интереси към миналото, към езика и книжнината, продукт на пробуденото народно съзнание.

Поради това градовете и новите социални сили в тях стават материални носители на идеята за новобългарска просвета. Както ще се посочи по-нататък, буржоазията обезпечи материално раждането на новобългарската книжнина, тя откри и поддържаше първите училища, на които беше отредено да начертаят пътищата на българското културно възраждане.

Но да се изведе новобългарската просвета вулгарно-материалистически само от стопанските и социални промени, означава да се елиминират други важни фактори, които действат самостоятелно като първотласъци на културно-историческите процеси през XVIII-XIX в. Най-голяма роля в това отношение играят идеите на буржоазната епоха, родени и вече тър-

жествуващи в Западна Европа. Въвличането на българските земи в търговския живот на Европа означава едновременно тяхното въвеждане в орбитата на европейското духовно и културно развитие. Идеите на просвещенския XVIII в. бавно, но непрекъснато проникват в духовната пустош на Турската империя. Възродителният дух на хуманизма, рационализма и просвещението намират естествена почва сред градското население, поражда нови мисли и емоции, едно ново буржоазно светоусещане.

И тук Македония има към края на XVIII в. определени предимства пред останалите български провинции. Интензивното стопанско общуване с културните центрове на Европа осигурява по-ранно проникване на буржоазните идеи в този край. Съседството на Македония с Гърция, която първа възприе, абсорбира и преработи идеите на европейското възраждане и просвещение, оказа своето благотворно въздействие. Известно, макар и второстепенно значение има близостта на югозападните български земи до Сърбия, в която също така по-рано, отколкото в България се изживява процесът на приобщаване към буржоазната култура.

Бързият резонанс на модерните идеи в Македония е улеснен и от Рилския и Атонските манастири, които през XVIII и XIX в. са важни средища на културния християнски свят на Балканите. Освен това тези големи манастирски обители като пазители на българския дух, език и традиции подхранват непрекъснато народното съзнание. „Кой е очаквал някога – пише Д. Миладинов в едно свое писмо, – че близо до Солунския залив (след унищожаването и поради гръцки интриги на българската патриаршия и славянската писменост, предадена на Хефеста), кой се е надявал, че в разстояние на година и половина македонските българи ще слушат църковна служба и божествена литургия на майчиния си език.“[4]

Ранното културно възраждане на Македония се дължи също и на сравнително по-живата славянска книжовна традиция през дългите векове на робството, пазена и обогатявана чрез преписи и преработки, под закрилата на Българската охридска архиепископия, която, макар и силно погърчена, запази своята независимост чак до 1767 г. Безспорен принос има и възстановената през XVI в. сръбска Ипекска патриаршия, която също подхранваше църковно-славянската книжовна традиция в западните и югозападните български земи.

При тези условия лесно обяснимо е защо именно в Македония проблеснаха първите искри на новобългарската книжовност и литература. Тук най-напред проеча гласът на пробуждащата се българска нация. Хилендарският монах Паисий, роден в Банско, написа през 1762 г. своята „История славянобългарска“, с която призовава към национално свестяване и прокламира идеите и програмата на настъпващата нова, буржоазно-освободителна епоха. Едни от първите негови последователи, основоположници на новобългарската литература, бяха пак от Македония. В 1792 г. Марко Теодорович, българин от Разлог, търговец в Австрия, парично осигурява

отпечатването във Виена на църковно-славянски буквар, широко разпространен в югозападните български земи[5].

Подкрепен от български търговци и „с иждивението на християните штипских и прочих городов болгарских", книжовникът Йоаким Кърчовски печата от 1814 до 1819 г. пет книги, които са написани, както той сам бележи в първата „Повѣсть рáди стрáшного и втораго пришѐствіа Хрїстова" (1814), на „простейший язик болгарский"[6].

Съвременник и последовател на Кърчовски е другият пионер на новобългарската литература Кирил Пейчинович, който също пише на говоримия български език[7].

Наред с тези първи новобългарски книжовници и просветители в края на XVIII и началото на XIX в. в македонските манастири работи една значителна група от преписвачи, дамаскинари, зографи, учители и други грамотни и будни мъже, които не само поддържат книжовната традиция, но и подготвят условията за бързия възход на килийното образование, което, поставено на една вече разширена основа, скоро ще роди създателите на новобългарското училище.

Учебното дело в Македония от втората половина на XVIII в. до Кримската война

Ранното литературно и духовно пробуждане на Македония съживява учебно-килийната традиция, която през вековете на робството била най-жива в западните и югозападните земи. До 1762 г. в България се наброяват 112 килийни училища. От тях 76 се намирали в западната част на страната, а 15 – в македонските манастири, градове и села[8]. До средата на XVIII в. килии съществуват във Велес, Егри-дере (Крива паланка), Матейче (Скопско), Прилеп, Скопие, Хилендарския манастир (Св. Гора), Горна Джумая, Кратово, Страцин (Кумановско), Шишево (Скопско), Чебран – манастирът (Прилепско) и Лесново (Кратовско).

През втората половина на XVIII в. броят на манастирските килии нараства бързо. Откриват се нови училища към Осоговския манастир, в манастирите „Трескавец", „Пречиста", край Кичево, „Св. Иван Бигор", Положкия манастир и т. н. Младите българи от Македония имат възможност да се учат в добре уредените килийни училища в Хилендарския, Зографския и Рилския манастир.

Но нарастващите интереси на обществото не можели вече да бъдат задоволявани от учението в манастирите, където се давала елементарна грамотност на църковно-славянски език. Именно поради това килийни училища започнали да се появяват в градовете и селата край черквите и в частни къщи.

Новият етап в развитието на килийното училище в македонските райони се осъществява главно през 30-40-те години на XIX в., макар че в някои градове светски килии били открити и по-рано: Прилеп (Варош) – 1778 г.; Лешко (Горно-Джумайско) – 1802 г.; Велес – 1810 г.; Орланци

(Кичевско) и Крива паланка – 1817 г.; Кратово – 1818 г.; Кучевица (Скопско) – 1826 г., Витолища (Мориховско) – 1828 г. и т. н.

От 30-те години с училищното дело започват да се занимават вече гражданите и преди всичко търговско-промишлената градска буржоазия, обособена на национален принцип. В резултат на това някогашните черковни и частни килии се превръщат в общински учреждения.

Едно от първите общинско-църковни училища в Македония се създава във Велес – най-издигнатият просветен и училищен център до 50-те години на XIX в. Ранното културно пробуждане на града се дължало не само на неговия търговско-промишлен напредък, но и на незагасващата през вековете на робството книжовна традиция. Още от средата на XVIII в. тук имало църковно-славянска килия[9]. Тя съществувала до края на века, когато се създавали и частни мирски килии, в които наред с църковно-славянските требници се изучавало писане и смятане. В Рилския метох на Пърцорек (Източен Велес) винаги е имало учител-монах, обучаващ децата на църковно-славянски.

От 1810 г. във Велес започва да работи даскал Митре, който в продължение на половин век прави цяла епоха в килийното образование. През 1832 г., когато във Велес се открива първото общинско училище, Митре става негов учител. В 40-те години и в двете части на града – Пърцорек и Западен Велес, имало български общински училища[10].

След Велес общинско училище било открито през 1836-1837 г. в Скопие. Първите учители били даскал Никола и калугерът от Дебърския манастир „Св. Йоан“ – Хорват. Макар че по език, съдържание и форми на обучение скопското училище да било типична килия, то давало и светски знания. Въведено било изучаването на аритметика и история[11]. Наред с общинското училище през 30-те години в Скопие работи и частната килия на даскал Никола, а в непосредствена близост до града, в с. Кучевица, селските деца сричат псалтира и наустницата в килията на манастира „Св. Архангел“[12].

Създаденото българско общинско училище в Скопие и увеличаването на частни български килии в града и по селата конкурират традиционното гръцко образование в този край. Това предизвиква разцепление сред местното българско население и през 30-40-те години се оформят две партии. Едната, влашката, съюзена с гръцките църковни власти, натрапвала гръцкото образование сред българските младежи, а втората, партията на младите търговско-занаятчийски среди, защитавала националните интереси на българите.

Начало на новобългарското образование през 30-те години се поставя и в Прилеп. През 1838 г. тук е построена първата черква. В хода на изграждането на черквата се основава българската община, наброяваща 8 настоятели и няколко църковни епитропи. През 1842 г. общината построява с църковни и манастирски средства училищна сграда, в която се помещават българското и гръцкото училище[13]. До 50-те години на XIX в. в Прилеп

не било обособено чисто българско училище. Много често църковните власти прогонвали българските учители и затваряли училището. За това съобщава в една дописка Йордан х. Константинов (Джинот). „Прилепските българи – пише той – направиха едно велико и красиво училище", но то стояло празно, защото нямали учител[14].

До Кримската война и Охрид прави начални стъпки в новобългарската просвета, макар че тук съществували само гръцки училища[15]. През 1845 г. след срещата си с руския славист Виктор Григорович Димитър Миладинов решава да подготви почвата за въвеждане на български език в училищата, като издаде една българска граматика[16]. Неговата идея обаче била посрещната на нож от силната гръкоманска партия[17].

Въпреки съпротивата на гръкоманите и тук затрептяват искрите на националното съзнание. През 1852 г. българите от Охрид построяват училище за своите деца, на сградата на което Й. Иванов прочел следния надпис: „сія оучилишна сграда къ просвещение болгарскія младенци в трѣхъ махалъ. Месокастро, Хаджи Касъмъ и Скендеръ-бей създыда са в лѣто 1852 юлія 15 Охридъ"[18]. Българско училище обаче не било открито.

Примерът на Велес, Скопие, Прилеп и на другите първи огнища на българската просвета в Македония е последван почти в цяла Македония.

Бавно започва да се пробужда българската колония и в Солун, макар че поради вековната духовна опека на Цариградската патриаршия и поради етническите промени в града през турско време българският елемент бил почти смазан. В 1845 г. Виктор Григорович намира в града само около стотина български къщи в махалата „Св. Атанас"[19]. Но и тази цитадела на гърцизма е засегната от побългаряването. Още през 20-те години на XIX в. тук била създадена колония от българи, организирани в шивашкия еснаф на дебърчани, крушовци и кичевци. В 1833 г. този еснаф учредил килийно училище за своите деца. По името на учителя – руският монах Иѣай, училището се нарекло Исаево училище[20].

След едно дарение от 1833 г. българите от Солун поискали от местния митрополит разрешение да си създадат свои училища. Гръцкият владика обаче отхвърлил тяхната молба. И чак до средата на 60-те години солунските българи останали без своя черква, без община и училище.

По-сигурни данни за общински или частни училища до 50-те години има за Щип, където през 1845 г. В. Григорович за пръв път среща в Македония славянско учение[21]. Добре уредено училище със самостоятелна сграда към 40-те години има и в Горна Джумая[22].

Една статистика за килийните училища в Македония при сравнение с останалите български земи ни дава някои любопитни заключения. Както вече беше посочено, през първите векове на робството до 1762 г. Западна България и Македония играят ведуща роля в областта на училищното дело. През следващия период (1762-1835 г.) в България са създадени 225 килийни училища, от които само 20 са в Македония. От посочените 90

килии за третия период (1835-1855 г.) само 7 са в македонските райони, и то главно в селата, а до 1878 г. от 50 – македонски са само четири[23].

Като се вземе предвид, че до 50-те години на XIX в. Македония живее изключително в епохата на килията, тези данни показват, че докато през първите десетилетия Македония и Западна България играят ведуща роля в развитието на българската просвета, от 30-те години на XIX в., когато постепенно центровете на българското културно възраждане се преместват на изток и на север, македонските райони започват за изостават от общите национални темпове на развитие.

Изоставането на Македония се дължи главно на непрекъснато засилващия се натиск на гръцката духовна власт и на компактното гръцко население в Македония, предизвикан от започналите църковнонационални борби. През 30-40-те години на XIX в. Гръцката патриаршия започва бързо да губи позиции в Дунавска България и Тракия. Тогава тя ревниво се залавя да пази позициите си в онези краища, където живеело компактно гръцко население и имало силни гръкомански партии сред българите. Поради тези обстоятелства Македония се оказва в периметъра на най-бруталните действия на гръцкото духовенство срещу току-що създадените училища на самоосъзнаващата се българска нация. Патриаршеските власти поддържат една широка мрежа от гръцки училища във всички по-важни центрове на Македония[24]. В началото на XIX в. прочуто гръцко училище със собствена печатница има в Мелник[25]. Пътувайки из Македония през 1845 г., Григорович среща навсякъде само гръцки черкви и училища. Във Воден той намира 9 гръцки черкви и „едно ново училище, където видно се учат само български деца", но на гръцки език. Гръцки училища той вижда в Битоля, Струга, Валовица, Мелник и в други градове[26]. За широко разпространение на гръцкото учение споменават и други пътешественици. През 1837 г. Ами Буе намира в Охрид три училища, в които се преподавало на гръцки език география, история и философия[27]. Гръцки училища съществуват още в Солун, Костур, Скопие, Струмица, Неврокоп, Дойран, Велес и др.

Наред с поддържането на своя училищна мрежа през XIX в. гръцките духовници изхвърлят из черквите църковно-славянския език, като налагат своя език в новопостроените молитвени домове на българите. Така например през 1811 г. в новата черква на Неврокоп бил изпратен гръцки свещеник, а заедно с него от Цариград пристига и гръцки учител[28].

Настъплението на гърцизма в Македония намира израз и в откритата омраза към българската книжинина. През 30-те години велешкият гръцки владика Игнатий обикаля всички манастири на епархията и нарежда клада за старите църковно-славянски ръкописи[29]. За съдбата на пергаментовите ръкописи в Македонска България разказва в едно свое писмо от 1858 г. и Д. Миладинов. В манастира „Трескавец" на „Златоврьх" при Прилеп по нареждане на гръцките архиереи славянските ръкописи били използвани за разпалване на пещите за хляб. Подобна участ сполетяла и

ръкописите на манастирите „Пречиста“ край Кичево и „Св. Наум“ на Охридското езеро[30]. Много от старите книжовни и училищни центрове на Македония били разсипани по време на Гръцката завера през 1821 г. и на Руско-турската война през 1828-1829 г. През 1821 г. турците опустошили напълно Хилендарската обител и както е отбелязано в манастирската хроника „в малѣне запустѣ светую гору“[31]. По някои податки гърците опожарили през 1840 г. и печатницата на Теодосий Синаитски.

Преместването на културните центрове в Североизточна България през 30-50-те години на XIX в. се дължи също така на стопанското изоставане на Македония от 20-30-те години нататък, предизвикано от особеностите на аграрния строй в македонските земи[32] и от изместването на стопанските центрове в Дунавска България и в Пловдив, свързани вече с руската и влашка търговия, с търговските пазари на Европа по дунавската водна артерия.

При тези условия буржоазията в Македония залиняла стопански и не можела да преодолее силното гръцко културно влияние. Темповете на културното и духовно развитие на югозападните земи бързо спаднали. И докато през 30-40-те години на XIX в. Дунавска България и Тракия преминават смело към новобългарското светско образование, Македония продължава да живее в епохата на килийното огрaмотяване.

Но въпреки изоставането и в Македония новобългарската просвета прави първите си, макар и мъчителни стъпки. По силата на училищните и книжовните традиции Велес отново застава начело. Още през 1837 г., две години след Габрово, във Велес (на Пърцорек) се създава първото в македонските земи и едно от първите в България взаимно училище, с мъжки и девически отдел. В 1845 г. училището вече разполага със свой печат: „Печ(ат) на Велеското българск(о) училищ(е) 1845“, напомнящ с петела в средата печата на габровското училище[33]. През 1843 г. се оформя и българската община и училищно настоятелство начело с крупния търговец Ангелко Палашков. На 14 октомври 1846 г. от името на общината велешките граждани канят за свой учител Неофит Рилски[34], пионера на новобългарското образование. През следващата година градските първенци пишат до Александър Екзарх в Цариград, че в града има две големи училища, в които се учат близо 400 ученици, но липсват книги и средства, за да могат училищата да станат наистина модерни[35]. Александър Екзарх се отзовава на молбата и на 2 февруари 1848 г. общината му съобщава, че училищата бързо напредват. Общинарите споделят с него намеренията си да открият и девическо училище[36]. От даренията на местните търговци и занаятчии и с постоянната помощ на Екзарха, който през 40-50-те години разпределя едно крупно дарение на руското правителство за българските училища, Велешката община бързо събира големи суми. Към 1848 г. общината разполагала вече с близо 50 000 гроша капитал. С тези средства велешките училища били преустроени в модерни, светски училища. През 1850 г. в Пърцорек и Западен Велес работели вече 5 български училища –

едно славяно-българско с 300 ученици, едно гръцко-българско взаимно с 80 ученици, едно славянобългарско взаимно с 200 ученици, едно елинско с 60 души и едно девическо, ръководено от стария даскал Митре с 60 момичета, или всичко в градските училища се учели 700 деца. Наред с градските училища общината, подпомогната от владиката Авксентий, българин по произход, започнала да открива училища и в селата на епархията[37].

Голяма роля в процеса на обновление изиграл рилският монах Дамаскин, който през 1849 г. учителствал във взаимните училища на Пърцорек и Западен Велес. По негово време била разширена училищната програма и започнали да се преподават числителница, география, катехизис, свещена история, граматика, българска история и псалтира. От 1845 г. за напредъка на велешките училища работил и Йордан Константинов Джинот, който обръща внимание върху дисциплината, а със своята обществена дейност превръща училището в център на възродителните идеи[38].

Вторият център на новобългарското образование в Македония до средата на XIX в. бил Скопие. И тук създаването на първото взаимно светско училище било свързано с даренията на местните търговци и занаятчии, които първи успели да се разграничат от гръцката буржоазия. По тяхна инициатива през 40-те години в двора на черквата „Св. Богородица" било построено ново училище, което местните първенци осигурили с 30 000 гроша капитал, а главният дарител Константин Икономов и с една библиотека от 500 книги[39]. Уредено било и училищно настоятелство начело с Трайче Атанасов, който бил наричан училищен настойник[40].

От 1848 г. успехите на скопското училище били свързани и с името и делото на големия български патриот Йордан Джинот. Неговият опит от Велес му помогнал да въведе взаимната система, да уреди училищата на модерна основа. Той разделил училището на три отделения: I – детовоспитное, където малките деца изучавали четене и писане по таблиците и по песочницата, II – гимназиално, в което се изучава граматика (художественнословие), география, астрономия, всемирна и всеобща история, числителница и алгебра и „Собраное" от древните писатели. Курсът във второто отделение бил двегодишен. Който искал да продължи образованието си, след това изучавал краснопис, търговия и пеене. Третото отделение, наречено „церковное", изучавало главно реда в църквата. Към 1851 г., когато училището достигнало до своя връх, в „гимназията" се учели 24 ученици, в детовоспитното отделение 120, а в църковното – 35. Около 30 деца идвали в скопското училище от Призрен, Тетово, Куманово, Дебър, Река и други места. Точно сега скопяни замисляли да построят нова, по-удобна сграда за училището[41]. В една своя дописка през същата година, озаглавена „Ученията в Скопското училище", Джинот разказва подробно за усвояването на българския език в училище и разкрива намеренията си да разшири кръга на естествените науки[42]. През следващата година неговата идея била осъществена и „Цариградски вестник" вече съобщава за

преподаването на практическа география, физика, аритметика, кратка антропология, наред с граматика, история и други хуманитарни дисциплини[43].

През 1853 г. в Скопие се подема идеята и за девическо училище. Но тя не била осъществена поради несъгласие между гражданите, сред които, както се посочи, се бяха оформили партии на консерватори и либерали и група привърженици на гърцизма[44]. Различията на национална и социална основа били бързо преодолени благодарение на пламенната патриотична дейност на Джинот – „Многоревностный Іордан х. Константинов, Болгарский чиновъ". Въставайки срещу гръкоманите и консерватизма на старите чорбаджии, със страстта на своя кумир Г. С. Раковски, на когото до края на живота си остава верен последовател, Джинот писал: „И ако ме попита някой школски човек грък ли си или българин? Аз пълноответим – Болгарин съм. Че не е честно на моето Славяно-Болгарство да творим зло и лукавство, прави Болгарин не лаже, незавидуе, неблудее, за печена кокошка вярата не разменуе... По истина няма по величествено от Болгарин. Болгарин чрезмерно ради, оре, сее, торгуе, войнствуе... Болгарин е любител всякои добри, Болгарин е срамота да отричува от своя род и език, той Болгарин който родо свой си хули името му е ни ден, ни нощ."[45] Тези Паисиеви слова на Джинот, многоуважавания народен учител и трибун, възпламенявали патриотизма на изстрадалите българи, хулени от гръцката пропаганда като неуки, груби и недодялани селяни.

Третият център на новобългарското образование в Македония през първата половина на XIX в. бил град Щип с близкото Ново село. Отвореното тук през 30-те години общинско килийно училище със 150 ученици към края на 40-те години се превръща в уредено светско училище. Основите на новобългарското образование тук поставя възпитаникът на Неофит Рилски – Павел Грозданов, който учителствал до 1857 г.[46] До 1852 г. освен в посочените центрове малки български училища били открити в Дебър, Прилеп, Кратово и Тетово[47].

Така постепенно, преодолявайки неизброими трудности, Македония се приобщавала към общия подем на българското образование и култура. Но това приобщаване вървяло бавно и мъчително. Към средата на XIX в. югозападните български земи все още били под влиянието на гърцизма, а новобългарското образование правело едва своите първи стъпки.

Разцвет на учебното дело в Македония (1856-1878 г.)

В периода от Кримската война до Освобождението Българското възраждане бележи своя апогей. Цялата нация вече е пробудена и въвлечена в две могъщи движения на духовния ренесанс – в движението за национална просвета и култура и в борбата срещу Цариградската патриаршия за самостоятелна българска църква.

В тези движения активно участва и Македония. След Великденската акция на 3 април 1860 г., когато Иларион Макариополски отхвърля властта на патрирха, в македонските градове започва мощно движение за българска

църковна йерархия, което в огромна степен ускорява процеса на националното съзряване. Така в хода на църковнонационалните борби, които към 60-те години обхващат всички провинции на България, се оформя и изявява българската нация в своите естествени исторически, етнически и културни граници, обхващащи Мизия, Тракия и Македония.

В хода на културния ренесанс и църковното движение се създават и първите български национални институции. Като духовен и политически център естествено се налага Цариград. Създават се и укрепват българските общини, училищните и църковни настоятелства, читалищата, културно-просветните женски сдружения и т. н. До създаването на Българската екзархия през 1872 г. фактически структурата на национално-културните институции беше изградена. Като наследи тази структура, Екзархията даде завършен израз на националната самоизява и един допълнителен тласък на културния ренесанс.

Духовното и културното обособяване на българската нация през 60-70-те години на XIX в. и изострящите се противоречия в Турската империя импулсираха революционните борби за политическа независимост, които във висша степен ускориха националния подем.

В условията на този всенароден подем Македония също осъществява своето истинско културно обновление и възраждане. Но засилващият се възрожденски процес в Югозападна България активизира чуждите асимилаторски домогвания в този край. Особено енергична и брутална става гръцката пропаганда, която с всички средства се стреми да задържи Македония в периметъра на своето културно-политическо влияние. За тази цел били преустроени институтите на гръцкото културно проникване. Докато до 60-те години гръцката „мегали идея" се осъществявала главно от патриаршеските органи, сега, когато те губели реална власт в Македония, била създадена нова организация. В 1871 г. в Цариград гръцки архиереи, учени и просветители, представители на богати и известни фамилии, основават така наречената „Македонска дружина", която си поставя за цел да събере средства за пропаганда, да поддържа в македонските градове гръцките черкви, училища и библиотеки, да вербува агентура сред местното българско население[48].

Наред със засилващото се гръцко влияние през 60-70-те години Македония става обект на засилено културно проникване на западните католически и протестантски мисии. Като използвали естествения стремеж на българите да се освободят от патриаршеската власт и тяхното притеснено материално и политическо положение, протестантските и католическите мисионери откривали свои черкви, уреждали училища и пансиони, раздавали заеми с ниска лихва, подкупвали и вербували местни учители, свещеници, търговци или влиятелни общественици[49].

Католическата и протестантската пропаганди отделяли много средства за създаване на училища и за привличане на български младежи във френските, австрийските или американските учебни заведения. През 50-60-те

години такива училища били открити в Солун, в Кукуш – едни от центровете на католическата пропаганда, в Битоля и на други места. Младежи от Македония били изпращани във френския лицей в Цариград и в други учебни заведения[50].

След Кримската война започва и сръбското културно-политическо проникване в Македония, изразяващо намеренията на сръбската националистическа буржоазия да използва притесненото робско положение на българите и да загреби част от техните земи. В името на тази цел още през 1848 г. в Белград била създадена специална великосръбска организация, която веднага започнала да изпраща църковна и светска литература в македонските градове[51].

Идеите на тази организация скоро станали официална политика на Сръбското княжество. През 60-те години белградските управници предявили аспирации за българските области на Изток и Югоизток, наричайки тези земи „Стара Сърбия". Йован Ристич съобщава, че „Стара Сърбия" обхващала земите южно от Охридското езеро до Крушево и Прилеп, а източно до Враня, Скопие, Куманово и Кратово[52]. За някои още по-запалени глави границите на „Стара Сърбия" достигат до Солун, София, Татар Пазарджик и Плевен[53].

Получила държавна подкрепа, сръбската културна експанзия скоро започнала да пълзи към Македония и западните български земи. За неин изходен пункт бил избран град Ниш, а след това Скопие. Скоро тя създава свои мисии във Враня, Скопие, Призрен, Прищина, Куманово, Велес и други градове.

Още през 1862 г. регентите на малолетния княз Михаил Обренович учредяват специална комисия за културна пропаганда в Македония начело с архимандрит Дучич и учителите Панто Средкович и Милош Милоевич[54]. По-късно бил привлечен Стоян Новакович. Комисията, богато субсидирана от външното и просветно ведомство, получила задача да открива училища и да изпраща учители и учебници в македонските градове. Ристич съобщава в мемоарите си, че от 1868 до 1874 г. в Стара Сърбия били открити около 70 училища: в Кочани – мъжко и девическо, Гостивар, Дебърския манастир „Св. Йоан", Башино село (Велешко), с. Беловица (?), Боровец и Вехчани (Охридско), Велес – мъжко и девическо, Враня, Дебър – мъжко и девическо, Лещак (Тетовско), Лишани (Охридско), Лазаро-поле (Дебърско), Скопие, Тетово – мъжко и девическо, манастир „Пречиста" край Кичево и в с. Чурек (Скопско). Открито било училище и в Ниш. Освен това сръбски книги и буквари били изпратени още в 15 селища, 5 от които в Македония и Нишко[55]. Наред с основните училища се създава духовно средищно училище в Призрен и много българчета от Македония били привличани на учение в гимназиите и във Великата школа на Белград. В Призрен започнал да излиза сръбски вестник – на турски и сръбски език. „От 1868 г. досега (1874 г. – б. а.) – пише Ристич – навсякъде българските учители били заменени със сръбски учители и учителки, избрани и изпра-

тени от княжеското наместничество. Цяла Стара Сърбия, поне по главните нейни пунктове, била покрита със сръбски училища... Сръбското име започва да възкръсва."[56]

Сръбското проникване продължава и през 70-те години и предизвиква всеобщо възмущение на българите и на искрените поборници на южнославянското единство. „Нечуваните безобразия на сърбите се простират дотам – пише Ст. Веркович – щото те не се свенят да лъжат пред цял свят, говорейки: сърбин от Ниш, сърбин от Пирот, сърбин от Лесковац, сърбин от Враня, Куманово, Кюстендил, Самоков, Видин и т. н. Ако горепоменатите принадлежат по език към сърбите, то тогава може да се каже, че няма на света българи."[57] Каравелов нарича пропагандистите от типа на екзалтирания шовинист Милош Милоевич „полуумни личности и късогледи патриоти", а Ботев направо обвинява Сърбия, че „под булото на южнославянско единство, тя иска да оплете своята собствена кошница и не иска да знае за съществуването на българския народ"[58].

Сръбското проникване обаче не оказва съществено влияние върху културното развитие на югозападните български земи. Мемоарите на Ристич разкриват по-скоро шовинистическите копнения на сръбските политици, отколкото реални факти. Не е вярно неговото твърдение, че до 1868 г. в Македония няма сръбски учители. Той не споменава нарочно имената на даскал Спиридон, на Будимирович, на Нешкович и на неговата съпруга, на Георги Милетич и други, които учителствали до края на 60-те години, защото те са били приобщени към националните въжделения на българите в този край и в духа на южнославянската идея подпомагали тяхното културно развитие. Не са верни твърденията на Ристич, че в Скопие, Прилеп, Куманово и Крива паланка е имало сръбски училища[59].

Въобще сръбското културно проникване в Македония до 1878 г. не е било фактор, който в епохата на духовния подем на българската нация можел да има сериозно значение. За разлика от гръцката експанзия сръбската пропаганда в Македония била лишена от етническа база. Можело да се разчита само на платени мисионери, които, след като отказвали да преподават на български език, били прогонвани от общините. Не е случайно, че сръбската политика по-късно се отказва от идеята да посърби Македония и издига флага на политическия македонизъм.

Но в условията на значителното икономическо и културно изоставане на македонските земи през XIX в. чуждите пропаганди и най-вече гръцкото проникване създали заплаха за денационализация на българското население. Българите, лишени от държава, от национално-политически и духовни институции, трябвало да потърсят средства за самозащита. Така стремежът за културното развитие на Македония става цел и грижа за цялата нация.

Българските общини в Македония отстоявали национално-културните права на местното население, прогонвали гръцките учители, откривали български училища. Те обаче не разполагали с достатъчно сили и средства

да отблъснат непрекъснато засилващия се гръцки натиск, организиран от една църковна институция, разполагаща с големи средства и една многобройна и добре подготвена армия от свещеници, учители, епископи, мисионери и проповедници. В услуга на гръцката политика били и гръкоманските партии сред българското население в Южна, Югоизточна и Западна Македония.

Особено неравностоен бил двубоят в материално отношение. Именно поради това на българите в Македония била необходима помощ от страна на по-напредналите в стопанско и културно отношение райони на България. Тази помощ можела да бъде организирана само от един център, който да обедини и координира усилията на цялата възраждаща се нация.

Като естествен културен център още до Кримската война се налага Цариград, където живеела многобройна българска колония от всички краища на страната и преди всичко от близките македонски райони[60]. През 40-те години в Цариград се формира едно организирано ядро, начело с Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, което издига националната идея. Благодарение на неговите усилия и на непрекъснато засилващите се националноцърковни борби през 1846 г. турското правителство след повече от четири века признава българите за самостоятелна народностна група в империята. На българите в Цариград било разрешено да построят своя черква, която, макар и в скромен параклис, била открита на 9 октомври 1848 г.

След Кримската война черквата „Св. Стефан" в Цариград се превръща в истинска духовно-национална институция на българите, в център на техния културен живот. Църковното настоятелство започнало вече да действа като национален координационен център по отношение на черквите, училищата и другите културни институции[61].

През 60-те години в Цариград се създават и други културни организации. Особено важна роля играе българското читалище, учредено на 24 март 1864 г. от формираната преди две години Българска книжовна дружина. Скоро около читалището се създава благотворително братство „Просвещение", което си поставя за цел да подпомага македонските българи в тяхното културно развитие[62].

След създаването на гръцката „Македонска дружина" през 1871 г. Българското читалище свикало събрание, за да обсъди проблемите на културното развитие в Македония. Събранието избира тричленен комитет, в който влизат Г. Груев, Л. Йовчев и Ст. Богориди. За касиер-деловодител е избран Л. Моравенов. На така създадената Българска македонска дружина е възложено „да отваря и поддържа училища и параклиси там, гдето няма такива и където гръцката пропаганда усилено работи"[63].

Българското читалище и Македонската дружина се обръщат за помощ към всички българи в страната и в емиграция[64]. Техният призив откликва дълбоко в сърцата на българите и раздвижва емигрантските среди в Румъния, Русия, Австрия, Сърбия и др. Навсякъде започват да се събират

средства за македонските училища. Още през 1869 г. Българското читалище получило около 80 000 гроша, голямо количество книги и учебници. Хиляди документи, пазени в българските архиви, разказват за тази общонародна акция. На 11 февруари 1871 г. читалището в Шумен решава да даде специално представление в полза на македонското училище. По-късно то внася редовно по 12 турски лири в касата на Македонската дружина и урежда подписка на солидарност между гражданите[65]. Търновското читалище „Надежда" също прави редовна вноска от 10 лири и поема да издържа един учител в Македония[66]. Българската община в Русе изпраща 70 екземпляра учебници на българската община в Охрид[67]. Крупни дарения прави и българската община в Букурещ, която веднага след призива изпраща 90 турски лири[68]. Читалищата в Габрово, Видин и Тулча също правят дарения. Габровското читалище решава да издържа в градското училище две момичета от Воден и Струмица, за да станат след това учителки в родния си край[69]. През 1872 г. в Цариград били организирани театрални представления в полза на Македонската дружина[70]. Театралното дружество в Силистра последвало примера на цариградските българи[71]. Големи дарения за македонската просвета правят Зографският манастир (500 турски лири), много български търговци от Влашко, Русия, Цариград и от вътрешността на страната. Според отчета на настоятелството на Македонската дружина през 1872-1873 г. касата разполагала вече с 90 000 гроша, които през следващата година били увеличени. Проведена била и акция за построяване на черква в Солун[72].

Освен средствата, изпращани чрез касата на дружината, много български общини, читалища, училищни настоятелства и богати търговци изпращали своите дарения направо в македонските градове и села. Някои общини от Дунавска България и Тракия се грижели и за наемането на подготвени учители. Например Ст. Захариев от Татар Пазарджик наблюдавал развитието на просветното дело в Неврокоп. Хр. Г. Данов и Груев от Пловдив се грижели за Прилеп. Русе снабдявал Охрид с учебни пособия и т. н.

Усилията на българите от Македония и от цялата страна били щедро подкрепени от Русия, политиката на която след Кримската война залагала предимно на културното влияние в България. Още през 40-те години в Русия получава своето образование един от най-ревностните поборници на новобългарската просвета в Македония – Партений Зографски. С руска помощ той открива духовно училище в Зографския манастир[73].

През 1858 г. македонските българи Натанаил Охридски, възпитаник на Киевската духовна семинария, и Константин Димитриев, кандидат на Петербургския университет, се обръщат с писмо до руския министър на просветата, което представлява цяла програма за образованието на „западните българи". Като отбелязват, че руската помощ стига само до дунавска България, двамата автори на писмото продължават: „но не само тук са българи... нашата България се простира далече на Югозапад от Тракия, Древна Македония, частично в Албания и Тесалия. В тези места

духовното образование далеч не е такова, както в придунавските земи, опасностите, заплашващи тяхната бащина вяра и националност, са многочислени и разнообразни". Като изреждат тези опасности, идващи от враждебното обкръжение на гърците от юг, на албанците от запад, на сърбите от север и от забравата, която тегнела над тези българи, считани за гърци и лишени от българска духовна власт, двамата молители настояват да бъдат отпуснати учебници за училищата на Югозападна България и да се открият стипендиантски места за македонските юноши[71].

След Кримската война руското правителство централизира в свои ръце всички въпроси относно обучението на славяните в Русия и от частни разпореждания се преминава към общи държавни мерки. Това облагодетелства македонските българи. Много младежи и девойки от македонските градове получават образованието си в Русия. Руските консули в Солун, Охрид и Битоля отпущат щедри субсидии на училищата. Една голяма част от паричните средства, отпущани от руското правителство и разпределяни от Александър Екзарх в Цариград, също била насочена към македонските градове и села.

Така благодарение на усилията на цялата българска нация, благодарение на руските дарения Македонската дружина в Цариград събира значителни средства, с които щедро подпомага македонските общини през 70-те години. В 1872 г. с тези средства били назначени български учители в силно застрашените от гърцизма райони. Н. Михайловски бил изпратен във Воден, Г. Динков в Костур, Ст. Салганджиев в Серес. Отпуснати били значителни суми на общините за заплащане на учители, за поддържане на училищата и на общинските стипендианти. Със средствата на дружината били закупени и разпратени много учебници и книги, поддържали се читалища, книжарници и т. н.[75]

Освен пряката материална помощ Българското читалище, Македонската дружина и българският периодичен печат започват открита борба срещу чуждите културни проникивания. Както вече се посочи, печатът скоро реагирал и срещу сръбските домогвания. Българите, живеещи в Цариград, не се задоволили само с това. На 1 октомври 1871 г. настоятелството на благодетелното братство „Просвещение" изпраща писмо до сръбския министър-председател Йован Милоевич, в което го помолило да обуздае онези сърби, които, идвайки като учители в България, сеели раздори по селата и градовете, влизали в съюз с гръцките власти, развращавали и заблуждавали населението[76]. Отговорът на Милоевич предизвикал голяма полемика в българския, сръбския, хърватския, черногорския и немския печат. Обидата, която сръбският министър-председател нанесъл публично на цариградските българи, наричайки ги „турски мекерета", предизвикала остра реакция. Във в. „Обзор" Г. Груев посочил, че сръбското правителство си служи с българите само като с маша, а след това ги предавало на турското правителство. Той отхвърлил политиката на разделение и поискал да се сложи край на опасната за двата братски народа игра[77].

И така, още преди създаването на Българскакта екзархия, възраждащата се българска нация, изправена пред големи сили, посягащи на нейната цялост и културно-историческо наследство, създава органи и институции за самозащита, които подемат делото на българската просвета и култура в застрашените македонски земи. След 1872 г. това дело било продължено от Екзархията, първата официално призната национална българска институция в Турската империя.

Според устава на Екзархията едно от главните ѝ предназначения било да се грижи за просветата и образованието на поробения народ[78]. И наистина още през 1872 г. тя се заема да подпомогне училищното дело. Екзархийският съвет полага големи грижи за македонските райони, особено след като през 1874 г. Скопската и Охридската епархия минават под негово ведомство. В едно свое писмо – окръжно от 10 май 1874 г., Антим I подканя българските черкви да открият дискоси за събиране на средства за бедните училища, главно в Македония. По този повод той пише до владиците: „Тая мярка е предизвикана от голямата нужда, която се чувствува, да се помогне на някои места из Македония да си поддържат български църкви и училища. И без да Ви казвам, Ваше преосвещенство ще разумее, че Екзархията не е в състояние да удовлетвори тая нужда. Да оставим обаче без помощ ония наши еднородци, които, надеещи се на помощ от нас, са дръзнали да отворят борба с елинската пропаганда, за да отблъснат върлуванията ѝ, то ще е непростителна погрешка, която може да има гибелни следствия за вярата и народността ни.“[79]

Апелът на Екзархията предизвиква ново национално движение в подкрепа на културното възраждане на Македония. Всеки българин, който в неделя или в празник минавал през молитвените домове, оставял върху дискосите своите може би последни грошове, за да помогне на своите братя, които защитавали българската нация на най-трудните участъци. Хиляди документи, стотици дописки от онова време разказват за този трогателен жест на пробудената и самоосъзнаваща се българска нация.

След създаването на Екзархията била реформирана и бившата Македонска дружина. През август 1874 г. Цариградското читалище и благодетелното дружество „Просвещение“ основали на мястото на дружината „Каса за бедните български училища“. Според приетия устав целите на касата били определени по следния начин: да подпомага бедните български общини било за построяване на училища, било за поддържане на учител, било за купуване на училищна покъщнина, да събере в Цариград един общ учителски събор, да организира прения по основното образование и т. н.[80] В своето първо обръщение към общините от 26 август 1874 г. настоятелството на касата отново подело националната кампания за събиране на помощи за македонските училища[81].

Новите условия на всенароден национален подем през 60-те и 70-те години на XIX в. дали тласък на развитието на учебното дело и културата в македонските земи. След Кримската война Македония, следвайки другите

български провинции, навлиза в периода на своето истински разцъфтяващо се духовно възраждане.

Големи успехи бележат образованието в Източна Македония. Като естествен център на този край се налага град Неврокоп.

До началото на 60-те години в Неврокоп няма българско училище. Едва в 1862 г. драмският митрополит Агатангел, като признава, че цялото население в града и по селата е българско, разрешава да се назначи един български учител в тамошното гръцко училище. Тогава със съдействието на Ст. Захариев от Татар Пазарджик в Неврокоп пристига учителят Тодор Ненов. Назначаването на български учител предизвиква бурна реакция на гръкоманите и властите, които не разрешават на Ненов да започне своите преподавания. В отговор на гръцките забрани Тодор Ненов открива през 1862 г. самостоятелно българско училище[82].

Този факт ознаменува началото на открита и остра борба между българите и гръкоманите за надмощие в градския живот. Драмският владика поискал от турските власти да закрият училището[83]. Гръкоманите изпъдили българите от черквата. По гръцки клевети турските власти арестували трима първи водачи на неврокопското българско общество[84]. В този труден момент помощ на неврокопчани оказват много български общини и частни лица. Ст. Захариев и Татарпазарджишката община се натоварват с ролята на попечители на неврокопското училище. Пловдивската, Пазарджишката, Калоферската, Карловската, Копривщенската, Панагюрската и Софийската община изпращат на училището пари и учебници[85].

Благодарение на тази помощ и на засилващото се българско национално съзнанание през 1866 г. българите в Неврокоп, наброяващи 200 семейства срещу 12 цинцарски фамилии[86], създават българска градска община, която поема грижата за учебното дело. Още същата година общината назначава нов главен учител, а през 1867 г. урежда едно смесено българо-гръцко училищно настоятелство[87].

През следващите години с паричната подкрепа на одеския търговец Н. Тошков било открито и девическо училище. За учителка била назначена Елена Николова от Татар Пазарджик. Но и този път гърците попречили. Те завели дело срещу училището и не разрешили то да започне своята работа[88].

Пробуждането на Неврокоп раздвижило българите и от околните села, които по-рано, особено в така наречените „мървашки села" (на юг и югоизток от града), били изцяло под влиянието на гърцизма[89]. През 60-70-те години в неврокопските села се откриват 21 български училища. Най-добре уредените от тях били в Търлис, Старчища, Гайтаниново, Ливадища, Черешово, Добринище, Елешница, Тешово и Белотинци[90].

Така постепенно Неврокопско се превръща в център на българската просвета в Източна Македония. Тук се оформя една фаланга от народни будители – ревностни пионери на българското духовно възраждане. По тяхна инициатива през 1871 г. в Неврокоп било създадено учителско дру-

жество[91], което си поставя за цел да разпространява просветата на майчиния български език, да подпомага нуждаещите се учители и училища, като отделя специално внимание на изоставащите райони – драмски и зъхненски. Според устава на дружеството всеки негов член се задължавал да внася в касата по 1/20 от заплатата си. Средства се набирали също и от доброволни дарения, срещу които се издавали разписки с печат: „Учителско дружество в Неврокопско, Мелнишко, Серско и Драмска епархия“[92]. По инициатива на учителите в Неврокоп било създадено и българско читалище с богата библиотека[93].

Към Неврокопска епархия по това време се числял град Горна Джумая и неговата каза. Откритото в града още през 40-те години училище бързо се разраства. В 1857 г. горноджумайските българи създават училищна каса за издръжка на бедни ученици. В касовата книга за даренията през 1871 г. на хубав български език било записано: „Понеже воздиганието и упропастванието на един народ зависи от небесната посланица – науката, която е действително воздиганието на един народ, зато и мы долѣ-подписаните възбудени от народно чувство решавами да запишем доброволините си подаръци в тоя тефтер (разпис)“[94].

Подкрепено от цялото население и от даренията на издигащите се търговци и занаятчии, горноджумайското училище бързо напредва и в 1876-1877 г. то вече става трикласно, с широко разгърната програма. Преподавали се следните предмети: закон божи, анатомия и физиология, всеобща история, землеописание, числителница, български език, турски език, черковно пеене, чистописание и свободен прочит[95].

Бързо се издига и училището в Банско. През 1857 г. била построена голяма и красива училищна сграда. През следващата година учителят Никола Филипов въвежда взаимната метода. Скоро училището вече имало 280 ученици и трима учители. Единадесет училища били създадени в околните села[96]. До 1869 г. в Банско действала протестантска мисия на Морис Кларк, но нейният опит да създаде училище завършил неуспешно, тъй като Кларк бил прогонен от селото[97].

Докато в Неврокопска епархия Българското възраждане бележело видим напредък, близките до Неврокоп Серска, Драмска и Мелнишка епархии през 60-те години продължавали да бъдат в плен на гърцизма.

Град Серес бил истинска крепост на гръцките духовни власти. Духовното раздвижване на българите става едва към края на 60-те години. Голяма роля в това отношение играят серският и неврокопският панаир, на които се събирали много български търговци от Тракия, Велес и Прилеп. Под тяхно влияние се оформя една група местни дейци и монаси, обединени около търговеца Говедаров, учителя Илия Касъров и няколко занаятчии. Посредник между тях и българите в Цариград става фолклористът Ст. Веркович[98].

През 1872 г. Цариградското читалище и Македонската дружина изпращат в Серес учителя Салганджиев, като му поръчват да създаде бъл-

гарска община и да открие училище. В същото време Цариградското читалище изпраща и 1000 буквара[99]. Салганджиев се свързва с местните български дейци и още същата година успява да осъществи своята програма. В махалата Долна Каменица били събрани 30-40 деца, които започнали да учат на роден език[100]. Общината се заела незабавно да снабди училището със средства. Тя се обръща за помощ към известни и богати българи. В едно такова писмо до Панарет Рашев общинарите пишат, че въпреки злодеянията на „кръвопийците гърци в архиерейски одежди", българите са запазили своето национално съзнание. Те го молят да отпусне средства за построяване на едно училище за двата пола[101].

Българската община и училището пробуждат и околните села. През 1873 г. в някои от тях (Раховица, Банища, Ристос, Мартиново и др.) се откриват селски училища. Както се съобщава в едно писмо на Македонската дружина, селата можели вече „да слушат и учат на бащиния си език в училищата и свободно да проявяват народността си"[102].

Бавно се раздвижвали и българите в Драмско. През 1870 г. в Драма били открити мъжко и девическо училище[103]. А още преди това в будното село Просочен през 1866-1867 г. се създава българска община и основно училище[104]. След Просочен и Драма просветното движение обхваща селата Плевня, Волак, Кобалища, Височи. В останалите села се запазило гръцкото образование[105]. По-късно се пробужда Зъхненско. През 1871 г. училища се откриват в Калапот и Клепоушна[106].

От духовната опека на гърцизма в Македония най-трудно се измъква Мелнишката епархия. Движението в този край започва фактически едва в края на 60-те години, макар че в Мелник българско училище било открито още през 1865 г. Четири години по-късно училища се откриват в селата Калиманци и Орманите (Мелнишко), в Кърчево, Крушово, Лехово, Голяма махала, Елешница и в Горни и Долни порой (Демирхисарско). През 1871 г. в Долни порой, Крушово, Мелник и Петрич били учредени и български общини[107].

Една приблизителна статистика за училищата в Източна Македония през 1875 г. сочи следните данни:

Кази	Училища	Учители	Ученици
Серско	4	6	149
Демирхисарско	9	9	348
Мелнишко	7	7	274
Петричко	3	3	145
Зъхненско	4	6	400
Драмско	5	6	315
Неврокопско	18	20	1092
Всичко	50	57	2721

През 1876 г., използвайки остротата на българо-турския конфликт по време на Априлското въстание, гръцките духовни власти извършват истински погром над българското учебно дело в този край. През бурните години на въстанието и на Руско-турската война в цяла Източна Македония се запазват само 9 училища с 9 учители и 720 ученици[108].

Наред с Югоизточна Македония Кукушко-Полянската (Дойранската) и Струмишката епархия били също едни от главните опори на гърцизма в периода на истинското духовно възраждане на Македония след Кримската война. Но тук въпреки многобройните гръкомански партии се създава един първокласен културен и училищен център, който като преден пост на българщината успява да раздвижи целия край. Става дума за град Кукуш[109].

Българското училище в Кукуш било създадено през 1857 г., когато пристигналият от Струга Димитър Миладинов, освободен вече от своите стари увлечения по елинизма, въвежда българския език в училище[110]. В едно свое писмо от 1 юни 1857 г. Д. Миладинов съобщава с радост този факт: „Овде-фала богу – пише той – училищата на успехот по славянски език много лепо ходат и имат що предават и граматика славянска со технозогия и со истълкуване на болгарски език.“[111] Но Д. Миладинов не се задоволява само със своята училищна работа. Неговият патриотичен плам и всеотдайност към идеалите на Българското възраждане скоро го правят истински трибун, народен деятел, както го наричат руските пътешественици Южаков и Рачински[112]. Миладинов бързо урежда училището на модерни основи. През 1858-1859 г. според свидетелствата на споменатите руси в основното училище се учели 250, а в класното 50 ученици. Те отбелязват, че кукушките училища, в които се изучава гръцки език, аритметика, география, църковна история с преподаване на български и гръцки език, били „много по-добри от гръцките училища между Атон и Солун“[113].

Вдъхновен от успехите на българското образование, Миладинов още през 1858 г. лансира идеята за създаване в Кукуш на една „централна славянска гимназия“, като „крепост срещу гръкоманията“[114]. След това той пише писма за помощ до видни руски общественици[115], изпраща прошение до самия руски император[116], полага големи грижи да изпрати млади българи на учение в Русия[117]. Миладинов не действа само като местен кукушки учител, той проявява грижи за развитието на българската просвета в цяла Македония. Пак през същата 1858 г. той търси съдействието на руския консул в Солун, за да се открият български училища в Битоля или Охрид[118].

Димитър Миладинов и неговите последователи срещали в своята трудна борба не само противодействието на гръцкото духовенство, но и на силната католическа пропаганда, която в своите домогвания в Македония избрала за център Кукуш. На 12 юли 1859 г. кукушките българи, силно притеснени от гърцизма, се обърнали към папа Пий IX с молба да минат под негова духовна власт. В своето искане обаче те настоявали църковното богослужение да се извършва на старобългарски или старославянски, като

заявявали, че „българският език с националните му писма и букви ще бъде винаги главният език и основата за обучение на младежта".

Молбата на кукушани била приета. В града се създала силна униатска община, призната от турските власти. Открито било и униатско българско училище[119].

Но нито атаките на гърцизма, нито спекулациите на католическата пропаганда можели да спрат възхода на българското образование в Кукуш. През 1864 г. кукушани построили ново, модерно училище. През следващата година за учител те наемат един друг голям радетел на националната просвета – Кузман Шапкарев, който разширил учебната програма и освен споменатите предмети започнал да преподава българска граматика, българска история, черковно пеене и турски език[120]. Към 1868 г. в Кукуш имало вече модерни мъжки училища и едно девическо училище[121].

В началото на 70-те години българската просвета триумфирала в цялата епархия. В Кукуш продължавали да работят едно взаимно мъжко училище с 250 ученици, трикласно мъжко училище с 50 ученици и девическо училище със 100 момичета. Три училища били открити и в град Дойран (Поляне). В цялата епархия били създадени 31 училища, в които се обучавали 1835 юноши и младежи[122]. През 1869 г. в Кукуш било създадено и българско читалище[123].

За разлика от Кукушко-Полянска епархия, където Кукуш се оформил като център и светилник на новобългарската просвета, в Струмишка епархия град Струмица останал най-дълго упоен от гърцизма. Макар че 60% от населението в града било българско, то загубило своето народностно съзнание. Петко Каравелов справедливо отбелязва, че този град, заедно с Демирхисар са дали възможност на гърците да съчинят тезата за „българофонните" (българогласните) гърци. Ето защо когато в 1857 г. Димитър Миладинов повдига въпроса за българско училище в Струмица[124], неговият повик останал като глас в пустиня. Пръв неуспешен опит да се открие училище в Струмица бил направен от Константин Чуклев през 1867 г. До 1865 г. в цялата епархия било открито само едно българско училище в с. Радовиш[125].

Движението за националноцърковно обособяване пробудило и този силно изостанал край. Най-напред се надига селската провинция, която не чувствала така непосредствено гръцката опека. През 1866 г. се отваря училище в Ново село, после в селата Дабиля, Василево, Водача и Панчево[126]. През следващата 1876 г. струмските граждани също се обявяват срещу антибългарската културна политика на гръцките духовници[127] и откриват българско училище[128]. Към началото на 70-те години в Струмица се създава и българска община, която незабавно се заема да събира средства за построяване на черква и училище[129].

В аналогично положение се намирали и другите три епархии на Южна Македония – Воденска, Леринска и Костурска. Във Воденско културното възраждане започва също много късно и то пак в селата. Към

1867 г. в селата около Воден и Мъглен започнали да се откриват български училища[130]. В централния град на епархията обаче силната гръкоманска партия искала да изкорени „хваналото корен дърво на народното ни чувство", както пише Държилович. Тук български учители идват едва в 1869 г. Следващата година е създадена българска църковна община и българско читалище[131]. Първите общинари решили „като чисти българи да ратуват за български владика". Те заявили също: „в училището искаме да е пръв майчиният език и на него първо да се възпитават чедата ни"[132].

Движението за новобългарска просвета обхваща и Гевгелийската каза. От 1869 г. в черквите и училищата на Вардар, Гевгелий, Сеово, Лубница, Смоквица и други села започва да се въвежда българският език[133].

Костур и Лерин били почти погърчени. Тук до Руско-турската война опитите за откриване на български училища били всякога жестоко смазвани от гръцките власти. През 1870 г. в Костур било създадено гръцко училище и гръцка гимназия, които станали разсадник на гърцизма в Южна Македония[134].

Но докато Южна и Югоизточна Македония продължавали през 60-70-те години да изнемогват под гръцката духовна власт, а българите тук успели да направят само първи опити в полето на новобългарската просвета, в Централна, Западна и Северна Македония новобългарското образование завоювало блестящи успехи.

И след Кримската война Велес и неговата епархия продължавали да бъдат начело на културния прогрес в югозападните български земи. Отдавна създадената тук българска община водела неотклонна политика за развитие и усъвършенстване на учебното дело. Подкрепена от будни и смели български патриоти, тя превърнала този край в преден пост в борбата срещу гръцките културно-политически домогвания в Македония[135].

След Кримската война в Пърцорек продължили да работят две български училища – едно основно (взаимно) и едно главно (класно), наречено „Св. св. Кирил и Методий"[136]. Истински духовен ренесанс през 60-те години преживява и Западен Велес. Още в 1856-1857 г. тук било построено ново училище, а за главен учител бил условен Георги Икономов от Дупница, който го уредил по подобие на главното училище „Кирил и Методий". Икономов подготвил и голяма група учители. По негова инициатива през 1858 г. във Велес за пръв път бил честван празникът на първоучителите Кирил и Методий[137]. Към 1867 г. в града имало вече над 800 ученици[138].

През 1870 г. двете общини (Пърцорек и Западен Велес) се обединяват и координират усилията си за развитието на учебното дело. Класните училища на двата бряга на Вардар се преустройват и се превръщат под ръководството на учителите монах Алексей, Константин Босилков, Йосиф Ковачев и Васил Попович в първостепенни учебни центрове за цяла Македония. Училището „Кирил и Методий" става главно, а главното училище в Западен Велес се превръща в първоначално мъжко училище. Укрепнали

и девическите училища, открити още през 60-те години. По това време сръбската пропаганда направила опит да открие девическо училище в Западен Велес, но учителката скоро била прогонена от общината, тъй като отказала да води обучението на български език. На нейно място общината назначила Зюмбюла Петкова от Стара Загора[139].

Град Велес бил един от българските културни центрове в Македония, в които най-слабо се чувствали гръцките домогвания. Именно поради това велешкото общество преживяло по-бурно от другите борбата между чорбаджийско-консервативните и буржоазно-либералните кръгове, борещи се през 60-70-те години за надмощие в градския живот. Поради бързото стопанско и културно развитие на града много скоро компрадорският чорбаджийски слой, който влизал в компромиси с турските власти, с гръцките архиереи, пък и дори с агентите на сръбската пропаганда, загубил влияние в градските работи и бил изтласкан от общината и училищните настоятелства. „Третото съсловие", на търговците и занаятчиите, овладява през 70-те години българските национални институции, за да даде в интерес на своите национални и социални тежнения пълен простор на развитието на просветата и културата. Това укрепва самочувствието на велешчани като водещ отряд на културния ренесанс в Македония. През 1871 г. те откриват българско читалище „Просвещение", което разполагало с богата библиотека от нови и старопечатни книги[140]. През 1874 г. читалището организирало едно от първите театрални представления в Македония[142].

В града бил открит и филиал на пловдивската книжарница на Хр. Г. Данов, което улеснило многобройните клиенти на Данов от всички македонски краища[143]. През 1873 г. във Велес било учредено и ученическо дружество „Просвещение", поставило си за цел да създаде богата библиотека от учебници и книги на три езика: български, френски и турски[144]. Така просветните и културните институти на Велес започнали да играят роля на централни учреждения за югозападните български земи.

След Велес като втори център на новобългарската просвета в Македония се оформя град Прилеп. До началото на XIX в. в Прилеп живяло предимно турско население. Но през първите десетилетия на XIX в. градът бързо добива български облик и цялата стопанска и обществена дейност преминава в ръцете на християнското население. Благодарение на големия ежегоден панаир към средата на века Прилеп се превръща в стопанско средище не само за Западна Македония, но и на всички български земи.

Издигащата се градска търговско-промишлена буржоазия се обособява на национален принцип и като овладява общината, застава начело на културното възраждане. В едно свое писмено заявление от 1868 г. прилепските еснафи съобщават на владишкия наместник в града, че повече никой няма право да избира училищни настоятели без тяхно съгласие[145].

След Кримската война Прилепската община подема открито борба срещу гръцката духовна власт и срещу гръцкото училище. През 1858 г. тя назначава за български учител известния вече трибун на Българското въз-

раждане в Македония Джинот. Неговата дейност в будния град не само издига училището, но възпламенява още повече движението за национално-културно възраждане. Именно поради това скоро той става прицелна точка на гръцките нападки. Наклеветен от гърците като бунтовник, през 1860 г. Джинот е заточен, където загубва едното си око[146].

Заточаването на Джинот разгаря борбата между българите и гърците. През 1866 г. гръцката партия успява да вкара в българското училище гръкомани и скоро то е разнебитено, а учениците минават в гръцкото училище[147]. Гръцкият натиск се засилва и в общината.

Но този натиск среща към средата на 60-те години организирания отпор на българите. Едно здраво ядро от търговци и занаятчии, обединени около прилепските първенци – Мирче Бимбол, братя Илиеви, Димко, Ачко, Найдо Стоянов, Константин Бутлев и др., изгонват през 1867 г. власите, главните проводници на гърцизма, от общината, от църковното и училищното настоятелство[148]. Този факт е отбелязан в една кърмчия в Прилепската черква, където е записано: „Прилепската окружност отхвърли гръс(ко)то иго, и побара грабната от проклетите фанариоти преди един век народната ни Охридска архиепископия в 20 юни 1867, а днес се състави гратска община от 12 члена и един свещеник.“[149] На 28 февруари 1868 г. еснафите и местните първенци се събират на общо събрание, одобряват общинските избраници и изпъчват из средата на българите трима църковни и двама училищни настоятели. Общината поема грижата за училищата не само в Прилеп, но и в съседните райони. Скоро чрез дарения тя успява да създаде едно голямо стопанство и стабилна каса и започва да финансира учебното дело и в други райони. Прилеп отделя средства и за построяване на българска черква в Солун.

И тук борбата между консервативното чорбаджийско и либералното буржоазно крило продължава дълго време. Към края на 60-те години се стига до обединение на национална основа[150]. Връх взема младолибералната партия, която под влияние на идеите на Джинот се оформя в една просветна дружина. Около нея се групират главно младежи от еснафски и търговски семейства от средна ръка. През 1867 г. този просветен, интелигентско-буржоазен кръг основава „Българско читалище „Надежда“ – Прилеп“, което наред с общината и училищата започва да играе важна роля в културния живот на града. Читалището организира четения, сказки и дискусии из областта на българската история, религията, икономиката, създава и неделно училище. Читалището получава почти всички издания на българската преса, много турски, френски и други вестници, поддържа читалня. То координира своята дейност с оформилия се, макар и неафиширан учителски клуб[151].

При тези благоприятни условия през 60-70-те години прилепските училища преживяват своя пълен разцвет. След Джинот тук учителстват известните учители Васил Кюрдалов и Георги Икономов. Особено плодотворна е дейността на Никола Еничеров от Пловдив. Под негово ръко-

водство взаимното училище достига до 300 ученици, класното до 60. През 1865 г. е създадено и девическо училище. Заедно с общинските училища работят и две частни килии с по 30-40 ученици. Според сведенията на Еничеров през 1866 г. в Прилеп имало 500 ученици, 120 ученички, обучавани от 7 учители и една учителка[152].

И през 70-те години училищата продължават да бъдат разсадници на знания и национална идеология. Една дописка от 1872 г. ни съобщава, че в Прилеп имало едно голямо училище с 4 отделения и 7 учители, една скоро закупена училищна сграда, в която се учели две отделения и един учител. Съществувало и влашко училище с две отделения. Общият брой на учениците, без тези от девическото училище, възлизал на 504. Наред с градските училища били открити и пет училища в околните села Варош, Тополчане, Плетвар, Селце и Витолица с по 60-80 ученици[153].

През 1874 г. учебното дело в Прилеп отбелязва нов етап в своето развитие. Този етап е свързан с делото на големия възрожденски педагог Йосиф Ковачев, назначен от общината през същата година за директор на прилепските училища. След като беше преобразил щипските училища, Ковачев и тук извършва преврат в учебното дело. Той преустройва класното училище в четирикласно, въвежда модерната за времето звучна система на обучение, открива специални четения по методика на първоначалното обучение и по този начин създава в Прилеп второто педагогическо училище в българските земи[154].

Така в края на 60-те и през 70-те години Прилеп става един от центровете на новобългарската просвета и култура в Македония. Той започва да влияе чувствително върху общия културен ренесанс в югозападните български земи. Благодарение на годишния панаир Прилеп заедно с Велес е главен доставчик на учебна и друга литература. Три книжарски фирми уреждат разпространението на книгата – на Андрей Ресненеца, на Хр. Г. Данов и на Петър П. Шапкарев, който продавал главно учебниците на брат си Кузман, писани на македонско наречие[155].

Пак във връзка с панаира в Прилеп, може би най-рано в българските земи, се ражда идеята за свикване на учителски събори. Инициативата принадлежала на просветната дружина, на читалище „Надежда“ и на ученните мъже от другите македонски градове. Първият събор бил свикан през септември 1867 г., когато във връзка с панаира в Прилеп пристигнали много учители, книжари, вестникари и други образовани българи. Организатори на това първо учителско събрание били битолският главен учител В. Нейчев и книжарят от Битоля П. Мусев. По време на събора в читалището били изнесени сказки и беседи, обсъждали се програмите и учебниците. От 1867 г. (според Еничеров от 1868 г.) всяка година от 1 до 15 септември учителите от много краища на Македония се събирали тук, за да дискутират по чисто професионални и обществено-национални проблеми. През 1870 г. на събора били поканени учителите от цяла Ма-

кедония. На този събор се изработват примерни училищни програми и се определят учебниците, по които ще се преподава[156].

След Велес и Прилеп третият център на културното възраждане в Македония през XIX в. става Охрид. Борбата за национална просвета и култура в далечния югозападен край представлява една вълнуваща драма на духовно и национално прераждане. За две десетилетия след Кримската война тази крепост на гърцизма се превръща в „Иерусалим на българското възраждане".

Вековни и силни са гръцките влияния в този край. „Гърцизмът в Охрид от векове беше се вкоренил и досега (1861 г. – б. а.) все расъл и расъл – пише Григор Пърличев в своята автобиография. Българин българина наричаше „шоп", българската азбука само на трима беше известна и се наричаше „сръбска", учени мъже уверяваха, че българите нямат писмен език."[157] Чак до 60-те години гърците държали в ръцете си черквите, манастирите и училищата. Те избирали мухтарите на 12-те християнски махали в града. С помощта на силната гръкоманска партия сред българските първенци те унищожавали в зародиш всяко надигане на българския дух. Именно тези гръкомани били най-фанатизираните крепители на гръцкия език и култура. За тях Миладинов пише: „Апостоли отстъпници от своята народност, отечество и родители, упражняващи като пенкилер гордостта на пуяка..." били решени „да създадат гръцки пеперуди с тифузен дух във всичката Македонска България."[158]

Но към края на 50-те години първите апостоли на Българското възраждане започнали да срещат все повече и повече подкрепата на пробудените народни низини. Още през 1857 г. Д. Миладинов търси чрез посредничеството на Партений Зографски славяногръцки учител за Охрид[159]. Същата година охридчани канят Райко Жинзифов, но той заминава за Кукуш[160].

Първото българско училище в Охрид било открито през 1858 г. от двама прости самарджии Гьорше и Никола Мустреви в „дивата", „селска" махала Месокастро. Вдъхновител на този първи опит бил Партений Зографски. Но още през следващата година двамата учители били арестувани, училището затворено, а докараните от Зографския манастир учебници унищожени[161].

Гръцките репресии срещу училището на самарджиите препълват чашата на търпението. Избухва спонтанно народно движение срещу гръцкия владика Милетий. Под една гражданска петиция, насочена срещу него, били поставени 12 000 подписа. Българите искали духовен началник из своята среда, като сочели имената на Иларион Макариополски или Авксентий Велешки.

Гръцките власти отговорили на народните искания с нови репресии. На 16 февруари 1861 г. в Струга бил арестуван Д. Миладиннов, загинал трагично в турските зандани за свободата на своята родина. Арестувани били и другите водачи на народното движение срещу гърцизма[162].

Наченатата борба срещу гърцизма дава тласък на просветното дело в Охрид. През 1860 г. земеделците, градинарите и гурбетчиите от Кошицката махала построяват училище за своите деца. Под ръководството на Коста Нелчинов (Микрото) тук бързо се събират 200 българчета. Набавени били сръбски учебници от Белград. Училището било подкрепено от руския консул – Хитрово, с ежегодна помощ от 300 рубли[163]. Същата година било открито още едно училище, но и то изпитвало остра нужда от учебници[164].

Големият възход на охридското учебно дело е свързан с благородните усилия на пламенния просветител и книжовник Григор Пърличев, който към средата на 60-те години застава начело на пробудения град. „В началото на ноември 1868 г. се върнах от Цариград – спомня си Пърличев – и незабавно въведох българския език в църквата и училището. Това не изнася никак на Милетия. Какви навети (клевети – б. а.) скова против мен..."[165]

По инициатива на Пърличев още през 1866 г. се основава „Кюркчийска каса" (каса на еснафите кожухари), която събира значителни средства за училището. Скоро касата придобива функции на училищно настоятелство. Тя пропъжда старите настоятели, агенти на Милетия, и решава да доведе български учители[166]. През 1867 г., като използват помощта на одеския търговец Н. Тошкович, който изпращал годишно по 3000 гроша, охридчани открили девическо училище и довеждат известната вече баба Неделя Петкова – пионер на женското образование в Македония. През същата година те изпращат Гр. Пърличев и Д. Узунов в Цариград да удвоят писмения български език, за да преподават на децата на бащиния им език.

Овладели основните училища, охридчани насочват поглед към главното елинско школо. Те решават да го превземат буквално с щурм. На 15 септември 1869 г. учениците на Пърличев се барикадират в стаите на класното училище и пеейки песента на своя учител „докога братя българи, докога гърци ще ни тъпчат", не допущат гръкоманите да започнат учебната година. Като не могат да преодолеят решителността на народа, гръцките учители забягват. Охридчани отварят и освещават училището и започват занятията на български език. Скоро в техни ръце преминават гръцките училища на Месокастро и Болница[167].

След училищата в ръцете на българите преминава и градската община. На 24 август 1869 г. новоучредената българска община поема грижата за училищата и черквите в 12-те махали и в град Струга. През същата година младежите създават и българско читалище. Гръцките духовни власти обаче не искали да предадат позициите. Около Милетия все още се навъртали отчаяни гръкомани. Представяйки народното движение за българска църква и училище като бунтовническо движение срещу турската власт, в началото на 70-те години гърците успяват да овладеят отново съборната черква „Св. Климент" и да затворят българските училища, пропъждайки от тях 450 деца[168].

С тези свои действия Милетий и гръцката църковна власт окончателно се дискредитират. На 27 февруари 1874 г. българите от Охрид и околността отхвърлят патриаршеската власт. В проведения плебисцит, съгласно член 10-ти на фермана за Екзархията, само 139 души от Охрид поискали да останат под ведомството на патриарха, а 9387 души признали Българската екзархия[169]. На 6 април 1874 г. в града пристига първият български митрополит Натанаил Охридски.

Започва нов етап в развитието на просветата в Охридската епархия. Натанаил заварва учебното дело дезорганизирано от гърцизма. И той се заема да сложи ред, да прекрати злоупотребите на общината и свещениците, да доведе подготвени учители, да въведе нови програми[170].

Възраждането на Охрид оказало силно въздействие върху културното развитие на градовете от епархията – Струга, Ресен и Крушово, а също така на съседната Дебърска епархия.

Българският език в стружкото училище се въвежда през 1857-1858 г. от Кузман Шапкарев[171]. В своята ръкописна автобиография Шапкарев пише по този повод: „Първо що пръв път аз въведох в училището да се учат майчиният език Българскийт, кой от един век почти напред беше изчезнал.“[172] През 1859 г. главен учител в Струга става Д. Миладинов. Неговата дейност тук окончателно утвърждава българския език в училищата и дава богати плодове. Един английски пътешественик, минал през Струга в 1865 г., пише, че видял тук на брегoвете на Черни Дрин „голямо училище за български деца“, в което 200 ученика под ръководството на български учител се учели да четат и пишат на български и гръцки. Гръцкият език бил изхвърлен от стружкото училище окончателно в 1868 г.[173]

През 60-те години се пробуждат Ресен, Крушово, Дебър. И тук били основани български общини и училища. Такава община, която управлявала църквите и училищата, съществува в Ресен през 1867 г.[174] Същата година там било открито и българско училище[175], което получило дар от читалището в Цариград 50 буквара на македонско наречие[176].

Твърде трудно преживял процесите на Българското възраждане град Битоля. Чак до началото на 60-те години градът остава под гръцка духовна опека. В същото време в Битоля действала енергична католическа мисия начело с Г. Ленавек. Използвайки притесненото положение на гражданите, той давал заеми с ниски лихви и така печелел влияние сред бедните хора. Както се съобщава в едно писмо от това време, много от българите били готови да минат в друга вяра, за да се спасят от турските насилия[177].

В тези условия опитите за откриване на българско училище били напразни. През 1861 г. Д. Миладинов успял да основе българско училище, но той бил наклеветен като бунтовник, а училището закрито. Гръцкият митрополит Венедикт не позволявал, както съобщава руският консул Хитрово, да се чете на български в нито една църква и училище и „употребява всичките си усилия да унищожи българската народност“[178].

Гръцкият натиск и турските репресии не позволили на българите да създадат през 60-те години национални културни институции. В града имало само католическо училище, поддържано от Австрия[179], и две гръцки училища. В 1867 г. бил направен втори неуспешен опит да се открие българско училище[180].

Пробуждането на Битоля започва едва през 70-те години. И тук се заражда национално движение срещу гърцизма[181]. Създава се българско училище. Открива се читалище, идеята за което зрее още от 1860 г.[182] По инициатива на И. Брайков в града било отворено и неделно училище[183].

Последният голям център на новобългарското образование и култура бил град Скопие и неговата обширна епархия. Водейки упорита борба срещу гърцизма и срещу засилващата се през 60-70-те години сръбска културна експанзия, която беше избрала града за изходен пункт на своите домогвания в Македония, скопяни отстоявали с много патриотизъм своята националност, своя език и вяра.

Веднага след Кримската война българското училище, ръководено от Ст. Костов, родом от Враня, възпитаник на Груевата школа в Пловдив, се превърнало в модерно училище с два отдела – основен и горен. В класното отделение се изучавали свещена, всеобща и българска история, аритметика, българска граматика, турски език, краснопис и църковно пеене. Наред с главното училище се отварят и две взаимни училища в махалите на десния бряг на Вардар и в Чаира[184].

Към 1857 г. гръцките власти започват атака срещу българските училища и преди всичко срещу патриота Константин Джинот, когото прогонили от града[185]. Българите успели да върнат своя водач, но отново той трябвало да бяга далеч от гръцките интриги[186]. В края на 50-те години, използвайки гръцките атаки, агентите на сръбската пропаганда засилват своята намеса. Гръцкият владика Паисий видял в тях удобен съюзник за разединение на българското общество и започнал да ги толерира и насърчава. Но българите не позволили на агентите на Милоевич да открият сръбско училище. В началото на 60-те години българското учебно дело имало блестящи успехи и българите не се нуждаели от чужди училища. Напротив, те открили едно след друго училища в почти всичките села на епархията. В 1864 г. скопяни съградили и ново градско училище на два етажа със светли и просторни стаи и дълги коридори[187]. Добре уредени училища имало в Кратово и Куманово[188].

Голям просветен център в Скопска епархия става град Щип с близкото до него с. Ново село. През 60-те години известното вече щипско училище преживява силни колебания под ударите на гърцизма и местните чорбаджии. За известно време то дори е закрито[189]. Но след като буржоазните и национално-патриотичните среди овладяват общината, училището се възражда. През 1867 г. в. „Македония“ съобщава: „Щипяни са за уважение за наредбата на училищата си. Предават се български и турски език. Учениците на брой около 250.“[190] Открито било и девическо училище.

Големият възход на щипското училище е свързан с дейността на Йосиф Ковачев, който през 1870-1871 г. преподава в близкото Ново село, а след това до 1874 г. ръководи щипското училище. Тук той въвежда за пръв път в Македония новата звучна метода на преподаване, превръща килийното новоселско училище в двукласно, открива и неделно училище. Под негово ръководство щипското класно училище се превръща в първото българско педагогическо училище, в което се изучавала педагогика с методика на основното образование и се подготвяли учители за цялата страна. През 1875 г. възпитаниците на Ковачев откриват и българско читалище „Деятелност“[191].

Училищата и другите национално-културни институции в Скопска епархия стават през 70-те години главните фактори в борбата срещу гърцизма. Учители и ученици застават начело на бурните демонстрации срещу владиката Паисий. Именно поради това на 2 октомври 1871 г. скопските училища били затворени. Репресиите на гръцките и турските власти не могли обаче да спрат движението на пробудената нация. Политическият завършек на тези борби намира израз в проведения през 1874 г. плебисцит, при който се установявя, че „от 8698 християнски къщи в Скопска епархия само 567 къщи желаят да останат под Гръцката патриаршия, а останалите 8131 къщи са изказали желание да минат под духовното ведомство на Българската екзархия“[192].

Духовното и културно възраждане на Македония облъхва и главния център на гърцизма – град Солун. Под влияние на бурните народни движения през 60-те години и тук българите се пробуждат из летаргията. Но гръцките власти са особено ревниви и внимателни към всяка чужда проява в центъра на тяхната власт в Македония. През 1864 г. солунският митрополит забранява категорично на българите да създават своя църква и училище, обявява за бунтовни всички български книги и нарежда те да бъдат конфискувани и унищожени[193]. При това положение най-будните солунски българи започнали да изпращат децата си във френското училище на лазаристите, открито през 1858 г., в което били въведени преподавания и на български език[194]. През 1866 г. в училището се учели 40 българчета[195].

Идеята за създаване на българско училище, родена сред еснафите още до Кримската война, обаче не угаснала. И въпреки категоричното гръцко противодействие, през 1866 г. Славка Динкова от с. Дражилово (Воденско) отваря със собствени средства в бащината си къща първото българско училище в Солун. В училището се събрали главно деца на дебърци[196]. Наред с Динкова и други българи се опитвали да отворят по това време училища за децата си. Те потърсили през 1866 г. помощта на цариградската колония, но тя все още не проявявала интерес към възраждането в Солун[197].

Училището просъществувало две години. Още след откриването му били избрани трима надзиратели – К. Държилович, В. Нетрович и Н. Паунов[198]. Според техния двегодишен отчет през 1866 г. в училището имало

само 13 ученици, втората 1867 г. те нараснали на 27. Настоятелите отбелязват, че училището било подпомогнато от много дарители като Д. Биолчев, архимандрит Григорий Хилендарец, Добрович и др.[199]

Солунското училище станало средище и обединителен национален център на местните българи. През 1869 г. те създали българска община, която била подпомогната и от руския консул, внесъл в нейна полза 50 турски лири. След създаването на общината училището било наново открито. През 1870 г., когато за учителка била условена Неделя Петкова, имало вече две отделения с около 100 ученици[200]. По същото време в Солун се създава и просветно дружество „Кирил и Методий", поставило си за цел да разпространява знания сред българите[201], а през 1873 г. се отваря и българска книжарница.

От 70-те години нататък Солун става обект на грижите на Българското читалище и на Македонската дружина в Цариград, които много допринасят за развитието на учебното дело. Със средствата на Македонската дружина и големите дарения на българските манастири на Атон, които внесли в училищната каса 500 турски лири, били намерени подготвени учители. През 1872 г. за учител бил назначен Михаил Боботинов от София. Той открива първи клас към основното училище и по такъв начин полага основите на класното образование в града. През 1873 г. българско училище се открива и в махалата „Вардар-капия". Това е училището, на което било отредено по-късно да прерасне в знаменитата Солунска гимназия[202].

Движението за национална, новобългарска просвета в Македония преминава в своето историческо развитие през три ясно очертани етапа. Първият обхваща времето от 30-40-те години на XIX в. Тогава се правят началните стъпки в създаването на модерното светско училище, оформят се центровете на националната култура в македонските земи. Поради посочените вече причини македонските райони значително изостават в културното си развитие от Тракия и Дунавска България.

Вторият период обхваща времето от края на Кримската война до създаването на Българската екзархия през 1872 г. Този период бележи най-блестящите страници в културната история на Българското възраждане в Македония. За по-малко от две десетилетия в югозападните български земи са създадени 117-120 взаимни и класни училища със 150 до 165 учители и учителки. Към 1870-1872 г. в училищата се обучавали близо 12 000 ученици. Наред с училищата се формират и други български национални институции като общините с техните църковни и училищни настоятелства, българските читалища, няколко женски, учителски и ученически сдружения. Именно през този период Македония заживява с общия ритъм на българския културен ренасанс. Тя органически се свързва с останалите провинции на България чрез формиращия се писмен и говорим новобългарски език. Тя се обединява организационно и политически с другите провинции посредством естествено наложилия се общ културен център на българските земи – Цариград и действащите в турската столица национални институ-

ции като българската черква „Св. Стефан“, Българското читалище, Благотворително братство „Просвещение“ и Македонската дружина.

В Македония поради посочените вече причини общият процес на културно обновление и национално самосъзнание протича бурно и драматично, през остри и люти сражения с гърцизма, чрез стоическо отблъскване на попълзновенията на по-далечни или по-близки чужди пропаганди. Преодоляло забрани, преследвания, интриги, подкупи, затвори и кръв, стигнало до училищни и църковни барикади, за да се запази езикът, вярата и народността, това движение триумфира едва към средата на 70-те години.

Третият период обхваща времето от 1872-1874 г. до освобождението на България. Този кратък период фактически жъне успехите на културния подем на 60-те години. Училищата стават предни постове срещу последните опити на Патриаршията да погърчи Македония или поне част от нейното население. Новият полет на Българското възраждане в културната област скоро е прекършен. През 1878 г. Македония е отделена от общото отечество, за да понесе своя кръст по пътищата, които историята ѝ беше начертала занапред.

Трябва веднага да се посочи, че така очертаните процеси протичат твърде неравномерно в различните райони на Югозападна България. Пълен или сравнително пълен културен разцвет се наблюдава само в районите на Североизточна, Северна, Северозападна и част от Централна и Западна Македония. Южните македонски земи, населени със значителни гръцки маси до 1878 г., едва бяха започнали своето възраждане. Там възникнали само отделни центрове на новобългарското образование.

Националният характер на една култура се откроява главно чрез езика, върху който тя се възражда. Перефразирайки една чужда мисъл, ние ще посочим, че българите са там, българските училища са тия, българската интелигенция е тая, които говорят, които преподават и които пишат на български език. Разбира се, към това трябва да се прибави и националното съзнание и самочувствие.

Формирането на новобългарския език в Македония следва общите закономерности, каквито се наблюдават в Тракия и Дунавска България независимо от диалектните и говорими специфики. Тези въпроси обаче излизат извън рамките на нашата тема. В случая нас ни интересува доколко македонските езикови наречия са служили като оръдие за изграждането на една небългарска литература и култура.

Обстоятелството, че някои македонски учебникари издавали учебници на македонско наречие, е също лесно обяснимо, като се вземе предвид степента на културното развитие на югозападните земи и бавният процес на формирането на общия национален език. Такива явления се забелязват във всички български провинции. Учебниците до 1878 г. с много малки изключения се пишат и издават на диалект и в Русе, и в Търново, и в Тулча, и в Пловдив, и в Македония. Едва през 70-те години вече се появяват учебници (преводни или оригинални), писани на новобългарски

език, и то пак изпъстрени с много диалектизми. Разбира се, тези факти поне досега не са навяли на никого мисълта да „открие" формиране на русенски, тулчански, пловдивски или видински език. И още повече националните институции от Цариград, които „преследвали" българския език, сами издавали и разпространявали учебници и книги, писани на македонско наречие.

Както беше посочено, голяма част от общините в македонските градове и села се създават преди 1872 г., т. е. преди създаването на Българската екзархия. Всички те, без нито едно изключение, както и всички настоятелства, читалища и училища неизменно отбелязват в своите кондики, на своите печати и фирми „българска община", „българско настоятелство", „българско читалище", „българско училище". Нито една община, без нито едно единствено изключение, не е поставила върху своите документи и печати названието „македонска". И това не е случайно. То е било направено преди всичко да се отличат българските културно-национални институции в Македония от гръцките общини, братства и училища и, второ, да се подчертае националната, а не градската, местната, регионалната принадлежност и същност на тези учреждения.

Ясно е, че през XIX в. в югозападните български земи се извършват национално-културни процеси, които представляват неделима част от българското духовно възраждане. Основата на културния ренесанс в тези области е българският език, българската култура и българското национално съзнание. Тук триумфират и побеждават идеите на българската национално-освободителна революция.

Бележки

[1] *Гандев, Хр.* Фактори на Българското възраждане, 1600-1830. С., 1943, 147-185.
[2] *Пенев, Б.* История на българската литература. Т. I. С., 1930.
[3] За развитието на търговията вж. *Милев, Н.* Търговията в Македония в края на XVIII в. – *Македония*, I, 1922, № 1, 25-35; също *Шамбазовски, К.* За развитокот на македонската трговија во правата половина на XIX в. – *ГИНИ*, VI, 1962, № 1-2.
[4] *Братя Миладинови.* Преписка, издирил, коментирал и редактирал Н. Трайков. С., 1964, с. 88.
[5] *Иванов, Й.* Българските старини из Македония. Т. II. С., 1931, 208-209; също *Гандев, Хр.* Цит. съч., с. 104.
[6] За Йоаким Кърчовски вж. *Дринов, М.* Няколко бележки за Хаджи Йоаким Кърчовскаго. – *Пер. списание*, кн. XXXIV, с. 569; *Иванов, Й.* Цит. съч., 141-144, 650-653; също *Сб. НУНК*, IV, 1896, 295-296.
[7] *Пенев, Б.* Цит. съч. Т. II. С., 1931.
[8] *Гечев, М.* Килийните училища в България. С., 1967, 49-50.
[9] *Пер. списание*, XIII, 1892, кн. XL, 556-557.
[10] Пак там, с. 552.
[11] *Кънчов, В.* Град Скопие. Бележки за неговото настояще и минало. – *Пер. списание*, XI, 1898, кн. LV-LVI, 214-215.
[12] Животоописание на митрополита охридопловдивскаго Натанаила. – *Сб. НУНК*, XXVI, 1909, 4-5.
[13] *Трайчев, Г.* Градъ Прилѣпъ, историко-географски и стопански прегледъ. С., 1925, 76-116.
[14] Цариградски вестник, № 205, 2 дек. 1854.
[15] *Снегаров, Ив.* Принос към историята на просветното дело в Македония. Една автобиография на Кузман Шапкарев от 1864 г. – *Македонски преглед*, III, 1927, № 1, 44-48.
[16] *Братя Миладинови.* Преписка..., 14-15, 40.

[17] *Спространов, Е.* По възраждането на гр. Охрид. – *Сб. НУНК*, XIII, 1896, 621-622.
[18] *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 46.
[19] *Григоровичъ, В.* Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, II изд. М., 1877, с. 89.
[20] *Шопов, А.* Из новата история на българите в Турция. Пловдив, 1895, 57-58; вж. *Иванов, Й.* Цит. съч., 188-189; също *Снегаров, Ив.* Възраждане на българщината в Солун. – *Македонски преглед*, X, 1936, № 1-2, 11-12.
[21] *Григорович, В.* Цит. съч., с. 119.
[22] Сб. БАН, кн. IX, Историко-филологичен и философско-обществен клон, поредица 6, 1918. *Стоилов, А.* Документи и бележки из миналото на българите в Македония, с. 6. По други сведения училището в Горна Джумая е открито през 50-те години.
[23] *Гечев, М.* Цит. съч., 49-50. Тази статистика е твърде непрецизна. Тя е правена въз основа на едно проучване по въпросници, без да бъде консултирана цялата литература. Данните за Македония са твърде намалени поради това, че изпратените през 1957 г. въпросници не са били адресирани до градовете и селата на НР Македония. В списъка на Гечев не са отбелязани общинските килийни училища.
[24] Според някои гръцки източници от тази епоха.
[25] *Иванов, Й.* Цит. съч., 212-213.
[26] *Григорович, В.* Цит. съч., с. 93 и сл.
[27] *Boué, Ami.* Itinèraires, t. I, p. 211.
[28] Сб. НУНК, 1895, XII, с. 22.
[29] *Пер. списание*, VIII, 1892, кн. XL, 550-551.
[30] *Братія Миладинови.* Преписка..., 43-44.
[31] *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 273.
[32] *Христов, Хр.* Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в. С., 1964.
[33] *Иванов, Й.* Цит. съч., 79-80.
[34] *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. – *Сб. БАН*, XXI, 1926, с. 227.
[35] НБКМ-БИА, II А, а. е. 5329. Писмо на велешките първенци до Александър Екзарх.
[36] Пак там, а. е. 5330.
[37] Цариградски вестник, № 7, 28 окт. 1850.
[38] *Пер. списание*, VIII, 1892, кн. XLI, 552-553.
[39] Цариградски вестник, № 59, 3 ноем. 1851.
[40] *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 119.
[41] Цариградски вестник, № 44, 21 юли 1851.
[42] Пак там, № 59, 3 ноем. 1851.
[43] Пак там, № 68, 5 ян. 1852.
[44] Пак там, № 114, 21 март 1853.
[45] *Пер. списание*, XI, 1898, кн. LV-LVI, 123-124.
[46] *Завоев, П.* Град Щип – минало и просвета до революционните борби. – *Македонски преглед*, III, 1927, № 3, 48-53.
[47] ЦДИА, ф. КМФ, оп. 2, а. е. 87, ч. I.
[48] *Начов, Н.* Цариград като културен център на българите до 1877 г. – *Сб. БАН*, кн. XIX (12), 1925, с. 60.
[49] *Кирил Патриарх Български.* Принос към българския църковен въпрос, документи от австрийското консулство в Солун. С., 1965, 27-43; Екзарх Антим, 524-553 и Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в. (1859-1865 г.). С., 1962.
[50] *Кирил Патриарх Български.* Католическата пропаганда...
[51] Турция, VIII, № 10, 22 април 1872.
[52] *Ристић, Јов.* Спољнашни одношај и србије, Новијего времена. Т. III. Београд, 1903.
[53] Дунавска зора, I, № 29, юни 1868.
[54] *Ристић, Јов.* Цит. съч., с. 280.
[55] Пак там, 280-284.
[56] Пак там, с. 284.
[57] *Арнаудов, М.* Екзарх Йосиф и българската културна борба след създаването на Екзархията (1750-1915 г.). Т. I. С., 1940, с. 167.
[58] Знаме, I, № 12, 28 март 1875.
[59] *Пер. списание*, XIV, 1903, кн. LXIII, 435-438.
[60] Вж. *Начов, Н.* Цит. съч., с. 4 и сл.
[61] Пак там, 9-10.

[62] Пак там, 55-56.
[63] Пак там, с. 60, също *Арнаудов, М.* Екзарх Йосиф и българската културна борба след създаването на Екзархията. Т. I. С., 1940, с. 85.
[64] Македония, № 36, 7 септ. 1871.
[65] Архив на читалище „Д. Войников" в Шумен (АЧДВ), Протоколна книга на читалище „Архангел Михаил" от 1 септ. 1869 до 1888, л. 8 и 16.
[66] ОДА-Търново, ф. 112, оп. 1, а. е. 1. Протоколи на българското читалище „Надежда", л. 16-17, 19.
[67] ОДА-Русе, ф. 44 к., оп. 2, а. е. 1, л. 370.
[68] Архив на БАН, ф. 31, оп. 1, а. е. 550.
[69] Читалище, II, кн. 1, 1 окт. 1871.
[70] Право, VI, № 49, 1 февр. 1872, № 51, 28 февр. 1872.
[71] Пак там, VII, № 1, 13 март 1873.
[72] *Начов, Н.* Цит. съч., 60-62.
[73] ЦДИА, ф. КМФ, оп. 2, а. е. 87, ч. I. Записка относно мерките за образованието в Русия.
[74] Пак там, Приложение № 1.
[75] *Арнаудов, М.* Цит. съч., с. 85.
[76] *Начов, Н.* Цит. съч., с. 64.
[77] Пак там, 64-65.
[78] Църковен архив, кн. I и II, Стъкмил Д. Мишев. С., 1925, с. 60.
[79] ОДА-Русе, ф. 43 к., оп. 2, а. е. 4. Писмо на Антим I до Григории Доростоло Червенски, 10 май 1874, л. 18.
[80] НБКМ-БИА, ф. 11, а. е. 9. Устав на касата на бедните училища. Същият е обнародван в сп. Ръководител на основното образование, 15 август 1874.
[81] НБКМ-БИА, ф. 7, а. е. 867, л. 1-4.
[82] *Иванов, А.* Борбите на българите за черковно-училищни правдини в гр. Неврокоп. – *Училищен преглед*, XXV, 1926, № 7-8, 1117-1118.
[83] НБКМ-БИА, ф. 6, оп. 1, а. е. 1777. Писмо на Ст. Захариев до Хр. Тъпчилещов в Цариград, 29 ян. 1863.
[84] Пак там, ф. 6, оп. 1, а. е. 189. Писмо на неврокопчани от 16 юни 1864.
[85] Турция, II, № 1, 10 юли 1865.
[86] НБКМ-БИА, ф. 6, оп. 1, а. е. 190.
[87] *Иванов, А.* Цит. съч., 1121-1122, също Македония, № 11, 1867.
[88] НБКМ-БИА, ф. 6, оп. 1, а. е. 114. Писмо на Българското общество в Неврокоп до Н. Тошков, 17 ян. 1868.
[89] *Даскалов, А.* Из миналото на Неврокоп и близките му покрайнини. – *Македокски преглед*, VII 1931, № 1, 83-116.
[90] *Пер. списание*, VIII/1891, кн. XXXVII-XXXVIII. Описва Z, Два санджака в Източна Македония, 56-59.
[91] Според *А. Иванов*. Цит. съч., с. 1126, дружеството е създадено през 1873.
[92] *Иванов. А.* Цит. съч., с. 1126, също *Пер. списание*, VIII 1891, кн. XXXVII-XXXVIII, 60-61.
[93] *СбНУНК*, XII, 1895, с. 222.
[94] *Стоилов, А.* Документи и бележки из миналото на българите в Македония. – *Сб. БАН*, IX /6 , 1918, 4-5.
[95] НБКМ-БИА, ф. 174, а. е. 5, л. 4.
[96] Македония, № 42, 16 септ. 1867.
[97] *Сб. НУНК*, 1895, кн. XII, 279-282; вж. и *Молеров, Г.* Из културното и обществено минало на гр. Банско. – *Македонски преглед*, VIII, 1931, № 4, с. 35 и сл.
[98] Сб. НУНК, 1894, кн. X, 483-484.
[99] НБКМ-БИА, II А, а. е. 4770. Писмо на Цариградското читалище до Салганджиев, април 1872.
[100] Сб. НУНК, 1894, кн. X, с. 483 и сл.
[101] НБКМ-БИА, ф. 8, а. е. 2, л. 126. Писмо на българската община в Серес до П. Рашев, 25 май 1873. По-сетнешната кореспонденция между общината и П. Рашев показва, че той отпуска значителни суми (вж. пак там, л. 128).
[102] НБКМ-БИА, II А, а. е. 499. Писмо на Определителната комисия до Салганджиев от 29 юни 1873.
[103] Македония, № 67, 20 юли 1870.
[104] *Кочов, Ап. Д.* Църковно-училищни борби в Драмско. – *Македонски преглед*, VI, 1929, № 2, с. 97 и сл.

[105] Македония, № 67, 20 юли 1860.
[106] *Пер. списание*„ VIII, 1981, кн. XXXVII-XXXVIII, с. 67.
[107] Сб. НУНК, 1984, кн. X, с. 527; също *Пер. списание*, VIII, 1891, кн. XXXVII-XXXVIII, 61-68.
[108] Сб. НУНК, 1894, кн. X, 323-325.
[109] За неговата гражданска и културна история вж. очерка на *Т. Влахов*. Кукуш и неговото историческо минало. С., 1863.
[110] Читалище, I, № 13 от 1 април 1873.
[111] *Братя Миладинови*. Преписка..., с. 30.
[112] *Селищев, А.* М. В Кукуше 50-х годах XIX в. – *Македонски преглед*, VIII, 1933, № 3, 1-6.
[113] Пак там.
[114] *Братя Миладинови*. Преписка..., с. 40.
[115] Пак там, с. 73.
[116] Пак там, 56-58.
[117] Пак там, 59-62.
[118] Пак там, 67-70.
[119] *Илюстр. Илинден*, 1938, № 5. Училищно дело в гр. Кукуш и Кукушко.
[120] Читалище, I, № 13, 1 април 1871.
[121] Македония, № 34, 19 юли 1869.
[122] Читалище, I, № 10, 15 февр. 1871.
[123] Пак там, I, № 13, 1 април 1871.
[124] *Братя Миладинови*. Преписка..., с. 30.
[125] Турция, II, № 2, 17 юли 1865.
[126] *Илюстр. Илинден*, 1938, № 3. Църковно-училищното дело в Струмишко, 10-13. В тази статия са допуснати много неточности по отношение на датите.
[127] НБКМ БИА, II А, а. е. 3054. Писмо от Струмица до Кюстендилската община.
[128] Македония, № 42, 16 септ. 1867.
[129] НБКМ-БИА, II А, а. е. 3054. Писмо от Струмица до Кюстендилската община, 14 юли 1870.
[130] Сб. БАН, кн. XII, 1919. Писмо на Динка Държилович до българските първенци в Цариград, Солун, 29 август 1867, 192-194.
[131] *Вестителев, Г.* Град Воден. – *Македонски преглед*, I, 1924, кн. II.
[132] Македония, № 54, май 1870.
[133] Пак там, № 55, 4 юни 1870.
[134] Пак там, № 17, 17 ян. 1870.
[135] България, I, № 20, 8 август 1859.
[136] Турция, I, № 41, 4 май 1864.
[137] *Пер. списание*, VIII, 1892, кн. XL, 562-571.
[138] Македония, № 42, 16 септ. 1867.
[139] *Пер. списание*, VIII, 1892, 601-604.
[140] НБКМ-БИА, ф. 6, оп. 1, а. е. 4257. Писмо на В. Попович до Тъпчилещов, 23 март 1873.
[141] Македония, № 36, 4 септ. 1871.
[142] *Пер. списание*, VIII, 1892, кн. XL, с. 601.
[143] Български книжици, 1859, кн. II, с. 317.
[144] НБКМ-БИА, II А, а. е. 1669. Писмо на Велешкото ученическо дружество „Просвещение“ до митрополит Симеон Варненско-Преславски, 4 ян. 1874.
[145] *Енчерев, Н. Г.* Спомени от моето учителстване в Прилеп. – *Сб. НУНК*, 1904, кн. X, 32-37.
[146] *Шадлев, Хр.* Прилеп за своите училища. – *Македонски преглед*, I, 1924, № 1, 49-51.
[147] Турция, II, № 36, 12 март 1866; също № 46, 1 май 1866.
[148] НБКМ-БИА, ф. 16, а. е. 35. Писмо на Т. Кулев до Т. Бурмов от 22 април 1866; Също *Енчерев, Н. Г.* Цит. съч., с. 21.
[149] Сб. БАН, 1918, кн. IX /6/, с. 13.
[150] *Трайчевъ, Г.* Град Прилепъ, историко-географски и стопански преглед. С., 1925, 83-91; За дейността на Прилепската община вж. също Протоколи от заседанията на Прилепската община (1872-1886), от Подбор, редакција и коментар Лубен Лапе, Скопје, 1956.
[151] *Енчеров, Н. Г.* Цит. съч., 28-37.
[152] Пак там, с. 13; също *Шадлев, Хр.* Цит. съч., 51-52.
[153] Читалище, III, № 2, 30 ноем. 1872; също *Илюстр. Илинден*, 1938, № 9, 10-12.
[154] *Шадлев, Хр.* Цит. съч., с. 55; също *Трайчев, Г.* Цит. съч., 116-118.
[155] *Енчеров, Н. Г.* Цит. съч., с. 13.

156 *Ванков, Н.* Училищното движение и педагогическата литература през турско време. – *Училищен преглед*, V, 1900, № 1-2, с. 15, *Еничеров, Н. Г.* Цит. съч., 41-45.
157 Автобиография на Григор С. Пърличев. С., 1928, 81-82.
158 *Братя Миладинови*. Преписка..., с. 92.
159 Пак там, с. 35.
160 Пак там, с. 37.
161 *Спространов, Е.* По възраждането на гр. Охрид. – *Сб. НУНК*, 1896, кн. XIII, 622-625.
162 *Македонски преглед*, IV, 1928, № 2. Град Охрид. Исторически очерк, с. 69 и сл.
163 *Спространов, Е.* Цит. съч., 625-637.
164 Дунавски лебед, I, № 5, 12 окт. 1860.
165 *Пърличев, Гр.* Автобиография, с. 86.
166 Македония, № 41, 9 септ. 1867.
167 *Спространов, Е.* Цит. съч., 649-650.
168 Пак там, 658-672.
169 Документи за българската история. Т. IV. С., 1942, 22-23.
170 Сб. БАН, 1919, кн. XII/8. Архив на д-р Чомаков, Писмо на Н. Охридски до Чомаков, 24 ян. 1874, 306-307.
171 *Македонски преглед*, IV, 1928, № 2, 68-69.
172 *Снегаров, Ив.* Нови данни за българите в Македония. – *Македонски преглед*, I, 1925, № 4, с. 50, също Македония, № 41, 9 септ. 1867.
173 *Снегаров, Ив.* Българският дух на Охридско-преспанската епархия преди освобождението на България (1878). – *Македонски преглед*, XII, 1943, № 4, 24-25.
174 Сб. БАН, 1918, кн. IX 6/, с. 15.
175 Македония, № 41, 9 септ. 1867.
176 Пак там, № 42, 16 септ. 1867.
177 НБКМ-БИА, ф. 22, а. е. 431. Писмо на Тимоев до Найден Геров, Битоля, 20 юли 1863, л. 1-2.
178 *Братя Миладинови*. Преписка... Рапорт на руския консул Хитрово, Битоля, 9 април 1861, с. 201, 211.
179 НБКМ-БИА, ф. 22, а. е. 431. Писмо на Тимоев от 30 септ. 1863, л. 5-8.
180 Македония, № 42, 16 септ. 1867.
181 НБКМ-БИА, II А, а. е. 189.
182 България, II, № 64, 8 юни 1860.
183 Свобода, I, № 22, 3 април 1870.
184 *Кънчов, В.* Гр. Скопие. – Пер. списание, XI, 1898, кн. LV-LVI, 129-130.
185 Цариградски вестник, № 319, 9 март 1857.
186 Пак там, № 323, 6 април 1857.
187 *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 135.
188 Македония, № 42, 16 септ. 1867.
189 Турция, II, № 4, 3 юли 1865.
190 Македония, № 42-44, 16 септ. 1867.
191 *Завоев, П.* Град Щип... – *Македонски преглед*, III, 1827, № 3, 53-54; също *Доросиев, Л.* Ив. Материали за изучаване учебното дело в България. С., 1925, кн. I, 206-207.
192 Документи по българска история. Т. IV, 22-23.
193 Турция, I, № 20, 5 дек. 1864.
194 *Снегаров, Ив.* Възраждане на българщината в Солун. – *Македонски преглед*, X, 1936, № 1 и 2, 11-15.
195 НБКМ-БИА, II А, а. е. 5722.
196 *Шопов, А.* Материали по българското възраждане в Македония. – *Пер. списание*, 1885, кн. XVIII, 444-446.
197 НБКМ-БИА, II А, а. е. 5722.
198 Македония, № 35, 29 юли 1867.
199 Пак там, № 13, 24 февр. 1868.
200 *Шопов, А.* Цит. съч., с. 446; също *Илюстр. Илинден*, 1930, № 4.
201 Свобода, I, № 8, 24 дек. 1869.
202 *Шопов, А.* Цит. съч., с. 449, също *Илюстр. Илинден*, 1930, № 4.

1970 г.

Г. С. РАКОВСКИ – ВОДАЧ И ИДЕОЛОГ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ

Всяка велика епоха в историята на човечеството или в историята на даден народ ражда своите герои и мислители, ражда своите вождове и ръководители, които най-пълно долавят историческите потребности на времето, най-точно определят задачите и целите на общественото движение.

За епохата на Българското възраждане един от най-известните общественици, революционери и мислители с безспорен авторитет сред поробения български народ е Г. С. Раковски.

Народният поет Ив. Вазов казва за него:

...
Твоят живот целий беше един блян!
...
И ту с перо остро, ту с гореща реч
надеждите сейше на близ и далеч.
Един само буден сред толкова спящи
работи, бори се, стреска, вълнува
тук мъдрец замислен, там луда глава,
мрачен узник в Стамбул, генерал в Балкана,
поет и разбойник под съща премяна,
мисъл и желязо, лира и тръба:
всичко ти бе вкупом за една борба...

Раковски е роден през 1821 г. в планинското село Котел – буден за времето си стопански и културен център на българщината, населен от занаятчии, търговци, овчари, хора с предприемчив и борчески дух, от средата на които излизат едни от най-славните дейци на Българското възраждане. Пръв между тях е Софроний Врачански (1739-1813). Негов внук е висшият турски сановник Стефан Богориди. Котел е дал на България двамата най-известни просветители на XIX в. д-р Петър Берон и Неофит Бозвели – първия родоначалник на българското просветно и културно възраждане, бележит учен и общественик, втория всепризнат водач на най-масовото национално движение – борбата срещу гръцките духовници за самостоятелна българска църква. От Котел са произлезли Гаврил Кръстевич, активен общественик, писател и историк, Г. Мамарчов, вуйчо на Раковски, капитан в руската армия, Атанас Кипиловски, един от пионерите на българската поезия, Васил Вълков, деен революционер, сподвижник на Мамарчов. Тази плеада от просветители, черковници и революционери е достатъчно свидетелство за мястото и ролята на Котел като един от важните центрове на Българското възраждене. Това ясно говори в каква об-

шествена и духовна среда е отраснал бъдещият водач на нашата национална революция.

Самият Раковски се родил в богато търговско семейство, тясно свързано с новите обществени и културни прояви на възраждащото се българско национално съзнание. Той започва да учи в местното училище, създадено от Райно Попович, един от най-просветените елинисти през първата половина на XIX в. По-сетне продължава учението си при самия Попович в Карлово, а от 1837 г. се прехвърля в гръцкото училище Куручешме в Цариград, където получава солидно за своето време образование. В Цариград Раковски попада под влиянието на Неофит Бозвели и на неговия близък приятел и съратник Иларион Стоянов, наречен по-късно Макариополски. Под тяхно въздействие той се запознава с проблемите на българското общество и още ненавършил 20 години застава на страната на своя поробен народ.

Ранното навлизане на Раковски в обществените борби се предопределя и от обстановката, в която той израства и отваря очи за света.

През 30-те години на XIX в., след успешното завършване на Гръцката революция и Руско-турската война от 1828-1829 г., българското общество е дълбоко разтърсено от поривите на едно всестранно пробуждане. Започва бурен подем в стопанското развитие на страната. Слага се началото на движението за светска просвета и култура. През 1835 г. е открито Габровското училище, което сочи пътя към национално-духовно обновление. Започва борбата против гръцките духовници за българска църква. През 1835 г. се създава Велчовата завера в Търново, започва серия от въстания на селяните от Северозападна България. Реформите, които се извършват в Турската империя през 20-30-те години, вдъхват надежди за едно по-добро бъдеще.

Всичко това силно вълнува будната и впечатлителна душа на Раковски, кара го скоро да се раздели с ученическата скамейка и юношеството и да поеме пътя на българското освободително дело. Още през 1839 г. заедно с Иларион и други 20 българи, учещи се в Атина, Раковски основава тайно „Македонско общество", поставило си за цел да се бори за освобождението на България.

Но истинската революционна дейност на Раковски започва през 1841 г., когато той под името Георги Македон пристига в Браила, за да застане начело на така наречения Браилски бунт през 1842 г. Тук вече съществувало тайно дружество на български и гръцки емигранти, стремящи се да организират чета, която да премине отвъд Дунава и да се бие за българската и гръцката свобода. Раковски застава начело на подготвената чета. Но бунтът е разкрит преди да изпълни своето предназначение. Раковски е арестуван и откаран в Цариград. С помощта на гръцката дипломация той е освободен и през 1842 г. заминава за Марсилия. Във Франция прекарва година и половина, запознава се с френския живот и с бунтовните идеи на френската революционна мисъл. По някои сведения той се опитва по време на марсилското си пребиваване да спечели френските меродавни среди за

българското дело. Но любовта към България го тегли обратно в родината. По-късно споделя, че непрекъснато се е стремял „в мило отечество да се в' рне... в българско място сладко да издъхна".

От Марсилия Раковски се връща в Котел с намерение да потърси някое учителско място. Но в родния град той бързо е увлечен в разгарящите се борби между местните занаятчии и предателската чорбаджийска партия. Раковски и баща му застават на страната на еснафите. Заради това той бил наклеветен от чорбаджиите като бунтовник. В началото на януари е арестуван заедно с баща си и заключен в Цариградската тъмница, където прекарва три кошмарни години, описани в „Неповинен българин".

Освободен от затвора през 1848 г., Раковски се отдава на адвокатска дейност в Цариград и с помощта на баща си започва да върти широка търговия. Скоро той успява да натрупа огромни богатства. Но неговата душа е чужда на охолния спокоен живот. Вместо звъна на наполеоните, той иска да чува звъна на сабята. Будната му обществена съвест отново го тласка към общественото поприще. „Колкото и да се обогатявах чрез тия занимания – пише той, – нямах никакво удоволствие, понеже упознах вся страдания нашего беднаго народа." Оттогава грижата за народното освобождение става в неговата душа „язва неизцелима".

В Цариград от 1843 до 1853 г. Раковски участва дейно в движението за самостоятелна българска църква, има големи заслуги за издействането на султанския ферман от 1849 г. за създаване на българска църква в Цариград, участва в нейната уредба, свързва се с полските емигранти и с други чужденци, за да търси съюзници на българската кауза.

В началото на 50-те години Раковски обръща своя поглед към други хоризонти. Зреещият конфликт между Русия и Турция разпалва неговата вяра, че българското освобождение ще се постигне с руска помощ. Той се заема да се подготви за предстоящите военни събития. Пръв израз на новите си намерения Раковски дава през февруари 1853 г., когато в Цариград пристига руският мисионер княз Меншиков. Заедно с група българи Раковски подава чрез княза молба до руския император, в която се излагат българските национални интереси.

След започването на Кримската война (1853-1856) Раковски бурно се увлича в своите мечти за освобождение на България. Той постъпва на турска служба като преводач при Главната квартира в Шумен. Той събира разузнавателни данни, които изпраща в руския щаб, за да улесни неговите действия на Балканите. Възползвайки се от своя военен паспорт, той обикаля главните градове на Северна България – Габрово, Търново, Шумен, Русе, Свищов, Видин и Враца – и създава мрежата на един широко разклонен заговор. Но скоро тази дейност на Раковски е разкрита, той е арестуван и откаран в Цариград. По пътя на своето сигурно заколение той успява отново да избяга, влиза тайно в турската столица, събира малка чета от 12 души българи, с която заминава за източна Стара планина със задачата да се присъедини евентуално към руската армия.

След като узнава, че руските войски са се оттеглили отвъд Дунава, Раковски разпуща четата, крие се известно време в Котел и през 1855 г. напуща завинаги България, за да се бори до края на живота си „чрез пресата и сабята“ за нейното освобождение.

През 1856-1857 г. Раковски остава в Нови Сад (Австрия). Тук той печата през 1857 г. своята знаменита поема „Горски пътник“, в която обосновава идеята за превръщане на неорганизираното хайдутство в единно четническо движение за освобождение на България. В Нови Сад той слага началото на своята публицистична дейност. През 1857 г. със съдействието на сръбския журналист д-р Данило Медакович Раковски започва да издава вестник „Българска дневница“. Но скоро неговата спокойна дейност е прекъсната, през 1858 г. той е изгонен от Австрия и заминава за Русия. В Одеса Раковски продължава книжовните си занимания, издава своя „Показалец“ (1859), събира материали за историята на българския език и фолклористика, проектира издаването на литературен вестник „Български древности“, пише историческите си трудове за Асен I и Асен II и политическата брошура „Иступлений дервиш или Източния въпрос“, в която разобличава политиката на западните сили, крепители на прогнилата Турска империя.

В Одеса през ноември-декември 1858 г. Раковски създава своя първи план за освобождението на България. „Мечом са българите своята свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият“, заявява тук вече зрелият революционер и ръководител на народните борби. В този план Раковски за първи път обосновава широко и аргументирано идеята за едно общо българско въстание с участието на целия народ. Тази идея именно застава в основата на идеологията, политиката, стратегията и тактиката на националната революция.

Достигнал до идеята за революционно разрешение на българския въпрос по пътя на въоръженото въстание, Раковски се впуща с непреодолима страст да реализира тази най-важна за епохата историческа задача. В началото на март 1860 г. той се озовава в Белград. Тук го е привлякъл зреещият военен конфликт между Сърбия и Турция, в който Раковски съзира възможност за действие от страна на българите. За тази цел от 1 септември същата година той започва да издава своя най-голям и популярен вестник „Дунавски лебед“. „Дунавски лебед“ бързо се превръща в общонационална трибуна, а неговият редактор – във всепризнат водач на българското националноосвободително движение. Раковски се свързва с всички части на България и емигрантските центрове. Той има свои кореспонденти и в Търново, и в Цариград, и в Тулча, и в Охрид. Разкривайки чрез тях робската участ на българския народ, Раковски започва да го зове към въстание и революция.

И когато през 1861 г. сръбско-турският конфликт взема остри форми, Раковски създава своя втори (белградски) план за освобождението на България. Според този план щом пламне войната между Сърбия и Тур-

ция, един полк от 1000 храбри мъже, добре въоръжени и обучени, ще навлезе по билото на Стара планина в България. Подкрепен от чети, дошли от румънска територия, полкът ще предизвика въстание от двете страни на Балкана и когато стигне в Търново – старата столица на Асеновци, ще прокламира българското освобождение. Начело на този полк, като истински български Гарибалди, Раковски е виждал себе си.

И той незабавно се заема за работа. Изпраща пламенен призив до революционната българска младеж, канейки я да постъпи в полка на революцията. В същото време създава „Привременно българско правителство" в Белград, на което отрежда ролята на революционно правителство.

На призива на Раковски се отзовават от 600 до 800 души, между които били Васил Левски, Ильо Войвода, Васил Друмев, Стефан Караджа и други известни по-сетне поборници на българското дело. Така през 1862 г. била създадена Първата българска легия в Белград, основата и ядрото на българската революционна освободителна армия. Раковски бързо екипира легията, обучава я за предстоящите боеве, води оживена политическа и дипломатическа дейност.

И на 3 и 4 юни 1862 г., когато турският гарнизон от Белградската крепост извършва насилие над мирното население, българските легионери, командвани лично от Раковски, заемат бойни позиции срещу турците. Под ръководството на Раковски българските легионери се бият храбро в Белградската крепост. Те проявили храброст, издръжливост и дисциплина през двата месеца, докато траела обсадата на крепостта. Така те получили своето първо бойно кръщение.

Техният патриотичен патос и всеотдайност към освободителното дело скоро обаче били прекършени. Сърбия успяла да уреди по дипломатически път конфликта си с Турция, нейното правителство изоставило Раковски и позорно разгонило легионерите. Вместо братското сътрудничество, наддел-ял сръбският национализъм. Но въпреки това Раковски дал висока оценка на белградските събития през 1862 г. „Годината 1862 – пише той – трябва да остане за българите забележителна и да се брои като първи постъп за политическия им независим живот." Тези събития, според Раковски, по-казали на европейците, че „българите не са само мирни орачи и тихи кротки художници (занаятчии) и търговци, както ги тия отпърво мислеха, че били изгубили уж стария си военен дух, но тия (българите – б. а.) при висшеречените си добрини са пак храбри и неустрашими."

Непоправим политически оптимист, както го нарича проф. Б. Пенев, Раковски преглътва горчилката от късогледата сръбска националистическа политика и през 1863 г. отново се заема да създаде един общ балкански, християнски фронт срещу Турската империя. За тази цел през 1863 г. той пътува като мисионер на сръбското правителство до Атина и Черна гора, където установява широки контакти с политическия свят и горещо пледира каузата за балканското единство.

Пътуването по балканските столици окончателно убеждава Раковски, че надигащият се буржоазен национализъм в Гърция, Сърбия и други страни не ще позволи да се реализира така мечтаният от него общобалкански съюз и Балканска федерация. През 1864 г. той е напълно разочарован от великосръбския национализъм. По това време той пише своята знаменита статия „Сръбската политика относително на българите или мечтаний покрит пансърбизъм в Турска Европа", в която защитава историческите права на българското освободително дело.

Достигнал до тези изводи, Раковски напуща през 1863 г. Сърбия и заминава за Румъния, за да отдаде остатъка от своя живот за организация на армията на българската освободителна революция. Широко осведомен за революционните настроения сред българската емиграция в Румъния, която по това време наброява вече 500 000 души, Раковски се заема да подготви едно предстоящо въстание. Той още веднъж изразява увереността си, че „подунавските княжества само саблей щат реши разприте си със султана". В Румъния Раковски установява контакти с румънските политически кръгове. Отново в името на освободителната борба той впряга блестящото си публицистично перо, започва да издава вестник „Будущност", след това и вестник „Бранител". Тук той окончателно уяснява своите разбирания за балканската солидарност. „Нашето начало – пише Раковски – всякога е било да почитаме и уважаваме сичките народности и да правим съюз с тях, когато са тия искрени и праведни, т. е. когато признават взаимната си длъжност към нас."

Политическата мъдрост, която Раковски изстрада по пътя на горчиви несполуки, го карат да бъде внимателен на всяка крачка. Именно поради това по време на румънско-турския конфликт през 1866 г., когато след свалянето на княз Куза румънците го потърсват за съвместна борба срещу заплахите на Турция, той отхвърля това предложение, тъй като румънските политици не дават гаранции, че българите няма да бъдат изоставени, както през 1862 г. в Сърбия.

В края на своя живот, през 1867 г. Раковски разработва своя последен програмен документ, озаглавен „Привременен закон за народните горски чети за 1867-мо лято". Привременният закон отразява целия опит на големия политик, водач и дипломат на българската революция. Съгласно този закон се създава върховно народно българско гражданско началство като политически ръководен орган на освободителната борба. За разлика от по-рано, Българското началство е вече суверенен орган. То не е в зависимост от чужди държави, не съгласува своите действия с чужди правителства.

Силата, която е призвана да извърши революцията, са народните горски чети, организирани като самостоятелна армия на освободителното движение. Тази армия се ръководи (командва) от един главен воевода, отделните отряди – от първостепенни, второстепенни и третостепенни воеводи и знаменосци.

Към бойците от армията на революцията, т. е. към бъдещите четници Раковски предявява високи изисквания за граждански и военни добродетели. Те трябва да се откажат от пиянство, от лъжа, от кражба, да служат във всичко на воеводите и знаменосците, да не създават раздори и клюки, в никакъв случай да не напущат четата, да се задоволяват със заплатата, която воеводата ще им определи. Бъдещите чети ще бъдат чисто български, „ни един инородец и иноверец не ще се приема по никакъв начин в народните български горски чети".

Обединени от една желязна дисциплина, четниците са длъжни да спазват четническите правила и закони. Те полагат клетва, на която Раковски предвижда богат и внушителен ритуал. Клетвата се полага пред двама воеводи или знаменосци, пред двама избрани момци от дружината с голи ножове, сключени над главата на кълнящия се боец, който произнася следните думи: „Заклевам се днес пред бога и честний кръст и на святото благовествување, че щта удържа сичките свети обязаности, които ми се съобщиха и четоха в закона. Светлото слънце нека ми бъде свидетел, а храбрите юнаци с острите си ножове да бъдат мои казнители в моето престъпление."

Привременният закон отразява голямата идея на Раковски за самостоятелност и независимост на българското освободително дело. В края на живота си той поставя святото дело на българската свобода единствено в ръцете на храбрите български мъже, отказва се от политическите комбинации. В същото време законът предвижда да се сложи край на четническата анархия, да се ценрализира четническото движение под едно общо политическо и военно ръководство.

Раковски обаче не можа да осъществи голямата си мечта да създаде, подготви, обучи и поведе срещу поробителите армията на българската революция. Прояден от туберкулоза, в началото на октомври 1867 г. той умира.

И днес, когато целият наш народ, в това число и бойците и командирите от Българската народна армия честваме 150 годишнината от рождението на вестителя на нашето националноосвободително движение, не можем да не отговорим на въпроса в какво се състоят историческите заслуги на Раковски и какво е неговото място в това движение, които са дали основание на историята да го обкичи с голямото прозвище – „патриарх на българската революция".

Преди всичко името на Раковски е свързано с началото на организираните борби за политическо освобождение на България. Въоръжени борби за свобода е имало и през първата половина на XIX в. Но те са били стихийни, неорганизирани, подбудени от чужди внушения, без единно ръководство, без идеология и политическа програма. Раковски пръв успя да обедини народните сили, да им покаже голямата цел, да организира отрядите на революцията, да ги постави под единно ръководство, да определи тяхната стратегия и тактика и да ги поведе в смъртен бой за българската

свобода. Именно поради това през 50-60-те години на XIX в., независимо че съществуват и други партии и течения, Раковски се налага като пръв и всепризнат водач на националната революция.

Раковски има изключителни заслуги за създаването и развитието на българската нацоналноосвободителна идеология. Кои са големите и безсмъртни политически идеи на Раковски? Преди всичко неговата идея за общо българско въстание като единствено ефикасен път за осъществяване на освобождението. Стигнал до тази идея, Раковски разработва четническата тактика. Той смята, че бъдещото въстание може да бъде възпламенено от чети, подготвени вън от страната. Четите, според неговите начертания, ще бъдат ударните сили на революцията. Раковски разработва и въпроса за движещите сили на революцията. Разбирайки националния характер на освободителната борба, той смята, че в нея трябва да участват всички обществени среди, тъй като цялото българско общество, с изключение на шепата чорбаджии, добруващи под сянката на султаните, е кръвно заинтересувано от освобождението на България.

В своята политическа програма Раковски предвижда и създаването на революционни комитети във вътрешността на страната, идея, която покъсно безсмъртният В. Левски превърна във велика сила на националноосвободителната революция.

Но Раковски е не само идеолог на революцията. Той е неин пръв политик и дипломат. Той разработи, изпробва и доказа бъдещите свещени принципи на българската национална политика.

Преди всичко Раковски разкри с голяма вещина сложните и зигзагообразни ходове на великите сили в Европейския югоизток, историческата обоснованост и техните интереси и необходимостта да се използват противоречията на голямата политика за целите на българското освобождение и за историческата мисия на българската нация.

Раковски обоснова голямата идея за общ съюз на балканските народи, за равенство и братство между българи, сърби, гърци, румънци и черногорци. Той показа историческата ограниченост на дивия и късоглед национализъм.

Заедно с това Раковски доказа и изпробва силата на националния принцип в международните отношения. Преди всичко интересите на България, интересите на България над всичко – беше големият завет, останал от неговата дългогодишна политическа и дипломатическа дейност. В края на живота си Раковски достига до още един важен извод – българската революция може да разчита главно на силите на народа. Тя не бива да се осланя безрезервно на чуждата помощ, защото тази помощ почти винаги е користна и преднамерена. Българският народ не бива да вярва на коронавани глави или продажни министри. И той дава един блестящ пример, като напуща дотогавашните си занимания и се отдава на пряка организаторска дейност. Така никога княжеските и кралските дворци и блестящите

салони не можаха да прекършат неговия народностен дух, неговия демократизъм.

За да стигне до тези истини, Раковски измина трънлив и труден път. Често пъти той греши, спъва се, тръгва по несигурна следа. Но винаги и при всички обстоятелства той се връщаше на верния старт, защото беше високо принципен политик, надарен дипломат и неподкупен родолюбец.

Нашата историческа литература отдавна е посочила заслугите на Раковски за развитието на революционното движение, за създаване и обогатяване на националноревюлюционната идеология. Към това безспорно трябва да се прибавят и неговите приноси при разработката на външнополитическите проблеми на революцията, които имат едва ли не решаващо значение за изхода на освободителните борби, водени в трудните и сложни условия на вечно конвулсиращата Източна криза.

Ако се ограничим да обрисуваме Раковски само като революционер и идеолог на освободителното дело, ние ще представим безспорно най-важното в кипящия му живот, но ще изсушим неговия образ. Наред със своята революционна дейност Раковски беше блестящ публицист, страстен учен-историк, писател и поет, фолклорист и библиограф, езиковед и етнограф на българското общество.

Неговите вестници „Българска дневница", „Дунавски лебед", „Будущност" и „Бранител", списанието „Българска старина", наред с главното си предназначение да бъдат трибуни на революционното дело, бяха ярки пропагандатори на културните достояния на човечеството, на българската история и култура, на полезни знания по търговия, занаяти и редица други стопански и житейски области. Чрез тях Раковски оплодотвори българската действителност с постиженията на модерния свят.

Неговата поезия и преди всичко поемата „Горски пътник", въпреки слабите ѝ художествени качества, силно вълнували българската младеж с романтичните песни за свободата, за отечеството, за героизма и себеотрицанието. По такъв начин поезията на Раковски имаше огромно възпитателно въздействие върху българското общество, люляно в робска неволя, развращавано от наши и бейове, от молли и пропаднали духовници.

Огромни са интересите на Раковски към българската история. Той пише върху историята на българското Средновековие, за епохата на Симеон, Крум и Асеновци, за българските хайдути. В духа на национално-романтичното начало той се обръща с Паисиевска страст към миналото, за да търси там поуки, упование, за да доказва чрез историята националните права на българите. Със същите цели и от същите позиции Раковски изучава народната словесност – песни, приказки, обичаи, народния бит и език.

Така образът на Раковски като смел революционер, велик патриот, борец за народни правдини се слива с образа на учения, с човека на перото, за да остави в съзнанието на поколенията една цялостна личност, всеотдайно предана на България. Всичките негови трудове са посветени

на отечеството. И не случайно, когато една година преди смъртта си той започва да пише своята биография, бърза да отбележи в нейния увод: „Любовта към отечеството превъзхожда всичките световни добрини, тя е най-утешителната мисъл за човека в този свят. Тя почти става в него едно постоянно начало, прави го да презре всичко друго, що има на свят и кара го да вхожда драговолно в най-големите и най-опасните предприятия... Любящий истинно своето отечество – продължава Раковски, – готов е да принесе ради него не само всичко, що има най-драгоценно на света но и самий си живот. Никаква люта болка, никакво грозно страдание не могат отврати истинского любителя отечества от неговата свята цел, която си е он начертал да достигне със заслугите си на отечеството си."

Светлият образ на Раковски като патриот, безпределно любящ своето отечество, идеолог, организатор и борец за народни правдини стана знаме на нашия народ в многолетните му борби за освобождението му от капиталистическо и фашистко робство. Неговият героически пример и днес вдъхновява командирите и бойците от БНА в борбата им за създаването на съзнателни, дисциплинирани и високоподготвени защитници на нашата обновена социалистическа родина – Народна република България.

1971 г.

БЪЛГАРО-ГЕРМАНСКИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ (1938-1941 г.)

Темата за българо-германските дипломатически отношения в навечерието и през началния етап на Втората световна война не е самостоятелно изследвана тема в историческата литература. Тя е била предмет на частично проучване в някои трудове, посветени на външната политика на България, на нейните търговски и международни отношения, а също така на хитлеристката агресия на Балканите[1]. Отделни въпроси и аспекти на проблемата са докосвани и в по-общи и мемоарни съчинения[2].

Поради частичната разработка на тези проблеми и недостатъчната изворова база, върху която са изградени повечето от посочените работи, българо-германските отношения през уречения период са разгледани твърде общо, не съвсем прецизно, а в отделни трудове преднамерено и тенденциозно. В историческата литература доминира тезата, че монархо-фашистка България, ръководена от немския агент цар Борис III, още преди войната се обвързва икономически с хитлеристка Германия и насочва своята политика в германски води[3]. „След като хитлеристите нападнаха Полша – според тази версия – цар Борис и неговите правителства извършиха трескави приготовления за присъединяване на България към фашисткия блок."[4] Някои автори, като Л. Б. Валев, смятат, че в началото на войната „българските управляващи кръгове били определили вече своето място на страната на хитлеристка Германия, завоевателните планове на която били в унисон с техните собствени реваншистки стремежи"[5]. Други пък, като Д. Машев, твърдят без всякакви резерви, че още в навечерието на войната България е имала подчертана прогерманска ориентация[6].

Настоящата студия си поставя за цел да представи, макар и най-общо, поради ограничените рамки на изследването, българо-германските дипломатически отношения от Мюнхен – септември 1938 до присъединяването на България към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. Въз основа на нов архивен материал, на недостатъчно използваните досега в нашата литература тайни документи на Германското външно министерство и на редица чужди документални издания ще се направи опит да се възстанови по-пълно истината по този така важен за новата българска история въпрос.

* * *

Българо-германските отношения през най-ново време са традиционно твърде интензивни. Те датират още през първата половина на XIX в., когато някои представители на българската културна общественост обръщат поглед към немската култура и публицистика.

В началото на XX в. обаче Германия, ставайки могъща велика сила на европейския континент, започна постепенно, но методически да прониква на Балканите, да измества традиционните покровители на Турската империя – Англия и Франция, да налага своето стопанско и политическо влияние в Европейския югоизток. Тази нова ориентация в германската външна политика засили контактите между България и Германия, създаде условия за интензивни икономически, политически и дипломатически отношения между двете страни.

Поради цяла редица исторически причини и обсотятелства българската външна политика постепенно се сближи с Германия. В периода на Първата световна война това сближение стигна до открит военнополитически съюз.

Войната завърши нещастно и за България, и за Германия. Като победени страни те бяха жестоко наказани. След войната техните отношения се определяха от последиците на мирните договори. Влиянието на Германия в Югоизтока и в България беше силно накърнено. Тук се разпореждаха Франция и Англия.

Съобразявайки се със следвоенните условия и с постановленията на мирните договори, българската външна политика изостави за дълго време установените през първите две десетилетия контакти с Германия.

В началото на 30-те години обаче в политическото развитие на Европа започна да си пробива път тенденцията към ревизия по мирните договори. През 1931-1932 г. договорите за мир бяха вече разклатени. В 1932 г. Лозанската конференция премахна репарациите. Същата година бе изпразнена Ренания, след това Саарската област. На дневен ред се постави и въпросът за Судетите.

В тази обстановка през 1933 г. в Германия се установи фашистката диктатура на Хитлер, която откри още по-ясно изразени аспекти на ревизионизма в европейската политика. България бързо реагираше на новите тенденции, тъй като те импонираха на нейните интереси.

Възстановяването на икономическата и политическата мощ на Германския райх възроди в България стремежите към ново сътрудничество с Германия преди всичко в икономическата област. От началото на 30-те години започна едно бързо стопанско сближение между двете страни, предимно в областта на търговията. Данните на българо-германската статистика са твърде категорични[7](вж. Таиблица 1).

Таблица 1

Години	Общо внос	Внос от Германия	% на германския внос	Общо износ	Износ за Германия	% на германския износ
	в хиляди лева			в хиляди лева		
1928	8 324 633	1 849 877	22,2	6 397 061	1 911 704	29,9
1930	4 589 725	1 065 459	23,2	6 191 140	1 620 598	26,2
1931	4 660 068	1 084 191	23,3	5 934 174	1 748 325	29,4
1932	3 471 233	900 228	25,9	3 382 845	880 442	26,0
1933	2 202 256	840 942	38,2	2 846 349	1 025 110	36,0
1934	2 247 232	901 570	40,1	2 534 630	1 082 971	42,7
1935	3 108 954	1 609 413	53,5	3 253 284	1 562 255	48,0
1936	3 181 068	1 940 092	61,0	3 910 382	1 859 923	47,6
1937	4 985 914	2 731 596	54,2	5 019 499	2 162 517	43,1
1938	4 934 193	2 563 208	52,0	5 578 341	3 284 107	58,9
1939	5 196 747	3 403 127	65,5	6 064 754	4 110 158	67,8
1940	7 028 166	4 889 320	69,5	7 019 066	5 151 936	59,2

Таблицата показва търговската хегемония на Третия райх в българското народно стопанство. Както се вижда, бързото покачване на процентите временно е спряно през 1936-1938 г. Но през 1939 г., когато България сключва нов военен заем в Германия, а настъпилото смутно време ограничава търговските ѝ връзки със западните страни, процентите изведнъж отскачат на 65,5% за вноса и 67,8% за износа[8].

Българо-германското търговско сближение се дължи преди всичко на благоприятните структурни, геополитически и традиционно сложилите се културно-исторически условия. От друга страна, едностранното търговско обвързване на България с германския пазар се е наложило от редица политически условия. България беше лишена от своите естествени морски съобщения със западния свят. При това положение в последните пет предвоенни години Германия беше установила чрез системата на клиринга почти изключителен монопол върху износа на държавите от Дунавския басейн и Балканите[9].

Успяла да монополизира българската външна търговия, Германия придобиваше огромни възможности да влияе върху политиката на България със средствата на стопанския натиск. Но това в никакъв случай не означава, че още преди войната Германия е станала разпоредител със съдбините на своя малък и слаб търговски партньор. По-сетнешната ориентация на България към германската политика не може механически да се извежда от данните за германско-българското търговско сътрудничество. Тогава не би могло да се обясни защо другите балкански страни, които преди войната също се намираха под петата на германския търговски мо-

нопол, по-късно се обявиха против Германия. По данни на германската статистика външната търговия на Райха с Югоизточна Европа от 1929 до 1938 г. се е развивала, изчислена в райхсмарки, както следва[10]:

Таблица 2

Години	България		Югославия		Румъния		Унгария	
	внос %	износ %	внос %	износ %	внос %	износ %	внос %	износ %
1929	51,6	44,4	61,2	152,4	211,2	164,4	88,8	146,4
1932	34,8	20,4	30,6	43,0	74,4	63,6	36,0	46,8
1933	31,3	17,7	35,5	33,8	46,1	49,9	34,2	38,1
1934	33,7	19,3	36,3	31,2	58,8	50,4	63,9	39,6
1935	41,6	39,9	61,2	37,2	80,4	63,6	78,0	62,4
1936	57,6	48,0	76,6	132,4	92,4	103,2	93,6	82,8
1937	75,8	68,2	134,2	117,6	179,5	129,5	114,1	110,5
1938	84,0	56,4	17,0	–	140,4	148,8	109,2	110,4

Относителният дял на германското участие във външнотърговския оборот на дунавските и балканските страни към 1939 г. надхвърля участието на другите големи държави до такава степен, че ясно очертава германската търговска хегемония[11].

Таблица 3

Държави	Югославия		Румъния		България	
	износ %	внос %	износ %	внос %	износ %	внос %
Германия	31,9	47,7	33,3	39,3	67,8	65,5
Италия	10,6	11,7	12,1	8,8	6,1	6,9
Англия	6,6	5,1	14,1	5,9	3,1	2,8
САЩ	5,1	5,2	1,0	3,1	3,4	2,3

Данните за Турция и Гърция набелязват същата линия. До средата на 1939 г. Германия заема господстващи позиции в търговията и на тези две страни. В Турция – 49,23% от износа и 53,31% от вноса; в Гърция – 29,9% от износа и 31,9% от вноса[12].

Въпреки германския търговски монопол във всички страни на Югоизточна Европа в решителния момент на Втората световна война те рязко се разграничиха в отношението си спрямо Германия. Това обстоятелство достатъчно ясно показва, че да се извежда външнополитическата ориентация

на България вулгарно-материалистически само от търговските ѝ отношения, означава да се върви по лесен, но несигурен научен път.

Освен това външната търговия, макар и силно динамична стопанска област, не може да бъде единствен белег на стопанската, а още по-малко на политическата ориентация на една държава. В този смисъл трябва да се има предвид, че ако в навечерието на войната България беше търговски обвързана с Германия, тя беше в значителна степен зависима от чуждия финансов капитал, който заема в българското стопанство един дял, равен на 37,2%. Делът на внесения капитал в акционерните дружества, където беше групирана неговата основна маса за 1936 г., се изчислява както следва:

Белгийски	28,0%
Швейцарки	23,3%
Френски	11,4%
Американски	10,9%
Италиански	9,9%
Чехословашки	5,5%
Германски	5,2%[13]

През цялото време в навечерието на войната германският дял в акционерните дружества, сравнен с дела на западните държави, остава незначителен.

Таблица 4

Години	Чужди капитали у нас	От тях германски	% на германския капитал
1932	1,614,9	52,2	3,4
1935	2,159,7	114,2	5,3
1936	2,066,4	114,2	5,5
1937	1,958,2	185,4	9,2
1938	1,745,4	183,4	10,5
1939	1,144,9	183,2	16,0

Данните за финансовата зависимост на България от западните държави също опровергават несъстоятелния опит да се извежда българската външнополитическа ориентация единствено и главно от стопанските отношения. Ако се следва логиката на тази теория, би трябвало да се приеме, че България е имала не по-малко основание да се ориентира към Запада, но, както е известно, това не стана.

Тезата за прогерманската ориентация на България в навечерието на войната не се доказва и от данните за външната политика на България. Намирайки се на един невралгичен географски и военностратегически

кръстопът, зависима търговски от Германия и финансово от западните сили, заобиколена от държави победителки, които създадоха през 1934 г. Балканската антанта и ревниво пазеха статуквото на Балканите, изолирана в международно отношение, България трябваше да търси възможности отново да урежда своите национални и международни проблеми, останали като наследство от историята. Нейното положение не ѝ позволяваше тя да се ориентира едностранно, тъй като не разполагаше със сила, способна да защити една политика, която би засегнала многобройни интереси.

Двата най-големи хода на външната политика на правителството на Г. Кьосеиванов – сключеният на 24 януари 1937 г. договор за вечно приятелство между България и Югославия[15] и подписаното на 31 юли 1938 г. Солунско споразумение[16] не дадоха достатъчно основания да се определи ориентацията на българската политика. И след тях България продължаваше да бъде изолирана в света и на Балканите. Нейната дипломация все още стоеше на стартова, изчаквателна позиция чак до започването на войната. България не беше в състояние да води активна външна политика.

Основната линия на българската външна политика през 30-те години се градеше върху позицията на неангажираност. По време на Итало-албанската война през 1936 г. България подписа договора за икономически санкции срещу Италия. Българското правителство не се присъедини към Антикоминтерновския пакт. То отказа да признае фашисткия режим на генерал Франко в Испания.

Политиката на неангажираност се изяви още по-ясно в навечерието на Мюнхен, когато зреещите международни конфликти, в основата на които стоеше Германия, караха правителството да действа с максимална предпазливост. Резултат на тази политика бе и възприетата през 1936-1937 г. нова стопанско-политическа концепция, която предвиждаше да се ограничи процесът на търговското обвързване с Германия.

Германия беше разтревожена от тази тенденция. Тя предприе стопански и политически натиск върху България. Когато в началото на 1938 г. българското правителство поиска военен заем от 100 милиона РМ, преговорите бързо се провалиха. И въпреки личната намеса на царя в преговорите, вместо исканите 100 милиона на 12 март 1938 г. България получи едва 30 милиона РМ[17]. По този начин Германия запази възможностите за натиск и шантажиране.

Българското правителство отговори на германския натиск с контрадействие. През пролетта на 1938 г. то сключи с група френски банки един заем от 375 милиона франка, главно за закупуване на железопътни съоръжения и оръжие[18]. Малко по-късно правителството направи сондажи за получаване и на английски кредит[19].

Германската дипломация бе силно раздразнена. През август 1938 г. стопанският съветник Клодиус рязко протестира пред пълномощния министър на България в Берлин Драганов[20].

Успоредно със стопанския натиск Германия и Италия се опитаха да окажат и дипломатическо давление. През лятото на 1938 г. италианският посланик в София маркиз Таламо поканил България да се присъедини към оста Рим-Берлин. През юни неговата инициатива е продължена и от германския посланик Рюмелин. Цар Борис обаче отклонил тези покани, като заявил на Рюмелин, че „България възнамерява да води своята външна политика без определени връзки и че една такава независима политика е именно в интерес на оста“[21].

Българо-германските стопански, политически и дипломатически отношения в навечерието на Мюнхен остават недостатъчно определени. България отказва да се присъедини към германската политика. Това се дължи на неблагоприятните международни позиции на страната и на нейното вътрешно положение. До 1938 г. съотношението на политическите сили и техните позиции по външната ориентация не са достатъчно избистрени.

* * *

Мюнхенската среща между Хитлер, Мусолини, Чембърлейн и Даладие на 29-30 септември 1938 г. възвести на света, че войната е вече неминуема. Духът на Мюнхен, духът на ревизията на мирните договори бързо проникна на Балканите и в България. Страните от Балканската антанта веднага се заеха да осигурят благоприятни международни условия за запазване на статуквото. В България реакцията бе точно в обратната посока. Печатът широко поде мотива за края на несправедливостта. Започват бурни политически движения против Ньойския мирен договор. Полицейските разузнавателни сведения от края на 1938 г. сочат, че навсякъде са се появили силни надежди за връщане на отнетите от България земи[22].

Фашистките идеи имаха по това време огромно влияние върху българската политика. Те обхващаха значителните слоеве на прогерманската буржоазия, една голяма част от офицерите и чиновниците от бюрократичния апарат, част от българската националистическа интелигенция. Фашистките идеи бяха засегнали и отделни слоеве на средните класи и на народа, особено част от младежта, организирана в националистически и фашистки организации.

В навечерието на войната фашисткият лагер беше разделен на две в своите разбирания по външната политика. Съществуваше едно екстремистко, безрезервно прогермaнско реваншистко крило. То обединяваше част от действащите офицери, групирани около генерал Луков, много офицери от запаса начело с генералите Жеков и Шкойнов. Тук се числяха Народното социално движение на Ал. Цанков, Съюзът на българските национални легионери (СБНЛ), Съюзът на ратниците за напредъка на българшината, професорско-офицерската формация „Отец Паисий“ и няколко други дребни политически формирования с тоталитарни програми. Според

сведенията на полицията част от тези организации, като СБИЛ и Съюза на ратниците, били субсидирани направо от германското правителство[23].

Второто крило беше умерено националистическо и неутралистко. От 1936 г. насетне то се ръководеше от министър-председателя Г. Кьосеиванов. Около него гравитираше част от буржоазията, която се стремеше към по-реалистична национална политика. Това крило имаше привърженици в армията, начело на които стоеше убитият от екстремистите през ноември 1938 г. началник на генералния щаб генерал Пеев. Умереното крило имаше силно влияние сред огромната чиновническа бюрокрация.

Докато екстремисткото крило се опираше главно на силата и влиянието на Германия и открито се стремеше да подчини националните проблеми на германската политика, неутралисткото крило на Кьосеиванов се крепеше върху политическата власт и влиянието на двореца. То се стремеше да провежда политика, отговаряща на общите интереси на българската буржоазия и на българската държава.

Поради тези различия по външнополитическите проблеми двете крила се вплетоха в твърде остра борба. След Мюнхен екстремистите организираха бурни националистически демонстрации. Правителството отговори с апели за умереност. То забрани манифестациите и дори премина към репресии[24].

Против политиката на фашистките екстремистки среди се обяви и буржоазната опозиция, която в основни линии бе ориентирана към Англия и Франция. Към буржоазната опозиция се числяха Демократическата партия, начело с Н. Мушанов, Народната партия, ръководена от Атанас Буров, М. Маджаров, П. Стойнов и Цвятко Бобошевски, и Ляпчевото крило на Демократическия сговор начело с Григор Василев. Около тази концентрация гравитираха също така повечето от привържениците на либералните фракции, които не бяха преминали на фашистки позиции, а също така и дълбоко раздвоената Радикалдемократическа партия. След Мюнхен буржоазната опозиця се стремеше към един „национален кабинет, опрян на доверието на короната и народа, който ще възстанови народната сплотеност и единство“[25] и ще насочи българската външна политика към Англия и Франция.

На антигермански позиции след Мюнхен застанаха и различните партии и групи на дребнобуржоазната демократическа опозиция – БЗНС „Врабча 1“, БЗНС „Пладне“ и БРСДП. Огромната част на дребнобуржоазната опозиция беше също ориентирана прозападно, а някои среди на БЗНС „Пладне“, на кръга „Звено“ и на БРСДП бяха за просъветска ориентация.

БРП – крайната лява опозиция на режима, решително се обяви против проникването на германски и италиански фашизъм в България[26], за балкански отбранителен блок в съюз със световната демокрация от Англия, Франция, СССР и други страни[27]. Главната външнополитическа платформа на БРП беше лозунгът за съюз и дружба със СССР.

* * *

В тази обстановка, когато в европейската политика тържествуваше хитлеристката идея за ревизия на мирните договори, а във въздуха миришеше на барут, когато вътре в България нито един от политическите лагери не беше получил превес, правителството трябваше да избира пътя, по който ще тръгне, за да създаде ясна външнополитическа концепция.

Още на 17 ноември 1938 г. Г. Кьосеиванов декларира, че „правителството ще постоянства в провежданата през последните три години външна политика на споразумение и сътрудничество за запазване и затвърдяване мира на Балканите"[28]. Няколко месеца по-късно, през януари 1939 г., потвърждавайки тази своя позиция, Г. Кьосеиванов отново декларира, че България ще търси прякото приятелство и моралната подкрепа на всички велики сили и на ОН и въпреки изкушенията ще следва „самостоятелна и необвързана политически с никоя велика сила политика, за да не си създаде неприятели в лицето на другите"[29].

Тези публични декларации се потвърждават от тайните документи на българската дипломация. През април 1939 г. парламентарната комисия по външните работи при Народното събрание и едно тайно съвещание на дипломатите решиха, че българската външна политика ще продължава да стои на изчаквателни позиции, че „България води и ще продължава да води, доколкото това бъде възможно, самостоятелна политика, без обвързване с никого"[30].

Така формулираната българска политика на мир, неутралитет и изчакване се сблъска със стремежите на германската дипломация бързо да присъедини България към оста Рим-Берлин. На тази база след Мюнхен се осъществиха българо-германските дипломатически отношения.

Българо-германските отношения са твърде интензивни още по времето на Мюнхенската среща. Цар Борис III взе непосредствено участие в подготовката на съвещанието на четиримата. В началото на септември 1938 г., като гост на английския крал, той бе помолен от Чембърлейн да отиде в Берлин и да убеди Хитлер да не действа едностранно по Судетския въпрос, а да го разисква заедно с Англия и Франция. От Лондон през Швейцария Борис III се озова при Хитлер. След разговора с него царят изпрати обратно в Лондон своя секретар Ханджиев, който отнесъл лично писмо до Чембърлейн със следното заключение: „Судетската област трябва да се пожертва, за да се спаси Чехословашката държава и мирът в Европа."[31]

След Мюнхен контактите между германската и българската дипломация се засилиха. Германия се стремеше да осигури бързо и трайно своите позиции, така нареченото „жизнено пространство" в Дунавския басейн и на Балканите, за да се гарантира срещу замислената от морските империи стопанска блокада. За осъществяването на тази своя цел тя разполагаше с големи средства за влияние в България, значителни предимства пред англофренския блок и СССР.

Използвайки тези свои предимства, през есента на 1938 г. германската политика открито започна да подкрепя ревизионистическите манифестации в София. Дирижираният германски печат широко поде мотива за българо-германското бойно сътрудничество през миналата война и непрекъснато внушаваше, че „чувствата на масите били споделени от най-отговорни политически среди“[32].

На първо време след Мюнхен германската дипломация не проявяваше интерес към българските национални проблеми. Когато през ноември 1938 г. Драганов запитал държавния подсекретар на външните работи Вьорман какво би било отношението на Германия, ако България постави въпроса за малцинствата и предяви разумни искания за Добруджа и за територален излаз на Егея, той получил неопределения отговор, че сега нищо не може да се каже, тъй като не се знае как ще се развият събитията и при какви обстоятелства ще бъде разгледан въпросът[33]. По същото време посланикът на Германия в София Рюмелин отминал с мълчание запитването на Кьосеиванов относно българското желание да си върне Южна Добруджа[34].

Германската резервираност била плод преди всичко на германо-италианското съперничество в зоната на Средиземноморието и на Балканите и на опита на Германия да спечели на Балканите едновременно България, Югославия и Румъния. От друга страна, тази германска позиция била израз на недоволството от българската политика на неангажираност. Както съобщил Драганов, германците не били склонни да се задоволяват с досегашното българско поведение на приятелство с всички, включително и с техните врагове, без България да поеме и най-малък ангажимент спрямо Г-рмания[35].

* * *

В края на 1938 г. от резервираност германската дипломация преминава към пряк натиск. Този натиск беше всестранен – стопански, политически, идеологически и културен. Той започна с преговорите за нов военен заем, начената през ноември 1938 г.

След като българското правителство депозира официално своето искане, Департаментът за икономическа политика при Вилхелмщрасе дава писмено заключение, че исканият от България заем е твърде изгоден за Германия по стопански и външнополитически съображения[36].

Но въпреки изключително благоприятните за Германия условия имперските служби не бързаха да удовлетворят българските искания, тъй като се стремяха да използват заема, за да привлекат България към оста Рим-Берлин. Дълго време те не даваха отговор на българското искане. Междувременно Външното министерство искаше от посолството в София мнение за насоките на българската външна политика. На 17 януари 1939 г. то получило оттам един дълъг доклад, пълен с отрицателни преценки за политиката на България.

„Ако се хвърли един ретроспективен поглед върху 1938 г. – се отбелязва в доклада, може да се забележи една изумителна липса на динамизъм във вътрешната и външната политика на България, при това в едно толкова живо време...“ Докладът преценява опитите да се възприеме една положителна позиция по въпросите на ревизионизма – Солунското споразумение и Българо-югославския пакт – като несполуки за България, които са унищожили престижа на правителството вътре в страната. Новият търговски договор с Гърция се разглеждаше като един безполезен факт.

Накрая посолството заключило, че „положението в България може да се уреди, като се смени „винаги болния“ министър-председател с една по-силна личност“[37].

Докладът от София накара германските военни и финансови служби да протакат още повече преговорите и да преминат към груби и безцеремонни внушения. През януари 1939 г. по нареждане на Гьоринг генерал-майор Томас се срещнал с Драганов и му заявил, че българското искане не може да бъде прието, ако България не декларира, че е готова да се присъедини към Антикоминтерновския пакт като „доказателство за нейната недвусмислена политическа ориентация в наша полза“[38].

Външното министерство се стреснало от неумелата и груба постъпка на Гьоринг и веднага побързало да нормализира преговорите. Рибентроп извикал Драганов и му заявил, че това е някаква грешка или лична идея на генерал Томас и веднага настоял пред Гьоринг за среща с отговорни офицери от Генералния щаб[39].

Намесата на Рибентроп накара Генералния щаб да смекчи тона, без да се откаже от своите намерения. На 21 февруари началникът на щаба фелдмаршал Кайтел доразвил пред Драганов мислите на Гьоринг. „Гьоринг искал, преди да отпусне кредита – заявява Кайтел, – да знае какво е становището на вашето правителство. Въпросът не се касае за съюзи, за договори или за официално присъединяване към Антикоминтерновския пакт. Бъдещето се очертава не като една борба между отделни държави, а като борба на две различни идеологии. Ще останат ли народите да бъдат залени от болшевизма или ще бъдат на фронта на борбата срещу тази опасност. Ето по този въпрос генерал-фелдмаршалът иска да знае къде е България.“ Кайтел дори настоял за една декларация от българското правителство, на която Драганов възразил, тъй като България била слаба и не можела да си позволи една активна външна политика[40].

След разговора между Кайтел и Драганов Външното министерство се намесило още веднъж. Държавният секретар на Вилхелмщрасе Вайцзекер заявил на Драганов, че генералният щаб няма право да обсъжда политически въпроси, а това може да върши само Външното министерство. Германия не поставяла като абсолютно условие за заема присъединяването към Антикоминтерновския пакт. Това тя правела, като мислела, че България „не ще възприеме една политическа линия, различна от нашата“[41]. По същество Вайцзекер изразил същите мисли, които развивали и офице-

рите от генералния щаб, но с прецизираните и фини езикови средства на дипломатическия контакт. От друга страна, неговата декларация показвала, че германското правителство държи да спечели България, а разбира, че все още няма възможност да се наложи брутално в българската политика.

Тези намерения на Германия били схванати и от Драганов. В своя доклад от 18 февруари 1939 г. той обяснява, че Германия се стреми на всяка цена да спечели България, тъй като имала несигурни политически приятели на Балкана и се страхувала от проникването на Англия и Франция. Разочарована от Унгария, в лоши отношения с Румъния, в неизвестност и съмнение по отношение на Белград, Германия, според Драганов, щяла да бъде много благодарна, ако България заеме мястото си на добър приятел. И посланикът горещо препоръчва това, тъй като „можем да бъдем един ден принудени с жертви и обвързвания да поддържаме добрите отношения с Германия"[42].

След два дни Драганов отново сигнализирал в София за германски натиск върху Балканите. Той пояснил, че на юг „жизнетото пространство" на Райха обхваща Югославия и България. Гьоринг му заявил, че за Германия е нужно спокойствие на Балканите, че Германия ще предпочете тази от двете държави, в която има по-голяма вяра, но желае приятелството и на двете[43].

Тези документи разкриват съвсем ясно, че в края на 1938 и началото на 1939 г. Германия е упражнявала силен дипломатически натиск върху България, за да я изведе от нейното положение на неутралитет и неангажираност. Но в навечерието на войната тази политика не можеше да постигне своите цели в България. Българското правителство, макар и силно заинтересувано от германските кредити, отказваше да ревизира своята политика на неутралитет. Исканата от Германия декларация не бе направена. България продължаваше да бъде лоялна към великите сили и своите съседи.

Германската политика се убеждаваше, че само дипломатическият натиск не е достатъчен, че трябва да се осъществят промени в София, за да може да се разчита на една трайна прогермански ориентация на българската политика. И от началото на 1939 г. наред с дипломатите започнаха да действат пропагандните и разузнавателните централи. Засилиха се и посещенията на германски политици, военни и други лица в България, контактите с фашистките екстремистки организации, активизира се дейността на Германо-българското дружество в Берлин и на Българо-германското дружество в София[44]. Особено дейна по това време стана националсоциалистическата секция на германците в София – истински център за шпионаж[45].

Цялата тази подмолна шпионска мрежа насърчаваше екстремистките прогермански среди към действия, насочени срещу правителството на Кьосеиванов. През пролетта на 1939 г. генерал Луков организира фашистките сили и в сътрудничество с Цанков подготви преврат за сваляне на правителството с оглед на една прогермански ориентация на България.

Германците подкупиха генерал Ганчев с 60 000 марки и генералът разпространяваше открито в армията слухове, че Кьосеиванов е германофоб и трябва да бъде премахнат. Създали се бяха силни настроения в армията и сред партизанстващите политици от фашисткия лагер, особено сред цанковистите[46]. Подбудено от германците, Национално-социалното движение публично вече декларираше, че на 9 юни 1923 г. спасило главата на царя от народния гняв, но сега само ще поведе народа срещу него[47].

За целите на германския натиск бил използван дори и забравеният вече цар Фердинанд. Той изпратил писмо до Борис III, като поискал да бъде приет в София, за да направи определени внушения на своя син[48].

Съзирайки голямата опасност от надигането на германската агентура в България, правителството предприе контрамерки. То забрани германските креации – СБНЛ и Съюза на ратниците – и нареди на полицията да започне проверка, обиски и арести на партизаните от Цанковото движение[49].

Наред с репресиите срещу прогерманските организации и заговорническите групи в армията Г. Кьосеиванов се опита да разсее силните подозрения в Германия спрямо неговата политика, за да може да получи искания заем, който все още не бил отпуснат. В началото на март 1939 г. той поискал чрез германското посолство в София да замине за Берлин, за да върне визитата на фон Нойрат. Във връзка с това между него и германския посланик Рюмелин са се състояли няколко срещи.

На 6 март Кьосеиванов заявил на Рюмелин, че в Берлин го подозирали, че води една твърде малко германофилска политика. Той отдавал тези слухове на интригата. Подозирали го също, че имал намерение да сключва съюз със СССР. Тази история се разказвала лично и от Рюмелин. След това Кьосеиванов уверил посланика, че България и Германия са много близки, но че България трябва да води предпазлива политика, да не се разкрива преждевременно и т. н. Накрая той декларирал, че предпочита да даде оставката си на царя, вместо да го подозират, че следва една неприятелска политика по отношение на Германия. В заключение Кьосеиванов помолил Рюмелин да пази своята страна от подобни инсинуации.

Германският посланик бил твърде брутален с министър-председателя. Като заявил, че той не би желал да тласка България към политически ангажименти, Рюмелин съобщил на Кьосеиванов, че в Германия действително има известни подозрения. И съвсем безцеремонно той го посъветвал да помисли дали не е възможно да даде на външната политика един по-ясен прогермански тон. „Аз зная добре, продължил Рюмелин, че външната политика на България не е лека работа. Попитах малко иронично Кьосеиванов да не би случайно да иска да направи от България една „Швейцария“. Това е възможно. Съседите на България, а дори и великите сили биха гарантирали на драго сърце сегашните граници. Но тогава какво ще стане с ревизионизма?“[50]

Няколко дни след срещата на 6 март Кьосеиванов поканил германския посланик и официално го информирал за желанието си да посети Берлин. Но и сега посланикът се държал грубо. Като се съгласил с проектираната визита, той направо предупредил, че това посещение не бива да бъде комбинирано с „пътуване за презастраховка" в Париж и Лондон[51].

Декларациите на Кьосеиванов за лоялност към Германия обаче не подействали на Рюмелин, защото той добре разбирал намеренията на царя и Кьосеиванов да провеждат политика на неутралитет и неангажираност. И той съветвал Външното министерство да не бърза с визитата на Кьосеиванов, „защото неговата позиция е нестабилна". Именно поради внушенията на Рюмелин писмото на Кьосеиванов се прехвърляло от канцелария в канцелария и едва през април върху него се поставила резолюция, че ръководните личности не могат да определят сега датата[52].

Предприетите от Кьосеиванов постъпки едва успяват да придвижат въпроса за военния проект. На 24 април 1929 г. Драганов, генерал Русев и Клодиус подписали секретен протокол, според който Германия отпущала на българското правителство военен заем на сума 45 милиона РМ[53].

Без да може да промени позицията на България, германският натиск постига известна деформация във формулата – мир, неангажираност и изчакване.

След споменатото вече тайно съвещание на дипломатите през април 1939 г. българската политика започна все повече да се съобразява с германската мощ. Германската агресия срещу Чехословакия и италианското нашествие в Албания, придружени със силен дипломатически натиск от страна на всички велики сили, накараха българското правителство да дешифрира за външния свят своята обща формула. След съвещанието на дипломатите Г. Кьосеиванов изпратил до българските посланици в чужбина известната директива № 19 от 19 април 1939 г. В нея бе посочено, че България не би могла да влезе в Балканската антанта, т. е. да се откаже от своите национални претенции. Тя може да промени своето становище само ако получи Южна Добруджа, границата в Тракия от 1913 г. и евентуално Царибродско и Босилеградско. „5. Нашите икономически връзки с Германия, която поглъща 75% от нашия износ – се казва по-нататък в директивата – ни поставят в невъзможност без оглед на политическите интереси да се определим на страната на демократическите държави срещу тоталитарните държави. 6. Опитите, които се направиха да получим оръжие на кредит, не успяха и ние сме принудени да се въоръжаваме почти изключително от Германия.

При това положение България е изложена на опасност да ѝ се поставят от германска страна политически условия. В последния анализ на положението България следва една изчаквателна позиция."[54]

Страхът от Германия, който ясно прозира в този документ, накара българското правителство постепенно да ограничава връзките си с англофренския блок и като запази предишните си позиции, да изчака развоя

на събитията. В самата директива изрично бе посочено, че „България води и ще продължава да води, доколкото това е възможно, самостоятелна политика без обвързване с никого“[55].

Текстът на директивата не дава основание да се заключи, както това правят някои автори[56], че българската политика бе прогермански ориентирана.

Освен този текст, редица други документи също опровергават тезата за прогерманската ориентация на българската политика през първата половина на 1939 г. За това ясно говори и едно съобщение на италианския посланик в София маркиз Таламо от 20 юни 1939 г., в което се казва, че „България продължава да има неопределено държание и поне засега той (посланикът – б. а.) няма голяма надежда да я накара да вземе ясно очертано становище на страната на Оста“[57].

Ние разполагаме също така с една лична изповед на цар Борис III. На 24 март 1939 г. царят заявява на своя най-доверен приятел дановиста Л. Лулчев: „Аз досега не съм се връзвал никъде, винаги се изплъзвах. Ето при Гьоринг, поисках му аероплани, дадох му брилянтен орден, но му казах: „Не съм нито с вас, нито против, ще бъда неутрален... Немците не мислят добро за мене, усещам по техните хора, които приемам напоследък... Англичаните искат да влезем в Съглашението, както сме си, че после щели да видят... Германците, преди да дадат оръжието, искат да се определим...“[58] През следващия месец цар Борис продължава разсъжденията си все в същата посока: „Аз, Лулчев, в главни черти съм насочен. Може в детайлите да съм колеблив, но главната линия я следвам внимателно и с постоянство... Нито Гьоринг ме купи със своите аероплани, нито англичаните ме убедиха със своите хвалби. Аз си останах на неутрална позиция, която защитавам и досега.“[59]

Тези разбирания за неутралитета Борис III излага открито пред представителите и на Германия, и на Англия през юни и юли 1939 г. В срещата си с германския министър д-р Франк царят благодарил на Хитлер за изпратената му от него карта, в която България била защрихована като неутрална държава[60], но подхвърлил на германския министър, че ще сбъркат, ако съвсем я зачеркнат. „Вие имате сметка – уверява го той – от една силна неутрална България в средата на полуострова, какъвто и ход да вземат събитията.“[61] На английския пълномощен министър Рендел по същото време царят открито декларира: „...ние, които страдахме достатъчно от войната, искаме да бъдем неутрални и чакаме вие да се разберете и ни помогнете да уредим нашите работи“[62].

Цитираните документи от дипломатически и личен характер твърде ясно показват, че през първата половина на 1939 г. България следва политика на неутралитет и неангажираност при наличието на едностранно търговско сътрудничество с Германия, наложено от обективни обстоятелства, преценено от българското правителство като опасност за суверенитета на страната. Тази позиция е ясно и широко манифестирана. Тя е призната

от страна на всички велики сили. Истинска проверка за тази политика беше отношението, което България зае след Мюнхен, след германската агресия срещу Чехословакия и след италианското настаняване на Балканския полуостров. България отказа да използва пълзящата по Европа агресия, за да уреди своите сметки. Тя отклони категорично италианските покани за съвместни действия на полуострова.

* * *

Към средата на 1939 г. българо-германските дипломатически контакти се засилиха още повече. Това се дължеше преди всичко на бързо изменящата се международна обстановка в самото навечерие на войната. След завладяването на Чехословакия Германия стана вече решаващ военно-политически фактор на европейския континент. „Стоманеният пакт", сключен между Германия и Италия през май 1939 г., превърна Италия в доминираща сила в района на Средиземноморието и Западните Балкани. Неподготвени за война, Англия и Франция наблюдаваха с нарастваща тревога германската експанзия. Опитите за сближение между западните държави и СССР, направени с Московските преговори през пролетта и лятото на 1939 г., навлезли в задънена улица.

И тъкмо в тази обстановка започва да си пробива път една нова тенденция в европейската политика, която играеше важна роля за ориентацията на България. Става дума за започналите германо-съветски преговори, водени и с участието на българската дипломация.

През лятото на 1939 г. в София пристигнал пълномощният министър в Берлин П. Драганов. Той съобщил на царя, на Кьосеиванов и на Ст. Мошанов, че през май 1939 г., в разговор със съветския шарже д'афер в Берлин Астахов, Драганов му разказал, че в германския Генерален щаб една внушителна група офицери поддържали идеята на германо-съветското сближение. Астахов се отнесъл скептично към Драгановото съобщение. Но Драганов не се отчаял. Той съобщел за разговора на барон Вайцзекер, който го помолил да предаде на русите, че Германия е готова да започне едновременно политически и стопански разговори[63].

В шифровано писмо до Кьосеиванов от 14 юли 1939 г. Драганов съобщил, че същия ден го посетил съветският шарже д'афер Астахов, който му заявил, че Русия се колебае по кой път да тръгне, „затова и изкуствено забавя преговорите с Англия". „Русия би желала да не поема никакъв ангажимент към Англия и да не бъде увлечена в конфликта, който се разиграл в Европа, но се страхува от намеренията на Германия. Ако Русия получи уверение от Берлин, че Германия няма намерение в случай на война да я нападне, Русия няма да сключи споразумение с Англия и би пазила неутралитет. Нещо повече, Русия би била готова да се споразумее с Германия, тъй като няма агресивни намерения спрямо нея..." По-нататък Астахов заявил на Драганов, че едно споразумение с Англия гарантира румънските

граници, а Русия не се е отказала от присъединяването на Бесарабия. „Едно споразумение между Германия и Русия, уверява Астахов, би било от полза и за България, която лесно би получила своята част от Добруджа, а също и изход на Бяло море."[64]

На другия ден – 15 юли, Драганов отишъл при Вьорман, за да му съобщи за странната визита, която му е направил Астахов[65].

Водените и с участието на Драганов съветско-германски преговори активизирали българската политика. Трите най-силно изразени тенденции за прогерманска, прозападна и просъветска политика почувствали, че настъпва решително време. След разговора на Борис III с германския министър д-р Франк през юни 1939 г. Кьосеиванов бил най-после поканен в Берлин за началото на юни. Правителството побързало да изпрати своя шеф в Германия, за да може да извлече изгода от започналите германо-съветски контакти. В същото време обаче Ст. Мошанов се стягал да пътува за Франция и Англия. Кьосеиванов настоявал пред Мошанов да отмени своето пътуване[66], но до разбирателство между двамата не се стигнало. Борис III, арбитърът в този спор, въпреки свидетелството на Мошанов, че е получил внушение от двореца да не пътува[67], не се е противопоставил категорично на мисията на Мошанов. Царят все още не се е решавал да заложи само на една карта. „Нямам нищо против Стойчо, разказва Борис на Л. Лулчев, нека след месец иде и той, и който хване рибата, него ще призная за първи рибар."[68]

При тази позиция на царя двамата политици поели пътя за чужбина почти едновременно. На 5 юли 1939 г. Кьосеиванов пристигнал в Берлин, където направил широки проучвания относно намеренията на Германия. В срещата с Хитлер на Кьосеиванов било предложено да се възложи на група български и германски технически специалисти да се споразумеят върху това, каква помощ е потребна на България. Хитлер обаче отказал да обсъжда българските териториални въпроси, като заявил: „За вашите териториални искания е необходимо да поговорите и в Рим."[69]

Берлинската визита на Кьосеиванов от 5 до 8 юли 1939 г. разкрила отново същността на българо-германските отношения. Тя показала стремеж на Германия да използва българо-германските връзки за сближаване на политическите позиции на двете страни, при продължаващата линия на неангажираност от страна на България. Въпреки догадките в целия световен печат, че Кьосеиванов ще подпише важни документи за присъединяване на България към оста Берлин-Рим, пътуването завършило с едно общо и неангажиращо комюнике. Германия отказала да се ангажира с българските териториални въпроси поради италианските интереси на Балканите и стремежът ѝ да спечели Югославия и Румъния[70].

Такива са, най-общо очертани, българо-германските дипломатически отношения в навечерието на Втората световна война. В тяхното развитие се виждат ясно два периода: първият започва от Мюнхен и продължава някъде до средата на 1939 г. През този период българското правителство

се стреми да провежда политика на неутралитет и неангажираност, неговата дипломация успява да неутрализира силния германски натиск за присъединяване на България към оста Рим-Берлин. Следваната от България политика обективно се предопределя от международното и вътрешното положение на страната, без да зависи от волята на този или онзи политик. Затова твърде наивно звучат опитите да се обяснява външната политика на България само с капризите на цар Борис III.

Вторият период обхваща лятото на 1939 г., т. е. самото навечерие на войната. Българо-германските отношения през този период се осъществяват в контекста на германо-съветското сближение. Засилващото се влияние на Германия увеличава прогерманските тежнения в българската политика и почти обезличава прозападната тенденция. Но въпреки това България остава вярна на политиката на мирна ревизия, неутралитет и неангажираност. Все още световните събития се развиват далеч от нея, а вътре в страната няма сила, която би могла да наложи една определена ориентация. Две крупни събития обаче ускориха хода на нещата. Това бяха германо-съветският пакт за ненападение от 23 август 1939 г. и започналата на 1 септември Втора световна война.

* * *

В края на август и началото на септември 1939 г. настъпи коренна промяна в международните отношения. На 23 август беше сключен германо-съветският пакт за ненападение, който измени съотношението на силите на международната арена и предопредели познатите аспекти на бъдещото развитие на събитията. Само няколко дни след подписването на пакта Германия нападна Полша и сложи началото на нов световен военен конфликт.

Германо-съветският пакт беше посрещнат в България твърде различно. Прогерманската буржоазия въздъхна с облекчение. „В голяма част от българското обществено мнение, свидетелства Ст. Мушанов, пактът се посрещна даже с ентусиазъм. В стопанските кръгове – поради възможностите, които се откриват за големи сделки, вследствие идващата война, сега вече неминуема. В шовинистическите среди се събудиха надеждите за реванш с подкрепата на Хитлер..."[71]

Правителството на Г. Кьосеиванов не демонстрира открито своето отношение към пакта, но Б. Филов, тогава министър на просветата, при посещението си в Германия през август 1939 г. заявява пред високопоставени германски лица, че „пактът облекчава и България"[72].

Средите на буржоазната опозиция били покрусени, както свидетелства Мошанов, който безспорно най-добре познава техните настроения[73]. Те ясно схващали, че пактът силно ограничава англо-френските влияния на Балканите и тяхната роля в българската политика.

Пактът поставя БРП в трудно положение. Нейната последователна антифашистка и антихитлеристка позиция не може изведнъж да се нагоди към новите условия. Едва след започване на войната (4 септември 1939 г.) партията изработва една формула, според която „пламналата война е дело на германската агресивна политика, улеснена от измяната на английските лордове, френските банкери и полските панове“[74]. Тази неясна теза доведе до значително объркване на партийните среди[75].

Но докато различните политически сили налучкват пътища в новата обстановка, войната избухва. Новата военна обстановка налага на правителството да определи мястото на България в начеващия се световен конфликт. На 15 септември 1939 г. то нотифицирало чрез своите пълномощни министри на всички държави и обявило в пресата следната декларация: „Предвид създаденото международно положение и развиващите се събития България, продължавайки миролюбивата си политика, ще остане неутрална.“[76] Политиката на неутралитет, без отказ от националните аспирации, е засвидетелствана от Г. Кьосеиванов пред представител на гръцкия официоз „Неа Елас“[77]. Тя е потвърдена официално и пред англо-френския блок в едно писмо на цар Борис III до английския крал, изпратено в края на септември 1939 г.[78]

Някои автори, като Л. Б. Валев, разглеждат афишираната политика на неутралитет от страна на България като временно прикритие, зад което се подготвя въвличането на България в блока на фашистките държави[79]. Колкото и правдоподобно да изглежда на пръв поглед едно такова твърдение с оглед на по-късното присъединяване на България към Тристранния пакт, то не отговаря на истината.

България обяви и лоялно следваше своя неутралитет през началния етап на войната. Тя не се присъедини към нито една от воюващите или невоюващи велики сили. Тя не заплаши с нищо нито един от балканските си съседи. Развитието на събитията нито налагаше, нито подтикваше България към една по-активна политика.

И така, след започването на Втората световна война България остана неутрална. Именно поради това тя продължаваше да бъде обект на силни чужди влияния и на непрекъснат дипломатически натиск от страна на великите сили от воюващите вече коалиции.

В новата военна обстановка българо-германските дипломатически отношения продължаваха да се развиват най-интензивно. Стремейки се да запази мира на Балканите, да ограничи англо-френските и съветски влияния в този район, дипломацията на Райха продължаваше да укрепва своите позиции. Още през септември 1939 г. Вилхелмщрасе и граф Чано обсъждаха идеята за обединяване на неутралните държави и балканските страни в една политико-икономическа система под ръководството на Германия и Италия. Но след пътуването на фон Рибентроп в Москва на 28 септември 1939 г. тази идея е изоставена[80]. Отказът на германската дипломация да обсъжда повече идеята на граф Чано се дължи на противоречията на Гер-

мания и Италия на Балканите и на новите елементи в германо-съветските отношения.

След 1 септември 1939 г. германската дипломация определи три основни цели на своята балканска политика: 1) да се воюва на един фронт и да не се отделят сили за Югоизтока; 2) да се пази спокойствието на Югоизтока, докато това е изгодно за Германия; 3) да не се допуща присъединяването на Италия към Югоизточния европейски военен блок, за да се избегнат евентуалните усложнения в отношенията между Италия и СССР[81].

Германската дипломация отделяла много сили главно за парализирането на англо-френския икономически и политически натиск на Балканите. Опирайки се на своите стопански позиции, Германия успя да сключи през октомври 1939 г. няколко нови спогодби с българското правителство, допълващи търговския договор от 1932 г. и сключената впоследствие клирингова спогодба[82].

През октомври и ноември 1939 г., когато англо-френската дипломация лансирала идеята за създаване на Балкански неутрален блок, насочен срещу Германия и срещу СССР и подтикнала Румъния да направи предложение на балканските държави в този смисъл, Германия остро реагирала. На 18 ноември Рибентроп телеграфира на легацията в Москва, че Германия има напълно отрицателно отношение към румънската инициатива за създаване на Балкански неутрален блок, който да привлече България и Унгария. „Единственото, което интересува германското правителство, съобщава Рибентроп, е всички държави от Югоизточна Европа да пазят в тази война един стриктен неутралитет и да не играят по свирката на Англия и Франция, както това направи Турция, сключвайки пакта от 19 октомври." Рибентроп нарежда на легацията да поиска от съветското правителство да вземе официално становище против румънското предложение[83].

Германската дипломация прави преки постъпки в същия смисъл и пред България. В един доклад от 22 ноември 1939 г. Драганов съобщава в София: „Господин Вьорман се отнесе много отрицателно и иронично даже към тази румънска инициатива, за която каза, че е умряла, понеже нито италианците, нито Германия са съгласни с осъществяването ѝ"[84]

Следвайки неотклонно своята линия да изолира България от англо-френския блок, германското външно министерство продължавало непрекъснато да внушава на България да се държи настрана от Балканското споразумение. В началото на 1940 г. държавният подсекретар на външните работи Вьорман предупредил Драганов, че България трябва да внимава със засилващия се интерес на Турция спрямо България, тъй като Германия разглеждала този интерес като английско внушение. Англия, която иска да спечели България, заявил Вьорман, се стреми към едно частично уреждане на спора ѝ с Румъния. Това според него трябвало да стане чрез посредничеството на Райха[85].

Наред с усилията да неутрализира англо-френските влияния в България, германската дипломация проявявала голяма осторожност към българо-съветските отношения, които след 1 септември 1939 г. се развивали твърде интензивно.

През септември 1939 г., когато съветсктото правителство предложило на България пакт за взаимопомощ, Германия, съобразявайки се с току-що сключения пакт със СССР от 23 август, не реагирала. Държавният секретар Вайцзекер приел без коментарии съобщението на Драганов, като обещал, че ще го предаде на Рибентроп[86].

През ноември, когато българо-съветските отношения все повече се разширявали, Шуленбург съобщил, че е имал специална среща с Молотов по отношение на България[87]. Следващия месец Германия вече не се задоволявала само с информации и разговори. Нейната дипломация преминала към преки внушения за ограничаване на българо-съветските връзки. В началото на декември 1939 г. германският посланик в София Рихтхофен заявил на цар Борис, че слухът, който се носи в София, че Германия ще остави на русите развързани ръце на Балканите, очевидно е разпространен от неприятелската пропаганда[88]. Във връзка с този разговор Рихтхофен получил на 15 декември една подробна инструкция за целите на германската политика в България. Според тази инструкция на Вайцзекер германската политика се определя от факта, „че сме във война и че имаме договори с Италия и със Съветския съюз. Ние считаме, продължава държавният секретар, че българската политика трябва да се води по такъв начин, че България да не влиза в конфликт със Съветския съюз, защото въпреки всичкото наше приятелство към България и всичкото ни желание да ѝ помогнем в трудни времена, ние не ще можем да се намесим при сегашните обстоятелства. И за в бъдеще ние не разчитаме на един подобен конфликт... Един отговор по желанието на Съветите да сключат с България пакт за взаимни гаранции и да придобият концесии за въздушни и морски бази, трябва естествено да зависи от момента и условията, и специално от факта дали по този начин българските национални аспирации могат да бъдат напълно реализирани.“[89]

Политиката на Германия да запази мира в Югоизтока и да ограничи англо-френските и съветски влияния на Балканите била продължена и през 1940 г. Още в самото начало на новата година Рибентроп потвърдил своя стар възглед, че „запазването на мира на Балканите е сега от капитална важност за Германия и Италия“[90]. Постъпки в същия смисъл германската дипломация прави и пред съветското правителство. В разговор с Молотов на 25 януари 1940 г. германският посланик в Москва фон Шуменбург обърнал внимание на съветското правителство върху засилената напоследък дипломатическа активност в Евпорейския югоизток и специално върху опитите на Турция да привлече България към Балканската антанта[91].

С оглед на подготвената война на Запад Германия следваше възприетия курс спрямо Югоизтока и през пролетта на 1940 г. Това бе потвърдено

лично от Хитлер пред новия италиански посланик в Берлин граф Мажистрати в началото на февруари[92] и в разговорите на Рибентроп с Мусолини в Рим през март 1940 г.[93]

Стремежът да запази спокойствието в Европейския югоизток обаче не намаляваше активността на германската дипломация в този район. Германия се отнасяше с особено подозрение към опитите на Англия да я измести от балканските пазари. В отговор на засилващото се в края на 1939 и през пролетта на 1940 г. английско икономическо проникване, на 9 април 1940 г. Вилхелмщрасе наредило на своите посланици в балканските столици да поискат от съответните правителства да се обявят против английския опит да изтика Германия от балканския пазар, като бъдат заплашени със сериозни контрамерки от страна на Германия[94].

Особено силен натиск Германия упражни върху българското правителство. След като вече беше задлъжняла към българската хазна с 60 милиона марки[95], в започналите през април 1940 г. германо-български търговски преговори Германия открито настоява за пълно приспособяване на българското стопанство към нейната военна икономика. След двумесечни преговори, на 24 май 1940 г. било подписано допълнение към договора за 1939-1940 г., според което България се задължавала да увеличи своя износ за Германия до септември 1940 г. с 50 милиона марки[96].

По време на преговорите в края на април 1940 г. в България пристигнал известният стопански деец на Райха – Клодиус, който продължително време конферирал с българските министри и цар Борис по въпроса за английското икономическо влияние в България[97]. Германският пратеник успял да постигне определени резултати в областта на стопанските отношения. Всички министри, с които той разговарял, го уверили в приятелските си чувства към Германия, в желанието си да разширяват стопанските връзки с нея, но те не поели никакви политически ангажименти. Не дали положителен резултат в това отношение и разговорите на Клодиус и Рихтхофен с цар Борис III, за когото те отбелязват в своя доклад, че напоследък той сам взема всички важни решения по външната политика на страната. Царят заявил на германските представители, че България може да осъществи своите национални аспирации, бидейки на страната на Германия, но тя е „военно така слаба, че трябва да остане неутрална възможно найдълго. Но ако тя бъде атакувана, ще се защитава с всички средства, с които разполага."[98]

Политиката на неутралитет, която и новото правителство на Б. Филов, сменило правителството на Кьосеиванов през февруари 1940 г., продължавало да води, била широко засвидетелствана през първата половина на 1940 г. в парламентарнтие дебати по външната политика през март-май 1940 г.[99] За политиката на неутралитет говорят и най-секретните документи на българската дипломация. На 4 април 1940 г. в София било свикано тайно съвещание на ръководителите на българската външна политика и на посредниците от Берлин и Лондон[100]. Това съвещание стига до заклю-

чение, че разширяването на военния конфликт заплашва независимостта на България. Неизвестностите, пред които страната е поставена, „налагат повелително на България да продължава и занапред да следва политика на мир и строг неутралитет и да заявява, че ще брани своята независимост срещу всяко посегателство“[101].

Въз основа на изводите от съвещанието външният министър Иван Попов изпратил на 4 април едно нареждане до пълномощните министри, което бе редактирано като допълнение към директива № 19. „Началата, които лежат в основата на споменатата директива – се казва в инструкцията, – остават и днес непроменени.“ Условията на войната и многократно подчертаваният неутралитет на България налагат да се изчака мирната конференция и т.н.[102]

България останала вярна на своята политика и след започване на войната на Запад. На 11 май 1940 г., т. е. на другия ден след началото на германската военна офанзива на Западния фронт, българското правителство наредило на своите представителства в чужбина да заявят, че България, както и досега, ще следва политиката на строг неутралитет. „В случай, че възникне опасност за някои от съседните страни... – се казва в инструкцията – България, като лоялен член на балканското семейство, не ще предприеме нищо, което може да влоши положението на нейните съседи и да подрови взаимното доверие.“[103]

Така чак до лятото на 1940 г. България успяла да запази своята независимост и неутрална политика. Лавирайки между великите сили, тя отбягна прекия ангажимент. Разбира се, не бива да се изпуща предвид, че нейното отношение към великите сили беше твърде различно. Към Германия тя се отнасяше, общо взето, със симпатии и надежда, към Англия и Франция с уважение, без ангажименти, към СССР със страх и подозрение. Но степента на тези различия не беше толкова голяма, че да промени позицията на неутралитет още в този ранен час на войната. Фактически България оставаше неангажирана политически държава.

* * *

През лятото на 1940 г. основният въпрос на българо-германските дипломатически отношения стана добруджанският въпрос.

Както беше вече посочено, още в навечерието на войната България предяви своите законни претенции за Южна Добруджа и потърси съдействието на великите сили за разрешаването на добруджанската проблема.

Първоначално Германия се отнасяше резервирано към българското искане. В един посланически доклад от 20 ноември 1938 г. Рюмелин съобщил в Берлин, че е разговарял с Кьосеиванов по въпроса за Южна Добруджа. Заявлението на българския министър-председател, че Добруджа е „земя скъпа на сърцата на всички българи“, било посрещнато с мълчание от германския посланик[104].

Както свидетелства споменатият вече разговор между Драганов и Вьорман, състоял се по същото време в Берлин, българските искания били посрещнати напълно резервирано. След Мюнхен Германия се стремяла да привлече Румъния на своя страна, за да си осигури румънски петрол и изобщо не пожелала да се ангажира с България по добруджанския въпрос. В писмо от 4 септември 1939 г. българският пълномощен министър в Букурещ съобщил, че в разговор с германския си колега Фабрициус последният му дал да разбере, че Германия има интерес да менажира една послушна Румъния и се нуждае засега от спокойствие на Балканите[105]. Фабрициус в най-конкретна форма изразил това, което Хитлер беше казал на Кьосеиванов през юли 1939 г., когато отклонил въпроса за българските териториални претенции, пращайки Кьосеиванов да разговаря по тези въпроси в Рим.

За дълго време, чак до окончателното налагане на Германия в румънската икономика и политика, тази позиция на германската дипломация останала непроменена. В началото на 1940 г., когато България била предмет на най-силна дипломатическа обработка от страна на англо-френския блок и в непрекъснато засилващите се връзки със СССР, българската дипломация се опитала отново да склони Германия по добруджанския въпрос, изтъквайки западната и руската заплаха. В разговор с държавния подсекретар на външните работи Вьорман през февруари 1940 г. Драганов посочил, че уреждането на въпроса за Добруджа посредством Англия или СССР няма да бъде от полза за Германия и посъветвал германското външно министерство да се заинтересува повече, въпреки стремежа му да бъде добре с Румъния[106].

Опитът на Драганов обаче отново бил несполучлив. От германското външно министерство го уверили, че не били поети никакви гаранции за румънските граници, но те искали да запазят добрите си отношения с Румъния. Въз основа на това Драганов заключил, че докато трае войната и Германия ползва румънския петрол, не може да се очаква тя да повдигне пред Румъния териториални въпроси, нито да заеме благосклонно отношение към тяхното уреждане[107].

През март 1940 г. от Драганов се получил още по-обезсърчителен доклад. Той пише, че Германия разчита на едно, макар и насила приятелство с Румъния заради петрола и храните и германската политика няма интерес да защити българските, съветските и унгарските претенции[108].

Но скоро, вследствие на настъпилите през 1940 г. промени в международните отношения, тази германска позиция започнала да се променя. Германия успяла вече да се наложи в румънската политика. В стремежа си да овладее напълно положението в Евпорейския югоизток тя се опитала да спечели окончателно и България. Поради това у германската дипломация съзрявала идеята за компенсация на България, като ѝ се върне Южна Добруджа.

По това време Румъния бе изоставена и от англо-френския блок. След като тя се преориентира към Германия, английската и френската дипломации анулирали дадените през 1939 г. гаранции за целостта на Румъния и започнали да проявяват все по-определени признания за законността на българските искания[109]. На българска страна застана изцяло и СССР[110].

Промяната в отношението на великите сили към Румъния я караше да търси контакти с България, за да може да уреди добруджанския въпрос по най-сполучлив начин в своя полза. Българската дипломация се възползва от новото състояние на балканските отношения и на 4 април 1940 г. определи като непосредствена задача № 1 възвръщането на Южна Добруджа[111].

В стремежа си да реализира тази задача, българската дипломация предприе широка кампания в Берлин, Москва, Лондон, Париж и Букурещ. Тя ясно разбираше обаче, че при съотношението на силите в Европа без съгласието на Германия този въпрос не би могъл да бъде решен. И когато през юни 1940 г. Съветският съюз зае Бесарабия, а Унгария мобилизира цялата си армия и започва да се готви за война с Румъния, за да си възвърне Трансилванската област, България също предприе енергични стъпки.

На 27 юни 1940 г. Драганов и неговият унгарски колега в Берлин поискали от Вилхелмщрасе да подкрепи българските и унгарските териториални претенции спрямо Румъния. Вьорман, към когото било отправено това искане, обаче заявил, че Германия е заинтересувана от мира на Балканите и посъветвал двете страни да не прибягват до военна сила[112]. Недоволен от германското становище, Драганов се опитал да внуши на Вьорман, че Германия няма полза, ако България уреди добруджанския въпрос с руска помощ[113]. На следващия ден двамата посланици били отново поканени от Вьорман, който им съобщил, че Германия „още не е определила окончателно своите позиции във връзка с руските действия в Бесарабия“[114]. Въздържаността на германската дипломация накарала цар Борис лично да се намеси в тези разговори. На 29 юни той извикал Рихтхофен и му заявил, че ако България не получи Южна Добруджа, възниква опасност от революция, която ще установи най-тесен съюз с Москва. След разговора германският посланик телеграфирал в Берлин, че обстановката в България с оглед германските интереси става много опасна и препоръчал на Вилхелмщрасе да предприеме необходимото за засилване на германското влияние в България[115].

Германската резервираност накарала правителството да премине към открита подготовка за военно разрешение на добруджанската проблема[116]. Но Германия се противопоставила на военното решение[117]. Тогава българската дипломация засилила натиска над Вилхелмщрасе. На 10 юли Ив. Попов наредил на Драганов да уведоми Германското външно министерство, че СССР поддържа българските искания за Добруджа[118]. След два

дни Попов съобщил същото и на Рихтхофен, който веднага телеграфирал на Рибентроп, че България придава важно значение на благосклонната съветска позиция[119]. Все за целите на започналия дипломатически натиск бил използван дори и Фердинанд. На 7 юли Фердинанд се обърнал с лично писмо до Хитлер, в което изтъкнал, че в германската политика на Изток е много важно България да получи Южна Добруджа чрез посредничеството на Германия[120].

След този натиск, съчетан с военни приготовления, дипломацията на Райха действително разбрала, че протакането на добруджанския въпрос ще накърни германското влияние в България. Опасенията от преждевременни безредици на Балканите, когато цялото внимание на Германия било ангажирано на Запад, накарали Рибентроп да съобщи на 15 юли в София, че Хитлер е посъветвал румънския крал да уреди териториалните спорове с България и Унгария „по мирен път и на разумна основа“[121].

За тази цел на 23 юли в Берлин били извикани новите румънски управници Джигурту и Манулеску. Три дни след тях в Залцбург пристигнали Филов и Попов. На 27 юли те се срещнали с Рибентроп и Хитлер, за да мотивират българските искания за Южна Добруджа.

Хитлер се съгласил с българските искания, включително и за Силистра, но отказал да поеме арбитражна роля. Накрая той наредил на Рибентроп да внуши още веднъж на румънците, че неговото желание е въпросът да бъде уреден бързо[122].

Намесата на Германия в полза на българското искане, благосклонната съветска позиция и одобрението, което българските искания намерили във всички меродавни столици, принудили Румъния да започне преговори, които завършили на 7 септември 1940 г. с подписването на Крайовската спогодба, според която България си възвърнала отнетата ѝ по Ньойския договор Южна Добруджа.

* * *

Българо-германските отношения през есента на 1940 г. навлязоха в нова фаза. След като успя със светкавични удари да разгроми Франция, да елиминира Англия от Европа и да окупира Полша, Белгия, Холандия, Дания и Норвегия, Германия преживяваше зенита на своята мощ. Тя стана пълновластна разпоредителка със съдбините на стария континент. Това извика в замъгленото от лесна слава съзнание на европейския диктатор отново мисълта да разгроми Съветския съюз. Още през август 1940 г. в тайните канцеларии на Вермахта започнаха да се разработват планове за война срещу СССР. На 10 ноември тези планове са били вече завършени. На 18 декември 1940 г. Хитлер ги одобрява под кодовото наименование „Барбароса“[123].

Дипломатическото оръжие на тази нова политика стана подписаният на 27 септември 1940 г. в Берлин Тристранен пакт между Германия, Ита-

лия и Япония, който имаше подчертана антисъветска и антиамериканска насоченост, както сам признава един от неговите създатели[124].

Така в ранната есен на 1940 г. часът на Балканите беше ударил. Начеваше се една гигантска борба – дипломатическа, политическа, военна, разузнавателна, за окончателно спечелване на този район.

Германия се стремеше да овладее Балканите, за да гарантира южния фронт на своята армия в подготвената война срещу СССР, да парализира английското влияние и евентуалните опити за балканска офанзива на Англия, да осигури своите продоволствени ресурси. Успоредно с нея тук против английското и съветското влияние действаше вече и Италия, която влезе във войната на страната на Германия на 10 юни 1940 г. Първият симптом на решителното германско проникване на Изток беше изпратената по искане на генерал Антонеску през септември 1940 г. германска моторизирана дивизия на румънска територия[125]. Наред със започналото военно проникване Германия предприе тотален дипломатически натиск върху разпокъсаните и люшкащите се от вълните на световния конфликт балкански държави.

Един от главните обекти на тази офанзива стана България, положението на която в тази война беше много сложно. България продължаваше да бъде изолирана на Балканите. Отношенията ѝ с Румъния след добруджанския конфликт бяха силно изострени. Турция и Гърция бяха струпали огромни войски на българската граница, които в удобен момент можеха да преминат в атака. Отношенията с Югославия, макар и привидно спокойни, таяха също опасност от конфликт. Двете страни, които до момента имаха почти едно и също положение спрямо великите сили, постоянно се дебнеха с оглед на евентуално контрадействие.

Отношенията на България с великите сили (воюващи и неутрални) също не бяха изяснени. България следваше своята политика на неутралитет и изчакване. Тя поддържаше активни дипломатически връзки и с Германия, и с Англия, и със СССР. Въпреки приятелското си разположение към Германия, до този момент българската външна политика беше успяла да се изплъзне от германския натиск. България оставаше неангажирана политически и военно.

И точно сега започва новият германски натиск. На 16 октомври 1940 г. германският пълномощен министър в София Рихтхофен прочита на Иван Попов следната телеграма от Рибентроп: „Правителствата на Германия, Италия и Япония се споразумяха да улеснят присъединяването на приятелските тем държави към пакта от 27 септември. Намерението, което лежи в основата на този пакт, а именно да се противодействува на разширяването на войната и с това да се ускори възстановяването на мира, може да се постигне по-лесно, като и други сили се присъединят към силите на Тристранния пакт и открито се обявят за същата политика, избягване на разширението на войната и ускоряване на мира."

Рихтхофен прибавил устно, че Унгария и Румъния са дали вече съгласие. „Становището на България по отношение на този пакт – заплашил той – щяло да бъде критерий за поведението на България към силите на Оста." Рибентроп настоявал България да обяви своето решение в срок от два дни[126].

Официалното предложение на Вилхелмщрасе било веднага последвано от серия атаки, които целели да парализират отрицателната реакция на българското правителство. На 16 октомври в София пристига министърът на просветата на Германия Руст, придружен от директора на отдела за културни връзки при Вилхелмщрасе фон Твардовски. Двамата пратеници поискали от България да се присъедини към Тристранния пакт, но срещнали отказа на цар Борис III, мотивиран с опасността от външни и вътрешни усложнения[127].

Тази първа българска реакция показала на германската дипломация, че трудно ще може да превие България, затова тя започнала открито да заплашва царя[128] и да шантажира правителството[129]. Началникът на отдела за печат при Вилхелмщрасе заплашил Драганов, че България ще пропилее своите шансове, ако не се присъедини към пакта[130].

Германското предложение поставило българската политика в изключително критично положение. Трябвало да се вземе съдбоносно решение – или да се тръгне с Германия, като се поемат всички рискове от такава една стъпка, или да се отклони германското предложение, като се предизвика нейната ярост. Българската дипломация била изправена за пръв път след Мюнхен пред една съдбоносна алтернатива.

И тя заработила трескаво. Още на другия ден – 17 октомври, Ив. Попов телеграфирал на Драганов, за да узнае неговото мнение[131]. Отговорът на Драганов бил светкавичен. Той съобщил още същия ден на Попов, че при всяко положение „ние не можем слепешком да се присъединим към пакта, което сигурно ще предизвика война на Балканите", и препоръчва преди отговора да се състои среща между Попов и Рибентроп[132]. Правителството и царят обсъдили Драгановото предложение и решили да приемат неговия възглед. С оглед да се отклони германското предложение, цар Борис написал лично писмо до Хитлер, което изпратил на 21 октомври със секретар-съветника Морфов. В него Борис III обяснява на Хитлер, че в настоящия момент присъединяването на България към пакта ще бъде преждевременно и опасно, тъй като съществува заплаха от страна на Турция и Гърция, а България е неподготвена във военно отношение. „Даже ако се успее да се отстрани опасността от внезапно нападение от страна на съседите – продължава царят – то тук, на Черно море и в района на проливите може да възникне опасна ситуация в случай на ново сближение между Турция и СССР." Накрая царят предлага отново да се обсъди целесъобразността от присъединяването на България, като заявява, че Филов и Попов са готови да се срещнат с Рибентроп[133]. На 20 октомври Попов информирал Драганов телеграфически за мисията на Морфов и му наредил

бързо да уреди аудиенция, като съобщи на Германското външно министерство, че по заповед на царя са натоварени да предадат писмото лично на фюрера, и то в най-скоро време. В същата телеграма Попов наредил на Драганов да уведоми Рибентроп, че отговорът на българското правителство ще се забави, понеже има лично писмо на царя, и да проучи кои са истинските съображения, които са продиктували германското предложение – да разбере и донесе дали има необнародвани клаузи на Тристранния пакт, тъй като на България официалният текст не бил съобщен. „Бъдете предпазлив в разговорите си по горните въпроси – предупреждава Попов – за да не се схване като водене на преговори от ваша страна по същество на въпроса. Особено внимавайте да не се добие впечатление, че ние сме наклонни да възприемем тяхната покана.“[134]

Германското правителство обаче не пожелало да се съобрази с позицията на България. Хитлер демонстративно отказал да приеме Морфов[135]. След пет дни Рибентроп отново настоял България да се присъедини веднага към пакта, като на българското правителство се разрешавало да помисли още няколко дни[136].

И този път германският натиск бил съпроводен от неуспешен опит на Италия да привлече България към силите на Оста и в предстоящата война на Италия срещу Гърция[137].

Срещу комбинираните действия на двете страни остро реагирала английската дипломация. Форин офис и английските представители в балканските столици подложили българското правителство на истинска бомбардировка от ноти, внушения, заплахи и обещания[138]. Към английските усилия да се отклони България от Тристранния пакт се присъединила и дипломацията на Съединените щати[139].

Английската и американската намеса увеличили съпротивителните сили на българската дипломация и послужили като допълнителен аргумент за отхвърляне на германското предложение.

След малко прекъсване германският натиск срещу България бил подновен с нова сила. Германия била принудена да бърза от обстоятелствата. Започналата в края на октомври Итало-гръцка война бързо се затягала. Още през първите дни италианските нашественици претърпели поражение. На 12 ноември гръцката армия преминала в контранастъпление, изхвърлила италианските войски от гръцка територия и успешно настъпила към Албания, заплашвайки да откъсне италианците от морето.

Военната обстановка на Балканите имала опасни последици за Германия. Провалът на Италия стабилизирал английското военно стратегическо положение в този район и засилил антифашистките настроения в балканските страни. Всичко това наложило на Германия да вземе решителни контрамерки. На 13 ноември Главният щаб на въоръжените сили на Германия издал „Директива № 18 за подготвителните мерки в близко бъдеще срещу Гърция“. Директивата предвиждала окупация на Северна Гърция от германски войски, преминаващи през България. На практика

се предвиждала окупация на българската земя и превръщането ѝ в база за агресия[140].

Германската дипломация веднага се заела да обезпечи военните планове на Вермахта. На 14 ноември Драганов бил извикан от Рибентроп, който изразил съжаление, че България не иска да се присъедини към пакта и заявил, че колебанията на България са необясними, че тя се радвала на голямо приятелство в Германия, че българският народ бил известен като „прусаците на Балкана". Като уверил още веднъж Драганов, че опасенията от Турция са неоснователни и обещал (за пръв път след започване на войната), че България ще получи излаз на Егея, Рибентроп поискал да се създаде в България наблюдателна служба за борба срещу английската авиация, която от Егейските острови се канела да бомбардира петролните извори в Румъния, т. е. той се домогвал към контрабандно вкарване на германски войски в България, за да я постави след това веднага на колене.

Драганов отхвърлил исканията на Рибентроп, като заявил, че България не бива да се насилва, а наблюдателната служба може да се организира и от български войници под ръководството на един германски специалист[141]. Веднага след разговора раздразненото Германско външно министерство поканило цар Борис III за среща с Хитлер. Царят се стъписал. Дълбоко разтревожен, той съобщил на Л. Лулчев: „Те искат да ми направят трика, който правиха на Телеки (министър-председател на Унгалия – б. а.), да ме викат набърже, да ме тъпчат, да ме шашардисат и толкова..." Но той решава, че няма да се присъедини към пакта[142].

Така на 17 ноември Борис III и Попов инкогнито отлетели в Главната квартира на Хитлер в Берхтесгаден. Тук Хитлер и царят, от една страна, и Попов и Рибентроп, от друга, разговаряли поотделно. Разговорът между външните министри продължил два часа. Рибентроп бил безкрайно арогантен. Той заявил на Попов, че Румъния, Унгария и Словашко вече са дали съгласието си и ще подпишат поред присъединяването си към пакта, а за България била определена датата 26 ноември. Попов се опитал да убеди Рибентроп, че България не може да се присъдини към пакта и че не бива да я насилват, като изредил познатните вече аргументи. „На всички мои аргументи – пише Попов – той самоуверено възразяваше – все пак ще подпишете."[143] „Рибентроп натискаше Попов до изпотяване" – съобщава царят.

Хитлер бил по-внимателен с царската особа. След като разказал на Борис, че с Молотов са се споразумели да не отиват на Балканския полуостров, а оттам да вземат само материали, той го запитал защо България не влезе в Тристранния пакт и приложил познатата уловка на германската дипломация – да уверява българите, че война няма да има.

Царят отказал на Хитлер. „България като неутрална по-добре задържа 24-те турски и 7-те гръцки дивизии, отколкото ако почне война невъоръжена. След толкова нещастни войни народът не ще война." След това

цар Борис III отново се върнал към своята любима тема – да урежда германо-английското сътрудничество. Той посъветвал Хитлер да се обърне към Англия и да сложи край на войната. Хитлер се съгласил, че трябва да се опита и му заявил, че ще иска отново да го види[144].

Разделяйки се с Хитлер, Борис III отишъл при двамата външни министри и сложил край на трудния разговор. Още на вратата Попов го запитал какво мисли по искането на Германия. Царят веднага отговорил, че възприема гледището на своя външен министър[145].

Така германският дипломатически натиск за присъединяване на България към Тристранния пакт през октомври-ноември 1940 г. бил провален. На самонадеяната и брутална дипломация на Райха, която, без да се допита до българите, беше обявила, че на 26 ноември в Берлин ще пристигнат българският министър-председател и министър на външните работи, след посещението в Берхтесгаден се наложило да опровергае това съобщение.

Отказът на България силно раздразнил германските и италианските политици. Хитлер започнал вече да възлага повече надежди на Югославия, която в разгара на Итало-гръцката война направила постъпки за укрепване на връзките си с Италия. На 20 ноември, когато при него се събрали Рибентроп и Чано, за да направят преценка на дипломатическата акция за консолидиране на Тристранния пакт, той дълго време занимавал двамата външни министри с проекта си да издигне югославския регент Павел за крал на Югославия[146]. Същият ден Хитлер написал дълго писмо до Мусолини, за да му изясни обстановката. „Положението, което се развива днес – съобщава той, – има психологически и вонени последици. Положението в Гърция се отразява зле върху дипломатическата подготовка, която се намира в еволюция. Изобщо ние чувстваме лошите последици, които се проявяват в тенденцията на някои нации да избягват да се ангажират с нас и да изчакват развоя на събитията.

България, която вече демонстрира малко наклонност да се присъедини към Тристранния пакт, сега се показа напълно опозиционна да разглежда едно такова решение.“ (Подчертаното от мен – Н. Г.) Накрая той предлага да се предприемат енергични действия на Балканите, като се парализира Турция, позицията на която силно влияе върху българското поведение[147].

Българският отказ за присъединяване към Тристранния пакт през октомври-ноември 1940 г. представлява един от най-крупните дипломатически актове на външната политика на България през Втората световна война. За съжаление в оскъдната и досега историческа книжнина този факт или е бил отминаван, или е представен в изопачена светлина.

В статията на Марин Михов „Борбата на СССР против хитлеристката агресия на Балканите...“[148] в противоречие с фактите се твърди, че цар Борис се съгласил по принцип да се присъедини към Тристранния пакт, че поискал това да стане малко по-късно. Невярното твърдение на Михов за съжаление се приема и от други автори. Г. Стефанов се съгласява с него, без да привежда нови документи и допълнителни съображения[149]. В

цитираната работа на Валев, като се използва дневникът на Богдан Филов, се заключава, че цар Борис „не възразявайки по принцип, повторил тезиса за възможните външнополитически усложнения за България и помолил само за това нейното формално присъединяване към Оста да бъде отложено за по-късен срок, когато бъде завършена необходимата военна и политическа подготовка. На това и се съгласили."[150]

В цитирания от Валев дневник няма обаче текст, който да дава основания за подобно заключение. Освен опасенията от външнополитически усложнения, които цар Борис действително използвал като аргумент, за да отклони германските предложения, другото е прибавено от самия Валев.

И така, досегашните изследвания на този крупен акт от външната политика на България влизат в твърде остро противоречие с фактите. Те не изясняват действителното отношение на България към Тристранния пакт, пренебрегва се един реален принос на България в антихитлеристката борба по времето на Втората световна война. България се представя за сателит на Хитлер дори и тогава, когато тя не е била.

Отказът на България да се присъедини към Тристранния пакт през октомври-ноември 1940 г. попречи на германската дипломатическа офанзива в Източна Европа. В един момент, когато Гърция громеше италианските нашественици, българското решение беше от огромна полза и за освободителната кауза на гръцкия народ, и за всички балкански народи. Сам Мусолини в едно писмо до Хитлер обяснява, че италианските неуспехи в Гърция се дължат освен на лошото време и на „отношението на България, която позволи на гърците да оттеглят от Тракия 8 дивизии, за да засилят войските срещу нас"[151].

Българската позиция вдъхна кураж на редица малки страни да отстоят пред германската дипломатическа офанзива, тя попречи за бързата консолидация на Тристранния пакт и създаде трудности на Хитлер и неговата агресия на Изток[152].

След като България отклони германското предложение за присъединяване към Тристранния пакт за известно време (ноември-декември 1940 г.), в българо-германските отношения се получи частична стагнация. През този период българската дипломация бе заета изключително със съветското предложение за сключване на пакт за дружба и взаимопомощ между България и СССР от 26 ноември 1940 г. Сега България отново стана проблема № 1 в германо-съветското съперничество за влияние на Балканите и в зоната на Черноморието.

Отхвърляйки предложението на СССР, България много скоро отново се изправи лице с лице срещу дипломатите и дивизиите на Райха. От декември 1940 г. за българската политика настъпиха съдбоносни времена.

* * *

В края на 1940 и началото на 1941 г. германската военна машина стремително се насочи към Балканите. На 13 декември 1940 г. Германското военно командуване утвърди Директива № 20 по операцията „Марита". Тази директива предвиждаше концентрация на крупни сили в Румъния и след установяване на благоприятно време, вероятно през март, да се изпрати ударна група за окупация на северното крайбрежие на Егейско море, а ако е необходимо – и на цялата гръцка територия. Тук е записано, че се „очаква поддръжка от България..."[153].

В изпълнение на Директива № 20 още в края на декември в Румъния били прехвърлени близо 500 000 германски войници. В началото на януари 1941 г. пълномощният министър в Букурещ Петров-Чомаков съобщил в София, че числото на германските дивизии в Румъния непрекъснато нараства. За командуващ тези части бил назначен фелдмаршал Лист. Той съсредоточвал своите войски по протежението на Дунав, в пунктовете за преминаване. Големи понтонни части, снабдени с тежки мостови съоръжения, използвайки леда, усилено подготвяли преходите за форсиране на реката[154]. Непрекъснато прииждащите германски части достигнаха към началото на февруари до 1 милион войници. Военната подготовка беше съгласувана с една мощна дипломатическа офанзива. В началото на декември 1940 г. германската дипломация с личното участие на Хитлер се зае да подготви балканската операция. След като разговарял с румънския диктатор Антонеску по подробностите около германската атака към Солун и с югославския външен министър Цинцар-Маркович, Хитлер писал на 5 декември 1940 г. писмо до Мусолини, в което изказвал увереност, че дипломатическата криза в Европейския югоизток може да бъде надмогната[155].

Малко по-късно – на 31 декември 1940 г. – Хитлер отново писал на Мусолини по балканските проблеми. Този път той го занимава с позицията на българското правителство. „България показва обаче – отбелязва той – отвращение към присъединяването си към Тристранния пакт и към това да възприеме една ясна позиция в международните отношения. Огромният натиск, упражнен от Съветска Русия, е причината за това. Ако царят се беше присъединил незабавно към нашия пакт, никой не щеше да се осмели да го подлага на подобен натиск. Най-лошото е, че този натиск трови общественото мнение, което не е нечувствително към комунистическата зараза." „Без съмнение – продължава Хитлер – само Румъния и Унгария са възприели в конфликта една ясна позиция. Югославия печели време. Необходима е подготовка за всяка евентуалност от страна на Русия, макар че сега отношенията със СССР са твърде добри. В действителност единствените точки, които ни разделят, са Финландия и Константинопол. Не е в наш интерес – заключава Хитлер – да изоставим Константинопол на Русия и България на болшевизма."[156]

Все с оглед на подготовката на балканската операция на 19 и 20 януари 1941 г. в Берлин се състояла среща между Хитлер и Мусолини, на която присъствали външните министри Рибентроп и Чано и висши офицери от двете страни. Хитлер посочил, че концентрацията на германски войски в Румъния има три цели: да извършват опереция срещу Гърция, да защитят България срещу СССР и Турция и да обезпечат гаранциите, дадени на Румъния[157]. Граф Чано отбелязва в дневника си, че в Берлин била манифестирана „абсолютна солидарност между страните на оста и ние всички ще действуваме заедно на Балканите"[158].

Откритите германски приготовления в Румъния, демонстративно ориентирани на юг, и солидарността на държавите от оста Рим-Берлин поставили България пред огромна опасност. Тази опасност се увеличавала от активизиращата се германска пета колона вътре в страната[159].

Концентрирала вече значителна армия на румънска територия, създала силно вътрешно напрежение в България, германската политика преминала отново към политическа обработка на България за присъединяването ѝ към Тристранния пакт. Още на 4 декември 1940 г. Драганов бил извикан и от Хитлер. В продължение на повече от час Хитлер увещавал посланика в необходимостта от незабавно присъединяване на България към Тристранния пакт. Този път той вече си послужил и с „болшевишката заплаха", като разказал, че Молотов поискал да влязат с армия във Варна и Бургас.

Но Драганов продължавал да упорства, като отново изтънкал турската заплаха. Хитлер избухнал: „Няма да ви нападнат – закрещял той, – защото за 24 часа ще се споразумея със Сталин и Турция ще изчезне от Европа." На Драгановото възражение за отношението на Русия Хитлер отговорил с маниакално заплашване: „Аз имам 100 готови дивизии, с които мога да се справя с Русия за три месеца."

По-нататък Хитлер казал на посланика, че България може да увери турското правителство, че няма да пусне войски през своята територия, които да нападнат Турция[160].

Рапортът на Драганов до царя показал на българското правителство, че времето за изплъзване е минало, че то ще трябва да вземе съдбоносно решение. Единственото, което можело да се направи, както заявил царят пред Лулчев, е да се печели време[161].

Тактиката на забавяне, протакане и отлагане на преговорите, възприета от цар Борис през декември 1940 г., била разгадана от германската дипломация и успоредно с военните приготовления на Дунава тя продължила, след срещата на Хитлер с Драганов, натиска върху българското правителство[162]. Отново в ход бил пуснат и шантажът. На 16 декември 1940 г. Драганов телеграфирал в София, че Германското външно министерство обсъждало идеята на Хитлер за предаване на Солун на Югославия. По този начин – пише Драганов – се създава опасност за България да загуби Македония и Западна Тракия. И той съветва правителството, че спасението

е „да се обявим готови да се присъединим към Тристранния пакт при условия, които биха се показали неудобни за самите германци[163]. Започналият шантаж бил продължен лично от Гьоринг. На 18 декември той заявил на Драганов, че „едно приключване на итало-гръцкия конфликт без участие на България може да я лиши от Дедеагач и Кавала"[164]. И така, докато през октомври-ноември 1940 г. Германия канеше българското правителство да се присъедини към Тристранния пакт, за да спре разширението на войната и да се укрепи мирът, т. е. в името на несъществуващи за германската политика цели, сега, когато германската военна подготовка на Балканите беше очевидна, дипломацията на Райха става цинично откровена.

При тази обстановка в самото начало на 1940 г. Б. Филов заминал за Залцбург, за да се срещне с германските управници. Точно по плана на царя пресата съобщила, че министър-председателят отива на лечение във Виена. На 4 януари Филов се срещнал с Рибентроп в един вагон на гара Залцбург и водил с него продължителен разговор.

Преди всичко Филов уверявал германския външен министър, че правителството е решило „да не допускаме Русия, като се противопоставим даже с оръжие". След това той отново развил старата теза, че България отклонила предложението на Тристранния пакт, понеже била недостатъчно въоръжена и се страхувала от евентуални компликации от страна на Турция, Русия и други държави. Но – продължил той, – макар че не сме подпитали пакта, ние сме фактически „mit der ganzen Seele dabei" – съдбата ни е свързана с Германия още от 1914 г. Становищата между България и Германия по отношение на Тристранния пакт са много близки, само че Германия настоява да се присъединим веднага, а България иска това да стане в удобно време. Накрая Филов повдигнал и македонския въпрос, като поискал от Рибентроп да се намеси и облекчи съдбата на българското население в Македония[165].

Рибентроп, разбирайки благосклонността на Филов, започнал да го уверява, че българските опасения са без основание. Той заявил, че Русия също ще се присъедини към пакта. Турция няма да нападне България, като знае, че зад нея стои Германия, а заплахите на Рендел били смешна работа. После Рибентроп се оплакал от българския отказ през ноември 1940 г., който навсякъде направил голямо впечатление и грубо подметнал, че България не иска да влезе в пакта, защото не вярва в крайната германска победа. За това те имали сведения или поне впечатленията били такива. По въпроса за Македония Рибентроп прекъснал Филов твърде безцеремонно и му заявил, че не може всичко да се разреши изведнъж, че сега България трябва да се задоволи само с Тракия. Накрая Рибентроп отново поискал подписването на пакта от страна на България да стане преди германската намеса на Балканите[166].

След обед на същия ден Филов бил вече в Бергхоф на среща с Хитлер. Фюрерът развил пред него мислите, казани вече пред Драганов на 4 декември, като добавил, че не иска България да се меси във войната и

при евентуални военни усложнения той ще ѝ даде 10-20 дивизии и няма да възпира българите към Солун. Хитлер и Рибентроп – отбелязва Филов в своя дневник – отклонявали всякакви разговори, които не се отнасяли до Тристранния пакт, не давали никакви гаранции относно териториалните претенции на България[167].

На 7 януари Филов се върнал в София. Той веднага се срещнал с Попов и Габровски и ги уведомил за германските предложения. „Попов посрещна изявленията на Рибентроп с ирония и насмешка", отбелязва Филов в дневника. Късно вечерта на същия ден Филов се явил при царя, на когото внушил, че трябва да се влезе в пакта, тъй като друг изход няма.

Царят реагирал раздразнено. Той заявил на Филов, че „предпочита да абдикира или да се хвърли в обятията на Русия, макар и да се болшевизираме". Намесата във войната чрез пакт с Германия било идея на „старците" около генерал Жеков, начело на които стоял Фердинанд. Те не могли да се помирят с мисълта, че Борис по-добре ръководи работите. Народът нямал желание да се бие, понеже могли да избухнат смутове, а нямал вяра във войската[168]. Тези силни колебания на царя са засвидетелствани и от дневника на Лулчев, където е отбелязано, че царят бил отчаян, искал да абдикира, но след като разговарял с Лулчев на 9 януари, той вече бил склонен да отстъпи пред Германия, въпреки че намирал нейната политика за шаткава[169]. Но докато царят се колебаел и изпитвал ужас пред евентуалната война на Балкана, Филов започнал да действа много енергично. На 8 януари той отново извикал Попов и Габровски, за да обсъдят положението. И тук той се натъкнал на втора трудност. Попов също се обявил против пакта, като заявил, че не вярва в победата на германците и настоявал да му се приеме оставката[170].

Но въпреки неговите възражения, на 10 януари „четворката" (Филов, Попов, Габровски и генерал Даскалов) отишла при царя в двореца „Враня" и там решили да започнат преговори, като извикат предварително Драганов за консултация[171]. И още същия ден Външното министерство изпратило на Драганов уговорената във „Враня" лична и строго поверителна телеграма. „Щом получите тази телеграма, съобщете в Германското външно министерство, че сте повикани в София във връзка с известните ви последни разговори с министър-председателя. Същевременно съберете и донесете всички сведения и документи по подписването на Тристранния пакт от разните държави." По-нататък в телеграмата се нареждало на Драганов да подхвърли като своя идея, че намира за необходимо да се изяснят предварително някои въпроси – на първо място за българската сигурност с оглед опасността от Турция и обещанието на Хитлер за ненамеса на България във войната и да повдигне териториални въпроси, като настоява да се уточни поне границата на Беломорска Тракия, да поиска да приемат в Германия двама български генералщабни офицери, които да

се срещнат с меродавните германски военни лица за изясняване проблемите около сигурността на България[172].

Драганов веднага се заел с предписаните от София проучвания. На 13 януари той посетил държавния секретар Вайцзекер, пред когото направил подробно изложение за международното положение на България и за нейната външна политика. След като декларирал, че „България не е неутрална страна..., че тя е фактически с Германия, с Оста, и е готова да се присъедини към Тристранния пакт, но в един момент, който тя би считала за благоприятен", Драганов повдигнал въпроса за гаранциите. Първо, той искал да се даде възможност на България да завърши военната подготовка, второ, България да получи сигурна и предварителна гаранция за териториален изход на Егея, като получи пространството от турската граница на Марица до една точка западно от Струма, за да се включи и българският град Кукуш[173].

Вайцзекер изразил учудване, че сега България отстъпвала от своето намерение да влезе в Тристранния пакт, тъй като от разговорите с Филов те имали впечатление, че тя е много по-напред в това отношение, и обещал да докладва българските искания. След два дни – на 15 януари, той извикал Драганов и му съобщил следното становище на германското правителство:

1. Опасенията от английските заплахи спрямо България са неоснователни.

2. Германия ще направи всичко възможно да създаде сигурност и безопасност за България, за да се намалят рисковете.

3. Германската страна е съгласна двама български генералщабни офицери да уговорят с фелдмаршал Лист и неговия щаб военните въпроси около присъединяването на България. Германия се задължава да окаже помощ за организиране на въздушната отбрана на България.

4. Германското правителство е разгледало българското искане за териториален излаз на Егея и е съгласно този излаз да бъде между устията на реките Струма и Марица, като границата се очертае впоследствие.

5. Германското правителство смята, че България няма да откаже да подпише Тристранния пакт, щом всичките предусловия за нейната сигурност ще бъдат изпълнени. Когато германското правителство определи датата за подписването на пакта, тогава ще бъдат взети всички мерки, за да се посрещне всяка евентуалност[174].

Ясно е, че Германия не искала да се ангажира с всички български искания. Тя не давала определени гаранции за сигурността на българската територия, отхвърляла българското искане за Кукуш.

След Драгановите постъпки пред Вилхелмщрасе в София закипяла трескава политическа дейност. Отново в центъра на подготовката застанал Филов. Той се заел да преодолее вътрешните противоречия, идващи главно от съпротивата на царя и колебанията на Попов, и да опита настроенията в Турция и Югославия с оглед на предстоящото присъединяване

на България[175]. На 18 януари Филов, Попов, генерал Даскалов и завърналият се същия ден в София Драганов, заедно с началник-щаба на армията генерал Хаджипетков се срещнали с делегацията, определена за разговорите с Лист, в която влизали генерал Бойдев, полковник Попов и подполковник Николов. Като първо искане от българска страна пред фелдмаршал Лист генерал Даскалов предложил да бъде въпросът за ненамеса на България във войната. Но не се стигнало до никакво споразумение. Поради това на 20 януари „четиримата" отишли отново при царя във „Враня", където се приели окончателно наставленията за военната делегация. На тази среща вече всички се съгласили, че пактът трябва да се подпише, макар и по принуда, но при условие, че не се дава военна помощ на Германия и прехраната на войските им при преминаването им през България остане за тяхна сметка. Царят и „четиримата" решили също да предложат на Турция една декларация за ненападение, която да влезе в сила след присъединяването на България към Тристранния пакт.

И едва тази нощ на 20 срещу 21 януари, вече близо две седмици след започване на германо-българските преговори, Филов събрал и Министерския съвет. Министрите одобрили проект за декларация с Турция и решението за присъединяване към Тристранния пакт[176]. Решил по принцип да приеме предложението на Германия, Министерският съвет възложил на Попов да започне преговори с Турция, чрез които трябвало да се разузнае доколко Англия е готова да изпълни своите закани и как ще реагира Турция при евентуална германска акция срещу Гърция през българска територия.

Преговорите с Турция завършили успешно. На 17 февруари 1941 г. била подписана Анкарската декларация, според която Турция фактически се отказвала от намерението си да се съпротивлява срещу германската агресия на Балканите[177].

Междувременно през януари и февруари 1941 г. България била отново подложена на активна дипломатическа обработка от страна на САЩ, Великобритания и СССР. Целта на тази дипломатическа интервенция била да се запази българският неутралитет, да се предотврати германското преминаване през България. Но великите сили този път не могли да постигнат своята цел. Те само временно забавили преговорите.

Германската дипломация, информирана от своите разузнавателни централи в София за колебанията на царя и желанието на правителството да протака преговорите, отново засилила натиска. На 27 януари Рихтхофен посетил Филов и му напомнил твърде безцеремонно, че в Германия чакали декларация относно датата за подписване на пакта. Германският посланик направо заявил, че не трябва да се взема мнението на парламентарната комисия, тъй като можело да се стигне до министерска криза, а и царят можел да не се съгласи. Тогава всичко това щяло да проточи работата.

Филов успокоил посланика. Казал му, че германските подозрения са неоснователни, че царят е в течение на нещата, а Министерският съвет

единодушно е одобрил присъединяването. Правителството бавело, защото очаквало доклада на военната делегация от срещата с фелдмаршал Лист. Освен това трябвало да се спечели и общественото мнение[178]. Но очевидно германският посланик не бил доволен от обясненията, тъй като на 28 януари той отново се явил при Филов, за да изрази недоволството на Германия от англофилските колебания на царя[179]. И както през пролетта на 1939 г., този път в играта отново била вкарана германската агентура. Ив. Багрянов напуснал правителството с цел да се предизвика правителствена криза и евентуално да застане начело на един нов кабинет[180].

В обстановката на натиск от страна на Германия на 29 януари се състояло ново съвещание на „четиримата" с царя. Петорката приела окончателно текста на българо-германския протокол за преминаването на германски войски в България и текста на съобщението, което Драганов трябвало да направи в Берлин във връзка с подписването на пакта[181]. На 31 януари 1941 г. Министерският съвет одобрил стопанската спогодба, уговорена с германския дипломат Ньойбехер, уреждаща въпроса за прехраната на германските войски върху българска територия[182].

След уточняването на всички тези подробности в началото на февруари 1941 г. Драганов отново заминал за Берлин, за да завърши дипломатическата подготовка по присъединяване на България към Тристранния пакт. За учудване на правителството обаче цяла седмица той не предприел нищо, дори не предал писмото до Рибентроп. Поради странното поведение на Драганов Филов решил да изпрати в Берлин полковник Попов, за да ускори преговорите, тъй като германците били вкарали вече в България 30 влака с бензин и 40 с автомобили заедно с няколко хиляди цивилни германци[183], а правителството се страхувало от тяхното присъствие преди уреждането на всички въпроси. Освен това царят предложил на Ив. Попов да замине за Берлин, но той категорично отказал. Тогава Борис III наредил да се поиска от германското посолство в София да настоява за достатъчно войски в балканската кампания, за да не се създават усложнения за България.

В началото на февруари колебанията във върховете още продължавали. Ив. Попов и генерал Даскалов отново изказали опасение, че Германия ще нападне с малко сили, а това ще бъде катастрофа за България. Те, както отбелязва Филов в дневника си, губят надежда у германците[184]. Филов обаче не отстъпил. Той изпратил остра телеграма до Драганов с нареждане да ускори преговорите. Принуден да се оправдава[185], на 9 февруари Драганов започва да действа съгласно предписанията на Филов. Още същия ден той се срещнал с Рибентроп и му връчил отговора на правителството. Българските искания гласели: 1) да се отложи присъединяването на България към Тристранния пакт до идването на германски войски; 2) да се направи необходимото за успокояване на съседите на България; 3) да се потвърди писмено, че България ще получи Тракия и 4) Германия да не

иска българско участие във войната и да изпрати достатъчно войска на Балканите[186].

След разговора с Рибентроп на 9 февруари Драганов изпратил една след друга четири телеграми до правителството. Той съобщил, че Рибентроп е съгласен с всичките български условия, че приел да се изработи формула, с която СССР да бъде уведомен за присъединяването на България към пакта в последния момент[187]. Междувременно завършили и военните преговори с фелдмаршал Лист. На 8 януари съветниците на фелдмаршал Лист и българската военна делегация приели „Протокол по военните въпроси, свързани с възможното преминаване на германски войски през България и за тяхното използване срещу Гърция и против Турция, ако тя се намеси във войната"[188]. Генерал Даскалов получил телеграма, че германското настъпление на юг ще започне на 24 февруари. В него ще участват 680 000 войници, достатъчни за да се обезпечи успехът на Германия на Балканите. Военната спогодба освобождавала България от участие във военните действия. Тя щяла да остане настрани от войната[189].

Така българското правителство успяло да осигури най-важното за своята политика – да запази България от участие във военните действия. Оттук нататък то малодушно отстъпило пред германския военен и дипломатически натиск и се заело да гарантира България от външни усложнения и своята власт от вътрешни размирици. От втората половина на февруари 1941 г. вниманието на българските управляващи среди се насочило изключително в тази насока.

В Берлин Драганов направил цяла серия предложения пред Вилхелмщрасе. На 13 февруари, по нареждане на Попов, той поискал от Рибентроп да се уведоми СССР от коректност и за да се „подслади неприятното впечатление, което може да се създаде в Москва"[190]. На 15 февруари българското правителство поискало от Германия София да бъде обявен за открит град[191], но германското военно командуване отговорило отрицателно[192]. Докато Драганов преговарял в Берлин, правителството в София приемало непрекъснато висши офицери и разузнавачи, дошли вече да подготвят германското преминаване. На 15 февруари Филов обсъждал заедно с генерал Грайфенберг, началник-щаба на фелдмаршал Лист, положението на Балканите пред германското настъпление[193].

Така в края на февруари 1941 г. България отново, както преди 26 години, но сега при други условия и обстоятелства, преклонила глава пред германската военна машина.

На 26 февруари Вилхелмщрасе поканило Филов и Попов да отидат на 1 март във Виена, за да подпишат протокола за присъединяването на България към пакта[194]. Първоначално българското правителство се опитало да смекчи формата на своята капитулация, като поискало подписването да стане без тържествени церемонии и да се извърши от Драганов. Германската страна обаче възразила. На 27 февруари Рихтхофен настоял за подписването да заминат министър-председателят и министърът на външ-

ните работи Ив. Попов, който до края остава противник на влизането на България в Тристранния пакт, без обаче да има кураж и да си подаде оставката, сега решава да се престори на болен, за да не замине за Виена[195].

На 1 март 1941 г. Филов, Д. Шишманов – главен секретар на Министерството на външните работи, Г. Серафимов и царският съветник Балан, придружени от германския посланик, заминали за Виена. Посрещнал ги Рибентроп, който съобщил на Филов, че в лично писмо на Хитлер до Исмет Иньоню се искало Турция да не се намесва във военни действия[196]. Малко след обяд на 1 март 1941 г. Филов в присъствието на Хитлер, Рибентроп, граф Чано и на японския посланик в Берлин подписва в двореца Белведере във Виена протокола за присъединяването на България към Тристранния пакт. Протоколът гласял, че „България се присъединява към Тристранния пакт, подписан на 27 септември 1940 г. в Берлин от Германия, Италия и Япония“[197]. След подписването на протокола Филов направил кратка декларация, в която посочил, че българската външна политика се е водила от желанието на българския народ да живее в мир и добри отношения със своите съседи. Българският народ винаги се е надявал, че неправдите от Първата световна война ще се ликвидират с мирни средства. България виждала в пакта инструмент за спокойно развитие на народите, инструмент на благоденствие и мир. Българското правителство се присъединявало към пакта в името на тези цели. „При това тя (България – б. а.) остава вярна на договорите за приятелство, сключени със съседите ѝ, и е решена да продължи и да развива по-нататък традиционните си приятелски отношения със СССР.“[198]

На излизане от залата Рибентроп и граф Чано предали на Филов писмата, с които „при уреждане на балканските граници ни се признава излазът на Бяло море, приблизително от устието на Струма до устието на Марица“[199]. И още същия ден – 1 март 1941 г. – българските пътища били задръстени от германски военни колони, които се отправили на юг към Егея.

* * *

Присъединяването на България към Тристранния пакт бележи не само най-важното събитие в българо-германските отношения след Първата световна война, но то представлява и един от най-крупните и съдбоносни моменти в новата политическа история на България.

През 1941 г. България отново стана жертва на своето географско положение. Водената от нея политика на неутралитет и на неучастие във войната се сблъска със стремежа на Германия да владее Балканите поради огромния стопански, политически и военностратегически интерес, който тя имаше в този район на света.

България – малка, слаба и невъоръжена държава, не можа да се противопостави на германските амбиции, зад които в момента стоеше най-

силната армия в света. Другите велики сили нямаха възможности по това време да спрат германското настъпление и да създадат благоприятна обстановка за съпротива срещу агресията.

През 1941 г. България нямаше и достатъчно вътрешни, морално-политически съпротивителни сили. Не стигаше кураж на цар Борис III – действителния разпоредител в българската политика. Въпреки че не беше германофил, въпреки че направи опит да запази неутралитета на България, той не можа да отстои докрай принципите на своята политика. Когато събитията го изправиха с лице срещу могъщия вал на германската военна машина, този малодушен човек бързо капитулира. За българската капитулация способства и правителството на Б. Филов, в което имаше група убедени привърженици на прогерманската ориентация начело с министър-председателя.

Безхарактерна, слаба и царедворска беше и буржоазната опозиция. През целия първи етап на войната тя не направи нищо, което реално би изменило хода да събитията. Тя се страхуваше от улицата, не беше способна за радикални действия, непрекъснато гледаше към двореца. Недостатъчни, за да променят събитията, се оказаха усилията на БРП.

Така в ранната пролет на 1941 г. в България не се оказа политическа сила, способна да организира антифашистката съпротива срещу германското настъпление на Балканите. Българското общество беше парализирано от грамадната военна мощ. Царят и правителството бяха оставени сами да решават съдбините на България. Наплашена, изнудена и унижена, България стана жертва на германското настъпление в Европейския югоизток. България подписа Тристранния пакт и се оказа в положението на германски сателит.

Оттук нататък България вече нямаше своя външна политика.

Това събитие, независимо от твърде многото отрицателни последствия, не бива да се оценява едностранчиво. Въпреки че на 1 март 1941 г. България направи една фатална стъпка, тя успя да постигне два важни резултата с положително значение. Преди всичко страната беше спасена от военен разгром, от пожари и пепелища. Лавирайки между великите сили, българската дипломация успя да отклони огнения вал на войната от територията на България и да гарантира положението на България като невоюваща страна. За разлика от другите сателити на Хитлер, България остана настрани от войната. Тя не отправи свои армии срещу други страни и народи. И въпреки че по-късно тя бе принудена да изпрати окупационен корпус в Сърбия, който изпълняваше жандармерийски функции и да обяви символична война на Англия и САЩ, реално България по време на Втората световна война воюва едва чак в завършващия етап, и то срещу германската армия в Европа. България не се окървави с война срещу балканските народи, срещу СССР и съюзниците от антихитлеристката коалиция.

Но тези резултати не са в състояние да компенсират пагубните отрицателни последици. Поради присъединяването си към Тристранния пакт

България, както по време на Първата световна война, се оказа отново в лагера на победените държави. Това не ѝ позволи да реши своите национални проблеми, останали като наследство от историята.

Присъединяването на България към Тристранния пакт запази монархо-фашистката диктатура в България и създаде условия, при които тя прояви своите най-брутални цинични форми. Под надзора на германските офицери, дипломати и разузнавачи българската власт се превърна в жандарм за революционните и демократичните движения в България и в някои съседни страни. Това подкопа съпротивителните възможности на българската нация в антифашистката борба. Митът за „обединена и велика България" разхлаби за дълго време социалните противоречия, ограничи революционните пориви на българското общество.

Актът от 1 март 1941 г. и всички негови последици ограничиха приноса на българския народ в общата борба на антифашистките сили за едно демократично решение на големите проблеми на войната.

Превръщането на България в хитлеристки сателит остави плътни отпечатъци върху манталитета на българското общество. В националното съзнание още веднъж се загнезди мисълта, че България не би могла да реши своите проблеми със собствени сили, че тя е обречена от историята да бъде сателит на велики държави. Накърненото национално самочувствие, особено след като митът за „велика България" бързо се сгромоляса, засили неверието в силите на нацията и се превърна в една дълбока духовна покруса.

Но тези последици имат и своето обратно действие. Уроците, които България получи, вследствие на своята трета поредна несполука през шестдесетгодишното съществуване на буржоазното общество, станаха политико-психологическа основа на едно дълбоко национално самосъзнание.

Бележки

[1] *Стефанов, Г.* Външната политика на България от началото на Втората световна война до *присъединяването към Тристранния пакт (1939-1941).* – *Годишник на Соф. унив.*, Юридически факултет, т. XL-XLI, 1957; *Сирков, Д.* Българската работническа партия в защита на националната независимост на България (1 септември 1939 – 1 март 1941 г.). – *Известия на Инст. по история на БКП*, т. 14, 1965; *Машев, Д.* Прогерманската ориентация на българското правителство в навечерието на Втората световна война. – *Годишник на Соф. унив.*, Юридически факултет, т. LV, 1964; *Валев, Л. Б.* Болгарский народ в борьбе против фашизма. Накануне и в начальный период Второй мировой войне. М., 1964; *Беров, Л.* Към въпроса за външнотърговската ориентация на българския фашизъм 1929-1944 г. – *Трудове на ВИИ „Карл Маркс"*, 1954, кн. 1; *Бехар, А.* Германският империализъм и отражението му в България. С., 1949; *Иванов, П.* Присъединяването на България към фашисткия блок и борбата на българския народ под ръководството на БКП против вмъкването на страната във войната, за мир и дружба със СССР. – *Военноисторически сб.*, 1960, кн. 6; *Позолотин, М.* Германская агрессия в Болгарии (1941). – *Ученые записки Акад. наук.* М., 1948; *Чемпалов, И. Н.* Англо-французские планы за нападения на СССР с юга и политика гитлеровской Германии на Балканах (март-май 1940 г.). – *Уральский государственный университет, им. А. М. Горького. Ученые записки*, № 46, серия Историческая, № 3, Международные отношения в новейшее время, ч. I; *Чемпалов, И. Н.* Гитлеровская агрессия на Балканах осенью 1940 (сентябрь-октябрь), пак там, ч. II; *Чемпалов, И. Н.* Дипломатическая подготовка к установлению экономического и военно-политического господство Германии на Балканах

(май-сентябрь 1040 г.), пак там, ч. II; *Bojinov, V.* L'entrainement de la Bulgarie dans la Seconde guerre mondiale et ses consequences. – *Etude historique*, t. II, Sofia, 1965.

[2] *Батлер, Дж.* Большая стратегия, сентябрь 1939 – июнь 1941. М., 1959; *История дипломатии*, т. III, 1965; *Матвеев, В. А.* Провал Мюнхенской политики 1939-1939 г. М., 1955; Проблемы истории Второй мировой войне (сессия историков СССР и ГДР в Лайпциге). М., 1959; *Ушаков, В. Б.* Внешняя политика гитлеровской Германии. М., 1961; *Фомин, В. Г.* Агрессия фашисткой Германии в Европе. М., 1963; *Ерусалимский, А. С.* Германский империализм; история и современность (исследования, публицистика). М., 1964; *Fontaine, A.* Histoire de la guerre froide, I de la Révolution d'Octobre à la guerre de Corrée. Paris, 1966; *Woodward, L.* British Foreign Policy in the Second World War. London, 1952; *Rendel, G.* The Sword and the Olive. London, 1957; *Cafencu, Gr.* Les derniers jours de l'Europe. Paris, 1947; *Churchill, W.* The Second World War, vol. I-VI. Bostson, 1948-1953; *Ribbentrop, J. von.* De Londre à Moscou. Mèmoires. Paris, 1945; *Schmid, P.* Sur la scène internationale, Ma figuration auprès de Hitler 1933-1945. Paris, 1950 и др.

[3] История на България. Второ преработено издание в три тома. Т. III. С., 1964, 351-354.

[4] Пак там, с. 360.

[5] *Валев, Л. Б.* Цит. съч., с. 21.

[6] *Машев, Д.* Цит. съч., с. 317.

[7] *Беров, Л.* Цит. съч., с. 35; също Германо-български наръчник за индустрия и търговия, съставен със сътрудничеството на Германо-българската търговска камара в Берлин от Karl Trucksals, Hamburg-Berlin, 1941, с. 8.

[8] Ако тук се добавят и данните за Чехословакия, включена през 1939 г. в състава на Третия райх, съответно процентите нарастват на 71,1 и 69,6%. Вж. Статистически годишник на царство България. С., 1940, 500-501.

[9] Temps, 9 дек. 1938.

[10] Deutschland und Südosteurope. Berlin, 1940, S. 136; също Внешняя торговля католических стран, Статистический справочник 1929-1936 г. М., 1937, с. 56 и 57.

[11] *Юнкевич, В. В.* и др. Дунай и дунайское судоходство. М., 1962, с. 92.

[12] Внешняя торговля капиталистических стран, с. 59.

[13] *Чакалов, А.* Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878-1944). С., 1962, с. 54.

[14] *Беров, Л.* Цит. съч., с. 165.

[15] Държавен вестник, № 160, 25 ян. 1937.

[16] Централен държавен исторически архив (по-нататък ЦДИА), ф. 176, оп. 8, а. е. 33, л. 34.

[17] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, L'Allemagne et Pologne. Les petites puissances et l'Europe (juin 1937 – mars 1939). Paris, Plon, 1954, 393-394.

[18] Ibid., p. 368.

[19] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, л. 10.

[20] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, Note de conseiller de légation Clodius, Berlin, le 10 aou!t, 1938, 335-357.

[21] Ibid. Rumelin au secrétaire d'Etat von Weizsäcker, Sofia, le 22 juin 1938, p. 325.

[22] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 618, л. 40.

[23] Пак там.

[24] Пак там.

[25] Архив на Министерството на външните работи (по-нататък АМВР), обв. д. 844, л. 53; също Great Britain and East, 24 ноем. 1939.

[26] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 721, л. 3.

[27] Пак там, а. е. 679, л. 2-7.

[28] Стенографски дневници на XXIV ОНС, I р. с., 7, 3, 17 ноем. 1938.

[29] Пак там, 503, 28 ян. 1939.

[30] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а, л. 1, л. 14.

[31] Архив на БАН, Стойчо Мошанов. Из спомените ми. Ч. I и допълнение, л. 9-11; също *Rendel, G.* The Sword and the Olive. London, 1957; За тази своя дейност по-късно царят разказва и на американския полковник Данован: „През 1938 г. тръгнах да хлопам, срещах се с всички държавни глави и колкото и да бях малък, се мъчех да направя нещо за мира." Вж. АМВР, II, Народен съд (НС), а. е. 11, л. 132.

[32] Deutshe Allgemeine Zeitung, 19 дек. 1938.

[33] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, 1. I, Note du légation Heiburg (Dép. politique), Berlin, le 8 novembre 1938, 384-385; също ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 570, Доклад на Драганов, л. 8-9.
[34] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, 1. I, p. 370.
[35] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, Доклад на Драганов, л. 24-26.
[36] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, Note du Département de Politique-économique, le 15 novembre 1938, 368-369.
[37] Ibid., Le chargé d'affaire à Sofia (Bullow) au ministère des D. E. Sofia, le 17 janvier 1939, 407-409.
[38] Ibid., Le ministère des A. E. au Commendement supre!me de forces armées (OKW), le 23 février 1939, p. 440; Note du secrétaire d'Etat, Berlin, le 24 février 1939, p. 141; също ЦДИА, ф. 176, оп: 7, а. е. 969, Доклад на Драганов, л. 24-26.
[39] Ibid., p. 440.
[40] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969. Доклад на Драганов, л. 39-41.
[41] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, Note du secrétaire d'Etat Berlin, le 24 février 1939, p. 422.
[42] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, л. 37-39.
[43] Пак там, а. е. 1031, л. 41-42.
[44] Подробности за това вж. у *Машев, Д.* Цит. съч., с. 310 и сл.
[45] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 778, л. 2-3.
[46] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 26; също Работническо дело, 6 юни 1939.
[47] ЦДИА, ф. 360, оп. 2, а. е. 826, л. 1-3; АМВР, обв. д. 830, л. 34.
[48] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 26.
[49] АМВР, обв. д. 830, л. 34; Работническо дело, 6 юни 1939.
[50] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, livre I, Rumelin an von Weizsäcker, Sofia, le 8 mdrs 1939, p. 454.
[51] Ibid., 454-455.
[52] Ibid., p. 455.
[53] Documents on German Foreign policy 1918-1945, series D (1937-1941), col. VI, The east nouths of peace, March-August 1939. London, 1956, p. 303.
[54] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а, л. 14.
[55] Пак там.
[56] *Валев, Л. Б.* Цит. съч., с. 21; също Машев, Д. Цит. съч., с. 316.
[57] *Граф Г. Чано.* Политически дневник 1939-1943. С., 1947, с. 89.
[58] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 26.
[59] Пак там, л. 29.
[60] Въпросната карта е обнародвана в официоза на Националсоциалистическата партия „Фьолкишер беобахтер". В нея Испания, Словашко, Унгария и Югославия са отбелязани като държави, приобщени към оста Рим-Берлин. България заедно с Белгия, Холандия, Швейцария, скандинавските и балтийските страни фигурира като неутрална държава, вж. Evening Standart, Evening News, 12 юни 1939.
[61] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 44.
[62] Пак там, л. 46-47.
[63] Архив на БАН, *Ст. Мошанов.* Цит. спомени, л. 86-89.
[64] За участието на Драганов в германо-съветските преговори през юли-август 1939 г. свидетелства и дневникът на Б. Филов. На 22 август 1939 г., когато Филов е в Германия, Драганов му съобщава, че преди месец и половина за този пакт му говорил съветският шарже д'афер и той веднага уведомил Вилхелмщрасе. Преди три дни държавният подсекретар на външните работи му благодарил за направената услуга. Вж. ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 1, Дневник на Б. Филов, 4-5.
[65] *Fontaine, A.* Histoire de la guerre froide I, de la Révolution d'Octobre à la guerre de Corée. Paris, Fayard, 1966, p. 119.
[66] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 141.
[67] Архив на БАН, Ст. Мошанов. Цит. спомени, л. 96.
[68] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 44.
[69] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а, л. 9-10.
[70] Подробности вж. Documents on German Foreign policy 1918, 1945. London, 1956, series D (1937-1941), vol. VI, The east nouths of peace, March-August 1939.
[71] Архив на БАН, Ст. Мошанов. Цит. спомени, л. 213; също ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 1, л. 5.

[72] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 1. Дневник на Б. Филов, л. 6.
[73] Архив на БАН, Ст. Мошанов. Цит. спомени, с. 213.
[74] *Сирков, Д.* Цит. съч., с. 45.
[75] Вж. *Павлов, Т.* Против объркване на понятията. С., 1939.
[76] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 1028, л. 47; също Заря, 17 септ. 1939.
[77] Мир, 22 септ. 1939.
[78] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 55.
[79] *Валев, Л. Б.* Цит. съч., 127-128.
[80] *Граф Г. Чано.* Цит. съч., с. 135.
[81] DGFP, vol. nº VIII, nº 514, p. 632-633.
[82] Заря, 12 окт. 1939.
[83] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. VIII, p. 361.
[84] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 968, л. 5.
[85] Пак там, а. е. 969, л. 37-38.
[86] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. VIII, livre I, Note du secrétaire d'Etat Weizsäcker, Berlin, 12 octobre 1939, p. 342.
[87] Ibid., p. 366.
[88] Ibid. Le ministère à Sofia au ministère des A. E. Sofia, le 4 décembre 1939, 466-470.
[89] Ibid. Le secrétaire d'Etat à la légation à Sofia, Berlin, le 15 décembre 1939, p. 466-470.
[90] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. VIII, Les années de la guerre, livre II, 12 janvier – 18 mars 1940, Paris, Plon, 1957, Note du minisrère des AE du Reich, Berlin, le 10 janvier 1940, p. 56.
[91] Ibid., p. 121.
[92] Ibid., p. 239.
[93] Ibid., p. 317.
[94] DGFP, IX, nº 74, p. 108-109.
[95] ЦДИА, ф. 176, оп. 11, а. е. 1800, л. 38.
[96] Пак там, л. 172.
[97] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. IX, Les années de guerre, Paris, 1960, p. 342-343..
[98] Ibid., p. 342-346.
[99] Вж. Стенографски дневници на XXV ОНС, I РС, кн. 1, с. 4, 169, 175, 194, 297, 1219-1220 и др.
[100] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а; Проверителен протокол на съвещанието от 4 април 1940.
[101] Пак там. Заключения, направени от външния министър Ив. Попов след съвещанието от 4 април 1940, л. 12-13.
[102] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17а. Нареждане до пълномощните министри от 4 април 1940, л. 20.
[103] Пак там, а. е. 937, л. 7.
[104] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. V, 1. I, p. 370.
[105] ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 1028, л. 3.
[106] Пак там, а. е. 969, л. 37-38.
[107] Пак там, оп. 8, а. е. 16. Доклад на Драганов от 10 февр. 1940, л. 133.
[108] Пак там, л. 80-81.
[109] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 532. Доклад на пълномощния министър в Париж от 1 май 1940, л. 69; също Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. VIII, 1. I, p. 438.
[110] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 16, л. 67.
[111] Пак там, а. е. 17а, л. 13.
[112] DGFP, vol. X, nº 37, p. 37-38.
[113] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 153, л. 103.
[114] Пак там, а. е. 17а, л. 13.
[115] DGFP, vol. X, nº 61, p. 64.
[116] АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 104.
[117] Пак там.
[118] ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 847, л. 2.
[119] DGFP, vol. X, nº 165, p. 208-209.
[120] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 61-62.
[121] DGFP, vol. X, nº 165, p. 208-209.
[122] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 2. Дневник на Б. Филов, 27 юни 1940, л. 2-3, 4-7.
[123] Нюрнбергский процесс. Т. II. М., 1958, с. 258, 603.
[124] *Граф Г. Чано.* Цит. съч. с. 258.

125 *Бътлър, Дж.* Цит. съч., с. 342.
126 ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 31.
127 DGFP, ser. D, vol. XI, p. 1201-1202.
128 ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 48.
129 Пак там, ф. 176, оп. 8, а. е. 12, л. 120.
130 Пак там, а. е. 18, л. 35.
131 Пак там.
132 Пак там.
133 DGFP, ser. D, vol. XI, p. 365-366.
134 ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18, л. 35. Шифрована телграма на Иван Попов до Драганов от 20 окт. 1940, л. 34.
135 Пак там, а. е. 18, л. 34.
136 Пак там, л. 42.
137 ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 18. Телеграма на Караджов от 11 септ. 1940, л. 3; също АМВР, VI, 4а, а. е. 11, л. 111; също *Граф Г. Чано.* Цит. съч., с. 256.
138 ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 36.
139 Пак там, л. 66.
140 *Бътлър, Дж.* Цит. съч. , с. 347; също *Спефанов, Г.* Цит. съч., с. 436.
141 ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17. Шифрована телеграма на Драганов от 14 ноем. 1940, л. 80.
142 АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 115.
143 Пак там, а. е. 14, л. 279.
144 Пак там, а. е. 11, л. 120.
145 Пак там, а. е. 14, л. 279.
146 *Граф Г. Чано.* Цит. съч., 274-275.
147 Les lettres secrètes echangées par Hitler et Mussolini. Paris, Edition du Pavoir, 1946, p. 88.
148 Военноисторически преглед, 1953, № 41; 1954, № 1.
149 *Спефанов, Г.* Цит. съч., с. 437.
150 *Валев, Л. Б.* Цит. съч., 172-173.
151 Les lettres secrètes echangées par Hitler et Mussolini, p. 93.
152 *Генчев, Н.* Външната политика на България при началния период на Втората световна война (1939-1941). – *Годишник на Соф. унив.*, ФИФ, кн. III – История, т. LXIII/1971, 383-384.
153 Нюрнбергский процесс. Т. II, с. 374. По-нататък документът е заличен от издателите и не може да се разбере какво в действителност се предвижда по отношение на България.
154 ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1. Телеграма от Петров от 13 ян. 1941, л. 82, 99.
155 Les lettres secrètes echangées par Hitler et Mussolini, p. 97-99.
156 Ibid., p. 107-110.
157 Нюрнбергский процесс. Т. II, с. 374-375.
158 *Граф Г. Чано.* Цит. съч., с. 298.
159 Подробности у цит. съч. на *Н. Генчев*, 398-399.
160 ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 11, л. 124.
161 АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 124.
162 ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 1, л. 16-17; л. 30.
163 Пак там, оп. 8, а. е. 18. Шифрована телеграма на Драганов от 16 дек. 1940, л. 75.
164 Пак там. Шифрована телеграма на Драганов от 18 дек. 1940, л. 75.
165 ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4. Дневник на Б. Филов, л. 8-11.
166 Пак там, л. 3-11.
167 Пак там, л. 13-19. На разговорите в Залцбург и Бергхоф присъствал и Драганов. Той се държал твърде резервирано към германските предложения.
168 Пак там, л. 22-23, 25-27.
169 АМВР, II, НС, а. е. 11, л. 130.
170 ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 27-28.
171 Пак там, л. 32.
172 Пак там, ф. 176, оп. 8, а. е. 1009, л. 6-7.
173 Пак там, оп. 15, а. е. 1. Писмо-изложение на Драганов до Ив. Попов от 13 ян. 1941, л. 140-146.
174 Пак там Писмо на Драганов от 15 ян. 1941, л. 151-152.
175 Пак там.
176 Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 42, 44-46.

177 Пак там, ф. 176, оп. 8, а. е. 1016. Българо-турска декларация от 17 февр. 1941; също Зора, 18 февр. 1941.
178 ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 49-52.
179 Пак там, л. 59.
180 Пак там, л. 73-75.
181 Пак там, л. 61-62.
182 Пак там, ф. 457, оп. 1, а. е. 4, л. 70-71.
183 Les archives secrètes du compte Ciano, p. 429.
184 Ibid., p. 90-94.
185 ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 2, л. 143.
186 Пак там, оп. 8, а. е. 962, л. 143.
187 Пак там, оп. 15, а. е. 2. Телеграма на Драганов до Филов от 9 февр. 1941, л. 143; също л. 13, 14а, 140а.
188 Нюрнбергский процесс. Т. II, с. 375.
189 ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 113-115.
190 Пак там. Телеграма на Драганов от 13 февр. 1941, л. 56.
191 Пак там, оп. 8, а. е. 1068, л. 11.
192 Пак там, оп. 15, а. е. 4, л. 74.
193 Пак там, оп. 1, а. е. 4, л. 116.
194 Пак там, ф. 176, оп. 8, а. е. 17. Шифрована телеграма на Драганов от 27 февр. 1941, л. 142.
195 Пак там, оп. 1, а. е. 4, л. 146.
196 Пак там, л. 152-153. В писмото на Хитлер до президента на Турция се заявява, че влизането на германски войски в България не е насочено срещу Турция. В интерес на турската държава е да установи приятелски връзки с Германия. След като британската опасност за България и Румъния бъде ликвидирана, германските войски ще евакуират незабавно тези страни. Вж. Les lettres secrètes echangées par Hitler et Mussolini, p. 112.
197 ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 17, л. 158.
198 Пак там. Декларация на Б. Филов след подписването на Протокола за присъединяване на България към Тристранния пакт, л. 158-159.
199 Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 155-156.

1972 г.

ЕВОЛЮЦИЯ В ИДЕЙНИТЕ СХВАЩАНИЯ НА БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ: ПОЛИТИЧЕСКИТЕ БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 50-60-те ГОДИНИ НА XIX в.

Начало на организираното националноосвободително движение. Г. С. Раковски

До Кримската война българското националноосвободително движение се развивало предимно в мирната и културната област. Въоръжените борби за политическо освобождение имали стихиен характер. Те се проявявали или като спонтанни актове на самозащита, или като действия, предизвикани от чужда намеса. Лишени от политическа идеология, от единна ръководна концепция и от сериозно подготвен ръководител, тези движения били обречени на неуспех.

След войната положението се изменя. Възрожденският процес в българските земи бързо се задълбочава. Окончателно оформената българска нация изправя глава, за да изяви своите пълни исторически претенции. Тя не можела повече да съществува под политическия диктат на разложената Турска империя, която я лишавала от реални условия за стопански и духовен прогрес. Българската нация непреодолимо се насочвала към своето политическо освобождение.

Политическите борби били стимулирани и от непрекъснато изострящите се международни отношения, свързани с така наречения Източен въпрос. Независимо от разгрóма на Русия в Кримската война, Източният въпрос продължавал да стои в центъра на европейските международни дипломатически отношения. Скоро Русия, особено след реформите от 60-те години, възстановила своята военна мощ и отново заявила своите претенции по отношение на турското наследство. Западните държави, които продължавали да защитават старата си теза за запазване на целостта на империята, все повече разбирали, че гибелта на Турция е неминуема. Поради това тяхната дипломация, оставайки на старите си позиции, постепенно усвоявала разбирането за реформиране на Турската империя, която преживявала дълбока и неизлечима стопанска, политическа и международна криза. Лишена от национална турска буржоазия, попаднала под зависимостта на западния капитал, Турската империя продължавала да се гърчи в условията на феодалните отношения, които въздържали развитието на капитализма. В остра криза се намирала и турската политика. Всички опити за политически реформи, несъобразени с духа на времето, завършвали с провал. В същото време надигащото се национално движение на поробените балкански народи минирало окончателно целостта на империята. Борбата на периферните свободни или зависими държави против Турция ускорявала процеса на нейното разпадане. Поради това тези държави и особено

дунавските княжества и Сърбия станали естествена база за развитието на българското националноосвободително движение.

Обстановката след Кримската война революционизирала всички среди на българското общество. И буржоазията, и селяните, и занаятчиите, и националната интелигенция били заинтересувани от ликвидиране на робството и от възстановяването на българската държава. Цялото българско общество, съзряло вече в духовно и културно отношение, насочило погледа си към политическите борби.

Началото на организираното националноосвободително движение през 50-60-те години на XIX в. е свързано с името и делото на великия български революционер Георги Стойков Раковски. Раковски е роден през 1821 г. в град Котел – селище с будно национално съзнание, дало на Българското възраждане плеяда дейци и мислители. В политическата дейност на Раковски се очертават два периода – първият от 1841 г. до Кримската война и вторият – след войната до неговата смърт през 1867 г.

През първия период Раковски няма ясно изразени възгледи относно българското освободително движение. Това е времето на бурно и противоречиво формиране на бъдещия водач на революцията. Израснал в Котел, учил при Р. Попович в Карлово, след това в Цариград, участвал в Браилските бунтове, ненадейно отпътувал за Франция, намесил се отпосле в острите разпри между котленските еснафи и чорбаджии, прекарал няколко тежки години в цариградските зандани, постигнал след това положението на крупен търговец, участвал в борбите на българите през 40-те години в Цариград за самостоятелна българска църква, направил опит да организира по време на Кримската война въстание в България, Раковски изживява през младостта си един неспокоен път, винаги по талвега на националното движение, натрупва огромен жизнен опит и големи за времето си познания. През този период той определя завинаги своята жизнена позиция на патриот и революционер.

След Кримската война Раковски вече е напълно убеден, че българското освобождение ще премине „през пресата и сабята". През 1855 г. той напуща Котел и се озовава в Нови сад, Австрия. Тук със съдействието на сръбския публицист д-р Д. Медакович започва да издава в. „Българска дневница", а през 1857 г. отпечатва и революционната си поема „Горски пътник".

Изгонен от австрийските власти през 1858 г., Раковски се озовава в Русия, където отново желае да се заеме с публицистиката, но среща непреодолимите пречки на руската царска цензура. През същата година Раковски се заема да обобщи своя опит на революционер, като разработва първия си (одески) план за освобождението на България. „Мечом са българите своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият" – заявява вече зрелият революционен мислител. В одеския план Раковски обосновава своята идея за едно общо българско въстание, в което да участва целият народ – богатите с парите, учените със своите трудове и всички народни

синове с цената на своя живот. Тази идея става отсега нататък основно ядро на националнореволюционната идеология, политика и стратегия. Общото народно въстание, според Раковски, трябва да се организира от единен център, да бъде съчетано с освободителните борби на другите балкански народи, да се осигури подкрепата на великите сили.

Достигнал до тези първи догатки, широко осведомен за положението в Турция и за политиката на великите сили в Европейския югоизток, през 1860 г. Раковски отива в Белград, за да се заеме с подготовката на бъдещата революция. В Белград през 1860-1861 г. Раковски издава своя знаменит вестник „Дунавски лебед". Новият вестник на Раковски бързо се налага като общонационална трибуна. Чрез своите кореспонденти Раковски поддържа връзки с всички части на българската земя, с емиграцията от Цариград, Влашко, Русия и Австрия. Той печата стотици дописки върху българския живот, разработва проблемите на църковнонационалното движение и международните аспекти на българския въпрос, увещава, подтиква, съветва и организира дейците на българското освободително дело. Така към началото на 60-те години на XIX в. Раковски окончателно се налага като признат водач на българската революция.

По време на „Дунавски лебед" у Раковски все повече съзрява идеята за радикални въоръжени действия за освобождението на България. Обстановката в началото на 60-те години му предлага възможности и той веднага се заема да осъществи своите намерения.

След възшествието на княз М. Обренович на сръбския престол през 1861 г. между Сърбия и Турция назрява военен конфликт. Сръбското княжество се стреми да се освободи от турските гарнизони, останали на негова територия. Раковски преценява, че този конфликт му предлага добри възможности и през 1861 г. разработва нов план за освобождението на България. Планът предвижда да се организира въоръжено въстание. Вътре в страната духовете ще бъдат подготвени от революционни комитети. На сръбска територия ще се създаде един добре обучен и въоръжен полк от 1000 бойци, който в хода на сръбско-турската война ще развее знамето по билото на Балкана, ще вдигне народа от двете страни на Стара планина и като овладее главните стратегически пунктове и получи военна подкрепа от румънската емиграция, ще достигне Търново и там, в столицата на Асеневци, ще провъзгласи освобождението на България.

Начело на въоръженото въстание Раковски предвиждал да застане „Привременно българско началство", устава на което той разработва през 1862 г. В хода на въстанието българското началство, ръководено от самия Раковски, трябвало да придобие функция на революционно правителство, действащо под ръководството на сръбските княжески власти.

В хода на своите предначертания Раковски отправя апел към революционната младеж в България. На неговия призив се отзовават близо 600 млади българи. Те пристигат в Белград и тук с разрешението и съдействието на сръбското правителство през 1862 г. Раковски образува Първата

българска легия. Така било формирано главното ядро на бъдещата българска освободителна армия, усилено подготвена от Раковски и от сръбски офицери за предстоящия бой с Турция.

На 15 юни 1862 г. легията получила своето бойно кръщение. Тя участвала храбро в боевете между турците и сърбите при белградската крепост. Успоредно с подготовката на легията се подготвяло и въстание в Търновско, начело на което застава изпратеният от Раковски хаджи Ставри Койнов. По време на белградските сражения хаджи Ставри излязъл със 70 души в Балкана, но неговата чета била скоро разпръсната.

И по-нататък събитията се развивали неблагоприятно. Сърбия урежда по мирен път конфликта с Турция. Раковски и легионерите са изоставени от сръбското правителство. Легията, която трябваше да даде сигнала за българското въстание, е разтурена.

Белградските събития през 1861-1862 г. послужват като урок за Раковски. Той разбира късогледството на ограничения национализъм, който разделя балканските народи пред лицето на общия им противник, но не се отказва от своите идеи за балкански или християнски съюз срещу Турската империя, тъй като ясно разбира, че самостоятелното въоръжено действие на българите през този период е все още невъзможно.

Именно поради това, преглътвайки горчивините от белградската несполука, през 1863 г. Раковски отново се поставя в разположение на М. Обренович. Натоварен с дипломатическа мисия от сръбското правителство, Раковски се заема с нов прилив от енергия да работи за обединяването на балканските народи. С тази цел през пролетта на 1863 г. той се озовава в Атина, където прави големи усилия да спечели гръцките власти за създаване на общ християнски съюз срещу Турция. Но неговата мисия, срещнала отново съпротивата на балканския национализъм, не успяла. Със същата задача той пътува след това и до Черна гора. В Цетина неговите идеи намират пълна подкрепа.

Върнал се в Белград, Раковски промисля своя път на водач на освободителното дело и като стига до извода, че балканският национализъм е непреодолима за момента преграда срещу мечтания от него балкански освободителен съюз, напуща Белград завинаги. В края на 1863 г. той се установява във Влашко, където, с изключение на кратките си пътувания до Русия, остава до края на живота си. Във Влашко у Раковски назрява мисълта, че българското освобождение може да бъде дело само на храбрите български мъже. Затова той, без да престане да мисли за общобалканската солидарност, посвещава остатъка от своя живот на работа сред многобройната българска емиграция. С материалната подкрепа на българските търговци от Румъния Раковски издава вестниците „Бъдущност“ и „Бранител“. Но главната му грижа е да създаде една голяма революционна армия, която да излезе в открит бой срещу Турция. Тези свои намерения Раковски разработва в последния си програмен документ „Привременен закон за народните горски чети за 1867-то лято“, писан на 1 януари

1867 г. Привременният закон отразява целия опит на големия идеолог, политик и стратег на националната революция. Раковски предвижда да се създаде единна национална четническа армия, начело на която да застане Върховно народно българско тайно гражданско началство, като суверенен орган на националното движение, освободен от опеката на чужди сили и правителства. Революционното движение според закона не се поставя вече в зависимост от случайни обстоятелства, то разчита на организирана и въоръжена народна сила. Четите, ръководени практически от един главен воевода и политически от Върховното началство, няма да бъдат оръдие на чужда политика.

По този начин Раковски поставя на преден план самостоятелното революционно действие вместо комбинираните действия на балканските страни. Така в края на живота си той стига до идеята за самостоятелност и независимост на освободителното движение. Но тези негови прозрения остават като завет за бъдещите действия, тъй като още през същата 1867 г., прояден от туберкулоза, той умира.

Г. С. Раковски е феноменално явление в българската национална история. Неговата разностранна и талантлива дейност като идеолог, стратег и организатор на националната революция, като пламенен публицист, като фолклорист, историк, поет и писател, неговата кипяща енергия в една велика епоха го е запазила завинаги в националното съзнание като един символ на възраждащия се български дух.

Но преди всичко Раковски е идеолог на националната революция. Той пръв между своите съвременници прозря историческата необходмост от революционно разрешение на българския въпрос чрез организирана освободителна борба. Той стигна до идеята за въоръженото въстание, което, съчетано с действията на българската революционна армия, създадена и подготвена в съседните балкански държави, може да доведе освободителното движение до победен край. Не освобождение чрез чети или само с чети, както твърдят някои, а чрез въоръжено въстание Раковски се надяваше да доведе докрай своите революционни замисли. Раковски разработва и въпроса за характера и организацията на предстоящата революция. Виждайки, че зреещият революционен конфликт ще бъде една национално-освободителна акция на целия народ, Раковски смяташе, че всички обществени слоеве трябва да се организират в армията на революцията. Начело на тази армия той настояваше да се постави един общ ръководен или координационен център, който през различните етапи на своята дейност той наричаше или Тайна канцелария (1858), или Привременно началство (1861), или Върховно българско началство (1867). Наред с революционната армия Раковски предвиждаше да се създаде и Вътрешна организация, състояща се от революционни комитети.

Огромни са заслугите на Раковски като политик на националната революция. Той успя пръв да прозре, че българският въпрос е част от Източния въпрос, че този въпрос не може да се решава вън от международ-

ните отношения в Европейския югоизток, че българите трябва да използват противоречията между великите сили, за да осъществят своите политически домогвания. Заедно с това Раковски блестящо разработи идеята за балканската солидарност, за балканско единодействие, като в края на живота си съзря ограничеността на балканския национализъм и сепаратизъм и достигна до идеята за самостоятелно действие на българското освободително движение.

Цялата дейност на Раковски, всички негови мисли и съчинения са облъхани от един ярък възрожденски патриотизъм. Към края на своя живот той пише топло и непредубедено, че грижата за народното освобождение винаги е била в неговото сърце „язва неизцелима". В историческата литература идеологията на Г. С. Раковски е получавала различни тълкувания и преценки. Едни го смятат за последователен революционен демократ, други, като вземат неговите тактически ходове и широкото амплоа на дейността му във всички сфери на българския живот за отклонение, се опитват да го представят като нещо средно между революционер и просветител. Трети го наричат идеолог на четничеството, четвърти го изтъкват като представител на селяните и занаятчиите и т. н.

Раковски е носител на буржоазно-демократичните и освободителни идеи на своето време. Буржоазният революционен демократизъм е най-яркият белег на неговата идеология. Идеолог на една освободителна национална революция, Раковски изразява интересите на цялата нация – и на буржоазията, и на селяните, и на занаятчиите, и на народната интелигенция. В такъв смисъл неговата буржоазно-демократическа платформа става идеология на цялата нация. Но така или иначе Раковски има огромни заслуги в българската история. Той е родоначалник на националната революция, неин идеолог, политик и организатор. Той подготвил плеада свои последователи, които, след като поели пътя на революционната борба, отстранили неговите заблуди и колебания и издигнали националното движение на по-висока степен в организационно и идейно отношение.

Идейни течения и политически партии през 60-те години на XIX в.

Успоредно с дейността на Г. С. Раковски през 60-те години се забелязва силно раздвижване сред българската емигрантска буржоазия във Влашко, Южна Русия и Цариград. Наред с проблемите на културното възраждане и на църковните борби емигрантската буржоазия все повече се приобщавала и към политическите борби за национално освобождение.

Националните движения сред емиграцията били продукт на измененията, които настъпват в политиката на великите сили и на прякото влияние на балканските събития през 60-те години. Освен споменатия вече сръбско-турски конфликт в началото на 60-те години, през 1866 г. избухва голямото Критско въстание, което предизвикало мощно движение на солидарност в цяла Гърция. Същата година в Румъния бил извършен преврат, като на мястото на свалените княз Ал. Куза на трона се издига княз Карл

Хохенцолер. Заплашена от турска или руска намеса, Румъния трескаво търсела съюзници и се въоръжавала, за да отбие евентуално нападение.

Балканските събития предизвикали отново намесата на великите сили. Западните държави се стремели да потушат възникналите гнезда на конфликти и напрежение, предвид на техните затруднения, идващи от Пруско-австрийската война през 1866 г. Русия от своя страна бързо изоставила позицията на резервираност и използвайки Критското въстание, отново се намесила в балканските отношения.

Новата обстановка активизирала преди всичко емиграцията, тъй като тя била тясно свързана и с политиката на великите сили, и с балканските държави, на територията на които живеела. Породили се големи надежди за използване на новата обстановка с оглед уреждането на българския въпрос.

В началото на 60-те години признаци на активна дейност започва да проявява Добродетелната дружина (Комитетът на „старите"), създадена още по време на Кримската война (1853 г.) под името „Средоточно българско попечителство" (Епитропия). След войната Епитропията се обособява в две организации. Българските търговци от Одеса образували през 1854 г. Одеското българско настоятелство, което си поставя за цел да събира дарения за българските училища и църкви. Одеското българско настоятелство е политико-културна организация на едрата българска емигрантска буржоазия в Южна Русия, ръководена от Н. М. Тошков, Н. Хр. Палаузов и други дейци. Неговата разностранна дейност е насочена към духовното и политическото освобождение на България, като се използва силата и влиянието на Русия. Поставено под надзора на руското външно министерство и на одеския генерал-губернатор, настоятелството твърде често действало като орган на руското културно-политическо влияние сред българите. В същото време Одеското българско настоятелство участвало много дейно в политическите борби за освобождението на България, подкрепяло дейността на Раковски и всички други революционни начинания.

Емиграцията в Румъния с център Букурещ запазила името на организацията до 1862 г., когато Епитропията била наречена благотворително дружество „Добродетелна дружина". Начело на организацията застават богатите търговци Христо и Евлоги Георгиеви. В нея участвала преди всичко едрата търговска българска буржоазия от Румъния, свързана с Русия и руската политика. В един свой доклад от 1867 г. Найден Геров характеризира дейците на дружината по следния начин: „Този комитет се състои, както и преди, от хора, известни на императорското главно консулство със своята преданост към нас (към Русия – б. а.)." И в действителност главното, което характеризира политиката на „старите", е, че те следват стриктно внушенията и ходовете на руската дипломация в Европейския югоизток, разглеждайки тази политика като главно средство за уреждането на българския въпрос. Именно поради това до 1866 г., когато Русия е изолирана от Балканите, Добродетелната дружина не проявява

политическа активност. Но през 1866 г. тя се раздвижва, за да приведе в изпълнение едно ново начинание на руската дипломация. Става дума за идеята на руския посланик в Цариград генерал Игнатиев да създаде от България и Сърбия една голяма югославянска държава, която под влиянието на Русия би се превърнала в преграда срещу домогванията на западните сили в Европейския югоизток.

За осъществяването на тази цел в началото на 1867 г. Добродетелната дружина съвместно с Одеското българско настоятелство изработила „Програма за политическите отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или на тяхното сърдечно отношение". Програмата предвиждала да се създаде една обща федеративна държава, която ще се нарича Българо-Сърбия или Сърбо-България. На 5 април 1867 г. в Букурещ било свикано събрание на българските първенци, в което участвали и одески представители, за да обсъдят подготвения проект. По нареждането на генерал Игнатиев по това време в Букурещ пристигнал Н. Геров – руски вицеконсул в Пловдив, за да направлява работата.

Букурещкото събрание одобрило идеята за създаване на едно югославянско царство на федеративни начала под върховенството на династията на Обреновичите, което да се състои от Сърбия и България, като в България влизат Мизия, Тракия и Македония.

Сръбското правителство обаче отказало да подпише предложения от българите протокол, въпреки че министър-председателят на Сърбия Гарашанин съобщил на букурещките дейци, че и те работят в тази насока. В писмото си той подканил българите да се заемат с подготовката на въстание в България. Очевидно подтикнати към това и от Русия, „старите" изпратили в страната богатия търговец Маринчо Бенли със задача да основе комитети в по-големите градове. Със средства на Добродетелната дружина през 1867 г. отвъд Дунава били прехвърлени и две малки чети.

Опитът на „старите" да създадат брожение в българските земи през 1867 г., с оглед интересите на руската политика, завършил без успех. Тогава Добродетелната дружина възприела новата идея на руската политика – да търси решаване на българския въпрос чрез една дуалистична българо-турска държава, приятелски настроена към Русия. Тази идея била пряко следствие от промяната на руската политика към Турция, която в стремежа си да ревизира Парижкия договор предложила да се свика през януари 1869 г. конференция по Критския въпрос. Именно до тази конференция „българските нотабили" изпратили своя дуалистичен проект. След този свой акт „старите" вече не предприели нищо по-сериозно. През 1869 г. те започнали да издават в. „Отечество", който си поставил за цел да сближава южните славяни и да осветлява руските интереси. Главното, върху което акцентувала Добродетелната дружина от края на 60-те години, било вече мирната пропаганда. Със съдействието на нейните членове били открити няколко училища и много български младежи били изпратени на учение в Австрия, Чехия и Русия. Тъй като през 70-те години, когато ре-

волюционното движение бележело бурен възход, „старите“ от Букурещ се обявили против въоръжената борба, те станали обект на остри нападки от страна на българската революционна преса.

Срещу политиката на „старите“ възстава Тайният централен български комитет, създаден през 1866 г. в Букурещ. По това време в съединените княжества Влашко и Молдова се извършва превратът срещу Ал. Куза. Турция се обявила заедно с Русия против промяната. Новите румънски власти, готвейки се за една евентуална война с Турция, потърсили Г. Раковски за съвместна борба. Първоначално Раковски се съгласил да организира отряд от 5000 души, но като не получил сигурност, че след уреждането на кризата българите няма да бъдат низвергнати, както навремето при М. Обренович, той отказва да сътрудничи на румънските либерали. Румънското правителство наредило на полицията да арестува Раковски и потърсило съдействието на други по-малко претенциозни партньори. Започнали преговори с помощника на Раковски – Ив. Касабов. Стигнало се до споразумение да се създаде една „свещена коалиция“ между българи и румънци, като се учреди един таен български комитет в Букурещ. Целта на този комитет била „да подготви умовете за общо въстание против общия неприятел на християнските народи на Изток“, като сигнал за това въстание ще се даде от Централния комитет в Букурещ, в съгласие с румънските власти и то ако въстанието избухне едновременно в Румъния, Черна гора, Херцеговина, Епир и Албания. Посочените страни заедно с България щели да съставят автономна и независима държава под формата на конфедерация. С оглед подготовката на въстанието се предвиждало да се изпращат четнически дружини в България, главно в Балкана.

Съглашението за съвместна борба, в което румънците търсели възможност да създадат една влахо-българска държава или поне да намерят съюзници за войната срещу Турция, а българите разглеждали като средство да осъществят своето освобождение, скоро било изоставено, тъй като Европа признала превратa, опасността от война преминала и българите вече не били нужни. Но независимо че „свещената коалиция“ се разпаднала още преди да бъде създадена, Тайният български комитет, подпомаган финансово от одеските дейци, продължил да съществува самостоятелно. Комитетът създал свои подразделения в по-големите румънски градове, съставени главно от дребни и средни български търговци. През октомври 1867 г. ТБЦК започнал да издава в. „Народност“, излизал в продължение на две години под редакцията на Ив. Богоров, Ив. Грудов и Ив. Касабов. Във вестника било отпечатано „Основното законоположение на народните тайни комитети“, което разкрива целите и структурата на организацията. Според законоположението началата и целта на комитета са „освобождението на Отечеството с кой да е начин и средство, т. е. чрез възстановяване на Българското царство независимо, чрез възстановяване на Българското царство самостоятелно под зависимост на Портата или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи“. Основанието предвиждало да се създадат

четири главни български комитета в България, Румъния, Сърбия и Русия и местни комитети, които трябва да подготвят духовете за предстоящото освобождение.

В своята външнополитическа ориентация ТБЦК е обърнат на Запад. Той разчитал на западната политика за реформиране на Турската империя, за да постигне своите цели. Именно поради това комитетът отделил много внимание за спечелване на европейското обществено мнение в полза на българите. За тази цел през 1867 г. ТБЦК се обърнал за помощ към френския император Наполеон III и установил тесни контакти с френското консулство в Букурещ и с някои представители на полската емиграция в Турция и в съединените княжества.

Външнополитическата ориентация на ТБЦК намира най-ярък израз в неговия главен политически документ – мемоара, адресиран до султан Абдул-Азис през 1867 г. В този документ Тайният комитет предлага да се създаде по подобие на Австро-Унгария една дуалистична турско-българска монархия начело със султата. България да се обособи като българско царство и да се управлява от един султански наместник християнин. Тя да има политическа конституционна автономия и самостоятелна църква.

След публикуването на мемоара в ТБЦК настъпили силни смущения и той скоро се разпаднал. Но неговите дейци не се отказали от своите намерения. През 1868-1869 г. те продължили дейността на комитета под наименованието „Българско общество". Печатан орган на организацията продължавал да бъде в. „Народност", редактиран през този период от Ив. Касабов. Под влияние на идеите на Раковски и специално на неговия Закон за горските чети дейците на Българското общество организирали през 1868 г. голямата чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, която оставила трайна следа в освободителните борби. Наред с това те се опитвали да поддържат контакт с вътрешността на страната, като създадат тайни революционни комитети. Част от тези дейци начело с Ив. Касабов, Т. Райнов и други установили контакт с мацинистката „Млада Италия", като създали през 1868-1869 г. революционен кръг „Млада България". Така, колебаейки се между революционното действие и политическите комбинации, отбелязвайки една от най-ярките страници в историята на българското освободително движение, утвърждавайки идеята за революционните комитети през 1869 г., ТБЦК и неговите издънки престанали да съществуват.

През 60-те години на XIX в. в България окончателно се оформят главните обществени идейни течения на националноосвободителната и буржоазно-демократическата революция. Обществеият живот по това време намира израз в две главни направления – движението за културно-духовно обособяване на нацията и в политическите борби за нейното политическо освобождение от турска власт. Тези две направления естествено разделяли дейците на просветители-черковници и на политици-революционери. Но това разделение е само условно, тъй като и в едното, и в другото течение се срещали и реформисти, и революционери. Главната проб-

лема, която като индикатор определяла обществените позиции на различните партии и дейци, била проблемата за освобождението на България. Всички дейци, обединени от тази идея, били участници в националноосвободителната революция, независимо от това дали работели в областта на просветата или в политическите и обществени организации. Техните позиции се определяли от социално-класовото им положение, от това дали те живеели във вътрешността на страната или вън от нея, от чуждите политически влияния, под които попадали, и в последна сметка от различни чисто случайни обстоятелства.

Формирането на партиите и идейните направления в българската революция не може да се изведе механически само от чисто социалната мотивировка на техните действия, тъй като в случая става дума за една национална революция, осъществявана под въздействието на силни чужди влияния.

При това положение през 60-те години на XIX в. в националноосвободителното движение се оформят две главни направления – реформистко и революционно.

Реформисткото движение обхваща българските просветители, водачите на националноцърковните борби, дейците на Добродетелната дружина, на Одеското българско настоятелство. Неговата социална база са българските търговци, занаятчии и част от националната интелигенция, които смятали, че българският въпрос трябва да се урежда по пътя на мирната културна еволюция, чрез политически комбинации или чрез съдействието на чуждите велики сили. Реформистите-еволюционисти не предприемат самостоятелна революционна въоръжена борба. Но много често, както дейците на Одеското българско настоятелство, те активно сътрудничели на революционните организации и начинания.

От своя страна по външнополитическата си ориентация лагерът на реформистите се разделя на туркофили, русофили и западняци. Към туркофилското течение принадлежи част от буржоазията, живееща в Цариград или във вътрешността на страната, която смятала, че мирното развитие на българската нация в рамките на Турската империя е най-добрият път за нейния социален и културен прогрес. Туркофилите се обединявали около в. „Турция“, те вземали живо участие в църковнонационалното движение и просветните борби. В случая не става дума за турските шпиони и предатели, а за една българска партия, която виждала бъдещето на България в рамките на голямата турска държава.

Близки до туркофилите са западняците. За разрешението на българския въпрос те разчитали главно на западната политика за реформиране на Турската империя. Към това течение принадлежи част от българската интелигенция, подготвена в западните училища и университети, дейците на униатското и протестантското движение.

Трета група са русофилите. Те са организирани в Добродетелната дружина и в Одеското българско настоятелство. Русофили са и част от ца-

риградските дейци – близки до руското посолство, много от дейците на вътрешните общини, а също така значителна част от българската интелигенция, подготвена в Русия. За уреждането на българския въпрос тази партия разчитала главно на политиката на Русия за ликвидиране на Турската империя. Някои от русофилите, като дейците на Добродетелната дружина, следвали стриктно ходовете на руската дипломация.

В лагера на революционерите през 50-60-те години се оформят двете главни направления – на радикалното революционно действие (революционен демократизъм) и буржоазния либерализъм.

Най-ярък представител на революционния демократизъм е Г. С. Раковски. Това течение обхваща онази част от буржоазията, от селяните, занаятчиите и националната интелигенция, които са за радикална и безкомпромисна борба срещу турското господство за политическо освобождение на България. В своята борба революциионните демократи се опират на широките народни низини, те вярват в силите на революцията, стремят се към самостоятелност и независимост на националното движение. Тяхната социално-политическа платформа предвижда радикални преобразувания с оглед едно бъдещо буржоазно-демократично обществено устройство.

Второто течение е на буржоазния либерализъм. През 60-те години на XIX в. главен представител на това направление е ТБЦК. В нашата историческа литература широко е разпространено мнението, че буржоазният либерализъм в българската национална революция е реформистко, нереволюционно течение. Тази теза не отговаря на истината и сериозно пречи да се направи една точна квалификация и характеристика на главните течения в българската национална революция, да се даде една по-вярна преценка на дейността на редица големи дейци на освободителното дело.

За разлика от Русия и от други страни, в българската революция буржоазията като цяло играе прогресивно-революционна, а не съглашателска роля. Буржоазната класа не може да се сроди нито по социални, нито по политически, нито по национални съображения със султанската власт. При това буржоазната програма в българската революция е единствената дълбоко революционна радикална програма. В този смисъл буржоазно-либералните тежнения са революционни тежнения.

Но за разлика от революционните демократи, буржоазните либерали, действащи главно в емиграция, не са последователни революционери. Често те се колебаят между революционната фраза и бездействието. И това е лесно обяснимо. Тук намира израз икономическата и политическа слабост на българската буржоазия, родена в сложните и тежки условия на Турската империя, живееща под опеката на чужди държави и сили.

Най-ярка илюстрация на буржоазния либерализъм представляват действията на ТБЦК, програмата на който предвижда крайни революционни действия и съглашателски компромиси от типа на дуализма, колебания между революционното действие и политическите комбинации. Разбира се, тук ясно трябва да се отделят тактическите прийоми. По крайните

си цели, по стратегическите си начертания буржоазният либерализъм е идентичен с революционния демократизъм. Неговата цел е също така освобождението на България по пътя на революцията.

Четничеството през 60-те години на XIX в.

Идеята за освобождение на България чрез чети, действието на които да се съчетае с вътрешно въстаническо надигане или с някои благоприятни международни обстоятелства, съществува още през първата половина на XIX в. От тази идея са вдъхновени споменатите браилски събития. Опити за четническа борба се правят в хода на Кримската война и непосредствено след нея.

Но четническото движение като организирана сила на националната революция е използвано едва през 60-те години на XIX в. Неговата идейна и политическа платформа е формулирана от Г. С. Раковски, тя е плод и на колективния опит на европейското буржоазно-освободително движение.

Първи организиран опит в тази насока бил направен през 1862 г. със създаването на Българската легия в Белград. Малко по-късно през 1867 г. пак в Белград бил създаден революционен комитет начело с Л. Каравелов, който също си поставил за цел да се бори за освобождението на България чрез чети, изпращани от сръбска територия. Но и двата белградски опита били неуспешни.

Първата голяма четническа акция била организирана през лятото на 1867 г. Още през пролетта на същата година в Румъния били създадени две чети – първата начело с Панайот Хитов, втората начело с Филип Тотю. Четите били въоръжени със средствата на Добродетелната дружина, която по това време, намирайки се в преговори със сръбското правителство, търсела възможност да повдигне духовете в България. Давайки средства за четите, Комитетът на „старите“ обаче поискал от техните воеводи да избягват въоръжените сблъсъци с турците, а чрез своя марш по билото на Стара планина да докажат на Сърбия, че българите са готови да изпълнят нейните условия.

Четата на Панайот Хитов, състояща се от 30 храбри мъже, между които като знаменосец бил и карловският младеж В. Левски, преминала Дунава при Тутракан на 29 април 1867 г. След като прекарала известно време в Сливенския балкан и изпълнила нарежданията на председателя на Добродетелната дружина Хр. Георгиев, четата се оттеглила в Сърбия.

На 17 май 1867 г. в България преминава и четата на Филип Тотю, наброяваща 35 души. Придвижвайки се от Свищов към Стара планина, четата била открита от турските власти. При с. Върбовка, Севлиевско, се завързва люто сражение. Голяма част от четниците били разпръснати или избити. Воеводата успява да се измъкне само с 12 души. Докато се добере до Балкана и се слее с четата на Хитов, Филип Тотю останал само с четирима бойци, които заедно с четниците на Хитов през август 1867 г. се оттеглили в Сърбия.

В Сърбия двете чети образуват ядрото на Втората българска легия. Новата легия била създадена въз основа на едно споразумение между Добродетелната дружина и сръбското правителство за откриване на българско военно училище в Белград с оглед подготовката на военни специалисти за проектираното българско въстание. Средствата за училището били дадени от руското правителство. Обучението се водело от сръбски кадрови офицери. В легията били привлечени много младежи от вътрешността на България и от хъшовската емиграция в Румъния.

Но едва създадена, Втората легия преживяла същата зла участ, както през 1862 г. Зреещият конфликт между Турция и Сърбия отново бил уреден по дипломатически път. Заплашена от Критското въстание и от надигащото се движение в Гърция, Турция изтеглила своите военни гарнизони от сръбските градове. Новото сръбско правителство начело с Йован Ристич, дошло на власт през есента на 1867 г., започнало да води помирителна политика спрямо Турция. Българските легионери отново се оказали ненужни за Сръбското княжество. Но този път легията не била разтурена брутално и отведнъж, както през 1862 г., тъй като сръбското правителство не искало да влиза в конфликт с Русия, която беше внушила идеята за сръбско-българско сближение и сама беше финансирала легията. Използвайки се постепенно от влиянието на руската дипломация, новото сръбско правителство създало ненормални условия за съществуването на легията и през април 1868 г. тя се саморазпуснала. Прогонването на легионерите не може да се обясни само с променилите се военни обстоятелства. То било резултат от надигащия се сръбски национализъм, който се блазнел от мисълта да използва притесненото робско положение на България, за да ограби нейните западни и югозападни земи. В резултат на тази политика в края на 60-те години започва силна сръбска културна експанзия в западните български земи и в Македония, а през 1867 г. сръбското правителство сключва таен договор с Гърция за подялба на българските земи. При тези условия българското освободително движение се превърнало в играчка в ръцете на великите сили и на балканските националисти, без да може да постигне своите цели. Но балканските събития от 1868 г. послужили като урок и предупреждение към дейците на българската революция. Както ще се посочи по-нататък, този урок имал важно значение за бъдещата политическа стратегия на националното движение.

Провалът на Втората легия не довел обаче до непосредствено преодоляване на четническата тактика. През 1868 г. Българското общество в Букурещ започнало да организира нова чета. Легионерите, които преминали от Белград в Румъния, образували главното ядро на четата, която наброявала 125 души. За воеводи на новата чета били определени Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Организирайки четата, Българското общество си поставя за цел да принуди Турция да стане по-отстъпчива към проектите на Тайния комитет за решаването на българския въпрос и като използва

трудните условия, в които империята се намирала, да предизвика намесата на великите сили.

Срещу акцията на младите революционери обаче се обявила Добродетелната дружина. Следвайки новия курс на руската политика на сближение с Турция, „старите“ поискали да разтурят четата. И след като не могли да наложат волята си над емиграцията, те прибягват до предателство, като чрез руския и френския консул в Букурещ уведомяват турското правителство за проектите на емиграцията. Но въпреки предателството на „старите“, въпреки намесата на Хитов, който по поръчение на сръбското правителство и на „старите“ се опитал да отклони Хаджи Димитър от поетия път, четата била подготвена и на 6 юли 1868 г. преминала Дунава близо до устието на р. Янтра.

Четниците били посрещнати от предупредените турски войски още при Свищов. След това последвали серия сражения при с. Караисен, Патреш и Вишовград. В тези кървави битки загинали почти половината от четниците. Съдбоносно сражение става в местността Калнъдере, Севлиевско, където загиват още 28 бойци, а воеводата Стефан Караджа бил тежко ранен, заловен от турската потеря, откаран в русенския затвор, където умира от раните си.

Останалите 40 живи четници, начело с Хаджи Димитър, се добират до връх Бузлуджа на Стара планина. На 18 юли те били обградени от многобройна турска армия. Три часа и половина храбрите български синове отблъсквали турските набези. Накрая почти всички от тях, начело с воеводата, загиват.

Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа бележи едно от най-героичните събития във въоръжените революционни борби за освобождението на България. Независимо че тя не била последвана от общо надигане на страната, нейният подвиг разтърсил Турската империя, засилил кризата, която тя преживявала, принудил турското правителство да уреди бързо църковния гръцко-български спор в полза на българите. Дипломатическите документи от тайните посланически канцеларии на Франция, Англия, Австро-Унгария и страниците на европейския печат, който съчинявал легенди за подвига на четата, са свидетелство за широкия международен отзвук на това събитие.

Гибелта на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа послужила като урок за бъдещите ръководители на освободителното движение. Постепенно те разбрали, че без предварителна организация вътре в страната четите не ще могат да решат проблемите на освободителното дело. Именно поради това водачите на националната революция – Левски и Каравелов подхвърлили на критическа преценка идейните и политико-стратегически концепции на четническия период. Критическите преоценки на четничеството, направени от съвременниците, обаче са дали основание на някои изследвачи да стигнат до твърде пресилени и исторически неверни заключения за четническия период, да констатират, че „четническата

тактика осъждала борците на явна смърт без изгледи за успех" и „четите показали всичката несъстоятелност на четническата тактика".

Тези антиисторически характеристики би трябвало да се отхвърлят като несъстоятелни. Преди всичко трябва да се посочи, че четническият период е един естествен и закономерен етап в развитието на организираното националноосвободително движение след Кримската война. Този етап е научно обоснован в революционната политическа идеология на Г. С. Раковски.

През 50-60-те години на XIX в. в България още не били назрели условия за масова народна борба, организирана вътре в страната.

Именно поради това основите на революционната организация били поставени сред емиграцията в чужбина. Революционната емиграция първа вдигнала знамето на националното освобождение. Тя разполагала с реални материални възможности да организира въоръжени отряди на революцията. При това положение четничеството било единствената възможна форма на въоръжена борба. Освен това четничеството се налага като доминираща тактика и поради общия стремеж на балканските народи за съвместна борба срещу Турската империя. Четничеството било подсказано на българските революционери и от практиката на европейските освободителни революции и преди всичко от примера на Джузепе Гарибалди – една от най-влиятелните фигури на европейската революция през втората половина на XIX в. По блестящ начин четничеството било изпробвано в гръцката и сръбската освободителна борба.

Цялата история на освободителните национални революции от XIX в., пък и от по-ново време, показва, че четничеството, съчетано с народното надигане вътре в страната, е могъщо оръжие на националноосвободителните революции. Следователно всяко подценяване и отричане на четничеството противоречи на историческата значимост на легендарната борба през 60-те години, поставя под съмнение ясната и стройна политико-теоретическа концепция на главния идеолог и организатор на революцията през този период – Г. С. Раковски.

Друг е въпросът защо четничеството в България не можа, както например в Италия и Гърция, да послужи като ефикасно оръжие на една победоносна революция. Причините за това трябва да се търсят преди всичко и отново в икономическата слабост и политическата недодяланост на българската буржоазия в емиграция, която подготви и изпрати четите в Балкана. Тази буржоазия не разполагаше нито с необходимия опит, нито със солидна организация, нито с широки международни връзки, за да може да подготви една голяма революционна четническа армия, която да възпламени цялата страна, да предизвика подкрепата на европейската демокрация и да изведе революцията до победа.

Втората причина трябва да се търси в това, че българското освободително движение през 50-60-те години не беше самостоятелно, че то зависеше от балканските правителства и от капризите на великите сили, че

често пъти то беше една пришивка към действията на чужди държави и разчиташе на тяхното благоволение. В условията на надигащия се балкански национализъм и на острата борба между великите сили, конкуриращи се в Европейския югоизток с оглед на собствените си политически домогвания, българското национално движение не можеше да разчита на успех, а неговата главна въоръжена сила – четите, се превръщаха в играчка в ръцете на чужди сили.

Именно поради това историята на четите и техният героичен край насочи българското освободително движение към нови пътища, към нова организация и политика.

Използвана литература

Арнаудов, М. Г. С. Раковски. Живот – дело – идеи. 3 изд. С., 1968.

Барсов, Н. Тридцатилетие деятельности Одескаго болгарского настоятельства (1854-1884). – В: Материалы для истории освобождения Болгарии. Одесса, 1895.

Бурмов, Ал. Таен централен български комитет. – *Истор. преглед*, 1960, № 5.

Димитров, М. Комитет на „старите" – Добродетелна дружина. – В: *Сб. България 1000 години.* С., 1930.

Колев, К. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1963.

Маркова, З. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., 1967.

Пенев, Б., М. Арнаудов и Андон П. Стоилов. Г. С. Раковски. По случай петдесетгодишнината от смъртта му. 1867-1917. С., 1917.

Раковски, Г. С. Възгледи, дейност и живот. Т. I. С., 1964.

Стоянов, З. Четите в България на Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., 1967.

Страшимиров, Д. Комитетско десетилетие (епоха на комитетите) 1866-1876. – В: *Сб. България 1000 години.* Т. I. С., 1930.

Унджиев, Ив. Васил Левски. Биография. С., 1967.

Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина. Букурещ, 1872.

Шишманов, Ив. Раковски като политик. – В: Избрани съчинения. Т. I. С., 1965.

1972 г.

ЕВОЛЮЦИЯ В ИДЕЙНИТЕ СХВАЩАНИЯ НА БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ: ПОДЕМ НА НАЦИОНАЛНО-РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ 70-те ГОДИНИ НА XIX в.

Създаване на БРЦК в Букурещ. Любен Каравелов – жизнен път и идейна еволюция

След разпущането на Втората българска легия и трагичния край на Хаджидимитровата чета в българското освободително движение, тласкано напред от обективните условия в страната и от международната обстановка, започнал един процес на преоценка на старите идейни и организационно-политически концепции. Съратниците на наскоро починалия Раковски, дейците на ТБЦК и на Българското общество, бившите четници и легионери се събирали около читалище „Братска любов" в Букурещ, за да търсят нови пътища за освобождение на България. Постепенно съзрявала идеята за създаване на единна революционна организация, която да изкове нови оръжия на политическата борба. В този важен момент на преоценка и търсения на сцената на освободителното движение се явява голямата фигура на Любен Каравелов.

Л. Каравелов е роден в 1834 г. в Копривщица в заможно бегликчийско семейство. На седемгодишна възраст той постъпва в местното килийно училище, за да срича години по ред „малко и велико повечерие, Давидовите псалми и множество други молитви и тропари". През 1850 г. Любен заминава за Пловдив, където известно време се учи в прочутото гръцко училище. Тук, в големия град, арена на остри национални и социални конфликти, Каравелов определя своята жизнена позиция на борец и патриот. Напуснал училището, той помага на баща си в търговските работи, учи абаджийство в Одрин, обикаля обширната Турска империя в един момент, когато българското общество беше напълно пробудено за нов стопански и духовен живот.

През 1857 г. Каравелов се озовава в Русия и след като не успява да влезе във военно училище, постъпва като доброволен слушател в историко-филологическия факултет на Московския университет. В Русия Каравелов заварва една нагорещена атмосфера на остри социални и политически борби. Мужиците се надигали срещу крепостничеството. Руското общество преживявало небивал духовен подем. Младата разночинска интелигенция се вълнувала от идеите на революционните демократи. След неуспеха на Кримската война официалният славянофилски свят преоценил своите предишни тези. В тази обстановка Каравелов установява и поддържа продължителни контакти с водачите на славянските комитети – М. Погодин, Ив. Аксаков, Вл. Ламански и др., запознава се с техните идеи, започва да сътрудничи на славянофилските вестници и списания – „Ден", „Москва", „Голос" и „Московски ведомости". Наред с това Каравелов се вълнува и

от трудовете на революционните демократи и по-специално от съчиненията на А. Херцен.

Така под влияние на руската действителност Каравелов постепенно оформя своя мироглед и се изявява като публицист, писател и учен. През руския период той става убеден славянофил и просветител. Понякога в неговите разбирания се промъкват дори казионните разбирания на панславизма.

След десетгодишен престой в Русия, в началото на 1867 г. Каравелов заминава за Белград като кореспондент на славянофилския вестник „Голос". По-близо до България го привличали надигащите се освободителни борби на българския народ и проектите на генерал Игнатиев да създаде югославянска държава. В едногодишния си престой в Белград Каравелов се опитва да издава свое списание, но сръбските власти му забраняват да живее в княжеството. В началото на 1868 г. той се установява в Нови Сад (Австрия). Но заподозрян като участник в убийството на княз Михаил Обренович, той е арестуван и заключен в Будапещенската тъмница.

В Сърбия и Австрия Каравелов продължава да оформя своя мироглед. В сътрудничество с партията на либералите и сръбската Омладина той започва все по-непосредствено да се занимава с проблемите на българското освободително дело, сам организира през 1867 г. комитет, който си поставя за цел да се бори за освобождение на България чрез изпращане на чети. В Сърбия и Австрия окончателно се оформят идеите на Каравелов за южнославянската федерация, която той разбирал като съюз между България и Сърбия. Според него федерацията имала за цел да постигне народно единство, племенна солидарност и да защити принципа на свободата.

И през сръбския период от своето идейно и политическо съзряване Каравелов изучава и асимилира идеите на европейската литература, публицистика и философия. Запознал се с трудовете на Бокл, Уйлям Дрейзер, Огюст Конт, Каравелов е дълбоко обладан от идеите на европейското просвещение и на либералния XIX в. Под влияние на тези идеи той постепенно се разделя със славянофилството. „Съвременното човечество се ръководи в живота си от две идеи – пише той през 1869 г. – идеята за „правата на човека" и идеята за „правата на народа". Изникването на съвременните въпроси за народността като двигател на политическия живот започва със свободомислящите начала на XVIII в." Изобщо през сръбско-австрийския период, независимо от опитите му за революционно-практическа дейност, Каравелов остава верен на идеите на своите европейски учители, че просветата е главният фактор на обществения прогрес. Именно през 1869 г. той пише: „Ние не ще погрешим, ако кажем, че просвещението води след себе си политическата свобода, а не политическата свобода – просвещението."

Важна роля в идейното съзряване на Каравелов играе Будапещенският затвор. 203 дни в „мъртвия дом" Каравелов може да премисли целия си живот. Плод на тези размисли е неговото обръщение-верую „Мои

братя". „Ние желаем пълна свобода – пише Каравелов – и затова не щем да ни се покоряват и робуват други, така също не щем и ние да се покоряваме и робуваме другиму." Отхвърлил илюзиите си в руския царизъм и в сръбската династия, до голяма степен освободен от славянофилските мечтания, Каравелов вече зове към борба за освобождение, която според него минава през просветата, през националното обединение и през сраженията с турските потисници и гръцките фанариоти.

С такъв идеен и политически багаж Каравелов се озовава сред българската емиграция в Букурещ през есента на 1869 г. Той е поканен тук от комитета на „старите", за да редактира техния вестник „Отечество". Христо Георгиев и неговите съмишленици очевидно са виждали у Каравелов стария славянофил, затова след много търсения се спират на неговата кандидатура. Но Каравелов е вече значително разграничен от възгледите на „старите". И той скъсва с тях, за да посвети своя ум, политически опит и публицистично перо на българското революционно движение.

Попаднал в новата атмосфера на бунтовни настроения, Каравелов бързо се сродява с младите дейци, които търсели нови пътища за революционното движение. На 7 ноември 1869 г. той започва да издава в. „Свобода". Около редакцията на вестника се формира група революционни дейци, от която към края на 1869 и началото на 1870 г. се оформя Българският революционен централен комитет в Букурещ. За рождена дата на комитета обикновено се смята началото на април 1870 г., когато във вестник „Свобода" било обнародвано неговото обръщение към браилските българи. За председател на БРЦК е избран Л. Каравелов. Дейно участие в него вземат четническите дейци П. Хитов и В. Левски, а също така група представители на ТБЦК начело с Д. Ценович. По състав комитетът се явява едно естествено продължение на буржоазния либерализъм на Тайния комитет и на четническото бунтарство, вдъхновявано от идеите на Г. Раковски. В него фактически се сливат двете течения в революционното движение, за да отговорят на историческата потребност от създаването на единен център на националната борба.

През началния етап на своето съществуване БРЦК се развива изключително под влияние на идеите на Л. Каравелов, широко пропагадирани на страниците на в. „Свобода". А тези идеи се намирали в една непрекъстана и спонтанна еволюция към радикални революционни замисли. Плод на тази еволюция е първата програма на комитета, която била обнародвана от Л. Каравелов на 1 август 1870 г. в сп. „Народно дело", издавано в Женева. Програмата определя двата неприятеля на българския народ: турското правителство и гръцкото духовенство. „Нашата свещена обязаност (т. е. задължение, дълг) се състои сега само в това – четем в програмата – да очистим своята земя от правителствената, чиновническата нечистотия и да обезпечим своята народна, политическа и обществена свобода." Програмата предвижда да се създаде „избираемо правителство, което да изпълнява волята на самия народ", да се учреди „Южнославянска"

или „Дунавска федерация на свободни земи“ от типа на Швейцарския съюз при зачитане на историческите и народностни права на всеки народ. Тези цели според програмата ще бъдат постигнати, като срещу турското правителство се употребят „такива също мирни средства, каквито бяха употребени срещу гръцкото духовенство: само в най-крайний случай – се казва тук – ние ще да употребим против тях оръжие, огън и нож!“

Идеите на първата програма на БРЦК Каравелов обосновава широко в брошурата „Български глас“, издадена също през 1870 г. В „Български глас“ Каравелов достига до заключението, че свободата може да бъде постигната, само ако народът се надява на своите мишци и не чака да дойде „Наполеон III, Александър II, Пий IX или Виктория да го освободи“, само като „прежали живота си, па се заеме за пушка, за сабя, за пищов, револвер, нож, шиш, топор, коса, сопа, кой с каквото може и каквото има и да откупим свободата си и отечеството си“, а след това наредим „своята държава според най-добрите наредби у просвещените народи, т. е. у американците, белгийците, швейцарците“.

За постигането на тези цели Каравелов предвижда да се създаде една широка народна организация, да се съчетае българското освободително дело с борбата на другите балкански народи, за да се лее по-малко кръв. Той отхвърля четничеството, за да може делото да бъде „захванато извътре“.

„Български глас“ разкрива най-високия връх в идейната еволюция на Л. Каравелов. Но в същото време Каравеловата програма, както и публицистиката му от 1869-1870 г., показват твърде големи колебания, така типични за буржоазно-либералното революционно течение в българската национална революция.

Тези колебания определяли линията на поведение на БРЦК. В резултат на тях през 1869-1870 г. БРЦК в Букурещ не предприел нито едно по-радикално практическо действие. Комитетът и неговият председател се задоволявали главно с революционна пропаганда. При това тази пропаганда била твърде противоречива. Каравелов все още преживява силни колебания в своя избор между просветата и революцията. Ако веднъж на страниците на вестника той уверявал, че просветата е великият демиург на човешкото развитие, следващия път патетично декларирал, че „свободата не ще екзарх – иска Караджата“. БРЦК и Каравелов не били достигнали до идеята за самостоятелност на българското движение. Те поставяли българската революция в зависимост от общото балканско действие. Все още над Каравеловите разбирания продължавало да тежи старото славянофилско наследство за историческата предопределеност на българо-сръбския съюз.

Всичко това сковавало дейността на БРЦК и бързо довело до диференциране на неговите привърженици. Тези, които бяха изстрадали неуспехите на четническия период, които бяха разбрали безсмислието на политическите комбинации в условията на надигащия се балкански национализъм, постепенно се отделят от комитета, за да потърсят по-сигурни и

радикални средства за политическото освобождение на България. Начело на тази група дейци застава В. Левски.

Вътрешна революционна организация. В. Левски – гениален идеолог, стратег и организатор на националната революция

Васил Иванов Кунчев, останал в българската история под името Васил Левски, е роден на 6 юли (стар стил) 1937 г. в Карлово, в семейството на заможен и влиятелен майстор от бояджийския еснаф. На 14-годишна възраст Васил остава сирак и заедно с майка си поема грижата за прехраната на многобройното семейство. Заедно с това той се учи в Карловското взаимно училище, израства в будната възрожденска среда на проспериращия подбалкански край. Но скоро, поради липса на средства, той постъпва като послушник при вуйчо си Васил – таксидиот на Хилендарския манастир. Със съдействието на вуйчо си той учи в Старозагорското класно училище – едно от най-добре уредените училища в България по това време. Завършил втори клас с отличен успех, Васил напуща училището и се подстригва за дякон под името Игнатий. По това време Левски е вече 24 годишен младеж, който будно наблюдава големия духовен и политически подем на българското общество и страстно желае да се посвети на народното дело. И точно тогава до манастира долитат бунтовните апели на Г. Раковски, призоваващи българската младеж да постъпи в Белградската легия.

Левски не се колебае. На 3 март 1862 г. той заминава за Белград. Оттук нататък неговото развитие се осъществява изключително под влияние на революционните идеи и на обаятелната личност на Г. С. Раковски. След разтурването на легията, през пролетта на 1863 г. Левски се завръща в Карлово и демонстративно хвърля калугерското расо, за да се отдаде на учителска дейност. Близо две години той учителства в с. Войнягово, Карловско, след това в добруджанското село Еникьой. От Еникьой Левски заминава за Яш, където отново търси връзка с Раковски, за да се постави в услуга на революцията. Четири години след Първата легия, през 1867 г. той постъпва като знаменосец в четата на П. Хитов. През 1868 г. отново надява легионерската униформа в Белград.

След разтурване на Втората легия поради тежко заболяване Левски останал за известно време в Зайчар. Оттук той изпраща своето знаменито писмо до Панайот Хитов, в което, след като му съобщава, че е намислил да извърши нещо голямо в полза на отечеството, заявява: „ако рече бог, за което, ако спечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си".

Тази крилата фраза на Левски изразява дълбоките колебания и съмнения, които са го обхванали, следствие неуспеха на революционното четническо движение през 60-те години. В същото време това писмо говори за неговите намерения да тръгне по нов път. С тези мисли през пролетта на 1868 г. Левски заминава за Румъния. В Букурещ той намира подкрепа сред дейците на Българското общество, получава от тях средства и на 11

декември 1868 г. заминава за Цариград, за да предприеме оттам първата си обиколка из България, която завършва към началото на март следващата година. На 1 май 1869 г., след двумесечен престой в Букурещ, този път от Никопол, Левски тръгва за втори път по градовете и селата на България. През втората обиколка той носи прокламация от името на Привременното правителство в Балкана, съставена от Ив. Касабов. Сега Левски поставя началото и на вътрешната комитетска организация. Той посещава Плевен, Ловеч, Карлово, Калофер, Казанлък, Пловдив, Пазарджик, Сопот, Чирпан, Стара Загора, Сливен, след това отнова се връща в Северна България, отбива се в Трявна, Габрово, Севлиево, Търново. В някои от тези градове Левски създава тайни комитети.

На 26 август 1869 г. Левски заминава за Букурещ. Тук в края на 1869 и началото на 1870 г. заедно с Каравелов участва в създаването на БРЦК. Главната идея на комитета да подготви освобождението на България чрез една вътрешна революционна организация безспорно била възприета следствие на опита, придобит по време на двете обиколки, които Левски извършва в България през 1868-1869 г.

Близо цяла година В. Левски работи сред емиграцията, за да я убеди в необходимостта да пренесе центъра на движението вътре в страната и да се залови за непорсредствена подготовка на едно общо въстание. Но той среща непоследователността на емигрантските дейци, не може да преодолее тяхното колебание между фразата и делото, тяхната наивна вяра в чуждата помощ, без която те не виждали възможности за едно победоносно българско въстание. Отвратен от безплодието на споровете, от „тия комедии", както той се изразява, на 27 май 1870 г. Левски напуща Букурещ и се завръща в България, за да завърши своето велико дело. Под негово ръководство в продължение на две години в цялата страна се създават близо 500 революционни градски и селски комитети. Хиляди български търговци, занаятчии, селяни, учители и свещеници са въвлечени като активни дейци на революционната организация. Комитетът в Ловеч е обявен за БРЦК. Като първи помощници на Левски са избрани Димитър Общи и Ангел Кънчев.

Създаването на Вътрешната революционна организация (ВРО) е историческо постижение на българското освободително дело. За пръв път в развитието на националноревюлюционните борби народът сам поема съдбата на България в свои ръце. Самочувствието на Васил Левски като водач на революцията бързо укрепва. Той си поставя за цел да подчини на волята на Вътрешната революционна организация емигрантските сили. За представител на ВРО в чужбина Левски определя търговеца Данаил Хр. Попов от Турну Мъгуреле. Чрез него той се свързва с емигрантските дейци от Румъния и Русия, за да им внуши, че който иска да бъде полезен на отечеството, трябва да се постави в услуга на ВРО. Чрез Данаил Попов и Филип Тотю Левски координира дейността на ВРО с Одеското българско настоятелство. В същото време Левски категорично въстава

срещу непоследователността на БРЦК в Букурещ. „Като се поразгледате в миналото – пише той до тези дейци – от краят в работите си до сега във Влашко, кой с кого се е турил на работа, та от кой ден до кой е вървяло като жаба през угар, после пък еди-кой си води сръбска политика, та не бива с него да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародване из вестниците, ту тоя оногози, онзи тогова, най-после даже и на дуел да се поканят, срещу такова нашите българи го казват говна и помия."

Създаването на ВРО като главна сила на освободителното движение кара В. Левски да се заеме с разработката на нейната идеологическа и политическа платформа, за да обоснове основните начала на предстоящата победоносна революция. Изходното начало в политическата идеология на В. Левски е неговата безкрайна вяра в „естествената сила на народа". Оттук той изважда своя най-голям, най-първи извод за самостоятелното суверенно развитие на революционното движение. Прозрял гениално условията, в които българският народ е поставен поради турското робство и вечно пулсиращата Източна криза, в условията на надигащия се балкански национализъм, Левски отхвърля политическите комбинации с чужди сили, донесли на националното движение само неуспехи и страдания и властно настоява за независимост на българската революция. В едно свое писмо до П. Хитов от септември 1871 г. той категорично предупреждава емиграцията, че тя не може да влиза в никакви преговори с чужди държави от името на българското движение, че революцията може да разчита само на силите на народа. „Трябва най-напред да си наредиш работите извътре, че подир да им се молим за по-голямото" – пише Левски. Все със същите мисли той отхвърля предложението на Н. М. Тошков от Одеса да се търси помощта и на руския император.

Предстоящата революция Левски разглежда като едно всеобщо народно въстание в градовете и селата, което трябва да се проведе през зимата, за да се затруднят действията на турските войски, като се използват постиженията на съвременното военно въстаническо изкуство. В революцията, националноосвободителна по своя характер, според Левски трябва да участва целият народ. Израз на това негово разбиране е и съставът на комитетите, които той изграждал. От една непълна статистика на комитетите се вижда, че от 1001 комитетски членове 286 произлизат от средите на средната търговско-занаятчийска буржоазия, 7 са едри буржоа, 271 селяни, 15 души чираци и калфи, 17 чиновници, 96 учители, 95 свещеници и монаси и 214 с неопределен социален произход. Наред с организирането на буржоазните среди Левски предвижда да се мобилизират и материалните средства на чорбаджиите по пътя на революционния терор. В своите писма до чорбаджиите, от името на революционната организация, той категорично им заявява, че те или ще подпомогнат делото, или ще бъдат унищожени като опора на варварското робство.

Очертал характера и организацията на революцията, посочил нейните движещи сили, създал нейната материална и духовна сила, Левски опре-

деля и голямата цел на освободителната борба. В Проектоустава на революционната организация, разработен от Левски през 1871 г., се посочва историческата задача – „с една обща революция да се направи коренно преобразуване на сегашната деспотско-тиранска система и да се замени с демократска република (народно управление)". Републиканските си идеали Левски защитава ярко в една дописка до в. „Свобода", в която той пише, че „там дето живее българинът – в България, Тракия и Македония" ще има „света и чиста република". Бъдещата демократическа република ще бъде основана върху принципите на „Хартата за правата на човека и гражданина", прокламирани от Великата френска революция, намерили широко разпространение в гръцката национална революция. Новото общество според Левски ще осигури свобода на човешката личност, свобода на мисълта и словото, на печата и организацията. В бъдещата българска държава „българи, турци, евреи и пр. щат бъдат равноправни във всяко отношение, било във вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в какво било. Всички щат спадат под един общ закон, който по висшегласие от всичките народности ще се избере".

Така Левски изразява своите радикални буржоазно-демократически възгледи, близко до идеалите на крайните демократически и народни течения в европейската буржоазно-демократическа революция, облъхани от идеите на хуманизма, от идеите за политическото и национално равенство, от идеите за социалния прогрес.

Към края на 1871 и началото на 1872 г., когато Левски разпраща Проектоустава до комитетите, той се налага вече не само като водач на най-авторитетната сила в българската национална революция – ВРО, но и като гениален идеолог и политически стратег на освободителното движение.

Обединително събране на БРЦК през 1872 г. Подем в революционното движение

След създаването и укрепването на ВРО през 1870-1871 г. в българското революционно движение се оформили два центъра – вътрешният, начело с В. Левски, който изразявал тежненията на българското общество към свобода и независимост и провеждал своята дейност в духа на революционния демократизъм, и букурещкият, начело с Л. Каравелов, който се занимавал главно с революционна пропаганда и се люшкал в непоследователност и бездействие, характерни за буржоазно-либералното крило в революцията.

И двата центъра обаче имали едни и същи задачи – да освободят България чрез една национална революция. Но те се различавали в разбиранията си за организацията и пътищата на революционното действие. Тези различия в подхода към революцията през 1870-1871 г. значително разграничили БРЦК в Букурещ от ВРО. И двата центъра си оспорвали правото на върховен контрол върху революционното движение.

Но през 1871 г. започва да надделява тенденцията към обединение, към общо действие. В. Левски и ВРО ясно разбирали, че без да използват силите и средствата на емиграцията, нейните възможности за легална пропаганда, за закупуване на оръжие не ще могат успешно да завършат подготовката на общото въстание. БРЦК в Букурещ пък се убеждавал, че без силата на народните маси от вътрешността на страната, без стегнатата ВРО не ще може да се предприеме реална стъпка за освобождение на България. В резултат на това общо съзнание противоречията между ВРО и БРЦК постепенно се притъпявали. Левски сам пише до в. „Свобода" и до Л. Каравелов, наричайки го „чист и свободен вестникар български". Л. Каравелов от своя страна бърза да помести неговата дописка от името на „сичките наши български юнаци, които познават своите длъжности и разбират що е свобода".

Така двата центъра, изразяващи революционните тежнения на народните маси от вътрешността и от емиграцията, се сближават и към края на 1871 г. започват да подготвят едно общо събрание на дейците на двете организации. Тенденцията към обединение била засилена и от призива на сърбите и черногорците за съвместна борба срещу Турската империя.

В началото на 1872 г. започнали подготвителните работи за предстоящото общо събрание. Емигрантските дейци предложили събранието да се състои в Букурещ и от България за него да дойде само В. Левски. Левски категорично отхвърлил това предложение: „Чудя ви се на умовете – писал той. А какво по-гламаво от това, вие там да се съберете 20-50, нека и 500 души, пък из Българско, гдето ще се пролива кръв, викате мене един, та да се решават работи." По конспиративни съображения Левски приел събранието да се проведе в Румъния, но наредил на комитетите да изпратят в Румъния свои представители, които заедно с емигрантските дейци да решат въпросите на бъдещото развитие на революционното движение.

Общото събрание се състояло в Букурещ от 20 април до 5 май 1872 г. На него присъствали 21 представители от вътрешността и от Румъния, като вътрешните дейци имали 32, а емигрантските 16 мандата. На първото заседание била избрана комисия в състав Л. Каравелов, В. Левски, Киряк Цанков и Т. Пеев, която била натоварена да подготви програмата и устава на БРЦК. Още на следващия ден комисията представила своя проект за програма, който очевидно бил предварително подготвен от Л. Каравелов. Според този проект, одобрен от събранието, главната цел на БРЦК е освобождението на България чрез революция: „морална и с оръжие". Програмата предвиждала да се създаде федерация „на свободни земи", на базата на доброволното обединение, при зачитане на историческите, етническите и политическите права на всеки народ. В Балканската федерация можели да влизат всички народи, включително и гърците, стига да се откажат от своите панелинистически домогвания. Програмата повтаряла Каравеловия тезис за чорбаджиите като народни предатели. За разлика от първата програма на БРЦК и от Проектоустава на В. Левски, програмата

не уточнявала бъдещата форма на управление. Това щяло да стане след победата на революцията.

Така в новата програма надделели възгледите на Любен Каравелов. Нейните основни положения повтаряли програмата на БРЦК от 1870 г. Значителни промени били направени и в Проектоустава, представен от вътрешните дейци. Събранието решило да се създаде един единствен Централен комитет със седалище в Букурещ. И по този пункт Левски отстъпил от старите си разбирания, че „БРЦК е в България", и че всички трябва да се съобразяват с неговата воля.

На 5 май за председател на БРЦК бил избран Л. Каравелов. Той предложил следния състав на комитета: К. Цанков – подпредседател, Олимпи Панов – секретар, Д. Ценович – касиер, П. Хитов и В. Левски – членове.

Решенията на общото събрание в Букурещ като че ли показват надмощието на революционните буржоазно-либерални идеи на емигрантските дейци, начело с Л. Каравелов. Но това е само на пръв поглед. Левски е отстъпил по редица пунктове, но запазил главното – необходимостта от незабавно революционно действие. Освен това съгласно член 2 от Устава, всеки от членовете на комитета, „дето и да бъде, може да представлява всичкия централен комитет, ако само той има в ръцете си пълномощно писмо". След завършването на събранието Левски получил специално „упълномощение", което му давало право „да представлява Българския централен комитет във всичко и действията му са неограничени, разбира се, по пределите на устава". Така Левски бил утвърден „за главен апостол на цяла България, Тракия и Македония", следствие на което той успял да запази върховния контрол над ВРО, главната сила в българското революционно-освободително движение. По този начин Левски още веднъж показал пред дейците на революцията, че не иска да бъде „кой знае какъв", а се интересува изключително от успеха на освободителното дело.

На 1 юни 1872 г. В. Левски се завърнал в страната и се заел да подготви комитетите за предстоящото въстание. Съобщавайки на вътрешните дейци решенията на събранието още в първото си писмо от юли 1872 г., той ги призовал да се съобразяват стриктно с колективно изразената воля на БРЦК, да изпълняват „буквално неговите заповеди". „Нашето дело върви напред и ще се надяваме, че с божието име за нас ще настанат ония щастливи минути, които очаква всяко българско сърце" – писал той до комитетите.

В името на тези „щастливи минути" Левски се заел да преустрои организацията. Той привлякъл хиляди нови борци, разширил комитетската мрежа. Тъй като работата се разрастнала, той и неговите пълномощници учредили окръжни комитети в Орханийско, Търновско, Сливенско, Ловешко и на други места. За общ контрол върху дейността на комитетите и за разузнаване на врага била създадена тайна полиция. Формираната

тайна поща, снабдена с кодове, пароли и псевдоними, осигурявала разрастващите се връзки между комитетите.

Левски наредил на революционните дейци да започнат да събират средства, да закупуват оръжие, да изготвят мобилизационни планове. Влязла в пълна сила практиката на революционния терор по отношение на богатите българи, които отказвали доброволно да сътрудничат на освободителното дело.

Левски полагал специални грижи за подготовката на военни ръководители за предстоящото въстание. Той поискал от Л. Каравелов да уреди със сръбското правителство въпроса за обучението на 150-200 млади българи в Белградското военно училище.

Така през лятото на 1872 г. цялата страна започнала да живее в един паметен предреволюционен подем. ВРО обхванала в мрежата си почти цялата страна, ръководена от В. Левски, с всички сили подготвяла предстоящото въстание.

Но в условията на този подем се проявили някои признаци на деморализация, присъщи на българското общество, шлифовано няколко века в условията на едно диво азиатско робство. Турците успявали тук-таме да вкарат в организацията свои шпиони. Първият помощник на Апостола – Димитър Общи, започнал да оспорва неговата власт, да интригува срещу него, да сее раздори между комитетите. Общи успял да настрои срещу Апостола някои организации. Така единството на ВРО било минирано. Левски поискал от БРЦК да отстрани Общи от поста му пръв помощник на Апостола, но неговите думи не били послушани в Букурещ.

В тази обстановка на недоверие между ръководителите на организацията, когато се появяват първите признаци на анархия и неподчинение, на 22 септември 1872 г., въпреки забраната на В. Левски, Д. Общи организирал обир на турската поща в прохода Арабаконак. Полицията попаднала в следите на групата и арестувала Д. Общи и неговите другари. И за да представят пред света своето дело като политически акт на една революционна организация, а не като разбойнически обир, Общи и съдружниците му започнали да разкриват комитетите и дейците, които познавали. Турското правителство не знаело дотогава за огромния размах на движението, сепва се, засилва своите полицейско-разузнавателни органи, разкрива много комитети, унищожава или неутрализира първокласни революционни дейци. ВРО, изграждана с такова умение от Левски, като всяка конспиративна организация, ударена в центъра, започва да се разпада.

Ударът заварил Левски в Южна България. Той веднага предупредил комитетите за опасността и тръгнал за Букурещ, за да обсъди заедно с другите членове на БРЦК създалото се положение. В Сливен до него пристига писмо от Л. Каравелов, писано на 2 ноември 1872 г., в което се настоява за незабавно „повдигане на революцията". „Трябва да се върви на бой – настоявал председателят на БРЦК, – без да губим ни минута. На

сичките тъдявашни юнаци писа и щат да заминат отсреща и надяваме се помощ от Сърбия и Черна гора."

Големият майстор на революционното дело В. Левски обаче отказва да изпълни заповедта на БРЦК, защото за него революцията била свято дело, което трябва да доведе до освобождението на България, а не да пролива ненужно българска кръв. Разбиранията на Левски, че не може да се прави въстание, без преди това да се подготви народа за победоносна борба, и че не бива да се разчита на чужда помощ „преди самички да изтъчем платното", се споделяли и от много вътрешни революционни дейци и комитети.

В тези трудни часове Левски решава бързо да се придвижи за Букурещ, за да защити своите разбирания. На 25 декември 1872 г. на път за Букурещ той пристигнал в Ловеч, но поради турските предохранителни мерки не можал да се срещне с председателя на местния комитет поп Кръстю, а се задоволил само да прибере архивата на комитета, книжата, които, ако попаднат в турски ръце, можели да разкрият напълно народната организация. На следващия ден Левски останал в с. Къкрина, за да пренощува в ханчето на доверения свой човек Христо Цонев Латинеца. Но тук той бил предаден и заловен от турската полиция. От Къкрина бил откаран в Ловеч, после в Търново и София. В София, заедно с групата на Д. Общи, Левски бил изправен пред специален съд, пред който той се държал мъжествено, без да издаде нито един деец на движението. Съдът го осъдил на смърт. На 6 (19) февруари 1873 г. В. Левски бил обесен в околностите на София.

Така завършва своя живот един от най-великите синове на България – гениалният организатор, политик и идеолог на българската национална революция. Образът на В. Левски като водач на поробените българи отдавна е запечатан в българското национално съзнание. Той е останал като пример за всички поколения със своята патриотична всеотдайност към народното дело, със своето очарование на горд и смел водач на революцията, с обаянието на човек, който е прежалил себе си в името на народа, който иска да види отечеството свободно, пък „ако щат го нареди да пасе и патките".

Левски е останал в българската история преди всичко с безсмъртието на своите идеи и дела. Когато се изгражда неговият образ, традиционно се акцентува върху човешките му добродетели. Те безспорно правят Левски истински обичан син на народа. Но главното не е в това, че той бил безумно смел, че държал сметка на всеки похарчен лев на организацията, че бил обречен на делото на революцията. Този сантиментален образ на Левски закрива действителното величие на неговото дело.

Преди всичко В. Левски е велик народен водач-организатор. Като никой друг в българската история и то в условията на една робска действителност, на страх, униние и тотална диктатура, той успява да създаде народна организация, която да пробуди и най-дремещите народни низини,

да ги организира в името на една велика идея. У Левски България през 70-те години на XIX в. беше открила това, което ѝ е липсвало цели векове, у Левски нейната народна сила намери своята най-висша и благородна изява.

В. Левски е велик преди всичко като гениален политик на революционна България. Неговите прозрения за независимост и самостоятелност на българското движение, развиващо се сред хаоса на Източната криза, добре разбрани и осмислени, имат почти непреходно значение в българската история. Дръзновено противопоставени на всички чужди сили, които искаха да превърнат България в послушно оръдие на своята политика или да сменят един робски хомот с друг, те са един дълбоко изстрадан исторически урок в политическата идеология и революционна практика на В. Левски.

Левски е велик и със своите идеи за бъдещия свят – свят на народното равноправие и на човешката свобода. Макар и да беше заел своите идеи от аналите на европейската буржоазно-демократическа мисъл, той ги пречиства през своя кристален дух, за да създаде от тях платформа и знаме на народната пробуда, на националното движение.

Със своята политическа идеология, със своите качества на гражданин на новия свят, със своята гениалност на организатор и политик Левски беше изпреварил българското развитие с много десетилетия. Самият той беше един идеал за нацията, люляна в робския разврат и непроходимите джунгли на една дива азиатска деспотия. И може би са прави онези познавачи на В. Левски, които смятат, че ако беше живял в някоя по-голяма страна и ако беше писал на някой по-популярен език, той щеше да бъде известен на света като един от най-големите мъже на XIX в.

Криза в революцинното движение през 1873-1874 г.

Смъртта на В. Левски предизвиква дълбока криза в българското революцинно движение. Тази криза се проявява в идеологическата, политическата и организационната област.

В идеологическо отношение отново настъпва раздвоение сред дейците на организацията. У Л. Каравелов и в редица други водачи пропълзява неверието в силите на народа, в революционното разрешение на българския въпрос. Отново изплуват на повърхността различията между последователния революционен демократизъм и колебанията на либералната буржоазия, лутанията между революцията и просветителството.

Тези идейни смущения изправят революционната организация пред разруха и безпътица. През 1873 г. Търновският комитет си присвоява правата на Централен комитет и обявява, че ще подготви въстание. За тази цел, без съгласие на БРЦК и на Л. Каравелов, търновци изпращат делегация при сръбското правителство, за да уговарят условията за съвместна борба. Против Централния комитет открито се обявил и старият четнически воевода П. Хитов. Той започнал да работи заедно с търновци и да

сее раздори в организацията. Така отново били възстановени двата центъра в движението, но този път не на принципна основа, а на базата на анархията и неподчинението.

БРЦК се опитал да спре започналия процес на разложение. На 11-12 май 1873 г. Л. Каравелов свикал общо събрание в Букурещ, но от вътрешната организация се явили само двама души. Без да могло да спре надигащата се анархия, събранието отменило устава на БРЦК и по този начин ликвидирало идеята на В. Левски за строга централизация и дисциплина в движението. На събранието било решено да се изпрати чета в България, която да изпробва народното настроение, с оглед на едно предстоящо революционно действие. С това решение събранието поставило под съмнение и другото основно положение на В. Левски за организираното отвътре въстание и разтворило вратите на старата четническа тактика.

Букурещкото събрание от май 1873 г. фактически ликвидирало властта на БРЦК, обезличило го като ръководен орган на революционното движение. Вътрешните комитети и особено най-дейните от тях – Търновският и Русенският, престанали да се съобразяват с мнението на букурещките дейци. В стремежа си да се поставят над БРЦК, през август 1874 г. тези комитети, подкрепяни от П. Хитов, свикали ново събрание в Букурещ.

Събранието избрало нов Централен комитет, в който влезли Л. Каравелов, К. Цанков, Олимпи Панов, Т. Пеев и Хр. Ботев. Русенският комитет си извоювал права на Централен комитет за вътрешността. Събранието го натоварило да стегне вътрешната организация. БРЦК избрал за заместник на Левски хасковския учител Атанас Узунов, но скоро той бил заловен и изпратен на заточение. След него за апостол на цяла България бил определен Ст. Стамболов, но и неговите усилия не успели да спрат процеса на разложение.

Кризата, обхванала революционната организация, се отразила най-дълбоко върху чувствителната природа на Л. Каравелов. След смъртта на Левски и неуспешния опит да вдигне въстание в края на 1872 г., Каравелов започва да губи вяра в революционните възможности на българската нация. Именно поради това подложил на ревизия основните концепции на революционното движение, изработени по времето на В. Левски, и започнал отново да се надява на чужда, главно на сръбска помощ. Не е случайно, че още през 1873 г. той се озовава в Белград, за да търси споразумение със сръбското правителство. Все със същата цел малко по-късно Каравелов дори спрял в. „Независимост“, тъй като сръбските политици не били доволни от неговото основно направление като орган на самостоятелното българско революционно движение. В желанието си да наложи една нова политическа ориентация, която неминуемо щяла да срещне съпротивата на хилядите убедени последователи на В. Левски, през 1874 г. Каравелов започва да се домогва към еднолични диктаторски пълномощия.

При тази обстановка в организацията отново се очертали двете основни течения – революционно-демократичното и буржоазно-либералното.

Начело на първото застанал Христо Ботев, второто се ръководело от Л. Каравелов. Тези две течения си дали среща на третото след смъртта на Левски събрание на БРЦК, свикано в Букурещ на 26 декември 1874 г. Събранието отхвърлило исканите пълномощия от Л. Каравелов и избрало една комисия, на която било възложено да свика ново събрание през март следващата година. Но комисията начело с Каравелов потънала в бездействие и от края на 1874 г. Букурещкият БРЦК, ръководен в продължение на пет години от Л. Каравелов, фактически престанал да съществува.

Каравелов беше обявил своя отказ от революционното движение няколко дни преди събранието, когато в последния брой 52 на в. „Независимост", излязъл на 12 декември 1874 г., той беше декларирал: „Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна своите досегашни занятия!" От 1875 г. Каралевол започва да издава просветителското списание „Знание", за да стигне до своите стари заключения, че „физическото благосъстояние е тясно свързано с умственото развитие, следователно знанието е предтеча на всяко едно прогресивно движение, т. е. всяко щастие и добро". Така бившият революционер утихва в лоното на просветителството.

Противоречивият и сложен път на Л. Каравелов, неговата мъчителна еволюция от просветителство към буржоазния революционен либерализъм и оттам отново към просвета винаги са предизвиквали остри и продължителни спорове в оценката на неговото дело и наследство.

Едни виждат в Каравелов само рицаря на революцията. Те се мъчат на всяка цена да го поставят в калъпа на революционния демократ. Други пък сочат само неговата непоследователност, моментите на духовна отпадналост. Трети се опитват да комбинират двете крайности. Тези противоречиви характеристики се предопределят от безкрайно сложната и противоречива натура на Каравелова, съчетала като у никой друг духа на големия патриот и революционер, на страстния публицист, на талантливия писател, на спокойния и мъдър енциклопедист и кабинетен учен. Тези противоречиви оценки са плод и на ненаучната характеристика на буржоазния либерализъм като нереволюционно течение в българското освободително движение.

Но така или иначе, Каравелов изпъква на фона на буржоазната възрожденска епоха като пламенен революционен деец и мислител, носител на либерално-буржоазните и националноосвободителни революционни идеи на XIX в. През целия си живот, с малки изключения, той се изявява като безкомпромисен противник на тъмните сили на Средновековието и на азиатското варварство, ратува за един нов, прогресивен буржоазен строй, за човешка и за политическа свобода. Именно тези негови идеи го издигат на гребена на революционната вълна и въпреки непоследователността му го очертават като един от най-големите дейци и мислители на българската национална революция.

Наред с това Каравелов е един от най-талантливите публицисти и вестникари на възрожденска България. Ръководените от него вестници „Свобода“ и „Независимост“ са истински трибуни на революцията.. Те разнасят революционните идеи и подготвят хиляди революционери и будители, консолидират българското национално съзнание. Както вече беше посочено, Каравелов е един от талантливите първомайстори на новобългарската реалистична литература. Твърде положителни са неговите опити на учен-етнограф, библиограф, фолклорист, литературен критик и мемоарист. Огромни са заслугите му за оплодотворяване на българската действителност с големите постижения на европейското просвещение и образованост. Цялата многостранна и талантлива дейност на Каравелов оставя плътен отпечатък върху историята на Българското възраждане, върху формиращия се духовен облик на българската нация, оказва силно въздействие върху революционната борба за свобода и един нов свят.

Курс към ново въстание.
Христо Ботев – идеология и революционна дейност

От края на 1874 г. революционното движение в България започнало да се развива под влияние на радикалните идеи на Христо Ботев.

Христо Ботев е роден на 25 декември (стар стил) 1848 г. в Калофер в семейството на известния възрожденски учител Ботьо Петков. След като завършил трети клас на местното класно училище, баща му го изпраща на учение в Одеса, където през 1863 г. той постъпва във Втора одеска гимназия. Но ученето на младия Христо в Русия не било успешно. Скоро той е изключен от гимназията, но остава в Русия още три години. През този период, под влияние на идеите на революционната демокрация, на Херцен, Белински, Огарьов, Чернишевски, Добролюбов и Писарев се формират основите на неговия светоглед. Силно върху неговия неспокоен дух влияят и западните социалисти-утописти, както и бунтарските идеи на М. Бакунин.

През есента на 1866 г. Ботев става учител в с. Задунаевка, Бесарабия, а през следващата година – пролетта, се завръща в родния си град.

Тук за известно време замества баща си в училището, но скоро се сблъсква с местните първенци и просветители и заради пламенната революционна реч, произнесена на празника на Кирил и Методий на 11 май 1867 г., той бил принуден да напусне страната, за да остане чак до края на живота си политически емигрант в Румъния.

Революционната атмосфера, която царяла сред румънската емиграция в края на 60-те години, помага на младия революционер да се запознае отблизо с проблемите на националноосвободителната борба, да участва заедно с първите дейци на националната революция в процеса на съзряване и преориентация на освободителното движение, окончателно да оформи своите възгледи. Очевидно върху неговото революционно възпи-

тание трайна следа оставя В. Левски, с когото Ботев живее през зимата на 1868-1869 г. в една запустяла вятърна мелница край Букурещ.

След тежката зима, след много лутания да търси хляб и препитание, след като опитва перото си в областта на поезията и публицистиката, през 1868 г. Ботев става учител в Александрия, а по-късно за година и половина и в Измаил. По това време той се сближава с руския революционер Сергей Нечаев, който го увлича в руското революционно движение и по този начин съдейства за неговото по-нататъшно идейно съзряване.

Преминал и тази нова революционна школа, през лятото на 1871 г. Ботев започва да издава в. „Дума на българските емигранти" – един от най-радикалните български революционни вестници. Още в уводната си статия на вестника Ботев отхвърля реформизма като главна язва на българското национално движение и апелира в името на революцията „да се сплотим, да мислим, да думаме и да работим". На страниците на вестника Ботев публикува своите най-съвършени поетически творби, пропагандира идеите на революционната демокрация, остро атакува съглашателството и реформизма, ратува за „народната революция, радикалния преврат, които са триумфални врата за всеки народ, особено за нашия, който няма преминало, няма настояще, а има само бъдеще и бъдеще светло, защото с другите славяни той ще има що да каже на света, що да внесе в човещината". Наред с радикалните възгледи за революцията, Ботев за пръв път се опитва да систематизира своите социално-утопически мечтания, заимствани от руските революционни демократи. В статията „Народът вчера, днес и утре", публикувана в първите два броя на „Дума", Ботев пише: „Нашият народ има свой особен живот, особен характер, особена физиономия, която го отличава като народ, – дайте му да се развива по народните си начала и ще видите каква част от обществения живот ще развие той; дайте му или поне не бъркайте му да се освободи от това диво варварско племе, с което той няма нищо общо, и ще видите как той ще се устрои. Или не видите семето, зародишът в неговите общини без всяка централизация, в неговите еснафи, дружуства, мъжки, женски и детински? Или не видите в него и това що казахме по-горе?"

Тези утопически идеали за бъдещето на българското общество Ботев свързва с интернационалното братство на поробените, с общата борба на народите за социална справедливост. Именно поради това във втория брой на своя вестник той пише памфлета „Смешен плач", блестяща защита и възхвала на Парижката комуна.

Достигнал до гениални догадки и до крайни революционни заключения, Ботевият вестник можеше да влее нова ярка струя в националноосвободителното революционното движение, но много скоро, поради липса на средства, Ботев прекъсва издаването му. След това в продължение на две години той сътрудничи на Каравеловия в. „Свобода" и води истински хъшовски живот. През 1873 г. той издава няколко броя от новия си вестник „Будилник", който има почти същата политическа линия. В него сътрудничи големият

полски художник Х. Дембицки. После Ботев отново сътрудничи на Каравеловите вестници, пише стихове, които издава през 1875 г. заедно със стихотворните опити на Ст. Стамболов, прави преводи на чужди книги, съставя една аритметика за основните училища.

От 1874 г. в условията на дълбоката криза на БРЦК Ботев се залавя и за революционно-практическа дейност. Същата година Ботев е избран за член на БРЦК. От края на 1874 г. вече като водач на революционно-демократичното крило той започва да издава в. „Знаме", който като орган на БРЦК заменя Каравеловия в. „Независимост". На страниците на вестника Ботев подлага на рязка критика либералните колебания на Л. Каравелов, отхвърля споделяното от Каравлов сръбско предложение за преместване на БРЦК в Сърбия и се заема да пропагандира своите радикални революционни възгледи.

Във в. „Знаме" Ботев разработва платформата на националноосвободителното дело. Отхвърляйки илюзиите на просветителството, той продължава да уверява, че само революцията и то „революция народна, незабавна, отчаяна" може да доведе до политическото освобождение. Подобно на своя велик предшественик В. Левски, Ботев смята, че освободителното дело, плътно разположено в контекста на сложния и оплетен Източен въпрос, „лежи единствено върху широките плещи на нашия немалочислен народ". Именно поради това той се обявява против интригите на великите сили, против западната политика, разчитаща на единството и целостта на Турция, срещу попълзновенията на руския империализъм. Изхождайки от тези свои анализи, Ботев категорично отхвърля дуализма като „мечта, утопия и безумие", остро критикува политиката на Добродетелната дружина, жестоко жигосва туркофилската партия, която крепи мъртвата и прогнила азиатска деспотия.

Във в. „Знаме" Ботев подлага на сурова критика надигащия се балкански национализъм. Тай въстава срещу опитите на балканските държави, предимно на Сърбия и Гърция, да използват робската участ на българите, за да посягат върху тяхното културно-историческо наследство и върху българската земя. Срещу надигащия се балкански национализъм Ботев издига знамето на Балканската федерация. Той смята, че балканските народи могат да тръгнат по пътя на социалния прогрес, само ако „бъдат събрани в едно цяло и всичката тяхна деятелност да бъде устремена към една определена историческа цел". За разлика от своите предходници Раковски и Каравелов, Ботев не акцентува върху националните проблеми на балканското федериране, а търси неговите социални аспекти. Той разглежда федерацията като средство за защита на свободата на народите и свободата на труда.

Във в. „Знаме" Ботев довежда своите социалистическо-утопически възгледи до завършен край. Той отрича капитализма в общественото развитие и подобно на Херцен смята, че икономическата изостаналост на народа, съхранила неговите първични инстинкти за социално равенство,

може да бъде използвана, за да се премине направо към социализма. Под влияние на идеите на Прудон и Бакунин той отхвърля държавата и препоръчва нова обществена организация, създадена на базата на децентрализираните общини.

През пролетта на 1875 г. руски емигранти създават в Букурещ общество, което изучавало трудовете на К. Маркс. Според някои сведения Ботев участвал в този кръжок, но не можал да се приобщи към неговите възгледи. Ботев останал верен на разбиранията на своите руски и западни първоучители, на техните утопически социални мечтания.

Мирогледът на Хр. Ботев, отразен ярко и талантливо в неговата публицистика, печатана във в. „Знаме", представлява едно по-нататъшно развитие на основните идеи на българското революционно движение, създадено от Г. Раковски, Л. Каравелов и преди всичко от В. Левски.

Ботев отстъпва обаче в своите революционни разбирания от някои основни концепции на В. Левски и преди всичко на въпроса за подготовката на революцията. Под влияние на бунтарско-анархистическите идеи той смята, че у народа е стаен естествен революционен инстинкт, който всякога може да се пробуди чрез силен призив или убедителна пропаганда. Именно пради това Ботев не отдава нужното значение на предварителната подготовка на революцията.

Това негово схващане дава отражение върху политиката и дейността на БРЦК през 1875 г. Когато през лятото на 1875 г. кризата в Турция се задълбочава вследствие на започналото народно въстание в Босна и Херцеговина, БРЦК незабавно взема курс към ново въстание. По инициатива на Ботев и Стамболов на 12 август 1875 г. било свикано общо събрание на БРЦК, на което били поканени и представители на вътрешните комитети. Събранието решило незабавно да се вдигне общо въстание, за да се използва благоприятната обстановка. То избрало нов Централен комитет, в който влезли Хр. Ботев, Иван Драсов, д-р Христо Чобанов, Д. Ценович и Драгой Шопов.

След закриването на събранието БРЦК изпратил окръжно до комитетите, в което нареждал незабавно да се пристъпи към подготовка на въстание. На Христо Ботев било възложено да замине за Одеса, да събере сред тамошната емиграция средства за въстанието, да доведе Филип Тотю и българите-офицери в руската армия, за да застанат начело на въстанието и да закупи 12 000 пушки. На Панайот Хитов било предложено да организира в Сърбия един отряд от 2000 души, с който да премине в България в началото на въстанието.

Срещу решението за въстание се обявило сръбското правителство, тъй като преценявало, че в момента не е в състояние да използва надигането в България за свои цели. Чрез Л. Каравелов и П. Хитов, които следвали сръбската политика, то се опитало да провали въстанието. Срещу борческите настроения на БРЦК се възправила и дезорганизацията, която съществувала във ВРО.

Но независимо от международните и вътрешни затруднения, БРЦК уверено тласкал страната към въстание. След общото събрание страната била разделена на няколко оперативни района. За апостоли (организатори) на районите били определени: Н. Обретенов за Русе, Шумен, Варна и Разград, М. Сарафов за Търновско, П. Волов за Троянско, Ст. Драгиев за Ловеч, Ст. Стамболов за Стара Загора и Таньо Стоянов и Сава Танасов за Сливен. Диверсионна група начело със Ст. Заимов и Г. Бенковски трябвало да замине за Цариград, за да предизвика пожари и безредици в центъра на турската власт.

Така замислената подготовка не била обаче осъществена. Всеки комитет действал изолирано и самостоятелно. Много местни дейци, преминали през школата на В. Левски, се противопоставили на тази набързо приготвена акция.

Единствено по-сериозна подготовка била извършена под ръководството на Ст. Стамболов в Стара Загора. Местният революционен комитет начело с Кольо Ганчев, братя Жекови, Георги Кюмюрев, заедно със Стамболов и Г. Икономов на 14 (26) септември решил да събере всички въоръжени дейци от града и околностите на Чадър могила, откъдето да атакуват града и след превземането му да разширят действията и в селата. Но на уречения ден, 16 (28) септември, тук пристигнали едва 24 души. Някои четнически воеводи дошли сами, без чети. Въстаниците от много села не могли да установят връзка с комитета.

При това и този път било извършено предателство. Местните чорбаджии-първенци, узнали за приготовленията, съобщили на властите, които засилили въоръжените стражи в града.

Шепата дейци не посмели да атакуват града и се отправили към с. Хаинето (Гурково), където се надявали да сварят въоръжена чета под водителството на дядо Никола Генчев (Вераноолу). По пътя към тази цел в с. Елхово се завързала престрелка с турски части, в която намират смъртта си братя Жекови. Останалите бойци стигнали до Хаинето и оттам през Хаин боаз Стамболов и неговите другари се оттеглили в Румъния. По това време в Стара Загора турските власти арестували над 700 души. Седем души от инициаторите начело с Кольо Ганчев били обесени. Така безславно завършва този неорганизиран опит за въстание в Стара Загора.

През септември 1875 г. били направени още два въстанически опита. В с. Червена вода, Русенско, се формирала малка чета под ръководството на Върбан Йорданов и Тома Кърджиев. Четата се отправила към Балкана, но навсякъде тя била посрещната с ледено мълчание, поради това че търновци в последния момент се отказали от въстанието. Воеводата В. Йорданов разпуснал бойците. И отново веднага последвало предателство, в резултат на което воеводата бил заловен и убит.

Малка чета от 16 души формирали и шуменци под водачеството на Атанас Стоянов. Стигнала Котленския балкан, разбрала, че въстание не ще да има, четата също се разпуснала. Така въстанието през септември

1875 г. пропада главно поради обстоятелството, че то беше подготвено набързо и стихийно, че беше разчитано като допълнение към други събития, раздрусали по това време Турската империя.

Провалът на въстанието решил съдбата на Букурещкия БРЦК. В емигрантските среди отново се възцарили взаимни подозрения и нападки. През септември 1875 г. Ботев подал оставката си и напуснал комитета, БРЦК се разпаднал.

Но кризата в Турция продължавала да се задълбочава, революционните настроения в българското общество продължавали да нарастват и затова неизменно на дневен ред, въпреки неспособността на ръководните революционни дейци, стоял въпросът за една голяма революционно-въстаническа акция.

Използвана литература

Бакалов, Г. Очерки по българското национално-революционно движение. С., 1930.

Благоев, Д. Нашите апостоли /Захари Стоянов като публицист, революционер, апостол и патриот/. С., 1958.

Бурмов, Ал. Български революционен комитет. 1868-1877. Второ издание. С., 1950.

Бурмов, Ал. Христо Ботев през погледа на съвременниците си. Спомени, впечатления и изказвания на Ботеви другари и съвременници. С., 1945.

Гандев, Хр. В. Левски. – *Библиотека „Нива"*, № 6, 1945.

Димитров, М. Христо Ботев. Биография. С., 1948.

Димитров, М. Христо Ботев. Идеи, личност, творчество. С., 1919.

Димитров, М. Любен Каравелов. Биография. С., 1959.

Кондарев, Н. Към въпроса за революционното движение в България през 1867-1871 /Нерешени въпроси около дейността и идеологията на Раковски, Л. Каравелов, БРЦК и др./. С., 1962.

Кондарев, Н. Любен Каравелов. Биография. С., 1957.

Натан, Ж. Идеологията на Христо Ботев. С., 1955.

Стоянов, З. В. Левски /Дяконът/. Черти из живота му. С., 1946.

Стоянов, З. Христо Ботев. Опит за биография. С., 1946.

1972 г.

ЗАВЪРШВАНЕ НА КУЛТУРНИЯ РЕНЕСАНС И ДУХОВНОТО ОБОСОБЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ ПРЕЗ 50-70-те ГОДИНИ НА XIX в.

Възход на българската национална просвета

След Кримската война българската просвета се превръща в едно могъщо национално движение, което пробужда народните низини и достига до забележителни резултати. Заякнала стопански и политически, окончателно обособена вече на национална почва, начело на това движение продължава да стои българската буржоазия. Под формата на дарения и помощи българските търговци, промишленици и занаятчии отделяли големи средства за изграждането и обзавеждането на училищата, за заплащане на учителите, за изпращане на български младежи на учение в чужбина. Особено големи грижи за българската просвета полагали българските търговци в Цариград, Одеса, Букурещ, Виена, както и българските общини от големите градове вътре в страната, в които търговско-занаятчийските среди бяха успели вече да изтласкат старите чорбаджийско-компрадорски елементи.

Важно значение за развитието на националната просвета през този период има и масово разгръщащото се църковнонационално движение. Това движение, което въвлича в себе си почти цялата нация, предизвиква една остра конкуренция с гръцката образованост, подтиква българите да строят училища и църкви, като предни постове и защитници на тяхната националност, език и култура.

Общият национален и духовен подем на българите след Кримската война се ускорява и от започналите борби за политическо освобождение, които довеждат до окончателното оформяне на националноосвободителната и революционната идеология, предизвикала бодри оптимистични настроения сред българското общество.

И през този период като един могъщ ускорител на духовния подем, на стремежа към модерна просвета и култура действат външните културнополитически влияния, които макар и като органи на чужди домогвания, продължават да влияят благотворно върху културния ренесанс.

След Кримската война особено силно влияние върху българската просвета продължава да упражнява Русия. Създаденото през 1854 г. Одеско българско настоятелство – организация на емигрантската буржоазия в Южна Русия, си поставя за цел да събира със съдействието на официалните руски власти дарения за българските училища и църкви. Благодарение на неговите грижи в Русия са привлечени много български младежи и девойки, които постъпвали в руските гимназии, семинарии, лицеи и университети. През 1865 г. руското правителство решава да създаде единна система за подбора и обучението на южните славяни в Русия. С императорска заповед за тази цел са отпуснати 5000 сребърни рубли. За образо-

ването на южните славяни се определят специални учебни заведения – Одеската гимназия и университетът в Николаев. В град Николаев през 1863 г. е открит пансион за български и южнославянски юноши, ръководен от Тодор Минков. Наред с това под покровителството на славянските комитети български младежи се учат в университетите на Москва, Киев, Одеса, Петербург и в редица други градове. След Кримската война в Русия получават образование стотици млади българи, между тях и едни от първите дейци на Българското възраждане – Л. Каравелов, Хр. Ботев, В. Друмев, Н. Бончев, М. Дринов, Р. Жинзифов, К. Миладинов и редица още други.

Руската помощ за българската просвета се изразява освен това в изпращане на книги и пособия за българските училища, в отпускане на специални суми от руските консулства за училищата в изостаналите краища.

Така поради обстоятелството, че след Кримската война руската политика на Изток залага главно на културно-политическото влияние сред южните славяни, българската просвета получила големи материални и морални средства за напредък и развитие.

По същото време много българи се учат и на Запад в европейските училища и университети. Големи колонии от учащи се има във Виена, Прага, Париж, Кенигрец, също така в Белград, Загреб, Букурещ, Цариград и в други страни.

В тези условия учебното дело бележи голям напредък. В страната се изгражда широка мрежа от взаимни училища, която обхваща всички български градове и много села. През 1876 г. в България имало близо 1500 основни народни училища.

Значително се увеличава и броят на класните училища. Според някои непълни сведения през 50-70-те години са функционирали около 50 класни училища с по два-три, четири и пет класа. Открити били в по-големите центрове – Шумен, Търново, Велес, Пловдив, Русе, Стара Загора и класни училища за момичета. Училищата разширили своите програми. В тях се изучавали всички основни дялове на науката, застъпени били по няколко езика – български, турски, гръцки и западни, главно френски език. В някои училища се преподавали и практически дисциплини като земеделие и търговия. Подобрил се съставът на учителите. Много от тях са завършили висши науки в чужбина. Най-големите центрове на българското училищно дело след Кримската война, които определяли главните направления в развитието на новобългарското образование, били Пловдив, където функционирало средищно училище „Св.св. Кирил и Методий", подготвяло учители за цялата страна; Стара Загора, където броят на учениците понякога достигал до 1000 души; Габрово – традиционен център на българската просвета; Шумен – център на нови педагогически идеи, град, където найнапред се въвежда обучението по химия, по пеене, по гимнастика; Търново, Русе, Неврокоп, Велес, Прилеп, Скопие, Тулча, София и др.

На полето на народната просвета след Кримската война работят едни от най-влиятелните български възрожденски дейци – П. Р. Славейков,

Тодор Бурмов, Димитър Миладинов, Кузман Шапкарев, Райко Жинзифов, Сава Филаретов, Кръстю Пишурка, Тодор Шишков, д-р Васил Берон, Димитър Мутев, Йосиф Ковачев, Добри Войников, Рачо (Райчо) Каролев, Сава Доброплодни, Илия Блъсков, Анастасия Тошева, Царевна Миладинова и редица още други будни общественици, книжовници и искрени патриоти.

Успоредно с развитието на българското образование вътре в страната, силен интерес към учение проявявала и многобройната българска емиграция в Бесарабия, в дунавските княжества и в Цариград. Оформят се няколко центъра на новобългарско образование вън от пределите на страната – Болград (Бесарабия), Букурещ, Браила, Цариград и други, които живеят с общия ритъм на новото българско образование, които подготвят стотици учители за училищата от вътрешността.

Общият подем в новобългарската просвета налагал да се премине към създаването на по-висши училища. До Освобождението били открити три гимназии. Първата от тях се създава през 1859 г. в Болград. През 60-те години Пловдивското класно училище също прераства в гимназия. То било обособено като училище за подготовка на учители и духовници и носело наименованието Пловдивска семинария. През 1872/1873 г. се открива и знаменитата Априловска гимназия в Габрово.

Наред с откриването на първите гимназии, през 70-те години в България се създават и някои специализирани училища. През 1868 г. Йосиф Ковачев отворил в Щип първото българско педагогическо училище, подготвящо учители за основните училища. Подобно училище той създава и през 1974 г. в Прилеп. През 1873 г. в Свищов Д. Шишманов открил търговско училище, което просъществувало обаче само една година. След 1873 г. били открити първите богословски училища в Петропавловския манастир край Лясковец, в Самоков и в Рилския манастир, към които имало и педагогически отдели.

През 70-те години по инициатива на българските търговци от Цариград, Одеса и Букурещ и при горещата подкрепа на цялата българска интелигенция започва подготовката за създаване на висше училище. Тази идея, въпреки подкрепата, която намира в цялата страна, не била осъществена поради противодействието на турското и руското правителство и на Цариградската патриаршия.

Големият разцвет на учебното дело в България след Кримската война, наред със засилващите се борби срещу гръцкото духовенство за самостоятелна българска църква, съдействал за окончателното оформяне на българските национално-културни институции.

След Хатихумаюна във всички български градове и много села били създадени български общини, които заедно с техните училищни и църковни настоятелства били главните органи на народната просвета и образование. От 1856 г. в градовете започнали да възникват първите читалища. Най-напред български читалища били открити в Свищов, Шумен и Лом

през 1856 г. До Освобождението били създадени 131 читалища. Във взаимодействие с училищата и общините читалищата се грижели за просветата, организирали читални за възрастни, библиотеки и неделни училища за младежите, които не можели да посещават редовните учебни заведения. Постепенно читалищата станали база за развитието на театъра и музиката, за разпространението на българската периодика и книга.

Нуждите на девическото образование предизвикали създаването на женски дружества в градовете, които като покровители на девическите училища се занимавали предимно с благотворителност. В някои училища били създадени и ученически дружини.

Развитието на културните учреждения и организации, плод на народното творчество, в условията на един паметен народен подем, постепенно довежда до създаването на общонационални културни институции, играещи ръководна роля по отношение на цялата страна. Първата организация, която придобила общонационални функции по отношение на просветата, била църквата „Св. Стефан" в Цариград. През 50-60-те години нейното настоятелство, съставено от заможни търговци и занаятчии, по силата на своето влияние и поради средствата, с които разполагало, започва да упражнява контрол върху училищата, общините, печата, да насочва и координира усилията на нацията в културно отношение.

През 1864 г. към Цариградската община се създава Българско читалище, което чрез своето едноименно списание направлявало дейността на българските читалища и училища. Пак в Цариград през 1868 г. се основало Българско благотворително братство „Просвещение", поставило си за цел да съдейства за развитието на националната просвета в застрашените от гърцизма македонски райони. През 1871 г. била създадена и „Македонска дружина" като организация, противостояща на гръцката македонска дружина, създадена през 1871 г. със задача да погърчи Македония и Егейска Тракия. След учредяването на Екзархията през 1872 г. Македонската дружина се преобразувала в „Каса за бедните български училища".

Тези общобългарски институции застанали като страж на общите културни интереси на нацията. Те били инициатори за създаване на организация на учителите чрез така наречените учителски събори, които започнали да се провеждат от 1868 г. насетне в главните просветни центрове – Стара Загора, Прилеп, Пловдив, Казанлък, Тулча и др. От 1872 г. съборите били организирани вече от Екзархията по епархии. Първият епархийски събор, който приел програма за градските и селски училища и назначил училищен инспектор, бил проведен в Шумен.

Българските просветни органи в Цариград подпомагали общините от изоставащите в просветно отношение райони на Македония. По апел на братство „Просвещение" и на Българското читалище много общини от Северна България и Тракия и много български емигранти внесли своите дарения в полза на просветното дело в Македония, изпитващо силните удари на гръцкия културен натиск. Благодарение на усилията на българс-

киte общини в Македония, подпомогнати от цялата страна, през 60-70-те години и македонските райони започват да живеят с общия ритъм на българския културен ренесанс. Още до създаването на Екзархията в Македония били открити 120 училища, в които се учели над 12 000 ученици.

Главната заслуга на общонационалните просветни институции в Цариград се състои обаче в това, че те защитавали мъжествено българските интереси от чуждите културно-политически домогвания. Те воювали срещу гръцкото културно влияние, срещу католическите и протестантските училища, откривани от западните мисионери, срещу опитите на група сръбски мисионери, изпращани от белградското правителство през 60-те години, да откриват училища и да разпространяват сръбска литература по главните градове на Македония и на западните български земи.

Националните културни институции в Цариград отхвърлили категорично и проекта на Митхад паша за отоманизиране на българските училища. Чрез цариградската преса те предизвикали силно движение сред българската интелигенция срещу турското посегателство върху народните училища.

Така просветното движение, започнало през средата на 30-те години чрез изграждането на няколко основни училища, се превръща през 60-70-те години на XIX в. в общонародно движение на цялата нация за културно-духовна еманципация с напредналия културен свят. То изиграло огромна революционна роля в историята на Българското възраждане. Чрез училищата и просветата българското общество се измъкнало из тъмниците на Средновековието и се приобщило към модерния свят, към новите знания и наука. Това движение формирало отрядите на българската национална интелигенция. То съдействало във висша степен за моделирането на новобългарския език, за създаването на новата българска литература и книжнина. Като обединило целия народ от Дунавска България, Тракия и Македония чрез общ стремеж към просвета, чрез общите български културно-национални институции и новобългарския език, то накарало българите да живеят в единен духовен ритъм и във висша степен способствало за формирането на българската нация.

Разцвет на възрожденската култура

Успоредно с развитието на българската просвета след Кримската война, с увеличаването на броя на българите, завършили чужди училища, академии и университети, се развивала българската литература и книжнина.

Общо през епохата на Възраждането били издадени над 1600 оригинални и преводни книги, огромната част от които са печатани през 60-70-те години. По своя произход книгите се разпределят така: 476 преводни, 1086 оригинални. От тях художествени произведения – 294, светски и научни – 274, училищни – 432, религиозни – 303 и други – около 230. Тези данни ясно показват интересите на българското възрожденско общество, неговия стремеж да се приобщи към модерната наука и литература. За

това свидетелства и големият интерес към европейската литература – руска, френска, английска, немска, италианска и т. н. Още до Освобождението в България били преведени творби от Молиер, В. Юго, Жул Верн, Лесинг, Даниел Дефо, Пушкин, Гогол, Карамзин и редица други писатели. Превеждала се също научно-популярна книжнина със светски характер.

От средата на XIX в. започва да се развива и оригиналната българска литература – поезия, белетристика, драматургия, литературна критика. Един от първите истински български поети е сливенският учител Добри Чинтулов (1822-1886). Неговите борчески революционни песни, призоваващи българите в смъртен бой за свобода, още преди Освобождението станали популярни като народни химни.

След Кримската война с поезия се занимавал и Г. С. Раковски. През 1857 г. той издава в Нови Сад поемата си „Горски пътник", в която старият хайдутин е възпят като символ на българското свободолюбие. В поемата Раковски излага основните си схващания по проблемите на освободителното движение. Макар и да е лишена от художествена стойност, поемата „Горски пътник" вълнувала възрожденската младеж със своя революционен патос. По времето на Раковски пише своите патриотични песни и Райко Жинзифов (1839-1877) от Велес.

Един от първомайсторите на българската поезия и литература бил П. Р. Славейков (1827-1895). Започнал своя творчески път с безпомощно стихоплетство, под влияние на идеите на възрожденската епоха, на народния фолклор, на своето безпримерно родолюбие, под влияние на гръцката и руската поезия, Славейков се оформя като първокласен поет, създал многобройни патриотични, любовни, хумористични, елегични стихове и поеми. Със своето поетическо творчество Славейков утвърждава източното търновско наречие като основа на новобългарския език, полага основите на реализма в българската поезия, близко сродена с възрожденските идеали. Наред с поетическото си творчество Славейков работи като белетрист, фолклорист, историк на българското образование, като народен публицист и народен просветител. Като създател на Българското читалище в Цариград, като редактор на един от най-влиятелните български вестници Славейков има огромни заслуги за българското културно възраждане.

След Кримската война започва да се развива и белетристиката. Пионер в тази област е Васил Друмев (1841-1901) от Шумен. През 1860 г. той издава повестта си „Нещастна фамилия" – един сантиментален разказ за разбойническите кърджалийски времена. В. Друмев поставя началото и на българската драма. Неговата творба „Иванко, убиецът на Асеня I" и до ден днешен не слиза от сцената на българския театър. Началото на българската литературна критика поставя Нешо Бончев (1839-1878) от Панагюрище, богато надарен учен, естет и литературовед.

Българската възрожденска белетристика намира обаче своя истински майстор в лицето на Любен Каравелов. Написал повече от 30 разкази и повести, Каравелов блестящо е предал колорита на възрожденската епоха,

изваял е една цяла галерия от оригинални български типове, дал е огромен материал за психологическата характеристика на епохата. Като един от най-образованите и надарени българи през XIX в., чрез своето литературно творчество Каравелов внася в българското съзнание модерните идеи на буржоазната етика, естетика, педагогика, ратува за нравственото усъвършенстване на обществото. Най-популярни негови творби са „Българи от старо време", „Мамино детенце", „Неда", „Знаеш ли ти кои сме", „Је ли крива судбина", издадена на сръбски език в Белград, и др. Със своите произведения той насочва българската и южнославянската литература смело по пътя на реализма, към критическо изображение на света. Каравелов опитва перото си и в поезията, но в тази област той не постига успех.

Но Каравеловите приноси в българската възрожденска култура не се изчерпват само с белетристичното му творчество. Към неговата писателска и публицистична дейност трябва да се прибавят твърде плодоносните му опити на учен-етнограф, библиограф, фолклорист, литературен критик, етик, педагог и мемоарист.

Като един самобитен български мислител, Каравелов успя, може би повече от своите съвременници, да асимилира най-големите постижения на европейската културна мисъл, за да раздаде с щедра ръка огромните си знания в много области на науката, литературата и културата. Чрез неговите вестници и книги в българското общество проникнаха идеите на европейското просвещение. Така Каравелов става първоучител на голяма фаланга от писатели, публицисти и просветители, посветили живота си на българското духовно възраждане.

Българската литература до Освобождението би представлявала обаче само един начален опит за художествено пресъздаване на света без гения на най-великия български поет Христо Ботев. Ботев е оставил в нашата литература само 20 поетически бисера, но те са достатъчни да обезсмъртят неговото име.

Стиховете на Хр. Ботев вълнуват преди всичко със своето голямо идейно-творческо богатство. В тях е отразена волята на българите към свобода и духовно възвисяване, решителността на нацията да строши оковите на робството. Заедно с това Ботев е първият български поет на социалната правда. Той мечтае за братския съюз на угнетените, за справедливост и човешко достойнство. Във всеки негов стих диша огънят на революцията, на патриотическата веотдайност.

Огромното поетико-философско богатство от идеи, мисли и образи, които оплодотворяват българската робска действителност, Ботев поднася в една съвършена поетическа форма, с неподражаем чар и музикалност. Най-завършен израз Ботевият гений намира в баладата „Хаджи Димитър", в стиховете „Борба", „Моята молитва", „Хайдути", „Патриот" и др.

Но Ботевите приноси в българската възрожденска култура не се изчерпват само с поетическото му творчество. Той пише фейлетони, които остро жигосват азиатското варварство и неговите български прислужници-

лъжепатриоти. Ботев е сътворил един от най-съвършените образци на българската революционна публицистика. Неговите политически статии „Наместо програма", „Народът вчера, днес и утре", „Смешен плач", „Политическа зима", „Само разумният и братски съюз" и други и до днес са ненадминати по силата на своето внушение.

Преди Освобождението зазвънява и лирата на Иван Вазов. Стихосбирките „Пряпорец и гусла", „Тъгите на България" и „Избавление", издадени през трагичните дни на Априлското въстание и по време на Руско-турската война 1877-1878 г., отразяват възхода на освобождаващия се от робството български дух.

Наред с развитието на поезията и художествената проза през Възраждането българите правят първите опити в областта на научната литература. Един от най-големите учени през XIX в. е д-р Петър Берон. Той работи с успех в областта на естествените науки, на метеорологията, философията, педагогиката и лингвистиката. Някои от неговите трудове получават във Франция и Англия международно признание. Крупен просветител, общественик и учен е и д-р Иван Селимински от Сливен (1799-1867). Философските и социологическите съчинения на Селимински, писани на гръцки език, в някои отношения имат оригинално научно звучене.

Но в областта на науката възрожденската епоха е време на развитието преди всичко на историографията. Най-големият български учен-историограф е Марин Дринов (1838-1906), назначен през 1875 г. за професор в Харковския университет. Неговите трудове върху произхода на българския народ, върху заселването на славяните на Балканския полуостров и техните взаимоотношения с Византия имат непреходно значение в българската историография. Марин Дринов е първият български историк, който вярно очерта началната граница на нашето възраждане. Наред с него в историографията работят Спиридон Н. Палаузов, считан с право за баща на модерната българска историческа наука, Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, В. Априлов, Г. Кръстевич и др.

Интересът към културно-историческата традиция дава тласък на развитието на етнографията и фолклористиката. Български и чужди учени изследват и издават народното песенно творчество, български народни приказки, гатанки, обичаи, игри. През 1860 г. в Белград излиза големият труд на Ст. Веркович „Народни писме македонски бугар". През следващата година в Москва Л. Каравелов издава „Памятники народного быта болгар", а братята Димитър и Константин Миладинови обнародват в Загреб „Български народни песни", събирани из Македония. Големи заслуги в тази област имат П. Р. Славейков, Г. Раковски, В. Априлов и др.

През 1869 г. се поставят организираните начала на българската възрожденска наука. В Браила се изгражда Българското книжовно дружество, плод на усилията на емигрантската буржоазия от Русия и Румъния, плод на естественото съзряване на българската интелигенция. За пръв председател на Книжовното дружество е избран Марин Дринов.

След Кримската война бързо се развива и българското вестникарство. За това съдейства не само общият духовен и политически подем, но и разширяването на печатната база, както и отварянето на книжарници и читалища като органи за разпространение на печата. През 60-70-те години в България и вън от нейните предели се издават 66 вестника и 34 списания. Българската публицистика се развивала главно в два центъра – Цариград, където излизат 22 вестника, и Букурещ – 18.

В периодичния възрожденски печат през 60-70-те години се набелязват няколко основни направления: туркофилско, представено от органа на цариградската туркофилска буржоазия в. „Турция"; русофилско течение, най-ярко представено от в. „Цариградски вестник", считан за известно време като орган на руското посолство в Цариград и от в. „Отечество", орган на едрата русофилска буржоазия в Румъния, организирана в Добродетелната дружина; прозападно, представено главно от униатския в. „България", редактиран от Др. Цанков. Наред с вестниците, субсидирани от чужди сили, излизали и органи на българската либерална буржоазия, ратуващи за национален възход и културно-политическо обособяване. Най-яркият представител на това направление е в. „Македония", издаван от П. Р. Славейков в Цариград от 1866 до 1872 г. В. „Македония" е безспорно най-влиятелният български възрожденски вестник.

Във втория център на българското вестникарство – Букурещ, се издавали вестниците с революционна насоченост. Първият голям вестник – орган на революционната партия, е в. „Дунавски лебед" на Г. С. Раковски, издаван през 1860-1861 г. в Белград. Цяла епоха в българската журналистика представляват двата вестника на Л. Каравелов – „Свобода" (1869-1873) и „Независимост" (1873-1874) и Ботевите вестници „Дума на българските емигранти" (1871) и „Знаме" (1874-1875).

Най-добре списваните и влиятелни списания през 60-70-те години били „Читалище", издавано в Цариград, „Летоструй", издавано във Виена, и първият български научен орган – „Периодическо списание", издавано в Браила от Българското книжовно дружество.

Наред с развитието на литературата и публицистиката Българското възраждане е време на разцвет и на националното изкуство. Първоначално свързано с учебното дело и с читалищата, постепенно изкуството се обособява в самостоятелни форми, за да даде изява на народния творчески гений.

През Възраждането, под влияние на засилващия се в Евпора интерес към театралното изкуство, се полагат основите на българския театър. Неговите наченки трябва да се търсят в тържествените годишни актове на класните училища, на които учениците представяли малки сценки, диалози, хумористични и скечове. Но първото театрално представление се състояло през 1856 г. в Шумен. На публиката била представена комедията на учителя Сава Доброплодни „Михал" (Мишкоед). През същата година в Ломското читалище българите плакали над патилата на „Многострадална Ге-

новева“ – една френска мелодрама, заела едва ли не първо място в репертоара на българските възрожденски сцени.

Важно място в историята на възрожденския театър заема групата на Д. Войников, която близо десет години давала представления сред българите емигранти в Румъния. Театрални представления били устойвани в Цариград, Болград и други емигрантски центрове. През 70-те години като най-важни центрове на българския театър се оформили Шумен, Русе, Търново, Пловдив, Велес и др.

Възрожденският театър, макар и на примитивно равнище, носел патоса на епохата. Той вълнувал българската просветна общественост с патриотично-романтични драми като „Стоян войвода“ и „Райна княгиня“, „Покръстването в Преславския двор“, „Иванко, убиецът на Асеня I“ и др. Наред с това в стила на ренесансовите театрални мотиви театърът защитавал малкия човек, измамения селянин и занаятчия, пропадналия търговец, поруганото достойнство. Със своите постановки театърът дълбоко импонирал на естетическите и духовни потребности на българското възрожденско общество.

През Възраждането се поставят основите и на модерната българска музика. Истински разцвет преживява народното музикално творчество. Мотивите на „кървавите сълзи“ и безутешността, характерни за първите векове на робството, се сменят с мажорните, оптимистичните нотки на любовта и надеждата. Появява се и градската фолклорна песен, било като преработка на стари народни мотиви, било като българска интерпретация на гръцки, сръбски или европейски еротични, любовни, хумористични и други песни. Възрожденският подем ражда бунтовната песен и революционните химни.

Главният център на българската музикална култура през XIX в. е Шумен. Там през 1849 г. полски и унгарски емигранти под ръководството на маджарския музикант Михай Шафран основават първия оркестър за европейска музика в нашите земи. Две години по-късно, по примера на емигрантите, шуменските младежи създават и първия български оркестър. Учителят Добри Войников започнал да преподава през 60-те години в Шуменското класно училище пеене по ноти. Той създал и първата ученическа духова музика. До Освобождението в Шумен били образувани още два оркестъра, ръководени от Атанас Пенчев и Атанас Стоянов.

Втори център на музикалната култура станал Русе. През 1871 г. русенци учредяват Певческо дружество, което създало хор за църковна музика, изпълнявал и светски песни. Опит да създаде хор направил и учителят Мустаков в Свищов.

Строителството на църкви, училища, чешми, ханове, кервансараи и джамии, както и на богати български къщи през XIX в. дало тласък на изобразителното изкуство, на архитектурата, на монументалната живопис, на резбарството и на редица още други клонове, съчетали в себе си изкуството с художествения занаят. Един от най-даровитите строители през

XIX в. бил дряновецът Никола Фичев (Кольо Фичето). Дело на неговите майсторски ръце са забележителните паметници на българската възрожденска архитектура – вълшебният мост над Янтра при Бяла, мостът на Росица при Севлиево, покритият мост в Ловеч, конакът в Търново, църквите в Търново и Свищов, чешмата в двора на Соколовския манастир и редица още други.

Църковното строителство съживило живописта. В тази област се оформили три школи – Тревненска, Самоковска и Банско-Разложка. Най-видният представител на първата от тях бил Захари Зограф (1810-1853). Неговите чудни икони и живописни платна красят църквите в Бачковския, Рилския, Троянския, Преображенския и Атонските манастири, а също така градските църкви в Самоков, Пловдив, Копривщица и Ново село – Щипско. Известни са и няколко негови портрета на възрожденски дейци.

Захари Зограф с вещината на голям майстор преодолява аскетичния средновековен стил и създава раздвижени, реалистични образи.

Друг голям представител на възрожденското портретно изкуство е Станислав Доспевски (1823-1877) – възпитаник на Петербургската академия на изкуствата. Талантлив художник-портретист и иконописец е и Николай Павлович (1835-1894) от Свищов. Силно въздействие върху българското съзнание оказвали неговите картини и литографии със сюжети из българската история. Поредицата на големите български дарования продължава талантливият габровски художник Христо Цокев (1747-1893). Наред с „академиците" през Възраждането работели много самородни таланти като иконописците Димитър и Симеон Молерови от Банско, изписали големите икони в църквата на Рилския манастир, Дичо Зограф от Дебърско, изографисал много църкви в Скопие, Охрид, Видин и други градове.

През Възраждането се развивало и резбарството. И в тази област се оформят няколко школи – атонска, самоковска, дебърска, банска, тревненска. Изпод длетото на възрожденския майстор-резбар са останали забележителни художествени паметници: иконостасът на митрополитската църква в Самоков, художественият иконостас и архиерейският престол в църквата на Рилския манастир, иконостасът в скопската църква „Св. Спас" и много други изработки в Пазарджик, Трявна, Севлиево, Свищов, в манастира „Св. Иван Бигор" край Дебър и др.

Българската култура през XVIII-XIX в. представлява един типично ренесансов разцвет на старата културно-историческа традиция, създадена през Средновековието на базата на християнството и славянската писменост.

Културното възраждане на българското общество, независимо от неговата закъснялост и значителна анемичност поради робските условия, успяло да ликвидира вековете на тъма и безпросветност, да компенсира

многовековното изоставане на българската култура, да приобщи българите за един извънредно кратък исторически период към модерния свят.

Развивайки културно-историческата традиция на миналото, Българското възраждане оплодотворява националната култура с идеите, с културните и обществени достижения на буржоазната епоха. Културното възраждане се осъществява непосредствено под влиянието на идеите на хуманизма, на просвещението и рационализма, под влиянието на западната образованост и универсализъм. Опитите на някои сили да го задържат в рамките на патриархалната традиция, на православието или на азиатските кристализации били пометени от духовния устрем на българите към модерна светска култура и просвета.

И така, ако искаме с две думи да изразим съдържанието на българската възрожденска култура, трябва да посочим, че тя е плод на своеобразния синтез между народностната културна традиция и достиженията на буржоазния свят.

Българската възрожденска култура по своя дух, по начина на своето създиване, по състава на своите творци и консуматори е дълбоко демократическа култура. Лишени от държава, от национална църковна организация, в борба срещу чуждото робство и срещу силни външни културно-политически домогвания, българите сами, чрез една стегната самоорганизация създават своите църкви и училища, своите общини, настоятелства, читалища и културни дружества и, като ползват жадно достиженията на модерния европейски свят, за по-малко от един век се превръщат в нация със собствена интелигенция, със своя литература и изкуство, с национално-самобитна музика и песен, със своя народностна душевност.

Българското възраждане фактически не познава конкуренцията на двете линии в културата. Лишени от аристократически фамилии, от традиционна интелигенция, от консолидирани висши класи, българите през Възраждането сътвориха единна национална демократическа култура.

По своя дух възрожденската култура е дълбоко революционна. Нейният революционен дух намира израз в категоричното отрицание на средновековните и турско-азиатските духовни стандарти, в смелото приобщаване към онези постижения на европейската култура и цивилизация, които революционно изменяха света по пътя на един материален и духовен прогрес.

В такъв смисъл културният ренесанс на българите през XIX в. трябва да се разглежда като неделима част от българската националноосвободителна и буржоазно-демократическа революция. Само че в случая става дума за революция на духа и съзнанието, без която би била немислима революцията на четите и въстанията, революцията на оръжията, политическата революция.

Всенародно движение за църковна самостоятелност. Учредяване на Българската екзархия

Временно затихнало по време на Кримската война, след 1856 г. националноцърковното движение избухва с нова сила, за да обхване всички български провинции, да се превърне във всенародно движение. Силен подтик на движението дават обещанията за църковни реформи, провъзгласени от турската власт в Хатихумаюна от 18 февруари 1856 г. В отговор на Хатихумаюна, през 1856 г. цариградските българи незабавно поискали от Портата да се проведат избори за върховни български представители (църковни и граждански), които да представят на султана имената на българи, достойни да заемат административна служба в империята. Тази нова програма предвиждала не само църковна, но и гражданска автономия. В името на тези искания през декември 1856 г. българската община в Цариград отправила писмо до градските общини в България, подканвайки ги да изпратят петиции до Портата в духа на новата програма и да изберат свои упълномощени представители, които да отидат в Цариград, за да защитават българските искания. В отговор на това писмо през 1857 г. в Цариград се събират 20 представители на градовете, които заедно с 40 българи от Цариград подават до Портата над 60 молби и прошения. Така след близо пет робски века било създадено първото българско народно събрание, избрано от общините. Този факт, въпреки неуспеха на акцията през 1856-1857 г., имал огромно психологическо и политическо въздействие върху цялото българско общество. Със своята акция българската цариградска община окончателно се наложила като общобългарски национален център, а това утвърдило хегемонията на търговската либерална буржоазия в национално-църковното и културно движение.

Инициативата на българската община буквално възпламенила цялата страна. През 1857-1860 г. движението срещу гръцките владици обхваща почти всички български провинции. Наред с Търново, Стара Загора, Враца, Ловеч, Пловдив, Т. Пазарджик, Хасково, Самоков, Шумен се надигат и Силистра, Видин, Кюстендил, Пирот, Враня, Одрин, Кукуш, Щип, Горна Джумая, Банско, Неврокоп, Струга, Охрид, Велес, Прилеп и Скопие. В хода на това масово народно движение, ръководено от българските общини, окончателно кристализира идеята за самостоятелна българска народна църква. В подкрепа на тази идея енергично се застъпила и българската емиграция от Русия и дунавските княжества. В името на тази цел работели и българите, пръснати из разни европейски градове.

Гръцката духовна власт остро реагирала срещу българското движение. В свикания по нареждане на Високата порта през 1858-1860 г. патриаршески събор в Цариград гръцкият духовен клир отказал да приеме умерените искания на българите, формулирани още през средата на 40-те години от Н. Бозвели.

Така поради упорството на Патриаршията всички възможности за разбирателство пропаднали. За българите станало ясно, че не ще постигнат

целите си по пътя на компромиса. При тази обстановка по време на великденската служба на 3 април 1860 г. в българската църква „Св. Стефан" в Цариград Иларион Макариополски вместо да произнесе името на патриарха, назовал името на султана. Това означавало, че българите отхвърлят духовната власт на Цариградската патриаршия.

След великденската акция националноцърковното движение навлиза в последната си завършваща фаза. Отново се надигат почти всички български градове. Пробужда се и селската провинция. Много гръцки владици и свещеници били прогонени. Българските общини признавали официално Иларион Макариополски за върховен български църковен началник. Високата порта била обсипана с аналогични искания.

Така националноцърковното движение се превърнало в главен въпрос на вътрешната политика на турската държава. Патриаршеската власт отново реагира неадекватно. Тя се нахвърля с настървение срещу българите, отказва да задоволи техните искания, заточва владиците, преминали на българска страна, протака преговорите в първата смесена българо-гръцка комисия, заседавала през 1862-1863 г.

Гигантският сблъсък между българската нация и Гръцката патриаршия при активната намеса на Високата порта привлякъл вниманието на великите сили, които следели внимателно развитието на Източния въпрос. От края на 50-те години насетне българският църковен въпрос заема изключително важно място в ходовете на европейската дипломация.

След Кримската война Русия и нейната дипломация продължавали да се придържат в своята стара теза за единството на християните в Турската империя под върховенството на цариградския патриарх. В една официална руска записка от 1858 г. са посочени основните начала на руската политика. Русия защитава навсякъде Цариградската патриаршия; тя не ще допусне в никакъв случай независими и отделни от Патриаршията църкви в Европейска Турция. В същото време се предвижда съдействие на славяните да подготвят свой духовен клир. Тази теза, идеологически подплатена с необходимостта за защита на православието, на единството на православния свят, влизала в остро противоречие с националния принцип, наложен като основен мотив в международните отношения на Европа през XIX в. Като не се отчитали измененията, станали в България вследствие на бурно развиващия се процес на национално обособяване, руските дипломати се противопоставяли на българските национални домогвания. Това безспорно намалило руското влияние в българското национално движение. От тази неразумна политика на царска Русия се възползвали западните ѝ конкуренти – Франция, Англия и Австро-Унгария. Западната дипломация решила да използва българо-гръцката църковна разпра, за да откъсне българите от руското влияние, да разшири своето въздействие върху южните славяни, като по този начин предотврати евентуалните усложнения, които биха накърнили единството и целостта на Турската империя.

Най-активно в това отношение действала френската политика. Нейно оръдие станало така нареченото униатско движение.

След войната католическите западни държави хвърлили огромни средства в България, за да я откъснат от православието и да я приобщят към католицизма. Както признава австроунгарският министър-председател граф Андраши, постигането на тази цел би изменило коренно аспектите на Източния въпрос. С финансовата подкрепа на френското и австрийското правителство в България се оформили няколко униатски центрове – Одрин, Пловдив, Кукуш. Католическите мисионери създавали български униатски общини, открили няколко католически училища и пансиони, изпращали млади българи на учение на Запад. В това отношение особено старание проявил загребският архиепископ Йосиф Щросмайер.

Като център на униатското движение към края на 50-те години се налага Цариград. Тук през 1859 г. била открита униатска печатница. Под редакцията на Драган Цанков през същата година започва да излиза в. „България" като орган на българските униати. Около редакцията на в. „България" се оформила българска униатска община. Подтиквани от френското и австрийското посолство и от католическите мисионери, над 100 цариградски българи подписали на 18 декември 1860 г. акт за преминаване под духовната власт на римския папа. Малко по-късно папата ръкоположил за архиепископ на българската католическа църква със седалище в Цариград престарелия и безхарактерен старец Йосиф Соколски.

Успехът на католическата пропаганда бил обаче твърде краткотраен. Българите като цяло отхвърлили опитите на католическия Запад да разбие тяхното националнорелигиозно единство. С помощта на руското посолство в Цариград те задигнали Йосиф Соколски и тайно го отвели в Одеса. Така още през 1861 г. униатското движение фактически престанало да съществува като организирана политическа сила.

Подобна била съдбата и на протестантсвото, толерирано и поддържано от Англия и САЩ. След като през 1850 г. по настояване на английската дипломация Високата порта признала съществуването на „протестантски народ" в империята, в България пристигат първите протестантски мисионери. Най-активна роля между тях играел американецът д-р Алберт Лонг. Мисионерите успели да създадат няколко малки общини в Шумен, Търново, Пловдив, Стара Загора, София, Битоля, Самоков и в няколко други града. През 1863 г. те открили в Цариград прочутия Роберт колеж. Протестантски училища за момчета и момичета били отворени в Пловдив, Солун, Битоля, Стара Загора и други градове. Със средства на Евангелистското дружество в Цариград били издадени голям брой книги на български език. Но българите останали равнодушни и пред протестантските опити да разбият националноцърковното им единство.

Неуспехът на католическата пропаганда и на протестантското мисионерско движение постепенно променили позициите на западната дипломация. От втората половина на 60-те години френската, английската и ав-

строунгарската дипломации постепенно застанали на страната на българите, стремейки се по този начин да дискредитират окончателно Русия, която все още продължавала да се придържа у архаичните канони на православното единство.

Позицията на западните сили оказала чувствително влияние върху еволюцията на руската доктрина. Неотстъпчивостта на българите принудила руската дипломация постепенно да ревизира старата си теза. Тази промяна в руската политика е свързана с дейността на руския посланик в Цариград генерал Н. П. Игнатев, заел този пост през 1864 г. Под негово въздействие руската политика постепенно почнала, макар и тихомълком, да признава правото на българите на самостоятелна църква под върховенството на Патриаршията. Руските официални среди и славянофили засилили интереса си към България. Но и този път руската дипломация реагирала на промените тромаво и неловко. Тя продължавала да се противопоставя на пълното и окончателно отделяне на българската църква – искане, до което българите бяха вече стигнали следствие на неотстъпчивостта на гръцкия национализъм.

Намесата на великите сили в българския църковен въпрос ускорила оформянето на различните течения и партии в националноцърковното движение. Разделянето, което се прави досега в историческата литература на „стари“ и „млади“, на привърженици на компромиса и на крайно радикално действие, не отговаря на точната картина.

В националноцърковното движение действа една голяма внушителна група, която изразява интересите на българската нация, която, опирайки се на масовото народно движение, отхвърля както руската теза за единство на православието, така и западните опити за разбиване на религиозното единство на нацията. Родоначалник на тази партия е Неофит Бозвели. След Кримската война негови най-ярки последователи са П. Р. Славейков, д-р Стоян Чомаков, Иларион Макариополски. Групата на Славейков, Чомаков, Макариополски стои начело на националната партия на патриотичното действие, партията на безкомпромисната защита на българските национални аспирации. Тя има масова подкрепа сред българския народ, опира се на общините, на радикалната част от българската интелигенция.

Второто течение е умерено-националистическото, което смята, че българският въпрос трябва да се реши чрез отстъпки и компромиси, като не се стигне до пълно скъсване с Патриаршията. Към това течение гравитират руските агенти, главна роля сред които играе Н. Геров – руски вицеконсул в Пловдив (1859-1876), Ал. Екзарх – главен редактор на в. „Цариградски вестник“, издържан от руското посолство в Цариград и др. Но към това умерено течение трябва да се отнесат и туркофилите, които се страхували от сериозни сътресения. Към тях спадат Г. Кръстевич, братя Тъпчилещови и други български търговци в Цариград.

Третата партия е партията на западняците, начело с Драган Цанков. Те смятали, че българският църковен въпрос може да се реши най-удачно

чрез съдействието на Запада, чрез уния с католическата църква. Към тази партия трябва да се отнесат и протестантите. Това течение няма сериозна подкрепа сред народа, но има силни външни покровители.

Но и трите течения, заедно с техните разновидности, имат една обща черта. Тях ги обединява българският патриотизъм, желанието да решат църковната разпра в интерес на българската нация. Разбира се, разделението на българските буржоазни среди и на интелигенцията в това първо масово национално движение е един феномен от изключителна важност. Това разделение не е предизвикано от различни социално-политически мотиви, тъй като хора от една и съща среда действат в противоположна посока. То се определя от влиянието на великите сили, от тяхната конкуренция за надмощие в българското национално движение. Така в тези първи часове на българската буржоазна политика влиянието на великите сили става фактор, който неизменно по-нататък ще играе роля на определяща сила в българското политическо развитие.

В случая обаче нито намесата на великите сили, нито борбата между различните течения, нито противодействието на Патриаршията и интригите на Високата порта можели да спрат националноцърковното движение. Към средата на 60-те години, когато избухнало Критското въстание (1866-1868 г.), когато периферните княжества отново се готвели за война срещу Турция, а българите все по-често организирали чети, които преминавали в България, Портата побързала да реши българския въпрос. На 27 февруари (11 март) 1870 г. бил издаден султански ферман за учредяване на самостоятелна българска духовна власт под формата на Българска екзархия. Според фермана българската духовна власт е независима от патриаршеската институция. По гражданските въпроси тя кореспондира директно с Високата порта, сама урежда своето вътрешно управление. Според член 10 на фермана духовната юрисдикция на Българската екзархия обема 15 епархии: Русенска, Силистренска, Шуменска, Търновска, Софийска, Врачанска, Ловчанска, Видинска, Нишка, Пиротска, Кюстендилска, Самоковска, Велешка, Варненска (без град Варна и някои села), Сливенски санджак, Созополска кааза, Пловдивска епархия (без градовете Пловдив, Станимака и някои села). За останалите области със смесено население се предвиждало да се проведе плебисцит, за да се определи, съгласно народното искане, под коя власт те ще преминат.

След издаването на фермана борбата между българите и Цариградската патриаршия избухнала с нова сила. Висшият гръцки духовен клир, подтикван от Гръцкото кралство, се противопоставил енергично на отделянето на българите в самостоятелна църква. Започнало грубо и безцеремонно преследване на българите в смесените македонски епархии. Патриархът заплашил българите, че ще свика събор и ще ги обяви за схизматици. Българите обаче, които решавали не един църковен въпрос, а един изключителен националнополитически въпрос, не се уплашили от гръцките интриги и нападки. Те не се поддали и на руските апели за помирение, а

се заловили незабавно да изградят в съответствие с фермана Българската екзархия. През 1871 г. в Цариград бил свикан църковно-народен събор, който приел екзархийския устав и определил основните начала, върху които трябвало да бъде изградена българската църква. Тези начала предвиждали съборно управление и изборност на управителните църковни органи. В съответствие с устава на 16 февруари 1872 г. за пръв български екзарх бил избран видинският митрополит Антим I (1816-1888).

Създаването на Българската екзархия предизвикало бурна реакция от страна на Патриаршията. Подтиквана от западната дипломация, която се стремяла да увековечи разделянето, Цариградската патриаршия свикала събор, който на 16 септември 1872 г. обявил българската църква за схизматична, т. е. за отлъчена от православието. Оттук нататък вече борбата била пренесена в смесените епархии на Македония.

През 1874 г. съгласно фермана в Скопско и Охридско било проведено допитване до народа. Установило се, че в Скопска епархия от 8698 християнски къщи само 576 пожелали да останат под властта на Гръцката патриаршия, а останалите 8131 изказали желание да минат под духовното ведомство на Българската екзархия. В Охрид и околността му пък само 139 човека поискали да бъдат патриаршисти, а 9387 фамилии категорично се обявили за Екзархията. В резултат на плебисцита турското правителство издало берати за назначаване на български владици в тези области. Така завършила борбата на българите за националнодуховна и културна еманципация.

Създаването на Българската екзархия е едно от най-крупните събития в българската възрожденска история, плод на всенародно движение, в което участвала цялата нация под ръководството на буржоазната класа. В резултат на продължителните и организирани борби за духовно обособяване след близо пет робски века българите били признати за самостоятелен народ. В общи линии това признание съответствало на историческите права на българската нация. Ферманът и проведените плебисцити включили под властта на Екзархията почти всички български земи от Мизия, Тракия и Македония, където през Средновековието и вековете на робството живеели българи, хора, говорещи на български език, където бяха създадени главните центрове на българската материална и духовна култура.

Българската екзархия е първата международно призната национално-политическа институция. Тя изиграла съдбоносна роля в нашата история. Като обединила българите духовно, политически и религиозно, като се противопоставила на чуждите посегателства срещу националното културно-историческо наследство, като застанала на стража в защита на езика, вярата, традицията и духа на българите, Екзархията способствала във висша степен за запазване и развитие на българската нация.

Формиране на българската нация

Главният резултат от развитието на възрожденските процеси през XVIII-XIX в. е създаването и утвърждаването на българската нация, продукт на многовековното развитие на българския народ. Формирането на нацията е процес, предопределен от историческата съдба на всеки народ, от неговото място в световната култура и цивилизация, от неговата историческа география, от неговата раса, племенна принадлежност, език и култура. Както е известно, превръщането на дадена народност в национална общност се извършва в прехода от Средновековието към буржоазното общество, но у всеки народ този преход се осъществява по специфични и своеобразни пътища.

Основата на българската нация е българската народност, която се създава още през ранното Средновековие на базата на два главни етнически компонента – славянския и прабългарския, при активното участие на запазеното тракийско културно наследство. Обединителните звена, които свързват разнородните народностни групи са християнството и славянската писменост. Така, още през IX-X в., в земите, заемащи централната част на Балканския полуостров – древните провинции на Мизия, Тракия и Македония, се оформя българската народност.

Българската народност и българската държава преживяват епохи на подем и епохи на падение. Те имат една сложна историческа съдба, свързана с непрекъснати войни през средните векове. Невралгичният пункт, който българите населявали и непрекъснатите войни и набези на чужди сили много често откъсвали от България големи части от българската земя и от българското население. В началото на XI в. за близо два века българите попадат под византийска власт. После следват няколко века на самостоятелно държавно съществуване, белязано отново от непрекъснати войни и вътрешни феодални междуособици.

При тези условия през Средновековието България не успяла да създаде своя напълно консолидирана народностна култура, литература и изкуство. Нейната политическа и духовна знат се намирала плътно в орбитата на византийското културно влияние. Народните низини се обединяват главно от езика, от народните говори. Но народният език бил различен от официалния църковнославянски език.

И така, още неконсолидирана народностно и културно, в края на XIV в. България пада под турска власт. Точно тогава, когато на Запад кълняха семената на Ренесанса, българското общество беше лишено от нормални условия за стопански просперитет, от държава и духовна власт, от възможности за нормално културно и духовно творчество. Чуждото завоевание прекъсва естественото развитие на българското общество, за да забави с няколко века процеса на формирането на българската нация.

Но турското завладяване имало и един положителен резултат. В рамките на новата империя земите, населявани от българи, се обединяват в

едно цяло, за да послужат по-сетне като естествена териториална база, върху която ще се формира българската нация.

Разбира се, това предимство е само привидно, тъй като процесите на деформиране на българската народност, извършвани през Средновековието, не били спрели. През XV-XVIII в. една, макар и малка част от българите, заселени по главните стратегически пунктове на полуострова, били потурчени. Доброволно се потурчва и голяма част от оцелялата средновековна знат, за да получи послужебни титли и привилегии. Друга част от българите, особено онези, които успели да се нагодят към робските условия и да се издигнат по социалната пирамида, започнали в духа на средновековната традиция да се приобщават към по-високата гръцка култура. Трета част, главно от народните низини, неуспяла да понесе варварския режим на робството, започва да се изселва. От XVIII в. насетне са отбелязани няколко поредни емиграции на българи, които напущат страната и се заселват във Влашко, Русия, Австрия и Сърбия. Но всички тези процеси не успели да засегнат чувствително ядрото на българската народност. Чак до XVIII в., благодарение на консерватизма на селската провинция, съхранила езика, бита и традициите на народа, българите успяват да се запазят като една обща народностна група.

Твърденията на някои изследвачи, че в навечерието на Възраждането българският народ бил почти напълно стопен, не отговарят на истината. Макар и силно деформирана, българската народност продължавала да живее, да се усеща като едно цяло.

Но заедно с това трябва да посочим, че турското робство довело и до силна деформация на българския език. Поради обстоятелството, че народният език, въпреки общия му речников фонд и граматичен строеж, се проявявал в многобройни диалекти и говори, поради това, че езикът не се развивал по естествения път на литературното творчество, той лесно се поддавал на чужди влияния. Българите живеели в рамките на империята с 11 други народности. Силно въздействие върху техния език имал официалният език на империята и особено езикът на официалната духовно-църковна власт. Чувствително влияние върху езика на западните българи упражнявали и сръбските говори. Сръбското влияние било поддържано от възстановената през XVI в. Ипекска сръбска патриаршия. В резултат на общата съдба на българите и сърбите в западните български и източните сръбски краища се създали елементите на един междинен език, наречен от някои изследвачи ресавски. При това положение естественото развитие на българския език било силно затормозено. Народните говори значително се деформирали. В тях проникнали голямо количество чужди заемки, главно от турски и гръцки произход. По силата на своите стопански и културни нужди издигащите се търговски среди често пъти забравяли своя род и език и говорели или на турски, или на гръцки.

Такова било най-общо казано положението на българската народност през XVIII в., когато започва епохата на Възраждането, а заедно с нея и

процесите на формирането на нацията. Изходните начала на процеса на формирането на нацията стават българската народност с нейния език, бит, етнографски и фолклорни традиции и територия, населявана от българи, обединена трайно в рамките на Турската империя.

Но срещу естествения процес на историческата трансформация на българите в единна национална общност се възправят могъщи сили. На първо място това била Турската империя, която през XVIII и началото на XIX в. преживявала бурен процес на феодализация, на разпокъсване, на вътрешна анархия и размирици. Втора голяма опасност идвала от страна на чуждите културно-политически домогвания. Първа роля в това отношение играел гръцкият национализъм, който, вдъхновяван от така наречената „мегали идея", посягъл безцеремонно върху езика и културното наследство на българите с оглед на тяхната непосредствена асимилация в лоното на гръцката култура. Срещу самоосъзнаващата се българска нация се изправят и много други чужди сили – балканската раздробеност, опитите на западните сили да запазят целостта на Турската империя, стремежът на Гръцката патриаршия и на руската политика да попречат на духовното обособяване на българите.

Процесът на формирането на българската нация бил задържан също така и от особения икономически строй на Турската империя, от ориенталски бавните трансформации, които се извършвали в нейните недра, от липсата на културни традиции в турското развитие, от доминиращите силни антисоциални и антикултурни тенденции в турската политика.

Но въпреки противодействието на тези могъщи сили, българите успели през хаоса на Турската империя да преодолеят стъпка по стъпка всички прегради, да възродят своите културно-исторически ценности, да формират своята нация.

Важна роля в този процес играят икономическите и стопанските промени през епохата на Възраждането, предизвикани от развитието на стоковите и капиталистическите отношения в българските земи. В резултат на тези промени през първата половина на XIX в. се оформя и консолидира единен български национален пазар. Българските земи се обособяват в отделна икономическа общност. В рамките на тази общност българите от трите класически провинции – Македония, Тракия и Мизия, започват да се чувстват като едно цяло. Те обменяли не само продуктите на своя труд, но и своите знания и опит, своите исторически спомени, своя език и култура.

Заедно с формирането на стопанското единство на българските земи започва да се отлага и моделира единният говорим и писмен новобългарски език. Движението за новобългарска просвета и култура, заляло българските земи през 30-70-те години на XIX в., ускорило този процес. Развитието на българска книжнина и литература окончателно го завършило. Поради посочените вече причини и обстоятелства ведущо място в развитието на новобългарския език и литература заело източното (главно търновското) на-

речие. Към края на турското робство, независимо от запазването на диалектите и на говорните различия, съхранени в една или друга степен почти до наши дни, българите вече говорели и пишели на един общ народен език и в Мизия, и в Тракия, и в Македония.

На базата на новобългарския език се създава възрожденската буржоазна култура на българското общество, която от своя страна моделира българската душевност и национален стереотип. Този поцес изпитва силното въздействие на робските условия и на закъснялото развитие.

Процесът на формирането на българската нация следва едни и същи закономерности във всички български земи.

Както показват обективните данни за стопанското развитие, данните за историческото развитие на българската национална просвета и култура, историята на движението за църковнонационална автономия, както свидетелстват всички домашни и чужди източници за епохата на Възраждането, този процес обхваща земите от Дунавска България до Пирот и Ниш, Тракия до Егея и Солун, Македония до Охрид, Дебър и Струга. В основни линии този процес завършва към 70-те години на XIX в. Създаването на Българската екзархия представлява официално международно признание на българската нация в нейните естествени исторически, географски и етнически граници.

Разбира се, не може да се отмине незабелязано обстоятелството, че в различните райони и провинции процесите се развиват твърде неравномерно. През първата половина на XIX в. югозападните български земи на Македония и южните тракийски райони, особено крайбрежието на Егея, изостават в своето стопанско и културно развитие. Значително са забавени темповете и на южното Черноморие. Това се дължи преди всичко на твърде разнородния етнически състав на тези райони, на силната гръцка културно-политическа репресия и на някои особености на икономическото развитие. Но след Кримската война, с изключение само на най-южните райони на Македония и Егейска Тракия, изоставането в тези области било преодоляно. През 60-70-те години на XIX в. всички български земи започнали да живеят в общия ритъм на Българското възраждане.

И така, преодоляла огромни трудности по пътя на своето естествено историческо развитие, възродила своите национални ценности, призната официално от турската власт и от меродавните в Европейския югоизток велики сили, след Кримската война българската нация стъпила здраво на краката си и настойчиво започнала да се домогва към своето политическо освобождение.

1972 г.

КУЛТУРНИ ВЛИЯНИЯ ВЪРХУ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Темата за културните влияния върху нашето Възраждане в българската историография е начената отдавна. Една или друга нейна страна се третира още във възрожденската литература. След Освобождението на България поради силния интерес към току-що отшумялото минало, подхранен от още живите възрожденски идеали и от зараждащите се нови борби, тази тема заема важно място в общата (гражданска) история, в литературната история, в историята на българското образование, на българското изкуство и култура.

През този ранен период в историческата книжнина се забелязват най-малко три линии, три подхода към нашата тема. Една линия следва партизанските предпочитания. Тя се усеща най-ясно в историческата публицистика. Друга линия, необходима и плодотворна за степента на развитието на историографията, се насочва към фактографски и фактологически проучвания. Третата линия е свързана с началните опити за едно цялостно осмисляне на културните влияния. На времето тези обобщени изследвания се основават върху ограничен фактически материал, но в замяна на това те са направени от двама големи учени – проф. Ив. Шишманов и проф. Б. Пенев. За съжаление след Втората световна война двете последни линии на изучаване, на изследване на културните влияния, по различни причини бяха или почти изоставени, или едностранчиво ориентирани. Поради това темата за културните влияния в много отношения остава открита в историческата, литературната, изкуствоведческата, етнографската, демографската и социологическата наука. А още навремето, и то твърде отдавна, проф. Ив. Шишманов беше посочил необходимостта от изследвания върху „Произхода на съвременна България", за да заключи, че „така би трябвало да се нарече една книга, която би имала за цел да ни представи кои фактори са помогнали да се образува *нова*, *модерна* (курсив на Шишманов) България. Тая книга би имала да се занимава особено с действията на външните влияния върху нашето развитие, да осветли всички чужденци, които сме възприели в своята култура и тяхното полезно или вредно за народния ни организъм смилане." Ако Шишманов е успял да забележи това още в края на миналото столетие, за нас е много по-лесно да усетим сега, че не ще можем да създадем съвременна научна история на Българското възраждане, без да изследваме източниците на българската култура, защото тайните на нашата история през XVIII-XIX в. не са заключени нито само в поземлените отношения, нито само в политическите борби.

Тези съображения налагат на нашата историография да се върне към проблемите за българското културно национално развитие, по-специално към темата за чуждите културни влияния върху Българското възраждане в нейната цялост и конкретни подробности, в нейните сложни и противо-

речиви аспекти. Именно поради това аз ще си позволя да изложа накратко най-общите, методологически проблеми на едно такова изследване.

* * *

Българското културно национално възраждане е един сложен исторически синтез на народностната културна традиция, създадена през средните векове на базата на християнството и славянската писменост, на културните и духовни постижения на буржоазната епоха, на Ренесанса и Просвещението. Разкриването на този исторически процес на културно вплитане, общуване и пресъздаване предполага многостранни изследвания в различни сфери на българската материална и духовна култура и една научна характеристика на духовните постижения на буржоазния европейски свят, които послужиха като мая за нашето културно възраждане.

В подхода към тази тема на първо място е необходимо да се оцени цялостно българската културна традиция. Макар че в тази област е работено твърде много, все още не би могло да се смята, че са получени завършени резултати. Доказателство за това е, че отколе и досега тук се срещат две противоречиви тенденции. Първата, която би могла да се нарече национално-романтическа, разглежда българската средновековна култура като едно оригинално и голямо постижение. Тя пренебрегва чуждите влияния върху нашата култура, отрича или омаловажава ролята на византинизма, с провинциална самоувереност преувеличава силата на литературно-художествените образци, а чрез някои свои по-крайни представители стига дори до карикатурни твърдения. Тази тенденция е плод на детинското, на романтическото развитие на нашата наука или на новоизбухващ романтизъм, който напоследък подаде твърде големи рога в нашата историческа публицистика.

Само мимоходом ще припомня известните опити в последно време да се представя българската средновековна култура като А, Б, С на Ренесанса, да се обясняват еретическите движения в Европа в предверието на Реформацията с влиянието на богомилството, като се подминава известната истина, че богомилската ересна култура и идеология са заимствани от Изтока, ще напомня за опитите да се открива в Боянската живопис един предвестник на европейското ренесансово изкуство.

Втората тенденция в оценката на историческата културна традиция е нихилистичната. Според нея България през своите средни векове не е създала оригинална култура. Българската знат и интелигенция са в плен на византинизма. Българската материална и духовна култура е вторична преработка на византийски или други ценности. Само народното творчество тази тенденция признава като оригинално българско културно дело.

Между двете крайни тези се срещат междинни, компромисни разбирания, но така или иначе ние не можем да кажем, че разполагаме с една цялостна концепция за характера и развитието на българската средновe-

ковна култура, за оригиналните и заетите отвън елементи в нея, за резултатите на нашето ранно културно развитие.

В българското историческо, а оттам и културно национално развитие, за разлика от историята на много други народи, има един продължителен период на прекъсване на културната историческа традиция. Става дума за периода от XV-XVIII в. Общата характеристика на културното развитие и през този период в нашата литература също е белязано от два твърде противоречиви израза – „мрачни векове" и „здраво църковно-славянско средновековие". И тук търсенията и преценките се люшкат от една крайност до друга. Историческият романтизъм, който е захранил и двете посочени концепции, е сблъскал в случая пренебрежението към културното развитие с напъните да се разкрасява една мизерна духовна дейност.

Тази постановка не е дала възможност на нашите историци да разкрият важни страни на културното развитие на българския народ през XV-XVIII в. Не е проучен въпросът за сриването на традицията в българското културно развитие, за насилственото вмъкване на българската култура в сферата на източната азиатска цивилизация и то тогава, когато източните общества манифестираха ограничени възможности за културно творчество. Еднопосочно се третира въпросът за насилствената конвергенция на две разнородни културни области – мюсюлманската (в случая азиатско-турската) и християнската (в случая българската, балканската или европейската). Досегашните изследвания акцентуват главно върху противоположния дух на двете култури. Те абсолютизират различията, като им предписват заслугата за запазване на българската културно-народностна самобитност, и пренебрегват влиянията, исторически и фактически, които трайно наслояват в нашата култура ориенталщината в бита, музиката, народното изкуство, духа, нравите и манталитета.

Серията от сложни проблеми в тази област могат да бъдат разрешени само, ако и тук се премине от създаването на „оригинални" концепции към всестранно изследване на културния живот на българите през XV-XVIII в. С оглед на нашата тема тези проучвания ще разкрият изходното състояние, в което се намира българската култура в навечерието на възрожденската епоха.

За съжаление ние нямаме още пълна картина и точна характеристика на културния живот в България през XVIII в. Но и ограничените сведения за това време показват, че въпреки нарушаването на културно-историческата традиция, първите векове на турското господство не са успели да унищожат материалните и духовните основи на нашата култура. В навечерието на Възраждането базата за едно национално и културно развитие, макар и силно омършавяла, е все още жива. Съществува, въпреки процесите на асимилация, българската народност, съхранен е българският народен език, жива, при това твърде запазена поради консерватизма на селската провинция, е битовата, етнографската и фолклорната традиция. Пър-

вите векове на турското господство в нашите земи не са могли да унищожат, да затрият българската културно-духовна самостоятелност.

Но в същото време българската култура се развива с крайно забавени темпове. Пред старта на своето възраждане България е изведена извън орбитата на европейския културен свят, а това в една близка или по-далечна перспектива има съдбоносно значение за българската история.

И така, през XVIII в., когато българите започват своята нова история, в Европа съществуват две културни области – модерният и просперираш буржоазен свят на Запада и изостаналите ориенталски общества, насилствено вмъкнати в сферата на източната азиатска цивилизация, потънали в духовна инертност и безплодие. За съжаление историята бе пожелала да причисли към втората група и българското общество.

При това положение през XVIII-XIX в., когато на Изток се раждат новите буржоазни сили, започва процесът на постепенното свързване на двете европейски културни области. Буржоазният динамизъм сближава авангардно културните центрове, намиращи се по това време главно в Западна и Средна Европа, с културната изостаналост на Изтока. И по силата на естественото общуване между народите българското общество започва да възприема, да преработва през своята национална лаборатория духовните и културни продукти на модерния буржоазен свят, за да прероди своите стари културни добродетели и да съгради своя нова модерна култура.

По-нататъшното изследване на нашата тема предполага да се разкрият историческите условия, при които се осъществяват културно-политическите влияния върху Българското възраждане. В общи линии тези условия са известни.

Известно е, че Българското възраждане се осъществява близо четири века след началото на европейския Ренесанс. Нашето Възраждане започва през блестящия за европейската култура XVIII в. – века на Просвещението, „най-дългия век в човешката история“ по израза на Анатол Франс. Българското възраждане се реализира през епохата на общославянското духовно пробуждане, когато Русия се беше превърнала в световна империя, когато се разделяше със средните си векове и ставаше естествен стожер на славянството, център на общославянската култура.

В същото време Българското възраждане се осъществява в условията на Турската империя, едно изостанало източно сатрапство, твърде непригодно да се интегрира в модерния свят, препречващо със своите все още големи военни възможности естественото тежнение на народите от Европейския югоизток към духовните и културните постижения на епохата. Към това трябва да се прибави и обстоятелството, че българското общество, когато правеше първите си крачки към модерните времена, се намираше на кръстопът, където се сблъскаха руските тежнения към Босфора, Дарданелите и топло море със западните опити да запазят разпадащата се Турска империя, с оглед на техните интереси на Изток. Острата драма на Източния въпрос създаде неблагоприятни условия за спокойно духовно развитие на

балканските народи, обстановка на войни и дипломатически съперничества, на непрекъсната идеологическа, политическа и културна експанзия. Тези условия определят подчертания политически дух на културно-духовното влияние върху българското общество.

Очертаната обстановка ни дава възможност да издирим главните пътища, канали и средства, чрез които се осъществяват културните влияния в България през XVIII-XIX в.

На първо място тези влияния се реализират чрез всепробивността и всепреходността на идеите, чрез естественото разпространение на културните ценности от центровете на духовния авангардизъм към периферията, към изостаналите общества, към територииte на културния вакуум. По този естествен и вечен път, въпреки забраните и преследванията, които съществуват не само в XX в., се разпространяват от Запад на Изток, по права линия или в кръг идеите на буржоазната революция, послужили като основа за едно ново светоусещане, за едно ново културно творчество на европейските, а по-късно и на другите народи.

Вторият път, по който културните постижения от духовно-интензивните области се разпространяват към изостаналите земи, преминава през езика, през литературата и изкуството. Това е пътят на взаимстване и на национална преработка на литературните образци и естетическите идеи. Това движение се вижда още по-ясно в областта на материалната култура, където търговията го улеснява и ускорява максимално.

Най-силно културните влияния върху възрожденска България се осъществяват чрез организираното културно-политическо проникване. Очертаните исторически условия, при които се извършва Българското възраждане, дават предимство именно на този трети път. Организираното културно-политическо влияние в България през XIX в. се извършва чрез дейността на една огромна чужда агентура на големи и малки, на близки и далечни страни, чрез техните дипломатически, културни, религиозни и други мисии, чрез църквата и училищата, чрез българските възпитаници в чужбина, чрез финансово поддържане на български културно-национални институции, на вестници, списания, чрез издаването на български или чужди книги.

Наред с тези три главни канала, по които към България текат идеи, духовни и културни блага, по които се осъществяват политически и идейни внушения, има още редица други пътища, които обаче играят второстепенна роля.

Изследването на пътищата и средствата на културните влияния в България естествено ни отвежда към въпроса за съдържанието на внасяния културен продукт, за характера и историческия смисъл на чуждите влияния. Разкриването на смисъла и историческото значение на културните влияния от методологическа и историческа гледна точка означава да се изяснят голям кръг от проблеми, твърде широко дискутирани в чуждата литерату-

ра, но за съжаление занемарени в нашата социология, историография и културна история.

Списъкът на тези въпроси е твърде дълъг. Може ли да се говори за световна общочовешка култура, има ли регионална култура, има ли национална култура? Не е ли всяка национална култура проява на регионалната, континенталната, на расовата или общочовешката култура или тържествува изолационизъм, или пък обособените цивилизациии на Тойнби? По-нататък идва въпросът за центровете на културния авангардизъм през дадена епоха, за силата на излъчванията от тези центрове, за историческите условия, които улесняват или затрудняват културно-верижните процеси. Поставят се още въпросите за специфичния характер на влиянията в материалната и духовната културна област, а оттам за отношението и съотношението между култура и цивилизация, за тяхната взаимозависимост или самостоятелност. Кръгът на въпросите може да бъде разширен, но и посочените са достатъчни, за да се види сложността на теоретическите и методологическите основи, върху които би трябвало да се базира едно изследване върху нашата тема.

В случая нас най-пряко ни интересува следното: Българското възраждане се осъществява в условията на европейския буржоазен преврат, във вековете на Просвещението и на бляскавите успехи на европейската култура. Един абсолютен плюс за българското общество е, че то възражда своите културно-исторически ценности твърде близо до центровете на буржоазния културен авангардизъм. В световната история, след ранния разцвет на Азия и Изтока, след залеза на античната средиземноморска цивилизация, след изключителните постижения на арабската цивилизация, от XIV-XV в. насетне Европа и то главно Западна Европа става люлка на модерната световна култура.

Благодарение на европейския Ренесанс, облагородил и модернизирал постиженията на цялата предходна култура и цивилизация, Европа след XIV в. полага основите на съвременната наука, създава блестяща литература, музика, живопис, шедьоври във всички области на човешката духовна дейност. В същото време Европа роди и даде на света оръдията на съвременната цивилизация – корабоплаване и навигация, книгопечатане, финансова система, съвременния град, транспорт и промишленост, т. е. почти всичко, което революционно измени бита и материалната култура на човешкото общество.

България започна своето културно възраждане, именно когато в непосредствена близост до нея Европа беше изнамерила, изпробвала и пригодила към нуждите на човешкото общество огромни материални и духовни културни ценности.

При това положение българското културно възраждане можеше да се извърши само в сферата на европейското културно и духовно развитие през XVIII-XIX в. То изпитваше най-силно и най-непосредствено влиянието на просвещенска Европа. Един исторически поглед върху българското ду-

ховно възраждане през този период ще ни разкрие ясно доминиращата роля на европейските културни влияния. Преди всичко това се откроява в областта на идеите. Историята на идеите в Българското възраждане показва, че нашето общество черпи вдъхновение от изворите на европейската буржоазно-демократическа мисъл. Идеите за нацията и националността, идеите на просвещението, на рационалистическата философия, на хуманизма и политическото равенство, на буржоазния универсализъм, които доминират в българската националноосвободителна революция и в националната култура през XVIII-XIX в., всички до една бяха заети от Европа.

По-нататък европейското културно влияние ясно се долавя в литературата и изкуството, в архитектурата и градоустройството, във всички сфери на културната и духовно-строителната дейност на възрожденска България.

Ако се обърнем към данните на нашата литературна история, неминуемо ще се убедим, че българската литература през XVIII-XIX в., независимо от национално-самобитния ѝ характер и начална безпомощност, израства като една издънка на европейската литература, отначало като плагиатско преповтаряне на европейски образци, после като зряло възприемане на идеите и формите на европейската литература, на европейския естетизъм.

Рожба на западното влияние е българският национален театър и драматургия. И по насоченост, и по стил, и по форма, дори и по тематика възрожденският театър преповтаря европейския ренесансов театър от XVI-XVII в.

Макар и да не даде образци на модерна музика, Българското възраждане и в това отношение усеща силно въздействие на европейския музикален вкус. Това особено ясно се забелязва в градския фолклор, в промените, които настъпват в българското народно музициране.

Под влияние на европейското изобразително изкуство България през XIX в. скъса със средновековния аскетичен византийски стил и се върна към човека, възприе модерната щриха, въведе реализма в живописта.

Западното влияние се долавя видимо в областта на българската национална просвета. От Европа България заимства идеите на светското образование, на всеобщото народно обучение, модерната взаимоучителна метода. По западен, по европейски образец българите изграждат през XIX в. своето народно училище.

Твърде силни са европейските влияния и върху българската материална култура – върху строителството, урбанизма и архитектурата, върху бита, вкуса и модата на градското население, върху облеклото, върху светския дух, манталитет, маниери, обноски, поведение в обществото и т. н.

Европейското ренесансово и просвещенско въздействие върху българската култура би могло да се потърси и в други области. Но и посоченото е достатъчно да ни убеди, че България заимства от буржоазна Европа всичко, което има стойност и в материалната, и в духовната културна об-

ласт, всичко, което имаше значение за нейното духовно развитие, за нейните усилия да компенсира вековната си изостаналост.

Но картината ще остане незавършена, ако не се разкрие, че наред с благородното, идеалното въздействие на могъщата европейска култура Западът се опита по пътищата на културно-политическото проникване да посегне върху традиционната народностна и религиозна основа на българската култура и с оглед на своите интереси да отклони българското развитие от неговото национално русло. Става дума за културната експанзия на Франция и Австро-Унгария, осъществявана чрез униатското движение, и на Англия и САЩ чрез протестантизма. Макар че тези мисионерски движения улесняват достъпа на България до модерната култура, по своята същност те представляват опити за културно-политически натиск върху българското общество, стремеж да се разбие неговото единство, когато то трябваше да създаде своята национално-културна общност.

След като се установи, че европейското културно влияние върху Българското възраждане е решаващо и първостепенно, трябва да се посочи, че конкретно-исторически това влияние се реализира много сложно и противоречиво. Поради условията, в които България се развива през XVIII-XIX в., поради нейното твърде плътно интегриране в сферата на източната цивилизация, европейските влияния се осъществяват мъчително бавно, трудно, по странични пътища. Често пъти заедно с идеите и културните ценности на модерния буржоазен свят върху младата българска култура се утаяват и други наноси. Изучаването на тези въпроси или другояче казано разкриването на вътрешните сфери, в които се реализира българското културно възраждане, ще ни даде сложната картина на културните влияния и взаимодействия.

Първата сфера, в която се извършва българският културен ренесанс, е *сферата Балкани*. В тази сфера България по известни причини и обстоятелства изпитва най-дълго и най-силно влянието на гръцката култура. Не ще бъде пресилено да се каже, че българското духовно пробуждане започва под въздействието на гръцкото училище и литература, на гръцкия национализъм. Отдавна в науката е установено, че гръцкото влияние се осъществява в два тура, в два периода. Първият, започнал далеч преди Възраждането и завършил някъде към началните десетилетия на XIX в., стимулира българското културно развитие. През втория, който продължава чак до Освобождението, гръцкото влияние носи ярко политически характер, то се вдъхновява от идеите на панелинизма и се превръща в задръжка на българското национално възземане.

Но само това не е достатъчно да изчерпи въпросите, свързани с гръцкото културно възраждане. Тук отново излиза въпросът за съдържанието или за съставките на този поток от културно-духовни въздействия. Положителното гръцко културно влияние върху нашите земи на първо място се проявява в това, че Гърция, която най-рано в Ориента беше успяла да възприеме и преработи идеите и продуктите на европейския Ренесанс и

на европейското Просвещение, послужи като ретранслационен център на европейската култура по отношение на България. Българската култура, исторически сближена с Гърция, успя да получи на първо време именно в гръцка редакция много европейски културни и духовно-литературни продукти. В Гърция българската възрожденска интелигенция се закърми с идеите на Просвещението, пък и с бунтарските идеи на буржоазно-революционния преврат, там тя първом научи за преустройството на национално-духовните институции, на църквата, на училището, на държавата.

На второ място гръцкото културно влияние изигра положителна роля по отношение на Българското възраждане с това, че то даде възможност (разбира се, тук има и преки европейски внушения) на българската духовна пробуда да осъществи историческата си връзка с античността.

Но наред с модерно-европейските и античните културни идеи гръцкото влияние носеше със себе си много средновековие, то беше силно подквасено с византинизъм и ортодоксално православие, то люти на национализъм, на панелинизъм, то навява историческите недъзи на гръцкия дух, който през XVIII-XIX в. е една интересна смесица от модернизъм и азиатщина. Всичко това, просмуквано в порите на младата българска култура, насаждано насилствено от гръцката духовна власт в нашите земи, ако се изучи внимателно, ще ни разкрие остатъци, които са повлияли неблаготворно върху българската култура.

Друг център на влияние и въздействие във вътрешната сфера Балкани е Сърбия. Близостта на езика и народността, както и традицията, улесняват сръбското влияние. Подобно на гръцките, макар и многократно по-слаби от тях, сръбските културни общувания с България също следват два исторически периода. Ранен, когато Сърбия и особено австрийските сърби служат като мост, по който идеите на Ренесанса и Просвещението преминават в нашите земи, и късен (от 50-те години на XIX в. насетне), когато сръбският национализъм превръща културните ценности в оръдия на една духовна и политическа експанзия. И в двата случая обаче сръбското влияние е ограничено, тъй като духовният потенциал на сръбската нация не надвишава този на българите. Именно поради това в случая по-правилно би било да се търси културно общуване, отколкото културно въздействие.

Във вътрешната сфера Балкани значително е влиянието на турската култура. В нашата литература това влияние често се подценява, дори пренебрегва. То е отбелязано у някои автори само по отношение на езиковите заемки.

Разбира се, две важни обстоятелства карат изследвачите да омаловажават турските въздействия. Първото е противоположната религиозна основа на мюсюлманската и християнската култура и второто – културната резигнация на Турция през XV-XIX в. Но ако погледнем по-широко на културата не само като продукт на духовната дейност, ще забележим значителни турски влияния в областта на масовата народна култура – на езика, на фолклора, на душевната структура, на бита. Освен това Турция свързва

българското общество с източните културни ценности, частично и с линеещата по това време, но блестяща някога арабска цивилизация.

Тук не би могло да се отмине влиянието на Цариград, където през XIX в. живеела около 50 000 българска колония, съставена от търговци, будни занаятчии, предприемачи и едни от първите български интелектуалци.

Макар и да нямал вече блясъка на световен център, Цариград и през XIX в. е едно оживено световно кръстовище, където се срещали много интереси, много култури и настроения. През XIX в. неговият ориенталски ритъм бил нарушен от новата буржоазна динамика. Тук проникнали, макар и твърде ограничено, макар и само в сферите на висшата турска аристокрация, западни буржоазни културни идеи, архитектурни образци, буржоазна мода. В Цариград били издавани френски, английски, американски, гръцки и други вестници, списания и книги, които в една или друга степен пренасяли западната култура.

Българската национална интелигенция, живееща на компактни групи в столицата, не можела да не бъде въвлечена в този неориентиран кипеж на Цариград. Тя общувала тук с европейските дипломати, журналисти, вестникари, пътешественици, учени. Чрез тях тя се е сродявала с новите културни идеи на буржоазна Европа.

В сферата Балкани би могло да се търсят влияния и взаимодействия и с другите народности, които населяват империята – румънци, арменци, евреи, албанци и т. н., но те са слаби и незначителни.

Една характеристика на вътрешно-културното взаимодействие между единадесетте народности на Турската империя през XVIII-XIX в. ни води до интересни заключения. България изпитва тук най-силно гръцкото влияние. Чрез него тя се сближава най-напред с прогресивните европейски културни идеи, преди всичко с френското просвещение. Чрез Сърбия България започва културните си общувания с немската и средноевропейската култура, с която тя има, макар и ограничени, преки контакти. В сферата Балкани действат силни източни влияния, проявени главно в народната битова култура. Тук се срещат Изтокът и Западът. Именно поради не само географската си характеристика българската възрожденска култура се проявява като културна амалгама, забъркана на границите между Изтока и Запада. Доминиращите елементи в тази култура и по исторически, и по религиозни, и по национални причини обаче са европейските. Тук, разбира се, има още голям кръг от проблеми, които сега не могат да бъдат раз-гледани.

Втората вътрешна сфера, в която се извършва Българското възраждане е *сферата славяни*. България осъществява културното си възраждане при много активно общуване със славянския свят, който през XVIII-XIX в. също преживява своята ренесансова пробуда и национално обособяване. В тази област безспорно най-силно е влиянието на Русия.

Руското влияние е най-много проучено в нашата литература. Но изследванията в тази област са предимно фактографски. Опитите за обобщение

и заключения, наред с положителните им страни, са твърде едностранчиви, понякога наивно-романтични.

Руското културно влияние, за разлика от западното или гръцкото, започва значително по-късно – от началото на 30-те години на XIX в. Това забавяне се дължи на закъснялото духовно пробуждане на самата Русия и на обстоятелството, че Руската империя излиза като световна сила на източната сцена едва през XVIII в.

Но въпреки че в сравнение със Запада Русия разполага със значително по-слаб културен потенциал, нейното влияние върху българската култура от 30-те години на XIX в. насетне е много интензивно. Това се определя от големите интереси на Русия на Изток и в България, където тя беше влязла в остър двубой със Запада за турското наследство. От друга страна, руското културно влияние се улеснява от близостта на вярата и езика, от общата духовна канава, която имаше старата българска и руска литература, от средновековната спойка между двете култури, осъществена от заквасата на византинизма. През XIX в. руското влияние се засилва и поради нарастването на духовната мощ на Русия, изразено в развитието на литературата, изкуството, на философско-критическата мисъл и на светското образование.

Руското културно влияние в България, подобно на гръцкото, е също многопластово и противоречиво. И тук на първо място най-важно значение има положението на Русия като ретранслационен център на западните културно-духовни идеи и ценности. Широкото разгръщане на движението на западнячеството в Русия през XIX в., което за съжаление в съвременната историография е почти пренебрегнато, бурното възраждане на руската култура под влияние на европейското просвещение през XVIII-XIX в. увлича многобройната млада българска интелигенция, учеща се в руските училища и университети, приобщава я към модерните идеи на епохата.

На второ място Русия влияе силно и благотворно върху българската култура с идеите на своята революционна демокрация, чрез нейните естетически, литературно-критически, философски и други разбирания. Достатъчно е да се посочи дори само този факт, че един от най-големите културни върхове на Българското възраждане, какъвто е Христо Ботев, силно е обветрен от идеите на руската революционна партия.

На трето място Русия влияе върху културното развитие на българското възрожденско общество чрез своята блестяща литература на XIX в. Това влияние се чувства не толкова непосредствено върху органическото развитие на нашата литература, колкото върху духовното формиране на българската национална интелигенция. Безспорно е въздействието и на руската учебникарска, църковно-требна и друга книжнина.

В руското културно-духовно влияние върху българската култура обаче ясно се забелязват течения и пластове с реакционен, средновековен характер. Тези влияния се осъществяват главно чрез руските училища, семинарии и университети, където от 40-те години насетне се обучава голяма част от българската интелигенция и където доминира полицейско-бюрокра-

тичният дух на Николаевската реакция. Тук на първо място трябва да се посочи въздействието на панславизма и славянофилството, пълни с консерватизъм, рутина и политическа настървеност. Разбира се, не би могло да се отмине положителното значение на славянофилите за развитието на българската култура върху една общославянска основа, за началното развитие на българския романтизъм, на българската фолклористика и етно-графия.

От друга страна, реакционният дух на руското влияние се насажда чрез православието, чрез руската доктрина за хомогенния православен свят, изправен като щит срещу западния рационализъм и универсализъм. Особено силно този дух, който по израза на Херцен се стреми да консервира обществото в лоното на религозния мистицизъм и азиатските кристализации, се проявява в руската църковна политика на Изток.

На тази база се явяват противоречия между революционния буржоазен дух на българската възрожденнка култура и руските културно-политически домогвания. В яростната си конкуренция със Запада руското влияние твърде рано корумпира част от българската интелигенция, разделя я на различни по външно-културните си предпочитания партии и течения.

В сферата славяни България изпитва влиянието и на общославянското възраждане, на литературата и културата на Чехия, Полша и Хърватско. На първо място тези влияния са свързани с развитието на славистиката като наука, със зараждането и утвърждаването на общославянската идея, на култа към делото на Кирил и Методий, на интереса към историята на ранната българска средновековна култура. От друга страна, както е забелязал проф. Б. Пенев, влиянието на западните славяни, било пряко, било в руска или друга редакция, подхранва в България историческия романтизъм, който много силно обагря и политическите идеи, и литературно-културното творчество на Българското възраждане.

Заедно с това трябва да се добави, че влиянието на западните славяни носи със себе си идеите на немската и средноевропейската култура. Но влиянието на немската култура у нас до Освобождението е незначително и, доколкото може да се забележи, то се осъществява почти изцяло в славянска преработка.

Ако продължаваме да търсим по-нататък чуждите въздействия и влияния, ще установим широтата на възрожденските кръгозори на нашата култура. Българската интелигенция, литература и публицистика проявяват интерес и към Азия, и към Африка, и към далечните страни на Европа, и към Америка. Българското възрожденско проглеждане подхранва космополитически интерес. На страниците на българския печат, в статистиката на българската преводна литература, която съставлява по-голямата част от фонда на възрожденската книжнина, е отразен интересът на българската интелигенция към индийската, китайската, скандинавската, английската, американската, италианската литература и изкуство. Сравнително обаче тези влияния и интереси са незначителни. Те не са оставили трайни следи върху формирането на новата българска култура.

И така, в епохата на своето Възраждане българското общество изпитва силни културно-политически влияния. Главното, определящото влияние идва от страна на буржоазна Европа. Нейните просвещенски рационалистически, хуманистически и революционно-буржоазни идеи закърмят новата българска култура, предопределят нейното място в системата на европейското развитие през XVIII-XIX в., пък и по-късно. Опитите на източните въздействия да я изведат извън тази орбита поради културната анемичност на Изтока остават нереализирани. Те обаче оказват чувствително въздействие върху масовата народна култура, върху душевната структура на българската нация, а оттам и върху манталитета на българската интелигенция. Те оцветяват българската култура с белезите на ориенталщината и азиатщината, които продължително време ще останат да спъват нейното свободно и пълнокръвно развитие.

От друга страна, противоречивият характер на разнородните влияния, които, както беше отбелязано, се осъществяват не само по пътя на свободното въздействие на идеите, но главно чрез средствата на политическото внушение и агентурното действие в нашите земи, твърде рано разделя българската интелигенция на западняци, русофили, гръкомани, туркофили и т. н. Това в една непосредствена и по-далечна историческа перспектива ще се отрази върху единството на националния културен дух, оттам и върху българската политика и в условията на следващите бурни и превратни години ще подхрани много чужди идейни, културни и политически движения в българската история. А тяхното вляние върху българското развитие в много случаи ще се окаже фатално.

Ако продължим по-нататък да проследяваме резултатите от чуждите културни влияния върху българската възрожденска култура, ще стигнем до интересни заключения за културно-историческата съдба на малките народи, за тяхното действително място в общочовешкото културно развитие, изводи твърде необходими за нашата интелигенция.

Тук само мимоходом ще се отбележи, че в последно време у нас отново се манифестират твърде овехтели схващания, вдъхновявани от идеите на културния изолационизъм. Някои автори правят опити да изведат литературните идеи на Българското възраждане само от националната съдба и националния характер, съхранени във фолклора, като пренебрегват общочовешкия, космополитен дух на културата.

Ако потърсим по-нататък проблемите на нашата тема, ще се изправим пред въпроса за така нареченото по израза на акад. Н. И. Конрад автохтонно (самозараждащо се) и отразено възраждане. Без да се отрича силата на традицията, като не се забравя, разбира се, че и тя е плод на сложни взаимни куултурни въздействия, без да се омаловажава националната духовна основа на културата, която е благодатна почва за културно съзряване, трябва да се признае, че поради историческите условия на нашето национално развитие българската културна пробуда през XVIII-XIX в. представлява едно отразено възраждане. Ако това очевидно положение

все още се подминава, нашата наука няма да успее да разгадае тази най-велика епоха в българската история. Ние ще продължаваме романтически да превъзнасяме мършави образци на старата култура в литературни шедьоври, да правим от гръцките дамаскини етап в историята на българската литература, да разглеждаме безсмъртните идеи на Паисия като продукт на манастирското спокойствие, да търсим в нашата възрожденска литература само образци, „придобили багри под дъгата на фолклора", или в националния характер да долавяме само „тайнствените гласове на рода". В най-добрия случай ще се мъчим да представяме вторични преработени култури като най-великото постижение на човешкия дух.

В такъв случай обаче никога няма да намерим, да определим действителното място на българите в европейското и световно културно развитие и ще продължаваме да бъдем или смешни чилингировци, или малодушни националисти.

В заключение искам да посоча, че общият анализ на чуждите влияния върху българското културно възраждане ще ни убеди, че нашата култура през XIX в. се формира върху една българска народностна, национална основа, на базата на българския език, на базата на християнската, славянската културна традиция, съживена, обогатена, облагородена и наново пресъзданена под влиянието на европейските ренесансови и просвещенски идеи. Разкриването на този сложен културен исторически процес е работа трудна и деликатна. Тук не ще стигнат само силите на историческата наука. В тази работа трябва да бъдат привлечени нашите и чужди учени-историци, социолози, фолклористи, музиколози, етнографи, литературни и стопански историци, демографи. Тук са необходими усилията на много науки, за да се покаже истински на нашето общество корените на неговото културно минало, откъде то е бозало мляко, за да възмъжее духовно, откъде в неговите жили се е вливала отрова и разтление, за да не може да преодолее хроническите болести на своето историческо битие.

Тази огромна работа може да бъде свършена само ако бъде поставена на една истинска научна основа, ако историческите и други изследвания се освободят от конюнктурните шикалкавения и налучкат един точен критерий в оценката на културните ценности. От друга страна, резултатни изследвания могат да се направят ако към традиционните научни методи се прибавят и нови модерни средства. В много области чисто фактологическото проучване трябва да бъде съчетано със социологически, статистически и други анализи.

Крайната цел на едно такова проучване с оглед на българската история безспорно трябва да разкрие характера, смисъла, духовния потенциал, тенденциите на новобългарската култура. А това ще ни даде възможност да осмислим цяла серия други въпроси на нашата нова история.

1972 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

Национализация на промишлеността в България 19

Политическите борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция около създаването на конституцията на НР България от 1947 г. 74

Разгромът на буржоазната опозиция в България през 1947-1948 г. 107

Предателите в българската история 195

Април 1876 208

Окончателно укрепване на народнодемократичната власт в България (1947-1948) 216

Учителка на живота, но кога? 256

Нужни са сериозни изследвания за фашизма в България 262

Любен Каравелов 269

Нови документи за Христо Ботев 279

Одеското българско настоятелство 287

Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. 398

Г. С. Раковски – водач и идеолог на българската национална революция 437

Българо-германски дипломатически отношения (1938-1941 г.) 447

Еволюция в идейните схващания на българското национално революционно движение: Политическите борби за освобождение на България през 50-60-те години на XIX в. 495

Еволюция в идейните схващания на българското национално революционно движение: Подем на националноревюлюционното движение през 70-те години на XIX в. 512

Завършване на културния ренесанс и духовното обособяване на българската нация през 50-70-те години на XIX в. 533

Културни влияния върху Българското възраждане 555

Николай Генчев

Научни трудове

Т. 1 (1961–1972)

Съставител Миглена Куюмджиева
Художник на корицата Димитър Келбечев

Българска. Първо издание
Формат 70×100/16
Печатни коли 35.75

Издателство „Гутенберг“
Печат „Симолини“

Научни трудове Том I

Николай Генчев